ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXII. KÖTET 1. SZÁM

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM Klasszika-f. Szeged

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1975

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 40,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Harmatta János: Oeconomica Iranica 1
Töttössy Csaba: A görög és latin infinitivus-os szerkezetek 13
Borzsák István: Tacitustól Ammianusig 20
Ritoók Zsigmond: Egy új, görög nyelvű varázspapirusz 30
Szepessy Tibor: Csoda és irónia: Paulinus Nolanus 6. nataliciuma 44
Maróti Egon: A vízimalom európai elterjedésének történetéhez 55
Durzsa Sándor: Egy Boethius-kommentár az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében 75

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Gaál Ernő: III. Amenhotep, az örökkévalóság királya 105
Harmatta János: Óperzsa *Suguda* 106
Szabó Kálmán: Az AP. IX. 359. epigrammájának értelmezéséhez 107
Harmatta János: Egy párthus edényfelirat 113
Olajos Teréz: Adalékok Theophylaktos Simokattes «Világtörténelem» (*OIKOYMENIKH ΙΣ TOPIA*) című művének kézirati hagyományához és utóéletéhez 115
Füves Ödön: A görög kereskedők bevándorlása Pestre 1718–1774 között 118

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Szilágyi János György: Honti János és az ókortudomány 126

LATIN OKTATÁS

Némethné Horváth Margit: Szakmódszertani munkaközösség a kölni egyetemen .. 132

SA 1/91 IK-2

HARMATTA JÁNOS

OECONOMICA IRANICA

Míg a Sāsānida Királyság földtulajdonviszonyaira, adórendszerére és államháztartására vonatkozólag aránylag gazdag írásos forrásanyag áll a kutatás rendelkezésére,[1] a gazdasági életére vonatkozó közvetlen források, a gazdasági dokumentumok, amelyek olyan hatalmas mennyiségben maradtak fenn a hellénisztikus, római vagy bizánci Egyiptomból, csaknem teljesen hiányoznak. Éppen ezért a gazdaságtörténeti kutatások szempontjából döntő fontosságú lenne annak a kisszámú pehlevi papírusznak a hozzáférhetővé tétele, amelyek a VII. századi perzsa uralom évtizedéből maradtak fenn Egyiptomban.[2] Nem kevésbé értékes forrásanyagot jelenthetnének azok a pehlevi ostrakonok sem, amelyek Irán területén kerültek napvilágra, ha sikerülne megfejteni szövegüket.[3] A helyzet ugyanis az, hogy éppen a pehlevi papíruszok és ostrakonok tekinthetők az egész középiráni írásbeliség legnehezebben megfejthető emlékcsoportjának, s számos kitűnő kutató fáradozása ellenére sem sikerült ezideig egyetlen darabot sem teljes egészében kibetűzni vagy értelmezni.

A következőkben két ilyen dokumentum, egy papírusz és egy ostrakon szövegének megállapítására és magyarázatára szeretnénk kísérletet tenni, hogy ezáltal a sāsānida kor gazdasági életére vonatkozólag új forrásanyagot tegyünk hozzáférhetővé a történeti kutatás számára.

I

A Basel-i pehlevi papírusz[4] az egyetlen ilyen jellegű dokumentum, amelyről a tudományos közvélemény azt tartja, hogy szövege teljes, s hogy olvasata és értelmezése is teljes mértékben sikerült. Valójában azonban mind-

[1] A sāsānida államháztartásra és adórendszerre ld. *A. Christensen:* L'Iran sous les Sassanides.[2] Copenhague 1944. 122 skk.; *F. Altheim—R. Stiehl:* Finanzgeschichte der Spätantike. Frankfurt am Main 1957. 7—54; *I. Hahn:* Sassanidische und spätrömische Besteuerung. Acta Ant. Hung. 7 (1959) 149—160; *F. Altheim:* Geschichte der Hunnen. II. Berlin 1960. 181—191, III. Berlin 1961. 32—40; *N. Pigulevskaja:* Les villes de l'Etat iranien aux époques parthe et sassanide. Paris—La Haye 1963. 133—190.

[2] Publikációjukra és a megfejtésükre tett kísérletekre ld. *O. Hansen:* Die mittelpersischen Papyri der Papyrussammlung zu Berlin. APAW 1937. Phil.-hist. Kl. Nr. 9. Berlin 1938; *J. De Menasce:* Recherches de papyrologie pehlevie. JA 241 (1953) 185—196; *A. G. Perichanian:* VDI 1961/3 78—93; *J. De Menasce:* Ostraca and Papyri. CII III. Vol. IV—V. London 1957. *D. Weber:* Einige Göttinger Pahlavi-Fragmente. IF 74 (1969) 32—38; *D. Weber:* Einige Beobachtungen an Pahlavi Papyri. Acta Orientalia 35 (1973) 83—88.

[3] Ezek fényképeit *J. De Menasce* közölte: CII III. Vol. IV—V. Pl. I—XII.

[4] Közzétette *J. De Menasce:* JA 241 (1953) 185 skk. és CII III. Vol. IV—V. Pl. XXIV. No. 55.

két hiedelem téves. A szöveg teljességével kapcsolatban a következőket jegyezhetjük meg. A papíruszon, amelynek alsó része leszakadt, 7 sor látható. A 7. sor nem fut ki a papírusz széléig, s az utolsó szó után nincs is az előző sorokban az egyes tételeket elválasztó kör. Ez a két tény arra mutat, hogy a szöveg a 7. sorban befejeződik. Nyílván ezen az alapon tartotta a szöveget teljesnek a papíruszt közzétevő J. De Menasce is. A papirusz töredékes bal alsó szélén azonban világosan megfigyelhető még egy betű- vagy számjegytöredék, amely leginkább talán egy *XX* számjegy felső részének tekinthető. Így kétségtelen, hogy a papiruszon 7 sornál több volt, szövege tehát nem maradt fenn teljesen. A 7. sor befejező formáját azzal magyarázhatjuk, hogy a papirusz több tartalmi egységből állott,[5] s ezek közül az első végződött a 7. sorban.

Ami a pepirusz olvasatát és értelmezését illeti, De Menasce olvasata néhány kisebb pontatlanságtól eltekintve jónak tekinthető. Az 1. sorban azonban maradt egy kifejezés, amelyet nem tudott azonosítani. Ez az általa *syrk*-nak olvasott szó, amelyet végül is helynévnek tekintett, s úgy gondolta, hogy a papirusz e helység csapatának felsorolását tartalmazza, részletezve, hogy hány ember honnan jött. Ez az értelmezés azon bukik meg, hogy a *syrk* alak (vagy más olvasati változata) mint helynév nem azonosítható, holott a papiruszon említett többi 11 helynév meghatározása nem ütközik nehézségbe. Ezenkívül az is teljesen valószínűtlen, hogy a perzsák egy helységnek 183 főnyi megszálló csapatát 11 más perzsa alakulatból 1 fő és 62 fő közötti létszámú egységekből állították volna össze. A papirusznak ez az értelmezése tehát nyilvánvalóan helytelen, s így mindaddig megfejthetetlennek kell tartanunk, amíg az értelmezés szempontjából kulcsszerepet játszó *syrk* szót azonosítani nem tudjuk.

Nézzük ezután a papirusz olvasatát:

1 ⊗ *gwnd ZY sglk' MN 'lpntynyḥ XX IIII*
2 ○ *MN ḥlkly' XX I* ○ *MN kwsylynkws*
3 *XX IIII* ○ *MN kynwn IIII III* ○ *MN tyd'dwsypwlys*
4 *X* ○ *MN ḥlmw'pwlys XX XX XX II* ○ *MN*
5 *'ntynwk' III III* ○ *MN kwswn' III III*
6 ○ *MN lykws XX* ○ *MN dy'spwlys*
7 *II* ○ *MN mks⌜m⌝nwpwlys I*
8 [.....]⌜*XX*⌝

Megjegyzések a papirusz olvasatához

1. sor. A *sglk'* olvasat lehetőségére maga De Menasce is gondolt az általa javasolt *syrk* helyett, azonban úgy látszik ezt még kevésbé tartotta magyarázhatónak, mint az utóbbi alakot. Átírásában De Menasce a *wāw quiescens*-t sem szóvégén, sem szóbelsejében nem jelölte, s nem tett különbséget *ḥ* és *h* között sem.

3. sor. De Menasce *ty'dwsypwlys* alakot olvasott, azonban kétségtelen, hogy a *t* után egy *dddd* (= ″ vagy *ḥḥ*) ligatúra áll, az íráskép tehát egy középperzsa **Teyadosi*-alakot ad vissza.

[5] Jellegét tekintve tehát az AP No. 81 arameus papirusszal hasonlítható össze, ld. erre *J. Harmatta:* Irano-Aramaica. Acta Ant. Hung. 7 (1959) 337—407.

4. sor. A *ẖrmw'pwlys* név után De Menasce kérdőjellel *61*-et olvasott. Kétségtelen azonban, hogy a három *XX* számjegyhez a II számjegy ligatúrája kapcsolódik.

Megjegyzések a papirusz magyarázatához

1. sor. A papirusz értelmezésének kulcsszavát, a *sglk'* alakot a középperzsa *sagr* (*sgl*) 'jóllakott, ellátott, kielégített' szó *-ag* képzős származékának foghatjuk fel (**sagrag*) 'ellátásban, élelmezésben részesült' jelentésben. Minthogy e jelző a *gund* 'katonai csapat, alakulat' szóra vonatkozik, nyilván katonai kifejezést kell látnunk benne. A papirusz kezdetét tehát következőképpen értelmezhetjük: *gund is sagrag* «ellátott (= élelmezésben részesült) csapat». Ennek alapján a papiruszt olyan gazdasági dokumentumnak tekinthetjük, amely tételesen felsorolja, hogy milyen látszámú, milyen helyőrséghez tartozó katonai egységek kaptak élelmezést abban a helységben, ahol a feljegyzés készült. A papirusz további szövege tartalmazza a felsorolást helységek szerint. E listát De Menasce lényegében helyesen értelmezte, így a következőkben csak néhány rövid megjegyzésre szorítkozhatunk.

'lpntynyḫ helyett természetesen *'lpntyny'* olvasat is lehetséges, De Menasce azonban nyilván helyesen választotta az elsőt, amely egy középperzsa **Alefantinī*, esetleg **Alefandinī* alakot adhat vissza s így jól tükrözi az *Ἐλεφαντίνη* név VII. századi hangalakját.

2. sor. A *ẖlkly'* íráskép egy középperzsa **Heraklia* alakot ad vissza, amely pontosan tükrözi a görög *Ἡρακλεία*, *Ἡρακλέα* nevet. Míg Elephantine a felsorolás elején a legdélibb pontot jelölte meg, Herakleiával a szöveg messze északra ugrott, s innen halad dél felé. A *kwsylynkws* íráskép mögött egy középperzsa **Kusirinkos* alak rejtőzik, amely az *Ὀξύρυγχος* névnek **əksirinχos* fejleményét adhatja vissza.

3. sor. A *kynwn* íráskép a *Κυνῶν (κώμη, πόλις, χωρίον)* korabeli hangalakjának középperzsa **Kinōn* átvételét tükrözi. A *tyd'dwsypwlys* íráskép középperzsa **Teyadosipolis* alakot adhat vissza, amely talán a *Θεοδοσίου πόλις* név allagro-formáján alapulhat.

4. sor. A *ẖlmw'pwlys* íráskép a görög *Ἑρμοῦ πόλις* névnek pontosan megfelelő középperzsa **Hermupolis* átírása.

5. sor. Az *'ntynwk'* írásképről De Menasce úgy gondolta, hogy az **Antinōē* vagy **Antinōy* alakot ad vissza. Minthogy azonban a papiruszok tanúsága szerint a bizánci korban főleg az *Ἀντινόου* vagy *Ἀντινοέων πόλις* alakokat használták, s az *Itinerarium Provinciarum* 167,4 már a rövidült *Antenou* alakot adja, valószínűbb, hogy a pehlevi írásképet **Antinū*-nak, esetleg **Andinū*-nak kell értelmeznünk.

A *kwswn'* íráskép mögött rejlő középperzsa **Kūsōn* alak bizonyára a **Κουσσῶν πόλις* kifejezésből rövidült **Κουσσῶν* nevet tükrözi. E helynév általában *Κοῦσσαι* alakban fordul elő.

6. sor. A *lykws* írásképben tükröződő középperzsa **Likos* vagy **Ligos* alak a *Λύκων πόλις* (vagy *πάγος*) névnek bizonyára **Λύκος* változatán alapszik, amelynek létezését az *Itinerarium Provinciarum* 157,6 *Lyco* és a *Not. Dign. Or* XXXI. 23 *Lico* alakja is bizonyítja.

A *dy'spwlys* = **Diaspolis* alak eléggé pontosan tükrözi a görög *Διός πόλις* nevet.

7. sor. A *mks⌜m⌝nwpwlys* íráskép alapján feltehető középperzsa **Maksi-*

minopolis a görög *Μαξιμιανόπολις*, latin *Maximianopolis* neveknek valószínűleg rövidült allegro formáját adja vissza.

A fentiek alapján a papirusznak következő értelmezését javasolhatjuk:

1 ϐ Élelmezéssel ellátott csapat Elephantinéből 23 (fő)
2 ○ Herakleiából 21 (fő) ○ Oxyrynchosból
3 24 (fő) ○ Kynonpolisból 7 (fő) ○ Theodosiupolisból
4 10 (fő) ○ Hermupolisból 62 (fő) ○
5 Antinoupolisból 6 (fő) ○ Kussaiból 6 (fő)
6 ○ Lykonpolisból 20 (fő) ○ Diospolisból
7 2 (fő) ○ Maximianopolisból 1 (fő).
8 [.....] 20

II

A Basel-i pehlevi papirusz fentebbi értelmezéséből értékes adatokat nyerünk a sāsānida közigazgatás és gazdasági rend történetére vonatkozólag. A papirusz Egyiptom perzsa megszállásának idejében (619—629) keletkezett, s így adatai az egyiptomi perzsa közigazgatásra vetnek fényt. Az értelmezésből kitűnik, hogy e dokumentumot egy olyan közigazgatási és gazdasági központban írták, ahová az Egyiptomban állomásozó perzsa helyőrségekből hírvivők (1—2 fő) vagy kisebb csapatok (6—62 fő) érkeztek s ott ellátást kaptak. A felsorolt helységekben tehát ebben az időben perzsa helyőrségek állomásoztak, s így a papirusz bepillantást enged Egyiptom perzsa megszállásának rendjébe és közigazgatásába. A papiruszon említett városok sora északon a Faiyūm és Elephantiné között minden olyan helyet felsorol, ahol perzsa csapatok állomásoztak, mégis a Faiyūmtól északra fekvő helységek teljes hiánya szembetűnő, s nyilván azzal magyarázható, hogy a Delta-vidék közigazgatási központja máshol, pl. Memphisben volt. Így e papirusz alapján arra következtethetünk, hogy a perzsák Egyiptomot közigazgatási szempontból két részre osztották, s e két rész közül az egyiknek, Felső Egyiptomnak perzsa helyőrséggel megszállt városai szerepelnek (talán nem teljes számban) a kimutatásban.

A felsorolt városok fontosságát mutatja, hogy nagy részüket megtaláljuk az *Itinerarium Provinciarum* és a *Novitia Dignitatum* listáiban is. Az összefüggést a korábbi római és bizánci közigazgatással e listák egymás mellé állítása világosan szemlélteti

papirusz	*It. Prov.*	*Not.Dign.Or.* XXXI
Hérakleia		
Oxyrynchos	157,2 *Oxirincho*	
Kynón		
Theodosiupolis		
Hermupolis	157,4 *Hermupolis*	24 *Hermupoli*
Antinou	167,4 *Antenou*	
Kussón	157,5 *Chusis*	32 *Cusas*
Lykos	157,6 *Lyco*	23 *Lico*
Diospolis	159,1 *Diospoli*	27 *Diospoli*
Maximianopolis		29 *Maximianopoli*
Elephantiné		64 *Elephantinem*

Az is figyelemre méltó, hogy a papiruszon említett városok közül hat a *Not.Dign.Or.* szerint a *dux Thebaidos* parancsnoksága alatt álló helyőrséggel rendelkezett. Ezek a következők voltak:

XXXI, 24 *Cuneus equitum scutariorum, Hermupoli*
32 *Legio secunda Flauia Constantia Thebaeorum, Cusas*
23 *Cuneus equitum Maurorum scutariorum, Lico*
27 *Equites sagittarii indigenae, Diospoli*
67 *Cohors septima Francorum, Diospoli*
29 *Equites sagittarii indigenae, Maximianopoli*
48 *Ala tertia dromedariorum, Maximianopoli*
64 *Cohors prima felix Theodosiana, apud Elephantinem*

Mint láthatjuk, az alakulatok többsége lovas egység volt, s így a főleg lovasságból álló perzsa haderő számára kézenfekvő volt a korábbi keletrómai-bizánci lovas csapatok állomáshelyein megtelepülni. A perzsa katonai közigazgatás abban is szemmelláthatólag megegyezik a későrómaival, hogy a *comes limitis Aegypti* (*Not.Dign.Or.* XXVIII) és a *dux Thebaidos* (*Not.Dign.Or.* XXXI) körzeteinek kiterjedése hozzávetőleg egybeesik a parzsa Alsó- és Felső-Egyiptom tartományi szervezetével.

A papiruszon feltűnő a felsorolt helységek sorrendje. Először Elephantinét említi a felsorolás, majd északra ugrik s Hérakleiától kezdve Maximianopolisig dél felé haladva földrajzi sorrendben sorolja fel a helységeket. Ennek a jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy a papiruszt kiállító közigazgatási-gazdasági központ egyrészt Elephantiné, másrészt pedig a Hérakleiától Maximianopolisig terjedő tartományrész között feküdt, vagy hogy a bizánci kor viszonyainak megfelelően Thébais Alsó- és Felső-Thébaisra oszlott, a felsorolás tanúsága szerint azonban a perzsák a bizánci Arkadia eparchiát is Alsó-Thébaishoz csatolták.

Gazdaságtörténeti szempontból a papirusz jelentősége abban áll, hogy egy olyan gazdasági szervezetről tanúskodik, amelynek alapvető vonásai még az óperzsa korban alakultak ki. Minthogy az Óperzsa Birodalom területének nagy része királyi földtulajdon volt, amely vagy közvetlenül királyi tisztviselők igazgatása alatt állott vagy királyi «ajándékként» kapott nagybirtokok formájában főurak igazgatták, s amelynek terményadóját központilag begyűjtötték, katonai csapatok, tisztviselők, munkáscsoportok utazása csak úgy volt lehetséges, ha őket a közvetlen vagy közvetett királyi birtokokon begyűjtött készletekből ellátták. Ez egy olyan dokumentum («nyílt parancs») alapján történt, amelyet a küldetést elrendelő hatóság állított ki. Az ennek alapján nyújtott ellátásról a központokban kimutatást vezettek, nyilván a gazdasági elszámolás céljából.

Szerencsés véletlen folytán az óperzsa korból mind ilyen kiküldetési rendelvény, mind ilyen ellátási elszámolás, mind pedig ilyen eljárásra vonatkozó forrásadat fennmaradt. Amikor Neḥemyā Artaxerxés király engedélyével Jeruzsálembe akart utazni, akkor a királytól olyan kiküldetési rendelvényt, «leveleket» kért az átutazandó terület helytartóihoz, amelyek alapján azok lehetővé teszik útját Jeruzsálemig (Neḥemyā 2,7:

ואומר למלך אם על המלך טוב אגרות יתנו לי על פחוות
עבר הנהר אשר יעבירוני עד אשר אבוא אל יהודה)

Ebben a szövegben az אגרת szó az újbabiloni *egirtu* 'levél' szó átvétele a héberbe (és az arameusba is) mint terminus technicus a levélformában megfogalmazott királyi vagy egyéb parancsok jelölésére, míg a פחה szó szintén asszír-babiloni jövevényszó az arameusban és a héberben az óperzsa *xšaçapavan-* 'helytartó' visszaadására. Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy Neḥemyā e helye az óperzsa közigazgatás és gazdasági szervezet tökéletes ismeretéről tanúskodik.

Egy ilyen «parancslevél» fenn is maradt az Aršāma-levelek között[6] (VI. levél). Ennek szövege akár a Neḥemyā szöveghely illusztrációja is lehetne:

1 מן ארשם על מרדך פקדא זי באשבר נבודלני פקדא זי בלער
זתוהי פקדא [זי ב]ארזוחן אפסתבר פקדא זי בארבל חלח ומתלבש
בגפת פקדא

2 [ז]י בסעלם פרדפרן וגודין [פ]קן[ד]א זי בדמשק [וכעת] נחתחור
שמה פקדא זי [לי אז]ל מצרין אנתם הבי [לה פ]תפ מן ביתא זילי
זי במדינתכם

3 יום ליום קמח חורי חפנן תרת[ן] קמח רמי חפנן תלת חמר או
שכר חפנן תרת[ן] [וב]שר חד ולעלימוהי גב[ר]ן עשרה לחד ליומא

4 קמח חפן חדה עמיר לקבל רכשה והבו פתפ לגברן חלבן תרין
אמן חד כל תלתה עלימן זילי זי אזלן עמה מצרין לגבר

5 לגבר ליומא קמח חפן חדה פתפא זנה חבו להם מן פקיד על
פקיד לקבל אדונא זי מן מדינה עד מדינה עד ימטא מצרין

6 והן יהוה באתד חד יתיר מן יום חד אחר זי יומא אלך יתיר
פתפ אל תנתנו להם בגסרו ידע טעמא זנה דשת ספר[א]

Fordítása:

1. Aršāmától Marduk felügyelőnek, aki Eškārban (van), Nabûdalani felügyelőnek, aki Laʿirban (van), Zātavahya felügyelőnek, aki Arzuḫinban (van), Upastabara felügyelőnek, aki Arbilban, Ḫalaḫban és Mā(*θ*)-Talbīšban (van), Bagapāta felügyelőnek,

2. aki Saʿlamban (van), Frādafarna és Gaudāyana felügylőknek Dammešeqben. És most Neḥtiḫor nevű felügyelőm Egyiptomba utazik. Ti adjatok neki ellátást körzetetekben fekvő vagyonomból

3. naponta fehér lisztet két *ḫoqen*-t, barna lisztet három *ḫōqen*-t, bort vagy sört 3 *ḫōqen*-t, húsállatot egyet. És szolgáinak, 10 embernek, egyenként naponta

4. lisztet 1 *ḫōqen*-t, szénát lovainak megfelelően. És adjatok ellátást két kilikiai embernek, egy kézművesnek, összesen három szolgámnak, akik vele utaznak Egyiptomba, minden

[6] Ezeket közzétette *G. R. Driver:* Aramaic Documents of the Fifth Century B. C. Oxford 1954. (Vö. *G. R. Driver:* Aramaic Documents of the Fifth Century B. C. Oxford 1957.) A levél teljes, kiegészített szövegét itt adom először.

5. embernek naponta lisztet 1 *ḫōqen*-t. És ezt az élelmet adjátok nekik felügyelőtől felügyelőig a körzettől körzetig vivő útnak megfelelően, Egyiptom határáig.

6. És ha egy helyen egy napnál tovább van, akkor azokra a napokra további élelmet nem adjatok nekik. Bagasrava e parancs felelőse, Dušta az írnok.[7]

E «parancslevél» tehát 14 főnek az utazását volt hivatva biztosítani Babylóntól Egyiptomig és részletesen szabályozta rang vagy funkció szerint az egy napra adható ellátás mennyiségét. Nyilvánvalóan ilyen «parancslevel»-et kérhetett és kaphatott Neḥemyā is, hogy megtehesse az utat Jeruzsálemig. Az ellátást biztosító központok azután feljegyzéseket készítettek a kiadott élelmiszerről. Az óperzsa korból egy ilyen feljegyzés is maradt ránk elámi nyelven Persepolisból:[8]

PFT 3959	Fordítása:
1 *4* BAR *6* QA *20 kur* ZÌ.DA[lg]	«4 BAR, 6 QA, 20 kur lisztet,
2 m. *da-u-ma ḫi-še du-iš*	Tauma[9] a neve, kapott.
3 *23* m.RUḪ[lg] *un-ra*	23 ember egyenként
4 *1* QA *20 kur-na 12* m.	1 QA 20 kur-t, 12
5 *pu-ḫu un-ra 1* QA *du-iš*	fiú egyenként 1 QA-t kapott.
6 *ḫal-mi* m.*ir-da-pír-*	Pecsételt dokumentumát Artafar-
7 *na-na ku-iṣ* h.*iš-*	nának hozta (magával).
8 *pár-da-mar iṣ-ṣi-iš*	Spardaból indult,
9 h.*ba-ir-šá pa-ráš*	Pārsaba ment.
10 d.ITU[lg] *ḫa-ši-ya-*	Hónap Āçiyā-
11 *ti-iš* h.*be-ul* 27-	diya, év 27-
12 *um-me-na* h.*ḫi-da-li*	ik. Ḫidaliban.»

E dokumentumok alapján jól rekonstruálható az a közigazgatási és gazdasági szervezet, amelynek megnyilatkozása a Basel-i pehlevi papirusz is. Ebben is olyan feljegyzést láthatunk, amely egy nagy ellátási központnak, valószínűleg Thébais sāsānida közigazgatási központjának a kimutatását tartalmazza a Felső-Egyiptomban elhelyezett perzsa csapatok különböző céllal (hírközlés, felvételezés, szállítás stb.) oda érkezett különítményeinek ellátásáról. E feljegyzés gazdasági funkciója azonos a Persepolisban előkerült elámi tábláéval, típus tekintetében azonban különbözik attól. A két dokumentum között ugyanis az a lényeges eltérés figyelhető meg, hogy a PFT 3959 tábla egyetlen csoport ellátásáról készült, a Basel-i pehlevi papirusz viszont 11 különböző különítmény élelmezését rögzíti. Ennek megfelelően az elámi tábla részletesebb: a létszámon kívül az élelmiszer mennyiségét is pontosan megjelöli. Ennek az eltérésnek a magyarázata a következő. Mint fentebb megállapíthattuk, a Basel-i papirusznak a fennmaradt szöveg valószínűleg csak egyik tétele volt. Ez a papirusz tehát nyilván számos tételből álló számadási kimutatás ill. összegezés volt. A papirusznak mint íróanyag az elterjedése Egyiptomban, de más országokban is, érdekes kettősséget hozott létre a gaz-

[7] Ld. *Harmatta J.*: Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest 1965. 332—333.
[8] Közzétette *R. T. Hallock*: JNES 9 (1950) 247.
[9] A *da-u-ma* név óperzsa alakjára ld. *M. Mayrhofer*: Onomastica Persepolitana. Wien 1973. 150.

dasági feljegyzések vezetésében. A kis tételek, részlet-feljegyzések rögzítése ostrakonokra történt — cseréptöredékek minden gazdaságban rendelkezésre állottak. Ezeket a feljegyzéseket azután a gazdasági nyilvántartás szabályozásának megfelelően bizonyos időközökben (pl. évenkint) papiruszon összegezték. Így nyílvánvaló, hogy a tárgyalt pehlevi papirusz fennmaradt szövege is 11 ostrakonra készült részlet-feljegyzést tételez fel, amelyeket bizonyos rendszer szerint összegeztek rajta.

III

A sāsānida kori Shiraz ma Qaṣr-i Abū Naṣr néven ismert romjainak ásatása során több pehlevi ostrakon került elő.[10] Ezek közül az egyik, amely 7 sor írást tartalmaz, kibetűzhetőnek és értelmezhetőnek látszik. Az ostrakon fényképét J. De Menasce tette közzé,[11] olvasására pedig R. N. Frye tett kísérletet.[12] Az ostrakon szövege a következő:

1 *mlt'nplḫ*[*w*^{1}] *Š*^{11} *ZZ II mltw*⌜*yḫ*⌝
2 *ZZ II 'tḫšlwb'*⟨*n*⟩ *ZZ II plḫw*^{1} *ZZ I*
3 *ml*⌜*t'nd*⌝*'t ZZ I mtrdws*⌜*t*⌝^{11} *ZZ II*
4 *w'č'lt'y ZZ II m'ḫwyḫ ZZ II*
5 *šglbndk*^{1} *ZZ II plḫwd't ZZ II*
6 *plḫw'n*^{1} *ZZ II bwlčwyḫ ZZ II*
7 *plḫw*⌜*'n*^{1} *Z*⌝*Z I d'twyḫ ZZ I*

Megjegyzések az olvasáshoz

1. sor. A *mlt'nplḫw*^{1} = **Mardānfarroχ* nevet már Frye-nak sikerült azonosítani. Ezenkívül helyesnek tekinthetők még a következő nevek olvasatai nála: *plḫw*^{1} (2. sor), *plḫwd't* (5. sor). Ugyancsak helyesen azonosította Frye a *Š*^{11} 'árpa' szót. E szó után viszont *II* számjegy nem olvasható. Amit Frye ennek gondolt, az még a *Š*^{11} szóhoz tartozik. A *II* olvasatot az is kizárja, hogy ebben az esetben a ligatura baloldali szárának mélyen a sor alá kellene nyúlnia, úgy, mint ezt az ostrakonon minden esetben megfigyelhetjük.

ZZ helyett Frye mindenütt *K*^{c}-t olvasott. A 2 függőleges vonásnak számos olvasata lehetséges, hogy ezek közül melyik a helyes, azt az értelmezés dönti el. A *mltwyḫ* alak helyett Frye *mlčndy*-t olvasott.

2. sor. Frye olvasata *'t'šlwb'n* (?). Kétségtelen azonban, hogy a szó végén *n* nincsen.

3. sor. A *mlt'nd't* alak helyett Frye *mlt'n Š l*-t, *mtrdwst* helyett pedig *mtrgw ph* (?)-t olvasott.

4. sor. Frye olvasatai *k't'lty* és *mḫčyn* (?).

5. sor. A *šglbndk*^{1} alak helyett Frye *šblbḫn*-t olvasott.

6. sor. Frye olvasatai *plḫwzt* (?) és *bwlčnd* (?).

7. sor. Frye olvasatai *plḫwn*^{1} és *d'twš* (?).

[10] Az ásatások publikációja *R. N. Frye* (Editor): Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr. Cambridge, Mass. 1973. Harvard Iranian Series. Vol. I.

[11] *J. De Menasce:* CII III. Vol. IV—V. Pl. X. No. 192.

[12] *R. N. Frye:* Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr. 107.

Megjegyzések az ostrakon magyarázatához

1. sor. A két név, **Mardānfarroχ* és **Mardoy* < **Martiyavahya-*, nem okoz különösebb nehézséget. Az első név után a *Š*^{11} 'árpa' rövidítés áll, majd ezt 2 függőleges vonás és a *II* számjegy követi. R. N. Frye, aki *Š 2 K*^{c} 2-őt olvasott, úgy gondolta, hogy az ostrakon egy névlistát tartalmaz, amelyben minden név után bizonyos mennyiségű árpa és/vagy bizonyos számú bárány van feltüntetve. Ez a feltevés azonban elfogadhatatlan, mert a *Š*^{11} rövidítés után nincs számjegy, s még ha volna is, önmagában elégtelen lenne, mers egy gabona űrmértéket jelölő szónak is kellene előtte vagy utána állnia. De nem fogadható el a 2 függőleges vonásnak *K*^{c} olvasata sem, elsősorban azért, mert a pehlevi írásbeliség a *K*^{c}*N*' 'bárány' logogrammnak rövidítését egyáltalán nem ismeri, másodsorban pedig azért, mert a használt rövidítések rendszere teljesen eltérő. Ha a főleg gazdasági vonatkozású rövidítéseket mint, pl. *Š*^{11} 'árpa', *Ḥ*^{11} 'búza', *ŠM*^{11} 'szezám', *T*^{11} 'datolya', *P*^{11} 'köles', megvizsgáljuk, akkor megfigyelhetjük, hogy az egy vagy két betűből álló rövidítés után mindig van egy rövidítés-jel (pehlevi *g* = az átírásban ^{11}). Ha az ostrakon írója, aki a *Š*^{11} rövidítés tanúbizonysága szerint ezt a rövidítés rendszert ismerte, a *K*^{c}*N*' logogrammot le akarta volna rövidíteni, akkor ezt úgy tette volna, hogy a *K* után a rövidítést jelző *g* betűt írta volna.

De a 2 függőleges vonás *K*^{c} olvasata tárgyi szempontból sem fogadható el. A *Š*^{11} *ZZ II* «árpa 2 *ZZ*» szövegösszefüggés ugyanis kétségtelenné teszi, hogy *ZZ*-nek vagy valamilyen mértéket vagy értéket jelentő szónak kell lennie, azaz az egész kifejezés vagy az árpa mennyiségét vagy pedig értéket adja meg. Valóban, a 2 függőleges vonás előfordul több ezüst edény feliratában is mint a *ZWZN* = *drahm* szó írásképe.[13] E jelölésmód úgy jött létre, hogy a *ZWZN* logogrammot *dn dn* ligatúrákkal írták, azonban a késő sāsānida korban az ostrakonokon és a papiruszokon a *dn* ligatúrából sokszor egy vastag függőleges vonás lett. Így a *ZWZN* írásképéből is 2 függőleges vonás lett, amelyet lehet *NN*-nek vagy *WW*-nek is olvasni, amelynek helyes olvasata azonban *ZWZN*. Ezt akarta érzékeltetni a *ZZ* átírás, amely helyett azonban lehetne *ZWZN*-t is használni.

2. sor. A *Š*^{11} 'árpa' szó csak az első név esetében áll a *ZZ* (= *ZWZN*) *II* kifejezés előtt. Ebben az esetben tehát az egész kifejezés jelentése «árpa 2 drahm (értékben)». Így felmerül a kérdés, hogyan kell értelmezni a többi név után álló «1 drahm» vagy «2 drahm» kifejezéseket. Két lehetőségre gondolhatunk. Az egyik magyarázat az lehetne, hogy a *Š*^{11} 'árpa' kifejezést minden tételbe oda kell értenünk. A másik lehetőség viszont az, hogy ahol a *Š*^{11} szó nem szerepel, csak valamilyen pénzügylettel számolunk. Az a körülmény, hogy a *Š*^{11} 'árpa' kifejezés éppen az első tételben jelenik meg, a mellett szól, hogy ezt a további tételekbe is bele kell értenünk.

A *'ṯḫšlwb'* név problematikus. Ha második tagjának a *lwb'n*^{1} (*ruvān*) 'lélek' szót tesszük fel, íráshibára kell gondolnunk, mert az ostrakonon a szóvégi *n* hiányzik.

3. sor. A *mlt'nd't* = **Mardāndād* és *mtrdwst* = **Mihrdōst* nevek jólismert névtípusokhoz tartoznak.

4. sor. Új a *w'č'lt'y* = **Vāzardā* 'Igaz szavú' név, jelentéstani párhu-

[13] Ld. *Harmatta J.*: Sāsānida edényfeliratok. Ant. Tan. 20 (1973) 180—181.

zama, a *Rāstsaχvan* 'Igaz beszédű' név azonban régóta ismeretes. A *m'ḫwyḫ* = = **Māhoy* név közismert.

5. sor. Ugyancsak új a *šglbndk*[1] = **Šagrbandag* 'Oroszlán szolgája' név, amely bizonyára az asztrológiai vonatkozású iráni nevek csoportjába sorolható, amennyiben a név *Šagr* eleme nyílván az Oroszlán csillagképre utal. A *plḫwd't* = **Farroχdād* név jól ismert.

6—7. sor. Az ezekben előforduló *plḫw'n* = **Farroχān*, *bwlčwyḫ* = = **Burzoy* és *d'twyḫ* = **Dādoy* szintén a gyakori perzsa nevek közé tartoznak. Közülük *Farroχān* késő sāsānida családnév.[14]

E megjegyzések alapján az ostrakont a következőképpen értelmezhetjük:

1 «Mardānfarroχ: árpa, 2 drahm (értékben); Mardoy:
2 (árpa), 2 drahm (értékben); Ātaχšruvān: (árpa) 2 drahm (értékben); Farroχ: (árpa) 1 drahm (értékben);
3 Mardāndād: (árpa) 1 drahm (értékben); Mihrdost: (árpa) 2 drahm (értékben);
4 Vāzardā: (árpa) 2 drahm (értékben); Māhoy: (árpa) 2 drahm (értékben);
5 Šagrbandag: (árpa) 2 drahm (értékben); Farroχdād: (árpa) 2 drahm (értékben);
6 Farroχān: (árpa) 2 drahm (értékben); Burzoy: (árpa) 2 drahm (értékben);
7 Farroχān: (árpa) 1 drahm (értékben); Dādoy: (árpa) 1 drahm (értékben).»

IV

Mindezek után felmerül az ostrakon rendeltetésének kérdése. A feljegyzés grammatikai szerkezetéből nem derül ki, hogy a felsorolt 14 személy kapta-e vagy adta a megnevezett értékű árpát, azaz, hogy egy bevételi vagy kiadási ill. tartozási vagy követelési jegyzékkel van-e dolgunk. A feljegyzés gazdasági-kereskedelmi jellegéhez nem férhet kétség, s így célszerű rendeltetésének tisztázásához más hasonló dokumentumokat is figyelembe vennünk. Az ostrakon szövegéhez jó párhuzamot nyújtanak Nebuchélos Dura-Europos-i kereskedőnek a sāsānida kor elejéről (235—240-ből) származó feljegyzései.[15] Ezek rövid, tömör formában rögzítik Nabuchélos kereskedelmi-gazdasági ügyleteit, eladásait, vételeit, követeléseit, bevételeit. Ezek között találunk olyan feljegyzéseket is, amelyek éppen árpával folytatott ügyletekkel foglalkoznak. Az egyik ilyen feljegyzés a következőképpen hangzik: *ἔλαχέν μοι ἀπὸ μισθώσεως κατωτέρας κρι(θῆ) (ἀρταβῶν) κ*'.[16] Eszerint tehát Nebuchélosnak egy a folyó mellett fekvő bérelt földről 20 artabé árpa folyt be. Egy másik feljegyzés[17] szerkezetét tekintve közel áll a tárgyalt pehlevi ostrakonhoz: *ἄρτος εἰς Σούραν (δηναρίων)* III, *σῖτος (δηναρίων)* X, *κρειθῆ (δηναρίων)* XII, *οἶνος (δηναρίων)* IIII. Ez a jegyzék tartalmazza azokat az árukat, kenyeret, búzát, árpát és bort, amelyeket Nebuchélos Surába küldött. Szerkezete annyi-

[14] A késő sāsānida kori családnevekről ld. *Harmatta J.:* Ant. Tan. 20 (1973) 176.
[15] Supplementum Epigraphicum Graecum. Vol. VII. Lugduni Batavorum 1934. Nos. 381—430.
[16] SEG VII. No. 394.
[17] SEG VII. No. 411.

ban pontosan egyezik a pehlevi ostrakonéval, hogy az árunak nem a mennyisége, hanem a pénzértéke van megjelölve. Ha a Shiraz-i ostrakon szövegét e két feljegyzéssel összehasonlítjuk, akkor valószínűnek látszik, hogy nem a felsorolt személyektől befolyt árpának az értékét rögzíti, hanem az ezeknek eladott árpáért járó összegeket sorolja fel. Az első esetben ugyanis nem lett volna szükséges az árpa árát (vagy értékét) feltüntetni, sem azt személyekre elosztva részletezni. E helyett elég lett volna az árpa mennyiségét feltüntetni. A második esetben viszont, ha a kereskedő az árpáért járó összeget már megkapta volna, szükségtelen lett volna a vásárló személyeket megnevezni s feltüntetni, hogy ki mennyiért vett árpát. Ezeknek a párhuzamoknak, megfigyeléseknek és megfontolásoknak az alapján az ostrakont egy kereskedő követelési jegyzékének határozhatjuk meg.

Ezek szerint bár az ostrakon másodlagos helyzetben, a Qaṣr-i Abū Naṣr-i erőd törmelékrétegéből került elő[18], mégis megállapítható, hogy minden valószínűség szerint a sāsānida kori Shiraz egyik kereskedőjének a gazdasági irattárához tartozott. Az ostrakonon feljegyzett követelés 24 drahmot tesz ki. Sajnos nincs biztos támpontunk arra vonatkozólag, mennyi lehetett abban a korban az árpa ára. Az i. e. IV. század végén Egyiptomban 1 ardab búza ára a keresletnek és kínálatnak megfelelően 10 drahmról 2 drahmra esett le.[19]. Az árpa ára a búzáénál valamivel alacsonyabb lehetett, így az ostrakonon feljegyzett árpa mennyisége esetleg a 20 ardabot is elérhette.

Figyelemre méltó, hogy az ostrakonon csak árpa szerepel. Ez azért érdekes, mert a PFT szerint az árpa volt a leggyakoribb és legfontosabb gabonafajta Persepolis környékén már az i. e. V. század elején is. Úgy látszik, hogy ez a szerepe az egész sāsānida kor folyamán is megmaradt. Az ostrakon tanúvallomása igen érdekes az árpát vásárlók személyére ill. társadalmi helyzetére vonatkozólag is. A felsorolt 14 név mellett egyetlen esetben sem találunk rang vagy hivatal megjelölést, holott az a Dura-Europos-i párthus ostrakonokon is előfordul. De nincs a nevek mellett patronymikon sem, ami az előkelő származást bizonyítaná. Így fel kell tennünk, hogy e kis mennyiségű, 1—2 ardab árpa vásárlói a régi Shiraz kézműves rétegéhez tartoztak, akik havonta, hetente vásárolták gabonaszükségletüket s akkor is hitelbe.

A Qaṣr-i Abū Naṣr-i ásatások leletei arról tanúskodnak, hogy a régi Shiraz élénk kereskedelmi központ volt.[20] Ennek a kereskedelmi életnek egy társadalmi szempontból nem érdektelen epizódját világítja meg a tárgyalt ostrakon. De ezen túlmenően ez a rövid feljegyzés a régi Shiraz életének egyik utolsó tanúja is. Az ásatások során talált pénzleletek közül ʿUbaidullāh bn Ziyād (+686) 16 réz pénze tanúskodik még rendszeres pénzforgalomról. Ezzel összhangban áll a tárgyalt ostrakon tanúvallomása is. A *ZWZN* szó írásképének azt a fejleményét, amelyet az ostrakonon megfigyelhetünk, még 3 ezüst tálon találjuk.[21] Ezek közül kettő Vindād-Ōhrmizdnak volt a tulajdona, tehát a VIII. század második feléből származik. A harmadik tál felirata viszont kétségtelenül még a régi muszlim sulystandard bevezetése (694 körül) előtti időből származik, s így azt bizonyítja, hogy a *ZWZN* szónak ez az írásmódja

[18] *J. M. Upton:* Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr. 19 «. . . the ostraca . . . were found deep in the debris of the fortress».
[19] *J. Harmatta:* Irano-Aramaica. Acta Ant. Hung. 7 (1959) 377.
[20] *R. N. Frye:* Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr. 3.
[21] *Harmatta J.:* Ant. Tan. 20 (1973) 180—181.

már a VII. században kialakult. Ezeknek az adatoknak az alapján az ostrakon feliratának keletkezését legvalószínűbben a VII. század közepére vagy második felébe tehetjük. Shirazt az arabok 644-ben foglalhatták el[22], talán az ezt követő évek gazdasági nehézségei tükröződnek egy Shiraz-i kereskedőnek az ostrakonon feljegyzett követelésében.

[22] *J. M. Upton:* Sasanian Remains fron Qasr-i Abu Nasr. 25.

TÖTTÖSSY CSABA

A GÖRÖG ÉS LATIN INFINITIVUS-OS SZERKEZETEK

A görög és latin nyelv infinitivusos szerkezeteinek és a görög és a latin accusativus cum infinitivo-knak és nominativus cum infinitivo-knak a történeti és tipológiai vizsgálata nemcsak e nyelvek mondattana rendszerének világosabb megértését jelenti, hanem e szerkezetek kialakulásának a tisztázását is eredményezheti.

A görög és a latin nyelv accusativus cum infinitivo-s és nominativus cum infinitivo-s szerkezetei kialakulására vonatkozó eddigi nézeteket két csoportra oszthatjuk. Azt mondhatjuk, hogy az egyik felfogás a görög és latin nyelvészeké, a másik pedig az indoeurópai összehasonlító nyelvészeké.

A görög és a latin nyelvészek véleményét találjuk a nagy grammatikákban, Schwyzer,[1] valamint Stolz—Schmalz—Leumann—Hofmann—Szantyr[2] munkájában is összefoglalva, de ezen a véleményen van Ernout[3] is, és mások is.[4] Felfogásuk a következő:

Az accusativus cum infinitivo a felszólítást, parancsolást jelentő igék (verba iubendi) mellett alakult ki. Felhívják a figyelmet arra, hogy ezeknek az eredeti vonzata «utasítok valakit valamire», érthető tehát a személyi tárgy: az accusativus és az infinitivus mellettük, miként a következő mondatokban: *iubeo te abire* vagy *κελεύω σε ἰέναι*. A kialakulás egyik etapjaként a *doceo te litteras* és a *doceo te scribere* szerkezeteket emlegetik, amelyekben szintén két accusativust találunk. Helyesen mondják azt, hogy ezekben az accusativus cum infinitivo-s szerkezetekben az accusativus a verbum regens tárgya, s hogy ennek az accusativusnak az infinitivus cselekvéséhez való viszonya alanyinak tűnik. Idővel a nyelv ezt az alanyi szerepet érzi csak, s így alakul ki az olyan szerkezet, amelyben az accusativus az infinitivusnak az alanyává válik, s már egyrészt az accusativus cum infinitivo nemcsak a verba iubendi, hanem a verba sentiendi et dicendi mellett is előfordul, másrészt pedig az sem szükséges, hogy az accusativus a verbum regensnek a tárgya legyen, s így az *oportet milites fortiter pugnare* vagy a *τοὺς στρατιώτας μάχεσθαι δίκαιόν ἐστι* mondat is lehetséges.

[1] *E. Schwyzer:* Griechische Grammatik. II. Vervollständigt u. hgg. v. *A. Debrunner.* München 1950. 372 skk.

[2] *J. B. Hofmann—A. Szantyr:* Lateinische Syntax und Stilistik. München 1965. 353 skk.

[3] *A. Ernout—F. Thomas:* Syntax Latine. Paris 1972.[2] 320.

[4] *R. Kühner—C. Stegmann:* Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache. Satzlehre. I. Teil. München 1962. 687 skk.; *A. Meillet—J. Vendryes:* Traité de grammaire comparée des langues classiques. Paris. 1968[4]. 622 sk.

Az indoeurópai összehasonlító nyelvészek véleményét Hirt munkájában[5] láthatjuk kifejtve. Hirt lehetetlennek tartja, hogy az accusativus cum infinitivo a görög és a latin nyelvben ilyen késői időben alakult ki, amikor a nominativus és az accusativus már összetéveszthetetlenül különbözött egymástól. Szerinte korai, indoeurópai időben alakult ki az accusativus cum infinitivo, amikor a nominativus és az accusativus még egyforma volt és még nem különböztek alakilag egymástól, s amikor az infinitivust még igealakként lehetett használni. Másképpen — szerinte — érthetetlen és megmagyarázhatatlan e szerkezetnek a kialakulása.

Szerintünk a következőket kell figyelembe venni. Az indoeurópai nyelvekben korábban az infinitivusnak számtalan változata volt. A védikus ind nyelvben még mintegy száz infinitivusi alakot találhatunk.[6] Míg azonban a többi indoeurópai nyelvben az infinitivusok száma csökken, s így a klasszikus szanszkrit nyelvben már csak egy infinitivust találunk: a *śro-tum* típusút, addig a görög és a latin nyelvben emelkedik az infinitivusok száma. Ennek a számemelkedésnek a magyarázata szerintünk az, hogy a görögben és a latinban éppen az accusativus cum infinitivo teszi szükségessé az infinitivusok számának az emelkedését.

A főnévi igeneveknek két típusa van.[7] Az egyik az igerendszerbe teljesen beleilleszkedik, azaz alkalmazkodik az ige genus- és actio-rendszeréhez, beleillik ezekbe, a másik ezt nem teszi, s képzése nem az imperfectumtőből, perfectumtőből, hanem magából az igetőből történik, mint a latin *-tum* képzős supinumé. Azt mondhatjuk, hogy az ige genus- és actio-rendszerébe beleilleszkedett infinitivus-rendszer igazában csak a görögben és a latinban alakult ki, ahol az accusativus cum infinitivo rendszere is kialakult.

A fentebb említett két magyarázattal kapcsolatban az alábbiakat kell megjegyeznünk. Hirt igen helyesen — legalább az accusativus esetében — gondol arra, hogy figyelemmel kell lenni az esetvégződésekre. Nem ad viszont magyarázatot arra, hogy amikor a nominativus és az accusativus elkülönült már formailag, ez az elkülönülés miért nem következett be az accusativus cum infinitivo-ban is. Ő sem gondol továbbá arra, hogy bár ez az accusativus az infinitivushoz való viszonyában alanyi szerepű, azért mégsem alany, s nem alanya a m o n d a t n a k , nincsen tehát olyan ok, amely miatt ennek alanyesetbe kellene kerülni. Ennek alanyesetbe való kerülését — szerintünk — csak a verbum regens okozhatja, amiként ez a nominativus cum infinitivo alkalmával meg is történik.

Ami a másik magyarázatot illeti, a *te scribere* a *doceo* mellett még nem accusativus cum infinitivo, amikor ez azt jelenti, hogy «tanítalak téged írásra». Ez accusativus cum infinitivo-vá csak akkor válik, amikor azt jelenti, hogy «kimutatom, hogy te írsz». Az első esetben ugyanis a *scribere* a *doceo*-val alkot szintagmát, és nem is vonatkozik a *scribere* a *te*-re és nem is tartozik hozzá, tehát azzal nem alkot szerkezetet, hanem ilyenkor a *scribere* a *doceo*-nak — terminus-használatom szerint — a véghatározója (amely egy finális típusú határozó, vö. ezt a dativus finalis-szal). A *doceo te scribere* típusú szerkezetnek

[5] *H. Hirt:* Indogermanische Grammatik. Teil VI. Heidelberg 1934. 191 sk. és Teil VII. Heidelberg 1937. 114 skk.

[6] *W. D. Whitney:* Sanskrit Grammar. Delhi—Varanasi—Patna 1969. 349 skk.; *T. Burrow:* The Sanskrit Language. London 1955. 364 skk.; vö. még: *Hirt:* Indogermanische Grammatik. IV. 92 sk.

[7] *Hirt:* Indogermanische Grammatik. IV. 90 sk.

az accusativus cum infinitivo kialakulása lépcsőfokaként való felfogása így — szerintünk — nem helyes.

A *κελεύω* vagy a *iubeo* utáni szerkezet is világosabb azonban véleményünk szerint, mint hogy megmerevedjék, másrészt egy más infinitivusi actio-rendszerrel jár, mint a verba dicendi utániak. A verba iubendi mellett ugyanis az infinitivus perfectus-os accusativus cum infinitivo típusa sohasem alakulhatott volna ki. A latinban ugyanis a verba iubendi után csak infinitivus imperfectus áll, míg a verba sentiendi és dicendi után három actio-s accusativus cum infinitivo rendszer. A görögben még érdekesebb a helyzet. A *κελεύω* után ugyanis nemcsak infinitivus imperfectus, hanem infinitivus aoristi is állhat, azonban míg a verba iubendi után az infinitivus aoristi beálló jelentésű, addig a verba dicendi után az infinitivus aoristi előidejű jelentésű.[8] Így a két igecsoport utáni accusativus cum infinitivo rendszer között már csak ezért is különbséget kell tennünk, bár ezt a különbségtételt senki sem tartotta eddig szükségesnek.

A *κελεύω* és a *iubeo* utáni accusativus cum infinitivo-s szerkezetből tehát nem alakulhatott volna ki a latin három actio-s illetve a görög négy actio-s accusativus cum infinitivo rendszer, ami épp jellegzetessége a görög és latin nyelv accusativus cum infinitivo rendszerének.

Az accusativus cum infinitivo kialakulása magyarázata szempontjából azonban az a tény a legfontosabb, amelyet eddig figyelmen kívül hagytak és nem használtak fel a kialakulása vizsgálatánál. Ez pedig az, hogy igaz ugyan, hogy a görög és latin infinitivusok nominativus és accusativus értékben használatosak a klasszikus görög és latin nyelvben, de ezek az infinitivusok locativusi vagy dativusi képzőkkel rendelkeznek eredetük szerint mindkét nyelvben, amint ez közismert dolog. Tekintsük át mégis az infinitivusok képzésmódjait!

[8] A verba dicendi mellett egyidejűség esetén inf. impf. használatos (pl.: *Νόμιζε μηδὲν τῶν ἀνθρωπίνων βέβαιον εἶναι* — Gondolj arra, hogy az emberi dolgok közül semmi sem tartós!), utóidejűség esetén inf. fut. (pl.: *Οἱ πρέσβεις ἤγγειλαν βασιλέα ἀργύριον οὐ παρέξεσθαι* — A követek hírül adták, hogy a perzsa király nem fog pénzt adni.), előidejűség esetén pedig inf. aoristi (pl.: *Πάντες ὁμολογοῦσι Περικλέα προστάτην τῆς πόλεως ὄντα τοῖς Ἀθηναίοις αἴτιον μεγίστων ἀγαθῶν γενέσθαι* — Mindenki egyetért, hogy Periklés a város vezetőjeként igen nagy pozitívumok okozója volt az athéniek számára.) Használható inf. perf. is — természetesen perf. logicum értelemben, vagyis a cselekvés bekövetkezte utáni állapot megléte esetén, tehát voltaképpen egyidejűség kifejezésére (pl.: *Λέγουσι τὸν Κῦρον τεθνηκέναι* — Azt mondják, hogy Kyros halott, vagy *Δίκαιον εὖ πράττοντα μεμνῆσθαι θεοῦ* — Igazságos dolog, hogy az, akinek jól megy a dolga, gondoljon az istenre.). A verba iubendi után csak az inf. impf. és az inf. aor. használható. Az inf. aor. ilyenkor azonban nem előidejűséget fejez ki, hiszen az, hogy „megparancsolom, hogy elmentél" nem is mondható, hanem logikailag utóidejűséget használunk itt, hiszen nem azt parancsolom, ami volt, és nem is azt, ami már van, hanem azt, ami majd csak lesz. Ilyenkor mind az inf. impf., mind pedig az inf. aor. logikai utoidejűségre használatos, mégpedig szerintünk inf. impf. akkor, ha a parancsolt cselekvés hosszadalmas vagy többszöri cselekvés — (pl.: *Καὶ τότε ἐκέλευον σοὶ διδόναι τἀρεστεῖα τοὺς στρατηγούς* — És akkor megparancsoltam, hogy a fővezérek neked adják a derékség jutalmait nem rögtön, egy pillanaton belül!) és inf. aor. akkor, ha a parancsolt cselekvés egyszeri, mozzanatos (pl.: *Κῦρος Κλεάρχῳ παρήγγειλεν ὡς τάχιστα εἰς Σάρδεις ἐλθεῖν* — Kyros megüzente Klearchosnak, hogy a lehető leggyorsabban jöjjön Sardeisbe vagy *Μιλτιάδης τοὺς Ἀθηναίους ἔπεισε στρατεῦσαι ἐπὶ τοὺς Παρίους* — Miltiadés rávette az athénieket, hogy vonuljanak hadba a parosiak ellen.) (Ilyenkor az oratio recta formájú felszólító mondat állítmánya is imperativus a o r i s t i [azonnal végrehajtandó parancs esetében], míg az előbbi esetben imperativus imperfectus.)

A latin[9] infinitivus imperfectus activi az imperfectum-tőből, az *-s-* főnévképzőből és az *-i* locativusi végződésből áll, pl. *gaudēre* < **gaudē-s-i* (a két magánhangzó közötti *s r*-ré válásával és a szóvégi rövid *-i e*-vé válásával (miként a *mare* vagy *ante* (~ *ἀντί*) esetében is vagy a *pede* esetében, ahol az *-e* szintén egy locativusi *-i* az ablativusban), ugyanígy *capere* <* *capi-s-i*, ahol *r* előtt *i* > *e* (vö. *cinis, cineris)*, hasonlóképp *esse* <* *es-s-i*, míg *velle* <* *vel-s-i* (az *s* asszimilációjával). Ennek az infinitivus-képzésnek a megfelelője a védikus óind *śro-ṣ-i* infinitivusi alak.

Az infinitivus imperfectus passivi az imperfectum-tőből, az *-s-* főnévképzőből és az *-ī* dativusi végződésből (<*-ai/-ei*, pl. *Apollinei)* áll, pl. *laudārе* <* *laudā-s-i*, megfelelője a véd. *jīva-s-e* infinitivusi alak, míg a III. coniugatioban az *-ī* dativusi végződés az *-s-* főnévképző nélkül közvetlenül járul az imperfectum-tőhöz, pl. *vert-ī* (megfelelője a véd. *vṛt-e* infinitivusi alak) és *cap-ī*.

Az inf. perf. activi-ben szintén a locativusi *-i* végződés van, pl. *laudav-is--s-e* (perfectumtő + *-is-* aoristosképző + *-s-* főnévképző + *-i* > *-e* locativusi képző).

Az összetett alakkal képzett inf. perf. pass.-ban (pl. *laudatus esse)* végeredményben szintén a locativusi képzős *esse* van, miként az inf. inst. act.-ban is, amely eredetileg *esse* nélküli alakban is használatban lehetett. Az inf. inst. pass. (pl. *laudatum īrī* tképp. «dicsérésbe menődni») esetében az *īrī* a dativusi végződést mutatja.

A görög[10] infinitivusok is locativusi alakokra mennek vissza vagy pedig *-αι* végződésűek, amelyeket viszont dativusi végződésűeknek kell tekintenünk.

Az eltünt locativusi *-i* végződés *-sen-* főnévképzővel járult a megfelelő tőhöz: *φέρειν* <* *φερε-σεν-ι*, *τιμᾶν* <* *τιμαε-σεν-ι* (az impf. tőhöz járulva), ugyanígy *λιπεῖν* (them. erős aor.), valamint *παιδεύσ-ειν* és *στελεῖν* <* *στελ-εσ-ειν* (futurumok). Megfelelője a véd. *bhū-ṣ̌an-i*.

Az *-αι* végződés (amely megtalálható pl. a *χαμαί*-ban is) járulhat *-s-* főnévképzőhöz (vö. a véd. *jīva-s-e)*, pl.: *δεῖξαι* < **δεικ-σ-αι*, *παιδεῦσαι*, *στεῖλαι* <* *στελ-σ-αι* (act. aor.-ok), járulhat *-n-* főnévképzőhöz, pl. *δεικνύ-ν-αι*, *διδό-ν-αι*, *εἶναι*, *εἰδέναι*, *ἰέναι* (act. impf.-ok), *παιδευθῆ-ναι* és *γραφῆ-ναι* (gyenge ill. erős pass. aor.-ok), hasonlóképpen *πεπαιδευκέναι* és *γεγραφέναι* (gyenge ill. erős medio-pass. perf.-ok), járulhat *-wen-* főnévképzőhöz (vö. véd. *dā-van-e)*, pl. *δοῦναι* <* *δο-Fεν-αι* (act. aor.), járulhat *-men-* főnévképzőhöz (vö. véd. *dā-man-e)*, pl. hom. *δό-μεν-αι*, *ἔμ-μεν-αι*. (Ez utóbbiaknál a lekopott *-i* locativusi végződésre is van példa a *δό-μεν* és *ἔμ-μεν* alakok esetében.)

A medialis infinitivusok végződése mindig *-σθαι*, s ebben Hirt[11] hasonlóképpen dativusi alakot lát.

Minthogy tehát a latin és görög infinitivusok locativusi és dativusi végződésűek, így nekünk a locativusból illetve a dativusból az accusativus-szá

[9] Vö. a latin infinitivus-képzésmódokra vonatkozólag: *F. Sommer:* Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre. Heidelberg 1902. 630 skk.; И. М. Тронский: Историческая грамматика латинского языка. Москва 1960. 243 sk., 270, 286 sk., 288; *Meillet—Vendryes:* i. m. 356 skk.; *L. R. Palmer:* The Latin Language. London 1974. 278 skk.

[10] Vö. a görög infinitivus-képzésmódokra vonatkozólag: *H. Hirt:* Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre. Heidelberg 1902. 431 skk.; *W. Brandenstein:* Griechische Sprachwissenschaft. II. Berlin 1959. 108, 112; *Meillet—Vendryes:* i. m. 340 skk.; *B. F. C. Atkinson:* The Greek Language. London 1952. 94, 98.

[11] *Hirt:* Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre. 431 és 433; vö. még fentebb a 10. jegyzetet.

illetve a nominativus-szá való vált kell megmagyaráznunk. Tegyünk erre kísérletet!

A *video patrem gaudentem* mondatban a *gaudentem*nek accusativusnak kell lennie. A *patrem gaudentem* egy accusativus cum participio, vagyis egy participium coniunctum. A participium itt alakilag accusativus, de szintaktikai értékében ez határozó. E határozót én állapothatározónak nevezem. E határozónak jellemzője és lényege az, hogy — mint a többi határozó — egy igéhez tartozik, de ez ugyanakkor mindig egy főnévre vonatkozik. Ilyen állapothatározó a participium coniunctumon kívül az attributum praedicativum és az appostio praedicativa is, valamint a kettős accusativus második accusativusa is (a *nomino*-ék mellett). Ez a tény, hogy ez a határozó egy főnévre vonatkozik, abban nyer nyelvi (formai) kifejeződést az indoeurópai nyelvekben, hogy a főnévvel azonos esetben, számban és nemben áll, miként a jelző, de természetesen ez nem jelző mégsem, mert a jelző nemcsak hogy egy főnévre vonatkozik, hanem ahhoz is tartozik teljes egészében, s nincs semmi köze igéhez. (Az állapothatározónak ez a jelzői formában való megjelenése a mi anyanyelvünkben, a magyarban éppen nincsen meg.)

Ez a határozó, a *guadentem* azonban másképp is kifejezhető. Azt, hogy «látom az apát örvendőként», úgy is mondhatjuk, hogy «látom az apát örömben (örömében)». Ez latinul úgy volt mondható, hogy a *gaudē-* imperfectum-tőből csinálunk egy főnevet *-s-* képzővel, ez *gaudē-s-* lesz, és ehhez egy locativusi ragot teszünk, ez *gaudē-s-i* lett, amiből a *gaudēre* kialakult.

A *video patrem gaudentem* és a *video patrem gaudēre* tehát lényegében egyenértékű mondatok. A *gaudēre* alak locativus volta azonban a nyelvi tudatból eltünt, 1. mert a locativus eset csaknem teljesen eltünt a latinban (miként a görögben is), 2. mert az *-i* locativusi rag, amely a latinban *-e*-vé vált (a görögben pedig eltünt), felismerhetetlen lett locativusi végződésként. Így az, aki a *video patrem gaudentem* típusú mondatnak a *gaudentem* alakját igen helyesen — accusativusként értékeli, az ezzel egyenértékű (hasonlóképpen állapothatározói funkciójú) *gaudēre* alakot is accusativusként kezdi értékelni. Ugyanakkor kialakul és megkövesedik egy szerkezet: az accusativus cum infinitivo. E szerkezetnek már valóban az lesz a lényege, hogy ebben az accusativus (amely eredetileg csak pusztán a verbum regensnek, azaz a mondatnak a tárgya, [míg az infinitivus nem más mint egy állapothatározó, amely a verbum regenshez tartozik és az accusativusra vonatkozik]) alanyi szerepű az infinitivushoz viszonyítva, mert az accusativusban levő főnév hajtja végre az infinitivusban levő igei cselekvést. E szerkezet megkövesedése után már az egész accusativus cum infinitivo ténylegesen a verbum regens tárgya lesz, és már nemcsak a főnévi accusativus (a *patrem*), mint eredetileg. Ez a megkövesedés kell ahhoz, hogy nem tárgyas igék mellett alanyként is állhasson az accusativus cum infinitivo.

Hasonlóképpen a *videtur pater gaudens* mondatban a *gaudens* állapothatározó egy nominatívus, és ezért a *videtur pater gaudere* mondatban a nyelv ezt az infinitivust is nominativusként értékelheti, bár a *gaudere* itt is eredetileg locativus infinitivi volt — szintén állapothatározói funkcióban.

Ugyanez a helyzet a görögben is. A *ὁρῶ τὸν πατέρα χαίροντα* mondatban a *χαίροντα* állapothatározói funkciójú accusativus, s ehhez hasonlóan a *λέγουσι τὸν πατέρα χαίρειν* mondat infinitivusát is — állapothatározó lévén — accusativusként értékeli a nyelv; a verbum regens szenvedővé való válása esetén pedig, mivel az alanyra vonatkozik az állapothatározó, nominativusnak érté-

keli az eredetileg locativusi formájú infinitivust. A görögben a latinnal szemben az a különbség pusztán, hogy a verba sentiendi után accusativus cum participio használatos és csak a verba dicendi után alakul ki — a fenti módon — az accusativus cum infinitivo.

Az óindben ezzel szemben az előbbieknek megfelelő *paśyāmi pitaram bhuñjantam* típusú accusativus cum participio-s mondatnak nem alkul ki accusativus cum infinitivo-s megfelelője, s ez az oka annak, hogy a védikus nyelv nagyszámú infinitivusából a klasszikus szanszkrit számára már egy is elég lesz.

A verba sentiendi et dicendi utáni accusativus cum infinitivo viszont igényeli azt, hogy az accusativus cum infinitivo a nyelv minden actiojában és genusában használható legyen, s így az infinitivus-rendszernek teljes egészében ki kell alakulnia e két nyelvben. Ebben az infinitivusi rendszerben többféleképpen alakulnak ki az infinitivusi alakok. A kialakulás egyik módja pl. a görög medialis infinitivusoké, amelyek esetében mindig egy *-σθαι* képző járul a megfelelő actio-jú tőhöz, a másik pedig az, hogy miután két infinitivus elveszti az egymástól való különbözőségének értelmét, az egyikük egy más actioban vagy genusban kerül felhasználásra.

Érdekes így az eset a latin *ligārī* infinitivus esetében. Ez ugyanis nem különbözik másban a *ligare* infinitivustól, mint hogy az előbbi dativusi ragot mutat, az utóbbi pedig locativusit. Kezdetben — szerintünk — szükség volt erre, mert a verba iubendi mellett ez a dativusos ragú infinitivus szerepelt finálisként, míg a *ligare* a verba sentiendi et dicendi mellett állapothatározóként. Teszünk egy kísérletet arra, hogy megmagyarázzuk a *ligari* formájú infinitivusnak passziv értékű használata a kialakulását.

Mondattípusként erre választhatjuk a *Brutus filios ligari iussit* mondatot. A *ligari* eredetileg nem jelentett többet, mint „megkötözésre", mivel passiv voltának semmi jele nincs, a *filios* így lehet a tárgya, s a mondat egykor jelenthette így azt, hogy „Brutus utasított (utasítást adott) a fiait megkötözésre» Amire utasítok, az éppúgy a dativusi alakú infinitivusszal van itt kifejezve, mint a görögben (ahol a *παιδεῦσαι* az ennek megfelő infinitivusi alak). A *filios* nem lehet a verbum iubendi tárgya, mert Brutus nem a fiait utasítja e megkötözésre, s a fiait arra sem utasítja, hogy kötöződjenek meg. Ez az oka annak, hogy ezt a magunk részéről egy hajdani tárgynak tartjuk az egykor aktív értékű *ligari* mellett. Miután viszont kialakul az a nyelvi érzékelés és értékelés, hogy az accusativus cum infinitivo-ban az infinitivus cselekvését a mellette álló accusativus hajtja végre (ezért nevezhetnénk ezt accusativus subiectivusnak a genitivus subiectivus elnevezésének analógiájára, mert természetesen szintén nincs szó arról, hogy a genitivus subiectivus alany lenne, csak alanyi szerepű), ezután már ezt a mondatot is úgy értékeli a nyelv, hogy a *ligari* cselekvés végrehajtója a mellette álló accusativus, azaz a *filios*. A *filios* azonban ezt a végrehajtó szerepet csak akkor tudja betölteni, ha passiv értékű alanyi szerepet adunk neki. Ehhez azonban a *ligari* infinitivus számára is passiv jelentést kell adnia a nyelvnek. E szerkezet így teljes értékű accusativus cum infinitivo lesz, mert a *filios*-nak a *ligari*-hoz viszonyítva kialakul az alanyi szerepe. Ez a típusú mondat azonban megmagyarázza egyúttal azt is, hogy hogyan vált a *ligari* típusú infinitivus infinitivus passivi-vé, aminek a megmagyarázása mindeddig nehézséget okozott.[12]

[12] Erre egy analógiát is hozhatunk a latin infinitivus instans passivi melletti tárgy alakulására vonatkozóan. A *litteras meas prius tibi redditum iri putabam* mondatban

A görögben a dativusi ragú, *-σαι* végződésű infinitivus a *-σα-* képzős aoristosba ment át alakjuk hasonlósága alapján, s a *κελεύω* típusú és jelentésű igék mellett az *-αι* képzős infinitivusok is mindvégig activ értelemben használhatók, mégpedig a verba iubendi után gyakrabban, mint az *-ειν* végűek. Ugyanakkor, mint említettük, a verba dicendi után ugyanez az infinitivus aoristi nem instans, hanem múltértékű, előidejű lett a görögben.[13] Értelme kettőssége — szerintünk — alakja származásából is fakad (és főként abból a tényből, hogy az inf. aoristi a verba dicendi után egy oratio recta-beli praet. indic. aoristi helyett áll, a verba inbendi után pedig egy oratio recta-beli, egyszeri, azonnali parancsot kifejező imperativus aoristi helyett).

A fentebbiekben mi tehát épp a verba sentiendi et dicendi melletti szerkezetekből magyarázzuk a négy actio-s görög és a három actio-s latin accusativus cum infinitivo rendszer kialakulását egy azzal azonos értékű, de más típusú szerkezet, az accusativus cum participio segítségével.

az *iri* volt csak az aktív *putabam* tárgya, a *redditum* pedig az *iri* határozója, míg a *litteras* az aktív *redditum* tárgya. Eredetileg tehát ez azt jelentette, hogy «a levelem számodra való előbbi kézbesítésbe menődését gondoltam», de számunkra ez az egész egy teljes accusativus cum infinitivo-ként tűnik már, s úgy értékeljük, hogy a *litteras* az accusativus cum infinitivo accusativus subiectivusa és a *redditum iri* az infinitivusa.

[13] Verba dicendi nélkül, oratio rectában ugyanis az indicativus aoristi múlt értékű, s ezért oratio obliqua esetén múlt értékű lesz ez az infinitivus aoristi. (Vö. a 8. jegyzet utolsó mondatát.)

BORZSÁK ISTVÁN

TACITUSTÓL AMMIANUSIG

Mint ismeretes, az Ammianus Marcellinus-hagyomány alapjául szolgáló, de csonka *Fuldensis* (Vat. 1873) Poggio révén jutott Italiába;[1] a teljesebb, de azóta elkallódott *Hersfeldensis* csak M. Accursius augsburgi, ill. S. Gelenius baseli kiadása (1533) óta járulhatott hozzá Ammianus részleges feltámasztásához. A későbbi kiadások közül különleges hely illeti meg H. Valesiusét (Parisiis 1636), akinek munkáját napjaink Ammianus-kutatásának egyik jelessége az író megértését leginkább elősegítő teljesítménynek minősítette.[2] Ammianus értésétől azonban még ma is távol vagyunk: nélkülözhetetlenségét a IV. század valóságának megismerése szempontjából mindenki hangsúlyozza, de különben vagy nem olvassák (annak idején még a fiatal Norden is[3] csak «egy pár könyv» ismeretében jellemezte írói művészetét), vagy a lehető legkülönbözőbb módon értékelik. Megteszik klasszicistának, manieristának, barokk vagy romantikus jelenségnek;[4] E. Stein szerint[5] «a legnagyobb írói zseni, akit a világ Tacitus és Dante között látott . . .; akit az olvasói szív megindításának művészetében talán egyetlen későbbi történetíró sem ért utol, hogy túlszárnyalásáról ne is beszéljünk.» Művének nagyságát hirdeti olyan tekintély is, mint Sir Ronald Syme[6] («it is a work of grandeur»), míg mások szűkösebben mérik a dicséretet, és inkább fogyatkozásait emlegetik, a IV. századba tévedt Tacitus-epigonnak tartják.[7] Ammianus halaszthatatlan újraértékelésének feladatából ennek az egy részletnek, az ammianusi Tacitus-imitáció kérdésének felvetésére vállalkozunk.

Persze itt is szinte mindent előlről kellene kezdenünk. Jellemző Syme nyilatkozata: «It is to be regretted that no proper study exists of the Tacitean influence in its varied and powerful manifestations.»[8] Ő maga a Tacitus-hatást

[1] Vö. *G. Voigt:* Wiederbelebung des class. Alterthums. I[4]. Berlin 1960. 241.

[2] *H. Tränkle:* A. M. als römischer Geschichtschreiber. Antike und Abendland 11 (1962) 21; vö. *C. U. Clark* kiadásának bevezetésével, I. p. VI.

[3] Kunstpr. II[4] 646.

[4] Grimmelshausennel hasonlította össze *A. v. Gutschmid:* Kl. Schriften V 583 sk.; vö. *F. Arnaldi:* Il continuatore di Tacito. Rendic. Acc. Arch. Lett. e Belle Arti di Napoli 42 (1967) 146; idézi *G. Tibullo:* Da Tacito ad A. M. Ann. Univ. di Napoli 12 (1969—70) 99. Chateaubriand romantikájának ihletőjét látja benne *J. Fontaine:* A. M. historien romantique. Bull. Ass. G. Budé 28 (1969) 418 sk.

[5] Gesch. des späträm. Reiches. Wien 1928. 331.

[6] A. and the Historia Augusta. Oxford 1968. 96.

[7] Vö. *J. Fontaine:* i. h., 418: «une sorte de Tacite égaré au siècle de Théodose». Ammianus «hírének» története: *C. di Spigno:* Helikon 3 (1963) 524 skk.; vö. *A. Selem:* La critica recente su A. M. Cultura e Scuola, No. 11 (1964. júl.—szept.) 78 skk.

[8] I. m., 129, 2. j.; vö. *C. P. T. Naudé:* Gnomon 41 (1969) 484.

Sallustiusénál és Liviusénál jelentősebbnek érzi.[9] Alapvető Tacitus-monográfiájában[10] is azt írta, hogy Ammianus «minden tekintetben Tacitus örököse» volt. Könnyűszerrel sorolhatnók azokat a kutatókat, akik szinte mind ezt a hagyományos megállapítást ismétlik, csak éppen közelebbi bizonyítás nélkül. *Ex uno disce omnes:* E. Bickel irodalomtörténetében[11] a következőket olvassuk: «Tacitus a IV. században talált folytatóra Ammianus Marcellinus személyében . . . Ammianus seholsem említi Tacitust, mégis nyilvánvaló a tervszerű csatlakozás ténye, mert a művének zárófejezetében (XXXI 16, 9) olvasható bevallása szerint ott kezdte, ahol Tacitus abbahagyta, és mert *egész művén hallgatólagos Tacitus-utánzás vonul végig.*» *Quod fuisset demonstrandum*! Mindenesetre elgondolkoztató, hogy annak idején a nagy tudományú Heyne[12] *nyomát sem találta* a Tacitus-utánzásnak: «*Nulla fit memoratio (Taciti), neque ullum aut lecti aut imitatione expressi vestigium occurrit.*»

Heyne hyperkritikája után a kutatás csakhamar az ellenkező végletbe csapott át és — mint az «egyezések» egyre bővülő jegyzékeiből[13] láthatjuk, — ott is Tacitus-hatást vélt felfedezni, ahol tisztára külsőleges találkozásról, véletlen összecsendülésről vagy még arról sem lehet szó. Elképzelhető, hogy a rendkívül olvasott Ammianusnak szándéka volt valamely tacitusi fordulat alkalmazásával: csak éppen *ki előtt* akarta felidézni az illető Tacitus-helyet? Például a Iulianus jellemzésében (XXV 4, 7) olvasható *opum contemptor* kifejezés esetleg csakugyan Ammianus Tacitus-olvasmányainak emlékét őrzi (vö. Hist. IV 5, 2), de akkor tovább kell kérdeznünk: az így párhuzamba állított két személy — Iulianus és Helvidius Priscus — közt a filozófiai tanulmányok közösségén kívül mi közöset találhatunk? Az említett tacitusi jellemzés így hangzik: *Helvidius Priscus . . . ingenium inlustre altioribus studiis iuvenis admodum dedit, non ut ⟨sicut⟩ plerique nomine magnifico segne otium velaret, sed quo firmior adversus fortuita rem publicam capesseret. Doctores sapientiae secutus est, qui . . . e moribus soceri* (Thraseae) *nihil aeque ac libertatem hausit, civis senator, maritus gener amicus, cunctis vitae officiis aequabilis, opum contemptor, recti pervicax, constans adversus metus.* (6) *Erant, quibus adpetentior famae videretur, quando etiam sapientibus cupido gloriae novissima exuitur.* Lehet, hogy Ammianus valóban erre a klasszikus jellemzésre gondolt Iulianus nekrológjának megírásakor. E mellett szól a dicsérethez kapcsolódó bírálat (4, 18): *volgi plausibus laetus, laudum . . . intemperans adpetitor, popularitatis*

[9] I. m., 129.

[10] Tacitus. II (Oxford 1958) 503, 8. j.: «the heir of T., in every sense, is A. M.» Ugyanígy pl. *F. Vittinghoff:* Hist. Zeitschrift 198 (1964) 531: Ammianus mint Tacitus «egyetlen igazi örököse». A «szíriai görög» *Fr. Klingner* szerint is «Tacitust választotta elődjének» (Vom Geistesleben im Rom des ausgehenden Altertums. Röm. Geisteswelt[4] [München 1961] 531), de a folytatás már eltér a szokványtól (532): «Er ist nicht soweit Nachfolger des Tacitus geworden, dass er sich dessen strenge, verzichtend auswählende senatorische Art angeeignet oder gar seine Fragen und Gedanken im Sinn getragen hätte.»

[11] Lehrbuch der Gesch. der röm. Lit. Heidelberg 1937, 393. Ugyanígy a korábbi kézikönyvekben is, pl. *M. Schanz:* Gesch. der röm. Lit. IV 1[2]. München 1914. 104, vagy *J. Bayet:* Litt. latine. Paris 1934. 681, ill. 686 stb.

[12] Censura ingenii et historiarum Ammiani Marcellini. Progr. Gotting. 1802, p. CXXVIII, n. 1. Vö. *D. Flach* kritikai visszapillantásával «Von Tacitus zu Ammian» c. tanulmányának bevezetésében: Historia 21 (1972) 333, 3. j.; legújabban *R. C. Blockley:* Tacitean influence upon A. M. Latomus 32 (1973) 63 skk.

[13] Mint pl. *A. Gerber:* Phil. 29 (1870) 559 sk.; *H. Wirz:* Phil. 36 (1877) 634 sk.; *M. J. Kennedy:* The literary work of Ammianus. Diss. Chicago 1912; *G. B. A. Fletcher:* Rev. de phil. 63 (1937) 390 skk.

cupiditate cum indignis loqui saepe adfectans. De ügyeljünk az eltérésekre is: a hajdani sztoikus ellenzék *libertas*-eszménye a dominatus korában végképp idejét múlta, érdektelen, sőt egyszerűen érthetetlen lehetett; és *ennyi* egyezést éppenséggel Livius Cato-jellemzésével (XXXIX 40, 10 *invicti a cupiditatibus animi, rigidae innocentiae, contemptor gratiae, divitiarum)* is kimutathatunk. Mindenesetre érdekes az «apostata» császár személyével kapcsolatban a *placidus opum contemptor*[14] kifejezést olvasnunk: keresztény ellenfeleinek szemében mindenkor *contemptor divum* (Mezentius: Verg., Aen. VII 648), *contemptor superum* (Pentheus: Ovid., Met. III 514), *contemptor religionum* (Suet., Nero 56) maradt.

Kezdettől fogva számontartják a hasonlóságot Iulianus és Germanicus *végének* leírása között: Amm. XXV 3, 15 *in tabernaculo iacens circumstantes adlocutus est demissos et tristes* ~ Tac., Ann. II 71, 1 *adsistentes amicos in hunc modum adloquitur.* Ez önmagában semmit sem mond; a két haldokló szájába adott szavak közt is alig mutatható ki némi párhuzam. Ammianus egyáltalán nem szólaltatja meg a Germanicus búcsúztatásában koncentráltan felhangzó Alexandros-motívumot (pedig hősének 32 éve is erre indíthatta volna), annál inkább a Tacitustól *más* esetekben (Thrasea Paetus, vagy — eltérő hangszerelésben és célzattal — Petronius utolsó óráinak megörökítésében) hasznosított platóni reminiszcenciákat (Sókratésszal kapcsolatban), amelyekhez — a beszéd elején — a megszemélyesített természet «visszakövetelése» is járul. (3,15 *advenit . . . nunc abeundi tempus e vita . . ., quam reposcenti naturae, ut debitor bonae fidei redditurus, exulto, non . . . adflictus et maerens*, vö. Lucr. III 931 skk.)[15]

Hasonlóképp szerepel az «egyezések» jegyzékeiben Amm. XXI 5, 5 *si fortuna coeptis adfuerit* ~ Tac., Hist. II 76, 1 ugyanígy, vagyis Ammianus egy mellékmondat erejéig ugyanazokat a szavakat adja a Constantius ellen forduló Iulianus szájába, mint amelyekkel Mucianus biztatja Vespasianust a hatalom átvételére. A helyzet bizonyos mértékben csakugyan rokon, de néhány további — korántsem kényszerítő erejű — hasonlóság legfeljebb a Iulianus beszéde előtti (5, 1) mondatban mutatható ki *(mentibus erectis* ~ Tac., Hist. II 74, 2 *Vespasianus in spem erectus; quantas intestinae cladis excitaverat moles* ~ uo. *in tanta mole belli; professa palam defectione . . . placata ritu secretiore Bellona* ~ 76, 1 *Mucianus post multos secretosque sermones iam et coram ita locutus)*, míg a tulajdonképpeni beszédhez csak távoli párhuzamokat tudnánk összekeresgélni.

Ugyanezt mondhatjuk el egy további «egyezésről» is: Amm. XX 4, 14 *nocte vero coeptante in apertum erupere discidium* (vagyis Iulianust akarata ellenére Augustusszá kiáltják ki) ~ Tac., Ann I 28, 1 *noctem minacem et in scelus erupturam fors lenivit* (a lázongó katonák csak a holdfogyatkozástól rettennek meg, és Drusus ügyesen kihasználja a váratlan fordulatot). Meggyőzőbb volna a «párhuzam», ha Germanicus megkísértésével kapcsolatban olvasnók (vö. Ann. I 39, 3); így csak annyit állapíthatunk meg, hogy Tacitus kedvelt kifejezését *(erumpere in* vagy *ad aliquid*, pl. Ann. I 81, 2; 4, 3 *multa indicia saevitiae, quamquam premantur, erumpere;* vö. Suet., Tib. 61 *in omne*

[14] Vö. Thes. s. v. p. 657, 46 sqq.

[15] *Kl. Rosen* nem régi disszertációjában (Studien zur Darstellungskunst und Glaubwürdigkeit des A. M. Bonn 1970. 116) a Iulianus-nekrológot az ifj. Kyroséval hasonlítja össze (Xen., Anab. I 9; vö. Blockley további utalásaival, i. m., 71, 31. j.). Ez az egybevetés legfeljebb a panegyrikosok változatos tematikáját világítja meg.

genus crudelitatis; Ner. 27 *ad maiora vitia)*[16] Ammianus is több alkalommal használja (pl. XXI 4, 1 *in exitiale malum eruptura);* az említett kép — a vadállatok «kitörése» — különben is gyakran foglalkoztatja, pl. XXVI 6, 10 *ut praedatrix bestia . . . protinus eruptura.*[17]

A régi felsorolásokból ismeretes párhuzamok[18] vizsgálatából annyit máris megállapíthatunk, hogy Ammianus «Tacitus-idézetei» általában kevésbé evokatív hatásúak, mint Tacitus szándékoltnak vélhető célzásai, sőt az említett jegyzékek akárhány tétele nem is «Tacitus-utánzat», mindössze hasonló helyzet nagyjából hasonló rögzítése. Így pl. alig valószínű, hogy Ammianus, mikor Iulianus vagy a gyermek Gratianus Caesarrá fogadásáról ír (XV 8, 3 skk. *Iulianum . . . manu retinens dextera*, ill. XXVII 6, 5 *dextra puerum adprehensum . . . destinatum imperatorem exercitui commendabat)*, a kézenfogás szertartásos gesztusát Tacitus leírására, Piso adoptálására (Hist. I 15, 1 *Galba adprehensa Pisonis manu in hunc modum locutus fertur)* gondolva fogalmazta hasonló módon.[19]

Ammianus Tacitus-utánzásának emlegetői általában abból a tagadhatatlan tényből indulnak ki, hogy Ammianus *a principatu Caesaris Nervae exorsus*, vagyis időben Tacitus Historiae-jának mintegy folytatásául írta meg művét. Elsősorban rendszerint a Historiae példáulvételét hangsúlyozzák, a «kisebb írásokat» — főleg a Dialogust — figyelmen kívül hagyják. De ha Tacitus-utánzásról beszélünk, Tacitus *egész oeuvre*-jének hatását kell vizsgálnunk.

A XXIII. könyvben olvasható hosszú perzsa excursus (6, 1—88) legvégén — a perzsák fegyverzetének, ruházatának és ékszerviselésének leírása után — az Indiában és a Perzsa-öbölben található gyöngyökről van szó. Ammianus a «harmattól (85 *permixtione roris)* fogant», «égi eredetű» (86 *aetheria derivatione)* gyöngyök színváltozatainak, méreteinek, drágaságának magyarázata után — a könyv lezárásául — még megjegyzi (88): *quod genus gemmae etiam in Britannici secessibus maris gigni legique, licet dignitate dispari, non ignoramus.* Az utalás feltehetőleg nem az id. Plinius idevágó fejtegetéseinek (IX 35, 105—116), sokkal inkább az Agricola-életrajz Britannia-leírásának (12, 6) szól: *gignit et Oceanus margarita, sed subfusca ac liventia; quidam artem abesse legentibus arbitrantur* (vö. Amm. 87 *ut quidam coniciunt), nam . . . in Britannia, prout expulsa sint, colligi;* majd a tacitusi záróreflexió: *ego facilius*

[16] A zsarnokok hagyományos züllési folyamatában ezek a «kitörések» az ideigóráig korlátok közt tartott indulatok — mintegy vadállatok — elszabadulását jelképezik.

[17] Vö. *J. Fontaine:* i. h., 429 sk. Ammianusnak az állatvilágból vett hasonlatait a korábbi kutatás is számon tartotta, vö. *Schanz:* i. m. 102.

[18] Itt csak még egyet említünk: Amm. XXIX 6, 3 *Maximinus in omne avidus nefas* ~ Tac., Hist. II 56, 1 (Vitellius szoldateszkájáról): *in omne fas nefasque avidi aut venales, H. Heubner* kommentárja szerint is «utánzás». *Heubner* számos eddig regisztrálatlan Ammianus-párhuzamot sorol fel, pl. Hist. III 30, 1 *ferrati portarum obices* ~ Amm. XXI 12, 13 *ferratas p. o.;* III 73, 1 *fugam . . . circumspectabant* ~ Amm. XVI 12, 38 *nihil praeter fugae circumspectantes praesidia;* III 76, 2 *non intuta moenium firmare* ~ Amm. XXXI 15, 6 *moenium intuta firmata* (hasonlóképpen XVI 4, 2 és XX 7, 9); III 42, 2 *cunctis circa hostilibus* = Amm. XXII 8, 25 stb. Nem szerepel viszont a Tacitus-kiadások apparátusában sem az az Ammianus-hely (XXI 12, 40 *Nigrinus ut acerrimus belli instinctor),* amely Antonius Primus közismerten vitatott aposztrofálásával (Hist. III 2, 1 *is acerrimus belli conciator — concitor? concitator? concionator?)* kapcsolatban a számontartást mindenesetre megérdemli; vö. Hist. I 51,3 *pars Galliarum . . . acerrima instigatrix adversum Galbianos.*

[19] Iulianus *praeclara indoles*-ének kiemelése (Amm. XV 8, 10) sem okvetlenül Pisóéra (Hist. I 15,1) vezetendő vissza: a szókapcsolat többször előfordul Cicerónál is: de or. I 29, 131; ad Brut. I 10, 3; vö. *Blockley:* i. h., 65, 7. j.

crediderim naturam margaritis deesse, quam nobis avaritiam, — ennek Ammianusnál semmi nyoma. (Vö. Germ. 45, 4 a borostyánkő «természetéről», ill. a rómaiak *luxuria*-járól.)

Az Agricola ismeretére vall pl. a Iulianus összefoglaló jellemzésének rövid *vitia*-rovata (XXV 4, 16—21) és a hős külsejének leírása (22, vö. Agr. 44, 2) után olvasható mondat (23): *et quoniam eum obtrectatores novos bellorum tumultus . . . insimulant concitasse, sciant docente veritate perspicue, non Iulianum, sed Constantium ardores Parthicos succendisse . . .*[20] Tacitus még Agricola *otium*-át is erénynek mutatja be (40, 4 *uti militare nomen, grave inter otiosos, aliis virtutibus temperaret, tranquillitatem atque otium penitus hausit)*, majd apósa *moderatio*-jának és *prudentia*-jának «bűnét» emphatikus felkiáltással igazolja az értetlen *obtrectator*-ok ellenében (42, 4): *sciant, quibus moris est illicita mirari . . .*

Ami a Germania ismeretét és esetleges felhasználását illeti, itt csak Ed. Norden «Germanische Urgeschichte»-jére utalunk,[21] természetesen annak tudatában, hogy a mester nem a Tacitus-utánzás kérdéseinek nyomozását tekintette feladatának, hanem éppen fordítva: a tacitusi germán *archaiologia* előzményeit kutatta. Mindenesetre az a mód, ahogyan pl. Timagenés kelta *archaiologia*-jának ammianusi átdolgozását (XV 9, 2—6) az antik hagyomány összefüggésébe sorolta,[22] nemcsak Tacitus Germaniájának, hanem Ammianus néprajzi kitéréseinek és egyáltalán: írói eljárásának — «Tacitus-utánzásának» — megértése szempontjából is tanulságos.[23]

A Dialogus Tacitusnak talán legszebb, mindenesetre a legnehezebben megközelíthető műve. Mit érthetett ebből vagy mit érthetett bele Libanios barátja, ha olvasta?[24] Kérdésünkre választ két kitérés szembesítéséből remélünk: XXX 4 (a *titulus* szerint: *Modestus praef. praet. a iure dicendo Valentem avertit, et de causidicina deque iurisconsultis et variis advocatorum generibus)*,[25] illetőleg XIV 6 *(senatus populique Romani vitia)*.

Ammianus mindkét esetben műveltségbeli hiányokból kiindulva (XXX 4, 2 *ob . . . subagreste ingenium, nullis vetustatis lectionibus expolitum;* XIV 6, 1 *Orfitus praefecti potestate regebat urbem aeternam . . ., vir quidem prudens . . ., sed splendore liberalium doctrinarum minus quam nobilem decuerat institutus)* foglalkozik a hiányosság erkölcsi kihatásaival. A Modestus-kitérésben a törvényszéki szónoklat hajdani virágzásáról, Démosthenés és Cicero megbecsült művészetéről, majd — 4, 8 *at nunc . . . per Eoos omnes tractus* — e hivatás keleti lezüllésének betetőzőiről van szó. Tanulságosabb az Orfitus-kitérés (XIV 6) és benne az «életkor-elmélet»[26] ammianusi változata: a *Graeculus* szerző az «*örök*

[20] A folytatással (24 *caesi ad indignationem exercitus nostri, capti militares aliquotiens numeri, urbes excisae, rapta munimenta vel diruta . . .*) vö. Agr. 5,2 *trucidati veterani, incensae coloniae, intercepti exercitus.*

[21] Germ. Urg.[3] Leipzig—Berlin 1923., pl. 453: a Germania címének ammianusi párhuzamairól.

[22] *Ibid.*, 50 skk.

[23] Vö. még: 175; a perzsa excursus (XXIII 6) szkíta-leírásáról: 141 sk.; a germánok nevének «keletkezéstörténetéről» (Amm. XXXI 2, 13 és 17 kapcsán): 335.

[24] *Schanz* szerint *nem* olvasta: i. m., 104.

[25] *Norden* szerint (Kunstpr. II 647) az erkölcsök és az ékesszólás aláhanyatlását tárgyaló «nagy *indignatio*-ban csak a szónoki iskola hatását» lehet észlelni.

[26] Vö. *R. Häussler:* Vom Ursprung und Wandel des Lebensaltertheorie. Hermes 92 (1964) 313 skk.; *id.*, Tacitus und das hist. Bewusstsein. Heidelberg 1965, 271; *Hahn I.:* Florus prooemiumának kronológiai alapjai. Ant. Tan. 11 (1964) 75 skk.; vö. «*Nona aetas?*» *ibid.* 13 (1966) 116 skk.

város» (6, 1) öregségének is tisztelettel adózik, és az «ifjú- és férfikor» diadalmas hódításai óta bekövetkezett változást — történetíró-elődjének legnagyobb sérelmét, a *libera res publica* megszűntét — a dominatus ideológiájának megfelelően szemléli (5): *urbs venerabilis, post superbas efferatarum gentium cervices oppressas, latasque leges, fundamenta libertatis*[27] *et retinacula sempiterna, velut frugi parens et prudens et dives, Caesaribus tamquam liberis suis regenda patrimonii iura permisit.* A *toto coelo* más magyarázat ellenére benne vagyunk a tacitusi Dialogus problematikájában,[28] mint a közvetlen folytatás (6) mutatja: *et olim* (itt a. m. régóta) *licet otiosae sint tribus pacataeque* (! vö. Dial. 38, 2) *centuriae, et nulla suffragiorum certamina, set Pompiliani redierit securitas temporis, per omnes tamen quot oraz*[29] *sunt partesque terrarum, ut domina suscipitur et regina, et ubique patrum reverenda cum auctoritate canities, populique Romani nomen circumspectum et verecundum.* Ezt írja a *görög* Ammianus Marcellinus Róma és a római senatus tekintélyéről húsz évvel a *sacco di Roma* előtt. Igaz, hogy Ammianus nem az ékesszólás lehanyatlásának, hanem a római közélet eldurvulásának okait kutatja (2 *quoniam mirari posse quosdam peregrinos existimo, haec lecturos . . ., quam ob rem . . . nihil praeter seditiones narratur et tabernas et vilitates harum similis alias)*; a *tünetek* ugyanazok, csak éppen Ammianus — ebben az esetben — lelkendező idealistának bizonyul a jelenségek *valódi* okait hol fölényes, hol rezignált iróniával feltáró Tacitushoz képest.

Ha most a nagy művek tükrében vizsgáljuk: tekinthető-e Ammianus «minden tekintetben» Tacitus örökösének, a legfrissebb tanulmányok (Flach, Blockley) eredményeinek ismeretében előre *nemmel* kell válaszolnunk. Tény, hogy időben és műfajilag Tacitus annalisztikájához csatlakozott, és eszményei — *peregrinus* volta ellenére — szinte azonosultak a Róma-városi senatusi arisztokráciáéival: amiképpen Symmachusék régmúlt idők kulturális örökségét gondozták, hogy a római talajon kivirágzott nem-keresztény irodalom halódó hagyományait életre keltsék, Ammianus — mint magát rómainak érző pogány görög — a római annalisztika feltámasztásához járult hozzá tehetsége és a lehetőségek szerint.[30] Sorolhatnók a példákat, hogy az időbeli csatlakozás ténye (Xenophón és Theopompos — Thukydidéshez; Poseidónios és Strabón — Polybioshoz ; Sallustius — Sisennához; az id. Plinius — Aufidius Bassushoz stb.) még a *módszerek* azonosságát sem jelenti.[31] A historiográfiai hagyomány kutatói elismeréssel adóznak például a kelta Pompeius Trogus elfogulatlanságának, hogy a Mediterraneum «Philippos utáni történetét» nem Róma-centrikus nézőpontból ábrázolta: majdnem négyszáz évvel később az antiochiai görög «a világ fejének» (XIV 6, 23 *caput mundi)*, «a birodalom és minden erény otthonának» (XVI 10, 13 *imperii virtutumque omnium larem)*, «mindenek közül a legszentebb székhelynek» (uo. 20 *augustissima omnium sede)*, «az egész világ megszentelt helyének» (XVII 4, 13 *templum mundi totius)* tiszteli Rómát, de előadását a késő-császárkori valósághoz szabja és a távoli

[27] Vö. Cic., Pro Cluent. 53, 146 *hoc enim vinculum est huius dignitatis, qua fruimur in re p., hoc fundamentum libertatis, hic fons aequitatis.*

[28] *D. Flach* szerint (i. h., 340): «In *den* Antinomien zu denken, in denen Tacitus im Dialogus gedacht hatte, hat Ammian von seinem Vorläufer *nicht* gelernt.» — Az egész excursushoz vö. *W. Hartke:* Die röm. Kinderkaiser. Berlin 1951. 62 skk.; *R. Pack:* The Roman digressions of A. M. TAPhA 84 (1953) 181 skk.

[29] *Chr. Seguine* biztos javítása a hagyományozott *quotque* helyett.

[30] Vö. *D. Flach:* i. h. 334.

[31] Vö. *A. Rosenberg:* Einl. und Quellenkunde zur röm. Gesch. Berlin 1921. 125; *F. Klingner:* i. m., 476; *K. v. Fritz:* Gnomon 41 (1969) 585.

provinciákban zajló események ábrázolása közben szinte csak alkalmi kitérések formájában kerít sort Rómára.

Itt van például a híres részlet Constantius 357. évi római látogatásáról (XVI 10): *Haec dum per Eoas partes et Gallias . . . disponuntur, Constantius quasi cluso Iani templo . . . Romam visere gestiebat, post Magnenti exitium* (353) *absque nomine ex sanguine Romano triumphaturus.* Számtalanszor méltatott, magyarázott hely. Legutóbb W. Hartke[32] a leírás topikus elemeit mutatta ki és párhuzamként Iulianus konstantinápolyi bevonulására (XXII 2, 4) utalt. Mi egyéb toposokra, Ammianus Tacitus-követésének kevésbé szembetűnő jeleire és az eltérésekből levonható következtetésekre hívjuk fel a figyelmet. Ammianus beállítása szerint Constantius méltatlan és meg nem érdemelt diadalmenetben akart bevonulni az örök városba, tekintet nélkül a hagyományokra és a korábbi princepsek gyakorlatára (3 *ignorans fortasse quosdam veterum principum in pace quidem lictoribus fuisse contentos . . .).* Tanulságos már a bevezető formula *(Romam visere gestiebat)* is: bár Ammianus gyakorta használja a *gestire* igét,[33] ebben az esetben puszta floszkulusnál talán többet szabad látnunk a kifejezésben, nevezetesen catullusi,[34] de még inkább tudatos horatiusi reminiszcenciát (C. III 3, 53—): *quicumque mundo terminus obstitit, hunc tanget — sc. Roma* vagy *Romanus — armis, visere gestiens, qua parte debacchentur ignes, qua nebulae pluviique rores.* Ez pedig annyit jelentene, hogy Ammianus Constantius-kritikája megközelítené a félelmetes tacitusi irónia hatásfokát: Constantius nem Rómából kiindulva viszi előbbre a birodalom határait a római imperatorokra alkalmazott alexandrosi igények és képességek érvényesítésével, hanem látszateredményekre hivatkozva, illetőleg *ex sanguine Romano triumphaturus* «vágyakozik» bevonulni — Rómába.

Önkéntelenül is eszünkbe jut Domitianus *falsus e Germania triumphus*-a (Agr. 39, 1), szembeállítva Agricola *vera magnaque victoria*-jával, vagy az az Orosius-hely, amelyet nyugodtan tarthatunk számon a tacitusi Historiae töredékei között (VII 10, 4): *Domitianus pravissima elatus iactantia sub nomine superatorum hostium de extinctis legionibus triumphavit,*[35] vagy még inkább Vitellius fényes *be-*, majd annál dicstelenebb *ki*vonulása (Hist. II 89, 1): . . . *senatum et populum ante se agens, quominus ut captam urbem ingrederetur, amicorum consilio deterritus: sumpta praetexta et composito agmine incessit . . .* (2) . . . *praefecti castrorum tribunique . . . armis donisque fulgentes . . . splendebant: decora facies et non Vitellio principe dignus exercitus . . .* De a pünkösdi királyságnak hamarosan vége szakad (99, 1): *longe alia proficiscentis ex urbe Germanici exercitus species . . .* Szükségtelen a párhuzamok egymás mellé sorolása (10, 4): *elatus honoribus magnis stipatusque agminibus formidandis tamquam acie ducebatur instructa omnium oculis in eum intentis . . .* A *spectaculum* irónikus leírásába néha Ammianus valóságérzékének rezignált hangjai vegyülnek (5): *senatus officia reverendasque patriciae stirpis effigies ore sereno contemplans, non ut Cineas ille . . . multitudinem regum, sed asylum mundi totius*[36] *adesse existimabat . . .* (6) *et tamquam Euphraten armorum specie territurus aut Rhenum altrinsecus praeeuntibus signis insidebat aureo solus ipse carpento fulgenti clari-*

[32] I. m., 305 skk.

[33] Pl. XVII 11,1; XVIII 6,20; XXIII 1,2; XXX 5,4 stb.; a Thesaurus anyaga sajnálatosan hiányos.

[34] Cat. XI 10 *Caesaris visens monimenta magni,* — szándékolt Alexandros-utalás.

[35] Vö. *R. Syme:* Tac. I 215, 4. j.; RE «Corn. Tacitus» Suppl. XI 446.

[36] Vö. *W. Hartke:* i. m., 131, 1. j. és 307, 2. j.

tudine lapidum variorum . . . (9) *Augustus appellatus non montium litorumque intonante fragore cohorruit talem se tamque immobilem, qualis in provinciis suis visebatur, ostendens . . .* (10) *nec dextra vultum nec laeva flectebat tamquam figmentum hominis . . .* De Róma «elmondhatatlan és halandók számára még egyszer megkívánhatatlan csodáinak» (16) szemlélése közben oly riasztó hírek jönnek, hogy egy rövid hónap elteltével Illyricumba kell távoznia (20).

Láthatjuk, hogy Ammianus *képes* tacitusi erejű és hatású *részlet*teljesítményre, és hogy Tacitus követését nem egyes kifejezések összecsendülésében, hanem gondolatmenetek rokonságában kell keresnünk. M. Büdinger, Ammianus történetírói sajátosságának régi kutatója[37] Tacitus «utánzását» annak idején nem annyira «mondatrészekben», mint inkább «a szerkesztés egész rendjében, az uralkodók méltatásaiban, . . . könyveinek kezdő- és zárómondataiban» vélte felfedezni. Ezek közül a leglényegesebbet, Tacitus varázslatos szerkesztő művészetét a legjobb akarattal sem találjuk, legalábbis nem olyan mértékben, mint ahogy ezt legutóbb egy fiatal olasz kutató — egyesegyedül mesterének kijelentéseire hivatkozva — valószínűsíteni igyekszik.[38] Kiváltképpen az utolsó (XXVI—XXXI) könyvek «grandiózus és drámai finálé jában» látja «legszembetűnőbb mintáját annak, amit az antiochiai történetíró nagy elődjének iskolájában tanult». Tibullo a XXXI. könyv «Tacitus-utánzása» révén próbálná Ammianus vélekedését kitapintani «in tutti i suoi aspetti, anche i più opposti e contraddittori», csak éppen a bizonyítással marad adósunk.

Ammianus Tacitus-utánzását leggyakrabban a két főhős — Iulianus, ill. Germanicus — ábrázolásának hasonlóságával szokták szemléltetni. Helyesen mutatott rá legutóbb D. Flach[39] M. Kennedy — különben érdemes — hajdani disszertációjának[40] «ábrázolástechnikai összehasonlításaival» kapcsolatban arra, hogy «azoknak a fekete-fehér ábrázolásoknak a hasonlósága, amelyekké Tacitus az egymással szembeállított Tiberius és Germanicus, Ammianus pedig Constantius és Iulianus alakjait egyoldalúan leegyszerűsítette, a hagyományozás közös tényezőinek, nem pedig holmi irodalmi utánzásnak az eredménye.» Igazat adhatunk Flachnak a «komor» Tiberius- és a «kedvezőtlenül megítélt» Constantius-portré kiformálódásának historiográfiai értelmezésében is, éppen csak azzal a megszorítással, hogy Tiberius «elvetemültségének» és a dicsfénnyel övezett («Lichtgestalt») Germanicus gáncstalanságának fekete-fehér ábrázolása korántsem olyan egyértelmű, mint a Germanicus-ág dicsőségének késői hirdetői gondolják.[41]

A két pozitív hős tacitusi, illetőleg ammianusi ábrázolásának bizonyos mérvű, a helyzetből adódó hasonlóságát nem vitatjuk, de Tacitus (illetőleg a «Germanicus-ági» propaganda) következetlenségeit sem titkolva meg kell állapítanunk, hogy Tacitus zárójellemzése összehasonlíthatatlanul mesteribb, mint Ammianus rubrikákba szedett Iulianus-méltatása, — H. Michael szolíd

[37] *M. Büdinger:* A. M. und die Eigenart seines Geschichtswerkes. Denkschriften der phil.-hist. Kl. Wien. Akad. 44/5 (1896) 41.

[38] *G. Tibullo:* i. h. 102 sk.

[39] I. h. 334, 3. j.

[40] L. fentebb a 13. jegyzetben.

[41] «Tacitus Germanicus-portréja» (Ant. Tan. 16 [1969] 45 skk.) és «A tacitusi portréművészet megértéséhez. A Germanicus-kép változásai» c. tanulmányainkra (MTA I. OK 27 [1971] 451 skk.) utalva továbbra sem a tagadhatatlan következetlenségekben keressük a tacitusi történelemkoncepció lényegét; vö. *C. Rambaux:* Germanicus ou la conception tacitéenne de l'histoire. Ant. Class. 41 (1972) 174 skk.

dokumentálása szerint[42] «a Cicero-olvasmányok törmelékeinek kontár összehajigálása és az író céljaihoz való idomítása». Iulianus méltatásának tételei (XXV 4, 1 *cum enim sint — ut sapientes definiunt — virtutes quattuor praecipue: temperantia, prudentia, iustitia, fortitudo, eisque accedentes extrinsecus aliae: scientia rei militaris, auctoritas, felicitas atque liberalitas)* bizony nem egyebek, mint több Cicero-hely (de virt. frg. 1; de off. I 7, 20; de lege Manil. 10, 28) összeillesztgetése, és ez nem fokozza a *vég* annyiszor emlegetett szívhezszóló ábrázolásának hatását, és nem azt mutatja, hogy Ammianusnak *mindent* sikerült eltanulnia állítólagos mesterétől.

Vagy hol találjuk Ammianusnál azt a művészi oekonómiát, amellyel Tacitus — az annalisztika formai béklyóitól nem megkötve, hanem épp ellenkezőleg: azokat is szándékainak, eszméinek szolgálatába állítva — az Annales első három könyvét Germanicus alakja köré csoportosítja? Az évkezdéskor szokásos obligát formulákra gondolunk, amelyek valamilyen módon Germanicus személyének központi jelentőségét emelik ki.[43] Még halála után is ő a főszereplő: az Annales III. könyve az ő hamvainak hazaérkezésével kezdődik, sőt még a 21. év krónikájának az élén is az ő emléke kísért (III 31, 1). Iulianus végtisztességének leírására Ammianusnak csak néhány rövid szava van (XXV 5, 1 *nec fuit post haec lamentis aut fletibus locus, corpore enim curato pro copia rerum et temporis . . . super creando principe consultabant)*;[44] a könyv még Iovianus rövid uralkodásának krónikáját is felöleli, de ez semmiképpen sem ér fel Tacitus eljárásának (Arminius, a méltó ellenfél nekrológjának) súlyával és hatásosságával; a Iulianus emlékének szentelt utóhang emberileg megható és Ammianus *római* öntudatának megnyilvánulásaként tanulságos ugyan, de az események sodrában szinte elsikkad (XXV 10, 5): az Antiochiából sietve távozó Iovianus Tarsos határában díszes síremléket állított Iulianusnak, *cuius suprema et cineres, siqui tunc iuste consuleret, non Cydnus videre deberet . . ., sed ad perpetuandam gloriam recte factorum praeterlambere Tiberis, intersecans urbem aeternam, divorumque veterum monumenta* (Augustus mauzóleumát és a hadrianusi «Angyalvárat») *praestringens.*

Iulianus és Germanicus alakjának egybevetése Ammianus Tacitus-utánzása helyett inkább a két hős, a két író és a két korszak *különbözőségét* mutatja. Constantius római bevonulásának leírásában Ammianus megjegyzés nélkül említi a császár bálványszerű mozdulatlanságát (XVI 10, 9 *se immobilem ostendens;* 10 *tamquam figmentum hominis)*, majd Iulianus jellemzésében a *hibák közt teszi szóvá a szeretett uralkodó közvetlenségét* (XXV 4, 18 *laudum . . . adpetitor . . ., cum indignis loqui saepe adfectans)*.[45] Tiberiusnak annak idején zárkózottságát, az Augustusétól *toto genere* elütő, mogorva természetét rótták fel; arcának szenvtelensége, kiismerhetetlensége, későbbi korok szimuláló és disszimuláló politikusainak mintaképe más lapra tartozik. Annál népszerűbb lehetett Germanicus *affabilis* lénye, *civilitas*-a, *comitas*-a (vö. Tac., Ann. I

[42] *H. Michael:* De Ammiani Marcellini studiis Ciceronianis. Diss. Bresl. 1874. 12, vö. *D. Flach*, i. h. 340, 39. j.

[43] Vö. Acta Class. Debr. 6 (1970) 59 sk.

[44] Vö. Tac., Ann. III 5, 2 *sane corpus . . . externis terris quoquo modo crematum . . .* Az ammianusi folytatással (a *Iovianus* és *Iulianus* név összetévesztésével, majd Iulianus felépülésének hamarosan szertefoszló reményével) vö. Tac., Ann. II 82, 4—5.

[45] Viszont Constantius *erényei* között szerepel az a tény, hogy *popularitatem elato animo contemnebat* (XXI 16, 1); vö. *A. Selem:* A. M. ed i problemi sociali del suo tempo. Annali di Scuola Norm. Sup. Pisa II 33 (1964) 151.

33, 2), még Tacitus szemében is, akinek látnia kellett volna, hogy Róma hagyományos eszményeinek korántsem az ambíciózus trónörökös, hanem sokkal inkább a befeketített Tiberius volt a letéteményese. Domitianus és Agricola tacitusi ábrázolása sem mentes hasonló következetlenségektől. Ammianus már egészen másképp látja a dolgokat, és ha számára a dominatus viszonyai között a bizánci merevség a természetes, Iulianus közvetlensége pedig kifogásolható, akkor alig valószínű, hogy Constantius és Iulianus ellentétét Tacitus ellentétes jellemábrázolásának példáulvételével akarta volna megörökíteni.

Mint ebből a néhány részletinterpretációból kiderülhetett, a szövegszerű egyezéseknél fontosabbnak érezzük a gondolati és módszerbeli azonosságok, illetőleg különbségek nyomozását. Elvszerű és következetes Tacitus-utánzásról *nem* beszélhetünk, de az egybevetés — ahol erre mód van, — így is minden esetben tanulságos. Tacitus *felsőbbsége* nem vitás, de Ammianus nagyságát nem is Tacitushoz, hanem közvetlen elődeihez, a maga korának kívánalmaihoz és lehetőségeihez való viszonyában kell szemlélnünk, és akkor nemcsak szándékának és felkészültségének tiszteletre méltó voltát, hanem *történetírói teljesítményének nagyságát* is hálásan tarthatjuk számon.[46]

[46] *Korr.-jegyzet:* A bibliográfia teljessége kedvéért hivatkozunk itt két újabb tanulmányra: *L. A. Wilshire:* Did A. M. write a continuation of Tacitus? The Class. Journal 68 (1973) 221 skk. l.; és *A. Momigliano:* The lonely historian A. M. Annali della Scuola Norm. Sup. di Pisa, Classe di lett. e fil. III/IV 4 (1974) 1398 skk. l.

RITOÓK ZSIGMOND

EGY ÚJ, GÖRÖG NYELVŰ VARÁZSPAPIRUSZ*

A papirusz nagysága kb. 103×56 mm, csak egyik oldalán van hét sornyi írás. Az írás helyesírási szempontból hanyag, de jól olvasható, a papiruszon levő néhány kisebb lyuk nem akadályozza az olvasást. A szóközök jelölése rendszertelennek tűnik, többször nem is dönthető el, hogy az író szándékozott-e közt kihagyni vagy sem. Az infrafelvételen a papirusz felső és alsó szélén a szöveg tükörlenyomatának világos nyomai láthatók, a lapot tehát az első sor után ill. az utolsó előtti sor előtt behajtották, hogy az írás el legyen takarva. Ez arra mutat, hogy a papiruszt nem az újkorban vágták ki egy nagyobb egészből, hanem mint önálló varázsszöveg készült el, ami természetesen nem jelenti azt, hogy nem esetleg egy nagyobb varázsszöveg-gyűjteményből másolták ki. Harmatta János hívta fel figyelmemet arra, hogy a papiruszon függőleges irányban is két behajtás nyomai láthatók, tehát a lapot a hosszanti összehajtás után keresztben is összehajtották, nyilván, hogy tokba tegyék és amulettként használják. A szöveg tehát amulett-szöveg, az írás jellege alapján ítélve a 4. sz. legelejénél aligha későbbi.

Az írás a következőképpen olvasható (1. kép):

φηγ γη βαλοχρα θαμραζαραχθω
εξορκιζω υμασ κατατησπικρασανακησ
μασκελι μασκελω φνουκενταβωθ
ορεοβαζαγρα ρηζιχθω ιπποχθων
πυριπηγανυξ απαλαξοναμμωντονε
χοναυτον πυρετον καιριγυσ ηδη ηδη
ταχυταχυ εντη σημερον

φηγ γη βαλοχρα θαμραζαραχθω A 3. betű talpánál egy kis lyuk van, olvasása ettől függetlenül bizonyos. Mivel a papiruszlapocska önálló egészet alkot, kizárt, hogy a három betű egy szó vége, melynek elejét levágták. Önmagában *φῆν (=ἔφην)*-nek volna értelmezhető, ez azonban valószínűtlen, mert a papiruszokban augmentum syllabicum csak akkor marad el, ha nincs rajta hangsúly (St. G. Kapsomenakis: Voruntersuchungen zu einer Grammatik der Papyri der nachchristlichen Zeit. München 1938. 27—8), s azért is, mert értelmileg sem nyernénk sokat: varázsmondást *λέγε, λόγος* stb. szokott bevezetni, a *φημί* ige alakjai azonban nem. A szóközök jelölésének bizonytalan volta folytán az sem dönthető el kétséget kizáróan, hogy az első három betű a következő kettővel egy szót alkot-e, vagy a *γη* külön szónak tekintendő. Gé neve varázsszövegekben természetesen nem egyszer előfordul (pl. DT 38, 5, 29; 41, 13; 69, 4 stb.), de általában nem ilyen egyszerű megszólításban. Varázsszavak között azonban nem egyszer állnak istennevek is (PGM V 34

* Gaál Ernő tulajdonában van egy görög nyelvű varázspapirusz. Gaál Kákosy László közvetítésével a papirusz közzétételének jogát átengedte, amiért mindkettőjüknek hálás köszönetet mondok.

éppen *γη)*, kizárni tehát ezt a lehetőséget sem lehet. Ha a kettőt egy szónak vesszük *(φηγγη)*, esetleg arra is gondolhatunk, hogy *ε∼η* felcserélésről van szó (vö. Mayser—Schmoll 39—40), s így *φέγγη* (e korábban inkább költői szó a Septuagintában és a varázspapiruszokban nem ritka) vagy éppen *φέγγε* volna olvasandó. Értelmileg azonban ezek sem adnak különösen jó szöveget — még inkább az utóbbi («ragyogj fel»), mely a 4. sz.-tól kimutatható — de a kétszeres betűtévesztés feltűnő volna. A magam részéről egy (esetleg két) varázsszóra gondolok. A két további szó is varázsszó, egyiknek sem ismerem más előfordulási helyét, az elsőhöz még csak hasonlót sem ismerek. A másodikhoz hasonlók: *Ζαραχθω* (PGM VII 511, az újjászülető Aión apja?); *Ζαραχω* (PGM XII 151); *αζαραχθαρω* (IV 3178, 3189); *αζαραχθαραζα* (IV 1788); *αρμαζαραχθα* (kölni ólomtábla, T 1, 451 ed. D. Wortmann, Bonn. Jhb. 168 [1968]); *ονοζαρα* (PGM IV 1184); *χθαμαρζαξ* (DT 267, 10); *θαμβραμι* (PGM IV 1214); *θαμαστραφατι* (IV 1198).

εξορκιζω υμασ κατατησπικρασανακησ Az *ἐξορκίζω* ige után — (mint *ὁρκίζω* után is) a varázsszövegekben kétféle szerkezet áll 'valakit valamilyen erő által kényszeríteni' értelemben: a) kettős acc.: *ἐξορκίζω σε τὸν θεόν* pl. DT 242, 1, 34; PGM VII 260 stb. vagy gyakrabban, mint itt is, b) *ἐξορκίζω τινὰ κατά τινος* pl. DT 237, 1; PGM III 10 stb.; a kettő egy lélegzetre együtt PGM VII 260—2. Egyedülálló eset PGM XXXIX 18, ahol puszta gen. áll. — *Κατά* + gen.-szal való szerkesztés után vagy *ἵνα* (esetleg *ὅπως*, pl. PGM I 80) és mellékmondat következik *(ὅπως* és inf. VII 388), így pl. DT 161, 39 és többször; 163, 9—13 stb.; PGM IV 1540, 2957; XXXV 14 és többször; XXXIX 18, vagy inf. (PGM IV 2034, 2060; XII 66 és többször; XIII 304; XVIII b; XXXII 4), vagy — mint itt is — imperativus, főleg aor., sokkal ritkábban impf. Az átoktáblákon az imperat. használata talán ritkább (pl. DT 237, 3), a varázspapiruszokban gyakoribb (aor. imperat.: III 13; IV 1245, 2962; VII 303, 895, 1007; XI c 3; 13 a 3 stb., imperfectum tőből képzett imperat.: IV 1919; XIX b 15).

Az *ανακησ* alakot illetően a következőket kell megjegyezni: Ptolemaios-kori papiruszokban is gyakori jelenség a nazálisnak zárhang előtt való elmaradása (Mayser—Schmoll 164), de attikai feliratokban már az i. e. 4. sz. első felétől *σαλπικτής* olvasható (Meisterhans—Schwyzer 84). A jelenségre több magyarázat van. Az általánosan elfogadott nézet szerint a nazális redukálódott; Schwyzer inkább affelé hajlik, hogy a nazális hasonult, és a geminàta egyszerűsödött; az irodalmi nyelv később mindenesetre helyreállította az ejtést, de a köznyelvben ez nem lett feltétlenül általános (vö. Schwyzer GGr 1, 214). Egy további magyarázat-lehetőségre hívta fel figyelmemet Harmatta János: a magánhangzó nazalizálódott, s bár az irodalmi helyesírás következetesen jelölte a nazális mássalhangzót, a vulgáris helyesírás ingadozóvá vált. A három magyarázat közül a harmadik látszik a legvalószínűbbnek. Más varázspapiruszokon nemcsak a hasonló hibatípusú *ἐντυ⟨γ⟩χάνω* található meg (PGM VII 690, 3. század), hanem a fordított jellegű *ὑπαγ⟨κ⟩ώνιον* (VIII 98, 4—5. század) és éppen *ἀνάγ⟨κ⟩η* is (XIII 881, i. sz. 346). Az, hogy mindkét hibatípus (a nazális nem írása és a zárhang nem írása) előfordul, nem látszik erősíteni azt a nézetet, hogy csupán a nazális redukálódott, még kevésbé azt, hogy egy geminàta képződött, mely azután egyszerűsödött. Az utóbb említett hibatípus (a zárhang nem írása) viszont nem magyarázható pusztán figyelmetlenségből eredő íráshibának. Hasonló jelenség figyelhető meg ti. az újgörög ejtésben: a nazális *χ* (és *θ, φ, σ, ξ*) előtt eltűnik, a zöngétlen zárhang (*κ, π, τ*) viszont nazális után zöngéssé válik. Mindez arra mutat, hogy a magánhangzó nazalizálódásával párhuzamosan vagy annak megerősödését követően a zöngétlen zárhangok ejtése is bizonytalanná vált, ill. a hangok zöngésültek, s az ingadozó helyesírás ezt a folyamatot tükrözi. — Ananké alakjáról legutóbb: H. Schrekkenberg: Ananke. Untersuchungen zur Geschichte des Wortgebrauches. München 1964. Zetemata 36. kül. 139—145 (ahol azonban a helyek idézésében néhány sajtóhiba maradt); Ananké alakja a varázspapiruszokban: M. P. Nilsson: Die Religion in der griechischen Zauberpapyri. Bull. de la Soc. des Lettres Lund 1947. N*s* 11—12. = Opuscula selecta III. Lund 1963. 163. Előfordulási helyeit felsorolja S. Eitrem is, Papyri Osloenses I. Oslo 1925. Komm. ad. 341, p. 133—4. Ananké az átoktáblákon is szerepel, bár viszonylag nem sokszor: DT 16 fr. III 4—5: *κατὰ τῆς* [. . .] *'Ανάγκ*[; 161, 39, 80, 107, 125; *κατὰ τοῦ ὑπὸ τὴν 'Ανάγκην*; 242, 46: *'Ανάγκη*, utána a Maskelli formula. Vö. DT Index IV B p. 467 (Róma), 468 (Africa). «Ananke erscheint hauptsächlich als die Zwangsmacht, die dem Zauberer beisteht, selten als Schicksal» (Nilsson i. h.). — A *πικρά* jelző Anankéval kapcsolatban már az i. e. 5. sz.-ban megfogható: Antiphón, Tetral. 1 *β* 4: *οὐδὲν γὰρ πικρότερον τῆς ἀνάγκης ἔοικεν εἶναι*. A varázspapiruszokban többször hasonló összefüggésben, mint itt: *ἐξορκίζω σε, ὅστρακε, κατὰ τῆς πικρᾶς 'Ανάγκης* (PGM VII 301—2); hasonlóan uo. 1006—7; *διορκίζω ὑμᾶς . . . κατὰ τῶν πικρῶν 'Αναγκῶν* (XV 13). Más jelzők: *πικρὰ καὶ ἀπα-*

ραιτήτος IV 605—6; *κραταία καὶ ἀπαραιτήτος* XXXVI 341—2; *κραταία* PColon 3323, 2 ed. Wortmann i. h.; *φρικτή* PGM IV 2242; IX 10; *δυσάλυκτος* IV 2859; *θεία* uo. 1175.

μασκελι μασκελω φνουκενταβαωθ ορεοβαζαγρα ρηζιχθω ιπποχθω πυριηγανυξ Jól ismert varázsszavak, melyek átoktáblákon is, varázspapiruszokon is több ízben előfordulnak együtt vagy külön-külön. Így DT 38, 27—9 Gével kapcsolatban; 232, 28—9; 242, 46—7 Anankéval kapcsolatban; 250 B 1—2 Hekatéval vagy Gével kapcsolatban; azóta előkerült táblákon is, így P. Collart RPh 56 (1930) 249; H. C. Youtie—C. Bonner TAPA 68 (1937) 53; nem teljes formában: DT 234, 28—9; latinbetűs átírásban is: DT 251 II 5 (némi kihagyással és módosítással). A formula, mint Kákosy L. szives volt figyelmeztetni, démotikus papiruszon is megtalálható: F. LL. Griffith—H. Thompsen: The Demotic Magical Papyrus. London 1905. 188—9. Azokat a helyeket, ahol csak egy-egy elem fordul elő, alább, az egyes szavak tárgyalásakor említjük. Gyakran fordul elő varázspapiruszokban is (vö. Eitrem, POsl I Komm. ad 153 p. 72—3), egyszerűség kedvéért a PGM szerint idézem a helyeket: III 546—8 *(αωριω ζαγρα* és *πυροσπαριπηγανυξ* formákkal); IV 2753—5; 3175—7; IX 10—11; XIX a 10—11; XXXVI 154—5; 342—4; nem teljes formában XIX a 9; de azóta közzétett szövegekben is, így pl. PapReinach 38 Inv. 2063, 1—5. Sokszor nincs is kiírva, csak utalnak rá: *μασκελλι μασκελλω ὁ λόγος* (PGM IV 1569—70); *μασκελλι λόγος* (IV 2058, 2203, 3181; VII 419); *μασκελλι μασκελλω καὶ τὰ ἄλλα* (XXXVI 253—4).

A *μασκελλι* szó esetében a szövég az átoktáblákon ingadozó (pl. DT 38, 27—8 és 234, 28—9 *-ει* 242, 64—7 viszont *-ι*), a papiruszokon *-ι*, hogy itt az ejtési i volt, mutatja DT 251 II 5 latinbetűs átírása is. Minden előfordulási hely jelöli a *λλ* kettős voltát mindkét szóban, papiruszunk, mint később, itt sem jelöli a kettőzést. A kettős előfordulás miatt valószinűtlen, hogy egyszerű elírásról van szó. Az íráshiba mögött ezúttal is egy — jóval korábban kezdődő — kiejtésbeli módosulás van: attikai feliratokon az i. e. 4. sz.-tól kezdve megfigyelhető a kettőzés jelölésének elmaradása (Schwyzer 230),s ugyanez tapasztalható a Ptolemaios kor papiruszain (Mayser—Schmoll 186—191, az *λλ* helyett *λ* írásról 187). A *λ* ejtése tehát valamilyen okból egyszerű volt. — A szó jelentését K. Wessely (Ephesia grammata aus Papyrusrollen, Inschriften, Gemmen etc. Zwölfter Jahresbericht über das k. k. Franz Joseph Gymnasium in Wien. 1886 23—4.) Anankéval kapcsolatban keresi, s a héber *maskîl* szóval hozza összefüggésbe, mely a *śχl* 'összefonni' jelentésű gyök származéka. Schreckenberg ezen a nyomon továbbmenve — mivel a *maskîl* egy zsoltárfajta megjelölése is — egy *ὕμνος δέσμιος* megnevezését látja benne (i. m. 142). Ilyen messzire talán nem mernénk menni. A *maskîl* megjelölés értelmezése a zsoltárokat illetően meglehetősen problematikus: általában személyekkel kapcsolatban használatos 'értelmes' jelentésben (II Krón 30, 22, vö. Zsolt. 47, 8), s így él tovább a középkori zsidóságban is mint 'tudós', ill. egy bizonyos teológiai irány képviselője (The Jewish Encyclopaedia VIII 364 s. v. Maskil). A zsoltárok vonatkozásában az értelmezés az újkorban is változó ('tanító költemény', 'okos, művészi ének', 'elmélkedés' stb.), de probléma lehetett az ókorban is (LXX: *συνέσεως, εἰς σύνεσιν* stb., Aquila: *ἐπιστήμονος, ἐπιστήμης* stb., hasonlóan a Vulgata — az összefüggésben egyiknek sincs sok értelme). A *δέσμιος* jelleg egyik-másik zsoltárra csakugyan talál, legalábbis 'idéző—felhívó' értelemben, de nem mindre, s a LXX és különösen a lehetőleg az etimológiát is tekintetbe vevő Aquila fordítása azt mutatja, hogy a szóban ekkor már semmi «megkötő» jelleget nem éreztek, hanem csak a 'tudás', 'értelem' jelentést tulajdonították neki. (Esetleg arra is lehetne gondolni, hogy a Hermésszel azonosított *Νοῦς* — vö. R. Reitzenstein: Poimandres. Leipzig 1904. 23—4 — rejlik mögötte, de tudomásom szerint a *maskîl* szót nem fordították *νοῦς*-szal.) Varázsszónak így is alkalmas lehetett, hiszen a tudás mindig kényszerítő, megkötő erő, de mint az ikerítés mutatja, nem is annyira az értelem, mint inkább a hangzás volt a fontos és varázsos hatású. — Eitrem (POsl I Komm. ad 153 p. 73) a tűzzel akarja kapcsolatba hozni.

A *φνουκενταβαωθ*, úgy tűnik, legalább két elemből van összetéve. A *φνου* elem ti. más összetételekben is előfordul: *φνουφοβοηνν* DT 242, 29; *φνουνοβυη* PGM IX 11; *φνουηιοχ* IV 596; *ενφνουν* uo. 1417; *αβεριφνουβα* uo. 1492; *φνουβενε* VII 401; egy idézésben pedig a mondó hívja (XII 290—1) *τὸν Μασκελλι, τὸν Μασκελλω, τὸν Φνου, τὸν Κενταβαωθ, τὸν Ὀρεοβαζάγρα* stb. XII 263 így szól: *ἐπικαλοῦμαί σε κατὰ μὲν Αἰγυπτίους φνω εαι ιαβωκ* s ez egyiptomi eredetre mutat. Th. Hopfner — Griechisch-ägyptischer Ofenbarungszauber. Leipzig 1921 I. § 751 az egyiptomi nun = 'ősvíz'-zel azonosítja. A szó további részének különféle elemei találhatók meg máshol a varázspapiruszokban. PGM III 491 így tagolja: *λω[φνου]κεντ Αβαωθ;* XIX a 43 csak *[Αβα]αθ;;* XII 80 viszont *Σαβαωθ Ταβαωθ*. IX 10-ben a formulában *φμουκενταβαωθ* alakban van írva. A formulán kívül is előfordul: IV

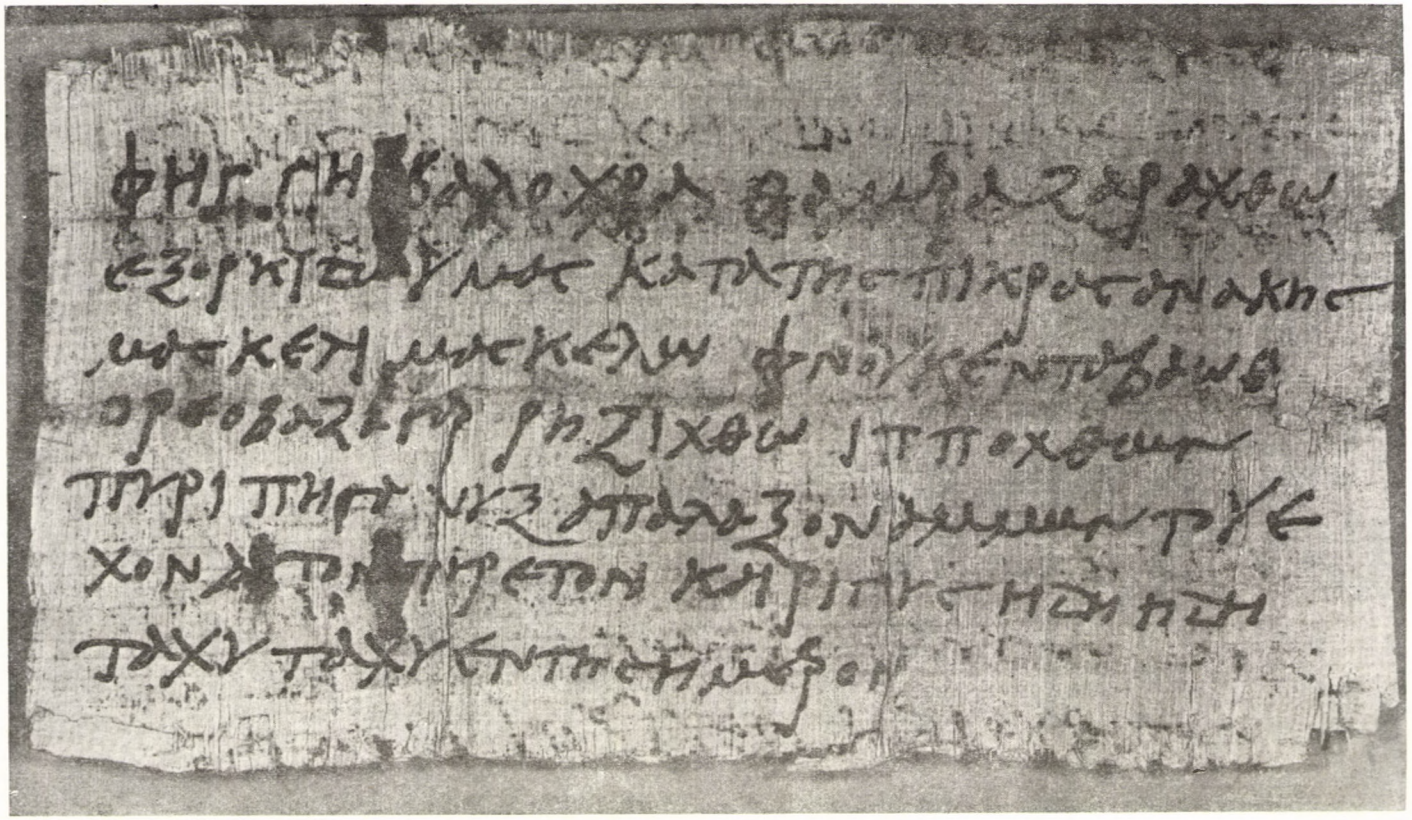

1. kép.

1272—3. Talán a PGM IV 339 és a kölni ólomtáblán T 1, 9—10 olvasható *φωκενταζεψευ* is ennek torzult változata?

ορεοβαζαγρα «Ein Wort, bei dessen Bildung man wohl an Artemis gedacht hat, 'welche die Berge beschreitend jagt'. Auch Artemis gehört zu den Gestalten, die in Hekate aufgehen» — írja Wünsch (Antike Fluchtafeln. Bonn 1912. Kleine Texte p. 6 ad 1, 6). Az értelem kétségkívül megfelelő, HOrph 1, 8 Hekatét is *οὐρεοφοῖτις*-nak nevezi (igaz, hasonlóan Trietérikost, 51, 9 és a nymphákat, 52, 10) —, a synkopé azonban — *ὀρεοβα-(δι)ζαγρα* — kissé különös. Másképp azonban a szó aligha tagolható: a *ζάγρος* 'mezítlábas' ('hegyen járó mezítlábas'?) szóval nincs mit kezdeni, a *βάζω*-val még kevésbé, legfeljebb azon lehet eltűnődni, hogy az *-αγρα* elem valóban 'vadász'-t jelent-e, s nem — mint egyébként — 'vad'-at. Artemisnek a medvével való kapcsolatai közismertek, PGM III 434—5, úgy tűnik, farkasnak is tartja, Hekaténak különféle állatokkal való kapcsolatait sem kell különösebben bizonyítani. A szó a formulában egy helyen *ὀρεοβαζάγρας* alakban olvasható (PGM XXXVI 434); a formulán kívül is előfordul: *ὀρεοβαζάγρα* DT 41 A 6—7; *Βριμὸ Βριμὼ Φόρβα Φόρβα 'Ορεοβαζάγρα* (PGM IV 2202, Brimó is Hekaté), s nyilván ebből összevonva *φορ[φ]ορβαζαγρα* III 432; továbbá varázsos istennevek közt is, III 435. A IV 2774 olvasható *εζαγρα* is talán ennek törmeléke?

ρηζιχθω A táblákon és a papiruszokban *ῥηξίχθων*, ill. *ῥησίχθων* alakban (az utóbbi pl. DT 22, 11; 26, 13; 28, 14; 29, 12 stb. PGM III 547; XII 291; C. Bonner egy amulettjén: Studies in Magical Amulets. Ann Arbor 1950. 290 D 260; vö. továbbá *ῥησιχθόνη* DT 24, 17; 26, 21; 27, 19 stb., Index IV B p. 466., *ἡ ῥησίθχων*, aki Hadés kulcsait őrzi: DT 22, 53—4 stb., Index uo.). Már Ptolemaios kori papiruszokon többször előfordul *ξ* helyett *σ* vagy *ζ* írása, mivel a koinéban a *ξ* s-nek, ez viszont intervokális helyzetben z-nek ejtődött (Mayser—Schmoll 184; Bonner amulett-szövegét ezért nem kell *ῥησ⟨σ⟩ίχθων*-nak olvasni). A szó kétségkívül *ῥηξίχθων* ('földhasító') értelmű; a szó előfordul az orphikus himnuszokban (52, 9) Trietérikos (Dionysos) jelzőjeként (vö. A. Dieterich: De Hymnis Orphicis. Marburg 1891. = Kleine Schriften. Leipzig 1911. 108); papiruszon a formulán kívül is: Hekatéról PGM IV 2722, varázsszavak közt IX 3. — Bonner (Studies 170) Lukianos Philops. 24-re utal, ahol Hekaté meghasítja a földet. Minthogy a hely a továbbiak szempontjából is érdekesnek tűnik, idézzük: *ἡ 'Εκάτη πατάξασα τῷ δρακοντείῳ ποδὶ τοὔδαφος ἔποίησε χάσμα παμμεγέθες, ἡλίκον τατάρειον τὸ μέγεθος . . . εἶτα ἑώρων τὰ ἐν "Αιδου ἅπαντα, τὸν Πυριφλεγέθοντα, τὴν λίμνην* stb. A Hekatéra való vonatkoztatás természetesen még így sem nem kényszerítő erejű, hiszen, mint arra mindjárt rátérünk, szükség esetén Hadés is fel tudja hasítani a földet, s a párisi és leideni varázspapiruszok félelmetes nevű istenének nevére is (aki azonban bizonyosan nem Hadés) meghasadnak a sziklák (PGM IV 360—1; XII 242). — Papiruszunkon a szó végén a *ν* lemaradt, talán egy *ῥηξίχθω̄* írásmód folytán — így írja PGM IV 2754 — melyet leírva a rövidítés jelét elfelejtették kitenni.

ιπποχθων PGM XXXVI 155 *[ἰ]ππίχθων* formában (Eitrem az appparátusba *ἐπίχθων* és *ἱππόχθων* keverékére gondol, a kommentárban, p. 73, *πυρίχθων* és *ἱππόχθων* keveredésének lehetőségét veti fel), PGM XIX a 9 *ὑπόχθων* alakban, mindkét esetben a formulában; a formulán kívül sem az átoktáblákon, sem a varázspapiruszokban nem fordul elő. Drexler (Roscher LM II 1584) a *ὑπόχθων* alakot tartja eredetinek, a többi magyarázók a *ἱππόχθων* formát. Drexler nézete valószínűtlennek látszik. Az *υ* és *ι* ejtése nem esett mindenhol egybe (*υ* = *ι* kisázsiai: Schwyzer 123), ezt mutatja többek közt a *ταχύ* latinbetűs *tacy* írása egy római átoktáblán (DT 140, 20), nem valószínű tehát, hogy a *ἱππόχθων* alak téves helyesírás következményeképpen jött volna létre, annál is kevésbé, mert sem az átoktáblákon, sem a papiruszokon — az említett egy esettől eltekintve — a formulában nem fordul elő a *ὑπόχθων* forma, jóllehet a szó egyébként használatos (LSJ s. v., de ezen kívül is számos helyen). Helyesebb tehát a *ἱππόθχων* alakot általánosnak tekinteni, mely helyett egy esetben tudatos módosító szándék vagy öntudatlan elírás folytán más alak került. Általánosnak csupán vagy eredetinek is? A szónak ti. többféle magyarázata van. Audollent DT p.72 a Wünschtől kérdőjelesen felvett magyarázatot adja: *ἱππόχθων* = *"Ιππα χθονία* (HOrph 49, 4). Azóta tudjuk, hogy a helyes olvasat *"Ιπτας*, s így a párhuzam már korántsem látszik olyan közelinek: *"Ιπτας* anya neve alkalmasint valamely maióniai hegytől ered (O. Kern: Die Herkunft des orphischen Hymnenbuches. Genethliakon C. Robert. Berlin 1910. 90), akinek ugyan vannak chthónikus kapcsolatai — hiszen *χθονία μήτηρ* — sőt, távolabbról a kígyóhoz is van köze (Kern i. h. 92—3), a lóhoz azonban semmi, s feltűnő is volna egy ilyen jellegzetesen kisázsiai alak egy inkább egyiptomi—afrikai környezetben. Wünsch fordításával ('Roßerde')

nem tudok mit kezdeni. — Másképp magyarázza a szót Eitrem (POsl I Komm. p. 73): «The idea of the Greek Hades and the Earth-quaker Poseidon has come in and in this way the demon has become *ἱππόχθων* 'Lord of horses in the depth of the earth' . . .». Bár — mint arra Eitrem is utal — éppen Poseidón is lehetne *ῥηξίχθων* (vö. Il. 20, 63), Poseidón bevonását mégsem látjuk eléggé megalapozottnak, mivel a varázspapiruszokban semmi szerepe sincsen. Hadés viszont csakugyan híres-csikajú (*κλυτόπωλος* — akárhogyan is értelmezzük ezt a jelzőt), a közép- és újkori görög folklór Charosa is lovas, a Proserpinát fekete lovak vonta kocsiján elrabló Hadés is fel tudja hasítani a földet (Ov. Met. 421—3), tehát ez az értelmezés az előző jelzővel is összhangban volna. Kérdésesnek látszik azonban a szónak Eitrem adta jelentése: hogyan jelentheti a földmélyi lovak urát? — Ismét más értelmezést javasolt K. Preisendanz (Akephalos, der kopflose Gott. Leipzig 1926. Beihefte zum «Alten Orient» 8. 28. 21. j.): *ἱπόχθων* 'Belasterin, Presserin der Erde', melyet azután egy varázsló a föld vagy az alvilág lovának értelmezett, lévén, hogy a (fekete) ló chthónikus lény. Nem értem azonban, hogy miért kell a szó mögött egy másik szót feltenni (melynek jelentése megint kissé homályos), holott a szónak magának világos és jól értelmezhető jelentése van: *ἱππόχθων* ugyanolyan képzés, mint *ἱπποπόταμος* 'a folyami lova', 'folyami ló', jelentése tehát — mint Preisendanz is fordítja — 'a föld lova'. Preisendanz utalt arra is (Akephalos 28), hogy Hekaté a nagy párisi varázspapiruszban lóarcúnak van nevezve (PGM IV 2549), Wortmann pedig (i. h. 76 ad T 1, 41) további helyeket is sorolt fel, ahol Hekaté lóalakúként (is) szerepel: PGM IV 2301, 2614; VII 781 (Paus. 8, 42, 3 azonban kifejezetten Démétérének tartja az ott említett lófejű istennő-szobrot, hiszen Démétér is öltött lóalakot, vö. Paus. 8, 25, 5). Ha tehát egyfelől a szó 'a föld lova' jelentésű, másfelől Hekatét lóalakúnak is képzelték, ha továbbá az egyik előtte álló jelző *ὀρεοβαζάγρα*, közvetve vagy közvetlenül vele kapcsolatos, s a másik jelző, *ῥηξίχθων*, szintén rá vagy rá is vonatkoztatható, aki lábának dobbantásával meghasítja a földet, semmi akadálya sincs annak, hogy e jelző is Hekatéval hozzuk kapcsolatba. Annál is kevésbé, mert talán a következő jelző is emellett szól.

πυριπηγανυξ A szóval a formulán kívül sem átoktáblán, sem papiruszon nem találkoztam. Az utolsó szótag írása ingadozó még egy papiruszon belül is *-νυξ* és *-ναξ* közt: PGM XXXVI 155 *-ναξ*,, 344 *-νυξ*; IV 3177 eredetileg *-ναξ* írása kijavítva *-ναξ*-re (Eitrem: POsl I p. 73 szerint, Preisendanz apparátusa nem jelez semmit), a papiruszok egyébként, tehát többnyire *-νυξ*-öt írnak (vö. még *ὀρεοπηγάνυξ* IV 2755, a két jelző együtt XIX a 11). A váltakozásnak helyesírási oka nem lehetett, *υ*-t és *α*-t nem cseréltek fel az írásban; a kettő pedig alkalmasint nem volt egészen mindegy, ha a párizsi papirusz írója csakugyan az egyiket a másikra javította. Eitrem (i. h. p. 73) a 'Lord of the fountains of fire' értelmezést adja, s ez a *πυριπηγάναξ* változatra kétségtelenül talál, de magyarázatlanul hagyja a *-νυξ* változatot, pedig ez az általánosabban elterjedt. Az utolsó tagban talán a 'döfni' jelentésű *νύσσω* ige töve rejlik, amely igét a ló patájának dobbantása jelölésére is használtak (Hes. Sc. 63), s a szó így 'tűzforrás-dobbantó'-t jelentene. Ha visszagondolunk arra, hogy Lukianos elbeszélésében Hekaté lábának dobbantásával megnyitja a földet, s ott feltárul az Alvilág mélye, benne a Pyriphlegethón, ill. arra, hogy Hekatét lóalakúnak is képzelték, úgy a *πυριπηγάνυξ* jelzőnek e magyarázata összhangban levőnek látszik az előzőekkel. Minden valószínűség szerint azonban a varázs világában, ahol a különféle elemek határai összemosódnak, többféle tényező hatásával kell számolnunk, így azzal is, hogy a *-νυξ* végződés a *νυξ* szót is asszociálja (vö. XII 291: *πυριπηγάνυξ Νυξιω* stb.), ami egy alvilági istennő esetében különösen is érthető, a varázshatás fokozására pedig különösen alkalmas.

Αμμων A varázspapiruszokban Ammón nem játszik különösebb szerepet, keveset említik, akkor is mellékesen (így PGM IV 3028; VII 566; XII 106; LVII 7) — nagyobb szerepe van a hermetikus iratokban (Reitzenstein: Poimandres 123—4).

απαλαξον τονεχοναυτον πυρετον καιριγυσ Az *ἀπαλλάττω* 'eltávolít', 'eltávozik' jelentésű ige, ill. az *ἀπαλλαγή* főnév a hippokratési iratokban a betegség eltávolításának, ill. az attól való megszabadulásnak, tehát a gyógyításnak, ill. gyógyulásnak szokásos kifejezése (pl. De arte 3; Prorrh. 2, 30; Acut. 10; Nat. hom. 15; Morb. 2, 40; 3, 15; Progn. 24 stb.), de a szó nem speciálisan orvosi szakszó. A részletekre vonatkozólag l. N. van Borck: Recherches sur le vocabulaire medical de grec ancien. Páris 1961. 226—9. A szó jelentése itt nyilvánvalóan 'eltávolítani'. A varázspapiruszokban azonban a szónak sajátos használati köre is van: A gonosz szellemektől, démonoktól való megszabadítás kifejezésére is használják (akit: acc., amitől: *ἀπό* + gen.), így PGM V 125—6: *ἀπάλλαξον τὸν δεῖνα ἀπὸ τοῦ συνέχοντος αὐτὸν δαίμονος*, vö. PGM XV 87 és PColon 1982, 6—7 ed.

Wortmann. Az alak sing. aor. imperat. (Az egyesszám a plur. *ὑμᾶς* után nem példátlan, vö. DT 241, 5 és 12, ill. Wünsch: Fluchtafeln ad loc.) Az aor. imperat. használata a koinéban általában túlnyomó, az imákban pedig szinte egyeduralkodó az impf. tőből képzett impert.-szal szemben. E régebben megfigyelt és különféleképpen magyarázott jelenséggel legutóbb W. F. Bakker foglalkozott (The Greek Imperative. Amsterdam 1966. kül. 79—87 és 128—141). Sajnos a varázspapiruszok anyagát nem vette figyelembe — bár ismeretes, hogy ima és varázsige egy tőről fakad —, ezek tanulsága pedig nehezen hozható összhangba az ő végkövetkeztetéseivel. Szerinte az aor. imperativust csak akkor használta az imádkozó, ha kérése teljesülését a pillanatnyi körülményektől függetlenként szemlélte, s nem «mint tényleges cselekvést, melynek 'most azonnal' el kell kezdődnie», továbbá, ha a kérésben a döntést a megszólított személyre bízza, akire nem akar nyomást gyakorolni (127). Az impf. imperativust akkor használják, ha a helyzet, melyből a kérés fakad, világos, átalakulást kifejező igék esetében csak ha a beszélő izgatott. A varázsszövegekben azonban éppen fordított a helyzet: a kívánság nagyon is a pillanatnyi helyzetből fakad, teljesülését azonnalra várják («máris, máris»), a többnyire izgatott mondó egyáltalában nem bízza alázatosan az istenségre a döntést, hanem nagyonis nyomást akar gyakorolni rá, hiszen olykor meg is fenyegeti. A kérdés tehát a varázspapiruszok szempontjából további vizsgálatra szorul. A dolog magyarázata alkalmasint nem csupán abban keresendő, hogy a koinét beszélők nem voltak képesek érzések és gondolatok finom szubjektív megkülönböztetésére, és ehelyett az objektív valósághoz ragaszkodtak, elismerve, hogy a kívánságok teljesítése tőlük független tényezőkön múlik (Bakker 86—7), ha ez a szempont lélektanilag kétségtelenül ott húzódik is a varázspapiruszok mögött, hanem talán abban, hogy az «udvarias» kérés-formula egyszerűen megszokottságánál fogva él tovább, noha háttere már cseppet sem udvarias. Ez esetben itt az ellenkező irányú folyamattal volna dolgunk, mint mikor a kényszerítő célú jelzőkből magasztalás lett.

Az *εχον* nyilvánvalóan hibás: az író tudta, hogy a *πυρετός* hímnemű, hiszen különben nem használhatott volna előtte *τόν*-t, az sem lehetséges, hogy a part.-ot véletlenül a *ῥῖγος*-szal egyeztette, mert előtte a *τὸν* hímnemű, a part.-ot máshova, mint a *πυρετόν*-hoz vonni nem lehet, tehát *ἔχον⟨τα⟩* írandó.

A *πυρετός* (forró láz) közönséges betegség volt, sokféle fajtáját ismerték, melyekről már a hippokratési iratok is tájékoztatnak (pl. Flat. 6 kk.; Epid. 6, 14; egyes esetek uo. 4, 25; 7, 25; okairól Morb. 2, 24; nem jár vele feltétlenül hideglelés Prog. 24; Coa. 2, 26, 467), s melyekkel a későbbi orvosi irodalom is sokat foglalkozott (Galénosra vonatkozólag l. a Kühn-féle kiadás Indexét; Celsus 3, 3—17; Aetios 5, 58—93; Alex. Aphr., Palladios, Alex. Trall. egész munkákban foglalkoztak a lázakkal; általános tájékoztatást ad H.-J. Horn RAC VII (1969) 877—909 s. v. Fieber).

A hideglelés nevéül papiruszunk *ριγυσ*-t ad. Ilyen szó azonban nincs, s mivel *o* helyett *υ* írására van példánk a Ptolemaios kor papiruszaiban (Mayser—Schmoll 75), nyilván íráshiba *ῥῖγος* helyett.

A betegség neve + *ἔχει* a hippokratési iratokban többnyire annyit jelent, hogy a betegség 'tart' (pl. Aff. 15: *πυρετὸς ἔχει* Morb. 2, 42; Progn. 24; Epid. 1, 3, 11 stb.), ritkábban használatos 'hatalmában tart', 'elfog' értelemben, így pl. Epid. 2, 6, 31; Morb. 2, 43 (kétszer); pass. szerkesztésben Aph. 4, 34; Prorrh. 2, 6; Epid. 5, 6. Hasonlóan *(ἐπι)λαμβάνω* is tárgyatlanul 'fellép' (pl. Acut. 7; Aph. 5, 5; 6, 51; Progn. 24; Loc. hom. 39 stb.), sokkal ritkábban tárgyasan, elsősorban a Morb. szerzőjénél (2, 22; 2, 40; 2, 41; 4, 46 stb.), csak ritkán máshol (pl. Epid. 3, 17, 5: *πυρετὸς ἔλαβέ τινα*). Hasonló kettősség figyelhető meg az *ἔχω* esetében a klasszikus nyelvhasználatban is: *νόσον ἔχει τις* pl. Hdt. 3, 33; Eur. fr. 227 N.; Plat. Lg. 10, 888 b; *νόσος (πυρετὸς) ἔχει τινά* pl. Aisch. Pers. 750—1; Arist. Met. 4, 1023 a 10. A kérdés behatóbb vizsgálatot igényel, de nyilvánvaló, hogy kétféle szemlélettel állunk szemben: az egyikben az ember a cselekvés alanya, a betegséggel csak történik valami, — mintha az orvosi iratok inkább efelé hajlanának, bár *πυρετὸς ἐπῆλθέ τινι* Epid. 3, 17, 14, mint *νοῦσος ἐπήλυθε* Od. 11, 200; *πυρετοὶ παρείποντο* Epid. 1, 2, 4, vö. Soph. Ai. 186; Dem. Phil. 3, 29 —, a másik szerint viszont a betegség lép fel mint cselekvő alany. Aligha véletlen, hogy a papiruszunk is ezt a szerkesztést használja. Az *ἀπαλλάττω* ige 'démontól megszabadítani' jelentésére fentebb idéztük PGM V 125—5-ot. Egy másik papiruszban (PGM VII 205) pontosan ugyanez a formula olvasható, a különbség mindössze annyi, hogy a démon helyett a köhögés szerepel: *[ἀπά]λλαξον ⟨τὸν⟩ δεῖνα ἀπὸ τῆς συνεχούσης αὐτὸν βηκός*.. Az a felfogás, hogy minden beteg-

ség a gonosz szellemektől való megszállottság következménye, általános volt e korban (vö. L. Gil: Therapeia. La medicina popular en el mundo clasico. Madrid 1969. 273—80), mindenféle vallási irányzatban, Luk. 16, 11—17 mutatja, hogy az Újszövetség világában is, s az egyháznak később is ez volt a hivatalos véleménye (vö. Horn i. h. 905). Ez a szemlélet tükröződik az *ἔχω* használatában itt is épp úgy, mint az Újszövetségben: *πενθερὰ δὲ τοῦ Σίμωνος ἦν συνεχομένη πυρετῷ μεγάλῳ . . . καὶ ἐπετίμησεν τῷ πυρετῷ* (ti. Jézus, Luk. 4, 38—9).

ηδη ηδη ταχυταχυ Nagyon közönséges sürgető formula, különféle változatokban egyszer, kétszer vagy háromszor ismételve pl. DT 235, 55 (egyszer), 238, 49 (kétszer), 240, 61—4 (háromszor: *ἤδη ἤδη ἤδη ταχὺ παχὺ ταχέως)* stb. Latin betűkkel 140, 19—20; latin fordításban pl. 229, 14—15; 295, 26—7; nem kevésbé gyakori a varázspapiruszokban (pl. PGM III 35—6; VII 254; 259, 330—1 stb.), sürgetőleg egy — úgy látszik — késedelmesen elküldött levélen is PCairZen 154.

εντη σημερον Az iota adscriptum Thessaliában már az i. e. 4. sz.-tól el-elmaradozik (Schwyzer 202), az attikai feliratokon úgyszintén, ugyanez a helyzet a Ptolemaios kori papiruszokban is (Mayser—Schmoll 103—6), s kétségkívül nem is ejtették (Str. 14, 1, 41; Quint. 1, 7, 17). Pontosan e fordulatnak más előfordulásával nem találkoztam, de *ἐν τῇ σήμερον ἡμέρᾳ* ismeretes (pl. PGM III 568—9; IV 1934—5; VII 471, 546 stb.), s az, hogy a *ἡμέρα* gyakran elmarad, szintén: *εἰς τὴν σήμερον, ἀπὸ τῆς σήμερον* (Mayser II 1, 22), PGM III 429 éppen *τῇ σήμερον*.

A szöveg és fordítása tehát így hangzik:

φηγ γη βαλοχρα θαμραζαραχθω | ἐξορκίζω ὑμᾶς κατὰ τῆς πικρᾶς ἀνά⟨γ⟩κη ς· | μασκελι μασκελω φνουκενταβαωθ | ὀρεοβαζάγρα ῥηζίχθω⟨ν⟩ ἱππόχθων | πυριπηγάνυξ· ἀπάλ⟨λ⟩αξον, Ἄμμων, τὸν ἔ||χον⟨τα⟩ αὐτὸν πυρετὸν καὶ ῥῖγος· ἤδη ἤδη· | ταχὺ ταχύ, ἐν τῇ⟨ι⟩ σήμερον.

«*Phég gé balochra thamrazarachthó* kényszerítlek titeket a keserű kényszerűségre *maskeli maskeló phnukentabaóth* hegyen járó vadász (? vad?), földhasító, föld lova, tűzforrás-dobbantó, távoztasd el, Ammón, az őt fogva tartó forró lázat és hideglelést, máris, máris, hamar, hamar, a mai napon.»

Papiruszunk tehát egy láz-amulett szövege.[1]

Láz-amulettek szövegei ismeretesek papiruszokon: PGM XVIII b (3—5. század), XXXIII (3. sz.), XLIII (5. sz. eleje), XLVII, 5 a (4. sz.), 5 b (5. sz.); lázamulett számára szöveg: PGM VII 213—4. Más anyagon (kövön) mindössze egy ismeretes.[2] Ismerve az ivóvíz szennyezettsége és a sok mocsár miatt a lázas betegségek és a malária gyakori és veszélyes voltát — amiért a kérdéssel az orvosi irodalom is oly gyakran foglalkozott, s amiért egy keresztyén amulett a sötétség világbíróival együtt említi a *ῥῖγος*-t, a *πυρετός*-t és a *ῥιγοπυρέτιον*-t, mint amelyek Jézus elől menekülnek (PGM 13, 16) — ez első pillanatra valóban különösnek tetszhetik. Ha azonban elolvassuk azokat a recepteket, melyek az amulettek készítésére vonatkozólag fennmaradtak, úgy kiderül, hogy a lázamulettek majdnem kizárólag könnyen pusztuló növényi és állati anyagokból készültek, ha — ritkán — valamilyen maradandóbb ásványi anyagból (Alex. Trall. Febr. 6, I p, 407 Puschmann; Ser. Samm. 942—5), ott írás nem szerepel, varázsszöveget a receptek láz ellen pedig csak papiruszra (Ps. Plin. De med.

[1] Az amulettekről a görög—római világban és a közelkeleten F. Eckstein — J. H. Waszink RAC I (1950) 397—411 s. v. Amulette, a korábbi irodalommal, melyből kiemelendő a Hastings Encyclopaedia Charms and Amulets cikke (III 392—472, a görög amulettekről L. Deubner 433—9), illetőleg hozzátehető C. Bonner már idézett amulettkönyve.

[2] Bonner i. m. 67—68.

3, 15; Ser. Samm. 935—40) vagy olajlevélre (Alex. Trall. i. h.; PGM VII 213-4) iratnak, ezeket kell a nyakba akasztani vagy a karra kötni. A különös tehát az volna, ha kőből vagy fémből készült feliratos lázamulettek nagyobb számban kerülnének elő.

Az amulettek a klasszikus korban nemcsak a láz, hanem mindenféle betegség esetében a rendes gyógyító eszközök közé tartoztak (ha a felvilágosodottak nem is nagyon hittek bennük), később pedig nemcsak a laikusok, hanem az orvosok, kivált a pneumatikus orvosi iskola követői körében is teljes elismerésnek örvendtek: az orvosi irodalom nemcsak elkészítésük módjára vonatkozólag ad részletes utasításokat, hanem a felirandó varázsszöveget is közli (így pl. Ps.-Plin. De med. 3, 15; Alex. Trall. Febr. 6 I p. 407 Puschmann; 12, II p. 583, csúz ellen; 8, 2 II p. 377, kólika ellen, egy gyűrű felirata, stb.). A kései császárkor egyik-másik uralkodója ugyan határozottan tiltotta az amulettel való gyógyítást (Amm. Marc. 19, 12, 24; SHA Carac. 5, 7), még inkább küzdöttek ellene az egyházatyák és a zsinatok[3] — egyik sem sok sikerrel. Így azután a krisztianizálás módszeréhez folyamodtak, amit annál is inkább tehettek, mert ószövetségi idézeteket tartalmazó amulettek használata dívott a zsidóság körében. A gyógyító amulettek e nagy sorába illik tehát a mi papiruszunk szövege is, s túl azon, hogy a láz-amulett szövegek számát eggyel gyarapítja, tartalmilag jelentősen újat nem hoz.

Nem felesleges azonban formai szempontból is vizsgálat alá venni. Elsősorban Norden műpróza-könyve óta köztudomású, hogy a homoioteleutonnak milyen szerepe volt az antik műprózában, kivált annak kései korában, mikor a homoioteleutonok a hangsúlyon alapuló prózaritmussal párosulva, párhuzamos tagok szerint, szinte versszerűen tagolják a szövegeket. Norden is utalt arra, hogy e kései prózai sajátságok a varázspapiruszokban is megtalálhatók,[4] részletesebben azonban ezekkel nem foglalkozott. P. Collart a minket közelebbről érdeklő Maskelli formulában fellelhető alliterációra és homoioteleutonra hívta fel a figyelmet.[5] Hasonló homoioteleutonok azonban a varázspapiruszokban nem egyszer találhatók, s a szövegeket ezek is hasonlóképpen tagolják, mint azt Norden egyéb szövegeken megfigyelte. A közelebbi vizsgálat azután bizonyos különbségekre is rávilágíthat. Ezúttal csupán néhány példát idézünk, a példákat a könnyebb hivatkoztatás kedvéért megszámozva, s a szöveget a homoioteleutonok szerint tagolva. Tekintettel arra, hogy e kései kor a hiatust tűri,[6] zárójelbe tettük az elidálandónak vélt szótagokat, továbbá — ettől függetlenül — a metrikai szempontból felesleges elemeket. 1. PGM V 98—100:

σὲ καλῶ, τὸν ἀκέφαλον,
τὸν κτίσαντα γῆν καὶ οὐρανόν,
τὸν κτίσαντα νύκτα καὶ ἡμέραν (χἠμέραν) . . .

[3] RAC I 407—10.
[4] Die antike Kustprosa, Stuttgart 1958[5]. II 848—9.
[5] Rev. d. Phil. 56 (1930) 253.
[6] Az orphikus himnuszokra vonatkozólag vö. Gu. Quandt összeállítását kiadása — Orphei Hymni. It. cur. ed. Gu. Quandt. Berlin 1965. — 41* lapján, de példák a varázspapiruszokból is idézhetők, így I 300; III 240 stb.

2. PGM XII 107:

σὺ εἶ ὁ μέγας Ἄμμων
ὁ ἐν οὐρανῷ ναίων,
ἔλθε, βοήθησόν μοι . . .

3. PGM XII 241—2:

οὗ ἡ γῆ ἀκούσασ(α) ἐλίσσεται,
ὁ Ἅιδης ἀκούων ταράσσεται,
ποταμοί, θάλασσα, λίμναι,
πηγαὶ ἀκούουσαι πήγνυνται
(αἱ) πέτραι ἀκούσασαι ῥήγνυνται . . .

4. PGM XIII 570—3:

ἐπικαλοῦμαί σε τὸν (τὰ) πάντα κτίσαντα,
τὸν πάντων μείζονα,
σε τὸν αὐτογέννητον θεόν,
τὸν πάντα ὁρῶντα,
καὶ πάντ(α) ἀκούοντα,
καὶ μὴ ὁρώμενον.

(XIII 62—4 egy rövidebb változat olvasható, ahol a θεόν és a καὶ πάντα ἀκούοντα szavak hiányzanak.)

5. PGM XIX a 50, 51—2, 53—4:

κύριε δαῖμον,
ἄξον, καῦσον,
ὄλεσον,
πύρωσον,
καιομένην
πυρουμένην . . .

ἔλθε πρὸς Ἀπαλῶς,
ὃν ἔτεκεν Θεονίλλα,
ἐπ(ὶ) ἔρωτι καὶ φιλίᾳ,
ἐν τῇ ἄρτι ὥρᾳ . . .

μὴ [ἰδίῳ] μνημονεύειν
μὴ τέκνου,
μὴ ποτοῦ,
μὴ βρωτοῦ,
ἀλλὰ ἔλ[λθῃ
τη]κομένη
τῷ ἔρωτι καὶ φιλίᾳ
καὶ συνουσίᾳ . . .

A felhozott példák közt van olyan, mely metrikailag értelmezhető, a clausula törvények nem érvényesülnek, a hangsúly alapján való értelmezés nem lehetséges. Ilyen a 2. sz. példa (pae sp, ia sp, da 2sp, metrikailag az első két sor hasonló, a harmadik eltérő: a a b, hangsúly alapján párhuzamosság

nem mutatható ki). Van olyan eset, mely metrikailag értelmezhető, de többnyire a hangsúlyra épülő clausula-törvényekkel is összhangban van. Ilyen az 1. és 3. sz. (ion cho, tr hypod, tr hypod, az utolsó két sor metrikailag párhuzamos, hangsúly szempontjából nem teljesen; ill. mol ba ia, 2ba ia, ia ba, da 2 mol, da 2 mol, az első két és az utolsó két sor metrikailag párhuzamos, a záradékok a hangsúly szempontjából is). Végül van olyan eset, mely sem az egyik, sem a másik elv szerint nem elemezhető maradéktalanul, de mindkettő hatása érezhető, és változatlanul megfigyelhető az a törekvés a párhuzamosságra, mely a többi példában tapasztalható volt. Ilyen a 4. és 5. sz. (ba tr, sp ia, 2ia, két metrikailag kérdéses tag, sp ia, az első sorokban a clausula törvény nem érvényesül, de hangsúly szempontjából teljesen párhuzamosak, a metrikailag problematikus sorokban a clausula törvény is érvényesül, és a hangsúly párhuzamossága is megvan; az 5. példában a clausula törvények nem érvényesülnek — a tagok általában sokkal rövidebbek is, semhogy erről szó lehetne — metrikai párhuzamosság sincs, a hangsúly szempontjából viszont szinte teljes a párhuzam). A kvantitatív metrikáról a hangsúlyos ritmusra való áttérésnek tehát a varázspapiruszokban többféle útja is felfedezhető.

A mi papiruszunk szövege is tagolható a benne fellelhető homoioteleutonok szerint:

φηγ γη βαλοχρα θαμραζαραχθω
ἐξορκίζω
ὑμᾶς κατὰ τῆς
πικρᾶς ἀνά‹γ›κης·
μασκελι μασκελω
φνουκενταβαωθ
ὀρεοβαζάγρα
ῥηζίχθω‹ν›
ἱππόχθων
πυριπηγάνυξ
ἀπάλ‹λ›αξον, Ἄμμων,
τὸν ἔχον‹τα› αὐτὸν
πυρετὸν καὶ ῥῖγος
ἤδη ἤδη
ταχὺ ταχὺ ἐν τῇ‹ι›
σήμερον

Az első sorral kapcsolatban mindjárt felmerül az a kérdés, hogy van-e egyáltalán alapunk a varázsszavak esetében bármiféle görög versmértéket feltételezni. Kétségkívül nem sok. Néhány metrikusnak is értelmezhető törmeléktől eltekintve azonban van legalább egy esetünk, ahol a varázsszavak görög szavakkal együtt alkotnak hexametert (az egész rész hexametrikus): *χαῖρε, πυρὸς μεδέων, ἀραραχχαρα ἠφθισικηρε* (PGM II 99—100, talán 164—5 is ilyesmi akart lenni, s van még néhány hasonló, esetleg szóbajövő hely). Ha az első sorban az *α*-kat természettől fogva rövidnek vesszük, úgy a sor sp ia ion-ként értelmezhető, s ezt laza homoioteleutonnal kapcsolódva egy an követi.

A következőket többféleképpen lehet értelmezni. Ha az *ἀνά‹γ›κης* második szótagját — a *γ* kihagyása miatt — rövidnek vennők, úgy két anapesztusnak érthetők e részt. Minthogy azonban erre nem sok alapunk van, újból két eset közt választhatunk: vagy párhuzamos szerkezetnek tekintjük a kettőt, s így mindkét esetet egy spondeus és egy baccheus kapcsolatának tartjuk —

amely esetben azonban fel kell tennünk, hogy a *κατά*-ban a hangsúly pótolja a hosszúságot — vagy nem tartjuk ezt elfogadhatónak, lemondunk a szerkezeti párhuzamosság feltételezéséről, s a részt egy, ill. az *ἐξορκίζω*-val két an és egy záradékul álló sp ba kapcsolatának tartjuk. E legutóbbi változat mellett szól egyszerűsége: semmi különleges feltételezéssel nem kell élnünk, bár így a *κατὰ τῆς — ἀνά⟨γ⟩κης* homoioteleuton sokkal tompább lesz. A másik értelmezés mellett viszont éppen az hozható fel, hogy a homoioteleuton így cseng tisztábban össze; a *κατά* második szótagjának a hangsúly alapján való megnyújtása pedig éppen nem hihetetlen: a homoioteleuton terjedésében éppen a hangsúlynak volt szerepe, a 4. századi verselésben (Methodios, Grégorios Nazianzénos) megfigyelhető a hosszúságnak hangsúllyal való pótlása (varázshimnuszokban, igaz, ritkábban, de — ha a hexameter kezdő *σέ*-től eltekintünk is, — ott is tapasztalható, pl. I 342 nyilván éppen a párhuzamosság kedvéért). Choiroboskos (p. 183, 10—13 Consbr.) már metrikusokra hivatkozik, akik szerint a hangsúlyos szótag hosszabb, mint a hangsúlytalan, sőt, mint azt mindjárt látni fogjuk, e papirusz is mutat ilyen sajátságot. Mindezek alapján a magunk részéről a sp ba, sp ba értelmezést tartanók valószínűbbnek, elismerve azonban, hogy ez csak lehetőség, nem bizonyosság.

Az iker-varázsszavak is vetnek fel kérdéseket. Említettük, hogy a *λ* ejtése aligha lehetett erős, s ha így az egyszer írása folytán a szótagot rövidnek vesszük, 2cr-t (da cr-t?) kapunk. Alább azonban az *ἀπάλ⟨λ⟩αξον* szóban is a hangsúly után nincs jelezve a kettőzés, a hangsúly tehát talán itt is az *ε*-n volt, ami ezáltal megnyúlva hathatott oda, hogy a hosszú mássalhangzót egyszerűen ejtsék (ez korábban a görögben az aiol kivételével törvényszerű volt). Valószínűbbnek látszik tehát — a egyszeri ejtése ellenére is — a 2mol-ként való értelmezés. Ha azonban a hangsúlynak csakugyan ilyen szerepe lehetett a verselésben, a baccheusok után (ha ez az értelmezés a helyes) a molosszus itt csakugyan értelmezhető baccheusnak hosszú ancepsszel, mint Snell kívánja.[7]

A *φνουκενταβαωθ* anapesztus, az *ὀρεοβαζάγρα* dochmius. A két következő jelző molosszus; figyelemre méltó, hogy mindkettőben a második szótagon a hangsúly, s talán ez is erősítheti az ikervarázsszavak középhangsúlyos molosszusként való értelmezését. A *πυριηγάνυξ* jambus az ancepsz feloldásával. Ha azonban a hangsúly hatására az *α*-t hosszúnak mérjük, egy anapesztust kapunk, s az egész egy középtag köré épülő két párhuzamos tagból álló szerkezet volna: 2mol an *δ* 2mol an.

Egy lépéssel azonban tovább is mehetünk. PGM XIX a 10—11-ben a Maskelli formulában a *πυριπηγάνυξ* szó után még az *ὀρεοπηγάνυξ* szó is olvasható (PGM IV 2755 és DT 38, 28 helyette). Ennek mértéke pontosan megegyezik az *ὀρεοβαζάγρα*-val, s így két párhuzamos tagból álló szerkezetet kapnánk: 2mol an *δ* 2mol an *δ*. Alkalmasint a következő fejlődéssel kell számolnunk: a Maskelli formula már eredetileg is metrikusan volt megalkotva — akár úgy, hogy a *πυριπηγάνυξ* szót eredetileg is anapesztusnak mérték, akár úgy, hogy az eredetileg csak valahogyan metrikus (jambikus) szót a párhuzamosság kedvéért a hangsúly alapján anapesztussá nyújtották. Később valaki (talán PGM XIX a írója, aki láthatólag amúgy is hajlandóságot mutat a ritmizálásra és párhuzamos szerkesztésre?) a formulát egy máshonnan ismert jelző bevonásával teljesen párhuzamos szerkezetűvé építette ki. (Az, hogy ez

[7] Griechische Metrik. Göttingen 1955. 23. 1. j.

lett volna az eredeti, nem látszik valószínűnek, mert csak egyszer fordul elő, s mert a gyakoribb változat — és ez varázsszavaknál nem közömbös! — hét szóból áll.[8] Mindez természetesen azon az alapfeltevésen fordul meg, hogy a *πυριηγάνυξ* szót anapaestusnak mérjük, s kétségtelen, hogy önmagában ezt kényszerítőleg nem bizonyítja semmi. Ha feltevésünk mégis helytálló, úgy ez érdekes példája volna egy félbarbár szöveg görög metrikai asszimilációjának.

Problematikus a következő szakasz metrikai értelmezése is. A fentebb az iker-varázsszavak λ-jával kapcsolatosan mondottak után valószínűtlennek tarthatjuk azt, hogy az *ἀπάλ⟨λ⟩αξον* második szótagját rövidnek kell venni. Metrikai szempontból sem látszik ez valószínűnek, mert így az *ἀπάλ⟨λ⟩αξον Ἄμμων* szavakat csak mint olyan kólont értelmezhetnők, mely ionikus részek záradéka képpen szokott állni,[9] egy végig *κατὰ μέτρον* értelmezhető szövegben pedig egy ilyen — nem is gyakori — kólon feltűnő volna. Az *ἀπάλ⟨λ⟩αξον* szó második tagját hosszúnak véve is két lehetőséggel kell azonban számolnunk. Ez esetben ti. az *ἀπάλ⟨λ⟩αξον Ἄμμων* szavak két baccheust alkotnak, s az a kérdés, hogy a következő, vele azonosan végződő részt metrikailag is párhuzamosnak akarjuk-e tekinteni vagy sem. Amennyiben igen, úgy ez csak akkor lehetséges, ha az *ἔχον⟨τα⟩* szó ε-jét hosszúnak vesszük. Amennyiben nem, úgy a romlott *εχον* szót csak *ἔχον⟨τ'⟩*-ra kellene kiegészíteni, s így egy anapesztust nyernénk. E két lehetőség mindegyike mellett hozhatók fel érvek. A magunk részéről a homoioteleutonnal (*ο* és *ω* közt nem nagyon érezhettek különbséget) párosuló párhuzamosság miatt hajlanának az első változat (2ba 2ba) felé. Ha ez a nézet a helyes, úgy két párhuzamos és összecsengő sor után egy nem összecsengő és metrikailag is eltérő (ion sp) sor következnék, az egész tehát hasonlóan a a b tagolású volna, mint fentebbi 2. sz. példánk.

Az egész szöveget két anapesztus és egy daktilus zárja.

A mondottak után, úgy tűnik, bizonyos, hogy a szöveg metrikus, alkotója kvantitatív metrikus szöveget szándékozott írni, hiszen a szöveg a tisztán kvantitatív metrika elvei szerint is jól értelmezhető. Ha azután a hangsúlyokkal kapcsolatban fentebb kifejtettek is helytállóak, úgy azt kell mondanunk, hogy e kvantitatív verselésbe már — a hosszúság pótlására — a hangsúly is belejátszott.

Az egész szöveget áttekintve az a benyomásunk is támadhat, hogy a szöveg nem is akárhogyan metrikus, mert mintha bizonyos határozott szándék is megfigyelhető volna felépítésében. A kezdet spondeus — ionikus — anapesztus elemei után a spondeus és az izgatottabb baccheus együttese következik a kényszerítésben, ezt követi — molosszusai révén hozzá kapcsolódva — a középrész, a Maskelli formula (ha az utolsó tag csakugyan anapesztus, a b a szerkezetben), majd ismét egy baccheusos rész, a tulajdonképpeni kérés, mely egy ionikussal és spondeussal, zárul, ezzel egyfelől a záradék anapesztusait készítve elő, másfelől a kezdet hasonló elemeit idézve fel.

Mindezek alapján, most már nemcsak a homoioteleutonokat, hanem az elemzés tanulságait is figyelembe véve, s a feltevéseket és fenntartásokat egyaránt lehetőleg érzékeltetve a következőképpen tagolhatnók a szöveget:

φηγ γη βαλοχρα θαμραζαραχθω
ἐξορκίζω ὑμᾶς κατὰ τῆς
πικρᾶς ἀνά⟨γ⟩κης·

[8] Collart i. h. 253.

[9] Wilamowitz: Griechische Verskunst. Berlin 1921. 385: «egyszerre anaklasztikus és katalektikus».

μασκελι μασκελω φνουκενταβαωθ
ὀρεοβζάγρα
ῥηζίχθω<ν>, ἱππόχθων πυριπηγάνυξ·

ἀπάλ<λ>αξον, Ἄμμων,
τὸν ἔχον<τα> αὐτὸν
πυρετὸν καὶ ῥῖγος·

ἤδη ἤδη,
ταχὺ ταχύ, ἐν τῇ<ι>
σήμερον.

Szándékosan tartózkodtunk eddig a varázspapiruszokon kívüli irodalom idézésétől, hiszen az itt tárgyalt jelenségek (párhuzamos szerkesztés, homoioteleuton, rövid tagok) a kor irodalmában — mint azt már előljáróban is említettük — közismertek. Ugyancsak számos példát ismerünk az időmértéknek a homoioteleutonnal való párosítására (egy példa csak: a Naasszénusok himnusza, az olyan raffinált középrímes-isokólonos hexameterekről, amilyeneket Norden a ps.-oppianosi Kynégetikából idéz, nem is beszélve), közelebbről rövid tagok (anapesztikus monometer) megrímelésére (XLV, XLVI Heitsch), az a a b szerkesztésre formulákban[10] és azokon kívül, a műprózában elrejtve, mikor is az író nyilván számíthatott arra, hogy az olvasó a szerkezetet — gyakorisága folytán — amúgyis felismeri (Achill. Tat. 1, 13, a lovasszerencsétlenség áldozatául esett ifjú vőlegény siratásában: *τάφος μὲν [σοί, τέκνον] ὁ θάλαμος, γάμος δὲ ὁ θάνατος, θρῆνος δὲ ὁ ὑμεναῖος* — ha a [ ] közé tett szavakat kihagyjuk, két metrikailag azonos tagból és egy harmadik, eltérőből álló szerkezetet kapunk). Mindezeknek természetesen előzménye is van a rétorikában, a dráma kardalaiban és a népköltészetben. A lényeget Norden e tekintetben is elmondta, legfeljebb annyiban térnénk el az ő álláspontjától, hogy a drámai kardalokban nem tekintenénk mindent csak spontán rímelésnek (az a tény, hogy a rímelő respondeáló tagok száma Euripidés kései darabjaiban, úgy tűnik, gyarapodik, vagy olyan respondeáló a a b szerkezetek, mint a Nordentől is idézett Aisch. Pers. 694—6 ill. 700—2, inkább arra mutatnak, hogy ilyesmi nem önkéntelenül, hanem tudatos művészi szándék eredményeképpen került a kardalokba).

A metrikus homoioteleutonos varázsformulák tehát egyfelől régi hagyományt folytatnak, másfelől a maguk korának költői és prózai stílustörekvéseihez kapcsolódnak, abban is, hogy mint új elem megjelenik bennük a hangsúly, részben úgy, hogy egy-egy formula, szövegrész ritmikusan is, metrikusan is értelmezhető, részben úgy, hogy a párhuzamosságra való törekvés alapja már nem az időmérték, hanem a hangsúly, részben úgy, hogy az időmértékes szándékú szövegbe bele-belejátszik a hangsúly is, mint a hosszúság pótlása.

A papirusz jelentőségét tehát nem meglehetősen szokványos tartalma adja meg elsősorban, hanem formája. Míg más varázspapiruszokból idézett példáink esetében csak arról van szó, hogy egy-egy egészében prózai szöveg egyik vagy másik pontján metrikussá ill. ritmikussá válik, hogy azután — esetleg átmenettel — ismét visszasüppedjen a prózába, szövegünk önálló egész, elejétől végéig metrikus, éspedig — szemben az egy versmértéket használó, hexametrikus vagy jambikus klétikus himnuszokkal vagy az anapesztikus

[10] E. Norden: Agnostos theos. Leipzig 1923. 258.

tolvaj-varázzsal (PGM V 172 kk.) — polymetrikus. Ez, úgy hiszem, kétségtelen, s ennyiben papiruszunk a varázsszövegek közt csaknem egyedülálló. Egyedül PGM XXIX állítható mellé, melyben megjelennek homoioteleutonok, metrikus volta kétségtelen, de — bár metrikai értelmezése vitatott — az értelmezők többsége stichikusan magyarázza, sőt, mértékét Wilamowitz a nílusi hajósdallal rokonítja.[11] Papiruszunk is szinte egy kis versnek tekinthető (bár vers voltát egészen határozottan nem merném állítani), mely rokonságot mutat a kor számos költői alkotásával (homoioteleutonos rövid tagok), ha pedig a hangsúly szerepére vonatkozó feltételezéseink megállnak, úgy jelentőségét az is adja, hogy verselésében már — ugyancsak hasonlóan a kor számos költői alkotásához — a középgörög verselés sajátosságai is mutatkoznak. Csakhogy míg a kor hasonlóan átmeneti verselésű alkotásai, ha strófikusak is, egyszerűbbek, e papirusz — mint a varázspapiruszok számos metrikus-ritmikus részlete, meg talán a kor több, számunkra elveszett hasonló alkotása — polymetrikus, gazdagabb ritmikájú, s ennyiben nemcsak folytatásnak és «felbomlásnak» tekinthető, hanem talán egy új nagy költői virágkor, a 6. században egyszerre virágba boruló bizánci himnuszköltészet felé való első, még igen szerény tapogatódzásnak is.

[11] Gr. Verskunst 374.

SZEPESSY TIBOR

CSODA ÉS IRÓNIA: PAULINUS NOLANUS 6. NATALICIUMA*

Célom nem több és nem kevesebb, mint egy költemény esztétikai felfedezése, vagy, ha úgy tetszik, újrafelfedezése. Esztétikai, mert elsősorban a művészi teljesítmény eredőit igyekszem kibontani, mégpedig a költői életmű, közelebbről az ennek egyik súlypontját alkotó versciklus kontextusában, és felfedezés illetve újrafelfedezés, mert a szerző, teljes nevén Pontius Meropius Anicius Paulinus, semmi kétség, nem számít az antik irodalom élvonalába: ránk maradt prózájának és verseinek egy-egy kötete[1] legfeljebb kivételképpen került a klasszika-filológusok livre de chevet-jei közé, élete, munkássága jószerivel mindig is az ókortudomány perifériáira, eufémisztikusabban kifejezve a külön diszciplínának tekintett keresztény irodalomtörténetbe szorult.

1. Bevezetőnek nem árt hát felidézni, hogy ez a dúsgazdag galliai családból származó literátor, Ausonius tanítványa, utóbb meghitt barátja, aki előtt az írói hírnév, de a közéleti karrier is egyként nyitva állt, férfikora derekán szakított egész addigi életmódjával,[2] lemondott csábító lehetőségeiről, és 395-ben Dél-Itáliába, Nolába költözött, védőszentje, Szent Félix városába. Azzal a — kortársai között nagy visszhangot kiváltó — elhatározással, hogy hátralévő éveit ott, Nolában éli le, hogy magát és költészetét teljes odaadással a keresztény hitnek, kivált pedig Szent Félix tiszteletének szenteli. Bármi lett légyen az Ausoniusszal végleges törésre vezető elhatározás oka, annyi bizonyos, hogy a Nolában töltött majd 40 év folyamán Paulinus valóban állta a szavát, fogadalmához és szellemi patrónusához haláláig hű maradt: Szent Félix sírja mellett, a kor legnagyobb egyházatyáinak elismerésétől kísérve,[3] virágzó vallási életet teremtett, szerzetesi közösséget hívott életre,[4] építkezett és litur-

* Eredeti formájában az 1974. évi dubrovniki Eiréné-kongresszuson, utóbb az Ókortudományi Társaság 1974. október 15-i ülésén hangzott el.

[1] Mértékadó kiadásuk *W. Hartel* gondozásában jelent meg, a CSEL 29., illetve 30. köteteként: Sancti Pontii Meropii Paulini Nolani Epistulae. Vindobonae 1894., és Sancti Pontii Meropii Paulini Nolani Carmina. Vindobonae 1894. A 6. Natalicium (= 18. carmen) csodaelbeszélésének szövege, nyelvi és egyéb magyarázatokkal ellátva, megtalálható *J. de Smet* antológiaszerű Paulinus-könyvében is: Poètes latins chrétiens. I: Saint Paulin de Nole. Lierre 1912. 160—176.

[2] A Paulinusra vonatkozó utolsó összefoglalás *D. Gorce* műve: Paulin de Nole. Paris 1959. Ez azonban szűkreszabott terjedelme miatt nem mindenben pótolja a korábbi Paulinus-monográfiákat, egybek közt *A. Busé*-ét (Paulin Bischof von Nola und seine Zeit I—II. Regensburg 1856.), vagy *F. Lagrange*-ét (Histoire de Saint Paulin de Nole I—II. Paris 1882[2].).

[3] Paulinus kiterjedt kapcsolatait *P. Fabre* térképezte fel: Saint Paulin de Nole et l'amitié chrétienne. Párizs 1949. A Nataliciumokról és Paulinus Szent Felixhez fűződő viszonyáról: 339—393.

[4] Elsők között Itáliában és általában nyugaton, vö. *P. Fabre:* i. m. 39 sk.

giát dolgozott ki;[5] másrészt Nolában keletkezett költői oeuvre-jének javarészét is a Szent Félix ünnepére, január 14-re szerzett versei, az úgynevezett Nataliciumok alkotják, szám szerint 14,[6] mintegy 5 ezer sor terjedelemben.

Ez az évről-évre védőszentjének átnyújtott költői ajándék, magától értetődik, jellegénél és céljánál fogva eleve meglehetősen szűk tematikai korlátokat szabott Paulinusnak: egy hasonlattal élve, valahogy úgy, mintha Horatius, életműve zömét, más témákról lemondva, egyedül Maecenas dicsőítésére, netán születésnapjainak megünneplésére szánta volna. Mégis, a paulinusi Nataliciumok horizontja az idők folyamán szükségképpen tágult: eleinte ugyan a szent alakja és élete állt a középpontban, de később már a szerzetesi közösség és a város hétköznapjai is helyet kapnak bennük, sőt, a kegyhely körül végzett építkezésekre,[7] vagy az 5. század elején egész Itáliát felkavaró politikai eseményekre[8] is ki-kitér a költő. Az eltávolodás azonban csak látszólagos, mert Szent Félix szellemi jelenlétét, a hozzá fűződő kapcsolat töretlenségét állandóan és nyomatékosan érezteti Paulinus: nemcsak azzal, hogy a versek prooimionjában változatlanul a szenthez fordul, őt köszönti, őt ünnepli újra meg újra, hanem egyebek közt azzal is, hogy sosem mulaszt el beszámolni a Szent Félix sírjánál, a szent közbenjárásával végbement csodákról. A következőkben először ezek írói ábrázolása fog foglalkoztatni, természetesen már itt is a 6. Nataliciumot (= 18. carmen) tartva szem előtt.

Előbb néhány számszerű adat. A Nataliciumok imént említett 5 ezer sorából meglepően sokat, kerek másfélezer sort foglalnak le a csodák. Egy részüket Paulinus legfeljebb pársoros kurta összefoglalásra érdemesíti, illetve csak egy-két vonással veti papírra,[9] másszóval az illető Natalicium egészét tekintve mindössze alárendelt, illusztratív szerepet szán nekik; alig féltucat olyan csodát találni a Félix-költeményekben, melyeket a költő részletesen feldolgoz, önálló történetté bont ki, amelyek tehát többé-kevésbé meghatározzák egy-egy Natalicium gondolatmenetét.[10] Minthogy a 6. Natalicium (=18. carmen) csoda-elbeszélése, a maga 258 soros terjedelmével, az utóbbiak közé tartozik, a hozzá hasonló féltucatnyi elbeszélésből tanácsos kiindulni, annál is inkább, mert az összes csodák ábrázolására fordított másfélezer sorból nem

[5] Az elmúlt két évtized kutatásai mutatták ki, hogy Paulinus építkezései, de kivált az általa megalkotott liturgia, akár egész tevékenysége, nem maradt lokális jelenség, ellenkezőleg, hatásuk túlgyűrűzött Nolán. Az előbbiről vö. *R. Olivieri-Farioli:* La decorazione musiva della Cappella di S. Matrona nella chiesa di S. Prisco presso Capua. CCAB 14 (1967) 267—291; az utóbbira nézve *K. Gamber:* Das Kampanische Messbuch. Ist es der heilige Paulinus von Nola der Verfasser? SEJG 12 (1961) 5—111 és Das altkampanische Sakramentar. Neue Fragmente in angelsächsischer Überlieferung. RBen 79 (1969) 329—342.

[6] A 14. Natalicium (= 29. carmen) csonka. Késői híradások szerint Paulinus összesen 15 Nataliciumot írt; ha ezt az adatot hitelesnek fogadjuk el, a versek 395 és 409 között keletkeztek, évenként egy-egy.

[7] Elsősorban a 27. és 28. carmenben (= 10—11. Natalicium).

[8] A 21. és 26. carmenben (= 8. és 13. Natalicium).

[9] Ilyen csodák: 14. carmen (= 3. Natalicium) 25—43; 15. carmen (= 4. Natalicium) 238—265, 283—306; 16. carmen (= 5. Natalicium) 52—74, 82—128, 158—191, 192—214; 18. carmen (= 6. Natalicium) 196—205; 23. carmen (= 7. Natalicium) 45—81, 82—98; 26. carmen (= 8. Natalicium) 307—323, 395—412, 416—424; de a felsorolás nem tart igényt teljességre.

[10] Ezek a csodák a következők: 18. carmen (= 6. Natalicium) 211—468; 23. carmen (= 7. Natalicium) 99—335; 28. carmen (= 9. Natalicium) 60—167; 19. carmen (= 11. Natalicium) 379—715; 20. carmen (= 12. Natalicium) 62—300; 301—387; 388—388—436.

kevesebb, mint 1300 sor épp erre a féltucatra esik, másfelől pedig a rövidebben felvázolt csodák lényegesen amúgysem változtatnak az összképen. És, talán felesleges is említenem, a művészi ábrázolás szempontjából a nagyra méretezett csoda-elbeszélések kétségkívül eleve relevánsabbnak ígérkeznek, mint kurtán megfogalmazott párjaik.

2. A paulinusi csoda-elbeszélések közös jellemzője, hogy tárgyukat kortárs események adják,[11] melyek Paulinus környezetében, esetleg épp szeme láttára játszódtak le, s amelyekről a költő, programszerűen,[12] szinte történetírói tárgyilagossággal és hűséggel igyekszik beszámolni. Mármost a nagyra méretezett csoda-elbeszéléseknek mind, de részben a rövidebb típusúaknak is, van egy feltűnő tartalmi jegyük: az, hogy nagyonis prózai, hétköznapian szürke eseményeket örökítenek meg. Ezek az események önmagukban híján vannak minden drámaiságnak, nincs bennük semmi rendkívüli, megdöbbentő vagy feszültséget teremtő mozzanat; úgyszólván egy világ választja el őket az újszövetségi, még inkább az ószövetségi Szentírás olykor sorsokat, életeket befolyásoló-eldöntő csodáitól, mint amilyen a Vörös-tengeren való átkelés, vagy a naimi ifjú feltámasztásának csodája, hogy csak két példára hivatkozzam.[13] A 9. Natalicium (= 28. carmen) csodaelbeszélése[14] — hadd kezdjem nehezén a szemlét — mintha ellentmondana az imént rajzolt képnek, hiszen egy tűzvészt ír le, olyan eseményt tehát, mely akár a magánembert, akár a közösséget nézve valóban sorsdöntő lehet. A paulinusi történet drámaiságát azonban erősen csökkenti az a körülmény, hogy a bő 100 sorban, szélesen ecsetelt természeti csapás mindössze néhány nyomorúságos fakalyibát éget porrá;[15] ezeket a házikókat Paulinus az általa tervbevett építkezések miatt le akarta bontatni, de a lakók tiltakoztak, s a csoda épp abban áll, hogy a tulajdonosok most már önként engedik át neki a területet. Még furcsább a 7. Nataliciumban (= 23. carmen) ábrázolt csoda. Theridius, Paulinus egyik társa, olvassuk,[16] az esti sötétben nekiment egy vaskampónak, s a kampó a szemébe fúródott; mégis, a szenthez intézett könyörgés után, sikerült úgy kihúznia, hogy a szemének ne essék baja. Az előző Nataliciumban még csak az esemény drámaisága szenvedett csorbát, itt ellenben némely részlet egyenesen komikus hatást vált ki, elsősorban az a jelenet, mikor Theridius, szemében a kampóval, 55 soron keresztül[17] imádkozva latolgatja, mitévő legyen. A 11. Natalicium (= 19. carmen) több mint 300 sorra terjedő csoda-elbeszélésének[18] hőse, vagy inkább antihőse, egy tolvaj. A hosszan, meditációk és terjengős leírások közt hömpölygő történet szerint ez az ember keresztet lopott a templomból és

[11] Kivétel a Szent Felix élettörténetének szentelt 4. és 5. Natalicium (= 14—15. carmen), melyeknek csodáit (vö. 9. jegyz.) Paulinus a szent körül kialakult legendákból vette.

[12] Vö. 20. carmen (= 12. Natalicium) 28—30: *Non adficta canam, licet arte poematis utar. / Historica narrabo fide sine fraude poetae; / absit enim famulo Christi mentita profari.*

[13] A «rövid» csoda-elbeszélések sorában, természetesen eleve kiiktatva közülük a Szent Felix élettörténetébe beleszőtt, vagyis a legendából származó csodákat, csupán a megszállottak gyógyítására vonatkozó történetek emlékeztetnek az Újszövetségre: 27. carmen (= 10. Natalicium) 82—98, 26. carmen (= 8. Natalicium) 307—323, 14. carmen (= 3. Natalicium) 25—43, 23. carmen (= 7. Natalicium) 45—81.

[14] 60—167.

[15] Vö. 63—64: . . . *de ligno duo texta tegilla manebant, / inportuna situ simul et deformia visu.*

[16] 99—335.

[17] Vö. 201—254.

[18] 379—715.

elindult, hogy majd értékesíti Rómában, de, mint később maga vallja be, egy titokzatos erő nem engedte őt a környékről távozni; így aztán elfoghatták, s a kereszt visszakerülhetett a helyére. Még tovább megy a 12. Natalicium (= 20. carmen) közel 400 soros, három csodát felvonultató elbeszélés-láncolata,[19] melynek már nem is annyira emberek, inkább állatok a főszereplői. Az első csoda[20] egy paraszthoz és a lovához fűződik. A paraszt hízott disznót ajánlott fel Paulinus szegényeinek, de amikor az állatot levágták, a hús javát orvul haza akarta lopni; lova azonban levetette a nyeregből, s míg ő bénult tagokkal, mozdulatlanul hevert a földön, kötelességtudóan visszakocogott a templomhoz, gazdája pedig csak a hús szétosztása és illő bűnbánat után tudott talpra állni újra. A másik két csoda[21] egyszerűbb: egy disznó, illetve egy borjú önként mennek el levágatni magukat, hogy aztán a szegények asztalára kerülhessenek. S a három elbeszélés prózaiságát csak még jobban kiemeli a prooimion, ahol a költő, szinte himnikus hangon, Krisztusban jelöli meg saját, és általában, a keresztény költészet legfőbb forrását.[22]

A felsorolt példák, a 6. Natalicium (= 18. carmen) csodaelbeszélésének ezek az ikerpárjai, önmagukért beszélnek. A naív, hétköznapi tárgy egyfelől, másfelől az epikus bőséggel folyó elbeszélés és a patétikus-rétorikus stílus olykor már-már groteszk kontrasztot alkot bennük. Paulinus, sommásan szólván, nem találta meg a maga-választotta témákhoz illő hangot, a kettő ellentmondásban, helyenként kiáltó ellentmondásban áll egymással. Tegyem hozzá mindjárt: Paulinus, mint a Nataliciumokban felbukkanó *auscultate, advertite aures* és hasonló fordulatokból kitetszik, valószínűleg felolvasta ezeket a költeményeket a Szent Félix ünnepén összesereglett zarándokok előtt, tehát alighanem hallgatóközönségének igényeihez szabta mondanivalója tárgyát is.[23] Ami a csoda-elbeszélések prózai-hétköznapi témaválasztására elégséges magyarázatot ad ugyan, de az elbeszélések művészi fogyatékosságait természetesen nem szünteti meg.

Tematikai szempontból a 6. Natalicium (= 18. carmen) semmiben sem különbözik az imént említettektől. Mégis, a Paulinus-kutatás valamiképp mindig kivételt tett az ebben olvasható csoda-elbeszéléssel: jobbnak, hatásosabbnak, művészileg sikerültebbnek minősítette. M. Schanz szerint[24] a történet «mulatságos», G. Boissier elismerően beszél az életszerűségéről,[25] s a Paulinust egyébként eléggé kedvezőtlenül megítélő R. Helm is hajlandó szemléletesnek nevezni;[26] legutóbb aztán a nemrég elhúnyt olasz kutató, R. Argenio, a Paulinus-irodalomban először, önálló cikkben méltatta a költemény erényeit.[27] Ítéletük abban összegezhető, hogy a verset realizmusa, éspedig egyszerre tárgyi és lélektani realizmusa emeli a többi fölé. Megfigyeléseik kétségkívül helytállóak, de még Argenio is többnyire csak szubjektív benyomásait rögzíti, és korántsem adja az elbeszélés esztétikailag egzakt magyarázatát. Erre igyekszem kísérletet tenni a továbbiakban.

[19] 62—436.
[20] Vö. 62—300.
[21] Vö. 301—387, illetve 388—436.
[22] Vö. 32—61.
[23] Vö. P. Fabre: i. m. 341 sk.
[24] Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian IV/1. München, 1914², 266.
[25] La fin du paganisme. Paris 1894, II. 97 sk.
[26] PWRE 36/3, 1949. 2343.
[27] Il miracolo dei buoi nel XX (sic!) Natalizio di S. Paulino da Nola. RSC 17 (1969) 330—338.

3. A 6. Natalicium (= 18. carmen) pontosan 400-ban keletkezett, időben közvetlenül a Szent Félix élettörténetének szentelt két Natalicium, a 4. és 5. (= 15. és 16. carmen) után. Itt tehát, szinte az előzőkben félbehagyott gondolatmenetet folytatva, Paulinus a szent temetéséről beszél és kifejti, hogy a megboldogult Félix természetfeletti erők birtokába jutott, következésképp még hathatósabban tud munkálkodni az őt tisztelő közösség javán; s hogy ez gyakorlatilag mit jelent, arra példának a vers befejező 258 sorában elbeszélt csodát[28] hozza fel. A főszereplő ismét egy paraszt, akit a költő, ahogyan a kutatás helyesen állapította meg, igen életszerűen, realisztikus vonásokkal jellemez. A jellemzésnek ezek a realisztikus vonásai azonban, hamar észrevehető, sajátos esztétikai erőtérben rendeződnek, melyet legjobb tudomásom szerint eleddig nem méltattak figyelemre; érdemes lesz hát kissé közelebbről nyomon követni a szöveget. A történet hőse, olvassuk, szegény ember, csupán két tehene van; azokat aztán szereti is módfelett, éppúgy, mint családja tagjait, sőt, még inkább, hiszen rájuk gyermekeinél és önmagánál is féltőbb gonddal vigyáz; előbb ad nekik enni, mint saját szülötteinek, s ha kell, szívesen nyeli az éhkoppot is, csak őket jól tarthassa.[29] Túltengő szeretete ugyan egyáltalán nem alaptalan, mert — Paulinus szavaiból kiderül — egyedül tehénkéiből él, mégis, a jellemzés ilyen és hasonló realisztikus vonásait mintha a költői irónia válogatná és gyűjtené csokorba. A történet logikájának megfelelően a dédelgetett jószágokat elrabolja valaki. Kárvallott gazdájuk hiába kutat utánuk, s végső kétségbeesésében Szent Félixhez folyamodik segítségért.[30] Könnyes szemmel panaszolja el, micsoda csapás érte, de a panasz és tanácstalanság helyét lassanként gyanakvás, mi több, egyenesen vádaskodás foglalja el: mindig oltalmába ajánlotta a szentnek tehénkéit,[31] ha tehát most ellopták őket, abban Félix is ludas, segítője, cinkosa a tolvajoknak;[32] mindenesetre joggal követelheti, hogy kerítse elő az eltűnt állatokat.[33] És ne nagyon húzza-halassza a dolgot, különben ott, a templom küszöbén vet véget az életének; jó lesz sietnie, nehogy elkéssen tehenei visszaadásával.[34] A majd 60 soros dikció[35] ezúttal, látnivaló, nem öncélú rétorikai mutatvány, hanem a paraszt jellemzésének kitűnő, lélektanilag hiteles, és most már félreérthetetlenül irónikus folytatása. Különösen, ha azt is hozzáveszem, hogy Paulinus — igaz,

[28] 211—468.

[29] Vö. 225—232: . . . *non carior illi / progenies aut ipse sibi; sed pignora et ipsos / ducebat; neque cura minor saturare iuvencos / quam dulces natos educere, parcior immo / natis quam pecori caro; non gramine vili / illos aut sterili palea, sed tegmine aprico / algidus et de farre sibi natisque negato / esuriens pascebat, egens sibi, dives in illis.* A paraszt jellemzését (219—233) egyébként rövid prooimion vezeti be (211—218), melyben a költő bejelenti, hogy bár *paucis exiguisque orsis*, egy *magnum opus* (212) lesz elbeszélése tárgya.

[30] Vö. 234—253.

[31] Vö. 262—263: . . . *amisi caros, tua dona, iuvencos, / saepe tibi supplex quos commendare solebam.*

[32] Vö. 268—274: . . . *quem criminer? an tibi de te / conquerar immemoremque mei accusabo patronum, / qui mihi sopito tam densum inrepere somnum, / ne mea sentirem perfringere claustra latrones, / passus es et nullo fregisti dura pavore / pectora nec lucem tenebris furtoque dedisti? / aut ullis profugos curasti prodere signis?*

[33] Vö. 284—291: . . . *ipsos* (sc. *iuvencos*) *mihi redde, / nolo alios. Nec eos ulla regione requiram, / hic mihi debentur; haec illos limina reddent, / in quibus ipsum te subplex adstringo tibique / haereo. Cur quaeram aut ubi quos ignoro latrones? / Debitor hic meus est: ipsum pro fure tenebo / custodem. Tu, sancte, reus mihi, conscius illis. / Te teneo . . .*

[34] Vö. 311—312: *Ni properas, isto deponam in limine vitam, / nec iam repperies cui reddas sero iuvencos.*

[35] 254—312.

a paraszt szájába adva — magát Szent Félixet sem habozik irónikusan ábrázolni. Hőse ugyanis, miközben tehénkéit követeli, egyezséget ajánl patrónusának: ha visszakapja állatait, viszonzásul nem ragaszkodik a tolvajok megbüntetéséhez, ám hagyja őket a szent, hadd fussanak; ismeri ő Félix felfogását, tudja jól, amúgyis nehezére esnék a büntetés, amúgysem szokása, hogy rosszért rosszal fizessen.[36] Akit pedig az eddigiek netán nem győztek volna meg arról, hogy Paulinus elbeszélése csakugyan az irónia közegében mozog, annak bizonyára minden kétségét eloszlatja a soron következő jelenet, melynek színhelye a transzcendens világ. Mert hogyan reagál ez a világ az ildomosnak és tisztelettudónak cseppet sem nevezhető imára? Humorral és megértéssel, vagyis, másként szólva, szelíd, elnéző iróniával. Szent Félix, sőt maga Krisztus is, derűsen hallgatják a zsörtölődést, jóízűt nevetnek rajta, de nem a sértő szavakat, hanem hívük rendíthetetlen bizalmát veszik tekintetbe, és máris készek teljesíteni a kérést.[37]

Ezen a ponton, az elbeszélés első felének végénél, érdemes kissé elidőzni. A keresztény irodalomban nem tengenek túl azok a helyek, ahol Krisztus nevet; önként merül fel a kérdés, vajon Paulinus költői fantáziájában született-e meg ez a kép, vagy sem, s ha nem, honnan vette. Első pillantásra valóban az látszanék a legkézenfekvőbbnek, hogy valamelyik klasszikus szerző öntudatlan vagy tudatos utánzásáról van szó; R. Helm is erre gondol, s egy Horatius-helyet hoz fel paralellként.[38] Annyi kétségtelen, hogy Paulinus tele van korábbi szerzőket, főként Vergiliust idéző reminiszcenciákkal — W. Hartel korántsem teljes összeállítása vagy ezer ilyen helyet regisztrál[39] — mégis, úgy vélem, szükségtelen ennyire messze menni. Ugyanezt a képet tartalmazza már az egy évvel korábban, 399-ben keletkezett 5. Natalicium (= 16. carmen) is, melyet Paulinus Szent Félix élettörténetének szentel: az Úr megmenti Félixet, aztán nevetve néz le a mennyből dühödten átkozódó, félrevezetett üldözőire.[40] Mármost itt Paulinus maga adja meg a forrást, ahonnan merített, s ez nem más, mint a Biblia, közelebbről a Zsoltárok Könyve.[41] A 6. Natalicium (= 18. carmen) művészi megformálása szempontjából persze a forrás felfedése önmagában nem mond sokat; még csak annak valószínűsítése sem, hogy a 6. Natalicium (= 18. carmen) szóban forgó helye az 5. Natalicium (= 16. carmen) hasonló helye nyomán, annak hatására keletkezett, tehát felesleges

[36] 299—306: *Sed non quaero reos; abeant, non nescio mores, / sancte, tuos; nescis male facta rependere, malis / emendare malos venia quam perdere poena. / Conveniat nobis igitur: sic divide mecum / quae tua, quae mea sunt: indemnis stet mea per te / utilitas iuxtaque tuas clementia partes / vindicet aequatoque tuum libramine constet / iudicum; tibi solve reos, mihi redde iuvencos.*

[37] Vö. 313—318: *Talia voce quidem querula sed mente fideli / plorantem totoque die sine fine precantem / audivit laetus non blando subplice martyr / et sua cum domino ludens convitia risit; / poscentisque fide, non libertate dolentis / motus opem properat.*

[38] I. m. 2341. A Horatius-hely: carm. 3, 27, 68.

[39] Vö. CSEL 30, 377—396. Hartel kiadásának megjelenése óta a helyek listáját tovább bővítették, vö. G. B. A. Fletcher: Imitationes vel loci similes in poetis latinis: Paulinus Nolanus. Mnemosyne 1 (1933—1934) 208—210; D. R. S. Bailey: Echoes of Propertius. Mnemosyne NS 5 (1952) 307—333; A. Hudson-Williams: Vergil and the Christian Latin poets. PVS 6 (1966—1967) 11—21; W. Schmid: Tityrus christianus. RhM 96 (1953) 101—165.

[40] Vö. 121—122: *sed deus, ut scriptura canit, vesana minantes / inridebat eos caelesti Christus ab arce.*

[41] Vö. 1, 2, 4: *Qui habitat in caelis, ridet, / Dominus illudit eis.*

más források után nyomozni.[42] Sokat mondanak viszont a két azonos eredetű hely különbségei, kivált az, hogy a nevetés tartalma merőben más az 5., mint a 6. Nataliciumban (= 16. illetve 18. carmen): amott a becsapott ellenség iránt érzett megvetést fejezi ki, emitt pedig a megértő-megbocsájtó derű jele. A kép maradt, részben a nyelvi forma is,[43] a funkció azonban gyökeresen megváltozott, mondhatni hozzáidomult a 6. Natalicium (= 18. carmen) csodaelbeszélésének sajátos, irónikus atmoszférájához.

A második rész — ismét a történetre térve vissza — nem kevésbé irónikus hangnemben kezdődik, mint az első. Paulinus hőse, olvassuk tovább, mindaddig a templomban akar maradni, míg állatait meg nem kapja, csakhogy lassan leszáll az este, a templomot bezárják; ő megmakacsolja magát, úgyhogy végül is erőszakkal tuszkolják ki a szent falak közül.[44] Kénytelen-kelletlen hazabotorkál hát, de ott sem máshová, egyenest az istállóba tart, hogy legalább a nyomait tapogathassa, ismerős szagát érezhesse kedvenceinek, legalább így vigasztalódjék valamennyire.[45] A jászol előtt nyomja el az álom, miközben utolsó gondolatával is Szent Félixhez fohászkodik segítségért. Még nem is pirkad, mikor dörömbölést hall a kapun. Az olvasó már sejti, mi okozza a látmát, ő ellenben halálra rémül, eszébe sem jut más lehetőség, mint az, hogy megint a rablók próbálkoznak;[46] aztán, mert a dörömbölés nem szűnik, remegő lábakkal kióvakodik a kapuhoz, rátapasztja a fülét, ki-kiles rajta;[47] rablóknak, erről hamarosan meggyőződik, se híre, se hamva, azt viszont fel sem meri tételezni, hogy elrabolt állatainak körvonalait látja a derengő félhomályban. Hogyan is találhattak volna haza, ugyan ki vagy mi lehetett volna kalauzuk éjnek idején, a számukra ismeretlen, úttalan utakon? Míg ő kétségek közt hányódik, Paulinus, ügyesen késleltetve a boldog viszontlátás közvetlen köze-

[42] Igaz, eleve kizárni más forrásokat sem lehet, de ezeket, ha voltak egyáltalán, Paulinus tudatosan homályba burkolja. Érthető, hiszen aligha merte volna a nevető Krisztust pogány forrásokból merítve ábrázolni, s nyilván éppen ezért is hivatkozik az 5. Natalicium (= 16. carmen) idézett helyén (vö. 40. jegyz.), költői műben eléggé szemet szúró módon, a Bibliára, hogy a blaszfémia könnyen ellene fordítható vádjának elejét vegye; egy évvel később, a 6. Natalicium (= 18. carmen) írása közben, világos, már annál nyugodtabban alkalmazhatta a Szentírás tekintélyével megtámogatott képet.

[43] Főként az 5. Natalicium (= 16. carmen) egy hasonló szituációját is ide vonva. Ott a halálra keresett Szent Félix nevet üldözőin, akik isteni csoda folytán nem ismerik fel, vö. 70—74: . . . *persensit et ipse faventis / consilium Christi ridensque rogantibus infit: / nescio Felicem quem quaeritis. Ilicet illi / praetereunt ipsum; discedit at ille platea / inludente canes domino frustratus hiantes.* A Félix-Natalicium másik helyén (vö. 40. jegyz.) még csak a szituáció egyik kulcs-szava, a *rideo-irrideo* jön elő, itt már a másik, a *ludo-illudo* is, akár a 6. Natalicium (= 18. carmen) megfelelő helyén (vö. 37. jegyz.) vagy az ősforrás, a Zsoltárok megfogalmazásában (vö. 41. jegyz.).

[44] Vö. 320—329: . . . *una / vox erat adfixi foribus: non eruar istinc; / hic moriar, vitae nisi causam protinus istic / accipiam. Tandem tamen, ut iam plurima tutum / nox secretum adytis fieri cogebat, et ille / temporis oblitus, damni memor, ostia prono / ore premens, toto prohibebat corpore claustra. / Sed multis frustra pulsantum vocibus aures / adgreditur violenta manus tandemque revellit / turba reluctantem et sancta procul exigit aula.*

[45] Vö. 342—351: . . . *vigili tamen haec dat solamenta dolori, / ut bubus stabulata suis loca corpore fuso / pressa superiaceat; nec duro fracta cubili / membra dolent, iuvat ipsa iniuria; nec situs horret / sordentis stabuli, quia notum reddit odorem / dilecti pecoris, nec fetor fetet amanti. / Si qua illi extremo tulerant vestigia gressu / aspicit et palpante manu calcata retractans / ingemit et refricat totis iam frigida membris / signa pedum . . .*

[46] Vö. 358—360: *ecce repente suis strepitum pro postibus audit / et pulsas resonare fores, quo territus amens / exclamat, rursum sibi fures adfore credens.*

[47] Vö. 365—369: . . . *sed nullo fine manebat / limitibus sonitus. Quo crebrescente nec ulla / respondente sibi pulsantum voce propinquat / suspensus cunctante gradu et dat postibus aurem / sollicitam et rimis aciem per hiantia claustra.*

lébe jutott cselekményt, váratlanul szünetet iktat elbeszélésébe. Mindezidáig a háttérben maradt, engedte hősét a maga módján cselekedni és beszélni, most azonban, a történetnek ezt a hatásos szünetét[47a] kihasználva, átveszi a szót, hogy megmagyarázza, miként talált haza a két elhajtott tehán. A Teremtő — hangzik a tanítás — minden állatnak sajátos értelmet, ösztönt adott;[48] a kárvallott paraszt jószágait is az vezette, az irányította, s persze velük volt Szent Félix is, aki kiszabadította őket a rablók hatalmából. A csoda tehát valójában, úgy tűnik, kettős aspektust mutat;[49] mindkettő egyaránt igaz, de, s ezt nem érdektelen megjegyezni, a történet főszereplője csak az egyiket, a Szent Félix segítségében realizálódó aspektust veszi majd észre, míg Paulinus, és tudós eszmefuttatását[50] figyelő hallgatói-olvasói a másikat, a teremtés csodáját felidéző aspektust is ismerik. Az egyszerű, tanulatlan, amellett emberi gyarlóságokban is bővelkedő hősnek, magától értetődik, a tudása sem lehet tökéletes; az ábrázolás belső logikája, a realista-irónikus ábrázolásmód is azt követeli, hogy ő a csodának csak egyik arculatát láthassa.

A gazda tehát nagysokára[51] felismeri kedvenceit, s a történet most már gyorsan közeledik a végkifejlethez. A viszontlátás kölcsönös örömét Paulinus megint egy sor kitűnő, realisztikus és egyben irónikus vonással jeleníti meg;[52] aztán Szent Félixnek ez a buzgó, bár némileg faragatlan híve nyomban útnak indul, frissiben visszakapott jószágaival együtt, hogy lerója háláját patrónusának a csodáért, s az ujjongó kíváltásaira összecsődült emberek valóságos diadalmenetben kísérik a templomhoz.[53] Hálaimája szerkezetileg pontos megfelelője a történet első felét záró könyörgésnek, s mint az, ismét lélektani remeklés, nagyszerű, irónikus csattanóval: a boldog tulajdonos ugyanis, miután megköszönte pártfogója segítségét, elpanaszolja, hogy majd belevakult, annyit sírt tehenei miatt; ugyan mi öröme lehetne csodás módon hazavezérelt állatai-

[47a] A «hatásos szünet» fogását másutt is alkalmazza Paulinus, így a 4. Nataliciumban (= 15. carmen): amikor Felixet elfogják és börtönbe zárják, hirtelen másra tereli a szót (198), s csak jó 30 sorral később tér vissza a szenthez megint. A Szent Felix élettörténetével foglalkozó 2 Natalicium tehát, úgy tűnik, több ponton is kapcsolódik a két tehén csodájához (vö. 42. jegyz.).

[48] Vö. 377—380: . . . *magna profabor / quamquam parva deo miracula, cui sapit omne / rerum animal sensu, quo iusserit ipse creator / omnigenum pecus.*

[49] Bár ez a gondolat, mi tagadás, némileg ellentmondásosan, talán nem is egészen tudatosodva fejeződik ki; legalábbis ahhoz, hogy a két tehén hazataláljon, végül mintha mégsem volna elég a beléjük plántált ösztön, vö. 384—385.

[50] 377—385.

[51] Csakugyan, a kapun hallatszó dörömbölést (358) kerek 50 sor választja el a végső felismeréstől (409). A sejtéstől lassan bizonyosságig ívelő lelki folyamat egyes állomásait finom fokozással érzékelteti a költő: *nec adhuc sibi credit / quid videat* (371—372); *sed quid videt esse / verum, non audet sibi credere* (376—377); *credere non audet, metuit non credere* (400); *audet / credere* (403—404). Mindamellett meg kell hagyni, a késleltetés túlságosan is hosszúra sikeredett; igaz, *J. de Smet* kifejezésével élve (i. m. 176), Paulinusnak örök hibája a kisebb-nagyobb mértékű terjengősség.

[52] Vö. 410—425, különösképp 416—425: . . . *regem / cognoscunt hilares* (sc. *iuvenci) laetum lambuntque vicissim / mulcentem labrisque manus palpantis inudant / atque habitum totum spumosa per oscula foedant, / dum conplectentis domini iuga cara benignum / molliter obnixi blanda vice pectus adulant. / Illum dilecti pecoris nec cornua laedunt / et conlata quasi molles ad pectora frontes / admovet, et manibus non aspera lingua videtur, / quae lambens etiam silvestria pabula radit.*

[53] Vö. 426—447.

ból, ha nem láthatná őket — gyógyítsa meg hát a szent most már a szemét is.[54] Első könyörgésében a segélykérő alázat csapott át majdnem szentségtörő fenyegetődzésbe, itt meg a túláradó hála változik arcátlansággal határos, telhetetlen mohósággá: a kezdet és a befejezés közti kontraszt, a hangnem és érzelem ellentettjére változása azonban mindkettőben tökéletesen rímel. S a két ima párhuzama tovább megy: ahogyan az első könyörgést, a másodikat is nevetés követi, csak ez esetben nem a transzcendens szféra, hanem a körülállók nevetnek; végül pedig, mint ott, Szent Félix itt is teljesíti a kérést.[55]

Túlságos hosszan időztem a 6. Natalicium (= 18. carmen) cselekményénél, de a szöveg nyomon követése annyit remélhetőleg egyértelműen bizonyított, hogy ebben a csoda-elbeszélésben, a többitől eltérőleg, az ábrázolás megkülönböztető jegye csakugyan az irónia, mely minden lényeges ponton áthatja, végigkíséri a történetet. S mellesleg a szerkezet és a szöveg elemzése talán azt is érzékeltette, hogy itt egyfelől megszűnt tárgy és előadásmód Paulinusnál másutt mindig zavaró, groteszk ellentmondása, másfelől pedig, hogy a két tehén csodája, művészi értékét tekintve, valóban messze kiemelkedik a hasonló paulinusi történetek közül. Hogy tárgy és előadásmód harmóniája és a művészi érték szorosan összefüggenek, magától értetődik; és eleve kézenfekvő arra gondolni, hogy ezek létrejöttéhez hic et nunc az irónia is hozzájárult valamiképpen. Nem önmagában persze, és nem is pusztán a nyelvi kifejezés szintjén, hanem olyan ábrázolási sajátsággal párosulva, melyről eddig nem esett szó, de amely annál is inkább figyelmet érdemel, mert szintén egyedi sajátsága a 6. Natalicium (= 18. carmen) csoda-elbeszélésének. Az irónia ugyanis, csak az emberi szférával kapcsolatban lévén lehetséges, lényegbevágó strukturális változással jár együtt (a kettő mondhatni feltételezi egymást): egyebütt Paulinus a csoda *objektív* megjelenítésére koncentrál, itt ellenben a csodát befogadó, a csodával szembesülő emberi *szubjektumot* helyezi előtérbe, vagyis a két tehén ellopásának és hazatérésének naív-hétköznapi történetét nem emberi viszonylataiból kiemelve, hanem épp azokba beleágyazva adja elő. Mi következik ebből? Nem kevesebb, mint az, hogy sikerül elérnie, amire más Nataliciumaiban hiába törekedett: a hős megértő, de egyben distanciát is teremtő, tehát ironikus jellemzésének eredményeként a nagyonis prózai csodát, művészileg hitelesen, mégis nagynak, jelentősnek tudja láttatni. Két okból is: egyrészt, mert paraszti főszereplője számára a jószágok hazatérése valóban sorsdöntő fordulat, másrészt, mert tanulatlanságában fel sem fogja a csoda mélyebb, igazi jelentőségét. Így, ilyen kontextusban érthető, sőt, természetes is, hogy egycsapásra eltűnnek a leírt esemény és a leírás módja között más Nataliciumaiban érzékelhető disszonanciák, hogy a választott tárgy hozzáillő, adekvát formában jelenik meg, másszóval, hogy új, magasrendű művészi minőség jöhet létre. Magasrendű, s a latin nyelvű keresztény költészetben, nekem úgy tűnik, új is. Elmondták már Paulinusról, hogy megteremtője a

[54] Vö. 453—461: . . . *prope caecatis oculis tua comminus adsto / limina; nam multo mersi mea lumina fletu, / non solum damno sed et inter gaudia plorans. / Dempsisti causam lacrimarum, tolle modo orta / vulnera de lacrimis; miseratus, sancte, meorum / damna boum, miserare itidem modo damna oculorum. / Donasti reduces pecudes mihi, rursus et illis / redde meos oculos. Nam quid iuvat esse reductos, / si languente acie praesens praesentibus absim?*

[55] Vö. 462—464: *Talia praesentes populi risere querentem. / Sed procul admotae secreti martyris aures / suscepere pias ab inepto subplice voces, / moxque refecta sacram senserunt lumina dextram*, ahol az *inepto subplice* az első rész parallel helyének (vö. 37. jegyz.) *non blando subplice* (315) kifejezését visszhangozza, s ezzel külön is felhívja a figyelmet a két részlet szerkezeti megfelelésére.

keresztény epithalamiumnak és propemptikonnak;[56] magam részéről bővíteném a listát, s ebben az iróniával át meg átszőtt, emberit középpontba állító csoda-elbeszélésben nem haboznék a kései Horatius-sermók keresztény ellenpárját fölfedezni, olyan alkotást, mely talán a nagy római mester tollára sem méltatlan.

4. Joggal különösnek tűnhet, hogy a Nataliciumok szerzője csupán egy ízben jutott el eddig a szintig. Elvileg szinte bármelyik Nataliciuma lehetőséget nyújtott volna arra, hogy emberi összefüggéseiben és irónikusan ábrázolja a csodát; miért, hogy mégis csak egyszer, szinte véletlenszerűen nyúlt ehhez az eszközhöz? Miért nem használta máshol is, miért riadt vissza tőle? Nos, egyfelől kétségkívül azért, mert hiába mondott búcsút hajdan, Ausoniushoz intézett verses levelében[57] a pogány múzsáknak, voltaképp élete végéig a hagyomány-megszentelte írói gyakorlat, a klasszikusokon iskolázott stílus és formakincs keretei között maradt,[58] s pusztán a témaválasztás és a tartalom terén, egy-egy pogány műfajt keresztény szellemmel telítve igyekezett költészetét, fogadalmához híven, a hit és az Egyház szolgálatába állítani, anélkül azonban, hogy az új témákhoz, az új gondolatokhoz eredetien új formát is kikísérletezett volna; érthetően nem volt hát könnyű, nem is mindig sikerülhetett — a Nataliciumok csoda-elbeszéléseiben sem —, hogy a hagyományos költői eszközök között megtalálja a tematikailag új kifejezésére is alkalmasat. Másfelől, ami talán még súlyosabban esett a latba, az irónia eszközül választásában a latin nyelvű keresztény költészet hagyományai is akadályozták: elődei ugyanis, nyilván mert mondanivalójuk komolyságával összeegyeztethetetlennek érezték, idegenkedtek az irónikus ábrázolásmódtól. Vagyis igazában nem az a feltűnő, hogy Paulinus csak egyszer alkalmazta az iróniát, hanem ellenkezőleg, az, hogy egyáltalán próbálkozott vele, hogy a költői egyéniségében rejlő belső indítékok legalább ezegyszer rávezették, már-már rákényszerítették erre a megoldásra.

Mármost, az említett belső indítékokat nyomozva, felületes olvasással is ellenőrizhető, hogy Paulinusban másutt is van, nem is kevés irónia, sőt, önirónia, habár távolról sem járja át annyira egy-egy műve egészét, sehol sem válik olyan fontos tényezővé, mi több, ábrázolási alapelvvé, mint a két tehén csodájának elbeszélésében. Paulinus iróniája azonban, korábban céloztam rá már, nem írói póz vagy puszta stiláris modor; mélyebbről fakad, az emberi élet derűs, megértő-megbocsájtó szemléletéből, s különösen nolai működését nézve, ez a megértés és megbocsájtás egyéniségének egyik legsarkalatosabb vonása volt — nem hiába kapta G. Boissier-től az «aimable figure» jellemzést.[59] Amit, minden jel arra mutat, alig is igazol másvalami ékesszólóbban, mint épp a számára leglényegesebb, azaz vallási tevékenysége. Valóban, többek közt Nataliciumaiból is félreérthetetlenül kitetszik: világosan látta, mennyi pogány hagyomány él a kereszténység még vékony máza alatt.[60] Próbált is nyesegetni

[56] Vö. egyebek közt *F. J. Raby:* A History of Christian-Latin Poetry from the Beginnings to the Close of the Middle Ages. Oxford 1953². 105.

[57] Vö. 10. carmen, különösen 19 sk.

[58] *P. L. Kraus:* Die poetische Sprache des Paulinus Nolanus (hauptsächlich vom Standpunkt der Metrik aus). Diss. Augsburg 1918. 3. sk.

[59] I. m. II., 49.

[60] Legjellemzőbb példát a 10. Natalicium (= 27. carmen) kínálja, ahol Paulinus a Nolába sereglő zarándokokról beszél (vö. 547—550): . . . *turba frequentior hic est / rusticitas ne cassa fide neque docta legendi. / Haec adsueta diu sacris servire profanis / ventre deo, tandem convertitur advena Christo.* Ezek a zarándokok, mondja Paulinus, a Felix-

rajta, de mindig csak mosolygó, elnéző emberséggel;[61] sohasem ítélte meg olyan szigorúan ezeket a jelenségeket, mint akár Szent Ágoston is.[62] A 6. Natalicium (= 18. carmen) csoda-elbeszélésében ugyanez a szemlélet, ugyanez a magatartás fut kifejezésre, mondhatni ez válik az egész elbeszélés főszólamává. A vers paraszti főhőse, régen felfedezték már, jellegzetesen pogány, «üzleti» viszonyban áll Szent Félixszel,[63] s gyarlóságára mégsem az ítélkező indulat gesztusa felel, hanem a megértés és elnézés derűje, ami Paulinust, s az ő felfogása szerint a kereszténységet, magát Krisztust is áthatja. Ha tehát a parasztnak és két tehenének humánus iróniával előadott története költői remeklés lehetett, hát bizonyára azért is, mert túl az objektív ábrázolás igényén, túl az építő szándékon, a művészi önvallomás többé-kevésbé lappangó vágya is hevítette; másszóval, mert a szerző habitusának legigazabb mozgatói kértek benne szót. És, ha a humánum és az irónia csakugyan olyan mélyen gyökerezett Paulinusban, ha valóban annyira meghatározta hétköznapjait és környezetéhez fűződő viszonyát, akkor az sem meglepő többé, hogy ez a humánusan irónikus hajlam, legalább egyszer, mind a hagyomány korlátain, mind a témaválasztás nehézségein túllendítette őt, s végre nemcsak a hétköznapok világában, hanem az esztétikum talaján is diadalt tudott aratni.

ünnep előestéjét illő áhítat helyett nagyonis pogány mulatozás, duhaj eszem-iszom közepett töltötték, de siet hozzáfűzni (563—567): . . . *ignoscenda tamen puto talia parvis / gaudia quae ducunt epulis, quia mentibus error / inrepsit rudibus; nec tantae conscia culpae / simplicitas pietate cadit, male credula sanctos / perfusis halante mero gaudere sepulchris*, és mindössze annyit tesz a hejehujázók ellen, hogy — szótlan mentóként — jámbor, Bibliából vett jeleneteket festet a zarándokokat befogadó épületek falaira.

[61] Az előző jegyzetben említett hely mellett ezt bizonyítják a 12. Natalicium (= 20. carmen) állatokkal kapcsolatos csodái, melyek nemcsak arról tanúskodnak, hogy a véres áldozatok antik szokása még elevenen élt, hanem arról, is, hogy Paulinus radikális ellenrendszabályok helyett ezúttal is a szelid pedagógia eszközeihez folyamodott: az állatok levágását nem tiltotta meg, csak éppen húsukat — a keresztény felebaráti szeretet nevében — szétosztotta a szegények között.

[62] Halála órájában állítólag az eretnekeknek is megbocsájtott, vö. Uranius: De obitu Paulini ad Pacatum (Migne, PL 53, 859 sk.) 2. c.

[63] G. Boissier: i. m. II., 95 sk.

MARÓTI EGON

A VÍZIMALOM EURÓPAI ELTERJEDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

(A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET ÉS AZ ANTIK GAZDASÁGTÖRTÉNET KAPCSOLATÁHOZ)

Bartha Antal és a közelmúltban elhunyt Moór Elemér az utóbbi évek során több fórumon is vitát folytatott a honfoglaló őseink nomád vagy félnomád voltáról, s ennek kapcsán bizonyos mezőgazdasági tényezőknek, ismereteknek keleti (bolgár—török) vagy nyugati szláv (szlovák) ethnikumtól ill. nyelvből való átvételéről.[1]

Nem lévén illetékesek sem a magyar őstörténet, sem a nyelvtörténet területén, a centrális kérdéshez érdemileg nem szólhatunk hozzá. Felmerült azonban a vita során egy olyan téma is, amely a klasszika-filológust és antik gazdaságtörténészt is érdeklő problémakörbe tartozik. Nevezetesen a vízimalom megismerésének, átvételének, korabeli elterjedtségének, s egyáltalán: a római birodalom területén való elterjedésének, használatának elvi szempontból is fontos kérdéskomplexuma. Hiszen, mint Marx[2] megállapítja: „A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azt is megmutatják, hogy milyen társadalmi viszonyok között megy végbe a termelés."

Moór Elemér nyelvtörténeti alapon azt bizonyította, hogy a magyar *malom* szó és fontosabb alkatrészeinek a neve a szlovákból került át nyelvünkbe; s ebből logikusan következtetett arra, hogy honfoglaló őseink letelepülésük során a vízimalmot is a korabeli nyugati szlávok lakta területen ismerték meg és vették át.[3] Ezt a lehetőséget Bartha határozottan elutasította.

1. Meg kell állapítanunk, hogy mindkét vitázó fél érvelésében találhatók következetlen illetőleg kifogásolható mozzanatok. — Moór E. korábban az átvétel helyét a Kis-Alföld keleti felére (tehát az egykori római Pannonia tartomány területére) lokalizálta; átadóként a közép-szlovák nyelvjárást beszélő földműveseket jelölte meg.[4] Legutóbb viszont a Felső-Tisza vidéke (tehát az egykori „Barbaricum") mellett foglalt állást.

Moór fejtegetéseivel szemben Bartha leszögezi, hogy: «A vízimalom a római birodalomnak csak a nyugati tartományaiban fordult elő szórványosan,

[1] L. elsősorban *Bartha A.:* Gazdaságtörténet és szavak. MNy 65 (1969) 14—25., ill. *Moór E.:* A szóegyüttesek és a csoportos szóhiányok: művelődéstörténeti tények. Uo. 70 (1974) 173—181.

[2] A tőke. I. Bp. 1949, 194. — Vö. *Tőkei F.:* A társadalmi formák elméletéhez. 1968, 17.

[3] Vö. alább 58. l. és 18. j., és 74. l.

[4] L. Studia Slavica Acad. Scient. Hung. 2 (1956) 75., Nyr 88 (1964) 24. — A kérdéshez l. még *Valter Ilona:* AgrtörtSzle 16 (1974) 11—12. — Különben a — végső soron latin eredetű — vízimalom jelentésű 'malom' szavunkat kétségkívül (nyugati) szláv nyelvből vettük át, l. *Kniezsa I.:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. 1. Bp. 1955, 325—327. *Bárczi G.:* A magyar nyelv életrajza[2]. 1966, 115. 118.

kelet felé való korai terjedését ezideig nem sikerült nyomon követni" (i. h. 22. l.). Tekintve azonban, hogy Pannonia nem volt keleti tartomány, a Duna—Tisza vidéke római szempontból nem számított keleti területnek, ilymódon a 'kelet'-re való utalás eleve érdektelen. Arról nem is beszélve, hogy az érvelés módszertanilag akkor is problématikus volna, ha különben véletlenül helytálló lenne. Azonban, mint alább (7. pont) látni fogjuk, egyáltalán nem felel meg a tényeknek, s ezért nem is tartható. — Ez azonban pusztán szakmai ténykérdés, tehát semmi kivetni való nincs benne. Szokatlanabb azonban az a mód, ahogyan B. állítását alátámasztani igyekszik. Hivatkozik ugyanis a "Technologie and Culture' c. folyóirat VIII. kötetének egy terjedelmesebb cikkére (nála 19—43. l.), anélkül azonban, hogy a munka címét feltüntetné. Az eljárás az olvasónak *nolens-volens* azt sugallja, mintha az egész tanulmány a vízimalom elterjedését tárgyalná, s annak kelet felé való elterjedését cáfolná. A hivatkozás azonban semmiképpen sincs rendben: az írás (helyesen a 16—44. lapokon)[5] ugyanis általában a klasszikus kor gazdálkodási módszereit tekinti át,[6] a vízimalomnak mindössze két(!) mondatot szentel: a cikk végefelé (43. l.) említi a gabonaőrlésben való felhasználását, ill. — a szerző szerint — bizonyára csekély számú meglétüket, ám minden dokumentáció nélkül, s a kelet-felé való elterjedésre nem tér ki.[7]

Abban viszont teljes mértékben egyetértünk Barthával, hogy „A marxista történelemszemlélet erőssége a tények tisztelete és az azokban rejlő kimeríthetetlen információk felszínre hozása" (i. h. 23. l.). Éppen ezért tekintsük át főbb mozzanataiban a rendelkezésre álló tényanyagot s az az abból adódó következtetéseket.

Talán szükségtelen előrebocsátanunk, hogy sem a tárgyi, sem az írásos források terén nem várható hézagtalan adatsor. Ez a jelenség az ó- és a koraközépkori fejlődésre tulajdonképpen minden területen érvényes, a gazdasági életre vonatkozóan pedig különösképpen.[8] Ami sajátosan a vízimalmokat illeti: faalkatrészeik az idők folyamán lényegében megsemmisültek; a malomkövek jórészt elkoptak, széttöredeztek, másodlagos felhasználás áldozatai lettek; a vas alkatrészek is erősen károsodtak, a szétszórt múzeumi anyag megőrzése, azonosítása, feldolgozása pedig általában nem kielégítő.[9] Így aztán főként csak a nagyobbszabású építmények alkatrészei dacoltak az idők viharával, s az egyes nagyobb ókori településeken folytatott ásatások során előkerült maradványokon kívül jobbára csak területileg elszórt, véletlen leletek állnak rendelkezésünkre; hisz hol vagyunk még a feltárások teljességétől? — Ami pedig az írásos forrásokat (szép- és szakirodalom, törvények, feliratok,

[5] A hivatkozás súlyát növeli, hogy a folyóirat VIII. kötete az 1967. évfolyam, tehát a cikk akkor egészen friss volt, — bár *B.* mentségére legyen mondva, közléséből ez nem derül ki.

[6] *G. E. Fussel:* Farming Systems of the Classical Era.

[7] «There was no improvement in farming technique in all these centuries, all though the water mill was invented and applied to grinding corn. But the number of these miles must have been very small».

[8] Vö. legutóbb *Ch. Parain:* ZfGW 8 (1960) 358—359. 364. *G. Schrot:* Helikon 4 (1964) 431. *K. D. White:* Antiquity 39 (1965) 102. *R. Martin:* Recherches sur les agronomes latins . . . Paris 1971, 7. — *B. Gille* (Le Moulin à eau. Une Révolution technique médiévale. Techn. et Civil. 3, 1954, 2—3) azzal magyarázza a leletek csekély számát, hogy a vízimalmok zöme erdőben épült, s ily módon alkatrészeik idővel veszendőbe mentek.

[9] Vö. *K. D. White:* The agricultural implements of the Roman world. Cambridge 1967, 2. 4 6. 9., uő.: Roman Farming. London 1970, 42—4?. *Ch. Parain*, i. h. 360.

stb.) illeti, — ha valahol, úgy elsősorban éppen gazdaságtörténeti vonatkozásban idézhetők joggal Goethe szavai: „Literatur ist Fragment der Fragmente: das wenigste dessen, was geschah und gesprochen worden, ward geschrieben; von Geschriebenen ist das wenigste übrig geblieben."[10]

Az *argumentum ex silentio* veszélye tehát lépten-nyomon fenyegeti a modern mutatót. Azonban még súlyosabb hiba a meglevő adatok figyelmen kívül hagyása, illetőleg információ-tartalmuk semmibevétele. Erre vonatkozóan az alábbiakban ugyancsak látunk majd néhány eklatáns példát. — Fejtegetéseink során elkerülhetetlenül állást kell foglalnunk néhány, a kiindulásul szolgáló problémától független vitás kérdésben; s remélhetően sikerül ráirányítanunk a figyelmet néhány olyan adatra, szempontra és összefüggésre, amely a problémakör tárgyalása során eddig nem kapott szerepet . . .

2. A vízimalom első ismert irodalmi említése a tyrosi születésű Antipatros Sidonios 8 soros görög epigrammájában olvasható, amely valószínűleg az i. e. I. század első felében keletkezett:

Ἴσχετε χεῖρα μυλαῖον, ἀλετρίδες, εὕδετε μακρά,
κἦν ὄρθρον προλέγῃ γῆρυς ἀλεκτρυόνων·
Δηὼ γὰρ νύμφαισι χερῶν ἐπετείλατο μόχθους·
αἱ δὲ κατ' ἀκροτάτην ἁλλόμεναι τροχιὴν
ἄξονα δινεύουσιν, ὁ δ' ἀκτίνεσσιν ἑλικταῖς
στρωφᾷ Νισυρίων κοῖλα βάρη μυλάκων.
γευόμεθ' ἀρχαίου βιότου πάλιν, εἰ δίχα μόχθου
δαίνυσθαι Δηοῦς ἔργα διδασκόμεθα.

Tény, mind a datálás, mind a szerzőség körül vannak problémák: egyesek korábbra, a II. sz. végére, a II/I. sz. fordulójára teszik az epigramma keletkezését, mások viszont az I. sz. második felére. S vannak, akik az Augustus-kori thessalonikéi Antipatrost, megint mások a kortárs byzantioni Antiphilost tartják a szerzőnek. Az is tagadhatatlan, hogy a szerző részben mitológiai fogalmakkal fejezte ki mondanivalóját. A fontos azonban az, hogy a lényeget már világosan látta: a vízimalom emberi munkát, munkaerőt takarít meg, megkönnyíti az őrlés nehéz munkájával foglalkozók helyzetét.[12]

Ugyanezt kerek fél évezreddel később Palladius a IV. századi szakíró általánosabb érvénnyel a következőképpen fogalmazta meg: *Si aquae copia est, . . . formatis aquariis molis sine animalium vel hominum labore frumenta frangantur (de agr.* I 41): ha bőven van víz, . . . vízimalmot készítenek s így az állatok vagy az emberek fáradozása nélkül őrlik meg a gabonát.[13]

Az első konkrét, lokalizálható és hozzávetőlegesen datálható vízimalomra vonatkozó felvilágosítást az Augustus-kori Strabón közli politikai-, művelődés- és gazdaságtörténeti adatokban bővelkedő *Geographica*-jában. VI. Mithridatés Eupatór pontosi uralkodó († i. e. 63) birodalmának leírásakor elmondja, hogy a phrygiai Kabeira hegységben volt található Mithridatésnak

[10] Sprüche in Prosa. Maximen und Reflexionen IV.

[11] *Anthologia Graeca.* (ed. *H. Stadtmüller)* IX 418. Magyarul l. Világirodalmi Antológia I. 393—394, ford. *Gábor Andor.*

[12] Vö. *Marx:* A tőke. I. (Bp. 1949) 440. — L. még *M. I. Finley:* Technical Innovation and Economic Progress in the Ancient World. EHR 18 (1965) 29.

[13] Vö. Gregor. Turon. *Liber vitae patrum* (MGH SS Merov. I p. 735) 18,2: . . . *Hoc operi laborem monachorum relevans* . . . L. alább 26. l. 116. j.

egy királyi palotája, egy vízimalom, továbbá állatkert, a közelben vadaskertek és bányák.[14]

Mindez arra vall, hogy a vízimalom a hellénisztikus korban, a hellénizált kisázsiai területeken jött létre, de az is lehetséges, hogy már korábban is alkalmazták az Anatóliai-félsziget gyorsfolyású hegyipatakokban gazdag területén.[15]

A vízimalom tehát a Földközi-tenger keleti vidékéről, görög nyelvterületről került nyugatra, így először Rómába és Itáliába. Mutatja ezt a vízimalom első, s máig is egyetlen ismert ókori leírása,[16] amelyet az Augustus-kori Vitruvius építészeti munkájában olvashatunk *(De architect.* X 5,2): *Eadem ratione etiam versantur hydraletae (mss. hydraulae), in quibus eadem sunt omnia, praeterquam quod in uno capite axis tympanum dentatum est inclusum. id autem ad perpendiculum conlocatum in cultrum versatur cum rota pariter . . .*[17]

Látjuk tehát, hogy Vitruvius nemcsak egyes alkatrészek megnevezésére (pl. *tympanum)* használ görög, görögből átvett szót, hanem még magának a vízimalomnak a neve is görög nála.[18] Ez megcáfolhatatlanul jelzi magának a szerkezetnek az átvételét is. — Abban a tekintetben kétségkívül erősen megoszlik a kutatók véleménye, hogy a Vitruvius által leírt, ún. vertikális, fogaskerékáttételes, alulcsapott vízimalom lényegesen vagy pedig csak jelentéktelen mértékben tökéletesített változata volt-e a Mithridatés korabelinek, azaz, hogy ez utóbbi még egytengelyes, horizontális őrlőszerkezet volt-e.[19] Vitruvius leírása minden esetre arra vall, hogy nem saját találmányát, hanem egy a maga korában már működő szerkezetet, típust ír le.[20] Ez a malomforma felismerhető különben az egész középkoron át, és a XIX. sz. első feléig általánosan elterjedt volt.[21] Sőt, egyes helyeken, mint pl. a tiroli Grödner-völgyben még az első világháború idején is lényegében a Vitruvius-féle római malomtípust használták.[22]

3. Az első részletes és szakszerű leírás a római irodalomban tehát Vitruviustól származik. Lehetséges azonban, hogy már erre — pontosabban a vízi-

[14] XII 3, 30 (p. 556): *ἐν δὲ τοῖς Καβείροις τὰ βασίλεια Μιθριδάτου κατεσκεύαστο καὶ ὁ ὑδραλέτης καὶ τὰ ζωγρεῖα καὶ αἱ πλησίον θῆραι καὶ τὰ μέταλλα.*

[15] Vö. *R. J. Forbes:* Studies in Ancient Technology. II², 1965, 89. *R. Baker:* Der Kleine Pauly, II. 1967, 1260, *s. v.* Hydraletes.

[16] *A. Moritz:* Vitruvius' Water-Mill. ClassRev 70 (1956) 193.

[17] Így jönnek forgásba a vízimalmok is, ahol minden ugyanily szerkezetű, azzal a különbséggel, hogy itt a tengelyeknek egyik végén fogaskerék van, amely függőlegesen áll és a lapátkerékkel együttesen ugyanazon irányban mozog. — Ford.: *Fuchs Béla,* Bp. 1898, 184.

[18] Vö. *M. Bloch:* Avènement et conquètes du mulin à eau. Annales D'Hist. Econ. et Soc. 7 (1935) 539

[19] L. *Forbes,* i. m. 91., illetőleg *F. Kiechle:* Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im röm. Reich. Wiesbaden 1969, 117—118. *Finley* (i. m. 34) szerint Vitruvius leírásának számára meglepő tömörsége miden esetre az utóbbi lehetőség mellett szól. — A leírás különben preciz s jól rekonstruálható; sematikus rajzát l. *Fuchs B.,* i. h., *H. Jacobi:* Saalburg Jhb. 3 (1912) 91., *A. P. Usher:* A History of Mchanical Inventions London 1954, 169.

[20] *C. L. Sagui:* La meunerie de Barbegal (France) et les roues hydrauliques chez les anciens et au moyen âge. Isis 38 (1948) 228. *L. A. Moritz:* Grain-mills and Flour in Classical Antiquity. Oxford 1958, 134. — *C. Koehne* viszont (Die Mühle im Recht der Völker. Beitr. zur Gesch. d. Technik u. Industrie. Jhb. d. Vereins Dt. Ingenieure. 6, 1915, 34) Vitruviust véli az általa leírt malomtípus feltalálójának.

[21] L. *Pongrácz Pál:* Régi malomépítészet. Bp. 1967, 58.

[22] L. *A. Neuburger:* Die technik d. Altertums³. 1930, 97. 232.

malomra és a vízkiemelőre — vonatkozik egy korábbi utalás, nevezetesen Lucretius egy hasonlata:[23]

Ut fluvios versare rotas atque haustra videmus (V. 516).

A *rotas* és a *haustra* megjelölést a szakirodalomban jobbára hendiadysnek tekintik és vízkiemelő kerekekre gondolnak.[24] Érvként a IV. századi grammatikusnak, Noniusnak következő definíciója szerepel: *haustra proprie dicuntur rotarum cadi ab hauriendo* (p. 13).

Súlyosabb bizonyítéknak véljük azonban az id. Pliniusnak egy — mind időben, mind tárgyban — közelebb álló, ebben az összefüggésben mindeddig figyelmen kívül hagyott közlését (*n. h.* XVIII 97), amelynek megfelelő kifejezései pontos párhuzamot mutatnak Lucretius szóhasználatával: *maior pars Italiae nudo utitur pilo, rotis etiam, quas aqua versat obiter*[25] *et mola*[*t*].

Itt, a mondat második felében kétségkívül a gabonaőrlő vízimalomról van szó:[26] a két megfogalmazás megfelelő szavainak összecsengése — *rotis, quas aqua versat* ~ *fluvios versare rotas* — legalább is valószínűvé teszi, hogy Lucretius is a vízimalomra kívánt utalni. —

Visszatérve Plinius († i. sz. 79) nyilatkozatára, láthatjuk, — s ez az igazán lényeges, — hogy szerinte a maga korában, tehát az i. sz. I. sz. közepe táján a gabonaliszt előállítására Itália nagyobb részében a — nyilván kisebb mennyiségek esetében — hagyományos mozsár mellett felhasználták a vízimalmot is. — Egy ilyen malom lehetett az a vízvezetékkel táplált építmény, amelynek maradványait a Nápoly közelében levő Monte Tulivernón tárták fel, az ókori Venafrum mellett.[27] Teljesítőképessége óránként kb. 150 kg. gabona megőrlése lehetett.[28] Ha meggondoljuk, hogy két rabszolga kézierővel óránként mintegy 7 kg. gabona megőrlésére volt képes, akkor láthatjuk, hogy ez nem lebecsülendő kapacitás. A malom, a feltárt maradványok alapján feltehetően annak az *aqcaeductus*-nak a felhasználásával működött, amelyet még Augustus építtetett az általa telepített venafrumi *colonia*nak. Fentmaradt Augustus azon rendeletének a szövege is, amelyben a város számára biztosítja a vízvezeték feletti rendelkezés jogát.[29]

4. Idővel aztán nemcsak Itália vidékein, hanem magában Rómában is megjelentek a vízimalmok, mégpedig, mint Arcadius és Honorius augustusok 398. ápr. 12-én Mediolanumban kelt, Theodorus *praefectus praetorio*hoz intézett rendeletéből is kiviláglik, a római lakosság jobb gabonaliszt ellátása céljából: « . . . *aquae molarum, quae venerabili urbi annonas abundantius praesti-*

[23] Igy *Forbes*, i. m. 89. *H. Blümner* (Technologie u. Terminologie d. Gewerbe u. Künste bei Griechen u. Römern I², Lpz.—Brl. 1912, 46. l., 8. j.) szerint az értelmezés bizonytalan.

[24] L. *H. Diels* fordítását (Lucret. *De r. r.* II. Brl. 1924), *C. Bailey* megjegyzését Lucretius-kiadásában (Oxford 1947), III 521. ad l. c., vagy *Kiechle* polémiáját *Forbes*-szel, i. m. 117.

[25] Ennek alapján *J. Marquardt* (D. Privatleben der Römer. II², 422) az ún. felülcsapott malomtípusra gondol.

[26] Függetlenül az utolsó szó (s nem az egész mondat, mint ahogy *Kiechle*, i. m. 120. l. beállítja) romlott kézirati hagyományozásától; vö. *H. Le Bonniec—A. Le Boeuffle* kétnyelvű kiadását (Paris 1972) a 221. lapon (97, 3).

[27] *Kielche* (i. m. 126. l., 52. j.) megfoghatatlan módon Tivoli (Tibur) mellé lokalizálja Venafrumot.

[28] L. *Forbes*, i. m. 93. — A vízimalmok itáliai elterjedtségére vonatkozóan l. még Cassiodorus alább 61. l. 41. j. idézendő megjegyzését (*var.* III 31, 2).

[29] *Edictum Augusti de aquaeductu Venafrano:* CIL X 4842 = *Bruns:* FIRA I⁷, nr. 77 = *Riccobono:* FIRA I², nr. 67. L. még *G. Radke:* Venafrum. PW-RE VIII A (1955) 669.

tissent . . .» (CTh XIV 15,4). Pedig a nagyszámú vízimalom éppenséggel nem emelte a Város fényét, és semmiképpen sem illeszkedett bele — mai kifejezéssel élve — a városképbe; azonban a közélelmezés érdekében nélkülözhetetlenek voltak: « . . .*illa numerositas molarum, quam specialiter constat ad victum. hoc enim instrumentum nisi fuerit usuale, necessarium non habetur, quando nec ornatui potest proficere nec parti aliae convenire.*[30]

Arra a kérdésre, hogy mettől kezdve használták fel Rómában a vízimalmot, mai ismereteink alapján nem tudunk határozott választ adni. Úgy látszik, hogy Caligula idejében (37—41) még főként állati munkaerővel működtették a malmokat: amikor a pékségek malmait hajtó lovakat Caligula szállításokra foglalta le, gyakran támadt hiány kenyérben.[31] Nem tesz még említést Rómában működő vízimalmokról Sex. Iulius Frontinus sem,[32] akit Nerva 97-ben megbízott a város vízellátásának irányításával, s aki e tisztségével kapcsolatban alapos ismertetést írt a római vízvezeték-hálózatról: *De aquaeductu urbis Romae.*[33]

Pozitív adataink a római vízimalmok meglétére vonatkozóan a IV. századtól vannak. Ezért lényegében elfogadható a *communis opinio*, amely szerint a vízimalmok használatának a fellendülése a III/IV. században kezdődik. A magyarázat kézenfekvő: ekkor már egyre nehezebb volt biztosítani a kézi és állati erővel hajtott malmok rabszolga személyzetét. Jellemző, hogy Constantinus, Valentinianus és Valens a bűnözők bányamunkára való elítélését kiterjesztették a kincstári malmokban végzendő kényszermunkára.[34] S a fokozódó munkaerőhiány következtében került előtérbe a hosszú időn át elégtelenül kihasznált technikai lehetőség alkalmazása.[35] Ezt a lényeges szempontot hagyja figyelmen kívül W. Krenkel,[36] mikor Plinius idézett helye alapján úgy véli, hogy a nagyobb malmokat a principatus korai időszakától vízierővel üzemeltették.

A római vízimalmok meglétére vonatkozó adataink jórészt olyan tiltó és büntető rendelkezések, amelyeket az ellen léptetettek életbe, hogy magánszemélyek az állami *aquaeductus*ok vízét malmaik üzemben tartására használják fel. Így 485-ben Zeno császár hozott szigorú büntető rendelkezést az állami vízvezetékeknek öntözésre, fürdők és vízimalmok működtetésére való jogtalan felhasználása ellen.[37] Ilyen pl. Claudius Iulius Eclesius Dynamius *praefectus urbi* rendelete az i. sz. V. sz. vége felé a malomtulajdonosok vissza-

[30] Cass. *var.* XI 39,2. MGH AA XII (*ed. Th Mommsen*) 1894 (= 1961). — Jellemző, hogy Cassiodorus a római lakosság nagy tömegének illusztrálására egyebek között a nagyszámú vízimalmot is említi: *Testatur enim turbas civium amplissima spatia murorum, spectaculorum distensus amplexus, mirabilis magnitudo thermarum et illa numerositas molarum . . .*

[31] Suet. Cai. 39, 1 . . . *comprehensis ad deportandum . . . pistrensibus iumantis, adeo ut et panis Romae saepe deficeret.*

[32] De l. még alább 64. l.

[33] Korszerű kritikai szövegkiadását *C. Kunderewicz* (Lipsiae 1973), modern kétnyelvű, kommentáros kiadását *P. Grimal* készítette el (Paris 1961), *Palasvszky Sándor* magyar fordítása (Szentes 1936) helyenként hiányos és kissé már elavult.

[34] L. *Koehne*, i. h. 33.

[35] Vö. M. *Bloch*, i. m. 547.

[36] Vom Korn zu Brot. Das Altertum 11 (1965) 217.

[37] CJ XI 43, 10, 3: *Scientibus universis, quod in posterum super huiusmodi commissis suburbanum vel praedium vel balneum vel aquae mola vel hortus, ad cuius usus aqua publica fuerit derivata, . . . proscriptionis titulo subiacebit et fisci viribus vindicabitur . . .*

éléseinek megszüntetésére: *. . .ut omnium molendinariorum fraudes amputentur . . .*[38]

Minden esetre elgondolkoztató tény azonban, hogy a III. sz. második felében már a távoli Britannia provinciában is működtek vízimalmok.[39] S mint Diocletianus 301. évi árszabályozó rendeletének egy újabban publikált töredéke (15,54) mutatja, az *edictum* már a vízimalom *(μύλος ὑδραλετικός)* árát is makszimálta a birodalom egész területére kiható érvénnyel.[40]

Ékesen szól ezekről az említett visszaélésekről Theodosiusnak — 500 körül — a római *senatus*hoz intézett felháborodott hangú levele: «*dicitur ergo commodi cura privati aquam formarum, quam summo deceret studio communiri ad aquas molas exercendas vel hortos rigandos fuisse derivatam: turpe et miserabile hoc in illa urbe fieri, quod per agros vix deceret assumi.*[41]

Ezeknek a vízimalmoknak egy része a *mons Ianiculus*on működött. Erről először Prudentius egy a IV. sz. végefelé írt költeményének egyik sora tesz említést:« *. . . aut quae Ianiculi mola muta quiescit*».[42] A tulajdonosok ezekhez jogtalanul felhasználták a Traianus által 109-ben épített vízvezeték hozamát, amely a *lacus Sabatinus* (Lago di Bracciano) vízét továbbította Rómába.[43] Az említett s más hivatalos rendszabályok részben éppen az *aqua Traiana* vízének jogtalan felhasználása ellen irányultak, azt kívánták meggátolni. Különben felhasználták más vízvezetéket vízét is.[44]

A jogtalan úton-módon, ellenszolgáltatás nélkül szerzett vízmennyiség azonban egyrészt nem lehetett elegendő a malmok üzemben tartásához; másrészt, ha a visszaélések túlzott méreteket öltöttek volna és fenyegették volna a lakosság ivóvízzel stb. való ellátását, akkor a különböző uralkodók aligha érték volna be kisebb-nagyobb bírságok kiszabásával, hanem radikálisabb eszközökhöz nyúltak volna.

Minden esetre felmerültek más megoldási kísérletek is. Így pl. Palladius föntebb részben már idézett helyén a fürdők kifolyó vízének a felhasználását ajánlja a pékségek számára: *De pistrino. Si aquae copia est, fusoria balnearum debent pistrina suscipere, ut ibi formatis aquariis molis sine animalium vel hominum labore frumenta frangantur* (I 41). Ez a javaslat nem volt merőben elméleti elgondolás. Bizonyítja ezt az a tény, hogy a Caracalla-therma északi részén egy vízimalom maradványai kerültek elő.[45]

Kényszerhelyzetben a rómaiak kísérletet tettek egy jelentős technikai újdonság, nevezetesen az úszómalom alkalmazására is. Prokopios elbeszélése szerint *(b. Goth.* I 19,19—28) 536-ban, mikor a várost ostromló Vitiges serege

[38] CIL VI 1711. Dynamius *cos.* 488., *praef. urbi* 490.

[39] L. *Moritz:* Grain-mills 136.

[40] L. *S. Lauffer:* Diokletians Preisedikt (Texte und Kommentare Bd. 5.) Berlin 1971, 14. 147. és 257. l. — Vö. már *T. Frank:* ESAR V 366 (CIL III Suppl. p. 2328, 60). Különben *Moritz*, i. m. 138 szerint az *edictum* is megerősíti azt a felfogást, mely szerint a III. sz. végén a vízimalom kezdi kiszorítani a régebbi típusokat.

[41] Cass. *var.* III 31, 2. — Különben az utolsó szavakból *(per agros)* is következik, hogy nemcsak Rómában, hanem Itália-szerte voltak vizimalmok.

[42] *Contra orationem Symmachi, liber II.* 950.

[43] CIL VI 1260. Vö. DizEpigr. I 572, *s. v.* Aqua Traiana. *Blümner*, i. m. I² 48. l. 5. j. *Forbes*, i. m. 97. *Kiechle*, i. m. 123.

[44] L. alább a következő pontot.

[45] L. *Th. Ashby:* The aqueducts of Ancient Rome. Oxford 1935, 46. *Usher*, i. m. 176. *Forbes*, i. m. II. 97. — *Kiechle*, i. m. 128. szerint valószínűleg olyan időben, talán a IV. sz. végén került oda, amikor már nem használták az egész fürdőt eredeti rendeltetésében.

tönkretette a vízimalmokat hajtó vízvezetékeket, akkor Belisariusék párosával elhelyezett csónakok közé szereltek malomkerekeket, és a Tiberis hídjainál kikötött alkalmatosságok segítségével igyekeztek biztosítani az élelmezéshez szükséges őrleményt, mivel a takarmány hiányában állati munkaerőre nem számíthattak. A megoldás technikai szempontból feltétlenül előnyös, mert működése független a mindenkori vízállástól.[46] Az újítás ennek ellenére nem lett tartós, nyilván az úszómalmok elégtelen kapacitása és a Tiberis csekély esése, hajtóereje következtében.[47] Erre vall, hogy csakhamar újabb tiltó rendelkezéseket kellett hozni az állami vízvezetékek megcsapolása és más ezzel összefüggő vétségek ellen.

Ugyanakkor tény az is, hogy a városi lakosság élelmezésének biztosítása érdekében a hatóságok mindenkor előnyben részesítették a pékeket és molnárokat az állami vízvezetékek igénybevételénél,[48] természetesen megfelelő díjazás ellenében, ahogy az mindig is szokásos volt nemcsak Rómában, hanem egész Itália területén.[49]

Mindazonáltal az *aquaeductus*ok hozama jobbára csak kiegészítés, pótlás lehetett egyéb vízforrások ingadozásainak kiegyenlítésére.

5. Akárhogy is van: az állami vízvezetékeket, mint láttuk, egyfelől felhasználták az élelmezés céljaira, a vízimalmok hajtására is, másfelől léptennyomon különféle tilalmakról, bírságokról olvashatunk. Mindez önellentmondásnak tűnik. Mi a jelenség magyarázata? Miféle visszaélésekről *(fraudes)* van szó egyáltalán?

A kérdésre akkor kapunk választ, ha közelebbről megvizsgáljuk, hogy a rendelkezések mit tiltanak, mit igyekeznek megelőzni, meggátolni.

Frontinus tudósítása szerint egyrészt engedély nélkül tilos volt állami vizet elvezetni, másrészt tilos volt többet, mint amennyire az engedély szólt.[50]

[46] *Neuburger*, i. m. 97. — Igen tanulságosak Verancsics Faustus XVI. sz. végén írt munkájának idevágó fejtegetései. *V. F.: Machinae novae.* Venezia 1595. Declaratio machinarum XV. Molae in medio flumine constitutae. *Solent plerumque Molae Ripis Fluminum poni, quibus quandoque Aqua deficit quandoque nimium abundat, utrumque impedit opus Molarum. Huic incommodo sic providere volui, statui eas medio Flumine sublicis imponere, ubi nempe sit eyus cursus rapidissimus; id autem commode fieri posset, prope aliquem Pontem; Machinam, quae Molas impellat, in ipsum Flumen totam demergere, ea autem ita sit constituta, ut Alis suis versatilibus, ab uno latere Aquam excipiat, ab altero vero dimittat: et sic nullo tempore Molae quiescant, sed semper operentur, sive parva sive magna Aqua fuerit.*

[47] Megítélésem szerint ezzel az esettel függhet össze a humanista *Pomponius Laetus*nak a Ps.-Vergilius-i *Moretum* 19 köv. soraival kapcsolatos rejtélyes megjegyzése: *'Paulo ante Augustum molae aquis actae Romae in Tiberi factae, tempore Graecorum cum fornices diruissent . . .'* — Az itt teljesen értelmetlen *'Graecorum'* szó nyilvánvalóan egy eredetileg *'Gothorum'* alakból torzult el a hagyományozás során. Az Augustus név vagy szintén romlott, vagy egyszerűen csak arra vonatkozik, hogy A. idejében — mint Strabón és Vitruvius közléseiből láttuk, — mér létezett a vízimalom.

[48] Vö. *Tittel:* Hydraletes. PW-RE IX (1914) 54. — A késő császárkorban több mint 250 pékséget láttak el a római malmok, Constantinápolyban II. Theodosius alatt 10 *pistrina publica* és 120 *p. privata* működött; l. *W. Liebenam:* Zur Gesch. d. Organisation d. röm. Vereinswesens. Lpz. 1890, 76 (= 1964).

[49] Cicero, *de lege agr.* III 9.; *ego Tusculanis pro aqua Crabra vectigal pendam . . .* (Vö. *ad fam.* XVI 18, 3. Front. 9, 5). Augustus idézett *edictuma* a venafrumi vízvezetékekről: *Quaeque aqua in oppidum Venafranorum it fluit ducitur, eam aquam / distribuere discribere vendundi causa aut ei rei vectigal inponere consti / tuere . . . ius po / testatemque esse placet* (37—40. 42—43. sorok.)

[50] *de aqu.* 103, 2: *. . . ne quis aquam publicam non impetratam, aut ne quis amplius quam impetravit, ducat.*

Az illetéktelen, jogtalan vízhasználat régóta előforduló visszaélés volt. Már az i. e. II. sz. közepén, 144-ben intézkednie kellett a *senatus*nak azok ellen, akik megrongálták, illetőleg „megcsapolták" a vízvezetékeket.[51] A törvényellenesen közvízzel öntözött szántóföldeket elkobozták,[52] később[53] 100 ezer *sestertius* pénzbüntetést róttak ki és elrendelték az eredetei állapot visszaállítását.[54] Augustus említett *edictum*a is kimondja, hogy: . . . *neve qui (= cui) eorum per quo/rum agros ea ducitur, eum aquae/ductum corrumpere, abducere aver/tere facereve, quo minus ea aqua in oppidum Venafranorum recte duci/fluere possit, liceat* (33—36. sor).

A magánhasználatra engedélyt kellett kérni (Front 105,1). Az engedélyezett mennyiség betartását hivatalosan ellenőrizték (105,4—5,7). Ennek megkönnyítése céljából az engedélyezett cső-méretet, típust fel kellett tüntetni a kifolyónál; a tulajdonos nevét, az engedélyezett csövek számát (109), valamint azt, hogy az engedély a nap hányadiktól hányadik órájáig terjed.[55] A vezeték használata csak a feltüntetett időben volt megengedett.[5]. A rendelkezés nyilvánvalóan az egyenletes igénybevételt célozta, az időszakos vízhozamkiesést igyekezett megelőzni.[57]

A felhasznált cső-típusokat pontosan méretezték (24—34. 39—63). Mindezek ellenére a visszaélések napirenden voltak (112,2. 5—6. 114,1. 115,3). Frontinus *aquaeductus*onként részletesen ismerteti, hogy milyen rendellenességeket leplezett le.[58] A legtöbb birtokos, akinek a földjén áthaladt egy vezeték, megfúrta (75,3), de összejátszott velük a hivatalos kezelő személyzet is.[59] Ilymódon kerek 10 ezer *quinaria* mennyiséggel károsították meg az államot (74,4). A magánosok részére fizetség fejében kiadott mennyiség ennek csak kb. kétharmadát tette ki (vö. 78,2—3): tehát jóval többet használtak fel jogtalanul és ellenszolgáltatás nélkül, mint amennyiért megfizették az illetéket![60]

A visszaélés *(fraus)* az említett esetekben tehát elsősorban az államkincstár megkárosítása volt. Lehetett azonban az említett tiltó rendelkezéseknek egy további oka is. A vízvezetékek vízét ti. sokféle célra felhasználták.[61] Ennek megfelelően nem mindenhez volt szükség azonos minőségű vízre. Frontinus beszámol arról a leleplezéséről, hogy a *Marcia* vezeték kellemesen hideg és kristálytiszta vízét fürdők, ványolók ellátására, s még alanatasabb célokra

[51] Front. 7, 1: . . . *privatorum etiam fraudibus interciperentur* . . .

[52] 97, 4. — Hasonlóképpen később Constantinus ill. Valentinianus, Theodosius és Arcadius idejében, CJ XI 43, 1, 1. és 2.

[53] I. e. 9-ben a *lex Quinctia de aquaeuctu* alapján. Ez különben az egyetlen csorbítatlan állapotban fennmaradt, minden előírásos mozzanatot tartalmazó törvényszövegünk; l. *H. Volkmann: Lex, leges*, in Der Kleine Pauly III (1969) 604.

[54] 129, 4. CJ XI 43, 6.

[55] Vö. CIL VI 1261. XIV 3676; utóbbihoz l. *White:* Roman Farming 482. l. 48. j.

[56] Vö. D. 43, 20, 2: *Si diurnarum aut nocturnarum horarum aquae ductum habeam, non possum alia hora ducere, quam qua ius habeam ducendi.*

[57] L. alább 64. l. és 66. j.

[58] Jellemzőek a felhasznált változatos kifejezések: *averterentur* (66, 7), *intercipi* (68, 8), *usurpabant* (69, 6), *subtrahi* (72, 3), *intercidisse* (74, 4), *derivare* (75, 2) stb.

[59] 75, 2. 112, 3—4. 7. 114, 1. 115, 1. 3.

[60] Különben, mint *Zolnay László* (Buda középkori vízművei. Tört. Szle 4, 1961, 17) megállapítja, a császárkori Róma naponta kétszerannyi vizet fogyasztott, mint Budapest 1952-ben.

[61] L. Plin. *n. h.* XXXVII 123 (Vö. *Szepessy T.:* A régi Róma napjai. Bp. 1968, 23). D. 43, 20, 3 *tit.*

használják.[62] Ezért elrendelte, hogy az egyes vezetékek vízét minőségüknek megfelelő rendeltetéssel vegyék igénybe, így mindenek előtt az *aqua Marcia* hozama egészében ivóvízül szolgáljon, a régebbi Anio vízét pl. a kertek öntözésére és a város piszkosabb szolgáltatásaira használják.[63]

Ebben az esetben a vétség *(fraus)* az ésszerű vízgazdálkodás előírásainak megsértésében, az elsőrendű minőségű ivóvíznek alantasabb célokra (vö. *foedis ministeriis, foeda ministeria)* való felhasználásában állott.

Frontinus közléseiből megtudjuk, — ami különben is evidens, — hogy a legjobb, tehát leghidegebb és legtisztább ivóvizet forrásokból nyerték.[64] Szűrésükre még külön iszapfogókat iktattak be (19,3., 20,1). Kevésbé jók a folyóból, s különösen a tóból eredők. Ebbe a két kategóriába tartozik a két Anio, az újabb *(Anio novus)*, illetőleg a régibb *(A. vetus)* is (15,1. 90,1—2. 91,1). Ezek vízének megfelelő tisztaságát csak nagyszabású átalakítási munkálatok révén lehetett úgy-ahogy biztosítani (93,1—4). — Frontinus éppen ezért kissé értetlenül áll szemben az *aqua Alsietina*[65] megépítésével, amelyen Augustus a Tiberisen túl fekvő Ianiculus környékére vezette a *lacus Alsietina* (lago Martigniano) és részben a már említett *lacus Sabatianus* vizét: *Quae ratio moverit Augustum, providentissimum principem, perducendi Alsietinam aquam, quae vocatur Augusta, non satis perspicio, nullius gratiae, immo etiam parum salubrem ideoque nusquam in usus populi fluentem; nisi forte dum opus naumachiae adgreditur, ne quid salubrioribus aquis detraheret, hanc proprio opere perduxit, et quod naumachiae coeperat superesse, hortis adiacentibus et privatorum usibus ad inrigandum concessit* (11,1). Azonban, mint láttuk, a későbbi időkben is elsősorban a Ianiculuson álltak azok a vízimalmok, amelyeket ugyancsak a *lacus Sabatinus*ból ide vezetett *aqua Traiana* vizével hajtottak. Tekintve, hogy ez ivóvíznek szintén aligha volt alkalmas — különben is alig lakott, a városfalon kívüli területen volt —: nem lehetetlen, hogy már felépítésekor gondoltak az öntözés mellett felhasználásának arra a módjára is, amire később részben valóban szolgált, ti. a vízimalmok működtetésére. Ez természetesen csupán feltevés. Az *aquaeductus* egyenetlen vízhozama minden esetre szükségessé tette a ianiculusi malmok zavartalan üzemeltetése céljából egy külön víztároló megépítését, amelynek révén pótolni tudták a hajtóenergia alkalmi csökkenését. A létesítmény maradványai a Római Amerikai Akadémia építkezései során kerültek napvilágra.[66]

6. A római tartományok közül a legtöbb vízimalomra vonatkozó adatunk Gallia területéről származik. Ez önmagában véve is arra utal, hogy használata itt volt a legelterjedtebb, mégpedig elsősorban a legrégebben romanizált területeken.[67] A legtöbbet idézett forráshely a IV. században (kb. 310—

[62] 91, 5: *Marciam ipsam frigore et splendore gratissimam balneis ac fullonibus et relatu quoque foedis ministeriis deprendimus servientem.*

[63] 92: *omnes ergo discerni placuit, tum singulas ita ordinari, ut in primis Marcia potui tota serviret et deinceps reliquae secundum suam quaeque qualitatem aptis usibus adsignaretur, sic ut Anio vetus pluribus ex causis, quo inferior excipitur, minus salubris in hortorum rigationem atque ipsius urbis sordidiora exiret ministeria.* — Vö. Szepessy T., i. m. 25.

[64] 5, 5. 7., 10, 3—4., 13, 3., 14, 1. 3., 89, 4.

[65] Vö. DizEpigr I. 566. — Az *Alsietina* hozamát egyenetlen folyása miatt nem is sikerült Frontinusnak megállapítania (7, 1). — Vö. D. 43, 20, 1, 5.

[66] *A. W. van Buren—G. Ph. Stevens:* The Aqua Traiana and the Mills on the Janiculum. Mem. Amer. Acad. in Rome 1 (1915—16) 59—61. + Plate 15.

[67] Vö. *G. Sicard*, i. m. 32.

395) élt Ausonius *Mosella* c. költeményének egy részlete, amely már nemcsak gabonaőrlő vízimalmok, hanem márványlapok előállítására szolgáló fűrészmalmok korabeli meglétéről is[68] tudósít (359—60. 362—64):

te rapidus Celbis, te marmore clarus Erubris
festinant famulis quam primum adlambere lymphis: —
praecipiti torquens cerealia saxa rotatu
stridentesque trahens per levia marmora serras
audit perpetuos ripa ex utraque tumultus.

Ugyancsak a Mosel gabonaőrlő malmairól ír később Venantius Fortunatus (kb. 530—610):

ducitur inriguis sinuosa canalibus unda,
ex qua fert populo hic mola rapta cibum.[69]

Toursi Gergely (538—594) pedig a dijoni vízimalmok működéséről fest szemléletes képet: *A meridie habet Oscarum fluvium piscibus valde predivitem, ab aquilone vero alius fluviolus venit, qui per portam ingrediens ac sub pontem decurrens, per aliam rursum portam egreditur, totum munitionis locum placida unda circumfluens, ante portam autem molinas mira velocitate divertit.*[70]

A legnagyobbszabású archeológiai leletünk az Arelatetől (Arles) 6 mérföldnyire fekvő Barbegalnál feltárt vízimalom-komplexum, az Agrippa idejében épült vízvezeték mellett. A nyolc kettős hajtókerékkel dolgozó üzem óránkénti teljesítménye 2400—3200 kg.-ra tehető, ami 10 órás munkanapot számolva közepes mennyiség mellett is mintegy 28 tonna lisztet jelent: ez 80 ezer ember ellátására volt elegendő. Magának Arelatenak a lakossága a III. században aligha haladta meg a 10 ezret.[71]

Az Arles melletti malom Forbes szerint (Studies II 95) Theodosius napjaiban épülhetett, aki 308—16 között itt székelt, és 313-ban egy jelentős gabonaraktárat is épített! A személy megjelölése elírás vagy *lapsus memoriae* következménye: amit elmond, az I. Constantinusra áll, akinek 317-ben itt született a második fia, a későbbi II. Constantinus császár, nem feleségétől, Faustától, hanem egy helybeli nőtől.[72] Tudjuk azt is, hogy a császár hidat építtetett a Rhodanuson (Rhône), amely összekötötte a városnak a folyó két partján épült két részét. Tiszteletére a város a *'Constantina'* nevet is viselte: *Haec (= civitas nostra) in tantum a gloriosissimae memoriae Constantino peculialiter honorata est, ut ab eius vocabulo praeter proprium nomen, quo Arelas vocitatur, Constantina nomen acceperit.*[73]

[68] Trier közelében, l. *L. White, Jr.:* Medieval Technology and Social Change. Oxford 1962, 82.

[69] *Carm.* III 12, 37—38. *Item de castello eiusdem super Mosella.*

[70] Gregorii Episcopi Turonensis: *Hist.* III 19 (Ed. *R. Buchner*, Brl. I. 1955, ²1967). — További adatokat l. *G. Sicard*, i. m. 30—31.

[71] A fentiekre l. *C. L. Sagui*, i. m. 226—7. *Forbes*, i. m. II. 93—4. *Kiechle*, i. m. 125. *White:* Roman Farming, 447. — A malom-kombinát rekonstrukciós rajzát közli *Saugi*, i. m. 226. *Forbes:* A History of Technology (ed. *Singer—Holymard—Hall—Williams)* II. Oxford 1956, fig. 547. Fényképét l. *B. Gille:* i. m. 4. l. 3. fig.

[72] *Hartmann:* Constantin II. PW-RE IV (1900) 1026, nr. 3.

[73] Leo Magnus, *epist.* 65 (*Migne* LIV 882). — Vö. *Ihm:* Arelate. PW-RE I (1895) 3, 364.

A malom építése minden esetre a III. század hetvenes éveinek második felében bekövetkezett germán invázió előtti időben történt. A pénz- és kerámia leletek tanúsága szerint a III. sz. közepétől a IV. sz. második feléig lehetett üzemben.[74] — Az üzem rendeltetését, kapacitásának kihasználását illetően megoszlanak a vélemények. Valószínű, hogy a Rhône alsó folyásánál épült városok (Arles, Nimes, Orange) lakosságának ellátása mellett a hadsereg élelmezését is szolgálta.[75]

A vízimalmoknak az eddigiek alapján is következtethető széleskörű elterjedtségét Galliában példázza az a tény is, hogy a massiliai (Marseile) Ioannes Cassianus (kb. 360—435) egy hasonlatában a vízimalmot az emberre leselkedő csábítások özönének illusztrálására használja fel: *Quod exercitium cordis non incongrue molarum similitudine conparatur, quae meatus aquarum praeceps impetu rotante provolvit. quae nullatenus quidem cessare possunt ab opere suo aquarum impulsibus circumactae. ita igitur etiam mens . . .*[76]

S csodáljuk-e, ha éppen az arlesi Caesarius († 542) az, aki majd e hasonlat köré egész példabeszédet kanyarít: *Mens nostra quasi molendinum, in quod sanctae cogitationes tantum mittendae sunt.*[77] *Et hoc quod dicturus sum considerate, quia ad rem de qua loquimur pertinet. Mens enim nostra similitudinem illarum molarum habere videtur, quae iugiter aquarum inpulsione vertuntur: et quomodo illae otiosae esse non possunt, ita et humanae mentes numquam omnino requiescunt; cum dei adiutorio tamen in potestate nostra consistit, quid aut in illis lapideis molis aut in nostris mentibus macinemur. Quomodo illa saxea mola, si triticum miseris, triticum molet, si paleas, si lutum, si spinas, hoc sine dubio in farinam redigit; ita in molendo mentis nostrae, . . .*

Találkozunk vízimalommal csodás elbeszélésekben is. Így Remigius (kb. 436—533) reimsi püspök (459.—) azzal büntetett egy molnárt, aki elkergette őt malmától, hogy annak kerekei visszafelé kezdtek forogni, és így teljesen hasznavehetetlenné vált: *Ille autem reiecit eum, et statim rota molendini verti in inversum cepit . . .*[78] — A *Vita Columbani*[79] elbeszélése szerint a megáradt Bobius alpesi hegyipatak pusztulással fenyegette a kolostor vízimalmát *(molendinum monasterii)*. A segítségül hívott szentéletű diaconus azonban csodás módon megfékezte a megvadult zuhatagot, és megmentette a malmot.

A galliai szerzetesek valóban korán felhasználták ellátásukra a vízimalmot. Így pl. az V. században alapított Iura-hegységbeli St. Claude kolostora: *Erat inibi . . . diaconus quidam Sabinianus nomine, qui . . . causa utilitatis strenue in vicino flumine ipso Contadescensi coenobio molinas piscinasque fraternis usibus gubernabat . . .*[80]

[74] *Kiechle*, i. m. 124—125.

[75] Számos vízimalom maradványait tárták fel Préty (Pistriacum) mellett, amelyek a Saone völgyének jelentős gabonatermését dolgozhatta fel. Vö. *Saugi*, i. m. 227. *Forbes:* Studies II. 95. *Kiechle*, uo.

[76] *Conlatio* I 18, 1—2. (CSEL XIII/II., *ed. M. Petschenig).*

[77] *Serm.* 8, 4 (*p.* 45), *ed. G. Morin* ²1953.

[78] *Vita Remigii episcopi Remensis auctore Hincmaro, c.* 17. (MGH SS Merov. III 307. p.). Vö. Flodoardus: *Historia Remensis Ecl.* I 14 (MGH Script. XIII p. 426) . . . *quidam possidens molendinum reppulit sanctum virum . . .*

[79] MGH SS Merov. IV. p. 115.

[80] *Vita patrum Iurensium* I 17 (MGH SS Merov. III. p. 141. — L. még alább 71. l. — A Paris melletti Saint-Germain des Prés bencés apátságot 543-felé alapította I. Hildebert. Birtokainak s egyéb javainak precíz regisztrálása készült a IX. sz. elején Irminon apátsága alatt. Ebben egyebek között nagyszámú malom említése is található;

A vízimalmok korabeli fontosságát tanúsítják a nyugati gótok II. Alarich idejében római alattvalóik számára kiadott törvényeinek egyes rendelkezései is. Így a malom-alkatrészek ellopására vonatkozó cikkely: *De instrumentis mulini furatis.*[81] Hogy vízimalomról van szó, azt mutatja egy következő '*De confringentibus mulina et conclusiones aquarum*' (VIII 4,30) c. rendelkezés: *Si quis mulina violenter effregerit, quod fregit infra XX dies reparare cogatur et insuper XX solidos conpellatur exolvere. — Eadem et de instagnis, quae sunt circa mulina, et conclusiones aquarum praecipimus custodiri.* — Különben egymástól teljesen különböző kultúrkörök jogrendje és rendelkezései között számos egybevágó előírás van a vízimalmokkal kapcsolatban. Ilyenek találhatók, mint arra alább majd példákat láthatunk — a VI. századi frank és száli, a VIII. századi bajor és alemann törvényekben,[82] vagy akár későbbi hazai törvényeinkben is.[83]

Ugyancsak gyakran találkozunk a vízimalom, — molnár különféle megjelöléseivel az egykori gall tartományok területén keletkezett *glossariumok*ban. Így pl. a *Glossae Graeco-Latinae*[84] lapjain: *Υδραλετης — aquaemolus* (462,7); *Υδρομυλη — aquamulina.* Az ugyancsak galliai eredetű '*Glossae Servii Grammatici*' c. kéziratban:[85] *Aquaemola* — ydromilon (521,19). Egy IX. századi Montpellier-i kéziratban:[86] *υδραλεσιο* (sic!) — *aquae molinus.* — Több tétel szerint a puszta 'malom', 'molnár' megjelölés alatt is egyre inkább vízimalmot, — molnárt értettek,[87] amint arra a föntebb idézett szövegekben is volt példa; l. *molinarius — ὑδραλέτης*;[88] ydralesia — *molina*;[89] ydraletes — *molinarius*;[90] *molinae — ὑδραλέσια.*[91] —

Az első vízimalom eladását tanúsító okmány szintén Galliából származik, nevezetesen 978-ból, amikor a narbói malmok egy része cserélt gazdát.[92]

A felsorakoztatott adatok, bár távol állnak a teljességtől, mint láttuk, eléggé sokrétűek. Indokolt tehát, hogy feltegyük a kérdést: a római birodalom tartományai közül miért éppen Gallia területén terjedt el leginkább a vízimalom használata, hiszen a terület földrajzi adottságai önmagukban ezt nem indokolják elégséges módon. A kérdés megvizsgálása nyilván közelebb visz annak a jelenségnek a tisztázásához is, hogy a vízimalom felfedezését és első ismert

maga Irminon hét új malmot építtetett, hármat rendbehozatott. *L. A. Lognon:* Polyptiques de l'abbaye de Saint-Germain des Prés réd. au temps de l'abbé Irminon. Paris 1895 I. 1—4. 65—66. — Vö. a Polypticon szövegének III 61., IX 305, XIII A., XXI 1. és XXIV 159. pontjait.

[81] *Lex Visigothorum (ed. K. Zeumer)* VII 2, 12. (MGH Legum Sect. I.)

[82] Vö. *Koehne*, i. m. 26—27. 35—36. *G. Sicard*, i. m. 30—31. — L. még alább 73. l., 124—126. j.

[83] L. pl. egy 1399 .jan. 18-án kelt rendelkezést, amely két malom helyreállításáról intézkedik, s egyben felsorolja a hozzátartozó felszerelést, alkatrészeket. L. Zsigmondkori Oklevéltár I. (Alább ZskOt) Összeállította *Mályusz E.*, Bp. 1951, nr. 5675.

[84] *Corpus Glassariorum Latinorum* II. — Legrégibb kézirata a VII. századi Codex Harleianus; a kiadó, *G. Götz* galliai eredetre következtet, l. *Praef.* XX—XXI.

[85] CGL II *Praef.* XXXV.

[86] *Hermeneumata Montepessulana.* CGL III; vö. *Praef.* XXIV.

[87] Ez a pék- és molnár szakma különválásától kezdve különben általános jelenség a latin nyelvterületen; vö. *Marquardt*, i. m. 423.

[88] *Glossae Graeco-Latinae.* CGL III 371, 41.

[89] *Glossae Bernenses;* uo. 505, 31.

[90] Uo. 505, 33.

[91] *Hermeneumata Stephani;* uo. 358, 9.

[92] L. *Sicard*, i. m. 59. — Hazai területről malomeladási szerződésünk, malomvásárlásra vonatkozó adatunk van pl. 1387-ből; l. ZskOT nr. 152. 155.

alkalmazásait követően csak meglehetősen lassú ütemben terjedt el Itália es a birodalom területén, s igazi jelentőségét már csak a középkor folyamán, a kialakuló feudális viszonyok közepette nyeri el.

Ezzel kapcsolatban mindenek előtt arra kell hivatkoznunk, hogy Gallia területén jött létre, s egyedül itt került széleskörű alkalmazásra egy másik technikai vívmány, amely ugyancsak jelentős mennyiségű emberi munkaerő megtakarítására, pótlására volt alkalmas. Ez az állati erővel működő aratógép, amely rövid idő alatt igen nagy terület gabonatermésének levágására, betakarítására volt alkalmas. Felhasználásáról már Plinius említést tesz: *Messis ipsius varia ratio. Galliarum latifundis valli praegrandes, dentibus in margine insertis, duabus rotis per segetem inpelluntur, iumento in contrarium iuncto; ita dereptae in vallum cadunt spiacae.*[93] A szerkezetről részletes leírást olvashatunk Palladiusnál.[94] Ebből világosan láthatók előnyös tulajdonságai is: *pars Galliarum hoc compendio utitur ad metendum et praeter hominum labores unius bovis opera spatium totius messis absumit* (VII 2,2). *et ita per paucos itus ac reditus brevi horarum spatio tota messis impletur* (2,4). J. Kolendo ennek alapján teljes joggal következtet arra, hogy az aratógép a galliai munkaerőhiánynak, a rabszolgák elégtelen számának köszönheti létrejöttét.[95] Hasonlóképpen a rabszolgatartó viszonyok bizonyos fokú visszamaradottsága az egyik oka a vízimalom nagyobbmérvű felhasználásának is. A galliai rabszolgatartás a terület meghódításáig nem ért el számottevő fejlettséget. Azt követően pedig, részben Iulius Caesarnak a tartomány adózási rendjére vonatkozó intézkedései folytán nem vált a római adószedők martalékává, lakossága nem adósodott el, a rabszolgatartás később sem ért el olyan szintet, amely megfelelő mennyiségben biztosított volna rabszolga-munkaerőt a mezőgazdaság számára.[96]

A tárgyalt jelenség összhangban van a marxizmusnak azzal a megállapításával, hogy a rabszolgatartó gazdálkodás hátráltatta az ókor technikai fejlődését, az olcsó és nagytömegű rabszolga-munkaerő háttérbe szorította a műszaki találmányok létrejöttét illetőleg alkalmazásukat. Ez olyan evidens tény, hogy az elfogulatlan polgári kutatók számára is magától értetődő.[97] Ez minden esetre kézzelfoghatóbb magyarázat, mint pl. a rómaiaknak a hagyományokhoz való kényelmes ragaszkodása.[98] A vízimalom az antik rabszolgatartó termelési viszonyok között jobbára csak kényszerűségből, a hiányzó munkaerő alkalmi pótlására került alkalmazásra. A vízimalom azonban nem-

[93] *n. h.* XVIII 296.

[94] agr. VII 2, 2—4. Vö. *Maróti E.: Fontes minores Latini* III. Bp. 1966, 152—153. — Rekonstrukciós kísérleteket, a fentmaradt ábrázolások ismertetését l. *M. Renard:* Latomus 18 (1959) 321—. *J. Mertens:* BAB 1959, 43—. *Endrei W.:* TörtSzle 3 (1960) *White:* Agricultural Implements, 157—170. Latomus 26 (1967) 634—647. *Kiechle*, i. m. 130—.

[95] *J. Kolendo:* Pourquoi la moissoneuse antique était-elle utilisée seulement en Gaule? Sozial-ökon. Verhältnisse im alten Orient und im Klass. Altertum. Berlin 1961, 187—190.

[96] A későbbi frank hódítók pedig maguk is viszonylag fejlett mezőgazdasággal rendelkeztek; vallási téren is megtalálták a *modus vivendit* a tartomány római lakosságával. Ily módon a birodalomnak germán népek által elözönlött területei között itt volt a legzökkenőmentesebb az átmenet, és a további gazdasági fejlődés is a legegyenletesebb.

[97] L. pl. *H. Diels:* Antike Technik[2]. Lpz.—Brl. 1920, 32: Eine zweite Ursache der geringen Ausbretitung der technischen Entdeckungen im Altertum liegt in der antiken Sklavenwirtschaft. Vö. *Forbes*, i. m. II 99.

[98] Amivel *Kiechle*, i. m. 122 megoldani kívánja a kérdést. — *Kiechle* felfogásának kritikájához l. *R. Günther:* DLZ 96 (1975) 481—483.

csak emberi és állati munkaerő pótlására alkalmas, hanem lényegesen nagyobb termelékenységet is biztosít, s ezáltal jelentősen előmozdítja a gazdasági fejlődést: ez a jelentősége azonban már csak az új feudális viszonyok között érvényesült szélesebb körben, elsősorban az egyházi birtokokon, kolostori gazdaságokban ill. uralkodói és főúri uradalmakban, ahol a beruházáshoz szükséges anyagi feltételek megvoltak.[99]

7. Látjuk tehát, hogy tarthatatlan az az állítás, mely szerint a vízimalom a római birodalom nyugati tartományaiban csak „szórványosan" fordult elő, hiszen, ahol jó okkal felhasználták, ott ugyancsak széles körben elterjedt, és hosszú századokon át folyamatosan alkalmazták. Kiindulásunk szempontjából ennél is lényegesebb azonban az, hogy miként jelenik meg a tények tükrében a vízimalomnak a római birodalom keleti területei felé való elterjedése.

Miután föntebb már láttuk, hogy a vízimalom eredetileg az Anatóliai-félsziget hellénizált területeiről terjedt el nyugat felé, a kérdést helyesebben úgy kell feltennünk: vannak-e adataink a vízimalmok létezéséről a kelet-római birodalom ill. a bizánci császárság idejéből? A kérdésre néhány eklatáns példa alapján teljesen egyértelmű választ adhatunk.

Az athéni agorán feltárták egy az i. sz. V. század harmadik negyedéből származó vízimalom maradványait.[100] Ugyancsak keleti területről, mégpedig Bizáncból származik az első vízimalom ábrázolásunk is,[101] nevezetesen a nagy palota egy mozaikja, amelyen a vízikerék és a malomépület egyaránt jól kivehető;[102] a kép egy folyóparton épített alulcsapott kerekű malomtípust mutat.

Egy IV/V. századi sardisi sírfelirat egy *μαγγαναρειός ὑδραλέτα* emlékét őrizte meg számunkra.[103] S ha a hagyománynak hinni lehet: Bizáncból kelt útra s oda tért vissza Constantinus idejében, az V. sz. elején az a görög filozófiai műveltséggel rendelkező Métrodóros nevű perzsa, aki Indiában vízimalmot és fürdőt épített, két az ottlakók számára teljesen ismeretlen dolgot.[104]

8. Forbes a vízimalomnak a római birodalom központi és Mediterrán területein való lassú ütemű elterjedését részben azzal indokolja, hogy az itteni vízhálózat hozama egyenetlen volt, a folyók és patakok vízállása erősen ingadozott, szemben a nyugat-európai vidékekkel.[105] Ezt az álláspontot Kiechle csípősen bírálja,[106] anélkül persze, hogy a maga részéről pozitív megoldási javaslattal szolgálna.

Mint láttuk, Róma és Itália területén valóban jelentős mértékben felhasználták az *aquaeductus*ok vizét a malmok hajtására. Találkoztunk azonban

[99] Vö. *Koehne*, i. m. 36. — *J. Hering(ius)*: Tractatus singularis de molendinis eorumque iure (Lugduni 1633) 314: *Ac sane conductorem sive colonum non posse facere in eo fundo, quae desiderant magnum adparatum, sicque etiam non posse aedificare molendina (quae magnis constat impensis . . .)*

[100] *A. W. Parsons*: A Roman water-mill in the Athenian Agora. Hesperia 5 (1936) 70—90. *Forbes*, i. m. II. 91—92.

[101] *Usher*, i. m. 16. tehát téved, amikor egy XII. századi rajzot jelöl meg az első vízimalom ábrázolásnak. Épp így *Pongrácz P.*, i. m. 62.

[102] L. *G. Brett*: Antiquity 13 (1939) 354—356., l. Plate VII. Forbes, i. m. II. 96.

[103] Georgios Kedrénos: *Hist. compend. p.* 295 *(ed. Bekker*, in CSHB Bonn. *p.* 516): *Μητρόδωρός τις Περσογενὴς . . . ἀπῆλθεν ἐν Ἰνδίᾳ καὶ τοὺς Βραχμᾶνας, καὶ χρησάμενος, ἐγκρατείᾳ πολλῇ γέγονεν αὐτοῖς σεβαστός. εἰργάζετο δὲ ὑδρομύλους καὶ λοετρά, μέχρι τότε μὴ γνωριζόμενα παρ' αὐτοῖς.*

[104] Ed. *Buckler-Robinson*: Sardis VII 138, nr. 169

[105] I. m. II. 98, ill. in A History . . . (ed. *Singer—Hollymard)* II. 601—602.

[106] I. m. 126—127.

hasonló esettel Gallia területén is: a merev szembeállítás tehát valóban indokolatlan és tarthatatlan. Láttuk azt is, hogy Rómában kényszerhelyzetben igénybevették az úszómalmot is, azonban ez a megoldás nem vált tartóssá, és jóideig nem terjedt el másútt sem. Nyilvánvalóan megtalálták a vízellátás szabályozásának megfelelő módját a vízimalmok működtetésének biztosításához. Ez annál is kézenfekvőbb, hiszen hasonló megoldásra régtől fogva számos más területen is szükség volt. Így pl. hadászati rsndeltetésű vizesárkok feltöltése, konyhakertek, legelők öntözése, vízlevezető árkok készítése (vö. Cato, *de agr.* 43,1), fürdők, halastavak vízének rendszeres cserélése,[107] stb.[108]

De csatornák felhasználásáról beszél vízimalmok meghajtásával kapcsolatban a galliai Venantius Fortunatus már idézett helye is:

ducitur inriguis sinuosa canalibus unda,
ex qua fert populo hic mola rapta cibum.

Döntő fontosságú tájékoztatással szolgál számunkra Cassiodorus *„senator"* közlése. Cassiodorus (kb. 487—583), aki hosszú állami szolgálat után, amelynek során (514-ben) *consul* és huzamosan *praefectus praetorio* volt, valamint Theodorik kancelláriájának vezetője *(magister officiorum)*, 540 körül visszavonult[109] a calabriai *Vivarium* nevű kolostorba,[110] amelyet a Squillaceöböl mellett fekvő atyai birtokán korábban maga alapított. Itt megszervezte az első kolostori könyvtárat, s hosszú élete hátralevő éveiben több jelentős irodalmi művet írt. Ezek sorába tartozik a *De institutione divinarum litterarum* című munkája,[111] amelyben egyebek között Vergilius *Georgica*-ját idézve az antik mezőgazdasági szerzők, pl. Gargilius Martialis és Columella 'keresztény szellemben' való olvasására buzdítja társait, s leírja a kolostor kertgazdaságát. Ebből megtudjuk, hogy a barátokra itt sok munka várt a jövevények és szűkölködők ellátására; ehhez segítségükre volt azonban öntözött konyhakertjük s a közelben a halban gazdag Pellene folyó, amely ugyan nem volt félelmetesen nagy, de megvetendően sekély sem.[112] Majd így folytatja: *Influit vobis arte moderatus, ubicunque necessarius iudicatur, et hortis vestris sufficiens, et mol⟨end⟩inis. Adest enim cum desideratur, et cum vota compleverit, remotus abscedit. Sic quodammodo ministerio devotus existens, ut nec oneret importunus, nec possit deesse cum quaeritur.* Tehát: „Folyását mesterségesen szabályozzátok, ahol csak szükségesnek mutatkozik; így aztán kertjeitek és malmaitok számára is egyaránt elegendő. Ott van, amikor csak szükségetek van rá, és mihelyt teljesítette kívánságaitokat, elterelve eltávozik. Ily valamiképpen szolgálatotokra rendelve létezik, úgy hogy sem alkalmatlanul terhetekre nincs,

[107] Már Varro beszél Lucullus Nápoly melletti halastavaival kapcsolatban a friss tengervíz átáramoltatásáról (*r. r.* III 17,9). A halak szökését sűrű vasráccsal akadályozták meg (Col. VIII 17, 6). A különféle halakat tenyésztő medencéket *(loculatae piscinae*, Varro, uo. 17, 4; *stabula*, Col. uo. 17, 7) nyilván valami zsilipszerű rekeszeléssel oldották meg. Hasonló eljárással szabályozhatták a belső területek egyenletes vízellátását, -cseréjét. Különben olykor a tengerparti halastavakba is csatornákon vezették a vizet (Col. uo. 17, 4. 11).

[108] Vö. Plin. *n. h.* XXXVI 123. Front. *aqu.* passim.

[109] Visszavonulásának okaihoz l. *A. Baumgartner:* Die latein. u. griech. Literatur d. christlichen Völker. Freiburg/Br. 1900, 218.

[110] Lokalizálásához l. *G. Radke:* Vivarium, PW-RE IX A (1961) 495.

[111] L. *Migne* LXX 1106—1150.

[112] 29 (554): *Invitat siquidem vos locus Vivariensis monasterii ad multa peregrinis et egentibus praeparanda, quando habetis hortos irriguos, et piscosi amnis Pellenae fluenta vicina; qui nec magnitudine undarum suspectus habetur, nec exiguitate temnibilis.*

sem pedig el nem maradhat, amikor igénybe kívánjátok venni». — A vízszabályozást nyilvánvalóan a vízimalmoknál később is használt zsiliprendszerrel oldották meg. Nem érdektelen, hogy a folytatásban Cassiodorus a *Vivarium* halastaváról és fürdőjéről ír.[113]

Különben ugyancsak zsilip segítségével biztosították a ianiculumi malmokkal kapcsolatban föntebb említett tároló vízmedence megfelelő felhasználását is.

A *Vita patrum Iurensium* föntebb idézett helyének folytatásában (I 18) képet kapunk a malmokat hajtó hegyipatak-meder felmagasításának már akkoriban szokásos módjáról: *. . .Sabinianus . . . alveum torrentis ipsius, quo molinaris advehebatur aqua, geminato ordine defixis stilis (= palis) eisdemque, ut mos est, inplexis viminibus, palearum quoque ac lapidum admixtione permixta, ad cursum rotalis machin(a)e vellet diligentius inaltare, dumque stramenta densius comprimunt intra sepes . . .* — Tehát: Sabinianus . . . kettős sorban karókat tűzött le, és ahogy az szokásos, vesszőfonadékkal kapcsolta össze őket, s pelyva és kőzuzalék habarcsot kevert közé, s a hegyipatak medrét, amelyik a malmot hajtó vizet szállította ilymódon igyekezett a kerekes szerkezet forgatásához gondosan felmagasítani, s miközben a sövényfonadékot szalmával sűrűbbre tömik . . . Az ezt követően csodás elbeszélésbe torkoló leírás arra mutat, hogy a gyakorlati tapasztalat útján rájöttek arra a tényre, mely szerint a hajtókerék teljesítménye a víz sebességének fokozásával növelhető leginkább, s a vízoszlop sebessége pedig a folyókeresztmetszet csökkentésével érhető el a legeredményesebben.[114]

Gregorius Turonensis fentebb már idézett munkájában leírja, hogyan biztosították egy folyóparton telepített vízimalom működését: *Dum autem haec ageret ac fratres molam manu vertentes triticum ad victus necessaria conminuerent, pro labore fratrum visum est ei molinum in ipso Angeris fluvii* (= a Loire-ba torkoló Indre) *alveo stabilire; defixisque per flumen palis, adgregatis lapidum magnarum acervis, exclusas*[115] *fecit atque aquam canale collegit, cuius impetu rotam fabricae in magna volubilitate vertere fecit. Hoc operi laborem monachorum relevans atque uni fratrum delegans, opus necessarium implebatur.*[116]

[113] A birtok és a halastó leírását l. még *var.* XII 15. Később Nagy Gergely pápa (950—604) is részletesen foglalkozik velük leveleiben: *epist.* XIII 31 (920), 34 (921—22). *Migne* LXXVII. — Különben a tengerparti halastó telepítésének elvei megfelelnek Columella (VIII 17, 1., 6) javaslatainak.

[114] Vö. *Pongrácz P.*, i. m. 66. — Később *Verancsics Faustus* (i. m. XIV. *Molae rivulorum)* szintén foglalkozik a problémával: *Sunt multis in locis ita parvi Rivuli et depressi, ut non possint impellere Molas. Itaque ut altiore casu Aqua defluat, excogitavimus excavare fossam sub Rota in ipso alveo, eamque ita deprimere, ut quarta eyus pars, in rivulo sit demersa. At magis expediet huyusmodi Rivulum altiore aggere reprimere, ut Lacum efficiat, ex quo postea Aqua per aliquot horas aggregata, aperto lacu per emissarios decurrat, et ab inferiore parte Rotam tangat; sic etiam mayore impetu feretur.* — Különben a hozzátartozó ábrán egy felülcsapott malom látható, amely két őrlőkereket forgat.

[115] Az *'exclusas'* kifejezés értelmezéséhez vö. a föntebb (a 81. j. után) idézett *'conclusiones aquarum'*, ill. az alább (a 126. j.-nél) szereplő *'clausuram'* megjelölést; l. még *'clausura molendinorum'* (ZskOt, nr. 1137) malomgát értelemben. *Hering(ius)*, i. m. 317: *Clusa igitur dicta quasi clausura. — Item muninemtum in fluminibus, septum remoratorium et claustrum dicitur . . . eiusmodi aggeres esse, cuismodi multi conspiciuntur in Sale Thuringiae flumine aquam in molendine coartantes.*

[116] *Liber vitae patrum* 18, 2 (MGH SS Merov. I. p. 734—35). — Vö. *Pongrácz P.*, i. m. 71. — A fentiek alapján érthető, hogy egy hazai, 1387. évi bérbeadási szerződésben (ZskOt nr. 249) a vízimalom felszerelése, az építéshez, működtetéshez (nyilván a víz felduzzasztásához) szükséges felszerelés közt olvasható: *. . . sepem circumquaque cum lignis et virgis ipsorum, si in silvis eorundem reperire possint, excidere, . . . sepire . . .*

Tehát: Miközben ezzel volt elfoglalva, a barátok pedig kézzel forgatták a malmot, hogy az élelmezésükhöz szükséges gabonát megőröljék, helyesnek látta a barátok munkájának megkönnyítése érdekében, ha malmot épít az Angeris folyó medrébe. A folyóba karókat szúrt le, nagy kövekből gátat épített, majd zárófalat készített és csatornába gyűjtötte össze a vizet, amelynek hajtóerejét a malomszerkezet kerekének nagy sebességgel való forgatására használta. Így megkönnyítve a szerzetesek munkáját, kiválasztott egyet a barátok közül, aki ellátta a szükséges munkát. —

Ismeretes, hogy a szerzetesek fizikai — kerti, mezei — munkavégzése fontosságának kérdésében kölcsönösen hatott egymásra Cassiodorusnak valamint tanítványának és barátjának, Nursiai Benedeknek, a róla elnevezett rend alapítójának felfogása.[117] Benedek *Regula*-ja[118] aztán lényegében pontot tett az ebben a kérdésben régóta folyó vitára, amelyben az egyik első jelentős, hasonló szellemű állásfoglalás a hippói püspök, Augustinus *De opere monachorum* c. vitairata. A *Vivarium*-hoz hasonlóan Benedek is létrehozott Montecassinoban egy kolostori gazdaságot, amelyet tanítványa, a költő Marcius lelkes disztichonokban magasztal:

Hunc mons ipse tamen iuste tibi reddit honorem . . .
Arida tu cuius hortis componis amoenis,
Nudaque fecundo palmite saxa tegis.
Mirantur scopuli fruges, et non sua poma,
Pomiferisque viret silva dumeta comis.[119]

Ebben az összefüggésben talán nem egészen érdektelen az, hogy mind Cassiodorus, mind Benedek előtt mekkora tekintély volt az a Cassianus,[120] akinek a vízimalommal kapcsolatos hasonlatát föntebb idéztük. S különösen jelentős volt az a hatás, amelyet éppen a *Collatio* c. munkája gyakorolt a *Regula* koncepciójára.[121] Cassianus buzgó olvasását Cassiodorus is ajánlja (i. m. 29,555 A), Benedek pedig a *Regula* két helyén is (42,3., 73,5) kifejezetten a *Collatio*-ét. Ennek az iratnak a *completorium* előtt szokásos felolvasásáról nyetre el *collatio* nevét az előzően s közben elköltött kis vacsora is . . .[122]

Az első magyarországi bencés hittérítők — jórészükben bajor, német, szláv, olasz és francia származású — szerzetesek, a vízimalom ismeretét egyrészt magukkal hozhatták szülőföldjükről is; a rend tagjai számára preferált említett szerzők és művek olvasgatása is hozzájárulhatott idevágó ismereteik gyarapításához. A lényeges impulzust azonban nyilván a helyi szokások közvetítették. Térjünk tehát vissza kiindulásunkhoz, Moór Elemér koncepciójához.

9. Moór E. szerint honfoglaló őseink a vízimalmot szlovák nyelvet beszélő szlávok lakta területen ismerték meg, ahová az dél-német közvetítéssel jutott

[117] Vö. A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend Története I. (alább Rendtört.) Bp. 1902, szerk. *Erdélyi L.*, 340. *J. Leclecq:* L'amour des lettres et le désir de Dieu.Paris 1957, 25—29. *White:* Roman Farming, 463. l. 54. j.

[118] L. *c.* 48, i. 7—8., vö. Cassiod. *inst.* 28 (554 D). — L. még AntTan 19 (1972) 21. l. és 47. j. (= Acta Ant. Hung. 20, 1972 60—61. l. és 47. j.)

[119] L. *Migne* LXXX 186. p.

[120] *Teuffel—Kroll—Skutsch:* Gesch. d. röm. Literatur III[6]. Lpz.—Brl. 1913, 411.

[121] L. újabban *G. Penco Regula*-kiadását (Bibl. di Studi Superiori, vol. 39), Firenze 1958 LXXXVII—IX. és 249—56.

[122] Rendtört. I 26.

el az egykori római birodalom területéről. Felfogásának igazolására M. lényegében csak nyelvtörténeti érveket sorakoztatott fel. Lássuk tehát a kérdést a rendelkezésünkre álló egyéb történeti dokumentumok aspektusából.

Az első emlékünk, amely vízimalmok meglétét, vízimolnárok tevékenységét bizonyítja a későbbi bajor területen, még a római korból származik. Ez egy kis kőoltár, amely — az egykori Raetia tartomány területén — Ulmtól nem messze, Günzburg (a római Guntia) mellett a Dunába torkoló Günz folyó medréből került elő 1784-ben. Az oltáron a következő felirat olvasható: *Neptu(no) / sac(rum) / molin(arii)*.[123] A szöveg külön érdekessége, hogy ez az egyetlen ilyen tárgyú római felirat Itálián kívüli, tartományi területről. —

Szerepel a vízimalom említése a VIII. sz. első felében keletkezett bajor törvényekben is, nevezettesen a malom területén elkövetett lopás büntetésével kapcsolatban: *Et si in ecclesia, . . . vel in mulina aliquid furaverit . . .*[124]

A fentebb idézett vízigót törvényekhez hasonlóan büntették az alemannok törvényei is a malomnak erőszakos megrongálását.[125] Hogy itt is vízimalomról van szó, azt mutatja az a törvény (Lex LXXX), amely a vízimalom felépítésének körülményeit szabályozza: *Si quis mulinum aut qualemcumque clausuram in aqua facere voluerit, sic faciat, ut nemini noceat. Si autem nocuerit, rumpatur usque dum non noceat. Si ambae ripae suae sunt, licentiam habeat, aut roget, aut comparet.*[126] A törvény a 717—719. évek táján keletkezett.[127] — Mindez arra mutat, hogy Dél-Germániában a VIII. sz. első felében széltében elterjedt a vízimalom.[128]

Ugyanerre az időre teszi a libocsani Vencel Hajek Cseh Krónikája az első vízimalom megépítését 'Bohemia' területén. A 718. év eseményei közt elmondja, hogy az Eger folyó melletti Žatok városában, Prágától nem messze Halak, Mladi fia elkészítette az első csodálatos szerkezetű vízimalmot cseh területen, s ennek mintájára kezdtek aztán az egész környéken vízimalmokat építeni.[129] A közléssel kapcsolatban Forbes (i. m. II. 112) kételyének ad kifejezést. A lényeget illetően az aggály indokolatlan. Hajek elbeszélése végének egy megjegyzése az, amit már — az általam használt latin fordítást kommentáló — Gelasius is nehezen hihetőnek tartott, az ti., hogy a környék lakói már előzőleg a kézimalmok mellett szélmalmot is használtak. Ugyanis az általános tapasztalat szerint a vízimalom mindenütt korábban terjedt el.[130]

Ugyancsak meghonosodott a vízimalom a VIII. században Thüringia területén, nevezetesen az Odenwald vidékén és Mühlhausen környékén is.[131]

Ami végül az első magyar területről okmányszerűen dokumentált vízimalmokat, a pannonhalmi kolostor javainak I. László korabeli összeírásában

[123] CIL III 5866. Vö. *Ihm:* Guntia. PW-RE VII (1912). DizEpigr III (1922) 595.

[124] *Lex Baiwarorum.* MGH Legum Sect. I. Tom. V. Pars II (1926), Tit. IX/II. — Vö. *Pactus legis Salicae* XXII., in MGH Leg. Sect. I. Tom. IV. Pars I (1962), ill. *Lex Salica* XXIX, uo. Pars II (1969). — L. még *Koehne*, i. m. 22—25. 38.

[125] *Leges Alemannorum.* MGH Leg. Sect. I. Tom. V. Pars II. Pactus fg. V 14.

[126] Vö. *Sicard*, i. m. 55. l. 6. j.

[127] L. *E. Heymann* fejtegetéseit a szövegkiadás bevezetőjében, Praf. 9. Vö. *G. Duby:* L'économie rurale et la vie des campagnes . . . Paris 1963, I. 291.

[128] Vö. *M. Bloch*, i. m. 593.

[129] Számomra az 1541-ben megjelent Kronica česka egy latin fordítása állt rendelkezésre: *Wanceslai Hajek a Libocan: Annales Bohemorum.* Pars I. Pragae 1761, 234.

[130] I. m. 135. p. — A német fordítások közül számomra elérhető 1697. évi nürnbergi kiadás nem tartalmaz jegyzeteket.

[131] *Bloch*, i. m. 539. *Forbes*, uo.

szereplő hét malmot *(Molendina ipsius loci VII.)* illeti: az adott összefüggésben nagyon is fontos, hogy ezek a Vág folyó mellett voltak.[132] Tehát a Dunának a Kis-Alfölddel átellenben fekvő vidékén.[133] Már pedig a letelepülése során fokozatosan előrenyomuló magyarságnak ideérkezése előtt szükségképpen el kelet jutnia a Kis-Alföld területére is.

Végül: az, hogy szavak, megjelölések más nyelvből való átvétele összefügg a velük jelölt tárgyak, fogalmak megismerésével, átvételével, feltételezi azt, ez általános, minden korból ismert jelenség. Megfigyelhető manapság is; gondoljunk az olyan szavakra mint pl. a kombájn, kompjuter stb. De megfigyelték és megfogalmazták már ezt a tényt az ókorban is. Idézhetjük Tertullianus (kb. 155—220) megjegyzését: . . . *ut hoc pallium, et si graecum magis, sed lingua iam penes Latium est: cum voce vestis intravit (de pallio* 3,5).

A vízimalom elnevezése a germán, kelta nyelvekbe s több szláv nyelvbe is közvetlenül vagy közvetve a latinból került át, jelezve ezzel magának az eszköznek terjedési útvonalát is. Hozzánk szláv közvetítéssel jutott el. — Ilyenformán a fentiek alapján nem tartjuk elfogadhatatlannak Moór Elemér ama korábbi megállapítását, amely szerint őseink a vízimalmot — más mezőgazdasági eszközökkel egyetemben — a Kis-Alföld szlovák ajkú lakói körében ismerték meg.[134]

[132] Vö. Rendtört. 86—87. — Nem érdektelen, hogy pl. a kitzingeni bencés apácakolostor XI. századi urbariuma 12 vízimalmot regisztrál, amelyek zömükben a Majna partján épültek, l. *G. Franz:* Quellen zur Gesch. d. dt. Bauernstandes. Brl. 1967, nr. 55, 138 sköv.

[133] Egy Zsigmond-kori oklevélben (nr. 1398) egy sor Nyitra melletti vízimalom szerepel, egy másik (nr. 6095) pedig a Sajón épült alulcsapott vízimalmot *(molendinum . . . super fluvio Sayo, quod . . . de subtus pellitur)* említ.

[134] Elvben természetesen nem utasítható el a szlovén előzmények feltételezése: ennek alátámasztására azonban némi támpontokat kellene találni.

DURZSA SÁNDOR

EGY BOETHIUS-KOMMENTÁR AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR GYŰJTEMÉNYÉBEN

Az Országos Széchényi Könyvtár Clmae 12. számú kódexe egy kommentárt tartalmaz Boethius De consolatione philosophiae c. művének teljes első könyvéhez, valamint második könyve első prózájához, első verséhez és második prózájának néhány mondatához. Mindjárt előljáróban megállapíthatjuk, hogy a mű nem töredék, mert míg a Consolatio első könyve szinte mondatról mondatra tükröződik a kommentárban, — igaz, nem egészen arányosan, mert a vége felé a magyarázott részek ritkulni kezdenek- a második könyvéhez írott magyarázatok az eredeti szöveget már csak nagy lakunákkal követik. Ez azt bizonyítja, hogy nem a szöveghagyományozás következtében, hanem az ismeretlen szerző szándéka szerint maradt csonka a mű. A kódexről a gyűjtemény leírója, Bartoniek Emma semmiféle közelebbi adatot nem tudott megállapítani.[1] Feltételezte, hogy a kézirat Németországból került Jankovich birtokába. Egyébként sem Bartoniek munkájának megjelenéséig, sem azt követően a kommentárt nem vizsgálta meg senki, annak ellenére, hogy a nemzetközi Boethius-kutatás a Consolatio kommentáraival az elmúlt évtizedekben sokat és behatóan foglalkozott.

Mivel a kódexen semmiféle bejegyzés nincs, ami provenienciájáról bővebben eligazítana, azt a keveset, amit Bartoniek megállapított róla, mi is csak igen kevéssel tudjuk kiegészíteni. A kézirat írása négy kéz munkája. Különböző scriptorokra utal az a tény is, hogy az egymást követő leveleken változó a sorok száma, de változik a beírt felületek nagysága is. Az írásmódokban karoling mínuszkulát, illetve gót írást ismerhetünk fel. Ebből Bartoniek arra következtetett, hogy a kézirat a XII. század végén, illetve a XIII. század elején keletkezhetett. A kézirat keletkezését illetően még egy mozzanatra érdemes felfigyelni. A másoló a kódex 20. levelének rektóján olyan szövegrészt ismétel meg, amit a 16. levél verzóján már korábban leírt. Ebből az következik, hogy a scriptorok korábban készült kéziratból vagy kéziratokból másoltak.

Mivel szövegünk sem a mű szerzőjére, sem keletkezésének idejére vagy helyére vonatkozóan nem ad semmiféle útbaigazítást, mindenekelőtt abban a gazdag irodalomban kellett tájékozódnunk, mely a Boethius-kommentárok középkori történetét részleteiben is feltárta. Sajnálatos azonban, hogy kommentárunk a Consolatio-nak éppen azzal a részletével, mely a középkori filozófia szempontjából a legfontosabb kérdéseket érintette, tehát a III. könyv 9. énekével nem foglalkozik. A különböző korokban keletkezett számos kom-

[1] *Bartoniek Emma:* Codices manu scripti latini. Vol. 1. Codices latini medii aevi. Bp. 1940. 15.

mentár éppen ehhez a részlethez készült, s a modern feldolgozók figyelme is elsősorban ennek az éneknek a magyarázatára irányult. Módszertanilag munkánk ilymódon eleve szegényebb, mert ehhez a nagyon fontos problémához nem adhat hozzá semmit. A modern kutatásnak ebből az orientációjából következik, hogy a Consolatio-kommentárok szövegeinek publikálása, illetve részleges bemutatása során is elsősorban e leginkább problematikus részleteket dolgozták fel, s így szövegünket más, teljes kommentárral csak egyetlen esetben vethettük össze. Ez a teljes szövegében hozzáférhető, a Consolatio egészére kiterjedő kommentár a körötte kialakult s még ma sem lezárult nagyszabású irodalmi vita tapasztalataival fokozott óvatosságra intett bennünket. Ugyanis e művet mint IX. századi anonim szerző munkáját adta közre az amerikai Silk, illetve bevezető tanulmányában arra hajlott, hogy Johannes Scottus Eriugena-nak tulajdonítsa.[2] Ám a kritika rövidesen kimutatta róla, hogy valójában a XII. században keletkezett, tartalmát tekintve pedig egy meglehetősen értéktelen, terjedelmes kompiláció. A kommentárok keletkezési idejének, körülményeinek tartalmi alapon történő meghatározásában tehát igen nagyot lehet tévedni.

Szövegünket az irodalomban ismertetett különböző kommentárokkal összehasonlítva megállapíthattuk, hogy a budapesti kódex olyan művet tartalmaz, ami ezidáig más forrásból nem került elő. Dolgozatunk célja, hogy a középkori Boethius-kép alakulásából kiindulva bemutassuk a Consolatio kommentárirodalmának fejlődését, s ebben a keretben kijelöljük kommentárunk helyét, feltárva egyúttal tanításának legfontosabb elemeit is.

Boethius szerepe a középkori művelődésben[3]

A patrisztika korának latinul író nagyjai közül Augustinus mellett Boethius hatott legerősebben a skolasztikára, a skolasztikus módszer kialakulására. Augustinus mellett Boethius volt a korai skolasztika legnagyobb tekintélye. Hatása az egész középkoron át érvényesült, még a XIV. században is mint *noster summus philosophus*-t emlegetik, kódexek képes ábrázolásain többször megjelenik, mint a filozófia képviselője. Ahhoz egyébként, hogy Boethius keresztény volt, a középkor semmiféle kételyt nem fűzött, sőt halálát, melynek kétségkívül politikai okai voltak, a legenda és hagyomány szent mártíriummá formálta át. Boethius roppant nagyarányú hatása, mely a skolasztika különböző korszakaiban — némi súlyponti eltolódással ugyan — egyaránt érvényesült, lényegében három mozzanatra épült, mégpedig Aristoteles műveinek közvetítésére, az Opuscula Sacra theológiai tanítására és a Consolatio nagyarányú elterjedésére.

Mint azt Boethius maga elmondja, a görög filozófia két főalakjával, Aristotelesszel és Platónnal nagyszabású tervei voltak: minden művüket le akarta fordítani latinra és kommentálni kívánta szövegeiket. E munka keretében azt is célul tűzte ki, hogy Platon és Aristoteles tanítását valamilyen módon egyeztesse, s ezzel bizonyítsa, hogy a két filozófus közt nemcsak véleményeltérések vannak, hanem számos kérdésben nagyon is egyetértenek. Programját csupán Aristoteles logikai írásműveire vonatkozóan sikerült megvalósítania. Aristoteles-fordításai közül csak a *Kategóriák* és a *De interpretatione* fordítása maradt ránk, s ránkmaradtak még e művekhez írt kommentárjai is. Közismert,

[2] Saeculi noni auctoris in Boetii Consolationem philosophiae commentarius. Edidit *E. T. Silk*. Roma, 1935. (Papers and Monographs of the American Academy in Rome, vol. 9.)

[3] A középkori Boethius-kép körvonalazásához a következő összefoglaló munkákat használtam fel: *P. Courcelle:* La Consolation de philosophie dans la tradition littéraire. Antécédénts et postérité de Boèce. Paris, 1967. *M. Grabmann:* Die Geschichte der Scholastischen Methode. Freiburg, 1911. 1—2. Bd. *M. D. Chenu:* La théologie au 12e siècle. Paris, 1957. *C. Vasoli:* La filosofia medioevale. Milano, 1961.

hogy a XII. század első évtizedéig bezárólag a középkor kizárólag Boethius fordításaiból ismerte Aristotelest. Ugyanis Jacobus de Venetia csak 1128-ban készítette el a két *Analytica*, a *Logica* és a *Sophistica* latin fordításait, melyek azután a későbbi kiadásokban tévesen Boethius művei közé kerültek. Nem közömbös annak megállapítása sem, hogy kiváló filozófushoz és filológushoz illően Boethius használható és megbízható fordításokat készített. Az utolsó római filológiai pontosságát a kései utókor, Roger Bacon és Leonardo Bruni is megdicséri. Említett Aristoteles-fordításain és kommentárjain kívül nem kevésbé fontos Porphyrius *Isagoge*-jának latinra fordítása, s ama két kommentár, melyet a Marius Victorinus által készített Porphyrius fordításhoz és saját fordításához írt. Így a skolasztika első periódusában — egészen az Organon megismeréséig — Boethius *Isagoge*-fordítása képezte a *Kategóriák* és a *De interpretatione* ugyancsak általa készített fordításaival együtt a régi logika, a *logica vetus* tartalmát. S amikor ez az anyag Aristoteles többi logikai munkájának ismertté válásával és más művekkel is kibővült, az *Isagoge*-fordítás továbbra is az iskolai logikák anyaga maradt. Boethiusnak Porphyriushoz írott kommentárjai közül különösen a második azért nevezetes a középkori gondolkodás számára, mert az univerzálékkal kapcsolatos magyarázata a nagy univerzálé-vita egyik kiindulópontja lett. Fordításaival, kommentárjaival Boethius maradandó latin terminológiát teremtett, és számos módszertani útmutatása vált irányadóvá a középkor évszázadai számára. Hogy csak egyetlen mozzanatot emeljünk ki, kommentárjainak módszere arra tanította a skolasztikusokat, hogyan lehet egy teljes művet világosan és mélyrehatóan, saját gondolatmenete szerint elemezni. Tanítása alapján az Aristoteles-kommentárok körében nem is a felaprózó, glosszaszerű magyarázat, hanem a nagyobb, összefüggőbb részletek elemzése vált általánossá.

A skolasztikus módszer kialakulására a középkori tudományban teológiai tartalmából következően a legerősebben az *Opuscula sacra* hatott. Ez a hatás Aristotelesfordításainál és kommentárainál is határozottabb és jelentősebb. Míg az aristotelesi iratokat s a *Consolatio*-t egy pogány is írhatta volna, addig az Opuscula szerzőjének keresztényi voltához nem férhet kétség. A korábbi kritika Boethius szerzőségét e mű tekintetében erősen kétségbe vonta, de egy később felfedezett Cassiodorus-nyilatkozat alapján ma már általánosan Boethius művének tartják.[4] Kézirati hagyományozása szerint az Opuscula a VIII., IX., X., XI. században egyaránt elterjedt volt, marginális és sorközi glosszákkal bőven ellátták, a IX. századtól kezdve pedig jeles szerzők kommentálták. Az Opuscula módszerének újdonsága abban áll, hogy az aristotelesi filozófiát a keresztény hittitkokra alkalmazta, s ezzel a hit tartalmát a gondolkodáshoz igyekezett közelebb hozni. Már első traktátusa, a *De Sancta Trinitate* előszavában előrebocsátja, hogy a Szentháromság nehéz kérdését racionálisan kívánja megalapozni, közelebb hozva a gondolkodó értelemhez. A racionális alapvetés anyagát a metafizikából és a logikából kölcsönzi, s mindezt új nyelven, új terminológiát teremtve igyekszik kifejteni. E nagyszabású egyeztetés során sem feledkezik meg az értelem határairól, e tény hangsúlyozásáról. Módszerének lényege a hittétel előrebocsátása és racionális megközelítése. Az jelentkezik itt, amit a későbbi skolasztika a *credo ut intelligam* programjában foglalt össze. Hogyan lehet a theológiai spekuláció kérdéseit tudományosan megközelíteni, teszi fel a kérdést az első traktátus proemiumában. Ezzel kapcsolatban az elméleti, spekulatív tudományok lényegében Aristotelestől inspirált felosztását fogalmazza meg, mely egy tudományelmélet — nagy vonalakban. Ennek keretében az absztrakció foka szerint különbözteti meg a spekulatív diszciplinákat a természettudományban, a matematikában és a theológiában. Kommentárunk elemzése során majd alkalmunk lesz bemutatni, hogy ez a tudományfelosztás még a XII. században is alkalmazásra talált. S érdemes megemlíteni, hogy ugyanennek a proemiumnak kapcsán Aquinói Tamás is behatóan foglalkozik a theológiai megismeréssel, a hit terén működő értelem erejével és korlátaival. Módszertani szempontból ugyancsak tanulságos a harmadik *Opusculum*, a *Liber de hebdomadibus*, mely a matematikai-deduktív módszer alkalmazása miatt lett példamutató a skolasztika számára. Ugyanis a matematika mintájára tételeket, axiómákat helyez traktátusa élére, s ezekből vezeti le a feltett kérdésre adandó választ. Az *Opuscula sacra* számos meghatározása használatos és elfogadott volt az egész középkoron át. (Pl. *Persona est naturae rationalis individua substantia.)*

A középkori gondolkodás tartalmára a fentiekben körvonalazott munkásságához képest megközelítő mértékben sem hatott ugyan a *Consolatio*, de elterjedtsége, közked-

[4] A kérdéses nyilatkozat így hangzik: «Scripsit librum de sancta Trinitate et capita quaedam dogmatica et librum contra Nestorium.» Közzétette *H. Usener;* Anecdoton Holderi, ein Beitrag zur Geschichte Roms in ostgothischer Zeit. = Festschrift zur Begrüsserung der XXXII. Versammlung deutscher Philologen . . . Bonn, 1877. 4.

veltsége más munkáinál nem csekélyebb. A középkor egyik legolvasottabb irodalmi emléke volt, könyvtári katalógusokból sokszáz kéziratáról tudunk, egyetlen kolostori vagy dómkönyvtárból sem hiányzott. A IX. századtól kezdve rendszeresen kommentálták, nemzeti nyelvekre fordították, több vonatkozásban utánozták is. Mindenek előtt olyan olvasókönyv volt a középkori olvasó számára, mely felemelő, szép gondolataival, nyelvi, formai eleganciájával fejtette ki szüntelen hatását. Ez a hatás még a kezdődő humanizmusban is jól felismerhető. A *Consolatio* mindennek ellenére tartalmilag is igen jelentős a középkori filozófiai-theológiai spekuláció kialakulása számára, mert rajta keresztül egy sor platonista-neoplatonista gondolattal került kontaktusba a középkori olvasó. A filozófia nyújtotta vigasztalás és jótéteményei a műben előadott formában a világi bölcsesség tanulmányozására is lelkesítettek. A skolasztika számára pedig jelentős antik kultúrértékeket és elemeket közvetített. Jellemző, hogy egy sor fontos meghatározást (*aeternitas*, *beatitudo*, *providentia*, *fatum* stb.) és alapelvet merítettek belőle, többek közt Aquinói Tamás is. A skolasztika istenelméletében is több vonatkozásban felismerhető a *Consolatio* hatása. Jóllehet a *Consolatio* a kereszténységről kifejezetten sehol sem beszél, a benne megrajzolt istenkép mégis olyan, hogy szerzőjében feltétlenül keresztény gondolkodót láthattak.

Boethius művei a középkor különböző korszakaiban más és más mértékben és értelemben hatottak. Legkorábban az *Opuscula sacra* és a *Consolatio* terjedt el, míg logikai iratait csak a X. századtól vették határozottabban figyelembe. A *Consolatio*-t korán lefordították nemzeti nyelvekre (angolra, franciára, németre), az oktatás klasszikus eszközévé vált, s értelmezését, a különböző korszakok gondolatvilágához való kapcsolódását kommentárok sora illusztrálja. Olvasottságának, közkedveltségének aranykora mégis a XII. század, s Chartres az a hely, ahol az oktatás anyaga és exegézis tárgya volt. Ugyancsak a XII. század az, mely megszilárdította és meghatározta a logika helyét a tudományok rendszerében, s ennek keretében Boethius logikai munkáinak értékét is igen határozottan felismerte. A logikában *subtilissimus fuit* — mondja Boethiusról egy anonim chartresi kommentár. A XII. század filozófiai és theológiai gondolkodásában oly gyakran jelenik meg Boethius, hogy e korszakot, melyet irodalmi-stiláris szempontból *aetas Ovidiana*-nak szokás nevezni, a legújabb irodalomban *aetas Boethiana*-ként jelölik meg.[5]

Amint arra kommentárunk elemzése során még alkalmunk lesz visszatérni, Boethiusban Nagy Teodorik üldözésének mártírját látták, legendáját az egész középkor elfogadta, még Dante is a Paradicsomban jelölte ki Boethius helyét. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy filozófiai, theológiai tanításait is egyértelműen, minden megjegyzés vagy vita nélkül akceptálták. A IX. században Ratramnus védte meg az eretnekség vádjától, de a XI. század antidialektikusai is ellene foglaltak állást. Egynémely tétele a XII. században is bizalmatlanságot váltott ki; *magis fuit philosophus quam theologus* — állapította meg az egyik kommentár róla.[6] A *philosophus* itt pejoratív jelző, olyan bölcselőt jelent, akit még nem hatott át az igaz hit tüze. S idézzük Jacque de Vitry-t, aki a XIII. század elején ily módon védte meg: *Ex philosophis autem quedam possumus assumere ad commodum cause nostre. Boethius quidem De consolatione totus catholicus et moralis.*[7]

A Consolatio kommentár-irodalmának áttekintése

A Consolatio kommentálásának története azt mutatja, hogy a középkorban olyan klasszikus szövegnek tartották, melyen keresztül az antikvitásra vonatkozó ismeretek sorát is közvetíteni lehetett. E kommentárok nagy része még kiadatlan. A vonatkozó kéziratok feldolgozását Schepss kezdte meg, aki egy vékony kis füzetben közzétett programértekezésében körvonalazta tájékozódásának eredményeit.[8] Értékes munkája egy X. századi maihingeni kézirat ismertetését tartalmazza, melyet részben Froumund másolt le, benne a Consolatio két kommentárjával. Ezek közül Schepss egyiket sem tudta

[5] Ezt a véleményt különösen hangsúlyozza: *Chenu:* La théologie au 12e siècle . . . 156.

[6] Ld. *Chenu:* i. m. 154.

[7] Idézi *Grabmann:* I divieti ecclesiastici di Aristotele sotto Innocenzo III e Gregorio IX. = Miscellanea historiae pontificae V, 1, Roma, 1941. 82.

[8] *G. Schepss:* Handschriftliche Studien zu Boethius' De consolatione philosophiae. (Programm der Studienanstalt Würzburg, 1880—81.) 1881.

azonosítani. Felismerte, hogy munkája csak úgy lehet eredményes, ha vizsgálatait nagyszámú más kéziratra is kiterjeszti. Így Párizsban a Bibliothèque Nationale kéziratait kutatta, s alkalma volt kimutatni az egyik maihingeni kommentár rokonságát Alfred király Consolatio-fordításával.

A Consolatio-kommentárok tárgyköréhez ezután kerülő úton jutott el a tudomány. Rand két kommentárt publikált, melyek Boethius *Opuscula sacra*-jához készültek, s egyúttal jelezte, hogy az egyik kéziratban egy *incipit* szerint Remigius Autissiodorensisnak egy *Consolatio*-kommentárja található.[9] Ezt követően Naumann, aki Notker Boethius-fordításának forrásaival foglalkozott, megvizsgálva a Rand által jelzett kommentár szövegét, azonosította azt a maihingeni kommentárok egyikével, s megerősítette, hogy a mű szerzője Remigius.[10] Különböző X. és XI. századi német jéziratokban két további *Consolatio*-kommentárt talált, közülük az egyik anonim munka, a másik viszont azonos a Remigiusnak tulajdonított szöveggel. Szerinte Notker, a *Consolatio* első német fordítója, mindkét kommentárt használta, vagy valamilyen, a kettőből készült kompilációt ismerhetett. Egyébként Schepss, Rand és Naumann rendre ígérte az általa ismertetett kommentárok szövegének közreadását, az első világháború miatt azonban mindezekből a tervekből csak igen kevés valósulhatott meg. Két későbbi korból származó kommentár, Bovo de Corvey és Utrechti Adalbold kommentárjának szövegét adták ki a következő évtizedekben, de ezek a kommentárok igen rövidek, csupán a Consolatio III. könyvének 9. énekére vonatkoznak.[11] Az elmúlt két évtizedben ugyancsak a III. könyv 9. énekére vonatkozó további kommentárok szövegét is közzétették. Sajnálatos módon azonban a *Consolatio* egészére kiterjeszkedő, teljes kommentárok nem képezték tanulmányozás tárgyát, kivéve a XII. századi Guillaume de Conches és a XIII. századi Nicolas Triveth kommentárjait, melyekről összefoglaló áttekintést adott Jourdain és kivonatokat is közölt szövegükből.[12]

Az egyetlen kísérlet egy teljes, a *Consolatio* egészére kiterjedő kommentár kritikai kiadására az amerikai Silk munkája, aki úgy vélte, hogy egy IX. századi anonim kéziratban Johannes Scottus Eriugena kommentárját találta meg.[13]

A fentiekben összefoglalt tudományos tájékozódás a kéziratok meglehetősen szűk körére terjedt ki csupán, francia és olasz kéziratok nem vagy alig szerepeltek a vizsgált anyagban. A kéziratok körének kiszélesítése Courcelle munkájának eredménye.[14] Ő elsősorban francia és olasz, de néhány német könyvtár gyűjteményében is számos újabb kommentár kéziratát találta meg. Courcelle — felismerve a nagyszámú kéziratos emlék azonosításának és osztályozásának nehézségeit — rendszerezése alapjául a III. könyv 9. énekét választotta, mert ez a rész különösen érdekelte a középkori kommentátorokat. A filológiai-mitológiai részek magyarázatát a kommentátorok korábbi művekből minden további meggondolás nélkül átvehették, de ennél a kényes tartalmú résznél alapvetően más volt a helyzet. Itt a szerző ismertethette a korábbi interpretációt, de nem habozott elítélni vagy kárhoztatni az abban található tévedéseket sem.

Courcelle mindenesetre nagyon hasznos munkát végzett a kommentárok jegyzékbe foglalásával, korszakok szerinti leírásával, osztályozásával. Osztályozási főszempontja azonban túlságosan is szorosan érvényesült. Éppen a budapesti szöveg elemzése fogja bizonyítani, hogy a III. könyv 9. énekén kívül is lehet olyan fontos tartalmi motivumokat találni, melyek a vizsgált szöveg létrejöttének körülményeihez közelebb vihetnek.

A *Consolatio* kommentár-irodalmának áttekintését a karolingkori kommentárokkal kell kezdenünk, mert — legalábbis ezidáig — a IX. századinál korábbi eredetű ilyen

[9] *E. K. Rand:* Johannes Scottus. München, 1906. 96.

[10] *H. Naumann:* Notkers Übersetzung von Boethius. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker, 121) 1913.

[11] Bovo de Corvey kommentárját kiadta *A. Mai:* Classici auctores, tom. III. 332—345.

[12] *Ch. Jourdain:* Des commentaires inédits de Guillaume de Conches et de Nicolas Triveth sur la Condolation de Boèce. = Notices et extraits de manuscrits, XX. tom. 1862. 40—82.

[13] Ld. a 2. sz. jegyzetet.

[14] *P. Courcelle:* Étude critique sur les commentaires de la Consolation de Boèce. = Archives d'histoire doctrinale et litteraire du Moyen Age. XIV, 1939, 5—140. Ugyanez az anyag részben összevonva, részben újabb eredményekkel kiegészítve: *P. Courcelle:* La Consolation de philosophie dans la tradition littéraire c. fentebb idézett művének 5. részében: 241—332.

emléket nem ismer a tudomány.[15] Tévedés lenne azt hinni, hogy a karolingkori kommentátorokat megtévesztette a hagyomány, mely Boethiusban egyértelműen a keresztény hit mártírját látta. Felfigyeltek a mű laikus jellegére, a nem keresztény eszmék benne található visszhangjára. Egyes karolingkori írók a későbbi skolasztikus kommentátorokkal szemben a *Consolatio* némely tételével határozottan vitába szálltak, hangot adtak fenntartásaiknak. Az eddig legrégebbinek tartott kommentátor, a szent-galleni Anonymus munkája előszavában leszögezi, hogy Symmachust és Boethiust kereszténynek tartja.[16] Jó oka van rá, mert szövegéből kiderül, hogy ő is ismerte Cassiodorusnak azt a nyilatkozatát Boethiusról, mely a modern kritika számára perdöntő volt Boethius keresztény-voltának elfogadásában. Természetes hát, hogy a Szentgalleni Névtelen keresztény értelemben magyarázza a *Consolatio*-t. A Filozófia alakjának például kétféle interpretációt ad. Az egyik szerint azonos Krisztussal, a másik szerint pedig az isteni bölcsességgel. Nem egészen egyszerű a Filozófia Boethius által részletesen leírt allegorikus alakját az isteni bölcsességgel vagy a Megváltóval azonosítani. Érvelése szerint Krisztus is emberalakot öltött: *Quia Sapientia Dei, cum esset aequalis Deo patri, semetipsam exinanivit, formam servi accipiens.* Ő is eléri az egeket: . . . *ob altitudinem doctrinarum . . . et mysteria verborum, quibus in carne adhuc positus auditores instruxit* . . . . És eltűnt az emberek tekintete elől: *Nam post predicationem suam et post miraculorum signa postque crucis tormenta, post gloriosam eius resurrectionem videntibus discipulis elevatus ascendit in coelum* . . . Tépett ruhája az eretnekségeket jelképezi, a kezében tartott könyv az Ó- és Újtestamentum és így tovább. Mindezeknek a kissé fonák értelmezéseknek ellenére a kommentátor igen tisztánlátó a Consolatio III. könyvének 9. énekét tekintve. Szerinte a világlélek a Nap, mely úgy helyezkedik el a világ közepén, mint az emberi lélek a test közepén, azaz a szívben. Siet azonban megjegyezni, hogy Szent Ágoston állást foglalt a világlélek ama teóriája ellen, mely azt Juppiter lelkéhez hasonlította; valamint ama platonista felfogás ellen, mely a csillagokat és a világot magát lelkes élőlényeknek tartotta. Ám sokkal fontosabb az ének azon tételének magyarázata, mely szerint Isten a megteremtett lelkeket szekerekre helyezi, aztán égen és földön elvetve őket végezetül visszaszólítja magához. Szerinte ebben a léleknek a halál utáni visszatérését kell látni Istenhez; a boethiusi *animas vitasque minores* kifejezés az angyalokat és az embereket jelenti. Az égi szekerekről azonban nem tud semmiféle magyarázatot adni, szerinte egyszerű metafora ez: *gentili more loquitur* — mondja, s ezzel az egész gondolatot el is utasítja magától. Ugyanez a magatartása később, ahol a Consolatio a gigászok legendáját eleveníti fel, akik az ég ellen támadtak. Erről így nyilatkozik: *Loquitur secundum fidem gentilium; vel etiam tangit veritatem, quando divisio linguarum facta est.* Nyilvánvalóan mentegetni igyekszik Boethiust azért, hogy kereszténvhez nem illő módon fejezte ki magát, így kapcsolja a témához kissé erőszakoltan a bábeli torony legendáját. Néhányszor mégis élesebb hangon nyilatkozik Boethius tanításának veszélyeiről. Felhívja a figyelmet arra, hogy úgy látszik Boethius elfogadja a lélek test előtti létezésének tételét: *Tangit hic veterum opinionem philosophorum qui dixerunt corporis mole animam esse caecatam* . . . Szemmel láthatólag kevéssé elégíti ki, amit Boethius az isteni gondviselésről mond: *Hic magis philosophice quam catholice loquitur* — olvassuk. Végezetül határozottan elutasítja Boethius tanítását a végzetről: *Hic mentitur de fato, quia Dei ordinatio temperat cuncta.* Egészében nyilvánvaló, hogy a Névtelen álláspontja azzal az Alcuin óta elterjedt nézettel azonos, mely szerint Boethius katolikus volt, s következésképp a *Consolatio*-t is keresztény értelemben igyekezett magyarázni. A III. könyv 9. énekéhez érve azonban magatartása éberebbé válik, az antik filozófusok, elsősorban Platon gondolatait ismeri fel itt, s ekkor már kénytelen megállapítani, hogy Boethius tanítása nem mindenben ortodox. Bíráló hangja ettől kezdve élesebb lesz, s interpretációja is egyre őszintébb. Amint az irodalom megállapítja róla, ez az eddigi ismereteink szerint első kommentár Boethiusról eléggé pontos képet alkotott, módszere, magyarázatainak tartalma elismerést érdemel.

Az időben következő legrégibb kommentár Remigius Autissiodorensis munkája, mely a Névtelenénél teljesebb, dokumentáltabb, de kevésbé igyekszik megítélni, megérteni és magyarázni a Consolatio-t, mint ellátni történelmi, filológiai és mitológiai jegy-

[15] Áttekintésünk alapja *Courcelle* idézett tanulmánya illetve könyve, melynek egyes részleteire hivatkozni fogunk.

[16] A szent-galleni Anonymust és művét bemutatja *Courcelle:* La Consolation de philosophie . . . i. m. 259—263, 275—278. Ugyanott találhatók a dolgozatunkban felhasznált idézetek.

zetekkel.[17] Mentsége, hogy minden valószínűség szerint szóbeli előadások írásba foglalása, tehát elsődleges célkitűzése az oktatás és a moralizálás. Tele van antik idézetekkel, akár pogány íróktól, akár egyházatyáktól, s ezek az idézetek sokszor csak távoli vonatkozásban állnak a magyarázott mű szövegével. Rövid életrajzi bevezetés után Remigius megállapítja, hogy a Consolatio egy dialógus, próza és vers keveréke, melyben a Filozófia példák és érvek segítségével vigasztalja a raboskodó Boethiust. A mű irodalmi műfaját Martianus Capella mintájára készült *satira*-ban jelöli meg, és tudni véli, hogy a dialógus platonista jellegű. Metrumaira vonatkozóan Lupus de Ferrières idevágó rövid traktátusát ismétli meg.[18] Kommentálási módszere a pontos szövegmagyarázat, kerüli a lazább parafrázist. Kitűnő pedagógiai érzékkel a szavak értelmét szinonímákkal igyekszik jobban megközelíteni. Mivel a metrumokban a természetes szórend megváltozik, magyarázata során a szavak rendjét prózai rendbe helyezi át. Mindez természetesen elemi módszer és arra vall, hogy tanítványainak a latin nyelv nem volt anyanyelve. Érdekes módon nyilvánul meg Remigius filológiai érdeklődése az általa használt *Consolatio*-kéziratok variánsai tekintetében is. Felfigyel arra is, ill. felhívja a figyelmet, hogy a szöveg értelme változik a különböző olvasatok szerint.

Nyíltan beszél arról, hogy munkájához felhasznált más magyarázatokat is, és ezek filozófiai nézetkülönbségeire esetenként reflektált. A *Consolatio* tartalmilag összetett mű, irodalmi, filozófiai, poétikai kérdéseit Remigius mind tárgyalni törekszik. Kommentárjában ennek következtében grammatikai, retorikai, dialektikai, filozófiai, történelmi, földrajzi, archeológiai, mitológiai és természettudományi ismeretekkel egyaránt találkozunk. Remigius széleskörű tájékozottsága ellenére sem nevezi meg még leghasználtabb forrásait sem. Szómagyarázatait nagyrészt Isidorustól kölcsönzi, de nevét nem említi meg. Egyetlen alkalommal hivatkozik névszerint is Serviusra, akitől ugyancsak gyakran kölcsönöz. Nem ismeri Teodorik korát, s amit a *Consolatio* kortársi szereplőiről mond, az mind puszta kiagyalás. Görögül sem tud, s mivel Boethius nem fordítja le görög idézeteit, Remigius más glosszátorok segítségével igyekszik kibogozni a görög betétek értelmét. Így azután magyarázataiban nagy melléfogások keletkeznek. Minekutána Boethius dicséri Alkibiades szépségét, Remigius szerint itt csakis nőről lehet szó. Megteszi hát Alkibiadest Hercules anyjának. S ez a melléfogás, amit a kommentátorok jóhiszeműen ismételnek, végezetül eljutott Villonhoz is, aki Alkibiadest a hajdani idők hölgyei közt tartja számon.[19]

Remigius, aki Persiust, Juvenalist, a *Disticha Catonis*-t, Avianust, Donatust, Seduliust, Martianus Capellát és Prudentiust is kommentálta, tudatos és művelt egyéniség. Klasszikus olvasottsága mellett jelentős mértékben ismeri a későantik keresztény és nemkeresztény szerzőket is. Boethius-szal szemben határozottan jóindulatú, a Consolatio-t többhelyt igyekszik keresztény szövegekkel magyarázni. A kérdéses III. 9. éneket például Johannes Scottus tanainak alapján interpretálja. Remigius kommentárjában kölcsönöz a Szentgalleni Névtelentől is. Tőle veszi át a Filozófia alakjának egyik magyarázatát, amely szerint az az isteni bölcsességgel azonos. Ruházata az *artes liberales*-t szimbolizálja, e ruha állapota azt mutatja, hogy tanulmányozásukat elhanyagolják. Szakadásait, repedéseit az eretnekek okozzák. A III. könyv 9. énekének magyarázata természetesen számára is több nehézséget rejt magában. Az első verssorban a *ratione perpetua* kifejezés Remigius szerint az Isten örök értelmével azonos, ami viszont az Isten Fiában öltött testet. Az isteni örök értelem és a *Verbum Dei* azonosításában Remigius Platon és Szent János tanításának egyeztetésére tett ily módon kísérletet. Ám annak érdekében, hogy a világ örökkévalóságáról szóló boethiusi tanítást megkeresztelje, még mélyebbre kellett merülnie Johannes Scottus Eriugena eretnekségébe. Azt írja, hogy az *aevum*-ban, tehát az idő megindulása előtt az alaktalan anyag csak Isten lelkében létezett. A Fiú vagy az Ige létrejötte volt a világ megteremtése, az idő megjelenése ill. kezdete, azaz az alaktalan anyagnak az idő alá való rendelése. Nagyon vakmerő fejtegetés ez, melyet Remigius Eriugenától kölcsönzött azért, hogy a *Consolatio*-nak keresztény értel-

[17] Remigius kommentárjának szövegét részlegesen kiadta *Stewart:* A commentary by Remigius Autissiodorensis of the De consolatione philosophiae of Boethius. = The Journal of theological Studies, XVII (1916), 22—42. Ugyancsak részleges szövegkiadás a fentebb már emlegetett Silk, Saeculi noni auctoris . . . Appendixében, a 305—343. olvasható szöveg. Remigiushoz ld. *Courcelle:* La Consolation de phiosophie . . . i. m. 278—290.

[18] Lupus de Ferrières munkáját ld. a Consolatio *Peiper* által készített első kritikai kiadásának XXIV—XXIX. lapjain.

[19] Vö. *Courcelle:* i. m. 280.

met adhasson anélkül, hogy bármit el kelljen ítélnie a műből. Számos helyen kényszerül arra, hogy Boethiust mentegesse, így a lélek praeexistentiájára vonatkozó tanítása tekintetében: *Unde a quibusdam reprehenditur. Non tamen reprehendendus est, cum beatus Augustinus similia dicit; sed in libro Retractationum se idem redarguit* . . . E kereszténvi magyarázat fáradságos munkája során Remigius örömmel fedez fel egy rövid utalást a *Consolatio*-ban a túlvilági bűnhődésről: *Nunc iam transit ad nostrum dogma, quod docet animas post mortem supplicia luere* . . . Remigius jól megérti Boethius felfogását a gondviselésről és a végzetről, világosan meg is magyarázza glosszájában, sőt még az egyházatyákkal szemben is védelembe veszi Boethiust: *Sed beatus Gregorius dicit fatum nihil esse. Sed si fatum aliquid esse dicendum est, fatum est naturalis ordo rerum ex providentia Dei venientium* . . . [20]

Remigius kommentárjának jelentősége abban foglalható össze, hogy a *Consolatio* szövegét olyan interpretálásban adhatta a tanulók kezébe, mely annak minden lehetséges ártalmát megszüntette. Tendenciája azé a humanistáé, aki az antik örökségből semmit sem akar veszni hagyni. Munkája igen elterjedt és népszerű volt, irodalmi nyomai saját korában is felismerhetők. Kommentárjának számos másolata készült, s anyagát az utókor is bőven felhasználta. Érdeme, hogy közvetítésével vált a *Consolatio* a középkori oktatás klasszikus szövegévé.

Remigius kommentárjához még a X. században több hasonló munka csatlakozott. Ezek egyikéből csak töredékek maradtak ránk egy párizsi kéziratban, mely ugyan szinte szószerint ismétli Remigiust, azonban a lélek teremtésének kérdésében nem merészkedik olyan messzire, mint ő tette.[21] Azt írja, hogy a filozófusok szerint az Úr kezdetben minden teremtett lelket magánál tart, ami egyébként az eretnek manicheusok véleménye is volt. Míg Istennél vannak a lelkek, nagyobb erejük és értelmi képességük van, de miután leszállnak a testekbe, elfelejtik mindazt, amit korábban tudtak. Ezzel nem érthet egyet: *Quam sententiam nos non recipimus; credimus enim humanis corporibus formatis animam creari, nec ante animam esse, quam corpus formatum sit.* A lelkek leszállását erkölcsi értelemben magyarázza: minél jobban eltávolodik a lélek Istentől, annál jobban elfelejti őt.

Említsük meg itt a Brüsszeli Névtelen kommentárját, melyet egyes szerzők magának Johannes Scottusnak tulajdonítottak, Courcelle szerint azonban a X. század elején keletkezett.[22] Kimutatható szoros függése Remigiustól, de Eriguena tanításának merész átvételében még Remigiuson is túltesz.

Bovo de Corvey híres kommentárja a *Consolatio* III. könyvének 9. énekéhez készült, szinte az elődöktől provokált válasz, ahogy Courcelle megállapítja róla.[23] Már előszava is rendkívül érdekes. Azért mentegeti magát, hogy kommentárjában olyan hosszasan kellett foglalkoznia a platonista eszmékkel. Szent Ágostonra hivatkozik, aki a *Civitas Dei*-ben szintén kénytelen volt exponálni a pogány eszméket, más munkáiban pedig a manicheusokét annak érdekében, hogy jobban meg tudja cáfolni azokat. Idézzük Bovo megállapítását arról, miért veszélyes Boethius olvasása: *Quisquis illorum Boetii versuum intelligentiam indagare cupit* . . . *in primis admonendum est non solum in his versibus, sed in multis locis eiusdem operis* . . . *quaedam catholicae fidei contraria repperiri*... *Quod tamen utcumque se habeat, certum est eum in his libris nihil de doctrina ecclesiastica disputasse, sed tantum philosophorum et maxime Platonicorum dogmata legentibus aperire voluisse.* Mint látható, Bovo már teljes élességében ismerte a problémát, mely később a XIX. század Boethius-kutatóit is foglalkoztatta, de azoknál jobban volt tájékozódva, mert tudta, hogy az *Opuscula sacra* Boethius hiteles munkája. Nem esett azonban abba a hibába sem, hogy elődeihez, elsősorban Remigiushoz hasonlóan mindenáron megkeresztelte volna Boethiust. Ám azt sem kell gondolnunk, hogy azért, mert felismerte a III. 9. ének pogány forrásait, Boethius szenvedélyes ellensége lenne. Igen tárgyilagosan mindazt igyekszik elfogadni, ami a *Consolatio* gondolati tartalmából nem egyértelműen elvetendő. Felismeri azt is, hogy Boethius magyarázatához vissza kell nyúlnia Platon tanításához, mivel azonban nem ismeri közvetlenül sem a *Timaios*-t, sem Calcidius kommentárját, csak Macrobius *Somnium Scipionis*-ából használhat fel munkájához egy részletet a *Timaios*-ból. Reális szemlélettel különbözteti meg a *Consolatio*-ban az asztronómiai tudomány elfogadható anyagát és a keresztények számára elfogadhatatlan pogány eredetű filozófiát. Így határozottan elítéli a lelkek előzetes létezésének és a világléleknek az elméletét. A lelkek kocsiján szimbolikus kifejezést ért, de jól tudja, hogy Boethius elfogadta a léleknek a testbe történő alászállását hirdető tanítást, és hitt a csillagok

[20] Az idézetek helye: *Courcelle:* i. m. 287.
[21] Ld. *Courcelle:* i. m. 290.
[22] Ld. *Courcelle:* i. m. 290—292.
[23] Ld. *Courcelle:* i. m. 292—295.

lelkének létezésében is. Minderről azonban így nyilatkozik: *Sed quis tam demens est ut haec monstruosa commenta non procul a fide removeat?* S az ének utolsó invokációjáról — érdekes módon fenntartást és jóindulatot egyesítve — így foglalja össze véleményét: *Fateor tamen videri mihi quaedam in his verbis philosophicum redolere venenum; sed quoniam ea catholicae aures rectius accipere et in meliorem partem interpretari solent, et ob hoc fidei non nocent, id gratanter accipio* . . . Bovo kommentárját Courcelle úgy ítélte meg, hogy szerzője meglepő kvalitásokat árul el, aki azonban történeti és kritikai érzéke ellenére a *Timaios* és a neoplatonista gondolatok ismeretének hiányában nem tudta megítélni Boethius tanítását. Nem váratott sokáig magára a *Timaios* felhasználása sem Boethius III. könyve 9. énekének magyarázatához, hiszen a X. században már ismerhették Calcidius fordításában. Egy X. századi einsiedelni kéziratban Courcelle olyan anonim kommentárt talált, mely a kérdéses éneket egyedül a *Timaios* segítségével magyarázza.[24] Ez az ismeretlen szerző a következő szavakkal vezeti be rövid, de kiváló összefoglalását; *Invocatio hec ad integrum ex Platonis dogmate sumpta est.*

Nem riad vissza attól sem, hogy szóról-szóra idézze Calcidius fordításának szövegét. A világlélek hármas természetét ugyane forrás alapján elsőként magyarázza meg érthetően és világosan. Sajnálatos, hogy e kommentár második része elveszett, így az ének magyarázata nem teljes.

Courcelle megállapítása szerint mind Bovo, mind az ismeretlen szerző a források kutatása révén eljutott a *Consolatio* e részletének történelmileg helyes interpretálásához. Jóllehet e két mű nem terjedt el nagy mértékben, mégis jelentős eredményük, hogy Remigius egy tanítványát, aki mindkét kommentárt ismerte, arra indították, hogy revízió alá vegye mestere tanítását a III. könyv 9. énekéről.[25] Ez a szerző elismeri, hogy az ének mondanivalója lényegében platonista, s ily módon mentegeti Boethiust: *Invocatio est ad Deum, in qua Platonicum dogma subtilissime introducit, sicut conveniebat philosophiae.* Remigiusnál határozottabban veti el azt a gondolatot, hogy a világlélek a Nappal azonos. E kommentár jelentősége abban foglalható össze, hogy a benne olvasható kiegészítésekkel és módosításokkal Remigius munkája jelentős sikerre tarthatott számot az egész XI. századon keresztül.

A következő kommentár, mellyel foglalkoznunk kell, Utrecht püspökének, Adalboldnak munkája.[26] Ez a mű a XI. század elején keletkezett, és azt illusztrálja, hogy a *Consolatio* oktatási célokat szolgált, és folyamatosan tanulmányozták Remigius interpretációjának megvilágításában. Adalbold a III. 9. énekkel foglalkozva Remigius módszerével és szellemében igyekszik összhangba hozni az antik filozófiát a Szentírás tanításával. Szerinte az antik filozófusok is rendelkeztek az igazság valamiféle revelációjával. Platonról és Hermesről ezt állapítja meg: *Uterque eorum caecus sub tenebris palpavit, quod Boethius exorto veritatis lumine vidit; vidit inquam non oculis corporis, sed oculis cordis. Vidit mundum perpetua ratione regi, quia intellexit illum per sapientiam Dei non tantum factum esse, sed etiam gubernari. Haec est ratio quae apud Platonem benivolentia, apud Hermetem bona voluntas, apud Psalmistam vocatur benignitas.* Adalbold Remigiushoz hasonlóan a *ratio perpetua* kifejezést a *Verbum Dei*-vel azonosítja. Ám alaposan zavarba ejti a *summi forma boni* boethiusi tétele. Ha a legfőbb jó forma, tehát valaki alakította, nincs alávetve ill. alárendelve az alakítónak? Hogyan nevezhető hát a filozófia a legfőbb jónak? Idézzük: *Sicne verbis Philosophiae repugnabimus? Illa hic introducitur ad loquendum, quae cum Creatore aderat, quando formata sunt omnia. Si huic repugnabimus, pro certo deficientes expugnabimur.* Ellenvetése azonban csak iskolás eljárás, mert a kérdést megoldja úgy, hogy feleleveníti Remigius Eriugenatól kölcsönzött teóriáját: *Bonorum ergo operatio summi boni est apparitio. Itaque forma summi boni dicitur, non quia sit formatum, sed quia formando cetera formam apparitionis suscepit.* Az *anima mundi* kérdésében szemmel láthatólag jóakarattal szemléli Boethius platonista tanítását, megjegyezve benne mégis bizonyos pogány árnyalatot: *Mundum animam habere physici dixerunt, ipsi, non creatori, vim vivificationis omnium animantium imputantes et cuncta ab eo animari credentes ipsum pro Deo coluerunt ac ideo non veritatem sed aliquid veri similia tenentes, ipsi sub suis figmentis perierunt.* E figyelmeztetés után azonban Adalbold minden nehézség nélkül elismeri egy immanens princípium létét, mely kormányozza a rendezett égi mozgást és szétosztja az életet a növények, az állatok és az emberek között. Innen van hármas természete, amit Boethius *Isagoge*-kommentárja alapján magyaráz. Úgy ítéli, hogy amit Boethius a világlélekről mond, az elfogadható. A pogány filozófusok tévedtek abban,

[24] Vö. *Courcelle:* 295—296.
[25] Ld. *Courcelle:* i. m. 296.
[26] Adalbold munkájára vonatkozóan ld. *Courcelle:* i. m. 297—299. és *T. Gregory:* Platonismo medievale. Roma, 1958, 1—15.

hogy a világlelket istenként imádták, de tévedésük megbocsátható. Adalbold magyarázata szerint a világlélek Isten szolgálatában áll, létrehozza a természeti törvényeket, a csillagok mozgását, az esőt, a szép időt, magát az életet. A lelkek szekerét Remigiushoz hasonlóan szimbolikusan értelmezi. Ám azt is megtudjuk tőle, hogy akadtak olyanok, akik sokkal vakmerőbben azt merték állítani, a lélekszekér pogány elmélete megoldotta a teremtés elmélete tekintetében Szent Jeromos és Szent Ágoston óta felmerült problémát. Idézzük: *Insuper has animas sic in caelum terramque seri dicunt quasi ante creatas et postmodum satas . . . Asserunt enim non posse eas levibus curribus aptari, nisi creatas, sicque quaestionem de anima, apud Hieronimum et Augustinum insolutam per haec verba Boetii solvere contendunt . . . Ego cum Hieronimo et Augustino malo inscius haberi, quam erroris filius videri. Eas Deum creare fateor et scio; qualiter autem creet, quia consiliarius eius non sum, penitus ignoro.* Sajnálatos egyébként, hogy azok a kommentárok, melyekre utal, nem maradtak ránk. Adalbold kétségtelenül skolasztikus jellegű munkájának magyarázataiba ily módon újabb, sajátosan platonista mozzanatok épülnek be, melyeket magától Boethiustól kölcsönöz.

A IX. és X. században a *Consolatio* éles viták tárgya volt tehát, amelyből a kommentárok csak enyhe visszhangot őriztek meg az utókor számára. Felismerték és kiemelték Boethiusnak azokat a tételeit, melyekre a platonizmus leginkább jellemző, s ha nem is tárták fel e gondolatok pontos forrásait, azt mindenesetre érezték, hogy Boethius tanítása egyáltalán nem ortodox. A minden fenntartás nélküli helyeslés csupán Remigiusra és a Brüsszeli Névtelenre jellemző, akik közben maguk is eljutnak Eriugena eretnekségének veszélyes talajára.

Adalbold munkája után, melynek keletkezése a XI. század elejére esik, szemmel láthatólag alábbhagy a magyarázók lendülete. Nem tudjuk, hogy ennek a művelődés általános hanyatlása vagy Boethius hitelének romlása volt-e az oka. A Boethius-szal szemben kialakult hangulatot mindenesetre igen találóan juttatja kifejezésre Othlo de Saint-Emmeran, egy XI. századi iskolamester, aki arról nyilatkozik, hogy a dialektika és a filozófia tanulmányozását abban a korban milyen károsnak ítélték: *Peritos autem dico magis illos, qui in Sacra Scriptura quam qui in dialectica sunt instructi; nam dialecticos quosdam ita simplices inveni, ut omnia Sacrae Scripturae dicta iuxta dialecticae auctoritatem constringenda esse decernerent magisque Boethio quam sanctis scriptoribus in plurimis dictis crederent.* S másutt ugyanez a szerző így ír: *Maior enim mihi cura est legendo vel scribendo sequi sanctorum dicta, quam Platonis vel Aristotelis ipsiusque etiam Boetii dogmata.*[27]

Magatartása, véleménye nem lehet elszigetelt, mert a XI. században a karolingkori kommentárok közül egyet sem másolnak, kivéve annak a Remigiusnak a munkáját, aki igyekezett kereszténnyé tenni Boethius művét.

A XII. században keletkezett Consolatio-kommentárok

A XII. században, melyet már bevezetőnkben mint *aetas Boethiana*-t jellemeztünk, természetesen a *Consolatio*-val való foglalkozás is nagy mértékben fellendült. Ezidáig öt új kommentárt ismerünk ebből a századból, közülük a legjelentősebb Guillaume de Conches műve, melyet sajnos még nem adtak ki, csupán egy múltszázadbeli leírásból és Courcelle tanulmányaiból ismerjük.[28]

Guillaume kommentárja teljes mű, tehát a Consolatio egészére kiterjed. Azt a módszert követi, hogy hol szorosan tapad a Consolatio szövegéhez, rövid glosszákra szorítkozva, hol pedig olyan terjedelmes kitéréseket tesz, melyek önálló fizikai vagy asztronómiai traktátusoknak is beillenek. Mitológiai és filológiai ismeretei jórészét Remigiustól kölcsönzi, de mégis nagyfokú önállóság mutatkozik meg benne. A kommentárt bevezető életrajz és accessus szerint Boethius kétségkívül keresztény volt, mert Nestorius és Eutichius eretnekek ellen a katolikus hit védelmében nyilvánosan is állást foglalt. Nem tud azonban Boethius mártíromságáról, halálának oka szerinte az volt, hogy nagy tekintélyére támaszkodva szembeszállt a zsarnoksággal. Teodorik ezért koholt vádakat emelt ellene, és elítéltette. Jellemző Guillaume-ra a bátor törekvés a természet megismerésére, szembeszáll azokkal, akik mereven ragaszkodnak az Írás betűjéhez. Idézzük: *Statim obstrepunt, quia in libris suis ita scriptum non inveniunt . . . Nec volunt quod aliquid supra id quod scriptum est inquiramus, sed ut rustici simpliciter*

[27] Idézi *Courcelle:* La Consolation de philosophie . . . i. m. 301.
[28] Ld. a 12. sz. jegyzetet.

credamus.[29] Fontos motívuma kommentárjának az, hogy határozottan megvédi Boethiust azoktól a vádaktól, melyek szerint Platont követve elfogadta a lelkek praeegzisztenciájának tételét. Azt írja erről: *Sed quod Plato voluisset omnes animas simul creatas fuisse, nusquam invenitur; sed impositas esse stellis et descendere per planetas, hoc quidem invenitur. Sed dictum est hoc in «O qui perpetua» per integumentum, et hoc idem ostendemus, Deo annuente vitam, super Platonem.*[30] Arra utal tehát, hogy a jelzett témát behatóbban fogja tárgyalni egy Platon-kommentárjában. Ez a nyilatkozata is alátámasztja azt, hogy az irodalomtörténet neki tulajdonítson egy *Timaios*-kommentárt, melynek szövege ránkmaradt és modern kiadásban hozzáférhető.[31] A *Consolatio* kommentálásából szükségszerűen adódott, hogy el kellett jutnia Platon magyarázatához, a *Timaios*-kommentárhoz, s mindeme előmunkálatok után írhatta meg nagy munkáját, a *Philosophia mundi*-t. Művei kronológiájából arra lehet következtetni, hogy a *Consolatio*-kommentár 1125 körül keletkezett.

Guillaume de Conches kommentárja ugyanazt az irányt képviseli, mint Remigius és Adalbold munkája. Oktatási célkitűzést szolgál, összhangot akar teremteni az antik filozófia és a kereszténység között, s eleve elfogadja Boethius minden tételét. Ám az idők változtak, Guillauma már nem kényszerül arra, hogy Remigius módjára meghamisítsa Boethius gondolatait annak érdekében, hogy kereszténnyé tegye azokat. Ismeri és elfogadja mindazt, amit Boethius Platonból merített, s ebben nem lát semmi kivetnivalót, hiszen maga is át van itatva attól a platonizmustól, mely a chartresi iskolában akkor uralkodó. Boethiust védve Platont és saját iskoláját védi. Innen a gyakori polemikus hang művében, hiszen maga is támadásoknak volt kitéve, melyek miatt el kellett hagynia párizsi katedráját.

A következő XII. századi kommentár töredék, melyet Courcelle egy vatikáni kódexben fedezett fel.[32] Ismeretlen szerzőjéről feltételezte, hogy egy Guillaume-mal riválisiskolában működhetett, mert kérdésfelvetései azonosak, csak egészen más szellemben adja meg rájuk a választ. Azoknak a teológusoknak a köréhez tartozhatott, akiket Guillaume szüntelenül bírált és támadott. E töredék csupán a Consolatio III. és IV. könyvének egyes részeivel foglalkozik. Guillaume lelkesedése helyett ez a névtelen kommentátor tartózkodó bizalmatlanságot árul el nemcsak Platon irányában, akit egyébként jól ismer, hanem magával Boethius-szal szemben is. Azzal a kérdéssel foglalkozva például, hogy Boethius elfogadja Platon tanítását a lelkek anamnéziséről, a következő megállapításokat teszi: *Animae . . . cum autem incorporantur, propter contagionem corporis omnia obliviscuntur; cum aliqua sciunt, recordantur. Tum ego, dicit Boethius, assentior vehementer Platoni. Unde Boethius creditur non fuisse catholicus nec theologus. Qui, licet in multis fideliter dixerit, tamen in multis non fideliter dixit.*[33]

Ugyancsak a Vatikáni Könyvtár Krisztina svéd királynő gyűjteményében található, mégpedig két kéziratban egy névtelen kommentár, mely eléggé elterjedt lehetett, mert további kéziratai is előkerültek. A kommentár a teljes *Consolatio*-ra kiterjed, bevezető részéből adott közre Wilmart néhány összefüggő részletet.[34] E kommentár rövid életrajzzal és accessus-szal kezdődik, Courcelle szerint puszta parafrázis, s az előző kommentárokhoz képest semmi új vagy eredeti nem található benne.

Egy müncheni kéziratban is felfedeztek egy XII. századi kommentárt, melyet szerzője szerényen *explanantiuncula*-nak nevez a *Consolatio* III. 9. énekéhez.[35] Ez a munka kevésbé törekszik Boethius megértetésére, mint inkább arra, hogy a téma kapcsán összefoglalja a *Timaios* főbb gondolatait. Teszi ezt egyébként emlékezetből, mert — mint írja — a Calcidius-fordítás nem volt a keze ügyében. Felhasználja ugyan Bovo de Corvey kommentárját, de nem osztja szigorát Boethius-szal szemben és Platon tekintetében, ám Guillaume vakmerő lelkesedése is hiányzik belőle a platonista eszmék irányában. Magatartása a karolingkori Névtelenéhez hasonló, akinek munkáját egyébként ismerhette is. Műve első részében fontos kérdéseket tárgyal, mindenekelőtt az *anima mundi*-t, második részében viszont verssorról-verssorra haladva magyarázza az éneket. A boethiusi sor *(Stabilisque manens das cuncta moveri)* kapcsán Szent Jakab levelét idézi: *Omne*

[29] Ugyanott, 51.
[30] *Courcelle:* i. m. 302.
[31] Guillaume de Conches: Glosae super Platonem. (Ed. *E. Jeaneau.)* Paris 1965.
[32] *Courcelle:* i. m. 306.
[33] *Courcelle:* i. m. 311.
[34] *A. Wilmart:* Analecta Reginensia. Reg. lat. 72, fol. 110—126, commentaire de la Consolation de Boèce. = Studi e testi, t. LIX, 1933. 259—262.
[35] *Courcelle:* i. m. 305.

datum optimum . . . desursum est, descendens a Patre luminum, apud quem non est transmutatio, nec vicissitudinis obumbratio.[36] Nem foglalkozik azzal, amit könnyen keresztény értelemben lehet magyarázni. Tárgyilagossága Platont illetően figyelemre méltó.

Végezetül a XII. században keletkezett kommentárok közül arról a tekintélyes terjedelmű műről kell beszámolnunk, melyet az amerikai Silk teljes kritikai kiadásban úgy adott közre, mint egy IX. századból származó művet.[37] Jóllehet könyve címében csak általában utal arra, hogy a kommentár egy IX. századi szerzőtől származik, apparátusában a kommentár szövegét Johannes Scottus műveiből vett szövegrészekkel összevetve arra a konzekvenciára jut, hogy a kommentár szerzője a nagy ír filozófus, Johannes Scottus Eriugena. Mivel más szövegegyezéseket is ki tudott mutatni Remigius, Adalbold, Guillaume de Conches kommentáraival, úgy gondolta, hogy azt a rendkívüli fontosságú karolingkori kommentárt fedezte fel és tette tudományos közkinccsé, mely minden későbbi Consolatio-kommentár alapjának tekinthető. Elgondolását nagymértékben befolyásolta az a körülmény, hogy a firenzei Biblioteca Laurenziana egyik kéziratában egy *Boethius-vita* élén a következő bejegyzés olvasható: *Verba Johannis Scoti incipiunt.* Ugyancsak meghatározólag hathatott munkájára az is, hogy tanára, Rand, egy karolingkori kommentárt fedezett fel Boethius *Opuscula sacra*-jához, mégpedig két változatban, s e változatok egyikének szerzőjét Johannes Scottus Eriugena-ben jelölte meg.[38] Silk az általa használt kéziratok paleográfiai elemzése során is arra a konzekvenciára jutott, hogy köztük olyanok is vannak, melyek a Karoling-korban keletkeztek. A kommentár megjelenését követően a kritika hamarosan kimutatta azonban, hogy ez a mű semmiképpen sem lehet karoling-kori.[39] Az *Opuscula sacra*-hoz készült kommentárról ugyanis közben bebizonyították, hogy nem Johannes Scottus, hanem Remigius tollából származik. Johannes Scottus filozófiai tanításai a *Consolatio* platonista jellegéből következően ugyan eljutottak a *Consolatio*-kommentárokba, sokszor különböző közvetítők révén, de róla magáról nem bizonyítható az, hogy Boethius bármely munkájához kommentárt írt volna. Courcelle egyébként kimutatta, hogy a Silk által használt kéziratok egyike sem régibb a XII. századnál. Ugyancsak Courcelle részletesen bebizonyította, hogy éppen az ellenkezője igaz annak, amit Silk állít: a névtelen munka csupán kompilációja Remigius, Adalboldus és Guillaume de Conches kommentárainak. Courcelle kritikájára Silk azzal válaszolt, hogy korábbi álláspontját úgy módosította, miszerint a mű szerzője valóban nem Johannes Scottus, de a XII. századnál jóval korábban keletkezett.[40] Tanulmányában azt igyekszik bizonyítani, hogy a kommentár (melyet a továbbiakban Pseudo-Johannes-nek nevez) Adalbold forrása volt, keletkezésének ideje tehát legkésőbb a XI. század második évtizede. Silk ezen állítását is röviden megcáfolták, s így a kommentárban Courcelle egy meglehetősen értéktelen, XII. századi kompilációt lát, mely időben Guillaume munkája után jött létre. A sokat vitatott szöveg még egy attribuciója is előkerült az irodalomban. Az Amplonius-gyűjtemény katalógusában egy bejegyzés bizonyos Hugo-nak tulajdonít egy *Consolatio*-kommentárt, s az adat közreadója itt Hugo de Sancto Victore-re gontolt.[41] Ez azonban nem egyéb puszta feltételezésnél.

A mű értékelését, feldolgozásának módszerét, forrásainak feltárását Silk számára eleve meghatározta az a körülmény, hogy karoling-kori munkát látott benne, mégpedig a legjelentősebb filozófus, Johannes Scottus Eriugena munkáját. Talán ezért túlzó Courcelle álláspontja, mely teljesen értéktelen kompilációnak tartja. Anyaga vizsgálódásaink számára nagyon is érdekes, mert mint látni fogjuk, a budapesti kommentárral néhány hasonlóság illetve párhuzam felfedezhető benne. A kommentár Boethius rövid életrajzával és egy *accessus*-szal kezdődik, mely beszámol Boethius szerencsétlenségéről s a *Consolatio* létrejöttének körülményeiről. Megállapítja, hogy Boethius modellje Martianus Capella volt, de úgy ítéli, hogy Martianust témaválasztásában és stílusában egyaránt felülmúlja. A verselésben szerinte Boethius alig marad el Vergilius, s a prózában

[36] Jac. I, 17.

[37] Ld. a 2. számú jegyzetet.

[38] *E. K. Rand:* The supposed Commentary of John the Scot on the «Opuscula sacra» of Boethius. = Revue néo-scolastique, t. XXXVI, 1934. 67—77.

[39] *Silk* kiadását először *Courcelle* ismertette (Le Moyen-Âge 46, [1937] 74—75), majd *Cappuyns* a Bulletin de théologie ancienne et médièvale, III. n. 169), majd ismét *Courcelle:* Étude critique sur les commentaires de la Consolation de Boèce (Archives d'histoire doctrinale et litteraire du Moyen Âge 14 [1939] 24—25).

[40] *E. T. Silk:* Pseudo-Johannes Scottus, Adalbold of Utrecht, and the early commentaries on Boethius. = Mediaeval and Renaissance studies, III. 1954. 1—40.

[41] *Courcelle:* i. m. 304.

Cicero mögött. Boethius nevének és rangjának magyarázata után világosan jellemzi a *Consolatio* allegorikus és drámai felépítését. Magyarázataiban, melyeknek anyaga igen terjedelmes, gondosan követi Boethius gondolatmenetét, elsősorban a nyelvi magyarázat módszerét alkalmazza és szintaktikai problémákat old meg. Törekszik a *Consolatio* helyes szövegének megállapítéséra is, emendálja a rendelkezésére álló alapszöveget, ahol azt szükségesnek ítéli. Földrajzi, történelmi érdekességeket szívesen közöl, ezek közt akadnak furcsa tévedések. Így nála is találkozunk Remigius magyarázatával, mely szerint Alkibiades Herkules anyja volt. Számos antik, későantik és keresztény írót ismer, akiket névszerint idéz, vagy név nélkül csak műveiket említi meg. A III. könyv 9. énekének értelmezése során olyan megállapítást is tesz, melyből arra lehet következtetni, hogy át van itatva a Guillaume korában divatos platonista eszmékkel. Idézzük: *Sciendum, quod quicumque de constitutione mundi digne tractant, tam catholici quam ethnici, duos mundos esse asserunt: unum archetypum, alterum sensibilem.*[42]

Mit mondhatunk el összefoglalóan a XII. századi kommentárokról? Boethius megítélésében általános e kor kommentátorainak véleménye arról, hogy keresztény volt, ehhez már nem fér semmi kétség. Nagyarányú kommentálása a platonizmus divatjával függ össze, ennek az irányzatnak kedvelt auktora volt. Igaz, ebben a században is akad olyan kommentátor, aki meg tudja különböztetni tanításában azt, ami a kereszténységgel összeegyeztethető, s ami attól idegen. A XII. század második felétől a XIII. század végéig újabb kommentárt nem ismer a tudomány. Egy bécsi kódexben a XIII. század első feléből származó francianyelvű kommentárt fedeztek fel, mely egy korábbi latinnyelvű kompiláció fordítása.[43] Mint Courcelle megállapította, a III. könyv 9. énekének vonatkozásában ez a munka Adalbold francia fordítása, a többi részt pedig Guillaume inspirálta.[44] Az Aquinói Tanás műveként kiadott *Consolatio*-kommentár téves attribúció. A kommentálás hanyatlásában a *Consolatio* platonista elemeinek az arisztotelizmussal szemben tapasztalható háttérbe szorulását kell látnunk. Meg kell azonban jegyezni, hogy a *Consolatio* tekintélye és olvasottsága a XIII. századon keresztül is változatlan.

A budapesti kommentár

1. Mint azt fentebb már elmondottuk, az igen kiterjedt kommentárirodalomból csupán egy mű teljes szövegét ismerjük, a többiből részletek vagy összefoglaló ismertetések, illetve Courcelle katalógusszerű áttekintése áll rendelkezésünkre. Ennek az anyagnak az áttanulmányozása alapján megállapítható, hogy a budapesti szöveg egyetlen más — ezidáig ismert — kommentárral sem azonos. Míg a korábbi kommentárok számos átvételt, szövegszerű egyezést mutatnak, művünkben a források ilyen felhasználását nem lehet megállapítani. Bizonyos terminológiai és tartalmi hasonlóságot szövegünk és Pseudo-Johannes közt találtunk ugyan, ez a néhány motívum azonban inkább keletkezésük közös korszakára utal, mint közös forrásra vagy még kevésbé közvetlen átvételre.[45]

[42] Uo.

[43] *A. Thomas:* Notice sur le manuscrit 4788 du Vatican. = Notices et extrait de manuscrits de la Bibliothèque imperiale. . . t. XLI, 1917. 29—90.

[44] Ld. *Courcelle:* i. m. 317.

[45] Kommentárunkhoz hasonlóan Pseudo-Johannes munkájában is nagy hangsúlyt kap az erkölcsi tökéletesség. Így: *Philosophia specie perfectionis sue allicit homines sapientes. (Silk* kiadása: 7, 18—19). *Omnes perfecti eidem innituntur (philosophiae), a qua quidem tota eorum perfectio consistit* (7, 33). *Cum sublimioribus id est perfectioribus sublimiora loquitur et disputat* (13, 12). Ugyancsak kommentátorunkhoz hasonlóan használja az *alienatio mentis* kifejezést: *ui vero stupore deprimitur, alienationem mentis videtur habere* (23, 19). Egészen megfelelő mondatok: Pseudo-Johannes: *Delatrasse id est irrationabiliter locutus fuisse* (53, 1—2). A budapesti szövegben: *Delatravi id est irrationabiliter locutus sum.* Pseudo Johannes: *Cuius frenis etc. Id est cui domino vel duci servire est regnare* (54, 21—22.). A budapesti szöveg: *Cuius agi frenis etc. Sensus est: cui servire regnare est.*

Bevezetőnkben jeleztük, hogy a kommentár csak a *Consolatio* első könyvéhez és második könyvének elejéhez készült. Míg ismeretlen szerzőnk a *Consolatio* első könyvének negyedik prózájáig minden mondatot nyomon követ, ettől kezdve válogatva magyaráz, s az eredeti szöveget nagy lakunákkal kíséri. A második könyvből magyarázatra kiszemelt részek már igen ritkák, s azzal a módszerrel is él, hogy a soron következő metrum szövegét nem szó szerint magyarázza, hanem egyszerűen tartalmi összefoglalását adja. — Munkamódszeréhez tartozik az a célkitűzése, hogy elsősorban a *Consolatio* tartalmi elemzésére törekszik, s nem kíván foglalkozni sem verstani, sem prózai műelemzésével. Ez egyébként szokásos a kommentárok körében, hiszen a *Consolatio* verstani elemzése terén vagy felhasználták Lupus de Ferrière munkáját, vagy ahhoz utasították az érdeklődőt. Kommentátorunk hangoztatott programja ellenére a *Consolatio* első énekének kapcsán hosszasan időzik a *carmen*, a *mesti modi* kifejezések magyarázatánál. Érdemes néhány általa itt használt terminus technicusra felfigyelni. A *versificatores* szó például az *ars versificatoria*-t idézi fel bennünk, melynek első emlékei a XII. század közepéről származnak. Ugyancsak az *ars dictandi* területére vezetnek a *poetrica, metrica dictamina* kifejezések. A *poetrica* melléknév a *poetria* főnévből származik, ennek XII. századi elterjedését több adat is igazolja. Gundissalinus például a tudományok osztályozásáról írt igen érdekes munkájában említi e kifejezést: *Poetica sive poetria a poemate, instrumento scilicet suo, dicitur . . .*[46] Johannes de Garlandia ars poetica-jának ugyancsak *Poetria* a címe, s egy XII. századi itáliai kéziratban Bernardus Silvestris *De universitate mundi* c. műve is a *Poetria* címet viseli.[47]

A műben egyébként a kommentár és a glossza, melyeket a középkor műfajilag jól szét tudott választani, egyaránt érvényesül. A sokszor csak szinonimákat felsorakoztató, szoros értelemben vett szövegmagyarázatot számos hosszabb, önálló jellegű fejtegetés váltja fel, úgy, ahogy ezt a téma — névtelen szerzőnk ítélete szerint — megkívánta. A *Consolatio*-kommentárok sorában ez az eljárás nem újdonság. A legnagyobb tökélyre e módszert Guillaume de Conches vitte, aki nagy filozófiai és természettudományos műveltség birtokában számos kérdésről értekezett a *Consolatio* magyarázata során ilyen önálló fejezetekben.

Kommentárunk metódusának jellemzéséhez tartozik, hogy a *Consolatio* értelmezését meglehetősen szabadon, de a maga szempontjából céltudatosan és következetesen végzi. A *Consolatio*, Boethius és a Filozófia nagy párbeszéde névtelen szerzőnk számára kitűnő eszköz és példatár arra, hogy a keresztény etika tanítását igen apró részletekig és tételekig kifejtse. S ezzel lényegében legfőbb jellemvonására, minden eddig ismert hasonló műnél határozottabban moralizáló, etikai jellegére is rámutathatunk. Boethius és a Filozófia párbeszédében kommentátorunk az erkölcsileg tökéletes és a tökéletlen, az erős és gyenge ember dialógusát látja, és célja az, hogy megtanítson a keresztény értelemben vett lelki tökéletesség vonásainak biztos felismerésére. Ebben az értelemben a halál ténye is alig vet árnyékot erre a párbeszédre, illetve az is csak alkalom arra, hogy a keresztény tökéletesség erejét mindenek felett hangsúlyozza.

[46] *L. Baur:* Dominicus Gundissalinus: De divisione philosophiae. Münster 1903. 57.
[47] Vö. *S. Durzsa:* L'ars dictaninis di un maestro italiano del secolo XII. = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 12 (1970) 173, 36. sz. jegyzet.

2. Vizsgáljuk meg ezek után a kommentárt bevezető Boethius életrajz és *accessus* tartalmát. Általánosságban megállapíthatjuk, hogy az eddig ismert életrajzokkal szövegünk *vita*-ja nem azonos. Boethius-kiadásában Peiper közzétette hat, általa ismert életrajz szövegét;[48] Silk Pseudo-Johannese is egy *vita*-val és *accessus*-szal kezdődik, nemkülönben a Wilmart-által ismertetett kommentár és Guillaume de Conches kommentárja, de olvasható még Boethius-*vita* Conradus Hirsaugensis *Dialogus super auctores*-ában és annak az *accessus*-gyűjteménynek Boethius-szal foglalkozó fejezetében, melyet újabban Huygens tett közzé.[49]

Kommentárunk e részében mindenekelőtt az a meglepő, hogy az életrajznak majdnem a felét Teodorik és a gótok története foglalja el. Szerzőnk nem elégedett meg azzal, amit a korábbi életrajzok Teodorikról és Boethiusról tudtak, hanem azt — nyilván olvasmányaiból — Teodorik életére, származására, itáliai működésére vonatkozóan újabb adatokkal egészítette ki. A gót népnévnek olyan magyarázatát adja, amit más forrásból nem ismerünk.[50] Nem mulasztja el kiemelni azt sem, amit a krónikák is hangsúlyoztak, hogy Teodorik Itáliában jelentős mértékben építkezett. Annak az adatának, hogy Teodorik Rómában a Porta Appia előtt, a Tiberis mellett palotát építetett, ezidáig nincs nyoma az irodalomban. Szinte mentegeti Teodorikot, mikor azt állítja, hogy Nagy Konstantin ariánus utódai birták rá a katolikusok üldözésére. Ezzel elérkeztünk az életrajz egyik igen fontos mozzanatához, nevezetesen ahhoz a kérdéshez, hogy szerzőnk szerint Teodorik miért börtönözte be Boethiust. Arról, hogy Boethius az ariánusok elleni harc mártírja lett volna, nem tud egyetlen *vita* vagy *accessus* sem. Bukásának okát mindezek a források a zsarnokság elleni állásfoglalásában, tehát konkrét politikai motívumokban jelölik meg.

Jóllehet a kommentárok és életrajzok körében erre nincs adat, mégis élő középkori hagyomány volt az, hogy Boethius az ariánusok elleni küzdelem katolikus mártírjaként halt meg. Már Alfred király *Consolatio*-fordításának előszavában távoli utalás található arra, hogy Boethius Teodorik keresztényüldözésének mártírja lett. A modern kutatás megvizsgálta ezt a kérdést, feltárta e középkori hagyomány forrásait, s arra a konzekvenciára jutott, hogy mindez inkább csak legenda, történeti alapja nincs.[51] S ugyanezt mondhatjuk kommentárunknak arról az állításáról, hogy Teodorik idejében Rómában jeles bölcsek hevesen üldözték az ariánizmust. Boethius maga az *Opuscula sacra*-ban megemlíti ugyan az ariánusokat, de semmiesetre sem az éles vita vagy támadás hangján.

A Boethius mártíromságáról szóló hagyomány mindenesetre igen határozott lehetett, a XII. században is nyomát lehet találni. Petrus Abaelardus például ezeket írja Boethiusról: *Constat hunc egregium senatorem Romanum . . . in illa persecutione Christianorum qua in Joannem papam ceterosque Christianos Theodoricus saeviit una cum predicto Symmacho occubuisse.*[52]

[48] Boethius: Philosophiae consolationis libri . . . Recens. *R. Peiper.* Lipsiae, 1871. XXX–XXXV.

[49] Accessus ad auctores. Édition critique par R. B. C. Huygens. Bruxelles 1954. 40–42. (Collection Latomus XV.)

[50] . . . *a latinis appellati sunt gotti a vulgari nomine quo ipsi nominant Deum id est goth.* Clmae 12, fol. 1ª.

[51] *W. Bark:* The legend of Boethius's martyrdom. Speculum 21 (1946) 312–317. *R. Patek:* The beginnings of the legend of Boethius. Speculum 22 (1947) 443–445.

[52] Theologia christiana, *Migne* PL 178, 1165.

Szerzőnk mindenesetre nagy súlyt helyezett Boethius arianizmus-ellenességének hangsúlyozására, mert a kommentár szövegében két alkalommal is visszatér az arianus eretnekség kérdésére. A *Consolatio* I p 3,5-höz, a *meam criminationem* szavakhoz a következő magyarázatot fűzi: *Meam scilicet criminationem qua inpii mentiuntur asserentes patrem et filium et spiritum sanctum esse inequales . . . hoc enim est criminatio Arrianorum qui dicunt solum patrem Deum esse, filium vero tantummodo creaturam esse, spiritum sanctum vero creature creaturam esse.*[53] Nyilvánvaló, hogy az eredeti szöveghez ennek a megállapításnak semmi köze sincs. Még szembetűbőbb, hogy a kommentátor hogyan formálja át saját ízlése szerint Boethiusnak azokat a megállapításait, melyekben az ellene felhozott vádakat sommázza. A *Consolatio*ban előadottak szerint azzal vádolják Boethiust, megakadályozott egy feljelentőt abban, hogy a senatus ellen felségsértés címen vádat emeljen. Idézzük, hogy mit kerekít ki ebből kommentátorunk: *Hic notandum, quod in tempore arriane heresis senatores quia catholici erant, sepe conquerebantur dicentes multum conpatiendum esse inperatori, quod cum pater eius fuisset catholicus et fidei deffensor, ipse in heresim prolapsus esset per astuciam Arrianorum. Hoc autem audientes aulici quidam verba bona senatus perverterunt in verba detractionis et retulerunt ea regi, propter quod rex misit legatum inperatori cum litteris ,in quibus continebatur: Senatus Romanus reus est magestatis. Hoc autem sentiens Boetius litteras abstulit legato. Quo audito rex conposuit litteras sub nomine Boetii ad senatum, quarum continentia hec erat: Heresis inperatoris ecclesie ruina est. Consulimus discretioni vestre ut clero et populo Romano assumpto katholicum eligamus inperatorem. Has siquidem litteras rex transmisit inperatori. Quo audito scripsit inperator regi in hunc modum: Decrevimus Boetium tanquam reum magestatis proscriptum esse et in exilium relegandum.*[54]

Mindaz, amit itt szerzőnk elmondott, naív és történelmi alapot nélkülöző koholmány. Fontos azonban abból a szempontból, hogy a kommentár keletkezését olyan időszakhoz kapcsolja, melyben az arianizmus kérdése valamilyen formában napirenden volt. Ehhez a kérdéshez két mozzanatot kívánunk megjegyezni. Az első az, hogy a XII. század egyik uralkodó nagy témája, mely a gondolkodókat leginkább foglalkoztatta, a szentháromságtan és ezzel kapcsolatban a krisztológiai dogma. Anselmus Canterburiensis *Monologium* c. művével és Roscelinus ellen írott vitairatával ezt a témát az érdeklődés előterébe állította. A XII. századból és a XIII. század elejéről származó *Sententiae*-k és teológiai *Summa*-k a szentháromságdogmának fokozott érdeklődést biztosítanak. S hogy a szentháromságtan a XII. század szellemi életében milyen tekintélyes helyet foglalt el, misem bizonyítja jobban annál, hogy az Egyház is állást foglalt neves tudósok éppen e tétel tekintetében téves vagy tisztázatlan álláspontjával szemben.[55]

A második mozzanat az *arianus* szó illetve megjelölés értelmezésére vonatkozik. Az eretnekségek történetével foglalkozó modern kutatás ugyanis feltárta, hogy az *arianus* elnevezést a XI. és a XII. században a kathar eretnekség megjelölésére használták.[56] A XI. században kevés, de a XII. század

[53] Clmae 12, fol. 14[a].
[54] Clmae 12, fol. 18[b].
[55] *Grabmann:* i. m. II. Bd. 7.
[56] *R. Manselli:* Una designazione dell'eresia catara: «Arriana heresis.» Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 68 (1956) 235–239.

közepétől egyre több nyoma van e kifejezésnek, a XII. század második felében pedig olyan dokumentumokban is előfordul, melyeket szélesebb terjesztésre szántak, így például Henry clairvauxi apát leveleiben. Egy, a XII. század közepén keletkezett *ars dictandi* egyik variánsában kutatásaim során ugyancsak találkoztam a névvel.[57]

Az elmondottak mind tartalmilag, mind formailag indokolják, hogy ismeretlen szerzőnk kommentárjában miért fektetett szemmel láthatólag nagy súlyt az arianizmus tárgyalására.

Az életrajzi rész kommentárunkban a többi *vita*-hoz hasonlóan nagy figyelmet szentel Boethius nevének, pontosabban nevei magyarázatának. Szembetűnő, hogy nem közli a nevek görög eredetű értelmezését, amit viszont más életrajzok rendre megtesznek. Szerzőnk s a későbbi másolók a görög nyelvet nem ismerték, a *Consolatio* görög idézeteit rosszul írták át, s nyilván értelmezésük is másodlagos forrásból származik.

Igen instruktív az életrajzhoz közvetlenül csatlakozó *accessus*, mely a kommentálni kívánt mű pontos címe után felsorolja azokat az alapszempontokat, melyeket az elemzésben szem előtt kíván tartani. Ezek a következők: *materia, intentio, finis, tractandi modus*. Ma már jól ismerjük ezeknek az irodalomelméleti kategóriáknak a kialakulását, melyeket az egyes írókhoz szerkesztett *accessus*-okban a középkor folyamán alkalmaztak.[58] Conradus Hirsaugensis *Dialogus*-ában például az egyes auktorok tárgyalása a következő *circumstantia*-kra épül: *operis materia, scribentis intentio, finalis causa, cui parti philosophie subponatur*. A Wilmart által ismertett XII. századi anonim kommentárban ezek a szempontok tökéletesen megegyeznek kommentárunk kategóriáival, legfeljebb sorrendjük cserélődik fel: *materia, modus, intentio, finis*. Ám megtaláljuk őket Guillaume de Conches kommentárjának accessusában is. Mint azt Glauche kutatásai dokumentálták, az eredetileg Boethius Porphyrius-kommentárjában megjelenő kategóriáknak elterjedése és általános alkalmazása a XII. század didaktikai és teológiai irodalmában, különösen pedig az *ascessus*-okban figyelhető meg.

Az *accessus*-ok körében nyerünk magyarázatot arra a kérdésre, hogy szövegünk első mondatát valójában hogyan is kell értenünk. Ez a mondat ugyanis így hangzik: *Prologus est Anicii Manlii Severini Boecii de consolatione liber primus incipit*. Miért vezeti be a címet, pontosabban az *incipit*-et a szerző úgy, hogy az egyben a prológus is? Erre a választ az a gondolatmenet adja meg, mely a középkori *Consolatio*-magyarázók körében már felmerült arra a kérdésre, vajjon miért nem írt prológust Boethius a *Consolatió*-hoz. Idézzük Conradus Hirsaugensist, akinek *Dialogus*-ában éppen ezt kérdezi a tanuló tanítójától; s a tanító így válaszol: *Consuetudinis quidem quorundam scriptorum est, ut ais, prologos operi suo prefigere, quibus opus sequens aut commendant aut excusant, auditores suos benevolos dociles et intentos reddentes; sed Boethius in ipso titulo, qui gerit officium prologi, haec omnia breviter comprehendit et lectorem ex ipso titulo ad considerationem operis sequentis instruit . . .*[59]

[57] Egy bolognai stílustanító, Bernardus *ars dictandi*-jának üdvözlési példái közt olvassuk: *R. dei gratia episcopus L. probo de ariano*. Orsz. Széchényi Könyvtár, Clmae 10, fol. 18b.

[58] Vö. *G. Glauche:* Schullektüre im Mittelalter. München 1970. 113—115.

[59] Conradus Hirsaugensis: Dialogus super auctores sive Didascalon. Hrg. von *G. Schepss*. Würzburg 1889. 57.

Vizsgáljuk meg ezek után, hogyan határozzák meg a különböző *accessus*-ok a *Consolatio* eszmei mondanivalóját. Kommentárunk szerzője ebben a vonatkozásban jól illeszkedik e munkák körébe, de mint látni fogjuk, tartalmilag el is válik tőlük. E forrásokat végigolvasva azonban felcsillan bennük egy-egy gondolat vagy kifejezés, ami kommentárunkban is megtalálható. Pseudo-Johannes szerint Boethius szándéka az, hogy az evilági javak elvesztése miatt bánkódókat kívánja a filozófia segítségével vígasztalni, kimutatván, hogy a világi javakban nincs igazi tökéletesség, igazi boldogság. A váltakozó és múlékony világi javak megvetésére akarja rávezetni az embereket Boethius a Huygens-féle *accessus*-gyűjtemény vonatkozó fejezetének írója szerint is, mert a világi javakban nincs igaz boldogság. Conradus Hirsaugensis előadásában a *Consolatio* témája a vígasztaló bölcsesség, mely minden szenvedőt ki akar menteni bajából, és a világ megvetésén keresztül az igazi jó megismerésére szándékszik elvezetni. Az Anonymus Reginensis szerint Boethius a türelem erényére kíván nevelni. A szerencsétlenek, nyomorultak nála is azok, akiket befolyásol a világi dolgok alakulása.

Hogyan fejti ki az alapeszmét kommentárunk? Általában az itt ismertetett írások eszmekörében mozog, nem egy hasonló hangzású kifejezés árulkodik is erről. Gondolatmenete abból indul ki, hogy Teodorik üldözte a katolikusokat, s szerinte Boethius attól tartott, hogy a gyengéket meg fogja ingatni ragaszkodásuk a világi javakhoz. Míg ezt a többi hasonló mű nem teszi, kommentárunk meghatározza a *consolatio* fogalmát *(Est autem consolatio exhortatio perfectorum, per quam id intenditur, ne infirmi a iusticia recedant in adversis)*,[60] s ebben a meghatározásban már megjelennek a *perfecti* és *infirmi*. Még határozottabban fogalmazza meg a kétfajta emberi tulajdonságot, mint a mű tárgyát: *. . .materiam assumpsit, unde hanc conponeret consolationem, infirmitatem videlicet inperfectorum et perfectorum firmitatem.*[61] Ám nem általában a gyengékről van itt szó, hanem az *infirmorum fratrum in ecclesia fragilitas*-ról, akiket megingathat a türelem erényének hiánya. A vígasztalást az erkölcsileg tökéletesek nyújtják, s az ő szerepüket a dialógusban a filozófia alakítja. Kommentátorunk siet ezt világosan meg is magyarázni: Boethius, jóllehet tökéletes ember volt, személyében mégis a tökéletlenek gyengeségét kell az olvasónak látnia, ő játssza itt a gyenge ember szerepét. A *consolatio* fogalmáról idézett meghatározásban egyébként a *iusticia* szerepeltetése az újdonság, melyet az alábbiakban a *iusticia naturalis* értelmezése során fogunk részletesebben is megvilágítani.

3. Kommentárunk elemzése során mindenekelőtt vizsgáljuk meg azt, mit tanít a filozófia alakjáról, s ennek kapcsán hogyan részletezi a tudományok felosztását. A filozófia leírásában érdekes módon retorikai jellegű kategóriákat tart szem előtt, melyek pontos megfelelőjét ugyan nem találtuk meg, de közülük néhánnyal XII. századi munkákban találkozunk.[62] A filozófia lényegét azzal a hasonlattal magyarázza, hogy nő alakjában megjelent látomás, mely nem *istorialis, sed mistica*. Úgy használja ezt a kifejezést, mint ami jólismert, nem szorul különösebb magyarázatra. A *historialis* szó a középkorban általában a látható, tapasztalható, reális valóságot jelentette, szemben a

[60] Clmae 12, fol. 1[b].
[61] Clmae 12, fol. 2[a].
[62] A retorikai kézikönyvekben a *quid, quantum, qualis, ubi* etc. a személyek leírásának kategóriái.

misztikussal, a látomással.[63] Ennek a szimbolikus nőalaknak a lényege: *Invisibiliter generat et nutrit de inperitis peritos, de insipientibus sapientes, de inperfectis perfectos.*[64] Sommázva tehát már itt megfogalmazza kommentátorunk a filozófia erkölcsi tartalmát, a tudás és erkölcs egységét, amit a későbbiek során többhelyt is érinteni fog. A bölcsesség helye a fejben van, s miként a fej minden érzéklet teljessége, úgy a filozófia minden tudás és erény teljessége. Más forrásból is ismert az a megállapítása, hogy a filozófiát azért nevezték a bölcsesség szeretetének, mert az ember csak törekszik, vágyik utána, de teljességében elérni nem tudja.

Kommentárunk a filozófiát három főágra osztja: *Continet enim physicam, ethicam, logycam.* Ez a hármas felosztás a hagyomány szerint Platonra nyúlik vissza. Platon ugyan ilyen tudományfelosztást nem szerkesztett, de már Cicero is Platonnak tulajdonítja. Idézzük: *Fuit ergo iam accepta a Platone philosophandi ratio triplex, una de vita et moribus, altera de natura et rebus occultis, tertia de disserendo et quid verum, quid falsum, quid rectum in oratione pravumve, quid consentiens, quid repugnans esset iudicando.*[65] Sextus Empiricus viszont arról beszél, hogy először Xenocrates s őt követően a Stoa alkalmazta ezt a hármas felosztást. Nem követhetjük ennek az osztályozásnak érdekes útját az antik gondolkodásban; a középkor számára Szent Ágoston közvetítette, aki szerint e hármas felosztás Istennek a világhoz és az emberekhez való viszonyából vezethető le, amennyiben az abszolutum a *causa subsistendi* (fizika), a *ratio intelligendi* (logika) és az *ordo vivendi* (etika) forrása. Ez az ágostoni magyarázat a filozófia egészének vallásos, teológiai karakterét adta meg. A középkorban számos szerzőnél megtalálható a hármas felosztás, így Cassiodorusnál, Isidorusnál, Beda Venerabilisnél, Alcuinnál, Hrabanus Maurusnál. Johannes Scottus a teológiát, mint tudományt is hozzákapcsolja. Gilbertus Porretanus az aristotelesi felosztással elegyiti, de jelentkezik Johannes Sarisberiensisnél, Albertus Magnusnál és Szent Bonaventuránál is. Kommentárunk tudományfelosztásának érdekessége, hogy a platoninak tartott felosztást az Aristotelesre visszanyúló felosztással is kombinálja. Ugyanis a következőket állapítja meg: *Per physicam enim continet tres speculationes, naturalem videlicet et mathematicam et theologicam.*[66] Aristoteles felosztása a tudományokat teoretikus és praktikus főcsoportokra tagolja, s a teoretikus főcsoportban a fizikát, a matematikát és a metafizikát különbözteti meg. Ezt a felosztást a középkor viszont eredetileg Boethius *De trinitate* c. opusculumából ismerte meg. Boethiusra hivatkozva elevenítette fel ezt a hármas felosztást a XII. század közepén működő Gundissalinus, aki önálló művet szerkesztett a tudományok osztályozásáról.[67]

4. Ismeretelméleti szempontból igen érdekes az, amit névtelen szerzőnk az értelem határairól megállapít. Idézzük: *Sunt autem in ipsa naturali speculatione et mathematica rationes occulte in mundo, in theoloyca vero rationes*

[63] Igen érdekes és bőséges dokumentációt nyújt ehhez a kérdéshez *Chenu:* Le théologie au douzième siècle . . . i. m. 63—72.

[64] Clmae 12, fol. 4[b].

[65] Cicero: Acad. post. I, 5, 19.

[66] Clmae 12, fol. 4[b].

[67] A tudományok osztályozásának középkori történetére vonatkozó alapvető munkák: *Mariétan J.:* Problème de la classification des sciences d'Aristote a St-Thomas. St. Maurice—Paris 1901., és *L. Baur:* Dominicus Gundissalinus: De divisione Philosophiae. Münster 1903.

occulte in celo. Has autem et illas nemo per investigationem haurire potest.[68] Az a mondanivaló búvik meg ebben a megállapításában, hogy a föld és ég jelzett titkait kimeríteni a vizsgáló értelem nem tudja, e titkokat csak a hit révén lehet megközelíteni. A megismerhetőség, az értelem határait tekintve további finom megkülönböztetések olvashatók a filozófia alkatára, térbeli elhelyezkedésére vonatkozó megállapításaiban. Azt a boethiusi szöveget, hogy a Filozófia alkata *statura discretionis ambigue*, úgy értelmezi, hogy az nem ugyanabban a térben helyezkedik el. Egy része az alsóbb régióban, ami érthető, másik része a felsőbb régióban, ami kevésbé érthető s harmadik része a legfelső régióban, ami *penitus incomprehensibile est.* A megismerés e hármas rétegezettségét ugyancsak a boethiusi szöveg menetében tovább konkretizálja. Idézzük vázlatosan: [*Philosophia*] *in naturali speculatione inferiorum et in morali disciplina inperfectorum et in loyca investigatione verisimilium rationum . . . restringebat sese intelligibilem et conprehensibilem esse . . . in naturali speculatione de superioribus et in morali disciplina perfectorum et in logyca speculatione rationum necessariarum videbatur pulsare celum, id est creaturas superiores cacumine summi verticis . . . ubi quidem quedam videntur, quedam vidi non possunt . . . Caput phylosophie est inteligentia eternorum. Hec igitur intelligentia quia non est de rebus compositis . . . et ideo nequiunt diffiniri, conpetenter dicitur penetrare hoc est excedere celum . . . Theoloyca namque speculatio res incomprehensibiles investigat.*[69] Azért fontosak ezek a megállapítások, mert a XII. század gondolkodásában az emberi értelem határai, a tudás és a hit viszonya sokat vitatott és tárgyalt problémák voltak. Utaljunk csupán arra a XII. század első felében keletkezett tudományelméleti munkára, melynek bevezető részét egy bambergi kéziratból ismerjük.[70] Eszerint a tudás legmagasabb formájához, az *intelligentia*-hoz vezető út a filozófia. Az *intelligentia* a *fides*-szel kölcsönhatásban adja meg a léleknek azt a képességet, hogy eljusson a teljes tudáshoz. S ha a lélek az *intelligentia* révén Istenről tekintélyes ismerethez jut is, az isteni dolgok széles területe rejtett titok marad az értelem számára. Az Anselmus által meghatározott program, a *credo, ut intelligam* problémái kavarognak itt, s a kommentárunkban olvasható megkülönböztetések mindehhez fontos adalékokat szolgáltatnak. Egyébként a hit szerepét szerzőnk sem felejti el hangsúlyozni, idézzük: *Sine fide nemo vere racionabilis est.*[71]

5. Feltűnő az az érdeklődés, amit a budapesti kommentár az *artes* témaköre iránt mutat. Mutassunk be erre az érdeklődésre egy jellemző mozzanatot. Azt a boethiusi mondatot, mely szerint a Filozófia ruházatát az erőszakos emberek keze megszaggatta, Pseudo-Johannes így magyarázza: *Hic accipit violentiam vim inferentium hereticorum prave intelligentium . . . qui non habent perfectam scientiam.*[72] Itt egyébként Remigius gondolata elevenedik fel ismét. Ám kik ezek az erőszakosak kommentátorunk felfogásában? Erre a kérdésre igen érdekesen az iskolai élet tapasztalataiból adja a magyarázatot: *Violenter in arte operantur qui vel sine magistris aliquid inaddiscunt vel per magistros*

[68] Clmae 12, fol. 5ª.
[69] Clmae 12, fol. 5ª—5ᵇ.
[70] A bambergi kézirat részletes tartalmi elemzését ld. *Grabmann:* Geschichte der scholastischen Methode . . . i. m. II. Bd. 31—34.
[71] Clmae 12, fol. 13ª.
[72] Saeculi noni auctoris in Boetii Consolationem philosophiae commentarius . . . i. m. 15.

ad perfectionem non tendunt. Példáját a hiányos tudás illusztrálására a logikából meríti: *Aliqui sciunt de terminis et de propositionibus ignorant, aliqui sciunt de propositionibus et de sillogismis ignorant, aliqui sciunt de sillogismis aliquibus et de ceteris ignorant. Aliqui vero de singulis, sed valde parum intelligunt.*[73] A *Consolatio* szövege az *artes*-re vonatkozó számos elméleti és gyakorlati megállapításra ad alkalmat szerzőnknek. Így például: *Artes comparat auctor tele. Sicut enim tela ex filis texitur, ita artes ex competentibus diffinitionibus, divisionibus, demonstrationibus aptissime dispositis connectuntur.*[74] Ugyancsak érdekes az, amit az *artes* sorrendjére, elsajátításuk rendjére vonatkozóan megállapít: *Artium artificium est rationalis dispositio eorum que prima sunt et eorum quorum sunt prima. In omni etenim arte ea prima esse dicuntur, que primum discere oportet eo, quod ipsis cognitis cetera facilius intelligantur.*[75] Az *ordo discendi*-t több XII. századi szerző tárgyalja, köztük Hugo de Sancto Victore is.[76]

Meg kell állnunk annál a definíciónál, melyet kommentárunkban az *ars*-ról olvashatunk. Idézzük: *Omnis ars materiam habet rem naturaliter existentem et que non subiacet corruptioni.*[77] Ezzel magyarázza a *Consolatio indissolubili materia* kifejezését. Mit mond erről Pseudo Johannes? Idézzük: *Indissolubili vero materia dicuntur, quia etiam si deficiant qui eas capiant, ipsae tamen non pereunt. Licet enim pereat scientia scibile tamen semper erit.*[78] Pseudo—Johannes-hez hasonló fogalmazást találunk Hugo de Sancto Victore *Didascalicon*-jában is: *Dicunt quidam, quod illud, unde agunt artes, semper maneat.*[79] S még jobban megközelíthetjük a keresett magyarázatot, ha a következőkre figyelünk fel Gundissalinus tudományelméletében: *. . .ideo scienciarum sunt species tres, quoniam una speculatur, quod movetur et corrumpitur ut naturalis; et secunda quod movetur et non corrumpitur ut disciplinaris; tercia considerat quod nec movetur nec corrumpitur ut divina.*[80] Világos hát ezek után, hogy kommentárunk meghatározását a következőképpen kell értelmezni: az ars tételei általános érvényűek, sőt mi több, az anyaggal és mindenfajta változással szemben örök jellegűek is, nem szünnek meg létezni. Az *ars*okban foglalt tételek változatlanságának, örökkévalóságának nyilvánvalóan platonista ihletésű felfogása ez.

Ugyancsak az *artes* tanításának és tanulásának most már gyakorlati pedagógiai tapasztalatai csillannak fel azokban a sorokban, melyek az *artes* állapotát írják le. Díszes külsejét a tanulók hanyagsága változtatta meg; pénz és idő kell a tanuláshoz, baj, ha a tanárokat és tanulókat más teendők foglalják le, vagy az anyagiak hiánya akadályozza őket. Hadd emlékeztessünk ennél a témánál arra, hogy középkori tanulók levelezésgyűjteményeiben milyen gyakran fordulnak elő a tanulással kapcsolatos hasonló kérdések. Egy levélminta-gyűjteményben például számos példa olvasható arról, hogyan kell a tanulónak pénzt kérnie tanulmányaihoz.[81] Hasonló művekben gyakran

[73] Clmae 12, fol. 6^{b}.
[74] Clmae 12, fol. 5^{b}.
[75] Clmae 12, fol. 5^{b}.
[76] Hugo de Sancto Victore: Didascalicon de studio legendi. *Migne* PL 176, 100.
[77] Clmae 12, fol. 5^{b}.
[78] Saeculi noni auctoris in Boetii Consolationem philosophiae commentarius . . . i. m. 14.
[79] *Migne* PL 176, 751.
[80] *Baur:* Dominicus Gundissalinus . . . i. m. 15.
[81] Ld. Bernardus Bononiensis: Multiplices epistole que diversis et variis negotiis utiliter possunt accommodari, a cura di *Virgilio Pini.* Bologna 1969. 7—8.

esik szó a tanító személyének fontosságáról, a tanulmányokban való elmélyedés igényéről stb. Abból a tényből, hogy kommentárunk ezekkel a kérdésekkel ilyen szembetűnő módon foglalkozik, bátran levonhatjuk a következtetést, hogy iskolai környezetben keletkezhetett, s esetleg oktatási célt is szolgált.

6. A fentebb bemutatott tudományfelosztásban önálló ismeretágként jelenik meg az etika. Mint látni fogjuk, szerzőnk az etika tárgyát is pontosan meghatározza, s utal antik filozófiai forrásaira is. Mivel kommentárunk egész alapeszméje az erkölcsi tanítás, amit a tökéletes és tökéletlen, az erkölcsileg erős és gyenge vitapartnerek dialógusában fejt ki, közelebbről is meg kell vizsgálnunk az etika középkori kialakulásának kérdését.

A korábbi irodalomban általában az a vélemény terjedt el, hogy önálló erkölcsfilozófia kialakulásáról csak a XIII. században beszélhetünk, mikor ismertté vált Aristoteles etikája és az oktatás anyagába is belekerült. Az utóbbi évtizedekben — bizonyos részletkutatások keretei között — újból megvizsgálták e problémát, s arra az eredményre jutottak, hogy az erkölcstan fogalma, feladat- és témaköre már a XII. században határozottan kialakult.[82] Az idevágó, és jegyezzük meg, eléggé szegényes irodalom szerint mindez a szerzetesség XII. századi fejlődésének következménye, mellyel szoros kapcsolatban áll a világi erkölcs elméletének művelése is. Az etika kérdéseivel foglalkozó középkori szerzők mindenesetre eljutottak ahhoz a nagy eredményhez, hogy az emberi tudományokat az isteni tudományoktól megkülönböztetve elválasztották a racionális erkölcsöt a kinyilatkoztatott erkölcs tételeitől. Eljutottak ahhoz az alapvető felismeréshez is, hogy míg az isteni ismeretek alapja a megtestesült ige, tehát a kinyilatkoztatás, a racionális ismeretek forrása viszont a természet tanulmányozása. A kinyilatkoztatást a Szentírás könyveinek isteni sugallattól vezetett másolói, az egyéb ismereteket az antik filozófusok közvetítették. Ezekre az antik forrásokra több-kevesebb elismeréssel illetve fenntartással sorra utalnak a XII. századi írók. Hugo de Sancto Victore szerint a görögök a természet titkainak tanulmányozásában olyan eredményeket hagytak ránk, melyek mindenképpen figyelemre méltók. Etikájukról már fenntartással nyilatkozik: ebben az erények néhány tagját ábrázolták csupán, melyeket a tökéletesség testéről lenyestek; az embert csak a Szentlélek által sugalmazott Szentírás teheti Istenhez hasonlóvá. Hugo de Sancto Victore *Didascalicon*-jában, Richard de Sancto Victore *Liber excerptionum*-ában, Geoffroy *Fons philosophiae* és *Microcosmus* c. művében egyaránt olvashatott a XII. századi olvasó etikai természetű szövegeket. Felfogásukban az etika egyike az *ars*-oknak, önálló ismeretág tehát, melyet a pogány filozófusok teremtettek meg, s igaz, hogy elégtelenül dolgoztak ki, de tanításuk mégis hasznos a keresztények számára. Milyen meggondolásból kerül az etika az *ars*-ok közé? A magárahagyott ember három bajtól szenved, mégpedig a tudatlanságtól, a bűntől és a betegségtől. A tudatlanság elllen tanulással, a bűn ellen az erény keresésével harcolhat, az anyagi természetű *ars*-ok pedig teste szükségletein segítenek. Hugo de Sancto Victore az etika megalkotójának Socratest tartja, aki szerinte könyveket is írt erről a témáról. Ebben a korban egyébként elterjedt nézet volt, hogy Socrates különböző műveket írt. Hugo Platont és Cicerót említi még az antik források közül, Geoffroy pedig ezekhez

[82] Itt a következő tanulmányra hivatkozhatunk: *Delhaye:* La place de l'éthique parmi les disciplines scientifiques au XIIe siècle. In: Miscellanea moralia in honorem . . . Arthur Janssen. Louvain—Gembloux 1948. 29—44.

a szerzőkhöz Senecát fűzi hozzá. Petrus Abaelardus még messzebbre megy az etika antik forrásainak értékelésében. Szerinte az erkölcsbölcselet a diszciplinák legnemesebbike, amit az antikok tanítottak, az erények leírását tőlük vették át a szent tanítók. A *philosophia moralis* a tudomány csúcsa, melyet a többi *ars* hűséggel tartozik szolgálni. Guillaume de Conches ugyancsak az *artes* körébe helyezi az etikát, mint a praktikus filozófiát, melyet az *ignorantia* gyógyszereként alkalmaz az ember. Az erényekről szóló fejtegetését egyébként Cicerótól veszi kölcsön, mégpedig a *De inventione*-ból. Johannes Sarisberiensis minden munkájában idézi az antik moralistákat, akiket *ethici* néven emleget. Az *ethicus* nála nem más, mint pogány auktor, hol Horatius, hol Seneca, hol pedig Persius. Összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy a XII. század egyik kulturális jellemzője az antik etika újrafelfedezése, mely érdekes módon kapcsolódik a természet iránti érdeklődés fellendülésével. Az etika e nagyarányú fejlődéséhez szorosan hozzátartozik az a tény is, hogy e században számos traktátus foglalkozik a lélek kérdéseivel, fejlődnek a pszichológiai kategóriák is, melyeket a lélek képességeinek osztályozásában alkalmaznak. Mindeme fejlődés eredménye azoknak a műveknek a megjelenése, melyek kifejezetten erkölcstani kézikönyveknek tekinthetők, így például Petrus Cantor *Verbum abbreviatum* c. műve, vagy a *Moralium dogma philosophorum*, melynek szerzősége vitatott, de feltehetőleg Guillaume de Conches munkája.

Az etika iránti érdeklődés rendkívül szembetűnő a budapesti kommentárban. Az erkölcstan megteremtői közt elsősorban Socratesre hivatkozik. Idézzük: *Manus enim philosophye sunt philosophi, per quos ipsa parata est contexendo artes, sicut per Platonem et alios multos physicam, per Socratem et alios multos ethycam* . . . [83] Elea város nevét eltorzítva s Socratest odatelepítve a következőt írja: *Eleasis locus fuit, in quo Socrates de ethica scripsit* . . . Ugyanitt Platont is az etikai írók közé sorolja: *Academya vero locus fuit in quo Plato de ethica scripsit.*[84]

Lássuk ezek után, hogyan határozza meg az etikát fentebb már említett tudományfelosztásában. Idézzük: *Per ethicam vero conprehendit inperfectorum disciplinam, que est secundum iusticiam naturalem.* Az *ars*-ról adott meghatározásában világosan megjelöli az etika tárgyát: *Sic enim physice materia est natura, ethice vero materia est mos* . . .[85] Ez utóbbi meghatározása nem is szorul további magyarázatra, azért tanulságos, mert az ismeretek osztályozásában az erkölcstan szilárdan kialakult helyét demonstrálja. Annál fontosabb és érdekesebb azonban az előző definícióban a *iusticia naturalis* fogalma, amit bővebben is meg kell világítanunk. Mindenekelőtt arra kell felfigyelnünk, hogy a natura, mint a fizika tudományának tárgya autonóm formában jelenik meg szövegünkben. Ez a mozzanat azért fontos, mert a középkori fejlődésben meghatározott korszakhoz köthető. A középkor hosszú századain keresztül ugyanis a természet allegorikus, szimbolikus szemlélete volt az uralkodó. Szent Ágoston szerint úgy kell szemlélni a természetet, mint olyan olvasmányt, melyet Isten írt, s ezt ugyanúgy, ugyanazzal a hermeneutikai technikával kell olvasni, mint a Szentírást. Azzal a különbséggel persze, hogy a Biblia, a szent történet nem oldódhatott fel teljesen a szimbolikus és allegorikus magyarázatokban, mert az a kinyilatkoztatás realitását veszélyeztette volna. A természet könyvében viszont a szimbolizmus lehetőségeinek nincs

[83] Clmae 12, fol. 5[b].
[84] Clmae 12, fol. 8[a].
[85] Clmae 12, fol. 5[b].

határa. Isidorus *De rerum natura*-ja ugyanezzel a módszerrel magyarázza a természeti történést, s őt követően ez a szemlélet az égitestekre és égi jelenségekre is kiterjedt. Így a napfogyatkozást illetően például Isidorus utal a fizikusok és bölcsek magyarázatára, valódi jelentését azonban Krisztus halálában véli felfedezni. A Nap Krisztus, a Hold az Egyház szimbóluma. Az éjek és nappalok váltakozása az átmenetet jelképezi a rosszról a jóra. A kozmosz ebben az értelemben különböző lelki, szellemi jelenségek transzparensévé válik, amit *iuxta allegoriam, iuxta spiritualem intelligentiam, mystice, prophetice* kell értelmezni, ezek egyébként ennek a szemléletmódnak a leggyakoribb műszavai.

Nyilvánvaló ennek az irányzatnak a platonizmusa, mely a valóság mögött a lényegest, az eszmét keresi. Ebben a szellemben jut el Isidorus odáig, hogy megállapítja, az egész világ az Egyház mintájára jött létre: *Ad instar quippe ecclesie fabricatus est hic mundus.* Rhabanus Maurus testes enciklopédiát állított össze *De universo* címmel, mely szavai szerint *de rerum naturis et verborum proprietatibus nec non etiam de mystica rerum significatione* értekezik. Ugyancsak ő szól a kettős értelmezésről: *Quod idcirco ita ordinandum estimavi, ut lector prudens continuatim positam inveniret historicam et mysticam singularum rerum explanationem.* Rendkívül kifejezően fogalmazza meg ezt a szemléletet Johannae Scottus: *Nihil enim visibilium rerum corporaliumque est . . . quod non incorporale quid et intelligibile significat.* Petrus Damianus a XI. században azt írja, hogy az egész természet egy *sacramentum salutaris allegorie.* Néhány kivételtől eltekintve megállapítható, hogy a XII. század előtt nincs nyoma az önálló *natura*nak, s jellemző, hogy a XI. századi Manegold iskolamester milyen határozottan elítél mindenfajta *philosophia mundana*-t, s éppen ezzel szemben, mint általános elvet hangsúlyozza a *contemptus mundi*-t.[86]

Alapvető változást hozott e nézetek tekintetében a XII. század. Lassú és bonyolult folyamat eredménye volt ez, mely Johannes Scottus Eriugena korában kezdődött. Ettől az időtől, tehát a IX. századtól számítható Platon kozmológiájának elterjedése, melyet a *Timaios*-ból ismertek meg, amit részben Cicero tolmácsolt, később pedig Calcidius. Ez a mű képviselte az antik kozmológiai tanítás forrását mindaddig, míg Aristoteles fizikája el nem terjedt a nyugati tudományban. A *Timaios*-ban rövidesen felfedezték a rokonságot a mózesi Genezissel főként a fordítást kísérő Calcidius-kommentár nyomán. E kommentárral felszerelt fordítás az antik tudomány gazdag szegmentumát nyújtotta, melyből szükségképpen merítenie kellett annak, aki a lapidariumok és bestiariumok moralizáló-allegorizálásából vagy a bizonytalan körvonalú bibliai kozmológia köréből szilárdabb talajra kívánt eljutni. Ebből logikusan következik, hogy a *Timaios* középkori utóélete szoros kapcsolatban áll a természettudományi érdeklődés fejlődésével, ami azután a XII. században érte el csúcspontját, mégpedig a chartresi tanítók körében, abban a kulturális környezetben, mely e híres székesegyházi iskola körül kialakult.

A különböző XII. századi kozmológiák megegyeznek abban, hogy a fizikai világot *ordinata collectio creaturarum*-nak tartják, a teremtmények

[86] A kérdést részletesen vizsgálja és dokumentálja a következő tanulmány, melyből az illusztráló idézeteket mi is átvettük: *T. Gregory:* L'idea di natura nella filosofia medievale prima dell'ingresso della fisica di Aristotele. Il secolo XII. In: La filosofia della natura nel medioevo. Atti del terzo congresso internazionale di filosofia medioevale. Milano 1966. 27—65.

tehát egy nagy egységbe tartoznak, s e részek *consonantia*-ban felelnek meg egymásnak. A természet titkainak megismerését az emberi méltósággal hozzák kapcsolatba, Geoffroy de Sancto Victore *Microcosmus*-ában például az emberi méltóságot testi valóságával kapcsolatban említi *(dignitas hominis etiam secundum corpus)*.[87] Ebben a környezetben természetesen megerősödik a pogány erkölcstan tanításának értéke, mely a legautentikusabb kifejezője annak a *ius naturae*-nak, amit az Alkotó beleírt a természet rendjébe.

A *Timaios*-hoz szerkesztett XII. századi glosszák elárulják, hogy a középkori kommentátorok megértették az összefüggést Platon erkölcsi és politikai reformja közt, megértették azt az „égi előszót", melyet a *Timaios* kozmológiai párbeszéde képvisel, s melynek tárgya a *naturalis iustitia sive mundi creatio*. A *Timaios*-hoz írt *accessus*-okban visszatérő motívum, hogy a dialógus témája a *naturalis iustitia sive mundi creatio*, melynek ismerete elengedhetetlen a *positiva iustitia* létrehozásához. Idézzük erről szószerint Guillaume de Conchest: *Consideraverunt enim administratores rei publice qualiter per naturalem iustitiam ita equantur vires elementorum, quod vis unius et motus non aufert motum vel vim alterius. Simili modo per positivam iustitiam voluerunt vires hominum ita adequari quod unus non noceret vel auferret alii. Inde videre secundum naturalem ita modulari cursus siderum quod unus non impedit alium.*[88] S most mutassuk be, mit ír erről kommentátorunk: *Huc usque de studio philosophie dixit, nunc de studio ethice dicit, cum mores nostros ad bonitatem societatis humane pertinentes tociusque vite iustorum rationem id est ordinem rationabilem proporcionaliter formares ad exempla hoc est ad exemplaria celestis ordinis? Ut enim de sideribus agamus, sicut stella alterius stelle cursum non inpedit, ita homo rationabiliter vivens alterius iusticiam inpedire non debet. Ut autem de celestibus spiritibus agamus, sicut spiritus aliis pacifice presunt et alii aliis pacifice obsequuntur, ita in hominum re publica alii aliis utiliter principantur et alii aliis humiliter obsequuntur, ut sint in studio gerrarum alter alterius membra.*[89]

Az előadottak alapján nyilvánvaló, hogy anonim szerzőnk az etika meghatározásában, az ismeretek közti elhelyezésében olyan elveket vall, melyek kifejezetten a XII. századi felfogást tükrözik. Természet és erkölcs szoros kapcsolata, az autonóm természet elismerése és titkainak kutatása mind-mind a XII. század szellemi életére jellemző mozzanat.

Szövegünk azonban nem csak az etika meghatározásában s a *naturalis iustitia* elvének felismerésében mutat ebbe az irányba. A természet iránti érdeklődés több alkalommal is megnyilvánul benne, mégpedig azokban a fejezeteiben, melyekben a világ szerkezetéről, a szelek keletkezéséről és egyéb természeti jelenségekről értekezik. Ez a törekvése a *Consolatio*-kommentárok körében nem egyedülálló, hiszen Guillaume de Conches munkájában ugyanezzel a jelenséggel találkozunk, persze még eredetibb, önállóbb formában, már amint az a belőle közzétett szemelvényekből megítélhető. Anonim szerzőnk csillagászati ismeretei nem sok eredetiséget mutatnak. A világ szerkezetéről, a csillagok járásáról, a meteorológiai jelenségekről írott sorai egyszerűségre törekvő, iskolás magyarázatok. Az a tétele például, hogy a *fabrica mundana* négy elemből épül, mégpedig a földből, vízből, levegőből és tűzből, az antikvi-

[87] Vö. *Gregory:* L'idea di natura . . . i. m. 63.

[88] Közli *T. Gregory:* Platonismo medievale. Studi e ricerche. Roma 1958. 59. (Istituto Storico Italiano per il Medio Evo. Studi storici. Fasc. 26—27.)

[89] Clmae 12, fol. 16ᵇ—17ᵃ.

tás óta megszakítás nélkül élő hagyomány. Számos olyan kérdésről, mely a középkori szerzőket élénken foglalkoztatta, mint például az ötödik elem, az éter létezése, vagy annak a bibliai tételnek a magyarázata, hogy a földet az Úr a vizek közé helyezte, s vajjon a levegő felett hogyan, milyen formában helyezkedik el a második vízréteg, nincs tudomása. Nem ismeri a XII. századi asztronómiai elgondolásokat, így a chartresi iskola tanításait sem. Szövegünk értelmezésében problematikusnak látszik az, amit a föld és víz alakjáról mond. Eredetileg a szövegben ugyanis ez olvasható: *Terra et aqua, que intime mundi partes sunt, in modum cite formate sunt.*[90] Mivel *cita* főnév a latin nyelvben nincs, szövegromlásra kellett gondolnunk. A scriptorok nem egy helyütt az *sc* betűkkel kezdődő szavakat *s* nélkül írták le (így pl. *scissem* helyett *cissem.)* Ennek figyelembevételével a *cite* alakot *scite*-re lehet kiegészíteni. Ez viszont vagy a *scuta* szó romlott formája, vagy a görög *scytala* ill. *scytale* szóval függ össze. A *scuta* változathoz, melyből a *scutella* szó is származik, a megfelelő forrást is sikerült megtalálnunk. Beda Venerabilis művei közt adták ki a *De mundi coelestis terrestrisque constitutione liber* c. művet, mely ugyan későbbi eredetű, tehát valójában nem Beda munkája. Pseudo-Beda a Föld alakjáról a következőket írja: *Anaxagoras rotundam et planam in modum ancilis volebat. Alii in modum scutelle, ubi quidquid caderet, ibi vero recipi volebant.*[91]

7. Miután megkíséreltük körvonalazni azt a szellemi hátteret, melyben az etika tudománya a XII. században kialakult, most már közelebbről is vizsgáljuk meg, hogy ismeretlen szerzőnk a kommentár kapcsán vagy mondhatnánk inkább ürügyén mit is tanított részleteiben az etikáról. Mindenekelőtt arra emlékeztessünk, hogy kommentátorunk a *Consolatio*-ban a tökéletes és a tökéletlen ember beszélgetését, s e beszélgetés során a tökéletesnek a tökéletlenre kifejtett meggyőző erejét kívánja bemutatni. Itt meg kívánom jegyezni, hogy etikai tartalmú művekben néhány helyütt nyomát találtam a *perfectus, perfectio* szavaknak, melyeket kommentárunk is előszeretettel használ. Alanus de Insulis is a *vir perfectus*-ról beszél, *Anticlaudianus*ának pedig éppen a címében szerepel: *Anticlaudianus sive de officio viri boni et perfecti.* Többször előfordulnak ugyanezek a kifejezések a XII. századi Pseudo-Johannes *Consolatio*-kommentárjában is.

Miben áll szerzőnk megfogalmazása szerint a tökéletesség főforrása? A filozófia a bölcsesség utáni törekvés: *quam quidem totam capere nequeunt . . . a qua quidem tota eorum perfectio consistit.*[92] A filozófia szeme a *scientia et virtus*, a filozófusokat tudományuk és erényeik miatt kell tisztelni. *(Sunt autem philosophi tum pro scientia tum pro virtute reverendi.)*[93] És idézzünk még egy helyet: [*Perfectorum*]*maior est tam in scientia quam in virtute facultas.*[94] Etikájának alapja tehát egyértelműen a tudás és erény megszerzése. Ez pontosan megfelel Socrates tanításának: a helyes tudás megszerzése vezet el az erényhez, az adja meg a jó ismeretét. Ugyanezt vallják a sztoikusok, az erény lényegét a tudásban határozva meg. S miként szerzőnk kiindulópontul ezt a gondolatot választotta, ugyanezt tette a többször említett Gundissalinus is, aki a következőket írja: *Utilia sunt virtutes et honeste scientie,*

[90] Clmae 12, fol. 9[b].
[91] *Migne* PL 90, 882.
[92] Clmae 12, fol. 4[a].
[93] Clmae 12, fol. 4[b].
[94] Clmae 12, fol. 5[a].

in quibus duobus consistit tota hominis perfectio; neque enim virtus sola sine scientia, nec scientia sola sine virtute hominem perfectum efficit.[95] Vagy ugyancsak Gundissalinusnak egy hasonló tartalmú meghatározása a filozófiáról: *Philosophia est rerum humanarum divinarumqua cognicio cum studio bene vivendi coniuncta.*[96] Különösen az első idézet azért fontos számunkra, mert terminológiája megegyezik kommentárunk szóhasználatával.

Szerzőnk nem összefüggően, hanem a kommentár menetében szétszórtan sokat foglalkozik az erény kérdésével. Nem lenne jó skolasztikus, ha nem adna definíciót is az erényre: *Virtutes bone consuetudines viventium*[97] -írja. Morálcentrikus szemléletét érdekesen illusztrálja az a mód, ahogyan a filozófia ruházatán olvasható két görög betűt magyarázza. E két betű nyílvánvalóan a *practica* és a *theoretica*, az aristotelesi tudományfelosztás főszempontját képviseli. Magyarázata szerint ez a jelkép a *virtutes* állapotát hivatott ábrázolni. A görög *pi* első vonala szerinte előrehajló, ez azt mutatja, hogy a gyengék szíve a földi dolgok felé hajlik előre. Ezzel szemben a nagy *théta* egy kör, mely határtalan, mivel határtalan a tökéletesekben az erény tökéletessége. E betű belsejében van még egy vonás, ez megtöri a kör tökéletességét, miként az erény tökéletességét is megrontja a bűn, ami nélkül viszont nincs tökéletesség. Rögtön megjelöli azt is, hogy mi jellemzi a tökéletesek erényét: az örök békét szemlélik, erre törekszenek, s ezért viselik el a bántalmakat a „nyugtalanoktól". Mivel az erény alapja a tudás, következésképp elsajátítható. A tökéletesség utánzásával az erények fokozatain a gyengék egyre feljebb juthatnak: *Solent autem inperfecti studio imitationis de virtute in virtutem nonnunquam ascendere.*[98] Ezzel magyarázza a *Consolatio* azon megállapítását, hogy az említett két betű közt fokozatok vannak. Könnyebb az erények szintjén lejjebb csúszni, mint feljebb haladni, ritkább a felsőbb fokra való feljutás.

A vígasztalás folyamatának elemzése során természetesen az erények fajtáinak sorával ismertet meg kommentátorunk. Így megtudjuk, hogy a *virtus imitationis* a tökéletlenek erénye, a *virtus conpassionis* a tökéleteseké. A tőkéletlenek gyengeségének főoka a négy főerény legfőbbikének, a *fortitudo*nak a hiánya. A főerényeket érdekes módon összefüggésükben igyekszik bemutatni. Idézzük: *Prudentia namque iusticiam exigit, iusticia vero temperantiam, omnis vero fortitudinem id est patientiam.*[99] Megjegyzi, hogy vannak olyan tökéletlenek, akik tökéletesek a tudásban, de nem az erényben: *Inperfecti qui sunt scientia perfecti sed sunt inperfecti virtute et interpretatione secularis tempestatis . . . pacientie virtutem non habent . . . robur siquidem virilis animi est fortitudo seu pacientia, qua perfectus quisque prospera et adversa equanimiter pensans sicut non extollitur prosperis, ita non deprimitur adversis, recte sentiens universa de divini consilii ordinatione valde rationabiliter procedere.*[100]

A főerényeken kívül a keresztény erények egy másik felsorolását is megtaláljuk nála: *Virtute autem perfectorum vel inperfectorum alii sunt fide perfecti vel inperfecti, alii sunt karitate perfecti vel inperfecti, alii sunt continentia perfecti vel inperfecti, alii sunt abstinentia perfecti vel inperfecti.*[101] Vagy másutt

[95] *Baur:* Dominicus Gundissalinus . . . i. m. 5.
[96] *Baur:* Dominicus Gundissalinus . . . i. m. 7.
[97] Clmae 12, fol. 6ª.
[98] Clmae 12, fol. 6ᵇ.
[99] Clmae 12, fol. 11ᵇ.
[100] Clmae 12, fol. 11ᵇ—12ª.
[101] Clmae 12, fol. 9ᵇ.

az igaz hit legfőbb erényéről az alázatosságról beszél, s megállapítja, hogy a tökéleteseknek szánniok kell a tökéletleneket, ha ezzel az erénnyel rendelkeznek. A vígasztalás folyamatában, melyet az erkölcsi tökéletességre, annak sokoldalú jellemzésére épít, természetesen nagy szerepe van az igazi jó felismerésének, amire törekedni kell. Jó és rossz kérdése természetes témája minden etikai tartalmú műnek. A rossz szerinte *ad exercicium rationis* adatik az embernek. A vígasztaló feladata, hogy megmutassa, a szerencsétlenségben elveszett javak átmeneti jellegűek *(transitoria bona)*, amit csak útravalóul kapnak az emberek. Jó és rossz egyaránt Istentől származik, de ez a földi életben csupán *temporalia*, útravalója a földi létnek, s akik ezzel az útravalóval helyesen élnek, azok kiérdemlik az igazi jót, az örök boldogságot. Több vonatkozásban is szembekerül azzal a kérdéssel, — hiszen a *Consolatio* írója eredetileg is felteszi — ha Isten a legfőbb jó, honnan van a rossz? Nem késik a megfelelő magyarázattal. Mindenekelőtt különbséget kell tenni szerinte a *iusticia humana* és a *iusticia divina* közt. A *iusticia humana* ellen az is vétkezik, aki tud a bűnről, de nem akadályozza meg azt. Ezzel szemben az isteni igazság nem akadályozza meg a bűn elkövetését, a rosszat, mert alkalmat ad a bűn elkövetésére is az embernek. Tévednek tehát azok, akik úgy vélik, hogy a szerencsétlenség valamiféle véletlen, s csak a kedvező dolgokat tartják Istentől valónak. Végső fokon hittitok ez: *Habet enim rationes occultas in celis, quare dat bona bonis . . . et bona malis et mala bonis . . .*[102]

Kommentátorunk a vígasztalás folyamatában, az erkölcsi mondanivaló keretében számos lélektani megfigyelésről, észrevételről is tudósít. Így megállapítja, hogy az arcon felismerhetők a természetes érzelmek, melyek a múló tulajdonságokat, szenvedélyeket tükrözik. *(Per voltum naturales affectiones cognoscuntur secundum instabiles qualitates . . .)*[103] Melyek az *affectus naturales?* Az *amor, timor, gaudium, dolor, spes.* Az értelem képes arra, hogy korrigálja a természetes érzelmeket. Közbevetve jegyezzük meg, hogy az *affectiones naturales* terminus Senecából származik.[104] Mivel az *affectus naturales* felcserélik az igazi jót és rosszat, nyugtalansággal töltik el az értelmet. Azt, aki megfontolja, hogy szerencsétlenségéről mit mondott *inordinate* a költészet múzsája segítségével, szégyenkezés tölti el. Érdemes felfigyelni arra a finom megjegyzésére, mely a bajbajutottakra vonatkozik, ha felidézik boldogságuk emlékeit: *In talibus enim dum pro adversis inmoderate dolent, si quando prospera ad memoriam revocant, tanto vehementius intelliguntur dolere.*[105] Ez a gondolat Dante tollán válik költészetté: „Nessun maggior dolore, Che ricordarsi del tempo felice Nella miseria."[106]

Végezetül elítéli a természetes érzelmeket azért, mert a szerencse dicséretére és a baj kárhoztatására ösztönöznek. Ez a költészet hatalma: *Hec nimirum vane locutionis potestas unicuique naturaliter insita atque usu cottidiano firmata musa est poetica, quia fingere potest falsas et inanes laudes et vituperationes rerum que aliter se habent. Non enim prosperitas felicem vel adversitas miserum efficere potest.*[107] Ezzel a gondolattal eljutunk ahhoz a szemlélet-

[102] Clmae 12, fol. 21[a].
[103] Clmae 12, fol. 4[b].
[104] Seneca, Epist. LVII: *Non est hic timor, sed naturalis affectio . . .*
[105] Clmae 12, fol. 7[b].
[106] Divina Commedia, Inferno, V. 121—123.
[107] Clmae 12, fol. 7[b].

hez, mely az erkölcs alapjairól kiindulva elveti a tévedésre vagy megtévesztésre alkalmas költészet létjogosultságát. Közbevetve jegyezzük meg, hogy a középkorban nem egy nyomát találjuk annak az álláspontnak, mely tagadta a költészet létjogosultságát. Szerzőnk szerint az érzelmek abban az esetben, ha az örökkévaló dolgok felé irányulnak, örökkévaló kapuk. Ám ha földi dolgokhoz kapcsolódnak, bilincset jelentenek az ember számára. E megállapítása kapcsán fel is vázolja az érzelmek mozgásának, egymásból való kialakulásának dinamikáját. Idézzük idevágó mondatát: *Catena affectionum naturalium appellatur rota malorum. Rota malorum incipit ab amore, transit in spem, in gaudium, de gaudio in timorem, de timore in dolorem.*[108]

8. Dolgozatunk utolsó fejezetében az a feladat áll előttünk, hogy összefoglaljuk a vizsgálódásaink során elért eredményeket. Mivel az ismertetett kommentárt tartalmazó kódex formálisan csak igen kevéssé igazít el keletkezésének körülményei tekintetében, célkitűzésünknek megfelelően a tartalmi elemzés módszerével kíséreltük meg a mű keletkezésének közelebbi meghatározását. Amit a kézirat írása elárul, az csupán annyi, hogy a XII. század végén illetve a XIII. század elején másolták. Magának a kommentárnak tehát ennél korábban kellett keletkeznie. Ugyanerre a konklúzióra vezetett annak megállapítása is, hogy a kommentárt bevezető életrajz és *accessus*, nemkülönben a kommentár menetében összefüggő, tehát a *Consolatio* idézeteitől meg nem szakított mondatok abszolút végződésein nem lehet a kurzus jelenlétét megállapítani. Ez a tény arra utal, hogy a mű a XII. század utolsó évtizedénél korábbi, mert ettől lehet számítani a kurzus következetes alkalmazását.

A *Consolatio* igen kiterjedt kommentár-irodalmát áttekintve arra a felismerésre jutottunk, hogy szövegünk sem a karoling-kori, sem a XI. századi kommentárok gondolatmenetéhez, vitatott témáihoz nem kapcsolódik. Tartalmi érintkezést a XII. századi kommentárokkal, az ezekhez írt életrajzokkal és *accessus*-okkal mutat: ugyanazokat az irodalomelméleti kategóriákat alkalmazza, melyek a XII. századból származó más emlékekben is általánosak voltak. Szoros kapcsolatban mégsem áll egyik XII. századi kommentárral sem, s ami különösen feltűnő az az, hogy a chartresi iskola, Guillaume de Conches kommentárját sem ismerte. Egyedül a Silk által közzétett kommentár néhány gondolatával és kifejezésével találtunk rokonságot benne.

Számos részletmomentum, egyes terminus technicus-ok használata ugyancsak a XII. századi keletkezésre vall, a legdöntőbb érvet azonban ehhez a kommentár etikai jellege és szemlélete nyújtja. Az erkölcs meghatározásában, az alapját képező *iusticia naturalis* megfogalmazásában, az égi és földi igazságosság kifejtésében azután ismeretlen szerzőnk minden kétség nélkül a XII. század gondolkodóihoz, az ekkor divatos platonista eszmékhez kapcsolódik.

Nagyjában és egészében éppen kommentárunk erkölcsfilozófiai jellege vall arra, hogy e műnek abban a században kellett keletkeznie, mely az etikát olyannyira előtérbe állította, tehát a XII. században. Amint ezt a kérdéssel foglalkozó újabb kutatás felderítette, a XII. század sorolta be az etikát rendszertanilag is az ismeretágak körébe. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az erkölcstan területén máris olyan mennyiségű tananyag állt volna rendelkezésre, mint például a grammatika vagy a jogtudomány vonatkozásában. A kommentárunkban olvasható konkrét erkölcstani tananyag eléggé szerény

[108] Clmae 12, fol. 16ª.

keretek közt mozog. Éppen a tananyag szűkössége tette indokolttá, hogy más, jelentős irodalmi alkotásokhoz, így a *Consolatio*-hoz kapcsolódva fejtsék ki a tanítók az etika tételeit. Mivel kommentátorunk elsősorban e kérdések tárgyalását tűzte ki célul, ebben a keretben nem is folytathatta volna a *Consolatio* további részeinek magyarázatát. Amit eredetileg akart, azt körülbelül el is érte, s szerintünk ez a kulcsa annak a kérdésnek, hogy a mű miért nem teljes, miért nem foglalkozik a *Consolatio* további részeivel is.

Az elmondottak alapján úgy látjuk, hogy a budapesti kommentár, melyet ilymódon kíséreltünk meg elhelyezni a fejlődés menetében, a *Consolatio* középkori irodalmát új színfolttal gazdagítja, s érdemes arra, hogy felhívjuk rá a tudomány művelőinek figyelmét.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

GAÁL ERNŐ

III. AMENḤOTEP, AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁG KIRÁLYA

Számos adatunk van arra, hogy szíriai istenek helyet kaptak az egyiptomi pantheonban.[1] Azonban szíria forrásaink alig tesznek említést olyan egyiptomi istenekről, amelyek bekerültek a szíriai városállamok helyi pantheonjaiba.

Ezért is fontos az az ugariti szöveghely (RS 20.08: 9), ahol III. Amenhotep fáraót említik.[2] *Nmry.mlk.ʿlm*, a *Nmry*, az akkád *Nimmuria*[3] ugariti megfelelője egyértelműen utal a fáraóra. Epithetonja, a *mlk.ʿlm*, „az örökkévalóság királya".[4]

Ez a jelző pontos, szószerinti fordítása az egyiptomi *ḥḳ3 ḏ.t* kifejezésnek.[5] Ezt leggyakrabban, ahogyan Kákosy L. a közelmúltban kimutatta, Osirisszal kapcsolatban használták.[6]

Hogy az ugariti szöveg kitétele egyértelműen egy Osiris—Amenḥotepra utal, egy nemrég publikált egyiptomi stélé meggyőzően bizonyítja.[7] Ali Rawdan részletesen beszámol a sírkő ábrázolásáról. A trónuson ülő istenség — az ábrázolásnak csak az alsó fele maradt meg — előtt epithetonjának utolsó jeleit, a *ḥḳ3 ḏ.t* kitételt olvashatjuk. Az isten trónusa előtt áll a *ỉ3.t*-tartó, rajta a tollakkal ékesített cartouche *Nb-mȝʿt-Rʿ* (III. Amenḥotep) nevével. Ali Rawdan szerint egy olyan esettel állunk szemben, amikor a halott királyt, itt III. Amenḥotepet Osirisként tisztelik (a stélé szövege szerint egy bizonyos *Nḫt*, Amon papja és felesége).[8] Ezek alapján, véleményünk szerint, bizonyosra vehető, hogy az ugariti istenlistában III. Amenḥotep Osirisként szerepel.

Amennyiben érvelésünk elfogadható (a *mlk.ʿlm* jelző valóban egy Osiris típusú istenre, az örökkévalóság és az alvilág istenére utal), akkor talán közelebbi adatokat kapunk egy másik ugariti isten, *Rpu* isten természetéről is, mert *Rpu* ugyancsak előfordul a *mlk.ʿlm* jelzővel.[9]

Aistleitner J. szerint a *rpu* szó «uralkodót, istent mint uralkodót» jelent.[10] A szó nyelvészetileg azonos a héber *reφā'im* szóval, ami a gigászok egy csoportját, a vándorló lelkeket, azaz a túlvilági halottakat jelöli.[11] Egyenlőre *Rpu* szerepe az ugariti mitológiában kérdéses, mert a velük foglalkozó, ún. «Rephaim-szövegek» töredékesek.[12] Ha azon-

[1] *W. Helck:* Die Beziehungen Aegyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.[2] Wiesbaden 1971. 446 ff.

[2] CRAI, 1955, 80 és PRU V. no. 8—9. A sort idézi az Ugaritica V, 553, 1. jegyzet; *C. Ph. Weber:* The Foreign Relation of Ugarit. Brandeis Univ. Diss. 1967. 34.

[3] *A. Gardiner:* Egypt of the Pharaos. Oxford 1961. 208.

[4] *J. Aistleitner:* Wörterbuch der ugaritischen Sprache. Berlin 1963. *mlk* Nr. 1577 (185 o.), *ʿlm* Nr. 2036 (232. o.); Ugaritica V. 553, 1. jegyzet: «*Rpu*, le roi du monde, ou le roi éternel»; *C. Ph. Weber:* i. m., 34: «the eternal king».

[5] .Wb. V. 507: «Herr, Herrscher der Ewigkeit» és a szinonim *nb nḥḥ*, Wb. II 29

[6] *L. Kákosy:* Osiris-Aion. Oriens Antiquus 3 (1964) 15—25.

[7] *Ali Rawdan:* Amenophis III., dargestellt und angerufen als Osiris. MDAIK 29 (1973) 71—76, Taf. xxviib.

[8] *Ali Rawdan:* i. m., 75.

[9] Ugaritica V. 551 ff., RS 24. 252: vso. 1, rto. 4—5, 7.

[10] *J. Aistleitner:* Wörterbuch . . ., Nr. 2527 (295. o.)

[11] *H. Ringgren:* The Religion of Ancient Syria. in: Historia Religiorum I. Religions of the Past (ed. C. J. Bleeker—G. Widengren). Leiden 1969. 218.

[12] A *reφā'im*ról l. *K. Bergerhof—M. Dietrich—O. Loretz:* Ugarit-Bibliographie 1928—1966. AOAT 20/4. 412; l. *M. H. Pope:* Rephaim-Texte, in: Götter und Mythen im Vorderen Orien (ed. H. W. Haussig). Stuttgart 1965. 304 f.: «Im AT bedeutet das Verbum *rp'* 'heilen' und kann auch die Wiedergewinnung der Fruchtbarkeit ausdrücken

ban az «örökkévalóság királya» jelző révén összekapcsoljuk az egyiptomi és az ugariti adatokat, joggal feltételezhetjük, hogy *Rpu* nemcsak király, istenkirály (a holtak lelke, a túlvilágon levő holtak)volt, hanem az ugariti pantheon Osirisa, a holtak királya.

HARMATTA JÁNOS

ÓPERZSA *SUGUDA*

A szogd írás és írott nyelv kialakulását, ha elfogadjuk W. B. Henning feltevését[1], I. Mithridates korára tehetjük. Írott szövegekkel mint történeti forrásokkal tehát valószínűleg csak ettől kezdve számolhatunk. Valójában azonban az első jelentős szogd nyelvű írásos forrásanyag, a «régi levelek», évszázadokkal későbbi időből származik. Az ezt megelőző hosszú korszakból a szogd nyelvnek csak szórvány-emlékei ismeretesek: más nyelvű szövegekben feltűnő szogd helynevek és személynevek. Bár ezek mint történeti források természetesen nem hasonlíthatók össze az írott szövegekkel, történeti tanúbizonyságukat mégsem szabad lebecsülni és figyelmen kívül hagyni. E névanyag arról tanúskodik, hogy a szogd nyelv azaz a szogd nép legfontosabb ethnikai jegye már igen korán, még az óiráni korban, elkülönült a többi óiráni nyelvtől, s ez történeti szempontból is jelentős tény. Ezt csak egyetlen példával szeretném szemléltetni.

A szogdok neve legkorábban az óperzsa feliratokban fordul elő országnévként és pedig három változatban: 1. *sa-u-gu-u-da* DB 1, 16 (még 4 előfordulás), 2. *sa-u-ga-da* DPh 6 (még 2 előfordulás), 3. *sa-u-gu-da* DPe 16. Ezek az átírások régóta magukra vonták már a figyelmet, mert a leggyakoribb és legkorábban megjelenő *sa-u-gu-u-da* írásmódot csak *suguda*-nak lehet értelmezni, s ez a névalak ellentétben áll nemcsak a *sa-u-ga-da* írásból kikövetkeztethető *sugda* változattal (a harmadik írásmód *sa-u-gu-da* egyaránt visszaadhat *suguda* és *sugda* alakot is), hanem a név elámi *šu-ug-da*, babiloni *su-ug-du* és görög *Σογδ-* átírásával is.[2]

A szogdok nevének sok más átírását is ismerjük különböző nyelvekből,[3] de ezek között egyetlen olyan alakot sem találunk, amely az óperzsa *suguda*-val párhuzamba állítható lenne abban a tekintetben, hogy a *-gd-* hangkapcsolat *-gud-*dá oldódnék fel. Az egyetlen párhuzamot az óperzsa *suguda*-hoz maga a szogd szolgáltatja, amelyben régebben *swγδ-*, később pedig *sywδ*-alakot találunk, bár az előbbi sem tűnik el teljesen a használatból.[4] A szogdban az óperzsa *sugud*-ra emlékeztető *sywδ*-alak hangátvetéssel jött létre *swγδ*-ból,[5] kérdés azonban, hogy az óperzsa alaknak lehet-e ugyanez a jelenség a magyarázata.

Természetesen aligha lehet kétséges, hogy az óperzsa *suguda*, *sugda* alakok a szogdok magukról ill. országukról használt nevének az átvételei, csakúgy, mint ugyanennek a kifejezésnek más nyelvekből ismert változatai, amelyek persze különböző korokból származhatnak és többféle hangtörténeti fejleményt tükrözhetnek. Mindenesetre, az óperzsa *suguda/sugda* és a szogd *swγδ-/sγwδ-* egymáshoz való viszonyát kétféleképpen képzelhetjük el: 1. az óperzsa *suguda* második *u* hangja egy szogd *sywδ*-alaknak köszönheti létrejöttét, 2. az óperzsába átkerült alak* *sugda* volt, s ebből keletkezett az óperzsában a *suguda* változat. Ami az első feltevést illeti, ennek valószínűsége csaknem a semmivel egyenlő. Egyrészt ugyanis a *sγwδ-* változatot a szogdban csak a VIII. század elején tudjuk kimutatni, tehát csaknem másfél ezer évvel későbbi időből mint az óperzsában a *suguda* alak létrejött, másrészt pedig egy szogd *sγwδ-* alaknak az átvételét még későbbi időből sem tudjuk egyetlen más nyelvben sem igazolni. A második feltevés tehát már eleve valószínűbbnek látszik, s valóban már R. G. Kent is anaptyxisszel magyarázta

. . . Nach einem anderen Vorschlag, der die Grundbedeutund der Wurzel *rp'* entsprechend dem Arab. mit 'binden, zusammenfügen' ansetzt, wurde als Rephaim die Menge der Unterweltsbewohner bezeichnet».

[1] *W. B. Henning:* Handbuch der Orientalistik. I. Abt. IV. Iranistik. I. Abschn. Linguistik. Leiden—Köln 1958. 33 sk.

[2] Az adatokra ld. *F. H. Weissbach:* Die Keilinschriften der Achämeniden. Leipzig 1911., *R. G. Kent:* Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon.[2] New Haven 1953. 45, 209.

[3] Ezeket összeállította *H. W. Bailey:* BSOS 6 (1932) 948 skk., BSOS 8 (1937) 918, BSOS 9 (1938) 302, 1. jz. és *W. B. Henning:* Sogdica. London 1940. 9.

[4] A Mug-hegyi dokumentumokban *sγwδyk* mellett *swγδ'k* alakot is találunk.

[5] *I. Gershevitch:* A Grammar of Manichean Sogdian. Oxford 1954. 64.

az óperzsa *suguda* alakot.[6] A kérdés csak az, hogy miért következett be anaptyxis ebben a szóban. A magyarázat kézenfekvő: az óperzsa fonémrendszerben nem volt *-gd-* (vagy *-γδ-*) hangkapcsolat s így a *suguda* alak annak a nyelvi tendenciának eredményeképpen jött létre, amely a név hangalakját az óperzsa fonémrendszerbe akarta beleilleszteni.

Az óperzsába tehát egy **sugda-* (vagy **suγda-* esetleg **suyda-* szogd alak került át, amely azután *suguda-* formában illeszkedett bele az óperzsa fonémrendszerbe. Ez a legkorábbi óperzsa alak, míg a *sugda-* változat valamivel később jelenik meg, kevésbé használatos és létrejöttét nyilvánvalóan annak a törekvésnek köszönhette, hogy minél pontosabban adják vissza az eredeti szogd alakot. Mindenesetre az óperzsa *suguda-* alak létrejötte azt bizonyítja, hogy a szogd névalak óiráni vagy ősiráni előzményének olyan fejleményét képviseli, amely eltérő volt annak feltehető óperzsa folytatásától, azaz, hogy a két óiráni nyelv, az óperzsa és a szogd, fonémrendszere már ebben a korban elkülönült egymástól. A szogdban a *-γδ-* vagy *-γd-* hangcsoport előzményéül *-χt-*t (indo-iráni *-kt-*t) tehetünk fel, amely az óperzsában *-xt-* alakban maradt volna meg.

Valószínű tehát, hogy a szogd fonémrendszere már az i. e. VI. században elkülönült bizonyos mértékben a többi óiráni nyelvétől, s így egy óiráni **suχta-* alaknak szogd *suγda-/suχda-* fejleménye már idegen volt az óperzsa fonémrendszer számára. A szogdok lakta terület **suχta-* neve azonban nemcsak a szogd ethnikum kialakulását jelzi, hanem egy érdekes művelődéstörténeti tanulsággal is szolgál. Az óiráni **suχta-* > szogd *suγda-* alak aligha lehet más, mint az óiráni **sauč-* ige **suχta-* 'égetett' part. perf.-a. Igaz ugyan, hogy a szogdban a «szogd» név írásmódja *swγδ-*, a *swc-* 'éget' ige part. perf.-áé pedig *swγt-*, azonban elhamarkodott volna ebből arra következtetni, hogy a két szó hangalakja különböző volt vagy hogy különböző ősiráni alakokra mennek vissza. A két alak, *swγδ-* és *swγt-* közül *swγδ-* írásmódját fonétikusnak, *swγt-*ét pedig etimológiainak tekinthetjük, amennyiben az utóbbi a part. perf.-ok rendszerébe illeszkedett bele, ahol az óiráni *-ta-* suffixum *t*-je bizonyos hanghelyzetben zöngétlen maradt. Így kialakult a part. perf.-nak egységes etimológiai írásmódja *-t-*vel, míg a jelentéstanilag önálló szóvá vált «szogd» jelentésű szót fonetikusan *swγδ-*nak írták. A part. perf.-ban a *-t-*nek általában *-d-* folytatását szokták feltenni.,[7] azonban sok szó írásmódjában a *-t-* változik *-δ-*vel, s ez arra mutat, hogy valójában *-δ-* hangot jelölt, míg annak a ténynek, hogy a perzsában a szogd *-γt-* írásmód mögött álló hangcsoportot *-γd-*vel írták át,[8] semmi jelentősége sincsen, hiszen a *swγδ-* nevet is *suyd* alakban vették át. A szogdban a *d* legfeljebb mint allofon létezhetett (pl. az *-nd-* hangcsoportban) s esetleg egyes esetekben váltakozhatott a *δ*-vel. Lehet, hogy ez volt a helyzet a *-γδ-* ~ *-γd-* hangkapcsolatban is.

Nem lehet tehát kétséges, hogy a szogdok országának **suγda-* neve a **suχta-* 'égetett' alapjelentésű part. perf.-ra megy vissza. A kérdés csak az, hogy e szó milyen jelentésben vált ország- és népnévvé. A szogd *swc-* ige *'w-* igekötős alakjának part. perf.-a, az *'wswγt-* szó 'tiszta' jelentésű s saka *vasuta-* megfelelőjének is ugyanez a jelentése,az óiráni **suχta-ka-* alakból fejlődött oszét *suγdag* szó pedig egyenesen 'szent' jelentésű. Úgy látszik tehát, hogy az észak-iráni nyelvekben az óiráni **suχta-* szóban 'tűzzel égetett' > 'tiszta' > 'szent' jelentésfejlődés ment végbe. Ennek alapja nyilvánvalóan a tűz kultikus tisztító erejébe vetett hit lehetett, s így az egész szemléletnek s a belőle következő jelentésfejlődésnek jellegénél fogva az északirániak prae-zoroasztrikus tűzkultuszában kell gyökereznie. Talán különösnek tűnhetik egy ilyen jelentésű országnév, azonban a «Szentföld»-ön kívül iráni párhuzamként idézhetjük *Σουγδαία* város nevét a Krím-félszigeten, amely ugyancsak a tárgyalt óiráni szó alán **suγda* megfelelőjére megy vissza,[9] vagy akár a Suγd szomszédságában fekvő *Kaŋha* ország *ašavan-* jelzőjét az Avesztában, amely szintén egy bizonyos fajta vallásos vagy kultikus szemléletről tanúskodik.

Így a szogdok **suγda-* neve nemcsak ethnikai történetük korai szakaszára vet fényt, hanem bepillantást enged prae-zoroasztrikus tűzkultuszukkal összefüggő vallásos képzeteikbe is.

[6] *R. G. Kent:* Old Persian.[2] 45.

[7] *I. Gershevitch:* A Grammar of Manichean Sogdian. 42.

[8] Ezzel érvel *W. B. Henning:* BSOS 10 (1940) 98 és *I. Gershevitch:* A Grammar of Manichean Sogdian. 6.

[9] *M. Vasmer:* Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier in Südrussland. Leipzig 1923. 71.

SZABÓ KÁLMÁN

AZ AP IX. 359. EPIGRAMMÁJÁNAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Költő-elődök motívumainak kutatása a költő-utódok műveiben nem csak a költő-elődök munkássága továbbéléséhez nyújt értékes adatokat. Talán ennél is becsesebb a motívumokkal élés módja, vallomás-erejű fogódzó a költő-utódok világának feltérképezésében. A töredékesen hagyományozott hellénisztikus lírában különösen szükséges minden klasszikus reminiszcenciára ügyelnünk, legyen az akár többszörös áttételű is. Ez az igényünk hozzásegíthet ahhoz, hogy a hellénisztikus költők világszemléletéről, esztétikai-művészi felfogásáról alkotott — bár igen fogyatékos — képünk újabb mozaikkockákkal bővüljön.

Ilyen tanulsággal szolgál a homérosi – mimnermosi – sémónidési falevélhasonlat variációja Theokritos XXX. idilljének 31—32. sorában. Az öregedő költőt már két hónapja emészti a vágy egy ifjúért. A józan ész segítségével szeretne úrrá lenni szenvedélyén, ez azonban sikertelen, hiszen Erószt nem lehet legyűrni, mert az ember (a költő) olyan, mint a falevél, amelyet egy szellőcske szárnyára emel és messzire elsodor. A falevelek hullása az Ilias VI. énekének 146—148. sorában a nemzedékek váltását fejezte ki, a megmaradást, az ősközösségi társadalom egyenlő jogú emberei vérségi összetartozásának, s az azt felváltó, de formáit őrző törzsi-arisztokrata uralom szemléletének is szimbóluma volt. Mimnermos 2. töredékének első sorában (és Sémónidés 29. töredékében is) már az egyén sorsának gyors változását, életpályájának múlandóságát jelképezte, hűen kifejezve a rabszolgatartó polis kialakulásának eszmevilágát, az egyéniség öntudatra ébredésének korszakát.[1] A theokritosi változat vigasztalanul szomorú: az egyes ember jelentéktelenségét, erőtlenségét, tettre képtelenségét szimbolizálja, akit érzelmei hánynak-vetnek, nem alakítója világának. A hellénizmus korszakában tehát a tehetetlenség, keserű passzivitás jelképévé lett a falevélhasonlat, a befelé fordulás individualizmusát fejezve ki a régi gnómával.

A hagyományos mitológia isteneinek és hőseinek a mítoszokba vetett hit híján való, irónikus ábrázolásához nyújtottak viszont új adalékokat egyes mimnermosi szentenciák Philétas Démétér c. elbeszélő elégiájának és Hermés c. epyllionjának töredékeiben.[2] Ezek a játékos, nem szó szerinti, csak tartalmi célzások a műértő keveseknek szóltak, akik ismerték (és van több testimonium is ebből a korból, hogy ismerték és tisztelték[3]) Mimnermos elégiaköltészetét. A Démétér és a Hermés hőseinek szájába adott szentenciákban a mimnermosi jajpanasz komikusan csendül meg,[4] azt mutatva, hogy a klasszikus isten- és hősfelfogástól idegen szemlélet tört utat magának, amely nemsokára a kallimachosi himnuszokban vált általánossá.

Philátas egyik töredékében[5] azonban csupán az erotikus jellegű lírai típusú elégia első mesterével, Mimnermosszal való vitázás egészen a római elégiaköltőkig nyúló hagyományának[6] első jelentkezését tudtuk valószínűsíteni.[7] Már korábban, a Berlini Múzeum kétrészes viasztábláján talált Poseidippos-elégia[8] Trencsényi-Waldapfel Imre-adta tar-

[1] *Trencsényi-Waldapfel Imre:* Görög irodalom (A világirodalom története, szerk. Zolnai Béla, I.) Budapest, 1944. 151.; *u.ő.:* Bellerophontes. MTA I. Oszt. Közl. 2 (1952) 513—514; *Szádeczky-Kardoss Samu:* A fiatalság és öregség Mimnermos költészetében. Ant Tan 8 (1961) 59—63.

[2] *Szádeczky-Kardoss Samu:* Philetas és Mimnermos. Ant Tan 7 (1960) 226.

[3] Hermésianax: frg. 2,35—40 (Diehl); Aristoxenos: Frg. 92. (Wehrli); Chaimaleon: frg. 28. (Diehl); Kallimachos: Aitia prológus 9—12; frg. 203,1—22 (Pfeiffer); és Poseidippos: AP XII. 168.

[4] *K. Szabó:* Ein Philetas-Fragment in der Tradition des Streites mit Mimnermos. Acta Ant. Hung. 16 (1968) 166—167.

[5] Frg. 9. (Diehl).

[6] *Trencsényi-Waldapfel Imre:* Mimnermos a római elégia mintái között. Ant Tan 10 (1963) 216—219. = Мимнерм и Проперций. Вопросы античной литературы и классической филологии. Москва, 1966. 310—315.

[7] *K. Szabó:* i. m. 165—170.

[8] Első kiadása *H. Diels:* Die Elegie des Poseidippos aus Theben. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 54 (1898) 847—856., később jelentős korrekciókkal *W. Schubart:* Posidippus redivivus. Symbolae Philologicae Osloiensis. A. Danielson octogenario oblatae. Uppsala, 1932, 290—298., majd *H. Lloyd-Jones:* The Seal of Posidippus. Journal of Hellenic Studies 83 (1963) 75—99., legújabban *A Barrigazzi:* Il testamento di Posidippo di Pella. Hermes 106 (1968) 193—216.

talmi elemzése[9] viszont igazolta a hellénisztikus elégia lírai, «szubjektív» ágának létét is, tehát azt, hogy a többnyire erotikus elbeszéléseket tartalmazó műfajág mellett olyan elégia is fennmaradt, amely közvetlenül fejezi ki költőjének érzelemvilágát, mégha nem is erotikus témájú a vers. A mimnermosi 2. töredék öregség-motívumát visszájára fordító elégia az eddig kizárólag epigrammaköltőnek tartott Poseidippos életrajzát is kiegészítette: bebizonyosodott, hogy élete végén szülőhazájában nagy megbecsülésnek örvendett, s magas kort ért meg, jó egészségben, gyermekei körében.[10]

A líraibb típusú hellénisztikus elégia-válfaj eddig egyetlen kétségtelen bizonyosságú képviselőjének költészetében már korábban is találkozhattunk Mimnermosra való utalással, illetve sejthettük mimnermosi motívumok továbbélését. Az AP XII. 168. számú epigrammája Poseidippos esztétikai felfogását jól dokumentálja. A költő ivócimborájával poharát Nannónra és Lydére, majd költőikre, a szerelemkedvelő Mimnermosra és a józan Antimachosra emelteti, később Hésiodosra és Homérosra is, mintegy kompromisszumként a kisműfajúság és a nagyepika híveinek vitájában. Tudjuk, hogy Antimachos szerelmi tárgyú mítoszokat katalógus-szerűen feldolgozó elbeszélő elégiáját Asklépiadés, Poseidippos kortársa és barátja, s bizonyos értelemben példaképe is, nagyra becsülte (AP IX. 63), Kallimachos viszont élesen támadta (Aitia prológusa 12. sora; Frg. 398), sőt az Aitia-prológusban épp Asklépiadésszel és Poseidipposszal fordult szembe Antimachos miatt. Mégis óvakodnunk kell attól, hogy ebből a formai vitából a kelleténél többet olvassunk ki. Kallimachos álláspontjának lényege az *ὀλιοστίχια* elvének következetes hangoztatása, a szembefordulás a nagyepikával.[11] A kérdés az volt, vajon melyik forma a legadekvátabb a kor míves költészete számára. Antimachos hosszabb lélegzetű katalógus-versei épp oly elbeszélő elégiák lehettek, mint a philétasi Démétér, vagy a kallimachosi Aitia, csakhogy ez utóbbiak változatosabbak, formailag kidolgozottabbak, s főképp rövidebb darabok egységei, szemben az antimachosi nagyelégiával. Mindenesetre a mégoly részletkérdésen is dúló vita hevességének a jele, hogy sem Asklépiadés, sem Poseidippos eddig ismert művei sem említik kevéssel idősebb elégiaköltő kortársukat, Philétast, akit viszont Kallimachos Mimnermosszal együtt tisztelt.[12]

Lazább a kapcsolat a mimnermosi 1. töredék szerelem-dicsőítő sorai és Poseidippos két másik epigrammája, a feltehetően Athénben szerzett sztoikus ismeretekre is utaló, Zénónt és Kleanthést is megnevező AP V. 134. sz. epigramma Erós-magasztalása, ill. a kétes hitelű AP V. 172. hangvétele között. Csak távoli motívumegyezés fedezhető fel egy Apollónios Rhodios Argonautikája I. 1289. sorához írott késői scholion utalásában egy az argonautákról írt poseidipposi (talán epikus) mű és Mimnermos 11. sz., Iasónról szóló töredéke között.[13]

Meggyőződésünk szerint ez a sor tovább bővíthető azzal a poseidipposi epigrammával, amelyet Stobaios florilegiuma IV. 34. az élet rövidségéről és gondokkal terhességéről szóló darabok közé sorolt, Mimnermos 2., Solón 15., Sémónidés 29. töredéke, valamint Theognis 617—618. sora után. Az AP IX. 359. sz. epigrammáról van szó. Az epigramma költőjének megnevezésében a szöveghagyomány meglehetősen tarka képet mutat. Maga Stobaios egyértelműen Poseidippost nevezi meg szerzőként, *Ποσειδίππου, οἱ δέ Πλάτωνος τοῦ κωμικοῦ* a Codex Florentinus 87, 16 megjelölése, *Ποσειδίππου, οἱ δὲ Κράτητος τοῦ Κυνικοῦ* Planudésé, a filozófus Hérakleitost tartja a vers költőjének a Codex Palatinus harmadik másolója. Újabb értelmezőinek és kiadóinak véleménye is megoszlik. F. Susemihl[14] az epigrammaköltő komédiaíró névrokonát tételezi fel szerzőnek, H. Stadtmüller[15] kizárja Hérakleitos, Platón, vagy Kratés szerzőségét, P. Schott[16]

[9] Horatius és Poseidippos. Ant Tan 11 (1964) 71—73. = Oroszul: i. m. 316—320.

[10] A mimnermosi motívumokat még egy Kallinos elégiatöredékére való utalással egészíthetjük ki. Poseidippos *δήμῳ καὶ λαῷ παντὶ ποθεινὸς ἐών* (elégia 23. sor) indul a Rhadamanthys felé vezető útra. Kallinos már polis-hazafiságú hőse is vágyat hagy maga után népében: *λαῷ γὰρ σύμπαντι πόθος κρατερόφρονος ἀνδρὸς θνῆσκοντος* (Frg. 1, 18, Diehl)., vö. még Simónidés frg. 137 (Diehl) 2. sorával is.

[11] *M. Puelma:* Kallimachos-Interpretationen. Philologus 101 (1957) 90—100.; *W. Wimmel:* Philetas im Aitienprolog des Kallimachos. Hermes 86 (1958) 346—354.

[12] Aitia-prológus (Frg. 1., Pfeiffer) 9—12; Frg 532 (Pfeiffer).

[13] Mindhárom motívumot számba veszi *Szádeczky-Kardoss Samu* Mimnermos c. kéziratos akadémiai doktori értekezése.

[14] Geschichte der griechischen Literatur. Leipzig, 1892. II. 531.

[15] Anthologia Graeca. Leipzig, 1906. III. 20.

[16] Posidippi epigrammata collecta et illustrata. Berolini, 1905. Csak közvetve hivatkozhatom rá.

elvitatja a költeményt Poseidippostól, az összes kétes megjelölésű többi epigrammával együtt, M. Pohlenz[17] nem vonja kétségbe Poseidippos szerzőségét, de gondolati töltésében a verset rokonnak tartja a thébai Kratésszal, és a cinikusok elveivel, W. Peek[18] metrikai és stilisztikai érvek alapján hitelesnek tekinti, bár véleménye szerint is az epigramma távol áll Poseidippos világnézetétől, H. Beckby[19] Poseidippos ifjúkori költeményei közé sorolja, sőt G. Pasquali[20] kifejezetten a horatiusi *aurea mediocritas* elve előzményét látja benne.

Az epigramma így hangzik:

Ποίην τις βιότοιο τάμοι τρίβον; εἰν ἀγορῇ μὲν
νείκεα καὶ χαλεπαὶ πράξιες· ἐν δὲ δόμοις
φροντίδες· ἐν δ' ἀγροῖς καμάτων ἅλις· ἐν δὲ θαλάσσῃ
τάρβος· ἐπὶ ξείνης δ', ἢν μὲν ἔχῃς τι, δέος·
ἢν δ' ἀπορῇς, ἀνιηρὸν· ἔχεις γάμον; οὐκ ἀμέριμνος
ἔσσεαι· οὐ γαμέεις; ζῇς ἔτ' ἐρημότερος.
τέκνα πόνοι· πήρωσις ἄπαις βίος· αἱ νεότητες
ἄφρονες· αἱ πολιαὶ δ' ἔμπαλιν ἀδρανέες.
ἦν ἄρα τοῖνδε δυοῖν ἑνὸς αἵρεσις, ἢ τὸ γενέσθαι
μηδέ ποτ' ἢ τὸ θανεῖν αὐτίκα τικτόμενον.[21]

[21] A dolgozat szerzőjének fordításában:
Mondd, melyik életuton kell járnunk? Ím, a piactér,
sulyos ügyek lármás szinhelye. Otthon a gond
vár, falun élni nehéz, és telve veszéllyel a tenger.
Más tájon jársz, ugy félteni kell a vagyont,
s nélküle szűkölködsz. Nős vagy? Még éppen elég baj
ér majd. Nem nősülsz? Életed elhagyatott.
Nyűg a gyerek, de ha nincs, elkorhadtál. Fiatalság:
ostobaság, vénség: roskatagon remegés.
Kettő közt választhat az ember: meg se születni,
vagy meghalni, amint megszületett, mielőbb.

A vers struktúrája az ellentétek szembeállítására, s azon belül is a rövid, egy-kétszavas explicit (pl. *ἔχεις γάμον;*), vagy implicit (*ἐν δ' . . .* kezdetű) kérdésekre való sokszor nominális (*τάρβος* v. *φροντίδες*) válaszadásra épül. Ez a szaggatottság, valamint a verskezdő költői kérdés és a teljes disztichonnyi zárógnóma sztereotípiája véleményünk szerint azokkal az i. e. III. századi epigrammákkal rokonítja a verset, amelyeknek stílusa a mimos pergő ritmusú párbeszédével mutat közeli vonásokat. Kallimachos Charidas-sírverse, Asklépiadésnak az AP V. 181. sz. epigrammája, a tarentumi Leónidas Prexó-sírverse (AP VII. 163), de magának Poseidipposnak Lysippos Kairos-szobrára írt költeménye (A Plan XVI 275) is például szolgálhat hasonló szerkezet alkalmazására. Mindez azonban még csak azt valószínűsítheti, hogy a szóban forgó epigramma a hellénisztikus költészet virágkorára tehető, s azt teszi egyre kevésbé elfogadhatóvá, hogy akár Kratés, akár a komikus Platón, vagy Hérakleitos alkotása lenne. Közelebb visznek a kérdés megnyugtatóbb tisztázásához W. Peek metrikai megfigyelései, amennyiben az enjambement gyakori alkalmazása, valamint a hexameterekben a bukolikus diairesis után az interpunctio eléggé következetes véghezvitele a kérdéses versre is jellemzőek.[22] Hozzátehetjük azt az A. Körte[23] által is poseidipposi stílussajátságnak tekintett vonást, hogy ábrázolásmódja, akár a hetérahűséget illetően, akár Erós megszemélyesítésére vonatkozva egy fokkal kevésbé finom, sőt érdesebb, helyenként brutálisan nyíltabb, mint Asklépiadésé, vagy Hédylosé, akikkel valószínűleg közös epigrammagyűjteményt adott közre *Σωρός* (Asztag) címmel Alexandriában.[24] Ez a nyíltság, s már-már dísztelen (szinte

[17] Die hellenistische Poesie und Philosophie. *Χάριτες* Friedrich Leo zum sechzigsten Geburtstag dargebracht. Berlin, 1911. 95.
[18] Poseidippos. PWRE XXII/1. Stuttgart, 1953. 433. ill. 436—437.
[19] Anthologia Graeca. München, 1964. III. 788—789.
[20] Orazio lirico. Firenze, 1964. 206—207.
[22] I. m. 437.
[23] Hellenistische Dichtung. Leipzig, 1925. 307.
[24] *R. Reitzenstein:* Epigramm und Skolion. Giessen, 1893. 96—102., feltételezéseit elfogadja *W. Peek* is, i. m. 431.

teljesen jelzőtlen) fogalmazás jellemzi az AP IX. 359. sz. epigrammát is. Formai jegyek szerint tehát nincs okunk elvitatni Poseidippos szerzőségét.

A költemény mondanivalója látszólag problematikusabbá teszi a hitelességet, s úgy látszik, hogy a szöveghagyományozásban előforduló ingadozások is abból fakadnak, hogy a zárógnóma alapján a költőnek *egy* filozófiai irányzathoz vlaó tartozását tartják szem előtt, ill. a zárógnómát *egy* filozófiai irányzat propagálásának feltételezik. Az AP V. 134. darabja alapján ugyan elképzelhető (Zénón és Kleanthés említése nyomán), hogy Poseidippos az i. e. III. század első évtizede vége felé Athénban tartózkodott, s a Stoa két mesterét is hallhatta, ebben az időszakban azonban Athénban működik még Epikuros iskolája is, és Pyrrhón irányzata is tért hódít. Az a tény, hogy egy Métrodóros nevű költő (azonosítása a lampsakosi Métrodórosszal nincs kizárva) tipikusan epikureus ellenepigrammát írt (AP IX. 360), szóról-szóra cáfolva a kérdéses költeményt, még nem perdöntő adat Poseidippos elkötelezettségére, sem arra, hogy a szóban forgó epigramma egy irányzat propagálása volna. Csak a későrómai utód bizonytalanságára utal, hogy Ausonius 2. eclogájának parafrázisa az AP IX. 359.-re az *ex Graeco pythagoricum de ambiguitate eligendae vitae* alcímet viseli. M. Pholenz feltételezésével szemben, hogy az AP IX. 359. a cinikusok tanításának foglalata volna,[25] W. Peek elutasító álláspontját tesszük magunkévá,[26] mivel akár a sztoikusok, akár bizonyos szempontból elődeik, a cinikusok frazeológiájának egy-egy nyoma még mindig nem jelent határozott hovatartozást, sőt, egyelőre úgy látszik, Poseidippos, aki kétségtelenül rendelkezett bizonyos filozófiai műveltséggel, egyik irányzat tudatos követőihez sem sorolható. Peekkel szemben azonban mi nem látunk mélyreható ellentétet Poseidippos világszemlélete és az AP IX. 359. szemlélete közt sem.

Stobaios meglehetősen laza szálra felfűzött ciklusának másik négy darabját szemügyre véve bizonyos hangsúlyeltolódásokat kell konstatálnunk a *περὶ τοῦ βίου ὅτι βραχὺς καὶ φροντίδων ἀνάμεστος* gondolatmenetének fejlődésében. Mimnermos 2. töredékében az élet gondjainak szaporodása határozottan az öregséghez, az életerő hanyatlásához kapcsolódik. Jobb meghalni, mint élni, de akkor — mondja —, ha vége az élet tavasza virágzásának (9—10. sor). Sémónidés elégiája rokon mondandójú Mimnermoséval, bár egysíkúbb. Solón híres töredéke[27] a tyrannosok kora emberének élete forgandóságát emeli ki, azt állítva, hogy senkit sem nevezhetünk boldognak, amíg él, azonban ezt már nem egy életkorhoz kapcsolja, s az életnek csak nehézségeit hangsúlyozza, magát az életet nem tagadja. Lényegében a theognisi corpus 617—618. sora,[28] bár mögötte költőjének személyes élményei tapinthatók ki, sem jelent végletes pesszimizmust, csupán annyit, hogy az istenek erősebbek az embereknél, s nem teljesítik minden vágyukat. Stobaios válogatása tehát a poseidipposi epigrammában is az élet gondjaira helyezte a hangsúlyt és korántsem az élet értelmetlenségének hirdetésére.

Ez az utóbbi gondolat viszont testet ölt a zárógnómában, s Pohlenznek, Stadtmüllernek és Beckbynek igazat kell adnunk annyiban, amennyiben ennek a végletesen keserűnek tűnő záróakkordnak előzményeit — mintegy másik motívumláncra felfűzhetően — összegyűjtötték. Időbelileg az élre a theognisi corpus 425—428. sora kívánkozik,[29] amelyet Sextus Empiricus (Pyrrh. hypot. 3, 231) és Stobaios (IV. 52) őrzött meg. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a négysoros gnóma páratlan soraiból álló verset a Homéros és Hésiodos versengéséről szóló (s talán az i. e. V. században élt Alkidamas szofistára visszavezethető) írás is tartalmazza. A következő láncszem Bacchylidés V. dithyrambosának 160—161. sora,[30] amelyet szinte szószerint követ Euripidés Bellerophontésének egyik (285. Nauck) töredéke is.[31] A motívum még egy ízben hangzik el

[25] I. m. 95.
[26] I. m. 430.
[27] *οὐδὲ μάκαρ οὐδεὶς πέλεται βρότος, ἀλλὰ πονήροι*
πάντες, ὅσους θνητοὺς ἠέλιος καθορᾶι.
[28] *οὔ τι μάλ' ἀνθρώποις καταθύμια πάντα τελεῖται·*
πολλὸν γὰρ θνητῶν κρέσσονες ἀθάνατοι.
[29] *Πάντων μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον*
μηδ' ἐσιδεῖν αὐγὰς ὀξέος ἠελίου,
φύντα δ' ὅπως ὤκιστα πύλας Ἀίδαο περῆσαι
καὶ κεῖσθαι πολλὴν γῆν ἐπαμησάμενον.
[30] *Θνατοῖσι μὴ φῦναι φέριστον*
μηδ' ἀελίου προσιδεῖν φέγγος.
[31] *Ἐγὼ τὸ μὲν δὴ πανταχοῦ θρυλούμενον*
κράτιστον εἶναι φημὶ, μὴ φῦναι βροτῷ.

euripidési műben, a Trójai nők 636—637. sorában. Itt azonban, a fogoly Andromaché száján nem költői fogás, hanem valóban a drámai helyzetből szervesen adódik az a gondolat, hogy jobb meg sem születni, vagy meghalni, mintsem nyomorultan élni. Sophoklés Oidipus Kolónosban c. drámája 1225—1228. sorában[32] a theognisi corpus gnómája csaknem szó szerint ismétlődik, azonban a Polyneikés érkezését megelőző egész kardalban a hosszúra nyúlt, erőtlen öregség keserűségének hangoztatásával, mintegy a mimnermosi elégia motívumába foglalva (Sophoklés kilencvenedik évében járt a darab írása idején !). Ez a sor bizonyára folytatható, azonban így is elégséges ahhoz, hogy a „nem születni, vagy mindjárt születés után meghalni» motívumot már az i. e. V. század végére lényegében irodalmi közhelynek tekinthessük, azt is elismerve, hogy nem kapcsolhatjuk egyetlen filozófiai irányzathoz, még ha azt is tudjuk, hogy Epikuros is fellépett ezzel a felfogással szemben.[33]

Μικρή σευ ζωὴ τεθλιμμένη, οὐδὲ γὰρ αὐτὴ
ἥδει, ἀλλ' ἐχθροῦ στυγνοτέρη θανάτου

— írja Poseidippos kortársa, a tarentumi Leónidas az AP VII. 472. darabjaként ismert epigrammája 5—6. sorában, amelyet nem egészen alaptalanul tekintett már J. A. Hartung[34], R. Reitzenstein[35] és W. Kroll[36] is parainetikus kiselégiának. Igaz, hogy Leónidas az emberi élet porszemnyiségéből az egyszerű, sőt mondhatni középszerű élet melletti állásfoglalását bontja ki, s ezzel valóban bizonyos értelemben Horatius Carmina II. 10. előzményének tartható,[37] azonban az idézett két sor is azt igazolja, hogy a Pohlenz, Stadtmüller és Beckby által összegyűjtött motívumsor az i. e. III. században nem csak a tárgyalt poseidipposi epigrammában bukkan fel, hanem eleven irodalmi és minden bizonnyal vulgárbölcseleti közhelynek tekinthető, s egyetlen vezető filozófiai áramlat konkrét propagálására sem szolgál Poseidipposnál.

Valójában olyan nagy-e a distancia ezek után a többi poseidipposi költemény gondolatvilága és az AP IX. 359. epigramma között? Egyedül az öregkori elégia kiegyensúlyozottságra való sorai látszanak a kérdéses epigrammának ellentmondani. Poseidippos visszatért szülőföldjére, Makedóniába, családot alapított, békében és egészségben érte élete alkonya, bár Apollónidas epigrammájának valószínűsége (AP VII. 389) sem zárható ki, hogy végül is súlyos gyász szakadt rá, mivel egy napon vesztette el négy fiát.[38] A kérdéses költemény datálását mégsem volna helyes erre a bizonytalan adatra alapoznunk, és Poseidippos öregkorára helyeznünk, hanem valószínűbb az alexandriai évek termékének tartanunk.[39] Poseidippos ifjúságában és élete derekán írt epigrammái ugyanis olyan témákat variálnak, amelyeket a kérdéses költemény egyáltalán nem tagad. A szép és csalfa hetérák és ifjak iránti lángolás, a vidám asztaltársaságban való borozás, vagy a költő-elődök műveiben, szép szobrokban s az egyiptomi királyi főváros új látványosságaiban való gyönyörködés meriti ki a Makedóniából (Athénen át) Alexandriába, Asklépiadés körébe és Antimachos vonzásába került költő témavilágát. Szűk és egyoldalú Poseidippos epigrammáinak világképe, nincs helye benne sem a tartalmas közéletnek, sem a családi otthonnak, sem a falvak lakosai nehéz munkájának, sem a tengerészélet viharainak, sem a vagyonszerzés gondjainak, sem a nyomornak, túl az ifjúság talán lelkes álmain, innen a nyomasztónak tűnő öregségen. Valószínűnek látszik tehát, hogy Poseidippos számára Alexandriában az AP IX. 349. sz. epigrammában tagadott életlehetőségek, létformák tulajdonképpen közömbösek, így egymással való szembeállításuk, költő-elődei motívumainak variálásával s végül egy korábban is már ismert közhellyel való megtetézéssel nem más, mint játék, nem más, mint *παίγνιον*.

Hogy ez a közhely, ez a szélsőségesen pesszimista zárógnóma valóban nem Poseidippos világképének sajátja, nem hogy ellentmondana a vers *παίγνιον*-jellegének,

[32] *Μὴ φῦναι τὸν ἅπαντα νι-*
κᾶ λόγον, τὸ δ' ἐπεὶ φανῇ
βῆναι κεῖθεν, ὁθέν περ ἥκει
πολὺ δεύτερον ὡς τάχιστα.

[33] Diogenés Laertios 10, 126.

[34] Die grichischen Elegiker. Leipzig, 1859. II. 201.

[35] I. m. 156.

[36] Leonidas Tarentios. PWRE XII. Stuttgart, 1925. 2028.

[37] *G. Pasquali:* i. m. 206—208.

[38] *Trencsényi-Waldapfel Imre:* i. m. 73. = Oroszul: i. m. 319—320.

[39] Kb. i. e. 284—270 közt, vö. *W. Peek:* i. m. 430.

hanem erősíti azt. W. Peek a poseidipposi szerelmes epigrammákban is *ἐρωτοπαίγνιον*-okat lát,[40] és az AP IX. 359. darabot is teljes joggal tekinti improvizált *παίγνιον*-nak.[41] Amikor, érvelését folytatva, ennek a *παίγνιον*-nak minőségi meghatározására teszünk kísérletet, a neves kortárs, Philétas *παίγνιον*-jai jellegére vonatkozó megfigyeléseinket vehetjük alapul. A philétasi töredékek Mimnermos gnómáit (a Démétér és a Hermés töredékeinek tanúsága szerint is) mitikus szituációkban, átformáltan mutatják, sőt Philétas a 9. töredékben a Theognis-corpus 1069—1070. sorában rejtőző mimnermosi verstöredék gondolatát fordította visszájára, s Alkman egyik partheneionjának (Frg. 13. Diehl) motívumát vitte át a *Παίγνια* c. gyűjtemény másik darabjában a tudós, művelt költő és a kapát fogó hegylakó paraszt szembeállításába.[42] Poseidippos eljárását is hasonlónak tekinthetjük: az életformaválasztás számára közömbös lehetőségeit úgy veszi számba, hogy egy Mimnermos költészetéből kiinduló motívumot elevenít fel. Ezzel egyidejűleg közvetetten saját életfelfogásáról is vall, csakúgy, mint Theokritos, XXX. idilljében, a falevélhasonlat új változatával. Poseidippos epigrammája egy hedonista, szemlélődő életforma vállalásának negatív lenyomata, ezért nem veszi egy pillanatra sem komolyan az életformák választását, ennek jele az is, hogy gondolatmenetét ad absurdum víve végül is egy közhelyt illeszt a vers zárógnómájául, mintegy tréfásan kacsintva az olvasóra. S hogy volt, még az antikvitásban is (bár fél lábbal már Bizáncban) olyan késői költőtárs, aki a mimnermosi gnómával való játék és a közvetett önvallomás egységét felismerte, erre tanunk Agathias, aki az AP V. 302. sz. epigrammájában kérdéses epigrammánk módszeréhez hasonlóan járt el, sőt annak parafrázisát is adta.[43]

HARMATTA JÁNOS

EGY PÁRTHUS EDÉNYFELIRAT

Krasnaya Polyanaban 1947-ben — valószínűleg egy gazdag temetkezésből — egy ezüst tál került elő. A tálat A. N. Melikhov tette közzé és korát az i. sz. II. századra vagy a III. század elejére tette.[1] A tál külső szélén beponcolt felirat figyelhető meg, amelynek nyelvét és írását G. V. Tsereteli párthusnak határozta meg.[2] A tál A. N. Melikhov által javasolt kormeghatározásának helyességét később V. G. Lukonin kétségbe vonta és az edényt az i. sz. III. század második felébe akarta helyezni. Lukonin tette az első kísérletet a tál szélén beponcolt felirat megfejtésére is.[3] Úgy vélte, hogy a feliratban *wryhrn* orthográfiában II. Varhrān sāsānida uralkodó neve ismerhető fel s e vélt felfedezés nyilvánvaló hatása alatt a tál készítését II. Varhrān korára tette.

Később Lukonin feladta a feliratnak ezt az olvasatát és magyarázatát és V. A. Livshitscel együtt új olvasatot tett közzé.[4] Ez alkalommal a Varhrān név már eltünt a felirat szövegéből, de az első két szót a két szerző még mindenesetre a tál tulajdonosa és az apja nevének magyarázta.

A Krasnaya Polyana-i ezüst tál kissé hiányos, gyűrűszerű talpa hiányzik. A tál külső szélén párthus nyelvű, párthus írással beponcolt felirat látható, amelynek szövege következőképpen olvasható:

drwšt bryst sng IIIIC XX X II

Megjegyzések a felirat olvasásához

A feliratban használt párthus ABC csaknem teljesen azonos azzal, amelyet Šāhpuhr KZ feliratában is láthatunk, mint ezt már V. G. Lukonin helyesen megfigyelte.[5]

[40] I. m. 437—438.
[41] I. m. 436.
[42] *K. Szabó:* i. m. 167—169.
[43] A Métrodórosnak tulajdonított ellen-epigrammának (AP IX. 360.) is van bizánci parafrázisa a Iustinianos korában élt, s Agathiast is követő egyiptomi Iulianos epigrammájában (AP IX. 446).
[1] *A. N. Melikhov:* Серебряное блюдо из Красной Поляны. КСИИМК АН СССР 10 (1952) 71—79.
[2] *G. V. Tsereteli* véleménye *A. N. Melikhov*nál: i. m. 74.
[3] *V. G. Lukonin:* Иран в эпоху первых Сасанидов Leningrád 1961. 55—59.
[4] *V. A. Livshits—V. G. Lukonin:* ВДИ 1964/3. 159.
[5] *V. G. Lukonin:* Иран в эпоху первых Сасанидов. 58.

Különösen a *g*, *d*, *w*, *š* betűk és a *XX* és *X* számjegyek alakja hasonló ugyanezen betűknek és számjegyeknek Šāhpuhr KZ feliratában használt formájához. Ez az egyezés szilárd tanúbizonyságot szolgáltat a Krasnaya Polyana-i felirat és Šāhpuhr KZ felirata írásának szoros kapcsolatáról.

A két felirat írásjegyeinek hasonlósága azonban nem bizonyítja egyidejűségüket. Ugyanezek a betűformák már Ardašir feliratain is megfigyelhetők, ami azt jelenti, hogy ez az ABC valamennyi korai sāsānida uralkodó alatt használatban volt, Ardaširtól egészen Narsēig. A Krasnaya Polyana-i edény feliratában használt ABC hasonlósága Šāhpuhr KZ feliratának írásához tehát nem támasztja alá az edény készítésének II. Varhrān korába való helyezését, de mindenesetre kizárja, hogy készítésének időpontja a Šāsānidák uralomra jutása előtti korszakba esett volna.

A felirat korábbi olvasatai a következők voltak: *...YMT wryhrn sng IIIIC LII dynr(?)* Lukonin;[6] *drwst bynhwn(?) sng IIIIC XX X(?) II* Livshits—Lukonin.[7] Az első szó *drwšt* olvasata teljesen biztos. Elég összehasonlítani a szó negyedik betűjét a *sng* szó *s*-évei, hogy meggyőződjünk az *s* olvasat lehetetlenségéről, amelyet Livshits és Lukonin javasolt a helyes *š* olvasat helyett.

Lényegesen nehezebb a második szó olvasatának megállapítása. Az első betű kétségtelenül *b*, a negyedik biztosan *s* (vesd össze a *sng* szó *s*-évei!), az ötödik és hatodik betűt *w*-nek és *n*-nek lehet olvasni vagy pedig — ha egy írásjelnek tekintjük a két betűt — szóvégi *t*-nek foghatók fel. A második betű semmiesetre sem lehet *y*. Itt nyilvánvalóan egy *b*-vel vagy *r*-rel van dolgunk, de a *d*, *k* és *y* olvasat egyformán kizártnak tartható. A harmadik betű esetében három lehetőség között választhatunk, amennyiben ez az írásjel *n*-nek vagy *y*-nek vagy *z*-nek egyformán olvasható. Így a második szónak következő olvasata adódik: *b-b/r-n/y/z-s-wn/t*. Mint láthatjuk, ennek az olvasatnak számos változata lehetséges *(bbnswn, brnswn, brzst* stb.), azonban egyedül a *bryst* alakot lehet kielégítő módon megmagyarázni.

A felirat második részének olvasata nem okoz semmiféle nehézséget.

Megjegyzések a felirat magyarázatához

A felirat első szava jólismert eleme a párthus szókészletnek. Itt, a felirat elején, ugyanis a párthus *drwšt* 'egészséges, ép' szót találjuk. E szó személynévi használatára ezideig egyetlen példát sem ismerünk, úgy látszik tehát, hogy a felirat első része nem tartalmazza az edény birtokosának nevét, mint ez az edényfeliratokban általában szokásos, hanem inkább egy mondásnak vagy valamilyen jókívánságnak értelmezhető.

Ezt a feltevést a következő szó is megerősíti. A *bryst* szót ugyanis a középperzsa *b'lyst*, man.perzsa *b'ryst* 'legfelső,legfőbb' párthus megfelelőjének tekinthetjük. A felirat első két szava tehát a következőképpen értelmezhető: «Egészségesnek (lenni) a legfőbb (dolog)».

A felirat második része a tál súlyát jelöli meg: «súly: 432». A súlyegységet a felirat nem adja meg, de ha a tál mért súlyát, azaz 1835 grammot, elosztjuk 432-vel, megkaphatjuk a súlyegységet. Elvégezve az 1835: 432 osztást, súlyegységül 4,247 grammot kapunk. Minthogy a tál kissé hiányos, e súlyegység súlya 4,30—4,35 grammig is felmehet. A keresett súlyegység nyilvánvalóan a *drahm*, azonban a 4,247 (vagy éppen 4,30—4,35) gramm mint a *drahm* súlya feltűnő, mert a *drahm* átlagos súlya 4 gramm volt a sāsānida korban.[8] A *drahm*-nak a tárgyalt feliratban szereplő magasabb súlyát egy érdekes jelenséggel magyarázhatjuk meg, amely Ardašīr pénzeinek metrológiájával kapcsolatban volt megfigyelhető. V. G. Lukonin ismerte fel, hogy az Ardašīr által veretett első *drahm*-típusok között van egy olyan csoport, amelyet a *drahm*-nak 4,35 grammot is elérő megnövelt vagy éppen teljes (az attikai *drachmé*-nak megfelelő) súlya jellemez.[9] Számításba véve, hogy Ardašīr uralkodásának elején teljes súlyú (azaz 4,20—4,30 grammot nyomó) *drahm*-ok voltak forgalomban, feltehetjük, hogy a Krasnaya Polyana-i tálat ilyen teljes súlyú *drahm*-okból készítették. Ha elfogadjuk ezt a feltevést, akkor a tál készítését Ardašīr uralkodásának elejére kell tennünk.

E megjegyzések alapján a Krasnaya Polyana-i edény feliratának szövegét következőképpen értelmezhetjük:

«Egészséges(nek lenni) a legfőbb (dolog)! Súly: 432 *(drahm)*.»

[6] *V. G. Lukonin:* i. m. 58.
[7] *A. V. Livshits—V. G. Lukonin:* ВДИ 1964/3. 159.
[8] Ld. *R. Göbl:* Sasanidische Numismatik. Braunschweig 1968. 25.
[9] *V. G. Lukonin:* Иран в эпоху первых Сасанидов. 33—36.

OLAJOS TERÉZ

ADALÉK THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES «VILÁGTÖRTÉNELEM» (OIKOYMENIKH ΙΣΤΟΡΙΑ) CÍMŰ MŰVÉNEK KÉZIRATI HAGYOMÁNYÁHOZ ÉS UTÓÉLETÉHEZ

1. C. de Boor 1887-ban jelentette meg a theophylaktosi mű kritikai kiadását.[1] Ennek bevezetésében (p. VI—VIII) az alábbi kódexek egymáshoz való viszonyát tisztázta végérvényesen: Codex Vaticanus Graecus 977 saec. XI—XII, Codex Graecus Marcianus 397 saec. XV, Codex Graecus Mediceo-Laurentianus LXIX 38 saec. XV, Codex Graecus Monacensis 48 saec. XVI, Codex Graecus Escorialensis 187 (Φ I 12) saec. XVI.

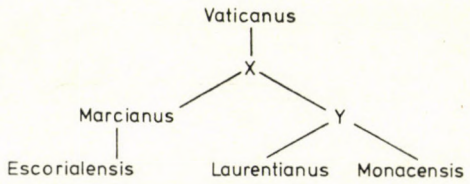

A kódexek eme stemmája világosan mutatja, hogy hagyományőrző szerepe közülük egyesegyedül a vatikáninak van. A többi kéziratnak a vatikánitól eltérő olvasatai lehetnek emendációk, konjektúrák vagy lehetnek másolási hibák, elírások. Semmiképpen sem tekinthetők azonban a Vaticanusétól különböző szöveghagyomány tanúinak.

A legtekintélyesebb kutatók, P. Wirth, Moravcsik Gy., V. Beševliev és M. E. Colonna a Theophylaktos-kéziratokról szólva a fentieken kívül még egy teljes szöveget nyújtó kódexet is említenek. Úgy beszélnek erről, mint amely a XV. század legelejéről, tehát a könyvnyomtatás megindulása előttről való s amely így esetleg önálló szerepet is kaphat a Vaticanus mellett a szövegmegállapításban, csak éppen C. de Boor nem ismerte, ezért maradt eddig figyelmen kívül. M. E. Colonna[2] mindjárt ezzel kezdi a teljes szöveget tartalmazó kéziratok felsorolását: «Atene: *Ἐθν βιβλ.* 1200 a. 1414, ff. 1—93». Moravcsik[3] is megemlékezik róla: «Bei C. de Boor sind nicht erwähnt: Paris. suppl. 292 (s. XVII) f. 507—519 und Atheniensis 1200 (s. XV)». V. Beševliev[4] mindössze három kéziratot említ s ezek között ott van az athéni is: «Ръкописи: Cod. Vatic. gr. 977 (s. XI—XII). — Cod. Paris. suppl. 292[5] (s. XVII). — Cod. Atheniens. 1200 (s. XV).» P. Wirth,[6] aki újra kiadta C. de Boor Theophylaktos-szövegét, kiegészíti az elődje által felhasznált kéziratok listáját: «adde ad manuscripta cod. Atheniens. 1200 (a. 1414) fol. 1—93; Parisin. suppl. gr. 292 (s. XVII) fol. 507—519.»

A nagy tekintélyű tudósok — Colonna (1956-ban), Moravcsik és Beševliev (1958-ban), Wirth (1972-ben) — lényegében korrektül jártak el, amikor az 1200-as sorszámú athéni kódexet XV. századi s így esetleg önálló tradícióból merítő kéziratnak tüntették fel. Joggal gondolhatták, hogy az athéni Nemzeti Könyvtár kézirattárának hivatásos gondozói s nyomtatott katalógusának készítői hiteles ismertetést adtak a kódexről.

[1] Theophylacti Simocattae Historiae ed. *C. de Boor*. Lipsiae 1887.

[2] Gli storici bizantini dal IV al XV secolo I. Storici profani. Napoli 1956. 119.

[3] Byzantinoturcica I. Berlin 1958. 545.

[4] Fontes Graeci historiae Bulgaricae. II. Serdicae 1958. 291.

[5] A *Moravcsik* Byzantinoturcicájában (l. 3-as jegyzet) és *P. Wirth* Theophylaktos-kiadásában (l. 6-os jegyzet) az athéni kézirattal együtt kiemelt XVII. századi párizsi kódexet módom volt kézbe venni. A kézirat, amely Ismael Bullialdus tulajdonát képezte egykor, 507—515 (és nem 507—519!) fóliumain valójában a theophylaktosi mű latin nyelvű tartalmi kivonatát adja, itt-ott néhány szónyi görög idézet beleszövésével. E nagyon rövid szövegrészletek alapján is nyilvánvaló azonban, hogy a kivonatoló előtt Theophylaktos 1604 óta nyomtatásban kétszer is (másodszor éppen Párizsban) megjelent szövege feküdhetett.

[6] Theophylacti Simocattae Historiae ed. *C. de Boor*. Editionem correctiorem curavit explicationibusque recentioribus adornavit *P. Wirth*, Stutgardiae 1972. p. XVII.

A két Sakellion[7] (Ioannes és Alkibiades I.) máig is mérvadónak számító[8] leírásában ugyanis ezt olvassuk: *Τεῦχος ἐκ χάρτου κοινοῦ μήκ. 0,22 πλάτ. 0,15, ἐκ φύλλων συγκείμενον 93. Περιέχει: Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου ἀπὸ ἐπάρχων Οἰκουμενικῆς ἱστορίας βιβλία Η'· ὧν ἐν τέλει φέρεται ἡ σημείωσις ἥδε: «Ἀρσένιος ἐλαίῳ Θεοῦ ἐπίσκοπος Σάμου καὶ Ἰκαρίας εὐεργετῷ τὴν δέλτον ταύτην τῷ εὐλαβεστάτῳ χωρεπισκόπῳ Νεραντζίας καὶ σακελλαρίῳ κυρίῳ Γεωργίῳ ἔτει, ϛϡκϛ' (+1414) Ἰνδικτ. ια'»* Ám a kézirat közvetlen megvizsgálásakor azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy az annotáció téves, félrevezető.

2. A párizsi Institut de Recherche et d'Histoire des Textes mikrofilmtárában megvan a Codex Graecus Atheniensis 1200 másolata. Franciaországi tanulmányutam során ezt kézbe vehettem s így a következőket állapíthattam meg: a kódex XVII. századi és J. Sirmond, a késői antikvitás kiemelkedő kutatója másolta a vatikáni példányból (Cod. Vat. Gr. 977). Sirmond kézírásának azonosítását J. Darrouzès és Ch. Astruc professzorok szíves segítségének köszönhetem.

A kézirat pontos keletkezési körülményeinek, másolója személyének és első őrzési helyének kiderítésében a legfőbb fogódzó pontot a kódex belső címlapján szereplő következő bejegyzés adta: «Paraphé au desir de l'arrest du 5. juillet 1763. Mesnil». E bejegyzést ugyanis a párizsi Collegium Claromontanum kézirattárának[9] köteteiben alkalmazták, miután 1762-ben a jezsuitákat Franciaországból kiűzték, és a tulajdonukat képező kéziratokat zár alá vették.[10] A Collège de Clermont kézirattárának Clément és Bréquigny által a rend feloszlatása után, de még a könyvtár szétszóródása előtt összeállított katalógusában[11] a 226-os sorszám alatt valóban ott is szerepel a «Codex chartaceus in 4° minori (foliorum 84[12]) Sirmondi manu descriptus. Ibi continentur Theophylacti Simocattae (medio saeculo VIII° clari), Historiae universalis, libri VIII».

A jezsuiták kollégiumának egész kéziratanyagát 15000 livres-ért a holland Gérard Meerman vásárolta meg, de, hogy az értékes anyagot küldföldre szállíthassa, kénytelen volt néhány kódexet a francia királynak ajándékozni. Ezek, a Collège de Clermont néhány más kötetével együtt, ma a Bibliothèque Nationale állományába tartoznak.[13] A bennünket foglalkoztató kötet azonban aligha került ebbe a jól kezelt és őrzött gyűjteménybe. Azt kell hinnünk, hogy Meerman Hollandiába szállította. Könyvtárát fia halála után, 1824-ben eladták. Az egykori párizsi jezsuita gyűjteményből származó kötetek közül azok sorsa elég jól ismert, amelyeket Meerman könyvtárából előbb az angol Thomas Phillipps vásárolt meg, majd az ő örököseitől 1887-ben a berlini császári könyvtár szerzett meg.[14] Ezek közé azonban aligha tartozott a Sirmond másolta theophylaktosi mű, amelynek útját a szétszóródó Meerman-gyűjteménytől az athéni Nemzeti Könyvtárig a rendelkezésemre álló könyvek segítségével nem tudom nyomon követni.

3. Mint az athéni kódex legelső — eredetileg üresen hagyott — lapjára rávezetett feljegyzés[15] is konstatálja, a kézirat nem más, mint a vatikáni 977-es sorszámú kódex

[7] *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Ἰωάννου Σακελλίωνος καὶ Ἀλκιβιάδου Ἰ. Σακελλίωνος. Ἐν Ἀθηναῖς 1892. 218.* — Az athéni kéziratban a 6926-os szám előtt valójában *ἔτου* áll (ami *ἔτους* hibás, haplográfiás másolata). A katalógus e helyett ir *ἔτει*-t.

[8] *M. Richard:* Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs. Paris 1958. 33.

[9] *L. Delisle:* Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale. I. Paris 1868. 434—435; *H. Omont:* Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale IV. Paris 1898. p. XII—XIII.

[10] *L. Delisle:* i. m. 436. Ugyanez a bejegyzés került a jezsuiták másik párizsi könyvtárának köteteibe is; l. *A. Franklin:* Les anciennes bibliothèques de Paris. Paris 1870. 275.

[11] Catalogus manuscriptorum codicum Collegii Claromontano-parisiensis. Parisiis in Palatio 1764. 70—71.

[12] A Cod. Gr. Atheniensis 1200 8 számozatlan és 85 számozott, azaz összesen 93 foliumot tartalmaz. A katalógus készítői szemmel láthatóan csak a számozott foliumokra voltak tekintettel s egy kis hibával közölték a terjedelmet. Hasonló kisebb tévedésekre számos példa van a kérdéses katalógusban, mint ezt Ch. Astruc professzor szíves közléséből tudom.

[13] *L. Delisle:* i. m. 435; *H. Omont:* i. m. p. XII—XIII.

[14] *H. Omont:* i. h.; *M. Richard:* i. m. 72 vö. 52—53.

[15] Ez a feljegyzés egészen modern kézírású, szemmel láthatóan a Sakellion-féle nyomtatott katalógus megjelenése utáni könyvtárosi annotáció.

másolata. Sirmond annyira ragaszkodott előképéhez, hogy még azt a két rövid — a tulajdonképpeni theophylaktosi munkához szervesen hozzá nem tartozó — megjegyzést is gondosan lemásolta, amely a vatikáni kéziratban a 94. folium rectoján illetőleg az *Οἰκουμενικὴ ἱτσορία* szövege után toldalékként ott áll.[16]

Az a vatikáni kódex, amely 1—184 lapjain Theophylaktos Simokattes világtörténelmét őrizte meg az utókor számára, 185 és következő fóliumain Nikephoros Patriarcha Breviariumát tartalmazza, igaz egy másik XI—XII. századi kéz írásával s nem azéval, amelyik ugyanebben az időtájban a theophylaktosi művet másolta.[17] Ám a két munka, ha előbb nem, V. Pál pápa korában (1605—1621) már biztosan egybe tartozott, mert a kódex mai kötése a Borghese család címerét viseli magán.[18] Dionysius Petavius Nikephoros Patriarcha 1616-ban Parisban megjelent editio princepsében közli, hogy kiadása alapjául a Breviarium ama kópiája szolgál, amelyet félévtizeddel előbb — már a Borghese V. Pál idején — Rómából hozott magával Sirmond. S C. de Boor[19] azt is kimutatja, hogy Sirmond Nikephoros-kópiájának előképe éppen a Codex Vaticanus Graecus 977 volt, az a kötet tehát, amelyben Sirmond Theophylaktos másolatának (Codex Graecus Atheniensis 1200) az előképe is található. Ezek után magától adódik a tanulság: amikor — ezt tudjuk! — Sirmond Rómában járva másolatot vett a Vat. Gr. 977-ben álló nikephorosi munkáról, bizonyára akkor írta le a maga számára az ugyanabban a kéziratban kezébe került theophylaktosi *Οἰκουμενικὴ ἱστορία*-t is.

A Vaticanusétól független kézirati hagyomány nyomára az elmondottak szerint nem vezet Theophylaktos athéni kódexe, mint ahogy ezt Sakellion, Colonna, Moravcsik, Beševliev és Wirth közlése nyomán egy XV. század eleji példánytól remélhettük volna, a kézirat ugyanis valójában két évszázaddal későbbi. Annál érdekesebb az, amit a kódex megvizsgálása a theophylaktosi mű késő-humanizmus kori utóéletéről elárul. 1604-ben Ingolstadtban már megjelent nyomtatásban Pontanus munkájaként Theophylaktos Simokattes világtörténelme annak a müncheni kéziratnak az alapján, amely többszöri másolás torzulásaival terhelten tartalmazta a szöveget. Ehhez jött még, hogy a kiadó sem járt el elég gonddal, az ő tevékenysége nyomán további hibák kerültek az editio princepsbe.[20] Sirmond ilyen körülmények között nem feleslegesen vette magának a fáradságot, hogy a nyomtatott szövegnél jobb — ma már azt is tudjuk, a legjobb — kézirati textust lemásolja az örök városban járván. Nagy kára származott a tudománynak abból, hogy ez a Vatikánból hozott kópia nem vonta magára illetőleg előképére a későbbi kiadók figyelmét, pedig amidőn Fabrot a bizánci történetírók párizsi corpusa[21] számára 1648-ban a második nyomtatott kiadást készítette, a Sirmond-féle másolat maga is még Párizsban volt, a Collegium Claromontanum könyvtárában. Így C. de Boor mintaszerű kritikai kiadása tette először nyomtatott formában az egész tudományos világ számára hozzáférhetővé a theophylaktosi művet leghitelesebben őrző vatikáni szöveget. Tette ezt azonban anélkül, hogy Sirmond másolatáról s az abban fellelhető tudós emendációkról, konjektúrákról tudomása lett volna. Ezek számba vétele még ma is csak elvégzendő feladat.

4. Sakellion az athéni Nemzeti Könyvtár kéziratkatalógusában azzal követ el hibát, hogy egy bejegyzést, amely valójában a vatikáni kódex egykori tulajdonoscseréjéről tájékoztat, úgy idéz mintha az az athéni kódex létrejöttéről tájékoztatna. E megtévesztő citálásnak az oka kettős. Sakellion nem tudta, hogy az athéni példány a vatikáninak a másolata s a XVII. században íródott. Ehhez jön, hogy Sirmond a vatikáni kódex belsejében a 94. foliumon fellelhető, de Theophylaktos szövegétől teljességgel idegen bejegyzést[22] logikusan a másolat legvégére helyezte át. Ám így felületes olvasásra az annotáció olyan benyomást tesz, mintha Arsenios samosi püspök készíttette volna a kódexet jótevőjének, Georgios kosi (nerantziai) püspöknek. Felületes olvasásra, mondom,

[16] A Vaticanus Gr 977 f. 94[r] (apud Theoph. Sim. IV 7,7—10) kéziratajándékozásról szóló annotációját adja lejjebb a 22. jegyzet. A theophylaktosi mű végén olvasható idegen eredetű toldalékot közli *P. Maas:* Metrische Akklamationen der Byzantiner. BZ 21 (1912) 29; ez a scholion egyébként olvasható a Prokopios-féle *De bellis* IV könyvének a végéhez másolva a Vaticanus Gr. 152 kéziratban is (f. 141[r]; saec. XIV—XV).

[17] *C. de Boor:* i. m. p. VI.

[18] *C. de Boor:* i. m. p. VII.

[19] Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica ed. *C. de Boor.* Lipsiae 1880. p. XIII—XV.

[20] L. *C. de Boor* Theophylaktos-kiadásának előszavát: p. V.

[21] Corpus Byzantinae Historiae. Paris 1645—1711.

[22] *'Αρσένιος ἐλαίῳ Θεοῦ ἐπίσκοπος Σάμου καὶ 'Ικαρίας εὐεργετῷ τὴν δέλτον ταύτην τῷ εὐλαβεστάτῳ χωρεπισκόπῳ Νεραντζίας καὶ σακελλαρίῳ κυρῷ Γεωργίῳ ἔτους, ζϡκς' ἰνδ. ια'*

mert C. de Boor mérvadó Theophylaktos-kiadásának bevezetéséből (p. VI) bárki láthatja, hogy a XI—XII. századi vatikáni kódexben a XV. századi bejegyzés nem szólhat a kézirat keletkezéséről, csak annak átadásáról: Arsenios Georgiosnak ajándékozta. Az athéni példányba pedig nem kerülhetett betű szerint ugyanaz a bejegyzés másképpen csak úgy, ha a vatikániból másolták át.

A fentiek megválaszolása után a theophylaktosi mű főkéziratának történetében egy pontot szeretnék még tisztázni. Valójában mikor került a samosi püspöktől kosi kollégájához a ma Vatikánkban őrzött kódex? Az athéni másolatban a margón egy modern kéz 1433-at, a bejegyzés alatti sorban egy másik 1418-at írt. Sakellionnál az évszám megfejtése 1414 s ezt fogadja el M. Colonna és P. Wirth is. Végül C. de Boor a görög évszámot 1417/1418-nak írja át.

A kéziratban az év kétszeresen meghatározott. Először a világteremtésétől számított esztendőre történik utalás: ,ςϡϰς' = 6926. Azután az indictio van feltüntetve: ια' = 11. Korrektnek a feloldás nyilván csak akkor tekinthető, ha a kétféle datálás nem mond ellent egymásnak, összhangban áll. Az «alexandrinus» világéra, amelynek kezdőpontja: i. e. 5492 márc. 25 (gyakorlati használatban néha szept. 1) volt, a XV. században már régen kiment a divatból,[25] ekkor már csak a «konstantinápolyi» világérát használták 5509 szept. 1-es kezdőponttal.[24] Az utóbbi esetében az «annus mundi» száma tizenöttel osztva azonnal megmutatja, hanyadik indictio felel meg neki: az osztás maradéka azonos az indictio-számmal.[25] Nos, 6926-ot tizenöttel osztva éppen tizenegy lesz az osztás maradéka. Nem kétséges tehát, hogy Arsenios püspök a bizánci világteremtés-dátum szerinti 6926. évben, azaz (mint C. de Boor helyesen számította ki) 1417/1418-ban adta a theophylaktosi szöveg ma Vatikánban őrzött kéziratát Georgios püspöknek. Az ennél korábbi (1414) vagy későbbi időpontra (1433) kilyukadó modern számítások nyilvánvalóan elhibázottak.

FÜVES ÖDÖN

A GÖRÖG KERESKEDŐK BEVÁNDORLÁSA PESTRE 1718—1774 KÖZÖTT

Hazánk török uralom alól való felszabadulása után hamarosan megjelentek a görög kereskedők Magyarországon, és így Pesten is.[1] Számuk kezdetben csekély volt. Nagyobb tömegben való beáramlásuk csak az 1718. évi pozsareváci békét követő kereskedelmi szerződés megkötése után kezdődött el.[2] Ennek a keleti kereskedelmet megkönnyítő szerződésnek 20 pontja közül a legfontosabb a harmadik, amelyik szerint az egy alkalommal történő 3%-os vám lefizetése mellett a török alattvaló kereskedők szabadon hozhatták be árujukat az országba. Ez behozhatatlan előnyt jelentett számukra a minden vámhatárnál harmincadot és egyéb vámokat, adókat fizetni tartozó hazai kereskedőkkel szemben.[3] Nem csoda, hogy ezután már Konstantinápoly és a hatalmát mindjobban elvesztő Velence[4] helyett Ausztria és Magyarország lett a görög kereskedelem terjeszke-

[23] *V. Grumel:* Traité d'Études Byzantines. I. La Chronologie. Paris 1958. 95—97, 219—220.

[24] *V. Grumel:* i. m. 124—128, 219—220; *E. Bickerman:* Chronologie. Leipzig 1963. 47.

[25] *F. K. Ginzel:* Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie III. Band. Leipzig 1914. 155. « . . .Bei byzantinischen (Welt) Jahren hat man einfach die Jahreszahl durch 15 zu dividieren, um die Indiktion zu erhalten, z. B. 6519 B. W. (= 1011 n. Chr.) Indikt. IX.»

[1] *Füves Ö.:* A görög kereskedők megjelenése Pesten. Ant. Tan. 19 (1972) 227—231.

[2] *Thallóczy L.:* Utazás Levantéban. A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp. 1882. 90—92.

[3] Így pl. Erdélytől Győrig 55 féle különböző tételt fizettek a hazai kereskedők-*Takács S.:* Kereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt alatt. Magyar Gazdaságtört. Szle. 6 (1899) 345—346.

[4] A velencei kereskedelem visszafejlődésére l. *H. Herz:* Morgenland—Abendland. Leipzig 1963. 602.

désének iránya, s Velence helyett Bécs vette át a diaszpora görögség központjának szerepét. Ezt a fordulatot a velencei görög konzul is észrevette és a következő szavakkal jellemezte: „Οἱ ἔμποροι τώρα πηγαίνουν μὲ τὰ ἐμπορεύματά των πρὸς τὴν Οὐγγαρίαν„.[5]

Minthogy a XVIII. század 20-as éveiben, vagyis a pozsaveráci béke után kezdődött meg a görögöknek nagyobb számban való beáramlása hazánkba, sok kutatóban az a nézet alakult ki, hogy a görög bevándorlás oka az említett kereskedelmi kedvezmény. Akadtak azonban történészek, akik ezenkívül még a következő objektív és szubjektív okok egyikét-másikát is megemlítik:

1. a görögök a török terror elől voltak kénytelenek elmenekülni;[6] 2. a török pusztítás következtében Magyarország egy része lakatlanná vált, s így a jövevények konkurrencia nélküli, valósággal kereskedelemtől mentes térbe kerültek; 3. a török hódítók elkényelmesedtek, s a kereskedést átengedték a görögöknek,[7] akiket e tevékenységükben támogattak is; 4. a Habsburgok gazdasági expanziója a Balkán felé; 5. akadt szerző, aki szerint a görögök testvérharcok miatt hagyták el hazájukat;[8] 6. a görögöket kereskedői hajlama késztette a külföldi kereskedelemre;[9] 7. A magyaroknak nem volt kereskedői érzéke, sőt a kereskedőket le is nézték;[10] 8. voltak olyan vélemények is, hogy a görögöket csupán a nyereség és harácsolás vágya hozta Magyarországra; 9. Sz. Lambrosz athéni egyetemi tanár szerint a görögöket az az óhaj is hajtotta a kivándorlásra, hogy a nyugati kultúra javait élvezhessék.

Mindezek a felsorolt okok nem adnak azonban elég magyarázatot arra, hogy miért nem a nagyobb görög városokból, s miért Dél-Makedónia és Dél-Epirus eldugott helységeiből jöttek a görög kereskedők, holott ott igazán fejlett kereskedelemről nem nagyon lehetett szó. Kétségtelenül helyes Gárdonyi Albertnek[11] az a megállapítása, hogy a kivándorlás okát nem csupán a kereskedői tevékenységgel kapcsolatos tényezőkben kell keresni. Ő a kérdés helyes megoldását balkáni kutatóktól várta. Magunk részéről a görög szakirodalom áttanulmányozása után arra a meggyőződésre jutottunk, hogy A. Vakalopulosz szaloniki egyetemi tanár találta meg e problémára a megnyugtató választ.[12] Szerinte a görögök és makedovlachok a török hódítás elől a hegyek közé menekültek. Ott bizonyos idő után annyira elszaporodtak, hogy a terméketlen hegyes vidéken megélni nem tudtak.[13] Egy részük emiatt kénytelen volt a pásztorkodásról a kereskedelemre áttérni, és e tevékenysége közben szülőföldjét elhagyni. A makedóniai *görögöket elsősorban* tehát az *anyagi szükség*, a megélhetés biztosítása *hajtotta hazájuk elhagyására*, de természetesen kisebb-nagyobb szerepet játszottak ebben a fentebb felsorolt okok is, különösen a majdnem teljesen hiányzó magyar kereskedelem pótlását célzó, számukra nagyon kedvező pozsaveráci szerződés és a görögöknek a török terror elől való menekülése is.

Hogy a pozsareváci békét közvetlenül követő években mennyire növekedett a kereskedők száma Pesten, azt Acsády I.[14] és Nagy I.[15] 1715. és 1720. évi összeírásokra vonatkozó adataiból következtethetjük. Az iparos és kereskedői létszám 1715-ben Acsády szerint 92 volt, Nagy I. szerint pedig ugyanakkor 77 iparos működött, nyilvánvaló tehát, hogy 1715-ben 15 volt a pesti kereskedők száma. (Az egész országban ekkor 550 kereskedő tevékenykedett.) 1720-ban Acsádynál 166 iparos és kereskedői létszám

[5] *A. Vakalopulosz: Οἱ Ἀυτικομακεδόνες ἀπόδημοι ἐπὶ Τουρκοκρατίας.* Thessaloniki. 1958. 11.

[6] Így pl. Moschopolisz 1769—70. évi feldúlása után a város megmaradt egész lakossága elmenekült. *Ch. Szkenderisz: Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως. Ἀθῆναι* 1928. 39.

[7] *Zoltai L.:* Debrecen százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen 1935. 5.

[8] *P. N. Liufisz: Ἱστορία τῆς Κοζάνης. Ἀθῆναι* 1924. 61—62.

[9] *Borotvás Nagy S.:* Közgazdasági művelődésünk kezdetei. Bp. 1938. 93.

[10] *Grünwald B.:* Régi Magyarország 1711—1725. Bp. 1910. 282. — «Görögnek való a kereskedés! Annak is csak a czinczárnak. A magyar nemes kardjából nem lesz soha rőf.» (Jókai M.: Rab Ráby. Bp. 1908. 219.)

[11] *Gárdonyi A.*: Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században Bp. 1930. 34.

[12] *Vakalopulusz:* i. m. 4—6.

[13] A magyarban volt erre egy közmondás: «Szűk volt neki Macedónia!» Bohos Miklósné mondta ezt Zirzen Jankáról. *(Sáfrán Gy.:* Eötvös József és Zirzen Janka. Magyar Nemzet 1971. II. 11-i sz. 4.)

[14] *Acsády I.:* Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar Statisztikai Közl. 12 (1896) 440.

[15] *Nagy I.:* A kézművesipar fejlődése és a céhrendszer reformja Pesten a XVIII. században. Tanulm. Bp. Múltjából 17 (1966).

található. Nagy I. viszont 141 iparost említ ebből az évből. E két adatból következik tehát, hogy 1720-ban 25 kereskedő működött Pesten. (Az országos összkereskedői létszám ekkor Acsády szerint 752 volt.) Acsády 1715-ből Pesten 7 rác iparost és kereskedőt említ, akiknek a száma 1720-ban 34-re növekedett. Ez utóbbiakból öten voltak görög származásúak.[16] E számadatokból világos, hogy 1718 után újabb szerb—görög bevándorlók jelentek meg Pest városában, akik közül a szerbek — mivel egy részük iparral is foglalkozott —, nagyobb számban telepedtek meg a városban. A görögök közül viszonylag kevesen maradtak állandóan Pesten. Ezt bizonyítja Pest városának 1733. I. 15-i jelentése is,[17] amely szerint akkor Pesten csak 7 letelepedett törökországi kereskedő volt található, akik közül csak a Csahodár fivérek jöttek 1718 előtti években, a többiek mind később telepedtek le a városban.[18] E kimutatásból világos tehát, hogy a görögök nagy többsége ekkor még nem telepedett meg a városban, leginkább vándorkereskedést folytatott, s rendszerint a vásárok idején jelent meg ott.

Mivel Pest 1720 körül is még eléggé kis város volt, lakosainak száma 3800 körül mozoghatott, azért kezdetben szívesen fogadhatták őket a város lakói. Mihelyt azonban a görög kereskedők száma megnövekedett s zavarni kezdték a város céhes kereskedelmének érdekeit, mert a kereskedelem olyan ágaival is foglalkozni kezdtek, amelyek nem tartoztak az ún. keleti kereskedelem körébe, Pesten is megindult a panasz a görögök ellen. De a görögöknek ez a tevékenysége keresztezte a Monarchia merkantilista külkereskedelmi politikáját is. Mivel az kivitellel akarta növelni az ország pénzállományát, azért a behozatalt csak olyan árucikkekre engedélyezte, amelyek nálunk nem állíthatók elő. Amikor a görögök már Bécsben és Alsó-Ausztriában is megjelentek, s Magyarországról is mind nagyobb számban érkeztek ellenük panaszok, valamint az említett pénzügyi politika miatt is, a HTT kénytelen volt 1725. ápr. 26-án korlátozni a görögöknek a pozsareváci szerződésben biztosított kerekedelmi szabadságát és elrendelte, hogy a görög kereskedők csak török árukkal kereskedhetnek, s csak nagyban. A kicsinyben való árusítás csak a vásárok idején megengedett.

Ez a rendelet, a hazai cikkeket kicsinyben árusító gremialis kereskedők számára valóban védelmet jelentett volna, ha a görögök megtartották volna azt. Tény azonban az, hogy kb. 50 éven át egészen az 1774. évi hűségeskű rendeletig minden tilalom, büntetés ellenére, a görögök országszerte kijátszották ezt a rendeletet, mert továbbra is korlátozás nélkül kereskedtek török árukkal, sőt nagyon gyakran nyugati és hazai árucikkekkel is. Ez pedig azért volt lehetséges, mert a különféle hatóságok eléggé kesztyűs kézzel bántak az engedetlen görögökkel. Vizsgáljuk meg a következőkben, hogy miért nem került azonnal sor e korlátozó rendelet maradéktalan végrehajtására.

A *kormányhatóságokat* kötötték a karlócai, pozsareváci, majd belgrádi békeszerződésnek a török kereskedelem szabadságát biztosító pontjai. Emiatt, amikor a törökökkel békés volt a viszony, a török alattvalók kereskedői tevékenységét legfeljebb csak korlátozni lehetett, mint ahogy ez 1725-ben és 1732-ben történt. Erélyes visszaszorításukra csak akkor kerülhetett sor, amikor Törökország háborút viselt, így az 1736—39. évi osztrák—török és az 1768—74. évi orosz—török háború idején. A keleti kereskedelem alakulása tehát teljesen a Habsburg politika függvénye volt. Minthogy azonban a görögök egy része hadi szállító is volt, azért a felsőbb hatóságok kénytelenek voltak velük még visszaszorításuk idején is kivételt tenni, s felmenteni őket a büntető eljárástól.

A *helyi hatóságokat:* vármegyéket, városokat az tartotta vissza a 1725. évi rendelet végrehajtásától, hogy a céhmonopóliumok miatt összeszűkült céhes kereskedelem nem tudta ellátni a megnövekedett lélekszámú lakosságot. A görög kereskedők kikapcsolása nagy ellátási zavarokhoz vezetett volna. Nem volt ui. olyan bennszülött kereskedői réteg, amely teljességgel helyettesíteni tudta volna őket. A manufaktúra ipar pedig II. József koráig egészen jelentéktelen volt hazánkban. Egyébként a görög kereskedők tevékenysége előnyös volt a lakosság számára, mert egyrészt: a vándorkereskedők valósággal házhoz szállították az árut, másrészt a görögök a vámkedvezményük miatt olcsóbban tudták árulni cikkeiket, mint a helybeli kereskedők. Nem kevésbé tartotta vissza a városi magisztrátusokat a szigorú intézkedéstől az a megfontolás is, hogy a kereskedőktől befolyó adó elvesztése érzékenyen érintette volna a városok kasszáját.

Egyébként *a görög kereskedők maguk* sem rettentek meg semmiféle tiltó, szigorító, büntető rendelkezéstől. Ha valamelyik városból kitiltották őket, akkor elmentek vala-

[16] Fővárosi Levéltár (továbbiakban FL) Intimata a. a. 1408 és 2039.

[17] *Gárdonyi:* i. m. 10.

[18] Egyébként az 1696-ig letelepedett különféle nemzetiségű családokból az 1830-as években már csupán 1—2 leszármazott maradt meg. *Dümmerth D.:* Pest társadalma (1686—1696) Bp. 1968. 19. Az első telepesek tehát hamar felszívódtak.

melyik szomszédos faluba, s onnan jártak be a városba. A görög kereskedőkre egyébként is jellemző volt, hogy kis falvakban is letelepedtek, s onnan járták be a környéket, mint vándorkereskedők. Így pl. a XVIII. században Pest megye 57 helységében laktak görög kereskedők.[19]

Az 1725. évi korlátozó rendelet azonnali maradék nélküli végrehajtásának egyedüli következetes szorgalmazói a helyi kereskedők, ill. kereskedői céhek voltak, amelyek ily módon akartak megszabadulni az ártalmas vetélytársaktól.

A pesti gremiális kereskedők kezdetben a céhmonopóliumok révén maguk iparkodtak a városban megjelenő görög kereskedők tevékenységét szabályozni. Így pl. megszabták, hogy a görögök csak török csizmát árulhatnak, vagy hogy a céhtagokat nyersanyagvásárlási előjog illeti meg a görögökkel szemben. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a céhek nem tudnak maguk erejéből megbirkózni a görög konkurrenciával. Éppen ezért kapóra jött nekik az 1725. évi korlátozó rendelet, amelyet néhány hét múltával Pest városában is kihirdettek. Végrehajtására azonban itt sem került sor, mert a magisztrátus az állandóan letelepedett görögöket védelmébe vette, s a rendeletet csak a vándorkereskedőkre vonatkoztatta. Emiatt két év múlva a pesti kereskedők panaszára a Helytartótanács (HTT) felszólította a városi tanácsot a rendelet megtartására.[20] E rendelkezésnek nem lett azonban foganatja, mert a megtelepedett görög kereskedők továbbra is szabadon kereskedtek boltjaikban. A HTT szigorú leiratára a városi tanács a görög boltokat bezáratta.

A HTT 1732. május 12-én olyan rendeletet bocsátott ki, amely megmagyarázta, hogy az 1725. évi korlátozó rendelkezés csak azokra a görögökre vonatkozik, akik megmaradtak török alattvalóknak, vagyis vámkedvezménnyel hozták be áruikat. Azok a görögök viszont, akik családjukkal együtt állandóan megtelepedtek Magyarországon, állampolgárságot szereztek és a harmincadot megfizetik, szabadon kereskedhetnek bármilyen áruval kicsinyben és nagyban egyaránt. A HTT tehát arra törekedett, hogy a görögöket letelepedésre bírja. Ezzel a célja az volt, hogy a görögök a Monarchia alattvalóivá válva harmincadot és egyéb adókat fizessenek, vagyis növeljék az állam jövedelmét, másrészt a HTT a családtagoknak Magyarországra való hozatalával az itt szerzett pénznek az országból való kivitelét akarta megakadályozni.

1737-ben a törökökkel való háborúskodás idején országszerte összeírták a görögök áruit[21] és boltjaikat bezárták. Ekkor Pesten 15 török alattvaló kereskedő (8 nagykereskedő és 7 kiskereskedő) boltjának összeírására és lefoglalására került sor.[22] Ebből az összeírásból kiviláglik, hogy a pesti görög nagykereskedők főleg gyapot és gyapjú szállításával foglalkoztak. Összesen 1051 zsák gyapjú és 242 zsák gyapot volt birtokukban. A 7 kiskereskedő árukészletéből megállapítható, hogy azok mindenféle cikkek árusításával foglalkoztak,[23] vagyis vegyeskereskedők voltak. Az is kitűnik, hogy a görögöknek ekkor még nem volt ingatlan vagyonuk, ami arra mutat, hogy nem volt szándékukban végleg Pesten maradni annál is inkább, mert letelepedésükkel együtt elvesztették volna privilégiumukat is.

Ugyanebben az évben az országszerte elterjedt pestisjárvány miatt kitiltották az országból azokat a görög kereskedőket, akik a határnál 40 napos megfigyelésen az ún. Kontumaz-Hausban[24] át nem estek, és erről orvosi igazolással nem rendelkeztek. (Sanitäts-Foede).[25] A járvány terjedését iparkodott a HTT meggátolni egy 1739. évi rendelettel is, amely szerint «Koldusok, zsidók, cigányok, görögök és más efféle csavargó népek se be, se ki ne bocsájtassanak.» Ez a tilalom a görög vándorkereskedőkre vonatkozott, mint olyanokra, akik a betegséget terjesztették. Magában a városban 1739 elején még 23 török alattvaló kereskedő tartózkodott,[26] akik állítólag egyrészt a pestisjárvány miatt, másrészt pedig hadiszállítói tevékenységük miatt nem tudtak hazamenni. Egyébként

[19] *Füves Ö.:* Görögök a Duna—Tisza közén. Ant. Tan. 13 (1966) 94.

[20] *Gárdonyi:* i. m. 8.

[21] Az 1737. évi országos összeírás azért vonatkozott az árucikkekre, mert azok árából akarták a Törökországban kárt szenvedő hazai kereskedőket kárpótolni. — Ez az 1737. évi országos összeírás eléggé hiányos volt.

[22] FL Int. a. a. 2039.

[23] Az árucikkek részletes felsorolását l. *Gárdonyi:* i. m. 13.

[24] *J. H. Schwicker:* Geschichte des Temeser Banats. Pest 1872. 349.

[25] *Füves Ö.:* A görög kereskedők Sanitäts-Foedéje. Communicationes ex Bibl. Hist. Med. Hung. 34 (1965) 246—247.

[26] FL Intimata a. a. 2081. Vö. *Gárdonyi:* i. m. 15. lapján a FL Intimata a. a. 2096. alapján összeállított névsorral.

ekkor már az ország 23 megyéjében és Pesten kívül még 8 nagyobb városban működtek görög kereskedők.[27]

Az 1739. évi belgrádi békeszerződés 11. pontja értelmében a török alattvaló kereskedők továbbra is a régi módon «libere, secure et pacifice» folytathatták tevékenységüket. Minthogy e szerződés értelmében a görögök beáramlása az országba megerősödött, azért az 1741. évi országgyűlés a 29. tc-ben törvénybe iktatta az 1732. évi május 12-i HTT-rendeletben foglaltakat, vagyis, hogy csak a családjukkal együtt letelepedett, honpolgárokká vált görögök működhetnek szabadon, a török alattvalók[28] csak török árukkal, s csak nagyban kereskedhetnek — kivéve a vásárokat, ahol kicsiben is foglalkozhatnak török áruk eladásával. Ugyanennek a törvénynek az alapján tiltják el Pesten is a görögöket a borkereskedéstől és az iparűzéstől.[29]

Hiába szólította fel Pest város tanácsa a görögöket a törvény megtartására, az örökösödési háború idején hiába záratta be boltjukat s vetett ki rájuk bírságot, azokat megfékezni nem lehetett, sőt mind nagyobb számban jöttek újabb és újabb görög kereskedők. 1748-ban az ország 10 legnagyobb kereskedői társasága között szerepelt a pesti is.[30] Ezek ugyanis a kicsiben való árusítás jogáért készek lettek volna a Kamarának nagyobb összeget fizetni. E tervük nem sikerült. Őket azonban ez nem izgatta, mert továbbra is folytatták a meg nem engedett módon való kereskedést. Emiatt a különböző hatóságok kénytelenek voltak újabb szigorú rendszabályokat hozni ellenük. Így a HTT 1746. júl. 2-án a szabad kereskedelem folytatását a családtagok Magyarországra való behozatalától tette függővé. E korlátozás ellenére is 1750-ben 24 görög kereskedő (mindegyik 3—4 társsal) működött a városban, akik illegális módon kereskedtek.[31] Hosszú huza-vona és vizsgálat lefolytatása után a magisztrátus 1753. július 11-én jelentette, hogy 11 görög foglalkozott tiltott árucikk árusításával.

A HTT 1754. július 27-én elrendelte a görög kereskedők országos összeírását. Ez a kereskedők üzleti alkalmazottaira terjedt ki, tehát egészen más jellegű volt, mint az 1737. évi összeírás. Az Országos Levéltárban megtalálhatók Pest város görögjeinek adatai is.[32] Eszerint ekkor 36 kereskedő, 5 fiú, 9 testvér, 15 kereskedőtárs, 10 segéd, 13 inas és 4 szolga, összesen tehát 92 kereskedéssel foglalkozó görög élt Pesten. Újvidéken ugyanekkor 22, Pozsonyban 4, Budán 4, Komáromban 2, Szegeden 2 kereskedő volt. *Pesten működött* tehát már ekkor a *legtöbb görög kereskedő*. Búr Márta 1500—1600-ra becsüli az ekkor Magyarországon működő balkáni kereskedők létszámát.[33]

A pesti görög kereskedők egy másik összeírása szerint 1755-ben 15 társascég és 11 önálló kereskedő tevékenykedett a városban.[34] Gárdonyi a felsorolt nevekből helytelenül következtette,[35] hogy köztük a szerb nemzetiségűek voltak túlsúlyban. A nevek többsége ugyanis a görögök által használt vezetéknevek. A szlávos névvégződés ugyanis nem utal okvetlenül szerb származásra.[36] Az 1754. és 1755. évi összeírások éppen ellenkezőjét, azt bizonyítják, hogy *a XVIII. század közepe táján a szerb kereskedők túlsúlya már megszünt*, és a veszedelmes versenytárs *görögök veszik át a vezető szerepet* a pesti s az országos kereskedelemben is.

Haugwitz Ottó és Prokopp Ferdinánd Magyarország kereskedelmi viszonyait felderítő utazásuk alkalmával 1755-ben megállapították,[37] hogy a legtöbb helyen görögök, németek, törökök, örmények a kereskedők. Jelentették, hogy Pesten rengeteg macedón

[27] *Thallóczy:* i. m. 104.

[28] «. . . Cum vero illos, quorum uxores sub Turcico Dominatu degunt, ab omni alio, quam quem Conclussus Cum Turcicis Commerciorum Tractatus admitteret, quaestu arcendos praecipiat.»

[29] *Komoróczy Gy:* Borkivitelünk észak felé. Kassa 1944. 151.

[30] *Eckhart F.:* Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. Századok 52 (1918) 366.

[31] *Gárdonyi* i. m. 16.

[32] Országos Levéltár (OL) Misc. fasc. 2. N° 8 (1755—1769). Az itt található névsor két személlyel többet tartalmaz, mint amennyit *Gárdonyi* közöl.

[33] *Búr M.:* Балканские купцы в Венгрии в XVIII. веке. Études Balcaniques N° 3 8 (1972) 57.

[34] OL Misc. fasc. 2. N° 8 (1755—1769).

[35] *Gárdonyi:* i. m. 20.

[36] *Füves Ö.:* Die Namen der Pester Griechen. Acta Linguistica 21 (1971) 122.

[37] *Marczali H.:* Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig (1711—1815). Bp. 1898. 321—322. *Karlovszky E.:* Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben. Magy. Gazd. Tört. Szle. 4 (1897) 201—240.

gyapjút láttak. Az ottani kereskedők közül kiemelték a görög Popovics Mihályt, aki 1753-ban nyert polgárjogot, majd a pesti kereskedői társaság tagja lett.

A pesti görögök és a helybeli kereskedők között továbbra is folyt a küzdelem. A magisztrátus a HTT utasítására továbbra is az 1725. évi rendelet megtartását követelte a görögöktől. Ennek végrehajtása céljából többször összeiratta őket. Így pl. az 1760. május 7-i összeírás szerint 15 kiskereskedő működött a városban. Ugyanezen év július 31-én végzett összeírás szerint[38] pedig 13 üzlettel rendelkező, 19 bolt nélküli török állampolgárságú görög tevékenykedett Pesten. Ugyanez az összeírás 6 polgárjogot nyert görögöt is felsorol. Egy másik ugyancsak 1760. évi összeírás 35 balkáni kereskedőt tartalmaz.

A görög kereskedőket nem riasztotta meg a figyelmeztetés, összeírás, ők továbbra is korlátlan kereskedést folytattak. Amikor a város erélyesen akart fellépni ellenük, akkor a magisztrátus sohasem kapott felhatalmazást megbüntetésükre. Nem csoda tehát, hogy a török alattvaló kereskedők száma állandóan növekedett. Míg 1761-ben 12 boltos és 11 nagykereskedő tevékenykedett Pesten, 1767-ben már 75 a görög és rác kereskedők száma a 23 magyar és német kereskedővel szemben. Összehasonlításképpen megemlítjük, hogy Bécsben 1766-ban 82 volt a városban tartózkodó, és 134 a távollevő görögök száma.[39] Bécsben tehát már ekkor is jelentősebb görög szórvány élt, mint Pesten.

1765-ben a pesti szerb parókia összeíratta a családokat.[40] Eszerint 55 görögkeleti vallású család élt Pesten, amelyek közül 22—24-ről állapíthattuk meg a görög származást. A hívők többsége tehát szerb volt.

A pesti görögök, hogy a zaklatásoktól megmeneküljenek, az 1763. augusztus 13-i és az 1765. május 18-i királyi resolutio ellenére mindent megtettek annak érdekében, hogy a városi polgárok közé bejussanak. Ezt többüknek sikerült is elérniök annak ellenére, hogy a HTT 1750. szept. 10-i rendelete csak azoknak a schizmatikusoknak engedélyezte a polgárjog megadását, akik 1735-ben már állandó pesti lakosok voltak. Néhány görögnek már ekkor sikerült felvétetni magát a kereskedői társaságba is.

A görög kereskedők beözönlése nemcsak Pesten, hanem országszerte állandóan erősödött, úgyhogy azok az 1760-as évek végén már nemcsak minden jelentősebb várost, hanem a kisebb falvak kereskedelmét is kezükbe kaparintották. Nem csoda, hogy magyarok attól féltek, «ha ezen állapot nem ér véget, Magyarország rövid időn belül Macedóniává változik».[41] Érthető tehát, hogy Mária Terézia királynő — kihasználva a kitört orosz—török háborút — 1769. ápr. 5-én a görögök visszaszorítása céljából elrendelte,[42] hogy a görögökről 10 pontból álló országos összeírást kell készíteni, s ezentúl a török alattvalók közül csak azok kereskedhetnek a megengedett módon, akiknek érvényes útlevelük és vámcédulájuk van. A szabad kereskedést biztosító állampolgársághoz viszont hűségeskü letétele szükséges, aminek előfeltétele a keresztény hit és a család behozatala az országba, vagyis a végleges letelepedés. Akik nem tartoznak egyik kategóriába sem, azok egy hónapon belül kötelesek eladni árujukat, különben elkobozzák.

A pesti görögök 1769. szept. 15-i összeírása[43] szerint 43 görög és 3 török nemzetiségű törökországi alattvaló kereskedő tartózkodott Pesten. A pesti tanács 1770. áprilisi vizsgálata szerint 22 görög tartozott a helyi kereskedői társulatba, s 30-nak volt még rajtuk kívül boltja. Összesen tehát 52 állandó bolttal rendelkező kereskedő, s számos vándorkereskedő tevékenykedett a városban. Az 1770. július 22-i összeírás[44] már 130 kereskedőt, 46 üzlettársat, 110 segédet és 26 inast (összesen tehát 312 kereskedéssel foglalkozó görögöt) és 194 családtagot tartalmaz. A görögök összlétszáma ekkor tehát 506 személy volt. Mint láttuk, 1754-ben még csak 92 kereskedéssel foglalkozó görög tevékenykedett Pesten. Ezek száma 1770-ben azonban már 312-re nőtt, vagyis másfél évtized eltelte után 220-szal nagyobb lett a számuk. Búr M. összehasonlította az 1754. évi és 1769. évi összeírások egyes adatait[45] és a következőket állapította meg: 1754-ben 90, 1769-ben 503 volt a pesti görögök összlétszáma.[46] Míg 1754-ben 36 önálló kereskedő,

[38] OL Misc. fasc. 2 N° 8 (1755—1769).

[39] *P. K. Enepekides:* Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766. Thessaloniki 1959.

[40] A pesti szerb parókia irattára: Összeírások.

[41] OL HTT. Misc. fasc. 72. N° 426.

[42] A Helytartótanács 1769. ápr. 25-én 901 sz. alatt adta ki a végrehajtási rendeletet.

[43] OL HTT Misc. fasc. 2 N° 8 (1769.) — FL Intimata a. a. 4054 és 6406. *Gárdonyi:* i. m. 30—33.

[44] *Gárdonyi:* i. m. 36—40.

[45] *Búr:* i. m. 57—59.

[46] *Búr* adatai néhány számban különböznek a *Gárdonyi*tól és általam közöltektől.

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM

14 társ, 26 segéd + inas és 14 családtag tartózkodott Pesten, addig 1769-ben 130 önálló kereskedő, 46 társ, 133 segéd + inas és 194 hozzátartozó alkotta pesti a görög diaszporát. Ebből az összehasonlításból is világos, hogy nem volt alaptalan a pesti lakósoknak az a panasza, hogy a megnövekedett létszámú görögség miatt tiszta Makedóniában érzik magukat.[47] 130 önálló görög közül 114 volt kereskedő, akik közül csak 45 foglalkozott török áruk eladásával. A 114 kereskedő közül 54-nek volt segédje és inasa. Több mint 50%-uk viszont nem alkalmazott idegen munkaerőt. Kb. negyed részük már pesti polgárjogot nyert. A 130 kereskedő közül 54 már több mint 10 éve lakott Pesten, ami arra mutat, hogy az 1760-as évek végén megindult már a görögök Magyarországon való végleges letelepedése.

Egy másik 1770. dec. 24-én kelt összeírás[48] szerint 428 görögkeleti vallású egyén (közülük 71 családfő) élt Pesten. A felsorolt összeírásokban szereplő meglehetősen eltérő adatok részben a vándorkereskedők miatti fluktuációnak, részben pedig az összeírási szempontok különbözőségeinek következménye. Annyi azonban mindenesetre megállapítható, hogy a görög kereskedők száma a 18. század 60-as éveiben növekedett meg gyors ütemben, úgyhogy 1770 körül a Pesten élő görögök száma már 500 körül mozgott. Ennek a viszonylag rövid idő alatt végbement nagyarányú beáramlásnak két oka volt: az egyik a fokozódó török terror elől való menekülés. (Moszchopolisz város feldúlása 1769-ben történt s akkor a város egész lakossága Magyarországra menekült.) A másik ok a törököknek az oroszokkal folytatott háborúja volt, amely miatt a görög kereskedelem Magyarországon koncentrálódott.

Az összeírás után a HTT fokozott figyelemmel kísérte a görög kereskedők tevékenységét. Így a pesti kereskedők panaszára elrendelte, hogy csak a bekebelezett kereskedők kereskedhetnek szabadon. Minthogy a görög kereskedők egy része nem engedelmeskedett, ezért a magisztrátus 1771. január 4-én 24 kereskedőt 12 Ft pénzbüntetéssel sújtott. Ezt a tanács annál inkább tehette, mert 10 nappal később felszólítást kapott az 1769. évi rendelet maradéktalan végrehajtására. A görögöket ez nem ijesztette meg, hanem továbbra is folytatták tiltott tevékenységüket. A magisztrátus erre, hogy az áruelkobzást alkalmazhassa az ellenszegülőkkel szemben, továbbá, hogy a HTT 1771. márc. 26-i (307. sz.) rendeletének, amely a latin és görög kereskedők üzleti és vagyoni helyzetének országos összeírását írta elő, eleget tehessen, 1772. dec. 5-én összeiratta a kereskedői társasághoz nem tartozó kereskedőket. Eszerint az összeírás szerint 1772-ben a 48 be nem kebelezett kereskedő közül 4 volt katolikus (latin) és 44 görögkeleti vallású.[49] Az utóbbiakat 7 csoportba osztotta Zakall János összeíró biztos. A görögkeletiek legnagyobb csoportját 16 olyan kereskedő alkotta, aki már pesti polgár és háztulajdonos volt. Ezek általában már 1—3 évtizede Pesten működtek. Rajtuk kívül még tízen nem vallották magukat török alattvalóknak. Ez utóbbiak közül kettőnek már háza volt, hárman behozták családjukat Magyarországra, öten pedig nőtlenek voltak, akik szintén nem akartak visszatérni hazájukba. Mindössze 18 kereskedő nyilatkozott úgy, hogy még török alattvalók. Közülük három már behozta családját Törökországból, hatnak felesége és gyerekei még hazájukban tartózkodott, kilenc még nőtlen, akik közül egyik sem tartózkodik Pesten 10 évnél régebben. Egy másik magisztrátusi összeírás szerint a felsoroltak közül mindössze csak 23-an kereskedtek török árukkal.

Ha ezt az 1772. évi összeírásban szereplő 44 görögöt összevetjük az 1769. szept. 15-i 43 göröggel, akkor megállapítható, hogy csak 11 személy szerepel mindkét névsorban. Ennek oka az lehetett, hogy ezek az összeírások más-más személyekre terjedtek ki: az 1769. évi összeírás a török alattvaló kereskedőkre, míg az 1772. évi a bolttal rendelkező görögökre vonatkozott. Ezért sokkal nagyobb az egyezés az 1769. évi második összeírás adataival, az ui. a boltvizsgálatok eredményeit tartalmazta. Az 1772. évi 48 görög kereskedőből 27 szerepel már ebben az 1769. évi második összeírásban. Ezek már véglegesen letelepültnek tekinthetők.

Az 1772. évi összeírásból nyert adatok alapján a magisztrátus 1772. dec. 7-i határozatával a már egyszer pénzbüntetésben is részesített 20 kereskedő üzletének bezáratását rendelte el. Ezek közül 6 már polgárjogot nyert, 6-an pedig nem vallották magukat török alattvalónak. Mind a 12-en a pénzbüntetés ellenére is tartottak üzletükben bécsi árut. 8 török alattvaló pedig tilalom ellenére hazai árukkal kereskedett. A 6 polgárjogot nyert kereskedő — miként az év elején a pénzbírság kirovásakor — újból a HTT-hoz

[47] FL Intimata a. a. 4054.

[48] FL Intimata a. a. 4485. — *Gárdonyi:* i. m. 51—52.

[49] Ugyanekkor Újvidéken 42 görög és 7 latin kereskedő volt. Bács megyében pedig 131 görögkeleti és 33 latin kereskedő működött.

fordult a 200.000 Ft értékű árujuk zárolása miatt. Hosszú vita után 1773. június 23-án a nevezettek megkapták az engedélyt a csupán élelmiszerrel való kereskedésre bizonyára azért, mert kevés élelmiszerkereskedő lehetett akkor a városban.

Közben a görögök mind nagyobb számban vásároltak házat maguknak 1773-ban 54 görögkeleti vallású háztulajdonos élt Pesten, akiknek nem egészen a fele volt görög.[50] A házvásárlással együtt egyesek megindították a küzdelmet a polgárjog elnyerésére,[51] a kereskedői társaságba való felvételük és a tanácsba való beválasztásuk érdekében is. A város magisztrátus és a kereskedők ellenállása ellenére is mind többen érték el céljukat, vagyis a többi kereskedővel való egyenjogúságot. Ezzel megindult a görögök Pesten való végleges megtelepedésének folyamata, amely azonban csak a következő évtizedekben bontakozott ki teljességgel.

[50] *Gárdonyi:* i. m. 48.

[51] *Füves Ö.:* Statisztikai adatok Pest és Buda 1687—1848 közt polgárjogot nyert lakosairól. Ant. Tan. 10 (1963) 237.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

HONTI JÁNOS ÉS AZ ÓKORTUDOMÁNY[1]

Az ókortudomány — hogy azzal a nevével nevezzük, amely a korábbi „klasszika filológia" elnevezést éppen Honti tudományos munkásságának kezdetekor nálunk is kezdte felváltani — a reneszánsz óta nem pusztán egy volt a tudományágak közül, hanem szinte valamennyinek nevelőanyja. A természettudományok a 18. századig, a társadalomtudományok pedig még a 20. század elején is jórészt tőle tanulták módszereiket és jelentős részben problémáikat is. Ez az ókortudomány, amelynek hangadó iskolái a század első harmadában túlnyomórészt Németországban működtek, az 1930 körüli években, akkor, amikor Honti az egyetemre került, történetének fordulópontjához érkezett. Szinte minden fontosabb területén egyszerre merült fel a kényszerítő szükségessége annak, hogy addigi módszereit revideálja, s nem pusztán eszmei meggondolások, hanem a mind intenzívebbé váló kutatás által feltárt új ismeretanyag alapján is. Honti érdeklődésének középpontjába már középiskolás korában a folklór és a modern filológia került — mindkettőt messzemenően érintette az ókortudományban kialakult új helyzet. 1928 és 1932 között, éppen Honti egyetemi évei alatt történt meg az említett korszakváltás, ha ez a kortársak számára nem volt is egyértelműen világos: sokan és sok helyütt sem a fordulat szükségességéről, sem részleges megtörténtéről nem vettek tudomást. Ulrich von Wilamowitz–Moellendorff halála 1931-ben szimbolikus dátuma volt a fordulatnak: ő, Hatvany Lajos híres könyve Woepke professzorának egyik mintája, volt az ókortudomány ekkor letűnő irányának és egyben a német tudomány hegemóniájának is a megszemélyesítője. Az már puszta véletlen tény, hogy halála évében kezdtek megszűnni Németországban az elemi feltételei is az alkotó tudományos kutatásnak.

Az ókortudományban fordulópontot jelentő változások közül elsősorban három érintette közvetlenül Honti munkásságát. Első, még középiskolás korában írt munkájában a magyar népmesék rendszerezésének alapjául azokat az elveket fogadta el, amelyeket a finn „történeti-földrajzi iskola» dolgozott ki egy-egy mese eredeti alakjának, keletkezési helyének és idejének, vándorlása útjának, változásai módjának kiderítésére. A minél nagyobb számban összegyűjtött változatok összehasonlító vizsgálatából megkísérelték az „őstípust", az egyes mesék „eredeti" formáját rekonstruálni, s a mese, illetve mesemotívum elterjedési térképéből keletkezési helyét kikövetkeztetni. A módszer mintája a klasszika filológiai szövegkritika évszázadokon át kidolgozott eljárása volt a hagyományozott másolatokból az eredeti, hiteles ókori szöveg helyreállítására. A klasszikus szövegkritika válsága azonban épp Honti pályakezdése idején vált nyilvánvalóvá. A régi és új alapelvek első nagy, korszaknyitó összecsapása ekkor történt meg. 1929-ben tette közzé G. Pasquali firenzei professzor a szövegkritika klasszikus metódusának Paul Maastól írt kézikönyvéről a bírált munkánál kétszer terjedelmesebb recenzióját,[2] amely azután hatalmas művé dagadt, és 1934-ben könyv alakban jelent meg «Storia della tradizione e critica del testo» címen. Pasquali — anélkül, hogy a klasszikus módszerekkel elért eredmények jelentőségét kisebbíteni akarta volna — rámutatott, hogy az a formális logika, a hagyományozás folyamatának az a mechanikus elképzelése, amellyel korábban az «ős-szöveg» rekonstruálásához eljutottak, sokban félrevezető eredményeket hozott. Kiemelte, hogy az időben későbbi másolatok távolról sem feltétlenül kevésbé hitelesek a korábbiaknál, hogy egyes variánsoknak akkor is meglehet a maguk történeti jelentősége, ha kritikailag kisebb értékűek, s hogy az *egyetlen* archetípusból való leszármazás

[1] A Magyar Néprajzi Társaság és az Ókortudományi Társaság Honti János-emlékülésén 1975. március 26-án elhangzott előadás.

[2] Gnomon 5 (1929) 417–35, 498–521.

nem az egyedüli lehetséges formája a hagyományozásnak, ezért a kéziratok családfájának felállítása olykor teljesen illuzórikus eredményekhez vezet. Felhívta a figyelmet a búvópatak-szerű hagyományozódás lehetőségére, arra, hogy egyes szövegváltozatok, amelyeknek értéke nem kisebb a középkori kódexekben fenntartottaknál, számunkra látható nyom nélkül élhették életüket egészen a reneszánszig, amikor hirtelen a felszínre kerültek.

Honti, aki első publikált cikkeiben a Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténetét még teljesen a klasszikus szövegkritikai módszerekkel tárgyalta, e módszer Pasqualitól kiinduló és csakhamar nagy hullámokat felverő revíziójának szellemében kezdte meg a finn iskola mesekutató módszerének kritikáját. A fordulatot jelentő tanulmánya, amely egy évvel Pasquali könyvének publikálása után jelent meg «Mesetudomány és vallástörténet» címen,[3] így kezdődik: «A mesetudomány mostani uralkodó formáiban és iskoláiban mindenütt analitikus és induktív módszerű: nagy adattömegeket halmoz fel és ezekből vonja le következtetéseit. Minél több a felhasznált adat, annál megbízhatóbbnak tartja az eredményeit és nem gondol arra, hogy még a legteljesebb adatgyűjteményhez is lehet egy észre nem vett, vagy csak később felmerült adatot pótolni, ami talán halomra dönti az egész nagy gonddal megszerkesztett analitikus-induktív épületet.» Ezt mutatja be a kacsalábon forgó kastély motívumának példáján a tanulmány következő lapjain, s ugyanezt példázza nem egy későbbi tanulmánya, így a «Mesék és mítoszok haláról és halhatatlanságról»,[4] (a Pasquali-féle *recentiores non deteriores* elv érvényességének iskolapéldája), a «Vinland és Ultima Thule», vagy «A középkor Odysseusáról».[5] A szöveghagyomány vizsgálatának és értékelésének az ókortudományban lezajlott forradalma nyitott új utakat Honti számára e forradalom vívmányainak kreatív felhasználására a szellemi néphagyomány területén. Ismeretes, s nem itt a helye részletesen tárgyalni, milyen műfajelméleti eredményekre vezette a következetes előrehaladás ezen az úton.[6]

Ahogy az egész görög és rajta keresztül a római kultúra szinte minden ránk maradt irodalmi megnyilvánulásában valamilyen módon Homéroshoz kapcsolódik, úgy vált az egész ókortudománynak is a Homérosszal való foglalkozás középponti problémájává, olyan problémává, amelynek megoldási kísérletei alapján talán a legpontosabb periodizációját lehetne adni az ókorkutatás történetének. Legújabb kora ebből a szempontból nézve kétségtelenül Honti tudóssá formálódásának első éveiben kezdődött. Ekkor, pontosabban 1930-ban és 1932-ben tette közzé Milman Parry a Harvard Studies in Classical Philology-ban «Studies in the Epic Technique of Oral Verse-making» című munkáját. Hogy a homérosi eposzok ránk maradt formájukban nem jöhettek létre az írás használata nélkül, az már Wilamowitznak szilárd meggyőződése volt. De éppen ez vetette fel új kérdések egész sorát, amelyek a monumentális felépítésű kompozíció minden részletét tudatos művészettel kiegyensúlyozó nagy költő-egyéniség és az eposzok millió részlet-vonásának a névtelen költők szájhagyományban élő epikájával való közvetlen rokonsága közti ellentét köré sokasodtak. Parry mint az angolszász empirizmus hagyományainak folytatója megkereste, és a szerb-horvát népi énekmondók körében megtalálta azt a helyet, ahol az epikus költészet orális, szájhagyomány által életben tartott formája ma is elevenen él és tanulmányozható. A mi szempontunkból most nem az a fontos, hogyan és milyen — részben ellentétes — irányban nyitottak új távlatokat Parry és korai halála után a tőle megkezdett munkát folytató Lord eredményei magának a Homéros-kutatásnak számára, hanem az, ami Parry eredményeiből tágabb körben is általánosítható volt, az ókortudománynál lényegesen tágabb területekre is kihatott. Parry és követői kidolgozták az orális és írásos költészet közti alapvető eltérések új elméletét, mind e kétfajta irodalom életformájára és funkciójára, mind poétikájára vonatkozólag. A délszláv énekesek gyakorlatának pontos megfigyeléséből adódó tények természetesen többirányú továbbgondolásra nyújtottak lehetőséget. Honti számára a fő tanulságuk orális és írásbeli költészet lényegbeli különbségeinek megvilágosodása

[3] A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára, IV. Szakoszt. Közl., 27. sz., Szeged 1935. — *Pasquali* könyvét idézi *Kerényi:* Sziget 1 (1935) 27; ez konkrét bizonyíték annak, hogy a tudományos körben, amelybe *Honti* is tartozott, a munkát már megjelenésekor ismerték és értékelték.

[4] Ethnographia 47 (1936) 34—9.

[5] Újra lenyomtatva: *Honti János:* Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest 1962. 299—312, illetve 313—22. (A következőkben az e kötetben újra kiadott tanulmányokat a kötet alapján idézzük; eredeti megjelenésük adatai a kötet jegyzeteiben megtalálhatók.)

[6] Erről szólt az emlékülésen *Dömötör Tekla* előadása: Honti János és a műfajelmélet. A magam véleményének összefoglalása: The New Hungarian Quarterly 1965, no. 20, 156—60.

volt. Ebből a felismerés-csírából indultak ki azok a tanulmányai, amelyek az őáltala használt, szándékosan egyszerűsítő megjelöléssel népköltés és irodalom morfológiai különbségeiről szóltak,[7] de az 1934—35 körüli évek magyar szellemi életének légkörében szinte szükségszerűen tágultak ki a néphagyományok értékelésének, urbánus és népi kultúra viszonyának problémájává. A debreceni Nyári Egyetemen 1934-ben «A néphagyományok megmentéséről» címen tartott előadása,[8] amelynek lelkes és egyetértő hallgatói között, mint ezt később gyakran emlegette, Bartók Béla és Kodály Zoltán is ott volt, az első eszmélés frisseségével a legjobban foglalja össze azokat a gondolatait, amelyeket később erről a témáról részletesebben is kifejtett. A tanulmány tanulságos példája annak, mennyire elhibázott volna az a szemlélet, amely az irracionalizmust minden körülmények között, az elhangzott szó egykori atmoszférájától és szándékától függetlenül, elítéli, amely nem ismeri el, hogy egyazon történelmi állásfoglaláshoz, politikai célkitűzéshez több, ellentétes irányból induló úton is lehetett közeledni. Honti végső következtetése mint aktuális cselekvési program látszólag teljesen irreális. A gondolatmenet lényege azonban messzetekintően reális, ahogy azt az azóta eltelt idő igazolta. Szembefordul azzal a szemlélettel, amely a néprajztudomány tárgyának kizárólag a falusi kultúra vizsgálatát tartja. Rámutat arra, hogy a néphagyományok megmentésének akkor divatos jelszava mennyire a falusitól elszakadt és azt kívülről néző városi kultúra szemléletmódjára jellemző, és általánosan használt formájában csak a falusi és városi kultúra közti szakadék kimélyítésére alkalmas. Az orális és írásos kultúra-réteg morfológiájának elemzéséből kiindulva mutatja ki, mennyire értelmetlen, mert önmagának ellentmondó a néphagyományok felülről irányított „megmentésének" programja. «Csak azt nem szabad elfelejteni — írja —, hogy gyűjtésre nem a népi kultúrának van szüksége, hanem a néprajznak, vagyis a városi kultúrának. Arra kell csak gondolnunk, hogy a gyűjtés nem más, mint rögzítés, erőszakolt pillanatfelvétel a hagyomány hullámzásáról, és így tulajdonképpen szükséges rossz csak. A mesegyűjtéssel szemben maga a nagy mesegyűjtő, Jakob Grimm, a mesevilágban annyira otthonos nagy romantikus fejezte ki aggódását: . . . 'lerögzített, hullámzó hagyományuktól megfosztott mesék végül is az egész mesevilág halálát jelentenék' . . . Meggyilkoljuk a néphagyományokat, ha kiszakítjuk létezésük való formái közül, ha leszakítjuk való létükből táplálkozó gyökereiket.» Ez a Milman Parry felfedezéseire épülő érvelés[9] — a parasztságot a néppel azonosító, az előadás elhangzásának idején politikai hangsúllyal is felhangzó és egyeseknél már a fajelmélet körvonalait is előrevetítő felfogással szemben. De természetesen semmi nem állt tőle távolabb, mint magának a paraszti kultúrának az elvetése. Csakhogy a megmentését nem Gyöngyösbokréta-mozgalomtól és hasonló hivatalosan irányított vagy támogatott tevékenységektől remélte, hanem falusi és városi kultúra legmélyebb közös gyökereinek felismerésétől és az ebből kisarjadó kultúrától, amely a néphagyományokat, az ő szavaival, «elevenen és virulóan menti meg és teszi halhatatlanná», szerves részévé egy élő és fejlődésre képes mai kultúrának, ahogy Bartók tette a népzenével. Egy ilyen, a falusi és városi kultúra szembeállítása helyett azoknak szintéziséből kialakult műveltségben kereste az egész magyar kultúra, a magunk megmentésének útját is.

A szövegkritika módszertani megújulása, az orális költészet fogalmának új megalapozása az ókortudomány olyan eredményei voltak, amelyek elsősorban negatív irányban, felszabadítólag hatottak Hontira: azt mutatták meg neki, melyik úton nem érdemes továbbmenni, a hagyományos módszerekkel szembeni kritikai állásfoglalásra ösztönözték. A harmadik hatás az ókortudomány felől egészen más jellegű volt: nemcsak kutatásának tárgyát, hanem a kutatással, a tudománnyal szembeni emberi magatartását is meghatározta. Ennek a hatásnak Kerényi Károly volt a közvetítője. Hogy a hagyományos klasszika filológia elvesztette korábbi jelentőségét az európai műveltségben, s eszotérikus hatása jóformán megszünt, mert nem tudott lépést tartani egy új kor új problémáival, azt már Hatvany Lajos kimondta, mikor 1908-ban megjelent, fent említett könyvében «a tudni nem érdemes dolgok tudományá»-nak nevezte. A Wilamowitz-féle filológiának ezt a kritikáját Kerényi, mint egyszer maga írta, egyetemi hallgató korában túlzottnak tartotta, később egyetértett vele, de a harmincas évek elején már kevesellte. Kevesellte, mert ő elsősorban nem abban marasztalta el a letünt korszak ókorkutatását, amit végzett, hanem amit elmulasztott elvégezni. Hatvany esztétizmusa mint pozitív program

[7] Népköltésről és irodalomról. Kerekasztal 2 (1936) 27—33.

[8] Debreceni Szemle 8 (1934) 219—26.

[9] Annak, hogy *Honti* ismerte *Parry* cikkeit, nincs adatszerű bizonyítéka, de valószínű, hogy saját olvasmányai során vagy *Kerényi* révén felfigyelt rájuk. A gondolat egyébként akkor a tudományos kutatás levegőjében volt.

nem elégítette ki és teljes joggal: az antik klasszikus költők elhelyezését a 20. század értékrendjében a szaktudományon kívülállók — természetesen a görög és latin nyelv megfelelő szintű ismeretében — legalább olyan jól el tudják végezni, mint a szakkutatók, ezt Magyarországon elsősorban Péterfy Jenő, később Németh László példája bizonyította. Kerényi azonban meg volt győződve róla, hogy az ókortudománynak *mint szaktudománynak* is meglehet az értelme a mai kultúrában, ha a kutatás középpontjába az antik kultúrák teljes egészének megértését állítja, megértését bennük annak, amire éppen a mi korunk lett először kíváncsi, és csak az tud tőlük megkérdezni. Az ókortudomány vallástörténeti megújhodásának nevezte a kutatásnak ezt az új irányát egy 1932-ben elhangzott előadásában.[10] Közvetlen ösztönzője Walter F. Otto 1929-ben megjelent könyve, a Die Götter Griechenlands volt, majd három évvel később Otto frankfurti professzortársának, az Afrika-kutató ethnológus Leo Frobeniusnak új könyve, a Schicksalskunde. Ez már magában mutatja, hogy Kerényi az ókortudomány régi értelemben vett primátusát a többi szellemtudományokkal szemben idejétmúltnak tartotta. A fő feladatnak az antik, elsősorban a görög és római kultúra leglényegesebb emberi mondanivalójának megértését tekintette, és úgy látta, hogy ennek legközvetlenebb forrása az antik vallás, illetve a hátterében álló antik mitológia megértése. Nem ismerheti fel azonban a görög vagy a római vallás sajátos emberi tartalmát az, aki elzárkózik más kultúrák vallásainak s a mitológián kívüli egyéb szellemi formáknak megismerése elől. Éppen egy ilyen széles körű összehasonlító vizsgálatból tünt ki az, amit Otto és Kerényi a görög vallásban — elsősorban, polémikus hangsúllyal, a kereszténységgel szemben — a leglényegesebbnek látott: hogy a görög mitológia istenalakjaiban a valóság különböző arculatai kaptak formát, hogy a görög vallás jobban, mint bármelyik az ismert vallások közül, valóság-vallás volt, a megismert világ szépítetlen teljességében kapott megfogalmazást benne, klasszikus istenei az emberi lét egy-egy formájának kifejezései, s mint ilyenek, mint lehetséges életformák, bármely kor embere számára közvetlenül érthetők és felidézhetők, bármely kor emberét megragadhatják — ahogy a Goethétől vett kifejezéssel ezt a folyamatot Frobenius és Kerényi nevezte. «Az ókortudomány — írta Kerényi 1934-ben — számunkra elsősorban egzisztenciális tudomány, az antik emberi lét tudománya, mert ez a lét az, amely mint az emberiségtől egyszer már megvalósított lehetőség, a legjobban érdekel.»[11] Ez a fogalmazás és a hely, ahol megjelent, egyben annak a hangsúlyozása is, hogy a kapuk mindkét irányban tárva vannak: a kívülállók számára az ókor felé és az ókortudomány művelői számára más korok kultúrái, elsősorban a saját koruk kultúrája felé. Mindenesetre csak olyan tudománynak látta értelmét, amelynek — anélkül, hogy szaktudomány voltát megtagadná — mindenki számára van lényeges emberi mondanivalója.

Érthető, hogy ez a program, amely hadüzenet volt az akkori hivatalos magyar tudomány szűklátókörűségének és élettelenségének, az aktuális kor-problémáktól való távolmaradásának, felülről irányított és támogatott sterilitásának, az ókorkutatókon kívül is széles körben visszhangra talált, nemcsak a tudományban, hanem az egész magyar szellemi életben. Az elsők között Németh László volt az, aki lelkesen üdvözölte ezt az új tudós-magatartást, ami többet ígért és többre vágyott szakkérdések öncélú megoldásánál. «Nem épp akkor megbízható-e a tudós — írta —, ha a legkisebb szakkérdést mint létérdeke szempontjából döntő kérdést forgatja, s válaszaiért tudományos hitelén túl egész üdvösségért szorongó lényével áll helyt? A szakember, akinek csak szakja van, a bölcselkedő esszéista, akinek csak általános érdeklődése van, anomáliák, amelyek ellen akkor is küzdenünk kell, ha ez a küzdelem magunk ellen folyik.»[12]

Ezek a sorok Kerényi egy felolvasásának hatására íródtak, amely az 1932 óta körégyült fiatal tudósok, költők, filozófusok görög szóval Stemmának, koszorúnak nevezett körében hangzott el. Honti, aki legjobb barátja, az egyiptológus Dobrovits Aladár révén ismerkedett meg Kerényivel, kezdettől tagja volt ennek a körnek, és mindig hálásan vallotta meg, mit köszönhetett Kerényi és az ő révén megismert Otto és Frobenius tanításainak. De soha nem vált epigonjává sem Kerényinek — aki egyébként sem tűrt meg epigonokat maga mellett —, sem bármelyik más mesterének. Az elsők között volt, akik Németh László San Remo-i naplójával[13] egyidőben felismerték Frobenius modernizáló tény-elferdítéseit — beszélgetések során nemegyszer említette azt a meggyőződését is, hogy afrikai mesegyűjteményének jó része végső soron Frobenius műve —, s elutasította Otto frankfurti vallástörténeti iskolájának irracionalizmusát azon a ponton,

[10] EPhK 57 (1933) 112—6 és 58 (1934) 81—4.
[11] Válasz 1 (1934) 313.
[12] Sziget 1 (1934) 28; újra lenyomtatva: Európai utas. Budapest 1973, 46.
[13] Újra lenyomtatva: Európai utas. 695—700.

ahol a hitleri faj-mítoszhoz közelített. Mestereihez való viszonyában azonban itt nem az a lényeges, amiben szembekerült velük, sokkal inkább az, amiben az ő ösztönzésükre továbbjutott náluk. Meseelmélete, ahogy legtisztább formájában a mese világáról írt könyvében maradt ránk, szervesen nőtt ki Kerényi mítosz-felfogásából, de olyan területeken járt, amelyeket Kerényi soha nem érintett. A mítosz mint a való világ értelmezése — ez a meghatározás számára szinte posztulálta a mese világának mint normatív világnak az elképzelését, s egyúttal azt is, hogy a két világot újra meg újra egymáshoz való viszonyában próbálja meg, mesetudomány és vallástörténet állandó szembesítésével, pontosabban jellemezni. Egyáltalán a célkitűzés, a mesék mögött a mese világát megragadni, a mese világában a világgal szembeni lehetséges emberi állásfoglalások egyik alaptípusát felismerni — mindez az Otto-Kerényi iskola gondolataiból sarjadt ki, de nem mint azoknak utánukmondása, hanem mint a velük való szüntelen elmélyült dialógus önálló eredménye. A szó legnemesebb értelmében véve volt tanítvány: amit mestereinek köszönhetett, az a kiindulás pontja volt számára, soha nem a megérkezésé. De a Stemma-gondolat megvalósítója volt a tudományhoz való emberi viszonyának alapelveiben, amellyeket a maga számára élete végéig megőrzött normaként fogadott el, s amelyeket egy 1935-ben tartott szegedi előadásának zárósoraiban foglalt össze:[14] «A mi kutatásunk nem 'tudománytalan' akar lenni, nem akar semmit sem elhanyagolni vagy kikerülni, amit a 'rendszeres kutatás' elért, nem veti meg a verejtékes fáradságát a kutató munkásnak. Nemhogy nem veti meg, hanem meg sem elégszik annyival: továbbmegy. Keresztülvágja magát az ismert tudományos munkamód fáradságain és nehézségein, összegyűjti, mérlegeli, összehasonlítja az adatokat is . . . És nemcsak tudós voltára támaszkodik a kutató, hanem — miután a 'tudós' elérte a célját és már vissza is fordulhatna — ember-voltára. Mint ember keres emberi igazságokat és emberi élményeket, mint ember akarja meglátni és átélni a világ nagy valóságait úgy, ahogy előtte más emberek mesében, eposzban, vallásban felismerték és átélték. Ha az anyaggyűjtés és adatfelhasználás munkájában talán néha félrevezetették is ennek a kikerülhetetlen tökéletlenségei: ha emberi szemmel néz emberi dolgokat, igazságokra juthat mégis, és igazságok átélésére, rég felismert valóságok újrafelismerésére. Emberi tudományra . . . van szükségünk.»

Félrevezetően egyoldalú volna a kép, ha Honti és az ókortudomány viszonyában csak azt látnánk, mit köszönhetett ő az ókortudománynak. Semmivel sem kevésbé jelentős az, amivel a Stemma körben kialakult és ma általánosan elfogadott tágabb értelmében vett ókortudományt Honti munkássága gazdagította. Hosszasan lehetne sorolni a tudomány vérkeringésébe azóta átment részleteredményeit, mint amilyen az elátkozott királyfi töredékesen fennmaradt egyiptomi meséjének kiegészítése,[15] a plutarchosi Isis-mítosz másodlagosságának bebizonyítása a Démétér-mítosszal szemben,[16] egy Seneca-hely és egy Dante-sor szó szerinti egyezésének és az egyezés jelentőségének felismerése,[17] Firmicus Maternus Dionysos-mítoszának interpretációja[18] vagy a Mészároslegény meséjének, a magyar Odysseus-mesének feljegyzése és közlése.[19] De az ilyen részleteredményeinek felsorolása egyenesen megtévesztő volna azoknak a területeknek és gondolatköröknek a megjelölése nélkül, ahol az ókorkutatás számára továbbfejleszthető hagyományt teremtett. Ilyenek elsősorban a mese mint elemi epikus forma meghatározására, a mesei világ és a mítosz világának határaira vonatkozó kutatásai, ilyen a kelta hagyomány bevonása antik mítoszok közép- és újkori továbbélésének vizsgálatába, s egyáltalán a kelta mitológia világképét felderítő tanulmányai, ilyenek az antik és keresztény vallásos felfogás, ókori és középkori világkép szembeállítására és antithetikus értelmezésére tett kísérletei, amelyek élete vége felé mind szélesebb távlatúak, mind mélyebb tartalmúak lettek, s a horatiusi és középkori sziget-mítosz szembeállításától, Odysseus halálának homérosi és dantei leírását konfrontáló emlékezetes tanulmányától utolsó befejezett művéig, az «Orestés és Hamlet»-ig emelkedtek. Az «Orestés és Hamlet» mesterműve a nagy szellemi formákat áttekintő, nagy művek mélyére hatoló, a szövegek legkisebb mozzanatát sem elhanyagoló, de mindenek fölött a tudós saját ember-voltáról valló lényeg-filológiának. Ebben nyilvánul meg a legvilágosabban az is, hogy bármilyen sokfelé nézett minden szellemi jelenségre elevenen reagáló tekintete, a szíve elsősorban

[14] Mesetudomány és vallástörténet (l. fent 3. jegyz.), 19.
[15] Válogatott tanulmányok 131—9.
[16] Uo. 140—44.
[17] Uo. 319.
[18] Uo. 157—61.
[19] A mészároslegény meséje. Feljegyezte és a kísérő tanulmányt írta *Honti János*. Budapest 1940.

a görögöké volt. A tanulmány gondolatmenetének összefoglalása erről szóló félreérthetetlen vallomás:

«Orestés . . . a Tantalos nemzetséggel és önmagával együtt a világot váltotta meg az ősvilág közvetlen és kegyetlen vértörvényétől: ő volt az, aki mellett végre fel kellett lépnie Apollónnak, hogy az emberi világ a föld és vér ősvilágából a tisztult isteni rend számára nyitva álló világgá váljék. A középkor és az újkor hőse mintha megint az Erinysek martalékául esett volna, sokkal kegyetlenebbül, sokkal kiszolgáltatottabban, mint az ókoré, mert tette már az elkövetés előtt mardossa, majd pedig üldözi mindhalálig, és nincs isten, aki megkönyörülne rajta. Az antik istenek halála után trónra lépett új Isten tudja, mikor hull le egy veréb a fáról, és számon tartja az ember minden hajszálát — de visszavonul a világot mozgató egyetemes és személytelen törvényekbe és magára hagyja az embert ott, ahol az a kérdés tárul elébe, 'mi lehet?' Az új Isten megtiltotta ugyan az embernek, hogy egyék a jó és gonosz tudás fájáról, de eltűrte, hogy egyék; szabad akaratot adott neki, hogy éljen a tudással, de nem adott neki erőt, hogy élhessen vele. És ezzel újra ráuszította az emberiségre az Erinysek hadát, hadd marcangolják az embert azért is, amit el sem követett, amiről még nem is tudja, hogy el fogja-e követni, és ha el is követi, nem tudja előre, hogy jót vagy gonoszat cselekszik-e majd. Kegyetlen bosszút áll az új Isten azért, hogy az ember megszegte az első tilalmat; szemet szemért, fogat fogért — nyilatkoztatta ki egykor, és maga is így cselekedett azután, tudással bünteti a tudást, töprengéssel, az agy Erinysének felszabadításával torolja meg azt, hogy az ember engedett a tudás vágyának.»

Az elfogultság a görögök oldalán szándékosan, vallomásszerűen nyilvánvaló, éppúgy, mint a modern fajmítosz terminológiájának használata is, az ellenkező pólus jellemzésekor. De a tudomány megcsúfolásának érezte volna, ha az a tény, hogy zsákutcába is vezethet, és jelenleg épp az ő személyes létét fenyegető zsákutcába vezetett, vakká tette volna egy másik, ugyancsak jelentősnek érzett világlátás érvényességével és az ebből eredő igazán nagy művek értékelésével szemben. A végső, legmagasabb cél nem lehetett számára akkor sem más, mint hogy a változó valóságokkal szembeni minden — emberileg nagyonis indokolt — szenvedélyes elfogultságtól irányított fogékonysága mellett fogékony maradjon az iránt is, ami mindegyikben közös, ami — az ő szavai szerint — «az emberi lét alapképletéhez tartozik.» Hiszen ez a kettős fogékonyság az, ami a tudomány létjogosultságát egyedül igazolja, s ami a tudós életformának, még konkrétabban a filológia létjogosultságának is végső igazolása. Így érezte ezt ő maga is éppen az «Orestés és Hamlet» papírra vetésekor, ezért írhatott a tanulmánnyal egyidőben fogalmazott levelében, külsőleg embertelen körülményektől fojtogatva éppen arról a boldog és szelíd meggyőződéséről, hogy az általa is választott, de az ő számára fájdalmasan beteljesületlenül maradt életforma jövőbeni szerepe emberi tartalmának megfelelően fog növekedni: «A jövőre gondolok — írja —, és arra, hogy humanizmusnak és filológiának milyen ezerszeresen fontos szerepe lesz benne, akár a 6—7. században: át kell mentenie egy világégés üszkein azt a kis mécsest, amely a gondjaira van bízva, és ami az emberiség legértékesebb tulajdona.»

Szilágyi János György

[20] Válogatott tanulmányok 323–34.

LATIN OKTATÁS

NÉMETHNÉ HORVÁTH MARGIT

SZAKMÓDSZERTANI MUNKAKÖZÖSSÉG A KÖLNI EGYETEMEN

(Új szöveginterpretációs kísérlet a gimnáziumi latintanításban)

Egyre több országban keresik a kiutat a latinoktatás válságából: a Cambridge School Classics Project regisztrálása után[1] most egy német kísérlet anyagát volt alkalmunk tanulmányozni.:

A Fachdidaktische Studien 4. száma (München 1973) az antik nyelvek didaktikai problémáival foglalkozik. Ebben Peter Wülfing és Gerhard Binder a kölni egyetemen és iskolákban 1971—1973-ban folyó munkáról tudósít bennünket. Sok érdekes tájékoztatás és javaslat között[2] itt olvashatunk először annak a munkaközösségnek megalakulásáról, amely az 1971/72-es tanév téli szemeszterében tartott colloquium indítványára jött létre, hogy az egyetem és gimnázium együttműködését gyakorlatban is megvalósítsa. Alakulásakor nyolc gimnáziumi tanár, négy egyetemi oktató (két filológus, egy ókortörténész és egy archeológus) és három egyetemi hallgató volt a tagja.

Céljuk, hogy az oktatási helyzet kívánalmainak megfelelően konkrét segítséget nyújtsanak az ókori nyelvek tanításában. Megállapították, leginkább olyan, magyarázatokkal és képanyaggal ellátott bevezető olvasmányokra van szükség, amelyek közbülső helyet foglalnak el a tankönyvszöveg és az auctorok között (azaz, a kettő közötti zökkenőmentes átmenetet hivatottak megteremteni); tehát a szövegnek nem szabad nyelvileg túl nehéznek lenni.

Véleményük szerint még nem dönthető el, hogy a latintanítás a *nyelvi oktatás* vagy a *kulturális ismereteket nyújtó információközlés* felé fog-e fejlődni (ebben különbözik vállalkozásuk a Cambridge-i kísérlettől, amelynek alapfoka nyelvoktatás nélküli kurzus), szerintük nemcsak egy út lehetséges. Ezért fontos, hogy a *latin* szöveg *a római világról minél többet meséljen.*

E szempontok figyelembe vételével Cicero Verres elleni beszédeiből választottak ki három szemelvényt: actio secunda IV. 60—68; 72—83; 105—115. Jellemzően érdekesnek találták, amikor egy ékesszóló római ír polgártársa botrányos hivatalviseléséről. A három szemelvény dramatikusan dolgoz fel egyet-egyet Verres műkincs-rablásai közül: I. Antiochus fiainak esete, II. a segestai Diana elrablása, III. a hennai Ceres elrablása.

Didaktikai szempontból három dolgot tartottak lényegesnek: 1. A könnyebben olvashatóság érdekében a szöveget néhány lexikai és szintaktikai nehézségtől megszabadították. 2. A szemelvényeket gazdag képanyaggal tették szemléletessé. 3. Az egyes részeket úgy választották ki, hogy tanítási egységekként áttekinthető nagyságúak legyenek; külön-külön is feldolgozhatók, de együtt is érvényesek.

A munkaközösség az első részt (144 sor szöveg, 15 gépelt oldal tanári kommentár, 18 képből álló, kölcsönözhető diasorozat) 1200 példányban már 1972 decemberében az érdeklődők rendelkezésére bocsátotta — az Ókortudományi Intézet jóvoltából, ingyen. 1973 decemberében elkészült a második szemelvény, 1974 júniusában a harmadik

[1] Vö. *P. Wülfing—G. Binder:* Zwischenbericht über ein Colloquium. «Die Altertumswissenschaft im Schulunterricht.» Köln 1972; újabban: Fachdidaktische Studien, 4. München 1973, 150—167. (Ism.: Idegen Nyelvek Tanítása 1973/1, 28—29 l.)

[2] E helyen mindössze egy-két témára utalunk: Az ókortudomány diszciplináinak felhasználási lehetőségei az iskolai oktatásban; példaként *G. Binder* az antik mitológia és vallás, *L. Liesenborghs* az antik filozófia egy-két alkalmazási lehetőségét mutatja be (144—148 l.), — a mitológia és vallástörténet felhasználására most bemutatandó anyagunkban is szép példákat láthatunk —, vagy: Egy tanár-továbbképző szeminárium terve. (170—172 l.): Az 1973 nyarán meg is tartott szemináriumban *P. Wülfing* Tacitus, Agricola 1—9 alapján egy tacitusi stílussajátságra hívja fel a figyelmet.

(közben, 1974 januárjában az elsőt átdolgozták): e három szöveget, ill. kommentárt olvashattuk.

Először azt vizsgáltuk meg, milyen változtatásokkal járt a szöveg adaptálása; vessük össze az első szemelvény (Cicero, In Verrem, act. secunda IV. 60) bevezető mondatát az eredetivel (az összehasonlítás megkönnyítése végett az eredeti szövegben másképp szedtük a felhasznált részt, az adaptáltban a változtatást): . . . *Venio nunc* non iam ad furtum, non ad avaritiam, non ad cupiditatem, sed *ad* eiusmodi *facinus in quo omnia nefaria* contineri *mihi* atque *inesse videantur*, in quo *di immortales violati, existimatio atque auctoritas nominis populi Romani imminuta, hospitium* spoliatum ac *proditum, abalienati scelere istius a nobis omnes reges amicissimi nationesque quae in eorum regno ac dicione sunt.*

Adaptált szöveg:

Venio nunc ad *aliud* facinus, in quo omnia nefaria mihi vide*n*tur inesse: Di immortales violati *sunt*, existimatio atque auctoritas nominis populi Romani minuta, hospitium proditum *est;* scelere istius abalienati a nobis *sunt* omnes reges amicissimi nationesque, quae in eorum regno ac dicione sunt.

Látható, hogy a grammatikai könnyítést főleg kihagyásokkal, szórendi változtatásokkal, az összetett igealakok igei részének közbeiktatásával érik el. Az elbeszélő részekben sokszor még ennyi változtatás sem szükséges, de találunk példát kissé durvább egyszerűsítésre is; pl. egy rövid mondat a 105. caputból:

Cicero: *De quo si paulo* altius ordiri ac repetere memoriam religionis *videbor, ignoscite.*

Adaptált szöveg: De quo si paulo *longius loqui* videbor, ignoscite !

Az adaptáláson kívül a tanulókat még más is segíti a szöveg feldolgozásában: 1. a szerzők címként megjelölik, kihez fordul Cicero egy-egy szövegrész elmondásakor (ill. kihez fordult volna, ha valóban elmondja őket); 2. a mi középiskolás tankönyveinkhez hasonlóan bal oldalt részenként összefoglalják a szöveg lényegét; 3. a lapok alján lexikai segítséget adnak: átlagosan soronként ill. kétsoronként egy-egy szó német jelentését közlik (valószínűleg az eddigi szókincset véve figyelembe); 4. legjelentősebbek az ún. *grafikai* támaszok: az összetartozó részeket a szavak közti nagyobb spatiummal különítik el az össze nem tartozóktól, pl. 80 . . . certiorem te faciunt Publium Africanum Carthagine deleta simulacrum Dianae maioribus suis restituisse idque eius imperatoris nomine aqud se positum ac dedicatum fuisse;
a párhuzamokat és anaphorákat úgy rendezik el, hogy szembetűnőek legyenek, pl.

(110): (signa) . . .Cereris unum, alterum Triptolemi, pulcherrima ac perampla;
his pulchritudo p e r i c u l o ,
amplitudo s a l u t i fuit,

vagy 112:

Quae excusatio est isti,
qui servos indignitate, fugitivos temeritate,
barbaros scelere, hostes crudelitate
superavit?

az I. és II. szemelvényben a sorok bentebb kezdésével az alanyváltozásokat jelzik (az elrendezés szempontjaira egyébként fel is hívják a tanulók figyelmét). E két szemelvényben az egészen balra kezdett (leghosszabb) sorok alkotják az elbeszélés keretét ill. Cicero érveit s megjegyzéseit az üggyel kapcsolatban, a kissé bentebb kezdett sorok alanya: az I-ben Antiochus királyfi vagy emberei, a II-ben a segestaiak, legbentebb kezdődnek a sorok mindkettőben, amikor Verres az alany.

Pl. (62): Erat etiam vas vinarium: trulla ex una gemma pergrandi excavata cum manubrio aureo; de ea, credo, satis gravem testem, Q. Minucium, dicere audivistis.

(63) Iste unumquodque vas in manus sumpsit, laudavit, miratus est.
Rex gavisus est illud convivium praetori populi Romani satis iucundum et gratum esse.
Postquam discessum est, id unum cogitavit iste, quemadmodum regem ex provincia dimitteret spoliatum expilatumque. . .

Az így előkészített szöveget kapják a tanulók.

A tanár számára készült kommentár (az I-höz 15, a II-hoz 23, a III-hoz 19 gépelt oldal), kiterjed a szöveg minél több oldalú (történelmi, vallástörténeti, archeológiai, ill.

nyelvi, filológiai) magyarázatára. Először mindig a bibliográfiára utalnak: M. Fuhrmann bevezetéssel, fordítással és magyarázatokkal ellátott kiadása alapján dolgoznak (Artemis: Zürich-Stuttgart 1971).

Az *első* szemelvény történeti kommentára részletesen mutatja be Antiochus személyét, a provinciaigazgatás rendjét és fejlődését, jogi megjegyzéseket fűz a peres eljárásokhoz (különös tekintettel a Lex Calpurnia de pecuniis repetundis-ra); míg az archeológiai kommentárban kerül sor a római tárgyalás képekkel illusztrált bemutatására (itt csak a képek számára utal, a képlista külön részét alkotja minden kommentárnak). A «szónok» szobrának bemutatásához jutunk egyre közelebb a gyűlés helyét szemléltetve: Forum Romanum → Curia Iulia → rostra). A szöveghez fűzött archeológiai megjegyzéseket többnyire analógiásan szemlélteti a pompeji villák anyaga (kandeláber, különféle luxusedények). Az egyes kifejezésekhez kapcsolódó magyarázatok különösen nagy gondot fordítanak a szavak pontos jelentésárnyalataira és stílusértékére ill. Cicero szónoki eszközeire.

A *második* (és harmadik) szemelvény természetszerűen vallástörténeti magyarázatokban a leggazdagabb. Dianával kapcsolatban részletesen kitér a kultuszkép és kultuszhely, valamint az istenség kapcsolatának magyarázatára, a segestai Diana-kultusz eredetére és alakulására, Artemis és Diana megfelelésére, az istennő attributumaira (ennek szemléltetéséhez pl. Kallimachos Artemis-himnuszából idéz egy részletet német fordításban). Mindehhez külön is megadja a legfontosabb irodalmat. A talapzat feliratához számos hasonló feliratot közöl (a CIL alapján) analógiaként. A filológiai és történelmi kommentár még az első szemelvényénél is gazdagabb, pl. a *religio* szó magyarázatának egy teljes oldalt szentel, a *nobilitas* jelentésének megvilágításához facsimilében közöl egy részletet Ernot Meyer, Römischer Staat und Staatsgedanke (Zürich-Stuttgart 1964) c. munkájából.

Külön ki kell emelnünk, a második szemelvényhez kapcsolódó ún. *nyelvreflektorikus ösztönzések*et, amelyeket a frankfurti egyetem professzora, W. Heilmann készített. Ezek tulajdonképpen a szöveg egyes részeihez szerkesztett kérdések és gyakorlatok, amelyek a mondanivaló nyelvi megformálására irányítják a figyelmet. Minthogy nagy számúak, a tanár tetszés szerint választhat belőlük gyakorlás céljából. Egy példa, szemléltetésül, az 1—4. sorokhoz: «Milyen új ponthoz érkezik a vád? Húzza alá az erre utaló részeket!»

A *harmadik* szemelvény kommentárja annyiban tér el az előzőekétől, hogy nem válik külön a történelmi, vallástörténeti, archeológiai és filozófiai kommentár; rövid tartalmi összefoglalás után soronként ill. kifejezésenként haladva *együtt* közöl mindenféle interpretációt a szöveg igényeinek megfelelően. Ez is kitér a Ceres-kultuszra és főbb kultuszhelyeire; igen gyakran utal egy-egy névvel, hellyel, kifejezéssel kapcsolatban az alapvető irodalomra (főleg lexikonokra, kézikönyvekre), sőt két helyen idéz facsimile részeket a P. W.-realenciklopédiából is. Magyarázatként idézett párhuzamos helyekben is ez a kommentár a leggazdagabb.

Mint már említettük, valamennyi kommentárhoz tartozik *képlista* is (az I-hez 18, a II-hoz 22, a III-hoz 8 kép használható fel). Ezek az illusztráció lelőhelyének feltüntetésén kívül leírást is tartalmaznak. A képekről készült diasorozat egyébként G. Binder vagy P. Wülfing címén kölcsönözhető.

Az első szemelvényt már a gyakorlatban is kipróbálták és kérdőíveken tájékozódtak eredményességéről. A tanulók átlagos életkora 15 és fél év volt, 3—5. éve tanultak latint első vagy második idegen nyelvként. Az osztálylétszám 20—30 tanuló között mozgott, heti óraszám 4. Az első szemelvény feldolgozása átlagosan 15 órát vett igénybe (a tankönyv használatával ennyi szöveg feldolgozása jóval több órába került volna.) A szöveg fordítása és a tartalom megértése kevesebb nehézséget okozott a szokásosnál. A tanulók érdeklődése kevésbé irányult a nyelvi formákra, sokkal erősebben a történelmi és kultúrtörténeti kérdésekre, de legjobban érdekelte őket Cicero érvelésmódja.

Az interpretációban a tanárok a következőkre összpontosítottak: Verres botrányos hivatalviselése; Cicero, a jó szónok; az imperium és a socii viszonya; az antik vendéglátás.

Jelenre vonatkozó viták alakultak ki pl. a jogi eljárásokról, a külpolitikáról (különösen államfői látogatásokról, bankettekről stb.), a hivatali visszaélésekkel, az uralkodó réteg társadalmi kontrolljával kapcsolatosan.

Az antik szerzők, akikről a tanárok hasonló feldolgozást kértek: Cicero (Pro Roscio, Verrinák, Philippikák), Sallustius, Nepos, Livius, Vergilius, Ovidius, Plinius, Tacitus, Augustinus; csak egyszer kértek Caesart.

Az osztályok többségében az archeológiai kérdések és a képi szemléltetés új módszert jelentett, legtöbben most találkoztak először archeológiai anyaggal a tanításban. Ezért is örvendetes a római hétköznapok és az archeológia iránti érdeklődés.

Ekkora terjedelmű és ilyen mélységű anyag áttekintése magától értetődően ébreszthet néhány gondolatot a hasonló problémákkal küszködőkben.

Ezeket a szövegeket ilyen formában a mi középiskoláinkban valószínűleg nehéz lenne eredményesen feldolgozni; a sokoldalú anyag azonban mindenképpen tanulságos. Szerintünk az első és legfontosabb momentum: ahhoz, hogy rövid idő alatt minden lehetséges szempontból kommentált és oktatásra jól előkészített szöveg szülessen napjainkban, a szakemberek (főleg az egyetemi oktatók és középiskolai tanárok) szoros együttműködése szükséges. (Gondoljuk meg, hogy egy-egy szöveg és kommentár egy hónap alatt készült el! Kérdés, hogy a tantervmódosítás miatt nem fogadnának-e szívesen nálunk is — különösen a III. és IV. osztályokban, ahol kis csoportokban heti három órában folyik az oktatás —, a középiskolai tanárok gyors segítséget? !)

Általában az auctorszövegek adaptálása rejti magában a legtöbb buktatót, hiszen a legkisebb változtatás is veszteség az eredetivel szemben. A fenti szövegekre gondolva, azon kívül, hogy a kihagyásokkal és a szórend megbolygatásával odavesznek a mondatok ritmikus clausulái, s így nagymértékben csökken zeneiségük is (pedig középiskolában a szövegeket mindig hangosan olvassák!), nagyobb gond, hogy a rhetorikai eszközök egy része is áldozatul esik az egyszerűsítésnek. (A II. szöveggel kapcsolatban a szerzők épp ennek érdekében fel is hívják a tanár figyelmét, hogy egy szövegrészt az érdeklődőbb tanulókkal hasonlíttasson össze az eredetivel). A kifejezések pozíciójának megváltoztatásával bizonyos cicerói kiemelések is értelmüket vesztik, pl. 62: *Mittit . .. de suis decumis:* a tanári kommentár utal a *de suis decumis* maliciózus emlegetésére, de csak az eredeti szövegben szerepel kiemelten a mondat végén.

Ha a tanároktól feldolgozásra javasolt szerzők során átfutunk, aggasztónak látjuk a szövegadaptálás jövőjét: hogyan lehet majd metrumban író szerzőt adaptálni? (Nyilvánvalóan nem lehet.) Viszont a szöveg megváltoztatása nélkül is jelentős segítséget nyújt a tanulóknak a grafikus elrendezés. Ezt talán még tovább is lehetne fejleszteni (pl. olyan mondatschémákká, ahol az összetartozó mondatrészek egymás alatt helyezkednek el, különféle jelekkel összekapcsolva, — persze ilyen esetben először folyamatosan is közölni kellene a szöveget, de ezt minden nehézség nélkül megtehetjük.[3])

A lényeg összefoglalása egy-egy anyanyelvű mondatban a mi tankönyveinkben is szerepel, hasonlóképpen a szószedetek és nyelvi magyarázatok is, amelyek valószínűleg azt adják, amit a tanulók várnak tőlük.

A kommentár- és képanyaghoz nemigen lehet hozzáfűznivalónk: ilyen gazdagság után legfeljebb sóvároghat minden latintanár! Bizonyára már a bemutatás során kitűnt, hogy a III. szemelvény kommentárját tartjuk a legsikerültebbnek (nem valószínű, hogy a tanítási órákon a szaktudományoknak megfelelően újból és újból végigmehetünk a szövegen). Minthogy azonban a különféle szakemberekből álló munkaközösségben ki-ki a saját területén készíti a kommentárt, külön személy szükségeltetik a részkommentárok összegzésére, akinek feltétlenül értenie kell a latintanítás módszertanához is.

Távol áll tőlünk, hogy a gazdagságáért olyannyira irigyelhető kommentárban hiányokat keressünk. A választott szemelvények természetéből következik, hogy — különösen így, adaptált formában — az irodalmi elemzésnek kevesebb teret engednek. Hasonlóképpen nem alkalmasak arra sem, hogy segítségükkel az antik és nemzeti kultúra kapcsolatára rámutassunk, pedig ez középiskolában megvalósítható és hálás feladat.

Érdeklődve néztünk utána, hogy a jelenleg nálunk használt III. és IV. osztályos gimnáziumi tankönyvek anyagához érdemes lenne-e (sőt egyáltalán lehetne-e) hasonló jellegű kommentárt szerkeszteni. Ugyanis, ha csak egyetlen részt is, pl. a III. osztályos tankönyv Verres-szemelvényeit, — vagy bármelyik más Cicero-szemelvényt — megvizsgálunk, meg kell állapítanunk, hogy a kölniekével teljesen ellentétes szempontok alapján választották ki őket: nyelvileg nehezek (általában a beszéd valamely részének bevezető vagy zárómondatai, ill. olyan helyek, ahol Cicero összegez, általánosan fogalmaz), s minthogy szinte semmi cselekményük sincs, arra is kevéssé alkalmasak, hogy minél többet meséljenek a római világról. A történésznek, vallástörténésznek, klasszikus archeológusnak nem sok kommentálási lehetőséget kínálnak. (A Vergilius-szemelvényekkel és a IV-es tankönyv anyagával kapcsolatban kissé kedvezőbb a helyzet.)

A várakozáson, jobb esetben a töprengésen, túl lehet jutni — mutatja a kölni példa —, az adott cselekvési lehetőségek megragadásához.[4]

[3] Olyan schémákra gondolunk, amilyenek a történelemszakos hallgatók számára készült egyetemi jegyzetben is előfordulnak: *Gesztelyi T.—Horváth M.*:Latin nyelvkönyv, Bp. 1972. 35, 67, és 84. l.

[4] vö. legújabban a hamburgi *J. Klowski* reflexióját: AU 18 (1975) Heft 5 skk., ill. *P. Wölfing* beszámolóját uo. 79 skk.

VITA

TÖRÖK LÁSZLÓ

A GÖRÖG–RÓMAI KULTÚRA ÉS A MEROITIKUS DÉL

Bár a meroitikus birodalom művészetének kutatása az utóbbi években örvendetesen fellendült,[1] számos kisebb-nagyobb részletkérdés még megoldatlan. Meroe történetének igen fontos forrásai a művészeti emlékek; így egyáltalában nem lényegtelen, miképpen interpretáljuk őket. A meroitikus történet egyik enigmatikus jelensége a birodalom északi (Felső-Nubia) és déli része közötti kulturális különbség, melynek okára és mértékére vonatkozólag a legkülönbözőbb nézetek uralkodnak a kutatásban. E kérdés fontosságára való tekintettel a berlini Humboldt-Egyetem Szudánrégészeti és Meroitisztikai Intézete «Meroitica» c. sorozatában vita-kötetet szándékozik megjelentetni, melynek kiindulását W. Y. Adams professzornak «Meroitic North and South. A Study in Cultural Contrasts» című tanulmánya képezi. Alábbi jegyzetben olyan adatokat szeretnék felsorolni, melyek Adams professzor némely megállapításával vitatkoznak. A vita a meroitikus Délnek és Északnak a klasszikus — hellénisztikus és római — befolyásokkal szembeni magatartását illetné. E magatartásról Adams összefoglalóan így ír: «Proximity favored the penetration of Graeco-Roman influence into the north, while isolation resulted in the survival of purely Pharaonic traditions in the south».[2] A tanulmánya számos helyén visszatérő megállapítás szerint — egyéb alapvető különbségek mellett — a birodalom két területe teljesen különböző módon és mértékben appercipiálta a klasszikus világ hatásait. Északon a szomszédos Egyiptom görög-római kultúrája a későmeroitikus kultúra sajátszerűségének alaptényezőjévé válik; Délen ezzel szemben a klasszikus befolyások eredménye nem számottevő, nem beszélhetünk a klasszikus hatások komplex eredményéről. Nézetem szerint a legutóbbi megállapítás alapos korrekcióra szorul. A korrekcióhoz a következő területekről gyűjthetők érvek: 1. Építészeti A) Épületek teljes egészükben. B) Alaprajzi típusok. C) Egyes építészeti elemek. 2. Szobrászat. A) Kerekplasztika. B) Relief (ill. ikonográfiai elemek). 3. Kisművészetek. 4. Vallás 5. Egyéb kulturális elemek. Az adatokat — részletkutatások szinte teljes hiányában[3] — anélkül kell felsorolnom, hogy a pontos keltezés, esetenként a pontos értelmezés tekintetében állást foglalhatnék.

1. A) A meroitikus Délen két olyan építészeti emlék maradt fenn, mely teljes egészében nyilvánvalóan a hellenisztikus művészet közvetlen befolyása alatt keletkezett; kivitelük azonban kétségkívül meroitikus mestereknek attribuálható. Az első — és bizonnyal időben is korábbi — a Meroe-városi ún. «Royal Bath».[4] Ezt a gazdag szobrászati dísszel ellátott épületet feltárása óta a királyi palotakomplexum részeként tartják számon; rendeltetését illetően a «Bath» és annak variánsai szerepelnek.[5] Alaprajza és szob-

[1] *F.* és *U. Hintze:* Alte Kulturen im Sudan. Leipzig 1966; *P. L. Shinnie:* Meroe. A Civilization of the Sudan. London 1967; *W. Y. Adams:* Nubia, Corridor to Africa. Allen Lane, s. a. *S. Wenig:* Meroitische Kunst. Journées Int. d'Etudes Meroitiques, Paris 10–13 juillet 1973.

[2] «Meroitic North and South», a kézirat 16. oldalán.

[3] A hellénisztikus stílusú emlékekkel az 1. j.-ben idézett szerzők közül röviden Shinnie foglalkozik. Egyedül a nagai kioszk részletes feldolgozása készült el: *Th. Kraus:* Der Kiosk von Naga. AA 1964. 834–67. A Meroe-városi «Royal Bath» feldolgozását a közeljövőben szándékozom elvégezni.

[4] *J. Garstang:* Fourth Interim Report on the Excavations at Meroe in Ethiopia, LAAA 6 (1914) 15–21; Pl. VII.

[5] *Garstang:* i. m. (4. j.) 15 ff; *Shinnie:* i. m. (1. j.) 79.

rászati dísze[6] a római művészet hatáskörébe utalják. Szobrainak esetében a klasszikus mintaképek meroitikus interpretációja[7] igen jelentős következtetésekre adhat alkalmat; annál is inkább, mert a szobrok zöme a római pantheon isteneit ábrázolja. A szobrok együttese pedig (erre alább még visszatérek) arra enged következtetni, hogy az épület nem fürdő volt, hanem *nymphaeum*. A másik, időben későbbi klasszikus jellegű épület a nagai ún. «Roman Kiosk», mely — mint Th. Kraus kimutatta[8] — alexandriai eredetű terv meroitikus adaptációja.

1. B) Kevésbé egyértelműen interpretálható a meroitikus Dél templomainak egy jellegzetes és különös csoportja: azok a templomok, melyeket kollonád vesz körül — Naga, Temple «g»;[9] Basa, «Oroszlántemplom»[10] és (esetleg) a Meroe-városi ún. «Naptemplom».[11] *Alaprajzuk* egy egyszerű egyiptomi szentélytípus (cella pylonokkal) és egy hellénisztikus kiegészítő elem: kolonád együttese látszik lenni; mely együttest — némi pontatlansággal — *peripteros-szerű* templomtípusnak nevezhetnénk. A típus kialakulásának hellénisztikus indítéka melletti érvnek tűnik az a tény, hogy a Basa-i templom romjai között előkerült egy korinthoszi oszlopfejezet,[12] mely az egyik sarokoszlophoz tartozott.[13] A fejezet stílusa korábbi időpontra mutat, mint a nagai kioszk keletkezésének kora. A Meroe-városi «Naptemplom» alaprajzának eredete kérdésében az épület modern feldolgozásának hiányában nem foglalhatok állást. A pódium és a peripteros-jelleg azonban itt is legalábbis elképzelhetővé tesz hellénisztikus eredeteket.[14]

1. C) Görög-római hatásokra valló *építészeti részletek* más helyekről is ismertek Délen. Ezek közül elsősorban a Meroe Cityben Garstang által kiásott korinthosi fejezetet[15] említem. Ez, hasonlóan a Basa-i fejezethez, feltételezhetően az i. sz. 1. századra keltezhető. Egyes jelek arra vallanak, hogy a Musawwarat es Sufra-i «Grosse Anlage» építészete sem nélkülözte a hellénisztikus elemeket. A központi templomot övező oszlopfolyosó[16] egyes oszlopainak törzsén kanellurázásra emlékeztető tagolás látható; az oszloptörzset a fejezettől elválasztó bandage pedig gyöngysorral ill. egyszerű klasszikus levélfrizzel van díszítve.[17] Más klasszikus stílusú kőfaragványokat említ Monneret de Villard[18] és nyomán Kraus;[19] ezek azonban kései keltezésük és provenienciájuk alapján nem tartoznak tárgyunkhoz.

2. A) A monumentális kerekszobrászat köréből a Meroe-városi palota területén feltárt szobrok jelen vita legdöntőbb érvei. A szobrok zöme az ún. «Royal Bath» dekorációjához tartozott. Ikonográfiai elemzésük nincsen még elvégezve; stílusuk jellegzetességeivel is csak annyiban foglalkoztak eddig, amennyiben megállapították, hogy számos

[6] *J. Garstang:* Third Interim Report on the Excavations at Meroe in Ethiopia. LAAA 5 (1913) 79 ff; Pl. IX—X.; *D. M. Dixon—K. P. A. Wachsman:* A Sandstone Statue of an Auletes from Meroe. Kush 12 (1964) 119 sk.; Pl. 36—7; *O. Koefoed-Petersen:* Egyptian Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptothek.[2] Copenhagen 1962. 21, Pl. 39.

[7] *Th. Kraus:* Rom und Meroe. MDIK 25 (1969) 55; *Wenig:* i. m. (1. j.) 9.

[8] *Kraus:* i. m. (3. j.) 863 skk.; 867 sk.

[9] *R. Lepsius:* Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien. I. Bl. 145; *E. A. W. Budge:* The Egyptian Sudan. London 1907. II. 146 (fig.).

[10] *J. W. Crowfoot:* The Island of Meroe. London 1911. 14 skk.; Pl. IV.

[11] *J. Garstang et al.:* Meroe, the City of the Ethiopians. Oxford 1911. 25 sk.; *Id:* LAAA 3 (1911) 64—7; 4 (1912) 48; *Shinnie:* i. m. (1. j.) 81 skk.

[12] *Crowfoot:* i. m. (10. j.) Pl. IX.

[13] Két sarokoszlop olyan egyesítése, hogy keresztmetszetük szívalakot mutasson, alexandriai eredetű. Ilyenek vannak (dór oszloprenddel) a Bulkley-i sírépítmény peripterosának sarkain (ún. Arsinoe Zephyritis temploma): *A. Adriani:* Repertorio d'arte dell'Egitto Greco-Romano. Ser. C. Vol. II. Palermo 1963. Tav. 47/178—9. A motivumra ld. részletesen *L. Török:* Traces of the Alexandrian Architecture in Meroe. To the History of a Late Hellenistic Motif. Studia Aegyptiaca 2 (1976), s. a.

[14] A peripteros-definíció felmerült már; *Shinnie:* i. m. (1. j.) 145 (csak a «Naptemplom»-mal kapcsolatban !).

[15] *Garstang:* LAAA 6 (1914) Pl. III/1; *Kraus:* i. m. (3. j.) 862 sk.

[16] Az épületre legutóbb *F.* és *U. Hintze:* Einige neue Ergebnisse der Ausgrabungen. . .in Musawwarat es Sufra, in: *E. Dinkler* (ed.): Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit. Recklinghausen 1970. 61 skk.

[17] Láthatóak: *Hintze:* i. m. (1. j.) Taf. 105—6. Esetleges analógia Apameaból: *E. Makowieczka:* Acanthus-Base, Alexandrian Form of Architectural Decoration. Ét. et Trav. 3 (1969) fig. 11.

[18] *U. Monneret de Villard:* La Nubia Romana. Roma 1941. Figs 20, 33, 35 etc.

[19] *Kraus:* i. m. (3. j.) 860 skk.

közösséget mutatnak a hagyományos meroitikus szobrászat formálási elveivel.[20] Tehát mestereiket magában Meroeban kell keresnünk. A szobrok egy medence szélein helyezkedtek el, melybe csatornarendszer vezette egy közeli forrás vizét.[21] A kilenc szobor közül könnyebben meghatározhatók: egy nőalak mint Venus;[22] a klinén fekvő szakállas férfialak[23] mint folyam-isten;[24] egy szatír-fej;[25] továbbá a zenészfigurák: lyrajátékos;[26] fuvolajátékos[27] és frigiai kettős sípon játszó férfialak.[28] A páncélos-tunikás férfi[29] valószínűleg inkább istent, mint profán személyt (uralkodót) ábrázol. Az ülő tunikás alak, kezében irattekercscsel[30] valószínűleg filozófus.[31] A kilencedik szobrot — tunikás férfi (?)[32] — egyelőre nem tudom értelmezni. A figurák csoportosítása egy forrás-medence körül leginkább egy római *nymphaeum* kriteriumainak[33] felel meg. Egy *nymphaeum* megépítését a meroitikus uralkodói palotában aligha lehet pusztán művészeti import eredményének tekintenünk; sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy létrejötte egy mélyebbre ható, ideológiailag is tudatos kapcsolat eredménye.[34] További kutatás feladata annak megállapítása, hogy melyek voltak az egyes szobrok mintaképei; továbbá megválaszolni a kérdést, hogy ezek az istenalakok: Venus, a folyamisten, a zenészek (a lyrajátékos mint valószínűleg Apollon, a többiek, együtt a szatírral mint dionysikus figurák),[35] a páncélos isten, mit jelenthettek a meroitikus kultúrában, mint hellénisztikus kultuszok istenszobrainak változatai (ehhez vö. 4. pont *infra)*.

2. B) A reliefek között kétségtelenül ikonográfiailag is, stilisztikailag is hellénisztikus a musawwarati «Grosse Anlage» egyik oszlopának talapzatán körbefutó fríz:[36] mezítelen férfialakok (harcosok?), akik összefogózva táncolnak: felváltva szemben és háttal a szemlélőnek. A témának és kivitelnek klasszicizmusa nem igényel további kommentárt.[37] — Bonyolultabb ikonográfiai problémát vet fel a Meroe-városi «Naptemplom» reliefdíszének egy részlete. A platform déli oldalán ábrázolt foglyok egyike a hátán szakállas (?) öregembert visz.[38] A motívum eredeteként esetleg számításba jöhetnének

[21] *Garstang:* LAAA 6 (1915) 15 skk.; *Shinnie:* i. m. (1. j.) 79.

[22] *Garstang:* LAAA 5 (1913) 79, Pl. IX.

[23] Uo. 79; *Shinnie:* i. m. (1. j.) Pl. 25.

[24] Folyóistenek ikonográfiájára vö. *Lehnhardt* in: *Roscher ML* I/2, col. 1488 skk. Alexandriai típusokra *Adriani, Repertorio. . .* Ser. A, Vol. I—II. Palermo 1961; I. 54 skk.; II. Tav. 93/307; folyóistenek *nymphaeumokban B. Kapossy:* Brunnenfiguren der hellenistischen und römischen Zeit. Diss. Bern 1969. 23 skk.

[25] LAAA 5, 80.

[26] LAAA 5, 79; Pl. VI.

[27] LAAA 5, 79.

[28] *Dixon-Wachsman:* i. m. (6. j.) Pl. 36—7.

[29] LAAA 5, 80; Pl. X.

[30] LAAA 5, 79.

[31] Filozófusok ikonográfiájára vö. *K. Schefold:* Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker. Basel 1943; *Id.:* Das Bild der Weisen in der griech. Kunst. Festschr. Hahnloser, 1961. A szobor eredetének kérdésében fontosak lehetnek a memphisi filozófusszobrok, l. *J. Ph. Lauer-Ch. Picard:* Les statues Ptolémaiques du Sarapieion de Memphis. Paris 1955. Filozófus-szobrok *nymphaeumok*ban: *Kapossy:* i. m. (24. j.) 46 sk.; 81; távolabbról *H. Wrede:* Die spätantike Hermengalerie von Welschbillig. Röm.-Germ. Forsch. Bd. 32. Berlin 1972. 124 sk.; 138.

[32] LAAA 5, 80.

[33] *E. Polaschek:* «Nymphaeum» in: PWRE XVII/2, col. 1517 ff; *Kapossy:* i. m. (24. j.) 57 ff.

[34] Nymphaeumok vallási tartalmáról vö. *N. Neuerburg:* L'architettura delle fontane e dei ninfei nell'Italia antica. Napoli n. d.; *P. Grimal:* Les jardins romains.[2] Paris 1969. 71 skk.; 76 skk.; 304 skk. 317 skk. *Kapossy:* i. m. (24. j.) 81. Az uralkodóval kapcsolatos ideológiai vonásokra éppen egy — csak irodalmi forrásból ismert — alexandriai nymphaeum utal. L. *O. Guéraud—P. Jouguet:* Publ. Soc. Roy. Egypt. de Papyr. 2 (1938) 20 skk.; *Kapossy:* i. m. (24. j.) 66, 81.

[35] Dionyzikus figurák és nymphaeum: *Kapossy:* i. m. 22 sk., 28; 30 ff; 70 sk.

[36] *F. Cailliaud:* Voyage à Meroe I. Paris 1823. Pl. XXX; *Lepsius,* Denkmaeler V. 71 d; Breasted photo 2815; *D. Scott-Moncrieff:* The Ruined Sites at Musawwarat es Sufra and Naga. PSBA 30 (1908) 199 skk.

[37] A rendkívül gazdag művészeti emlékanyag ikonográfiájára vö. *Warnecke:* «Tanzkunst» in: PWRE IV/A2 col. 2233 skk.

[38] *Garstang et al.:* i. m. (11. j.) Pl.

[20] *Kraus:* i. m. (7. j.) 55.

az Aeneas-Anchises-ábrázolások,[39] ill. az azokkal formailag rokon, az alexandriai hellénisztikus kisplasztikában elterjedt ábrázolások.[40]

3. Kisművészetek. A meroei és barkali piramisok és sirok leletei között számtalan tárgy került elő, melyek tisztán hellénisztikus és római stílusban készültek; ezek nagyobbik részéről bizonyos, hogy importból származnak. Néhány darabról viszont megállapítható, hogy hellénisztikus mintaképek alapján Meroeben készültek. Felhasználva Dunham egy korábbi megjegyzését,[41] egy bronz lámpa elemzésénél legutóbb igyekeztem összeállítani azokat a bronztárgyakat, melyek meroitikus műhelyekben készültek.[42] Ezeknek száma, gondosabb stíluselemzések segítségével, remélhetőleg még növelhető lesz. Itt csak annyit szükséges megjegyezni róluk, hogy nemcsak déli provenienciájuk lényeges; hanem azt is bizonyítják: a meroitikus bronzművességtől elszakíthatatlan a klasszikus formaelemek alkalmazása.

Itt kell megemlíteni a meroei W 19 sz. sír egy leletcsoportját is.[43] A sírból egy Tedeqeñ nevet viselő sztélé; egy gránit-állvány és az ahhoz tartozó meroitikus kurzív feliratú áldozati tábla került elő. Mindhárom gránitból van kifaragva; egyazon műhely munkájának kell lenniük — az állvány egy klasszikus lábazatra helyezett, kanellurázott dór oszlopból áll, melynek arányai és részletformái tisztán hellénisztikus jellegűek.

4. Vallás. A hellénisztikus Egyiptom kultuszainak Meroe területén való elterjedéséről leginkább a philaei kultuszokat illetően rendelkezünk adatokkal.[44] A Philae és Meroe közötti kapcsolat azonban még nem jelent egyúttal speciálisan hellénisztikus kultusz-kapcsolatokat is. *Par excellence* hellenisztikus kultuszok nyomaira legutóbb J. Leclant hívta fel a figyelmet, összeállítva egy Sarapis-Apedemak kultuszra utaló adatokat.[45] Sarapis-Apedemak és Zeus-Sarapis[46] mellett esetleg Dionysos kultuszára is találhatunk nyomokat. Északon e kultuszt nagy valószínűséggel reprezentálja két karanogi edény festett dísze,[47] melyek thiasost ábrázolnak, mégpedig olyan formában, mely kizárni látszik az «értelmetlen» ikonográfiai átvétel lehetőségét. A thiasosban résztvevő figurák az egyik edényen[48] ugyanis nem szatírok, hanem mystések. — Délen a nagai «Oroszlántemplom» délnyugati falán az *en face* ábrázolt istenek[49] között feltűnik egy olyan, akinek dionysikus vonásai vannak.[50] Ugyancsak hellénisztikus elképzelésre vall a nagai Oroszlántemplom egyik pylonjának reliefe: akanthusz-virág-kehelyből kiemelkedő kígyótestű, oroszlánfejű isten.[51] — Távolabbról, feltételezhető, hogy az a két síp — *auloi* —, melyeket Shinnie is említ,[52] szintén hellénisztikus kultusz-szokásra utal.

5. Feltárása óta nem érdemelten hallgat a meroitisztika a Meroe-városi 310. sz. sír áldozati táblájáról.[53] A tábla különös fontosságú jellegzetessége az, hogy körirata görög nyelven van — a lelet mellőzését viszont bizonnyal az okozza, hogy a felirat olvas-

[39] Aeneas és Anchises hasonló ábrázolásaira vö. *O. Rossbach:* «Aineias» in: PWRE I/1 col. 1016 ff; *K. Schauenburg:* Äneas und Rom. Gymnasium 67 (1960) 176—91.

[40] Vö. *G. Roeder:* Ägyptische Bronzefiguren. Mitt. aus d. Äg. Slg., Staatl. Mus. Berlin. Berlin 1956. No. 19. 459. p. 500, Taf. 66 sk.

[41] BMFA 1958, 130.

[42] *L. Török:* A Special Group of Meroitic Property Marks from the 1st to 2nd centuries A. D. MNL 10 (1972) 35—44; 43 sk.; Ant Tan 19 (1972) 90 sk.

[43] *D. Dunham:* The West and South Cemeteries at Meroe. RCK V., Boston/Mass. 1963. 82; fig. 61/b—e.

[44] Összefoglaló tárgyalást l. *J. Leclant:* Le panthéon meroitique. Journées Int. d'Etudes Meroitiques. Paris, 10—13 juillet 1973.

[45] *J. Leclant:* Aspects du syncrétisme Méroitique, in: Les Syncrétismes dans le religions Grecque et Romaine. Paris 1973. 135—45; 142 skk.

[46] Zeus-Sarapisra utaló karanogi gyűrűvésetekre l. *C. L. Woolley—D. Randall-MacIver:* Karanog, the Romano-Nubian Cemetery. Philadelphia 1910. I. 55, II. Pl. 33.

[47] Uo. I. 54 f; II. Pls 45; 73.

[48] Uo. Pl. 73.

[49] Ezekre legutóbb *Leclant:* i. m. (45. j.) 142 skk. *(Lepsius,* Denkmaeler V. 57, 63, 64a—b.)

[50] *Lepsius,* Denkmaeler V. 68 f; *Woolley:* i. m. (46. j.) 55.

[51] *Shinnie:* i. m. (1. j.) fig. 33 p. 112. Az ábrázolás eredetére és értelmére vö. *S. Morenz—J. Schubert:* Der Gott auf der Blume. Ascona 1954.

[52] *Shinnie:* i. m. (1. j.) 103; *T. L. Southgate:* Ancient Flutes from Egypt. JHS 35, 1 skk. *N. B. Bodley:* The Auloi of Meroe. AJA 50 (1946) 217 skk.

[53] *F. Ll. Griffth* in *Garstang*: Meroe (11. j.) Inscr. No. 39, p. 76, Pl. LVII/2.

hatatlan.[54] A tény mindenesetre: meroitikus áldozati tábla görög felirattal, a fenti adatok szempontjából igen jelentős.

— Távol állunk még attól, hogy a művészetek és a vallás területéről felhozott adatokat konkrét összefüggésbe hozhatnánk azokkal a történeti adatokkal, melyek Meroe és a hellénisztikus Egyiptom ill. a római világ közötti kapcsolatokról tanúskodnak.[55] Annyi mindenesetre meglehetősen valószínűnek látszik, hogy a görög-római hatások eredményeként létrejött művészeti emlékek és kultusz-emlékek alsó időhatára időszámításunk kezdete körül vonható meg; s a felsorolt művészeti emlékek zöme az 1—2. században keletkezett.[56] Ha fenti feltételezéseimet a most még hiányzó részlettanulmányok alátámasztják, ebből az következne, hogy a meroitikus birodalom kultúrájában — Északon és Délen egyaránt — jelentkező görög-római elemek felvételében döntő szerepet játszott a központi hatalom: a királyság és a főpapság. Ez pedig annyiban korrigálná Adams professzornak a bevezetőben idézett véleményét, hogy: a klasszikus elemek nem kizárólag és nem főképpen az Egyiptom és a meroitikus Észak közötti (főleg kereskedelmi) érintkezések során kerültek Meroebe, hanem a birodalom *egészének* hellénisztikus orientációjával magyarázhatóak.

HARMATTA JÁNOS

A KÖZÉPPERZSA EDÉNYFELIRATOK MAGYARÁZATÁHOZ

A középperzsa edényfeliratokban gyakran fordul elő a *sang* 'súly' szó (írásképe *sng*). Ez könnyen érthető, mert e feliratok általában a tulajdonos nevét és az edény súlyát jelölik meg.[1] Az egyik edényfeliratban a *sang* szó a következő összefüggésben fordul elő: *III C XX X dl̓hm sng.*[2] E helyen W. B. Henning az utolsó két szót egyetlen kifejezésnek vette és *drahmsang*-nak, 'súly-drahm'-nak értelmezte.[3] A *drahmsang* 'súly-drahm' szó valóban ismeretes a könyvpehleviben, azonban sāsānida-kori adat ez ideig nincs reá. A kifejezés létrejötte nyilvánvalóan feltételezi a *drahm* súlyának és a *drahm*-súlynak (= súly-*drahm*-nak) a különbözőségét. Mivel azonban a sāsānida-korban a drahm súlya átlagban 4 gramm volt, a drahm súlya és a drahm-súly között nem lehetett lényeges eltérés. A szóban forgó edényfeliratban megadott drahm kiszámított súlya 3,9 gramm. Ez bizonyára a forgalomban levő drahmok valóságos súlya volt, amely kevesebb is az átlagnál, nem pedig egy attól független drahm-súly, amelynek valamivel többnek kellene lennie. Így Henning értelmezése már eleve nem látszik valószínűnek. Ellene szól az is, hogy a *dl̓hm* és a *sng* szó világosan külön van írva, a felirat készítője tehát két szónak tartotta. További lehetőséget nyújtanak a kérdés vizsgálatára azok a középperzsa edényfeliratok, amelyekben a *sang* 'súly' szó funkciója lényegesen világosabb, mint a tárgyalt feliratban. A következő példák különösen alkalmasak arra, hogy megvilágítsák e szó használatát:

1. sz. felirat[4] ⌜*TKLWN*⌝ '*symy s XX XX X III ZWZN I*
«az ezüst súlya 53 s(tēr) és 1 drahm»

2. sz. felirat *sng s XX XX XX X III ZWZN II*
«a súly 73 s(tēr) (és) 2 drahm»

3. sz. felirat *s XX XX XX IIII sng*
«64 s(tēr) a súly»

8. sz. felirat *MN s XX X III III III sng*
«(készült) 39 s(tēr) súlyából»

[54] Uo. *Griffith.*

[55] Áttekintésük *Kraus:* i. m. (7. j.); bővebben *Adams:* Nubia: Corridor to Africa (1. j.).

[56] Hasonlóan — a Meroe-városi oszlopfejezetet illetően — *Kraus:* i. m. (3. j.) 862 sk.

[1] Ld. *Harmatta János:* Sāsānida edényfeliratok. Ant. Tan. 20 (1973) 169 skk.

[2] *Harmatta:* i. m. 6. sz. felirat.

[3] *W. B. Henning:* Handbuch der Orientalistik. I. Abt. IV. Iranistik. I. Abschn. Linguistik. Leiden—Köln 1958. 33 sk.

[4] A feliratok számozása *Harmatta:* i. m. feliratszámaira vonatkozik.

9. sz. felirat *s XX XX XX X I WZWZN III sng*
«71 s(tēr) és 3 drahm a súly(a)»

Mint az idézett szöveghelyekből megállapíthatjuk, a *sang* szó valamennyi szóban forgó feliratban az edény súlyát jelenti, nem pedig a drahm (*ZWZN*) szóra vonatkozik A fenti példákból két szerkezeti típus határozható meg:

A-típus: «a súlya ennyi stēr és ennyi drahm»
B-típus: «ennyi stēr és ennyi drahm a súlya»

A *III C XX X dlḥm sng* szerkezetet kétségtelenül a B-típus változatai közé sorolhatjuk, azaz a *sang* szót ebben az esetben sem vonatkoztathatjuk a *drahm* kifejezésre, hanem itt is az «(edény) súlya» jelentésben szerepel. Éppen ezért e szövegösszefüggésben sem lehet elfogadni azt a Henning által javasolt magyarázatot, amely szerint a *dlḥm sng* szavakat egyetlen, 'súly-drahm' jelentésű kifejezésnek kell felfogni. A két szót mondattani szempontból e feliratban is szét kell választani és az idézett szövegrészt következőképpen kell értelmezni: «330 drahm a súlya.»

Ugyanerre a következtetésre jutunk a *sang* szó használatát illetően Vindād-Ōhrmizd post-sāsānida kori edényeinek feliratainak kapcsolatban is. Ebben az esetben a B-típus két változatával állunk szemben. A szóban forgó szöveghelyek a következők:

MN III C III III ZWZN sng «(készült) 306 drahm súlyából»

ZY MN II C II Z[W]ZN M III ZY PW[N] sng
«amely (készült) 202 drahmból (és) 3 dangból, amelyek súlyban (vannak számítva)»

Nyilvánvaló, hogy a *sng* kifejezésnek ugyanaz a funkciója mindkét szöveghelyen: az edény súlyára vonatkozik. Nem lehet tehát kétséges, hogy csak a post-sāsānida korra jellemző fordított szórend («számadat + drahm», «drahm + számadat» helyett) következtében került a *sng* szó közvetlenül a *ZWZN* kifejezés mögé. Általában az edényfeliratok többségében (amelyek a *sng* 'súly' szót tartalmazzák) a megadott számú drahmot mindig súlyban számítják. Csak az edényfeliratok kisebb részénél (amelyek a *KSP* 'érték' szót tartalmazzák) fordul elő, hogy a megadott számú drahm pénzértékében szerepel.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy jelenleg egyetlen olyan sāsānida edényfelirat sem ismeretes, amelyben a *drahmsang* 'súly-drahm' kifejezés előfordulna. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok nem teszik lehetővé a *drahmsang* kifejezés keletkezési körülményeinek és idejének pontosabb meghatározását. A *drahmsang* összetétel 'drahm-súly' jelentésben régtől fogva létezhetett. Azonban a pénz-drahmnak és a súly-drahmnak a szembeállítása vagy megkülönböztetése feltételezi, hogy a pénz-drahm súlya nem azonos a drahm-súllyal. Ez az állapot a régi muslim standard 694 körüli bevezetésével következett be. Az ez után az időpont után veretett drahmok súlya már több mint 1 grammal volt kevesebb a drahm-súlynál. Ekkor válhatott szükségessé a pénz-drahm és a súly-drahm megkülönböztetése. Így valószínű, hogy a *drahmsang* 'súly-drahm' kifejezés csa ez után az időpont után terjedt el.

A DIGENES-EPOSZ SZÖVEGTÖRTÉNETÉHEZ

E. TRAPP: DIGENES AKRITES. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen. (Wiener Byzantinistische Studien, Bd. VIII.) Wien 1971. 393 lap.

Régóta nélkülözött segédeszköz megjelentetését vállalta magára Erich Trapp, a bizánci Digenés-eposz első szinoptikus kiadásának készítője. A szövegközlés szinoptikus módját az 1875 és 1926 között egyenként publikált kéziratok erősen eltérő jellege tette szükségessé. Jelenleg az alábbi kéziratokkal rendelkezünk: grottaferratai verzió (a továbbiakban: G; 13. sz. vége[1]—14. sz.), escoriali (E, 15—16. sz.), trapezunti (T,

[5] Vindād-Ōhrmizd edényeinek feliratait ld. *R. Ghirshman:* Ars Orientalia 2 (1957) 77—82.

[1] A korábbi datálás lehetőségét *L. Politis* vetette fel újabban: Accademia Naz. dei Lincei, Quaderni attuali di scienza e di cultura 139. Róma 1970. 554.

16. sz.), androsi (A, 16. sz.), prózai androsi (P, 1632), oxfordi (O, 1670). Ismeretes az eposznak egy erősen átdolgozott óorosz fordítása (az ún. Девгениево деяние, rövidítése: R), amelynek négy kézirata a 16—18. századból származik.

A szövegek jelentős eltéréseiből a kutatás arra a (talán nem kellőképp átgondolt) álláspontra jutott, hogy az eposz archetípusa egyáltalán nem rekonstruálható. E nézet kialakulását elősegítette, hogy a mű egyes szereplőinek neve, s cselekményére emlékeztető epizódok az újgörög népköltészetben, az ún. akritas-dalokban is megtalálhatók. Valószínű, hogy a műeposz szerzője a korabeli folklórból merített művéhez, vitatott azonban, hogy milyen mértékben: eleinte elterjedt volt az a nézet, mely szerint a költemény teljes egészében egy hajdani bizánci népi eposz archaizáló nyelvű parafrázisa. Ez érthetően hátráltatta az archetípus rekonstruálására irányuló törekvéseket. A tisztánlátást az a körülmény is nehezítette, hogy az eposz jóval több történeti interpretációra csábító konkrétumot (főleg személy- és helynevet) tartalmaz, mint a vele műfajilag rokon Komnénos-kori «tudós» és Palaiologos-kori «népies» (szerelmi) regények bármelyike. A névanyagából kielemezhető háttér az arab—bizánci kapcsolatok idejére utal, így a kutatók többsége — legkövetkezetesebben H. Grégoire — a 10. századra tette az eposz keletkezését. A történet-centrikus vizsgálatok hatására teljesen háttérbe szorult a mű filológiai kutatása. A korai datálást irodalomtörténeti szempontból joggal kifogásoló kutatók (pl. A. Chatzis, J. Mavrogordato) érvelése azért nem talált helyeslésre, mert fejtegetéseiket téves elgondolásokkal (elsősorban a műeposz prioritásának hangoztatásával) társították. Ezúttal nem részletezhető filológiai kritériumok alapján az eposzt 12—13. századi keletkezésű pszeudohisztorikus alkotásnak tartjuk, amelyet tudós szerzője a korabeli népdalok hatására, s a cselekmény mesei túlzásai miatt helyezett a számára már távoli múltba (8—10. századba).

A kutatás során mindazonáltal számos kísérlet történt a kézirati hagyomány felvázolására.[2] Közös módszertani hiányosságuk, hogy a szövegek aprólékos összehasonlítása helyett csupán a feltűnőbb tartalmi eltéréseket vették a stemmatizálás alapjául, s a különböző olvasatok elsődlegességét szubjektív benyomásaik alapján állapították meg.[3] Trapp kiadásának megjelenéséig lényegében három időtálló megállapítás született a kézirati hagyománnyal kapcsolatban: a folklorisztikus stílusú E egy archaizáló szöveg erősen eltorzult átdolgozása; T-A-P-O közös szubarchetípus leszármazottai (ennek jele Trappnál: Z), amelyet leghívebben T követ; Z pedig kontamináció G és E közvetlen előzményeiből.[4]

Láthatóan nem volt könnyű dolga tehát E. Trappnak a szinoptikus kiadás elkészítésében. Munkája négy részből áll: elsőnek a kézirati hagyomány ismertetésére és a stemma megállapítására tesz kísérletet (11—48. l.), ezután az archetípus tartalmát rekonstruálja (49—70. l.), amelyet a szöveg kiadása követ (71—377. l.). A kötetet a tulajdonnevek indexe, s a népies és ritka szavak jegyzéke zárja (379—393. l.).

A kéziratok viszonyát Trapp időrendben visszafelé haladva vizsgálja. Az eposz kutatói közül elsőként szigorúan szövegkritikai szempontok alapján csoportosítja a szövegeket, azonban a három legrégebbi verzió (G, E és a kompilált Z) elemzésénél, eltérve módszerétől, tartalmi sajátosságok alapján próbál eligazodni, s így vitatható végkövetkeztetésekre jut. Ezek ismertetéséhez az alábbiakban némi egyszerűsítéssel közöljük stemmájának szóban forgó részét (46. l.):

(*Magyarázatul:* X: archetípus; ξ: azon szubarchetípus, amelyben Basileios nevű császár szerepel; Y: a kompilált Z verzió Trapptól feltételezett harmadik forrása, amelyben a császár neve Rómanos; ε: E előzménye, ebben nincs szó semmilyen császárról; ϱ: a orosz szövegek szubarchetípusa; γ: G közvetlen előzménye, amelyen a kiadó szerint kimutatható a 14. századi Theodóros Meliténiótés *Eis tén Sóphrosynén* c. költeményének hatása; Z: T-A-P-O kompilált szubarchetípusa.)

[2] A stemmák legjobban hozzáférhetők *A. Pertusi* tanulmányában: Accademia Naz. dei Lincei 139. Róma 1970. 538—544. L. még *H.—G. Beck:* Geschichte der byzantinischen Volksliteratur Müchen 1971. 71.

[3] Tanulságos pl. az O verzió helyét összehasonlítani *Pertusi* (i. m. 544) tartalmi kritériumokra épített, s *Trapp* (46. l.) filológiai vizsgálaton alapuló stemmájában.

[4] Jellemző az eposz filológiai kutatásának elhanyagoltságára, hogy ezt a fontos tényt, amelyet az 1940-es években *H. Grégoire* és *S. Kyriakidis* egymástól függetlenül fedezett fel, az utóbbi idők legrészletesebb Digenés-monográfiáinak szerzői közül *A. Ja. Syrkin* (Поэма о Дигенисе Акрите. Moszkva 1964) meg sem említi, *H.—G. Beck* pedig futólag utal rá (i. m., 70), de stemmájában (71. l.) figyelmen kívül hagyja.

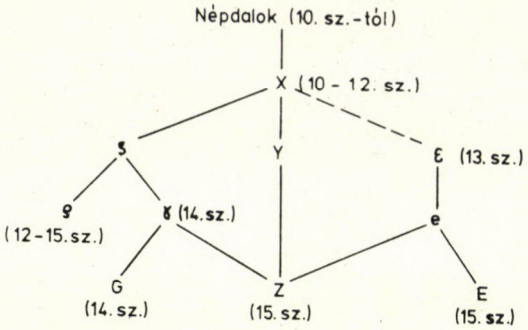

Néhány észrevétel a datáláshoz: a stemmához fűzött magyarázatban Trapp az archetípust a 10. századra teszi, G-t, ill. γ-t 13. századra (a stemmában 14. sz.-ot ír). Az ε verzió aligha lehet 13. századi, ui. ilyen erősen népies nyelvű, s népköltészeti reminiszcenciákat bőven tartalmazó szövegek csak a 15. sz. második felétől keletkeztek. Az archetípus Trapp szerint (46. l.) bizonyosan létezett már a Komnénos-korban, mivel Theodóros Prodromos hivatkozik rá. Valójában csupán arról van szó, hogy az ún. *prodromosi költemények* (és nem Th. Prodromos valamely művének) egy kifejezése emlékeztet a G verzió egyik sorára. Mivel az akritas-filológiában régóta meggyökeresedett az a nézet, mely szerint a *Ptochoprodromika* anonim költője itt «idéz» az eposzból, érdemes ennek revideálására néhány sort szentelni. A szóban forgó szövegrészek:

Ptochoprodr. III, 164 sqq.: *Καί τις 'Ακρίτης ἕτερος ἐκεῖ νὰ εὑρέθην τότε/καὶ τὰς ποδέας νὰ ἔπηξεν, νὰ ἐπῆρεν τὸ ῥαβδίν του ...*

G 1067 (= 2009): *καὶ τὰς ποδέας ὀχυρῶς πήξας εἰς τὸ ζωνάριν*

A két szövegben valójában csak a *πηγνύω τὰς ποδέας*, a. m. 'betűröm a (bő felsőruhám) alját (az övembe)' kifejezés egyezik meg. Ez láthatóan a korabeli élőnyelvből származó állandósult szókapcsolat, amelyet nyilván nem az eposz szerzője alkotott. Használata mindkét szövegben egymástól függetlenül indokolt, hiszen verekedés előkészületeit írják le (vö. magyar 'nekigyürkőzik'). Tudatos idézetről tehát éppoly kevéssé lehet esetünkben szó, mint pl. a bizánci művek proskynésist leíró passzusainál, amelyekben a *δέω τὰς χεῖρας* kifejezés természetszerűleg állandóan felbukkan.[5] Ha azonban nem hiszünk az egyezés véletlen voltában, akkor is legfeljebb arra gondolhatunk, hogy a két szerző egyaránt a korabeli akritas-dalokból vette a szóban forgó kifejezést. Nincs tehát közvetett bizonyítékunk sem arra vonatkozóan, hogy az eposz már a 12. században létezett.

Fölösleges Trapp stemmájában a γ-val jelölt «Meliténiótés-féle verzió» feltételezése. V. Tiftixoglu a kiadás megjelenése után közzétett tanulmányában[6] meggyőzően bizonyította, hogy Meliténiótés használta a Digenés-eposzt, és nem fordítva, mint azt Trapp hinni vélte. Ennélfogva az eposznak Meliténiótés művével megegyező részeit már az archetípus is tartalmazhatta, s így γ közbeiktatása szükségtelen.

Trapp tanulmányának legfontosabb újdonsága a kompilált Z harmadik forrásának (Y) feltételezése. Hipotézisét azzal indokolja, hogy a kétféle császárnév közül a Z-ben olvasható «Rómanos» az elsődleges (szemben G és R szerinte hamisított «Basileios»-ával), ezt a nevet tehát Z kompilátora (Eustathios) az archetípusból vette, de nem γ-n vagy ε-on keresztül, hiszen az előbbiben «Basileios»-t találunk, az utóbbi pedig semmilyen császárról nem tesz említést. Nyilvánvalóan használnia kellett tehát Eustathiosnak egy harmadik forrást is. Az eposz Rómanosát a kiadó S. Kyriakidis nyomán I. Rómanosszal (920—944) azonosítja.

Az Y verzió létezését a következő érvvel támasztja még alá: a forrásai szövegét gyakran félreértő kompilátor nem lehetett volna képes arra, hogy az eposz szövegét saját képzeletére támaszkodva kibővítse. Ennélfogva költeményének azon részeit, amelyek nem találhatók meg G-ben és E-ben, nyilván a feltételezett Y verzióból vette át. Ezek a részek: Z I. éneke (1—246. sor), az ún. Ankylas-epizód (2981—3041), a megvakított szakács jelenete (2285—89), Digenés közbiztonságot védő intézkedései (3944—54).

[5] Pl. Digenés E 972 = G 1625 = Z 2051; Achilleis (O, ed. *K. Sathas)*: 95; Belizárének (N, ed. *É. Follieri)*: 149; Peri dystychias (ed. *S. Lampros)*: 615.

[6] *V. Tiftixoglu*, BZ 67, 1974, 1—63.

Az említett epizódok eredeztetésével kapcsolatban előre kell bocsátanunk, hogy alaptalan Trapp előítélete, mely szerint a kompilátor képtelen lett volna önerejéből hozzákölteni forrásai szövegéhez. A két erősen eltérő tartalmú és nyelvezetű költemény «összeollózása» nem lehetett könnyű feladat, s művének esetleges elírásait a gondatlanul írt későbizánci kéziratok olvashatatlansága is okozhatta. Egyszerű bizánci másolók is gyakran kibővítik a rájuk bízott szövegeket. E kompilátora pedig nem volt tudatlan ember, hiszen verziójába számos olyan antik reminiszcenciát épít be, amelyek sem G-be sem E-ben nem fordulnak elő (pl. Z 262—5, 1784, 1786, 2873 [?], 3819). Nyilvánvalóan ezeknek egyike a szakács megvakításának jelenete, amely a Nagy Sándor-regényből ered. Ugyancsak ő toldhatta be az Ankylas-epizódot, amely valószínűleg egy bizánci népdal. Ilyenek utólag G kivételével valamennyi verzióba bekerültek. Ankylas modern akritasdalokban is szerepel. A Z 3944—54. sorában emlegetett, útlevél gyanánt használt *σφραγίς* motívuma, amely hiányzik G megfeielő részéből, Trapp szerint Y-on keresztül jutott az ősszövegből Z-be. Szükségtelen azonban az R-ben olvasható знамение nem meggyőző párhuzamával bizonygatni azt, hogy a motívum az archetípusból származik (32. l.). Ilyen *σφραγίς*-t G I. éneke is említ (G 180 = Z 375), s a kompilátor nyilván ezt fejlesztette tovább a későbbiekben.

Bonyolultabb Z I. énekének kérdése. Ez teljesen hiányzik G-ből és E-ből. Az utóbbi kézirata csonka, eleje elsikkadt a hagyományozás során. Az E jelenlegi első sora megtalálható az E és G előzményeiből felváltva, szinte soronként kompiláló Z-ben (Z 291). Trapp ebből arra következtet, hogy már a kompilátor is egy a miénkhez hasonlóan csonka *e* szöveget használt (30. l.). Érvelése nem meggyőző, hiszen stemmája szerint a kompilátor *e* verziója és annak fennmaradt másolata (E) között még legalább egy elveszett közbülső szöveg (E'; összesen tehát három akefal kézirat) létezésével kell számolnunk. A bizánci scriptorok dús fantáziáját ismerve kizártnak tűnik, hogy egyik kézirat másolója sem bővítette volna ki az ex abrupto kezdődő szöveget néhány bevezető sorral.

Nézetünk szerint négy körülmény inkább arra enged következtetni, hogy Z I. éneke lényegében E elveszett elejének parafrázisa: a) Digenés anyai nagyapja Z I. énekében az Aarón és Andronikos névre hallgat; Z a későbbiekben egyszer Andronikosnak nevezi (Z 1317 = G 1005), egyszer pedig Aarónnak (Z 455). Az «Aarón» név G-ben nem fordul elő, megtalálható azonban E-ben (pontosan beleillik a Z 455-nek megfelelő E 131. sorba, amelyben a név elmosódott, s tévedésből bekerült a 141. sorba). Valószínűleg tehát E hiányzó elejéről vette át a kompilátor Z I. énekébe. b) A Z 85-ben olvasható ritka *ἀτζουπᾶς* szó csupán egyszer fordul még elő Z-ben, nevezetesen a 2222. sorban, amely a párhuzamos E 1067 átvétele. A szó nyilván nem tartozott a kompilátor saját aktív szókincsébe. c) A Digenés anyjának felcseperedését leíró Z 65—70 pontos megfelelője a Digenés gyermekkoráról szóló Z 1312—14. + 1345. soroknak, amelyek viszont E 610—14. sorát reprodukálják. (E 610—14 Trapp számozása szerint, aki Z nyomán a 612. sort indokolatlanul transzponálta: E 641—3 + 649.) d) Mint már a kiadó is észrevette, a Z II. énekét bevezető Z 262—65. sorok azonosak E 625—33. sorával.

Ha Z I. énekének eredeztetése E-ből a fentiekkel nem is igazolható teljes bizonyossággal, az éneket láthatóan olyan költő írta, aki legalábbis jól ismerte E-t (ill. *e*-t), s ez csakis a kompilátor lehetett.

Ami a császárnevet illeti, felettébb valószínűtlen, hogy egy filológiai szempontból 13. századra datálható mű szerzője kitalált főhősét olyan pontosan körülhatárolt történelmi környezetbe helyezné, hogy ennek alapján a «Rómanos» név prioritása eldönthető lenne. A történeti háttér nyilvánvalóan elnagyolt: jellemző, hogy a Rómanosszal egykorú Digenés dédapja az eposz szerint II. (?) Chosroés hadvezéreinek volt kortársa (Z 4172). Ilyen anakronizmusok nem ritkák a bizánci népies költeményekben, pl. a Belizár-énekben későbizánci főurak szerepelnek együtt Iustinianus szászárral. Megfigyelhető egyébként, hogy Z kompilátora számos mellékszereplő nevét a többi verziótól eltérő formában hozza (pl. *Φιλοπαπποῦς* helyett *Φιλόπαππος*-t ír), nem lehetetlen tehát, hogy a «Rómanos» névalak is önkényes változtatásainak egyike.

Bárhogy is áll a helyzet, a császárnév különbözősége nem számottevő érv annak feltételezésére, hogy Z szerzője egy harmadik forrást (Y) is használt. Valószínűbb tehát, hogy Z csupán két kéziratból készült: egy G-hez igen hasonló archaizáló nyelvű szövegből (= G'), és egy E-vel szinte mindenben megegyező verzióból (= *e*). Amennyiben a «Rómanos» nevet Z kompilátora G'-ben találta, G és G' legfeljebb ugyanazon verzió *variánsainak* tekinthetők (függetlenül attól, hogy melyik császár neve az elsődleges), hiszen hasonlóságuk — különösen a szinoptikus kiadásban — kézenfekvő. Ezúttal nem részletezhető nézetünk szerint közös szubarchetípusuknak csupán variánsa az orosz átdolgozás (R). Legrégebbi kéziratainkról ennek megfelelően kétágú stemmát kapunk, amelynek egyik ágához G, G' (> Z) és R tartozik, a másikhoz E és *e* (> Z). Az utóbbiak

különválasztását természetesen nem a császárnév hiánya indokolja (hiszen az erősen töredékes, mindössze 1855 soros E verzióból nemcsak a név, de az egész császár-jelenet hiányzik), hanem jelentős nyelvi és tartalmi eltéréseik. Végső soron tehát csak az tisztázandó, hogy G-G'-R vagy E-*e* képviseli-e hívebben az archetípust. Valószínűleg az előbbiek, ennek bizonyítása azonban már túllépné jelen ismertetés kereteit. Amennyiben G-G'-R prioritása mellett foglalunk állást, jelenlegi ismereteink alapján semmi okunk sincs abban kételkedni, hogy G tartalmilag és nyelvileg igen közel áll az archetípushoz. Ha egy mű több erősen eltérő verzióban maradt fenn, archetípusuk természetesen nem állapítható meg az *összes* verzió egyszerű számtani átlagából, de a verziók sokfélesége nem zárja ki, hogy *egyikük* az archetípus viszonylag hű mása legyen.

A bevezető tanulmány ismertetése után térjünk rá a tulajdonképpeni szövegkiadásra. Trapp három hasábban párhuzamosan közli a filológiailag mérvadó E, G és Z verziókat. Mivel az utóbbi nem maradt fenn eredeti formájában, ezt oly módon rekonstruálja, hogy a helyenként hiányos T szöveget adja ki, s lacunáit a népiesebb nyelvre átültetett, de teljesebb A-ból pótolja. T-A-P-O függőségét a Z szubarchetípustól vizsgálva Trapp helyesen állapítja meg, hogy egyfelől T-P-O, másfelől A a Z hagyományozásának két külön ágához tartoznak. Ez a körülmény már eleve indokolttá teszi A olvasatainak figyelembevételét ott is, ahol T-ben nincs lacuna. Ha A-t összevetjük G-vel és E-vel, kiderül, hogy A szövege több mint 60 esetben megegyezik G, ill. E szövegével ott, ahol T-ben (és P-O-ban) más olvasatot találunk. Négy ilyen egyezésre Trapp is utal (18. l.), Z rekonstruálásánál azonban nem vette ezeket figyelembe. Valószínű, hogy az egyezések egyharmada a véletlen műve (egy tudós szó helyettesítése ugyanazzal a népies ekvivalenssel különböző szövegekben), a fennmaradó esetekben azonban A nyilvánvalóan jobban megőrizte Z szövegét, mint a hagyományozás másik ágához tartozó T. Hely hiányában közülük csupán azokat soroljuk fel jegyzetben, amelyeknél a T kézirat Trapp kiadásában értelemzavaróan romlott szöveget ad A nyelvileg világos olvasataival szemben.[7]

A szöveg kialakításánál a kiadó jó kritikai érzékkel válogatta ki elődei emendációiból a valóban elfogadhatóakat. Saját javításaival főleg verstanilag hibás sorokat állít helyre. Az alábbiakban néhány szerintünk fölösleges vagy nyelvileg helytelen emendáció helyesbítésére teszünk kísérletet:

a) A versus politicus 7. szótagjára nem eshet hangsúly. A kiadó ezért É. Legrand nyomán a szórend megváltoztatásával helyesbítette a G verzió azon öt sorát, amelyek 7. szótagjában hangsúlyos szót találunk (505, 1184, 1269, 1757, 1871). A változtatás azért nem indokolt, mert a versus politicusban írott költemények korai darabjaiban, amelyekhez G is tartozik,[8] az ilyen típusú sorok meglehetősen gyakoriak. A szabály elleni vétség látszólagos, ui. ezekben az esetekben az előző (6.) szótag is hangsúlyos (az 1871. sorban *τι* helyett *τί* irandó), s erre esik a verstani nyomaték.[9] Az 1757. sorban nem hangsúlyos a 6. szótag, itt azonban az első félsor végén álló *ἔνι* enklitikusan ejtendő; ilyen használata a későbbi verselésben sem ismeretlen (így pl. E-ben).

b) Nyelvileg téves emendációk:

E 20: *καὶ πάλιν ἔχω ἀποδοχήν, νὰ ἐπάρω καὶ τὸ νῖκος*

(kézirat: *νὰ ἐπάρω καὶ ἐτοῦτον τὸ νῖκος*) A sor hipermetrikus, ezért törölte a kiadó az *ἐτοῦτον* szót. Ebben az esetben azonban a nélküle értelmét vesztett *καὶ*-t is törölnünk kell.

E 322: *ὅπου εἶδας τὸ ὄνειρον, ὅπου εἶδας τὰ γεράκια*

[7] G 491 = A 801: 2. személyű állítmány, Z 768: 1. személyű; G 583 = A 900: *φίλτατε*, Z 865; *φίλτατη* (hibás hangsúlyozás); G 869 = A 1216: *ἐκαβαλλίκευσε*, Z 1174: *ἐκαβαλλίκευε* (az imperfectum nem megfelelő); G 1165 = 1528: *ψυχρόν* ill. *ψυχρῶδες*, Z 1560: *ψυχρώδης* (neutrum helyesebb, a *ὕδωρ* jelzője); G 1254 = A 1718: verbum finitum, Z 1694: *λέγων;* G 2110 = A 2551: *ἐμή*, Z 2514: *ἐμοί;* G 2284 = A 2758: *ἐγενόμην*, Z 2698: *ἐφλεγόμην;* G 2617 = A 3215: 2. személyű állítmány, Z 3135: 3. személyű; G 2745: *εὐθέατον*, A 3884: *ἀθέατον*, Z 3287: *ἐνθέατον* (az A verzió *α*-ja *εν*-ból keletkezett, tehát Z-ben is eredetileg *εὐθέατον* állt); G 2749 = A 3389: *προέλαβεν*, Z 3292: *παρέλαβεν;* G 2754 = A 3394: *φιλτάτων*, Z 3297: *φιλούντων;* G 2932 (és 2937) = A 3599 (és 3603): *ἀκουόντων*, Z 3500 (és 3504): *ἀκουσάντων;* G 3055 = A 3723: *τάς*, Z 3622: *τούς*.

[8] A kérdés újabban örvendetesen szaporodó irodalmából: *L. Politis:* i. m.; *V. Tiftixoglu:* i. m.; *J. Koder:* Bsl 33 (1972) 214—19; vö. még: *W. Hörander:* JÖBG 16 (1967) 91—99; *Uő.:* Byz 39 (1969) 108—120; *I. Ševčenko:* DOP 23—24, 1969—70, 225—28; *J. Koder:* JÖB 19 (1970) 203—241.

[9] A problémát Ioánnés Tzetzés kapcsán tárgyalja: *W. Hörander:* Byz 39 (1969) 111—16.

A kézirat két *εἴδαμεν*-jét valóban sing. 2. személyre kell helyesbíteni, ez azonban a közép- és újgörögben sem *εἶδας*, hanem a párhuzamos G 459 (= Z 728)-ban is olvasható *εἶδες*.

E 380: *σὲ καὶ τὸ φῶς νὰ στεριθῶ . . .*

A *σὲ* a szövegben az újgörög nyelvhasználattal egyezően rövid, proklitikus névmási alak, amely nem választható el a hozzá tartozó igétől. Mint az erősen romlott E szöveg számos más helyén, itt is eleve kétséges, hogy a kézirat prózába átcsapó sorai (esetünkben: *καὶ νὰ σὲ στεριθῶ καὶ τὸ φῶς . . .*) verstanilag rekonstruálhatók.

E 387: *καὶ θέλει ἀπὸ τῆς θλίψεως χαθῆ . . .*

(kézirat: *καὶ ἀπὸ τῆς θλίψεώσας θέλει χαθῆ . . .*

Az előbbi esethez hasonlóan ez a sor sem állítható így helyre, ui. a futurumot képző *θέλει* segédige nem választható el a *χαθῆ* főigétől.

E 424: *οἱ μὲν λουρίκια ἐφόρησαν, ἄλλοι σουσανιασμένοι*

A kézirat *ἐφορούσασιν* (= «[páncélt] viseltek») szavát javította Trapp *ἐφόρησαν*-ra. Ez azért sem megfelelő, mert a *φορῶ* aoristosának jelentése '(ruhát stb.) felölt', s ez nem illik a kontextusba. Ráadásul a sor második feléből hiányzik az állítmány. A sor a vele csaknem szó szerint egyező E 936 alapján így helyesbítendő: *οἱ μὲν λουρικιασμένοι ἦσαν ἄλλοι σουσανιασμένοι.*

E 472: *καὶ τότ' ἐπεριλάβασιν † καὶ ἐθέκασιν εἰς τὸ † κουβούκλιν*

Az emírre és feleségére vonatkozó sorban a kiadó a †-ok közé tett szavak helyett «*κ' ἔστεκαν* 'ς»-t javasol az apparátusban. A helyes olvasat: *κ' ἐθέκαν* 'ς. A *θέτω* ige a krétai nyelvjárásban (amelyben E íródott) ma is használatos 'lefeküdni' jelentésben. (Vö. még E 264.)

G 1174: *τὸν τράχηλόν του γεμιστὸν ἄμβαρ ὁμοῦ καὶ μόσχον*

A *τράχηλον* a mondat alanya, helyesebb ezért a kézirat *τὸ* névelőjét meghagyni.

Z 254: *τὸ ἑαυτόν της ἀνάσταλμα ἐδείκνυε τὸν πόθον*

A kézirat *τὸν ἑαυτόν της*-ét helyesbítette így a kiadó. A sor azonban még így is értelmetlen, a helyes olvasat: *τὸ ἑαυτῆς ἀνάσταλμα.* A visszaható *ἑαυτῆς*-t verstani okokból használja a költő a nyelvtanilag szokásos *αὐτῆς* helyett (vö. pl. G 3055).

Z 1394: *αὐτὰ ἀρκοῦδες λέγουν τες . . .*

A *λέγουν τες* helyett *λέγονται*-t találunk a szöveg (ezúttal: A) Miliarakis-féle első kiadásában; egyik kiadó sem közöl semmit a szóban forgó kifejezésről. A *τες* kapcsán a hangsúlytalan személyes névmás újgörögben (és más balkáni nyelvekben) szokásos megkettőzésére gondolhatunk, ebben az esetben azonban *τες* helyett *τα*-t várnánk. Helyesebb ezért *λέγονται*-t írni (vö. köv. sor: *λέγεται*).

Z 3418: *'Εκείνη ἐκαβαλλίκευσεν 'ς τὸ ἄλογόν του ἀπάνω*

A sor olyan énekből származik, amelyben végig Digenés beszél, első személyben. A szöveg (A) másolója a 3418—31. sorban szórakozottságból harmadik személybe tette át a névmási és igealakokat, amelyeket már Miliarakis első személyűekre helyesbített. Az idézett sor *του*-ját nem változtatta meg, hanem verstani meggondolásból kiiktatta a szövegből. Trapp, Miliarakis javításait megtartva, a *του*-t is felvette kiadásában (hiszen ennek magánhangzója elidálódhat), azonban elmulasztotta ezt az 1. személyű *μου*-ra helyesbíteni.

Z 3869: *λέοντος ὅπως ἔσχισε χερσί του παραδόξως*

A Sámsonra vonatkozó sorban *ἴσχυσε* áll a kéziratban. Ennek helyesbítése indokolt (vö. G 3202 és A 3998), de T olvasata nem puszta elírás: *ἰσχύω* + gen. 'legyőzni' jelentésben gyakori középgörög szövegekben. Nyilván tudatosan változtatta erre a *λέοντα ἔσχισε* kifejezést a játékos kedvű bizánci másoló, amit a genitivusi vonzat is mutat. Ha az *ἔσχισε* olvasatot részesítjük előnyben, a *λέοντος* genitivust is accusativusra kell cserélnünk.

A kiadás végén található szójegyzékben sajnos számos félrevezető megállapítás olvasható. Ez annál is inkább meglepő, mivel a kiadó hosszabb ideig egy Digenés-szótár elkészítésén fáradozott.[10]

Függő eseteikből tévesen megállapított szótári alakban közölt szavak:
καβαλλαραῖος helyesen: *καβαλλάρης* (csak pluralisa *καβαλλαραῖοι).*
λῃστάς helyesen: *λῃστής* (pluralisban *λῃστάδες;* vö. újgör.: *τραγουδιστής, τραγουδιστάδες).*
παγκάλιτζος helyesen: *παγκαλίτζης.*

Pontatlan jelentéssel megadott szavak:
ἀμέ: «wohlan; aber». A kiadó két teljesen különböző eredetű és hangsúlyozású szót kontaminál: *ἀμὲ* (pontosabban: *ἀμμὲ* < *ἂν μή*, vö. *ἀμμή*) jelentése 'azonban' (E 901, 1215); *ἄμε* (< *ἄγωμεν*) jelentése 'rajta!' (E 1271).

[10] *E. Trapp:* JÖBG 13 (1964) 13—27.

ἀπηλογίαν κάμνω: nem «verjage», hanem '(képes vagyok vkivel) megmérkőzni; szembeszállni' (vö. *ἀπαντῶ:* E 764 stb. Mindkettő másik jelentése: 'válaszol; megfelel'.).
βάνω χέριν: nem «kämpfe», hanem 'elkezdek' (vö. *χερίζω).*
γνώθομαι: nem «widerstandsfähig sein», hanem 'felismerhető lenni'.
ἐνθέατος: törlendő, helyette a szövegben *εὐθέατον* írandó (l. 7. jzet).
μεταδακρύω, μεταλαλῶ: ezeknél a praeverbium jelentése: 'újra, újból'.
συνεπεριγυρίζομαι: nem «sich rüsten», hanem '(csatában lovon) ügyesen forgolódni' (vö. *γύρισμα* E 45).

A szójegyzék kiegészítendő a következő fontos szavakkal:

ἀνάγκη : harc, «baj». E 796.
ἀρίθμητος : számtalan. Z 2233.
βαστάζω : «bír», van neki. E 636.
δίδω intr. : üt. E 1716.
ἰδίωμα : külső, termet. Z 1274.
κλαδίν : útelágazás, keresztút. E 1358.
πεύκιν : l. *πεύχιν.* Z 4071.
ποιῶ intr. : jó lenni, megfelelni vmire. E 740.
τινάς : senki. E 1505.
οὐ χρήζω : fittyet hány vmire. G 1334, E 1330.
χύνω : megráz. E 1176, E 1504.

A szövegben számos helyesírási következetlenséget és sajtóhibát találunk. A coniunctivus, futurum stb. körülírására használt *νά*-s szerkezetekben a kiadó az ó- és újgörög helyesírástól egyaránt eltérően állandóan vesszőt tesz a *νὰ* elé. Pl. Z 4330: *εἰ δὲ καὶ Θεοῦ θέλοντος, νὰ ἀποθάνῃς, θέλεις:* mindkét vessző fölösleges. Értelemzavaróak a hangsúlyozás következetlenségei. Pl. E 263: *ἐποῖκες τὴν κυράν σου* : a *τὴν* itt nem névelő, hanem névmás, ezért *την*-nek írandó, a sor értelme ui. «úrnőddé tetted őt». Az E 762. sor *ἴστεσαν* szava *ἤστεσαν*-nak írandó, a szókezdő (i-) ui. nem az ógörög reduplikáció, hanem augmentum syllabicum helyett népies szövegekben gyakran használt augm. temporale (vö. E 163: *ἤκρυβα;* Z 838: *ἠβούλου*).[11]

A kiadásból általános tanulságként levonható, hogy a középgörög népies szövegek kutatásának és kiadásának feltételei a velük kapcsolatos studiumok kezdetei óta (1860—70-es évektől) szinte semmit sem változtak. A szövegkiadások készítésénél (és megvitatásánál) a kutatók lépten-nyomon olyan elemi problémákkal kénytelenek bajlódni, amelyeket az idősebb testvér-diszciplinák szakemberei már évszázadokkal ezelőtt megnyugtató módon tisztáztak. Magától értetődik, hogy egyetlen kiadó sem tudja mindezeket egymaga megoldani. A bizánci irodalom tanulmányozását csak a középgörög nyelv és verstan (esetünkben főleg a versus politicus) módszeres vizsgálatával lehet biztos alapokra helyezni. Örvendetes, hogy az utóbbi években megélénkült a bizánci nyelv[12] és a népies verselés[13] kutatása. A folyamatosabb előrehaladást biztosítaná, a nyelvi és metrikai vizsgálatok fokozottabb összehangolása, amelyet egyelőre hiányolunk: a nagyobbára verses forrásanyaggal dolgozó nyelvészek gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy a szokatlanul affigált vagy hangsúlyozott szavakat a vers kényszere hozza létre, a metrikusok viszont nem tudatosítják, hogy a verstani anomáliák nagy részét a költemények archaizáló nyelvének merevsége okozza.

[11] Tekintve, hogy a sajtóhibák ill. elírások nagy része megnehezíti a szöveg értelmezését, az alábbiakban helyesbítjük közülük a fontosabbakat:

E verzió: 176: *ἔζῆταν,* helyesen: *ἐζήταν;* 262 *τὴν: την; 263 τὴν: την;* 1240 *τοῦ: του;* 1257 *μὲ, μοῦ: με, μου;* 1760 *οἱ ὦμοί μου: οἱ ὦμοι μου;* 1840 *τενθάναι : τεθνάναι.*

G verzió: 1667 *πολυτίμω : πολυτίμῳ;* 1848 *ὀνομάτος : ὀνόματος;* 2275 *στομάτος : στόματος;* 2629 *λῦσιν : λύσιν;* 2713: *νουνεχεῖς* után a vessző törlendő; 3454 *αὐτοῦς : αὐτοῦ;* 3491 *ἀποθνήσκω : ἀποθνῄσκω;* 3680 *τρίαδος : τριάδος.*

Z verzió: 183 *τὸν : τον;* 253 *ὁ : ἡ;* 481 *μοῦ : μου;* 851 *τοῦτον : τούτου;* 947 *σοί : σοι;* 955 *θηλήματι : θελήματι;* 1383 *τίνας : τινάς;* 1772 *τοῦ : του;* 1789 *τίς : τις;* 1968 *τού Λίκαντος : τοῦ Λύκαντος;* 2070 *αὐτῶ : αὐτῷ;* 2075 *πονηρὸν τὶ : πονηρόν τι;* 2131 *ἐγένει : ἐγένη* (az *ἐγίνη* aor. népies mellékalakja); 3206 *συβουλὴν : συμβουλὴν;* 3904 *ἀγνάκτησιν : ἀγανάκτησιν;* 4082 *τοῦ : του.*

A szójegyzékben καταθαρρεύ : καταθαρρέω; μέρι : μερί.

[12] *E. Kriaras: Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας.* Thessaloniké 1969-től.

[13] L. 8. jzt.

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET GÖRÖG ÉS LATIN FORRÁSAINAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJÁRÓL*

1. Az Ural-Altaische Jahrbücher 1973-as évfolyamában egy a hagyományos elgondolásokkal merészen szembeforduló, minden korábbi koncepciótól gyökeresen eltérő magyar őstörténet vázlata olvasható.[1] A szerző, Tuomo Pekkanen szerint a finnugor nyelvű előmagyarok (Meterea turba, *Ματῆροι*, Mattzari)[2] évezredes útitársai voltak a történelemben egy északiráni nyelvű steppei népnek, amely egyéb szemantikailag rokon elnevezések mellett[3] mint *Οὔργοι*[4] (> *Οὖγγροι*) illetőleg mint *Πάλοι* ~ Palaei ~ Spalaei ~ Spali[5] (~ *Ἄσφαλοι*) szerepel a görög és latin forrásokban. Ennek az iráni eredetű etnikumnak a neve *Οὖγγροι*[6] illetőleg *Ἄσφαλοι*[7] formában átszállott a vele tartós szimbiózisban élő történeti magyarságra is. A cikk hipotézisei egyenként és külön-külön tekintve őket megkockáztathatók anélkül, hogy a tudományosan megengedhető feltételezés határait átlépnék. Együttesen azonban olyan hosszú feltevés-láncot alkotnak, amelyben az összes láncszemek egyidejű teherbírása minden valószínűséget nélkülöz. Így T. Pekkanen írásának érdeme elsősorban abban van, hogy saját vakmerően újszerű elméletét védelmezve élesen rávilágít a tradicionális magyar őstörténet bizonyos gyengének látszó pontjaira, advocatus-diaboli-ként utána gondolásra, a bizonyítékanyag kiegészítésére illetőleg szilárdítására ösztönöz.

Így tesz egyebek mellett annak az etimológiának az esetében is, amely a magyarság (H)UNG(A)RI(I) elnevezését az onogur népnévből származtatja s amelynek helytállóságát hazai kutató az utolsó 35—40 évben nemigen vonta kétségbe, külföldi is csak elvétve. A finn tudós két olyan gyenge pontját látja ennek az eredeztetésnek, amely miatt az szerinte elvetendő, hogy az urgoi > *ugroi > ungroi etimológiának adjon helyet.

Az egyik gyenge pont abban állana, hogy az ősszláv ǫgre kezdő vokálisát a görög átvételben nem *u (Οὖγγροι)* hanem *o* magánhangzónak kellene képviselnie mint ahogy az ősszláv ǫgъlъ «sarok, szöglet, zug» szót a bizánci írók *Ὄγγλος*-szal adták vissza.[8] Így tehát, véli Pekkanen, *Οὖγγροι* nem lehet az onogur törökös népnév ősszláv nyelvbeli ǫgre származékának bizánci átírása, a görög népnevet másképpen kell megmagyarázni. Nos ezzel kapcsolatosan a valóság az, hogy az *Ὄγγλος* alak Hitvalló Theophanes és Nikephoros Patriarcha közös forrásából származik s ez a kútfő nem sokkal Asparuch

* A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos ülésszakot rendezett Magyarország felszabadulásának 30 éves évfordulója alkalmából. Itt hangzott el 1975. ápr. 18-án a «Fenyegették-e a magyarok nyilai Ovidiust Tomiban?» című előadás. Jelen cikk 1. pontja ennek az előadásnak egy részlete. A 3. pont kidolgozását a Bécsi Egyetem Bizantinológiai Intézetének támogatása tette lehetővé, ahol 1974 nov.—1975 jan. között Prof. Dr. H. Hunger intézetigazgatónak és munkatársainak szívessége folytán dolgozhattam. — A cikk német változata elhangzott a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson (Budapest, 1975. szept. 10-én).

[1] *T. Pekkanen:* On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: From Spali to Asphali. Ural-Altaische Jahrbücher 45 (1973) 1—64.

[2] Ovid., Tristia 2,191; Ptol., Geogr. 5, 8, 12; C I L III 5234.

[3] *Sarmatae liberi* ill. *domini; Ardaragantes* (osszétül *äldar* «Aeltester, Vorstand, Fürst», talán a magyar *Aladár* személynév is innen ered?); *Roxolani* («Splendid Alans» < iráni *raoxšana* «Licht, glänzend»); *Βασιλικοὶ Σαρμάται; Βασιλήιοι Σκύθαι; Σκύθαι οἱ ἐλεύθεροι.*

[4] Strabo 7, 3, 17; az iráni népnév jelentése «the Strong».

[5] Iord., Get. 28 *(Spali);* Plin., n. h. 6,50 *(Palaei)*, 6,22 *(Spalaei);* Diod. Sicul. 2,43 *(Πάλοι)*. Ami e népnév jelentését illeti, Pekkanen véleménye a következő: «That this name referred to the Iranian ruling class, is suggested by the Slavonic word *spolin, ispolin*, 'giant', which is generally derived from the name of the Spali».

[6] Lásd Georgius Continuatus (Symeon Magister Logotheta) egy részletének kiadását *Moravcsik Gyulától*: Studia Byzantina, Budapest 1967, p. 207, 39. Vö. *Gy. Moravcsik:* Byzantinoturcica II. Berlin 1958, 225—227.

[7] Const. Porph., De adm. imp. 38,10 et 28 (ed. *Moravcsik);* vö. Byzantinoturcica II. 261—262.

[8] Theophanes, Chronogr. a. m. 6171 (p. 358 ed. C. de Boor); Niceph. Patr., Brev. p. 34 ed. C. de Boor. Vö. *Fr. Miklosich:* Lexicon Palaeoslovenico—Graeco—Latinum, Vindobonae 1862—1865. 1162; *Moravcsik:* Byzantinoturcica II. 213.

bolgárjainak alsó-dunai honfoglalása (681) után íródott.[9] Akkor az ősszláv ǫ nazális minden bizonnyal még másképpen — nyiltabban — ejtődött; ezért írta át a görög szerző *o*-val. Nem így másfél-két évszázad múlva az ősszláv korszak végén;[10] erre az időre vonatkozóan ugyanis a legtekintélyesebb szlavisták jó okkal *u* kezdetű vagy ehhez közeledő (zártabb) kiejtést tulajdonítanak a szóban forgó orrhangnak (illetőleg nazális diftongusnak). K. Horálek szerint az «ǫ orrhangnál . . . az *o* közeledett az *u*-hoz . . . ezt az *u* megfelelő tanúsítja a szláv nyelvek többségében».[11] J. J. Mikkola így ír: «Innerhalb des grössten Teiles des slavischen Gebietes ist ǫ in *u* verwandelt . . . Als Zwischenstufe ist ǫ̨ zu betrachten».[12] A. Vaillant megállapítja: «Quelques faits de dénasalisation ou de nasalisation secondaire de la fin du slave commun permettent de préciser qu'à un certain moment ǫ et ǫ̨ ont été les formes nasalisées du *u* et *ě* . . .»[13] A. A. Šahmatov is leszögezi: « . . . изменение ǫ в *u* свидетлъствует . . . о закрытом произношении общеславянскаго ǫ».[14] Az *Οὔγγροι* népnév a 830-as évek eseményeiről szóló elbeszélésben (Continuatio Georgii Monachi) bukkan fel először, amelynek szerzője X. századi bizánci író volt (Symeon Magistros Logothetes).[15] Itt tehát az ősszláv kor legvégének a kiejtése érvényesült az ǫgre átírásában és ez a fent elmondottak szerint törvényszerűen *Οὔγγροι* népnévhez vezetett.

Az onogur > ungroi származtatás második támadható pontját abban látja Pekkanen, hogy az túl sok sehol sem hagyományozott csak rekonstruált (csillagos) átmeneti szóforma feltételezésével volna bizonyítható. Ilyen átmeneti forma szerinte az, amelyikben a középső magánhangzó immár nem *o*, hanem *u* s amelyet Németh Gyula valóban a török nyelvek hangtörvényéből következtetett ki anélkül, hogy a forrásokban való előfordulására utalt volna:[16] «A török onogur . . . névből — mivel a törökben az *o* hang rendesen csak az első szótagban van — *onugur . . . alak keletkezett.» Az igazság persze az, hogy v a n görög forrás, amely a népnevet középütt *u* magánhangzóval hozza; ilyen Theophylaktos Simokattesnek a VII. század huszas-harmincas éveiben keletkezett világtörténelme az *Οὐννογουῦροι* elnevezéssel.[17] Ezenkívül a VI. század végén alkotó Agathiasnak ortográfia tekintetében legtöbb figyelmet érdemlő vatikáni kódexe is a második szótagban *u*-val írja a népnevet (*'Ονούγουροι*) s két esetben a belőle képzett városnevet is (*'Ονοῦγουρις*).[18] Valószínű tehát (ami Theophylaktos Simokattes esetében bizonyos!), hogy Agathias kézirati hagyománya is amellett bizonyít: nemcsak Németh Gyula nyelvészeti következtetése az *u* betű a török népnév közepén, hanem ránk maradt kútfő közvetlenül is bizonyítja az ilyen hangalakú névváltozat meglétét. Itt tehát ellentétben Pekkanen kijelentésével valójában nem csillagos, hanem a kézirati hagyományban megfogható névváltozatra épül az onogur > ungroi etimológia. — Nem mondható ez ki ilyen egyértelműen arról a másik közbeneső névformáról, amelyet törökből vett nagyszámú analógia alapján posztulál Németh Gyula. Az onugur ~ unugur szóra emlékeztető felépítésű török szavak hosszú sora változott ugyanis a középső magánhangzó elestével háromszótagúból kétszótagúvá. Így vált Németh szerint maguknak az onoguroknak és nyelvrokon szomszédaiknak az ajkán az onugur elnevezés *ongur hangalakúvá (amiből aztán az ősszláv ǫg[ъ]re lett).[19] Rá kell ezzel kapcsolatban mutatnunk itt arra, hogy

[9] *Moravcsik:* Studia Byzantina. Budapest 1967. 100—102.

[10] Már *Melich János* elsősorban azzal volt hajlandó magyarázni *Ὄγγλος* és *Οὔγγροι* kezdőmagánhangzójának a különbségét, hogy a megfelelő szláv szavakat egymástól eltérő időpontokban vették át illetőleg görögösítették a bizánciak (Über den Ursprung des Namens *Ungar.* Archiv f. Slav. Philol. 38 [1923] 244).

[11] *K. Horálek:* Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Budapest 1967. 104.

[12] *J. J. Mikkola:* Urslavische Grammatik I. Heidelberg 1913. 76—77.

[13] *A. Vaillant:* Grammaire comparée des langues slaves. Tome I. Paris 1959. 146.

[14] *A. A. Шахматов:* Очерки древнейшаго периода истории русскаго языка. Петроград 1915, 12.

[15] *M. E. Colonna:* Gli storici bizantini del IV al XV secolo I. Storici profani. Napoli 1956. 49—50, 124—126. *I. E. Καραγιαννόπουλος: Πηγαὶ τῆς Βυζαντίνης ἱστορίας, Θεσσαλονίκη* 1971. 246—247; *Moravcsik:* Byzantinoturcica I. 269—273.

[16] *Németh Gy.:* A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1930. 181.

[17] Theophyl. Simoc., Hist. 7, 8, 13 cf. 3 (p. 258—259 ed. *C. de Boor—P. Wirth).*

[18] Agathias, Hist. 3, 5, 6 (codex V^b = Vaticanus Graecus 151, pars posterior saec. X—XI: *'Ονογγούρων),* 3, 5, 8 et 4, 11, 1 (V^b: *'Ονούγουριν).* A tudós kiadó, *R. Keydell* bevezetése (Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque, Berolini 1967, p. XXXV—XXXVI) világosan mutatja, hogy például az a kérdés, vajon *θρυλλεῖν* vagy *θρυλεῖν* a helyes ortográfia Agathiasnál, elsősorban V^b tekintélye alapján dötendő el.

[19] *Németh Gy.:* On ogur, hét magyar, Dentümogyer. Körösi Csoma Archívum 1 (1921—1925) 149—151.

teljes határozottsággal és egyértelműséggel csak rekonstruáltnak (és nem hagyományozottnak) még ez a legutóbbi változat (ongur) sem mondható. Az ugyanis a helyzet, hogy a VI. század második felében komplilált szír egyháztörténet (Pseudo-Zacharias Rhetor) földrajzi exkurzusában olvasható az onogurok neve[20] s a keleti szöveg modern fordítóinak egy része feltételesen (J. Marquart: Ūn[u]gur)[21] vagy éppen határozottan kétszótagúnak tekinti a népelnevezést (Rubens Duval francia fordítása Oungour;[22] Ahrens és Krüger német átültetése 'Ungur).[23] Az ungroi szónak onogurból való levezetésében tehát még a kétszótagú török nyelvi fejlemény sem pusztán kikövetkeztetett alak, ennek is gyanítható a tényszerű jelenléte egy ránk maradt kútfőben; persze teljes bizonyosságról beszélni ebben a vonatkozásban nem lehet, minthogy a szír írás a magánhangzókról csak hiányosan tájékoztat.

Az előadottak nyomán megállapíthatjuk: az onogur és ungroi népnevek etimológiai összetartozása legtöbb pontján szilárd tényekre épül, elvetésére nincs alapos ok. Az ősszláv *ǫ* görög *un* szótaggal való átírása megfelel az ismert hangtörvényeknek. S az onogur > ungroi szófejlődés állomásai többségükben megfoghatók a forrásokban.

2. Boba Imre 1967-ben egy rendkívül gondolatébresztő kötetet adott közre azzal, hogy a benne foglaltakat tudományos vita megindítójának szánja («in the belief that it may initiate a useful scholarly discussion»).[24] Könyvének egyes téziseit későbbi irásaiban tovább fejtegette.[25] Én szeretnék egy ponton a szerző kívánsága szerinti tudományos vitába bekapcsolódni.

Egy 1339 évi bolgár és egy 1340 évi szerb synaxarium július 24-hez illetőleg július 23-hoz szóló bejegyzése egyebek mellett elmondja, hogy Krum kán bolgárjait 811 nyarán Vegry illetőleg Ugry segítették Nikephoros császár hadseregének a megsemmisítésében.[26] Boba Imre úgy tudja, hogy a két szláv egyházi szöveg görög előképe nem ismeretes; biztosra veszi azonban, hogy a kérdéses bizánci hagiografikus írásban az onogur népnév egy változata (Ungroi) volt olvasható, ezt adja vissza szerinte az idézett bolgár illetve szerb elnevezés.[27] Ám a valóság az, hogy a görög előkép népnevét az adott esetben nem kell (sőt nem is szabad!) találgatni, mert arról híradás van a kezünkben. I. Dujčev ugyanis 1936-ban egy hagiografikus műveket őrző vatikáni kéziratból közzétette a bizánci elbeszélést, amely Nikephoros császárnak Krum bolgár kántól 811-ben elszenvedett vereségéről s ezzel kapcsolatosan a hitük mellett kitartó keresztény hadifoglyok vértanúságáról szól. Ebben a görög forrásban pedig a bolgárok avarokat (és nem onogurokat!) fogadnak zsoldjukba *(μισθωσάμενοι 'Αβάρους)*[28] s eme avarok segítségével semmisítik meg a bizánci sereget. Igaz, hogy a görög elbeszélés sokkal részletesebb mint a két rövidre fogott szláv feljegyzés. A Dujčevtől felfedezett szöveg egy történetíró alapos leírását veszi át és foglalja hagiografikus keretbe. Ezt a hosszú elbeszélést már különböző görög synaxariumok illetve ezekkel rokon írások lerövidítették,[29] hiszen az ilyen jellegű egy-

[20] Historia ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta 12,7 (p. 214 ed. *E. W. Brooks:* Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Script. Syri. Ser. III, tom. VI, Parisiis 1921).

[21] *J. Marquart:* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge Leipzig 1903. 356.

[22] *Ed. Chavannes:* Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux., Paris 1900. 250.

[23] Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor in deutscher Übersetzung herausgegeben von *K. Ahrens—G. Krüger*, Leipzig 1899, 253.

[24] *I. Boba:* Nomads, Northmen and Slavs. The Hague 1967. 7.

[25] Lásd például *I. Boba:* Ethnogenesis of the Hungarians . . . «Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècles.» Session Scientifique de l'Union Internatiomale Archéologique Slave, Szeged 27—29 Avril 1971. Édition de *L. Gerevich.* Budapest 1972. 167—171.

[26] Az alábbi helyeken olvasható a bolgár ill. a szerb synaxarium-részlet: *А. Гильфердинг:* Собранные сочинения I., С.—Петербург 1868, 39; *В. Ламанский:* О некоторых славянских рукописях в Белграде, Заграбе и Вене. Приложение к VI^му тому Записокъ Имп. Академии Наук. № 1. Санктпетербургъ 1864. 109.

[27] *Boba:* Nomads, Northmen and Slavs. 79.

[28] *I. Dujčev:* La chronique byzantine de l'an 811 (Travaux et Mémoires 1. Paris 1965. 205—254) adja a ma mérvadó szövegközlést visszapillantva a korábbi szakirodalomra is. A mű 43 sora (p. 212) tartalmazza az avarok említését.

[29] Hadd utaljak itt példaképpen két helyre, ahol az immár lerövidített görög változat olvasható, igaz, az avarok említése nélkül: Menol. Basil., mensis Martii dies XXIII (ugyanaz a nap, mint a bolgár synaxariumban!): *Migne* P G CXVII 555—556;

házi összeállítások természetüknél fogva mindig csak tömör ismertetést adhattak a vértanúságokról. Azt azonban a legcsekélyebb okunk sincsen feltételezni, hogy a görög nyelvű rövidítés szerzője az avar népnevet onogurra változtatta volna. S ami ennél is súlyosabban esik a latba, ha mégis ez történt volna, azon a történelmi tényen ez sem változtatna, hogy a 811-es események egykorú vagy közel egykorú bizánci krónikásának a tanúsága szerint avarok (és nem onogurok) segítették Krumot Nikephoros seregének a megsemmisítésében.

Más kérdés, hogy miként és miért cserélte fel a szláv fordító görög előképének «avar» szavát az «onogur»-nak egy a történeti magyarságot is jelölő szláv változatával. A legegyszerűbb magyarázat kétségtelenül az, hogy az avarság élő emlékezete a X. századtól feledésbe merült, a magyarság viszont jól ismert nép volt az egykori Avarországban; az anonim interpretátor anakronisztikusan az utóbbinak az elnevezését helyettesítette az előbbinek a helyébe.[30] Elképzelhető azonban az előbb említettnél első pillantásra kevésbé plauzibilis magyarázat is. Például az, hogy a dunai avar állam területére 670—680 táján keletről onogurok telepedtek[31] s a szlávoknál ezért vált már korán szokássá a késői avarságra az onogur elnevezés szlávos alakját használni. Német Lajosnak egy 860-as oklevelében[32] szintén szláv (szlovén) *v*-protezises alakban látszik megjelenni az onogur népnév (Wangarii) és ott is feltehető, hogy éppen a késői avarságot jelöli ez az etnonimikum.[33]

3. Részletesebb történeti munkák, amelyek a bizánci császárság makedón dinasztiájának az alapítójáról I. Basileiosról (867—886) szólottak, unokájának Bíborbanszületett Konstantinnak az egyeduralma (944—959) előtt nem íródtak. Ezekben a kis hiján egy évszázaddal Basileios hatalomra kerülése utáni írásokban azonban a legendás uralkodó származásáról, gyermek- és ifjúkoráról egymásnak és a történeti tényeknek gyakran ellentmondó adatok találhatók. A késői krónikások mondaszerű, a leendő nagysághoz adaptált híradásokat közölnek, miután az alacsony sorban született és nevelkedett

Synax. eccl. Constantinop., 26 Iul. (ed. *Delehaye:* Acta Sanctorum, Nov. propylaeum). — Ha Theophanes Confessor (a. m. 6303 p. 489,24—492,8 ed. *C. de Boor)* a Dujčevtől felfedezett elbeszélést ismerte és forrásként használta, ami igen valószínű (vö. *H. Grégoire:* Byzantion 11 [1936] 417—419), akkor már ő megkezdte a Nikephoros császár katasztrófájáról szóló részletes híradás lerövidítését és elhagyta belőle az avarok említését. Lehetséges, hogy a ránk maradt görög synaxariumok és menologiumok közvetlenül vagy közvetve Theophanesre mennek vissza.

[30] Egészében mind *Gilferding* (i. h.) mind *Dujčev* (Travaux et Mémoires 1., 236—237) ezt a felfogást teszi magáévá.

[31] *László Gyula* alapozta meg és fogadtatta el széles körben számos írása útján azt a tézist, miszerint 670—680 táján egy keleti bevándorlás érte Avarországot a Közép-Dunánál. Hadd idézzünk itt példaképpen néhány írást a ma már szinte áttekinthetetlenül kiterjedt idevágó szakirodalomból: *Gy. László:* Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Budapest 1955. 178—181, 269—293; *ugyanő:* Acta Arch. Hung. 17 (1965) 73—75; *ugyanő:* Vértesszőlőstől Pusztaszerig. Élet a Kárpátmedencében a magyar államalapításig. Budapest 1974. 193—194, 214—225; *I. Kovrig:* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán, Budapest 1963. 228—231; *Bóna I.:* VII. századi avar települések . . . Dunaújvárosban. Budapest 1973. 84, 159; Erdélyi I.: Avar művészet. Budapest 1966. 16, 32; vö. *A. Kollautz(—H. Miyakawa):* Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa II. Klagenfurt 1970. 48—49; *J. Dekan:* Slovenská Archeológia 20 (1972) Nr. 2. — Hogy a régészetileg kikövetkeztethető keleti bevándorlás 670—680 körül onogurokat hozott a Kárpát-medencébe, ezt azok a bizánci források mutatják meg, amelyek (Theophanes a. m. 6171; Niceph. Patr. p. 34—35 ed. *Boor)* az onogur Nagy-Bolgária fejedelmének, Kuvratnak a negyedik fiáról szólnak; Asparuchnak ezt a testvérét valószínűleg Kubernek hívták (Miracula S. Demetrii II 5 § 195 ss.: Acta Sanctorum Oct. IV p. 180 ss.) és ő népével az avar Pannoniába költözött. Lásd erre *Szádeczky-Kardoss S.:* Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag. Antik Tanulmányok 15 (1968) 84—87; *V. Beševliev:* Die protobulgarischen Inschriften, Berlin 1963, 108.

[32] *H. Wagner:* Urkundenbuch des Burgenlandes I. Graz 1965. 6 (Nr. 9), 456; vö. *A. Kollautz:* Carinthia I 156 (1966) 263—264.

[33] *Olajos T.:* Antik Tanulmányok 16 (1969) 87—90.

férfi valódi életkörülményeiről megbízható közlések alig állottak rendelkezésükre s még a meglevő ismereteiket is jónak látták egyes pontokon szépítve előadni.[34]

Ellentmondásokat tartalmaz György barát krónikájának folytatásában (Georgius monachus continuatus) is a Basileios fiatalságáról szóló részlet s itt olvashatunk a legkorábbi olyan eseményről, amelyben a kutatók elsöprő többségének a meggyőződése szerint immár a történeti magyarság lép színre ungroi néven említve. Kútfőnk szerint Basileios I. Mihály császár idején (811—813) született Makedóniában Adrianopolis vidékén. A várost elfoglalta és lakóit Basileiosszal meg családjával együtt a Duna balpartjára hurcolta Krum bolgár kán († 814). A deportált makedónok ott sínylődtek V. Leo (813—820) és II. Mihály (820—829) császárok korában. I. Theophilos (829—842) aztán elküldött egy császári hajóhadat a Dunára, hogy az kiszabadítsa és segítse hazatérni a birodalomba a hadifoglyokat. Vladimer bolgár kán, Krum unokája és Simeon cár apja az ungrokat (ungroi) hívta segítségül a bizánciak ellen és azok meg is támadták a hajókra szállani készülő deportáltakat, de nem sikerült megakadályozniok a hadifoglyok hazatérését. Így került vissza a birodalomba huszonöt évesen (tehát a 836—838 évek valamelyikében) a pólyásként idegenbe hurcolt Basileios.[35]

A tartalmilag röviden összefoglalt híradás legfőbb ellentmondásai és valótlanságai a következők. Bíborbanszületett Konstantin nagyapjáról életrajzot írt és ebben kútfőnktől eltérően(!) azt mondja, hogy már Krum fia Omurtag kán (814—831) idején hazatértek a deportált bizánciak, köztük a gyermek Basileios is, és távozásuk a Dunától a bolgár uralkodó engedélyével harc nélkül folyt le.[36] Vladimer (Vladimir) sem Krum unokája sem Simeon apja nem volt s Theophilos kortársa sem, mint György barát krónikájának folytatása tévesen(!) állítja.[37] Midőn Basileios III. Mihály (842—867) császár udvarában 855/856 táján megjelent, a források többé-kevésbé egybehangzó állítása szerint ifjú volt[38] és nem(!) 43—44 éves meglett férfiú miként ismertetett kútfőnk kronológiájából következne.

Ennyi ellentmondás és valótlanság — néhány további kisebb valószínűtlenséggel együtt[39] — bőven elég annak megmutatására, hogy az ungr(os)ok azaz magyarok első történelmileg megfogható fellépésének Georgius continuatus alapján való 836/838-as datálása egyáltalán nem olyan biztos tény, mint amilyennek évtizedünk elejéig gyakorlatban minden szakember mondotta.[40] Tadeusz Wasilewskié az érdem, hogy ezt a kézenfekvő következtetést végre le merte vonni azokból a prémisszákból, amelyeket a Basileios ifjúkora elbeszéléseiben idők folyamán fellelt valótlanságok jelentettek.[41]

[34] Az itt említett historiográfiai probléma két újabb megbeszélésére utalok, amelyek segítségével a korábbi szakirodalom jó része is fellelhető: *T. Wasilewski:* Studia Źródłoznawcze. Commentationes 16 (1971) 59—83; *Gy. Moravcsik:* Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. Studia Byzantina. Budapest 1967. 147—220.

[35] Georgius Continuatus szóban forgó részletének kritikai kiadását *Moravcsik Gy.* nyújtja: Studia Byzantina 205—208, vö. 210.

[36] Theophanes Continuatus . . . rec. *I. Bekker*, Bonnae 1838, 216—218 adja Bíborbanszületett Konstantin eredeti elbeszélését, amelyet többé vagy kevésbé módosított formában átvett Skylitzes (Cedrenus II p. 184—186 ed. *I. Bekker*, Bonnae 1839) és Zonaras is (III p. 407—408 ed. *Th. Büttner—Wobst*, Bonnae 1897). A bolgáriai hadifogságról más hasonló elbeszélések is fennmaradtak; ezekről tájékoztat *Gy. Moravcsik:* Studia Byzantina 157—158.

[37] A problematikára vonatkozóan lásd *Moravcsik:* Stud. Byz. 161.

[38] Const. Proph. (Theophan. Contin.), Vita Basilii (vö. feljebb 36 jegyz.) p. 225; Georg. Contin. (vö. feljebb 35 jegyz.) p. 204,9 et 210,85. A kortársak és az utókor ismeretei természetesen sokkal biztosabbak voltak Basileiosról attól fogva, hogy a császári udvarba került, és jóval bizonytalanabbak életének előző szakaszára, amidőn még szegény névtelen szülők gyermekének számított csak.

[39] Ilyen valószínűtlenség például az, hogy Basileios még 72—73 éves öregemberként egy kimerítő lovas vadászaton vett volna részt. Halálát ugyanis a kútfők többékevésbé egyöntetű tanúsága szerint egy olyan sérülés okozta, amelyet szarvasvadászaton szerzett, és ez 886-ban történt. Vö. *G. Ostrogorsky:* Hist. de l'état Byzantin. Paris 1956. 269; *L. Brehier:* Vie et mort de Byzance. (Le monde byzantin I.) Paris 1969. 123; vö. Theophanes Continuatus . . . rec. *I. Bekker*. Bonnae 1838 p. 351—352, 699, 848; Symeon Magister (Leonis Grammatici Chronographia . . . rec. *I. Bekker*. Bonnae 1842) p. 262.

[40] Lásd *Gy. Moravcsik:* Byzantium and the Magyars. Budapest 1970. 44.

[41] *T. Wasilewski:* Bizancjum i Słowianie w IX wieku. Warszawa 1972. 84—87.

Más kérdés persze, hogy az a datálás, amelyet a lengyel kutató az elvetett régi helyébe állít, olyan szilárd-e, mint amilyennek ő gondolja. Én úgy látom, hogy nem. Azért nem, mert hipotézisek láncolatára épül az új időpontmeghatározás s ebből kifolyólag legjobb esetben lehetségesnek tekinthető, de nem biztosnak. Puszta feltevés, hogy a György barát folytatásában az ungroi fellépésével egyidejűnek feltüntetett bolgár felvonulás Thessloniké alá az Ignatios diakónustól (Vita S. Gregorii Decapolitae) leírt szláv zavargásokkal[42] állt összefüggésben. A felvonulást egy Mihály nevű bolgár vezér irányította volna, ám ekkoriban a bolgár urak még pogányok voltak s így a keresztény személynév eleve kérdésessé teszi a híradás pontosságát. (Az pedig, hogy az adott időszakban tényleg uralkodó bolgár Malamir [831—836] nevét a kútfő egyik mondatában Vladimerre, a következőben pedig ugyanezt Michaelre torzítva adná vissza, még valószínűnek sem igen mondható.) További feltételezés Wasilewski kronológiájában, hogy III. Mihály császár születését datáló számos forrásadatunk közül valamennyi hibásnak tekintendő, kivétel csak a lipcsei Genesios-kézirat egy marginális bejegyzése és Photios egy szónoklatrészlete. Mindössze feltevés és nem minden kétségen felül álló tény ezenkívül az is, ahogyan a sok többi közül hitelesként kiemelt híradásokat Wasilewski értelmezi.[43] Exaktul semmi sem igazolja, hogy a lapszéli jegyzet írója egy kivétel számba menő világérát vett alapul s nem egy Bizáncban közkeletűbbet.[44] Photios pátriárka 867-es beszédjének Jézus *μέτρον . . . ἡλικίας*-át III. Mihály császárral kapcsolatba hozó mondata[45] sem csak úgy interpretálható, amint Wasilewski teszi. Sőt, mint erre A. Dikigoropoulos[46] már rámutatott, majdnem biztosra vehető, hogy a homályos fogalmazású mondat nem a Krisztus születésétől haláláig terjedő évek számát tulajdonítja a császárnak, hiszen egy ilyen összevetés a még élő uralkodó vonatkozásában több mint groteszk, egyenesen tapintatlan s teljességgel megengedhetetlen lett volna. S végül, ami messze a legsúlyosabban esik a latba, az az, hogy Wasilewski ismeri ugyan, de bagatellizálja egy közlésnek a kronológiai tanulságát, amely Alexios Muselének Theophilos császár vejének és caesari rangban egy ideig utódjelöltjének a történetébe tartozik.[47] Ez a katona és államférfi feleségül vette az uralkodó leányát Máriát,[48] aki — tekintettel apja házasságkötésé-

[42] *F. Dvornik:* La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les slaves macédoniens au IXe siècle. Paris 1926. 35—40, 61—63 (capita 17—19 Vitae S. Gregorii Decapolitae). Lásd még *V. Beševliev:* Die protobulgarischen Inschriften, Berlin 1963. 163—174 (vö. 156—162), 277, 280.

[43] *T. Wasilewski:* . . .Data urodzenia, koronacji i ślubu cesarza Michała III. Przegląd Historyczny 61 (1970) 167—182, főleg 168—177, 182.

[44] Az általános használatban levő «alexandriai» és «bizánci» világérákra lásd *V. Grumel:* Traité d'Études Byzantines I. La chronologie Paris 1958. 97, 128, vö. 239—277: i. e. 5493/92 ill. 5508/07; a ritka kivételesen használt 5516/15-ös világérára lásd ugyanott 116—117.

[45] Photius, or. XVIII *(C. Mango:* The Homilies of Photius. Cambridge Mass. 1958. 309).

[46] The Constatinopolitan Solidi of Theophilus. Dumbarton Oaks Papers 18 (1964) 356.

[47] *Wasilewski, Dvornik, Beševliev* és *Dikigoropoulos* idézett munkáin kívül érintik Alexios Musele történetét *J. B. Bury:* . . .Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. (A. D. 802—867). London 1912. 126—127, 305, 466—467; *A. A. Vasiliev:* Byzance et les Arabes I. La dynastie d'Amorium (820—867). Bruxelles 1934 (reimpr. 1951). 107, 135—137, 143—144; *C. Mango:* Dumbarton Oaks Papers 21 (1967) 253—258.

[48] A források kifejezései a maguk összességében nem interpretálhatók úgy, hogy Alexios Musele csak eljegyezte a császárleányt, de az esküvőre soha sem került sor. Lásd Theoph. Contin. III. De Theophilo 18 (ed. Bonn p. 107, 18—19: *συζεῦξαι ἀνδρί*; p. 108, 14: midőn Alexios Musele kolostorba készül, Thephilos panaszolja *χηρείαν τῆς θυγατρός;* p. 108, 17 szerint Mária: *τοῦ Καίσαρος δὲ γαμετή);* Georgius Monachus p. 703 ed. *C. de Boor* (p. 794 ed. Bonn) így szól: a császár Alexiost *εἰσεποίησατο γαμβρὸν εἰς Μαρίαν.* Ha Const. Proph., De cerim. (vol. I p. 503—508 ed. Bonn) leírása Theophilos diadalmenetéről valóban a 831 évre vonatkozik (? vö. *Vasiliev:* i. m. 105—106) és itt a *καῖσαρ* szó valóban Alexios Muselére utal(?), akkor fel kell tételeznünk, hogy ebben az időpontban Mária még csak menyasszony és nem feleség volt. Persze ez a feltételezés mit sem változtat a bizonyosan Alexios Muselérről szóló kútfők egyértelmű vallomásán *(γαμετή,* stb.).

nek pontosan ismert 821-es esztendejére[49] — 822-nél előbb nem születhetett s így 835/836-nál korábban semmiképpen sem volt férjhez adható. Ilyenformán valószínűtlen Wasilewski feltevése, miszerint a caesar már 833-ban visszavonult a közélettől, miután feleségе meghalt és a későbbi III. Mihály megszületésével Theophilos császárnak vér szerinti utódjelöltje támadt.

Az elmondottak mutatják, hogy távolról sem megingathatatlan szilárdságúak azok a tartópillérek, amelyekre Wasilewski következő kronológiáját építi: az ungroi dunai fellépésével egyidejű bolgár felvonulás Thessaloniké irányában ahhoz a Bizánc-ellenes szláv felkeléshez kapcsolódott, amelynek zavarai közepette a caesar (Alexios Musele) őrködött a birodalom érdekei felett; s mindez 833 előtt történt, mert ez évben Mihály trónörökös születése nyomán Alexios Musele közéleti működése megszakadt.

Az új kronológiai elképzelés hipotetikus mivolta mellett arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ha Basileios ifjúsága elbeszélésének mondaszerűsége kétségessé teszi is a történeti magyarság első megfogható fellépésének 836/838-as keltezését, nem zárja ki eleve e dátum korrektségének a lehetőségét. Amint az I. Mihály (811—813) uralmát követő huszonötödik év tényleg Theophilos (829—842) korára esett, még ha nem igaz is, hogy Basileios I. Mihály idején született és Theophilos alatt lett huszonötéves (ezt állítja hibásan Georgius continuatus), ugyanúgy történeti tény lehet az ungrosok dunai fellépésének 836/838-as időpontja, még ha nem igaz is, hogy Basileios huszonötévesen ekkor tért vissza a többi deportáltakkal a birodalomba (ezt a valótlanságot olvassuk György barát krónikájának a folytatásában).[50]

[49] *E. W. Brooks:* The Marriage of the Emperor Theophilus. Byz. Ztschr. 10 (1901) 542. — Hogy Mária Theophilosnak legidősebb (és nem a legfiatalabb) leánya volt, ez a forrás (Theoph. Cont. p. 107, 17—18 ed. Bonn) homályos fogalmazása *(τὴν πασῶν ἐσχάτην)* ellenére biztosnak tekinthető; lásd *C. Mango:* When was Michael III born? Dumbarton Oaks Papers 21 (1967) 256.

[50] Jól látta ezt a bizánci történelem nagymestere, *J. B. Bury:* ... Eastern Roman Empire ... IX. l.

KÖNYVSZEMLE

J. BANNER—I. BÓNA: MITTELBRONZEZEITLICHE TELL-SIEDLUNG BEI BÉKÉS. Fontes Archaeologici Hungariae. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974. 158 lap, 69 tábla, 6 melléklet.

A könyv első részében Banner ismerteti a Várdombon 1950 és 1960 között folytatott ásatásokat (7—82. lap; 1—25. kép; 1—47. t.; I—VI. melléklet). A második részben Bóna tudósít a Várdomb mellett elterülő bronzkori telepen végzett próbaásatásairól és egy 21 × 18,5 m területen folytatott ásatásairól. A két szerző elölről kezdi a képek és táblák számozását (Bóna: 133—156. lap; 1—9. kép; 1—VI. t.; 1—16. t.), utóbbiakat arab és római számokat váltogatva, de szerepelnek a második részben számozatlan képek is. Ajánlatos lett volna a jobb áttekintés érdekében ezt a bonyolult számozást egyszerűsíteni.

A két munka sem tudományos felfogásában, sem a nomenklatúrában nem egységes. Jó lett volna, ha a két szerző legalább az időrendi kérdésekben egységes álláspontot képviselne, és ha a használt szakkifejezések mindkét részben ugyanazt jelentenék. Banner már a hatvani kultúrát a középső bronzkorba keltezi, Bóna viszont csak a gyulavarsándi kultúrát. Nem világos az sem, hogy milyen időrend szerint kelteznek, és hogy felfogásuk szerint meddig tartott a középső bronzkor. Nem egységes a rétegek számozása sem, mert Banner alulról felfelé, Bóna pedig felülről lefelé számozta a rétegeket.

Tekintsük át a könyvben lefektetett eredményeket. Banner fejtegetéseit ásatásainak leírásával, a kutatás történetével (9—13. l.), az általa követett módszer leírásával vezeti be. Célul tűzte ki a települési jelenségek pontos megfigyelését. Az ásatásokat a Várdomb közepén kezdte, eleinte hosszú árkokkal; a különböző mélységekben megfigyelhető cölöplyukakat, házalapokat, tűzhelyeket pontosan regisztrálták és a profilokat rajzolták. Úgy a leírásból, mint a profilrajzokból kitűnik, hogy a felső rétegek erősen bolygatottak voltak. Érdekesek a mélyebb rétegekben talált fapadlók (22. l. és IV. melléklet). Aligha lehet a mélyebb rétegekben talált fa házalapok és padlók alapján azt állítani, hogy ott voltak a törzsfőnökök és hozzátartozóik hajlékai, hisz Banner szerint is csak a mélyebb, nedves talajban maradtak meg famaradványok és a Várdomb melletti telepen is hasonlóak voltak a házalapok. A legrégebbi gerendás házakat a hatvani kultúra idején építették, egy részük gazdasági célokat szolgált.

Nagyon behatón ismertette Banner a leleteket (41—69. l.). Ásónyomonként, ill. mélységek szerint tárgyalja a leletanyagot: I. fázis (két alfázissal): 310—224 cm — hatvani kultúra; 224—145 cm — hatvani és gyulavarsándi kultúra; II. fázis: 145—90 cm — gyulavarsándi kultúra; III. fázis: 90 cm-től felfelé — a füzesabonyi kultúra befolyása érvényesült, spirálisokkal díszített edények kerültek itt elő stb. A táblákon könnyű tájékozódni arról, hogy a leletek hol, milyen mélységben feküdtek.

Munkájának utolsó fejezetében Banner az egyes fejlődési szakaszokat Vattinával, Wietenberggel, a Szőreg-Perjámos-kultúrával igyekszik párhuzamosítani. Gazdag tudománytörténeti ismereteiből merítve a legkülönbözőbb véleményeket felsorolja, de nem mindig foglal ezekkel kapcsolatban állást. A legtöbb analógiát a székudvari és a gyulavarsándi leletek között találja. Véleménye szerint ezeken a telepeken már a hatvani kultúra idején kezdődött a település. Kimerítően leírja a székudvari, gyulavarsándi és ottományi telepeken folytatott ásatások eredményeit. Kár, hogy összehasonlításainál nem foglalja össze egy széles körű szintézisben az eddigi tellkutatások eredményeit.

Különböző kérdések nyitva maradtak mind Banner, mind Bóna tanulmányában, pl. az, hogy a korai és középső bronzkor között hol van az időrendi határ, egyes kisebb kultúrcsoportok elterjedése. A Várdombon talált kultúra jellegéről is csak egy-egy odavetett mondat szerepel. Az a megállapítás, hogy a Várdombon lakhatott a törzsfőnök és családja, köröskörül pedig mezőgazdasági település volt, csak sablon. Teljesen valószínűtlen, hogy minden településnek külön *törzsfőnöke* lett volna.

A könyv második részében Bóna leírja a Várdomb körüli ásatásait, ill. próbaása-

tásait. Szerette volna a nagy telephez tartozó temetőt megtalálni; ennek érdekében több 6×1 m-es árkot húzott. Végül az »északi faluban« egy felületet nyitott (ld. 16. l., 5. kép és 136. skk.). Bóna nyolc egymás fölötti nívót különböztet meg, és ezeket felülről lefelé írja le. Itt is a felső rétegek erősen bolygatottak voltak. 4. réteg = VIII—VII. nívó (180—130 cm); 3. réteg = VI—V. nívó (150—100 cm). Ezt egy 15—20 cm vastag agyagréteg választotta el a másik rétegtől. A házak tűz által pusztultak el, mint ahogyan az ugyanazon a helyen újból felépített házak is. 2. réteg = IV—III. nívó (115—80 cm). Ezt az alatta levőtől egy »steril 15—20 cm vastag sározás« választotta el. 1. réteg = II—I. nívó (90—60 cm). Itt is egy steril réteget figyelt meg az ásató. Nagy jelentőségű, hogy az egyes »rétegeket« steril agyagrétegek választották el egymástól; így lehetett négy települési szintet megkülönböztetni.

Bóna egyik-másik megállapítása megkérdőjelezhető, tekintetbe véve a megvizsgált felület kiterjedését és az elszórtan fekvő kutatóárkokat. A megállapítások igazolásához több egybehangzó adatra lenne szükség más telepeken is. Így például kérdéses, hogy a hatvani település a Várdombon kívül akkor keletkezett, amikor a vidék egy idegen, bevándorolt nép uralma alá került. Egy »idegen nép« bevándorlására e korban nincs semmiféle régészeti adatunk.

Bóna adatai alapján a Várdomb melletti területen megfigyeltek »agyagfalakat, később pedig agyaggal tapasztott építményeket«, azonban megjegyzi, hogy a Várdomb melletti területen voltak »tágas épületek előcsarnokkal«. Ez mind nem amellett szól, hogy a vezető réteg és az ott települő lakosság között nagy lett volna a társadalmi különbség. Ha áttekintjük a Bóna által kiásott területet (16. l. 5. kép), joggal kérdezhetjük, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján lehet-e messzemenő következtetéseket levonni a társadalmi és gazdasági viszonyokra, hisz a Várdombon is hasonlóak voltak a házak (lásd 32—33. l., 10—11. kép). A társadalmi viszonyok vizsgálatához szükségesek a temetők analízisei is. Ajánlatos lett volna a megállapításokat hathatósabb érvekkel alátámasztani.

Kár, hogy a könyv nem egységes szerkezetű, hogy a táblák és képek többszöri újból való számozása az idézést is megnehezíti, és hogy a képek nem mindig ott vannak, ahová illenek (pl. Bóna ásatásáról képek Banner szövegében). A nem szakszerű fordítás az olvasást is megnehezíti. Örömmel üdvözöljük viszont, hogy egy fontos ásatás anyagát közzétette a két szerző, és a Békésen előkerült anyag a további kutatás számára hozzáférhető.

MOZSOLICS AMÁLIA

A MOZSOLICS.: BRONZE- UND GOLDFUNDE DES KARPATENBECKENS. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. — Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. 249 lap, 112 tábla, 18 szövegközti ábra ill. térkép.

A magyarországi őskorkutatás külföldön és itthon talán legtöbbet idézett szakkönyve Hampel József, A bronzkor emlékei Magyarhonban című három kötetes monográfiája. A megjelenés óta eltelt több mint nyolc évtized kutatásának eredményei módosították ugyan az európai rangú szerző sok megállapítását, de a tudományos gonddal összeállított, kitűnő rajzokkal illusztrált leletkatalógusát napjainkban is forrásértékűnek tekintik. Hampel kötetei — és a századforduló éveinek több hasonló külföldi szakmunkája — főleg e fontos tény miatt váltak a nemzetközi kutatás kézikönyveivé, de nem utolsó sorban azért is, mert a közzétett anyag jelentős részét bronzleletek képviselték. A bronzművesség emlékei pedig mindenkor azt az «internacionális» forrásanyagot jelentik, amely még leginkább alkalmas a mindenki számára érthető szakmai «köznyelv» szerepére a nemzetközi kutatás néha már visszahúzó erővel jelentkező kronológiai-terminológiai szövevényében. Viszont ugyanennek következménye a bronztárgyak helyenként misztifikált túlértékelése; így lehet, hogy az egyes korszakok vezérleleteinek tekintett fém készítmények kronológiai rendszerek — sokszor egyedüli — alappilléreivé váltak, és nem egyszer a jól-rosszul konstruált vázhoz csak függelékesen illeszkedik a régészeti kutatás elsődleges célja: egy-egy kor, vagy bármely nép történeti rekonstrukciójának kísérlete.

Mozsolics Amália könyvének bemutatásakor nem véletlenül utaltunk Hampel munkájára és tudatosan időztünk a bronzleletek értékelésének kiragadott szempontjainál. Ami az előbbit illeti: Mozsolics Amália 1966-ban megjelent monográfiája (Bronzefunde des Karpatenbeckens) még csak sejtette, jelen könyve viszont már egyértelműen jelzi, hogy a magyarországi bronzleleteket értékelő kiadványsorozat válik valósággá a

szerző évtizedes előkészületeket maga mögött tudó, céltudatos munkája nyomán. Utóbbira vonatkozóan: izgalmas kérdés, vajon mennyire sikerült a szerzőnek egy corpus-szerű feldolgozásban a lelethorizontokból felépített vázat — mai tudásunk objektív korlátai mellett — a késő bronzkori történet leglényegesebb kérdéseinek felodásával teljessé tenni.

A tíz fejezetre bontott munka két nagy részt ölel fel. Többé-kevésbé követve a depot-feldolgozások klasszikus formáját, az első kilenc fejezet (9—115. l.) a tárgytípusok analízisét adja (II—VI.), amelyet a bronzöntés emlékeinek (VII.), ill. az aranyleleteknek (VIII.) az értékelése követ, majd a kulturális-kronológiai összefoglaló fejezet zár (IX.). A második rész az érmékelt bronz- és aranyleletek leírását adó X. fejezetet és az ópályi típusú depot-ok spektrálanalitikai vizsgálatának E. Sangmeister által írt értékelését foglalja magába.

A feldolgozás alkalmazott módszere: a bronzleleteket alkotó tárgyak típusonkénti részletes analíziséből meghatározni az összetételük alapján egyazon korban készült és nagyjából egyidőben földbe rejtett bronz- és aranyleleteket. A szintézishez vezető út fontosabb állomásai: a hosszabb időn keresztül használt tárgytípusok időhorizontokba történő besorolása, a típus-asszociációk, a forma és a díszítés részletes elemzése, a fontosabb típusok térképre vitele, végül a telep- és sírleletekkel történő esetenkénti összevetés. Fenti szempontok érvényre juttatásával végzi el a szerző a fegyverek (12—35. l.), a munkaeszközök (36—47. l.), az ékszerek (42—78. l.), a lószerszámok (73—76. l.) és a bronzedények (77—78. l.) értékelését.

Bizonyos értelemben minden típuselemző alfejezet egy-egy miniatűr tanulmány, a további kutatás számára kiindulási pontot jelentő analízis. A szerző a fegyverek, munkaeszközök, ékszerek összes változatának forma-alakulását — amikor erre lehetőség nyílik, a középső bronzkori előzményektől kezdve — a késő bronzkori bronzművesség összefüggéseibe ágyazva kíséri nyomon, utalva az adott típus későbbi változásaira is. Ez a feldolgozási metódus megannyi értékes, a biztos szakmai ismeret tudatosan alkalmazott «fortélyai»ból következő megfigyelést eredményezett, de mintegy velejárójaként — ha nem is szükségszerű következményeként — helyenként nehezen követhetővé tette a szerző sokirányú fejtegetéseit. Gondolunk itt pl. a következőre. A típus-analízisek során egy-egy bronzlelet éppen szóbanforgó darabja kapcsán a szerző újra meg újra utal arra, hogy milyen más tárgyakat tartalmazott a depot. Amikor ezek nem bírnak lényeges kronológiai meghatározó értékkel, az utalásokat egy összesítő táblázat pótolhatja, amelyen a leletegyüttesek összetétele azonnal áttekinthető. (A könyv ennek csak redukált változatát adja a fegyverek—munkaeszközök típusaira, ill. a karperecek mintakombinációira vonatkozóan.) Az így felszabaduló hely feltétlenül elég lett volna a monográfiából érthetetlen módon kimaradt mutatók beiktatására.

A részvizsgálatok összefoglalását adó IX. fejezet (102—115.) öt részre tagolódik. «Az utóbbi évek kutatása» címszó alatt (1.) a magyarországi késő bronzkor korai szakaszára vonatkozó újabb eredményekről ill. az utóbbi évek bronzleletekkel foglalkozó jelentősebb külföldi munkáiról kapunk rövid kritikai áttekintést.

A forrói és az ópályi lelethorizontok szétválasztási lehetőségének pontokba szedett érvei és bizonyítékai képezik a monográfia egyik fontos részét (2). A forrói horizontra vonatkozó végkövetkeztetés sarkalatos pontja: a leletek viszonylag kis száma ellenére (az elterjedési térképen 15 biztos és 3 kérdőjeles adat szerepel) ezek egységes horizontot képviselnek, amelynek leleteit elsősorban a C-típusú nyakkorongos csákányok és a nyolcszögletes markolatú kardok (Achtkantgriffschwert) kötik össze. Ez a Mozsolics szerinti relatív kronológia B (bronzkor) IVa periódusa. — Az ópályi típusú leletek összetartozásának főbb kritériumai: a nyakkorongos csákányok D—E típusának ill. a hatszegletes átmetszetű tokosbaltáknak gyakori előfordulása, továbbá az ún. dudoros nyakú tűk és a sajátos díszű karperecek megléte; ugyanakkor viszont hiányoznak a fiatalabb lelethorizont (ún. aranyosi depotszint) jellegzetes típusai, mint pl. a Riegsee-típusú kardok és az ún. terramare sarlók. Ez a B IVb lelethorizont.

A telepeken talált néhány bronzlelet igen kevés, a kerámiával együtt felszínre került depotok edényei viszont már figyelemre méltó adatokat jelentenek a fémleletek kultúrákhoz történő kapcsolásánál (3—4. alfejezet). Ezeket is felhasználva, a szerző a forrói horizontot a halomsíros kultúrához ill. területi csoportjaihoz (pilinyi és egyeki kultúra), az ópályi horizontot a felsőszőcsi és berkeszi kultúra fiatalabb szakaszához ill. a Noa kultúrához (Erdély) köti, míg az időben következő aranyosi leletcsoportot a gávai kultúra idejére keltezi.

A B IV periódus depotleleteinek relatív és abszolút kronológiája c. alfejezetben (5) széles keretekbe ágyazott tipológiai vizsgálatainak mozaikjait foglalja össze. Az európai anyaggal való összevetés alapját — az abszolút kronológiára vonatkozóan — szinte kizárólag a fegyverek képviselik, azok közül is elsősorban az E. Sprockhoff felosztása

nyomán elnevezett Ia—Ib és a IIa típusú markolatnyújtványos kardok, a legyező alakú fogantyúval ellátott tőrök és kardok, másfelől — a Peschiera- és a Riegsee-típusú tárgyak. Ezeknek itáliai és égeikumi, részben észak-európai előfordulásai és ottani keltezésük adja a bázist az időrendi végkövetkeztetéshez, amely szerint az ópályi típusú depot-ok az i. e. 13. század utolsó évtizedeiben kerültek földbe.

A Kárpát-medence északkeleti részében felszínre került, és a tárgyalt horizontokba sorolható bronz- és aranyleletek katalógusa (X. fejezet) lelőhely szerinti alfabetikus sorrendben adja a kincs- és raktárleletek részletes leírását, utalva az előkerülés körülményeire, közölt tárgyak esetében az alappublikációra és a lelet időrendi besorolására. A minden szempontból jól használható leletleírást kiegészítő fényképes és rajzos táblák egészében jól repezentálják a könyv témáját képező fémművességet, de az egyes táblák szerkesztése és kivitele között jelentős színvonalkülönbségek tapasztalhatók.

A munka egészét tekintve a szerző megvalósította kitűzött célját. Monográfikusan feldolgozta a Kárpát-medence északkeleti részében talált fémleletek egy részét; két egymást követő depothorizontot különített el és széles időhatárokat átölelve értékelte a késő bronzkor első századainak fémtípusait. Részlet-vizsgálatai közül kiemelkednek a fegyverek analízisei, különösen a kronológiai rendszerének egyik sarokkövét képező nyakkorongos csákányok négy típusának és tizenöt variánsának, a távolabbi területek időrendi párhuzamosítására is alkalmas kardoknak és a karperecek mintakincsének beható elemzései. A könyv értékes része a VIII. fejezet, ahol a kutatás a téma avatott hazai szakemberének tollából kap összefoglaló képet a korszak magyarországi aranyleleteiről.

Megannyi fontos, a fegyverzet változására, a leletek összetételére (fémműves, kereskedő, rangos személy által elrejtett értékek), a viseletre, a bronzművesség technológiájára utaló megfigyelés mellett — ami a legfontosabb — a szerző kronológiai rendszerének újabb láncszemét kapcsolta eddigi eredményeihez: a magyarországi késő bronzkor korai szakaszának főképpen fémleletek alapján kidolgozott időrendi vázát.

Ez az a pont, ahol a könyv tanulmányozójában kérdések merülhetnek fel. Mindjárt a leglényegesebb: alkalmas lehet-e a szerző által felállított időrend későbronzkori kutatásunk vezérfonalának szerepére. Természetes bármely munkára, ill. az abban felvetett kérdésekre a választ az egyre bővülő forrásanyag és a jövő kutatása fogja megadni. A jelen — más szempontok figyelembe vételével — legfeljebb a ma ismert tények mérlegeléséből következő reflexiókra képes. Ez esetben a kétségek forrása: *a)* a szóbanforgó kronológiai láncszem csak az érintett terület egy részén talált leletanyag elemzésére épül, *b)* a szerző szinte kizárólag fémlelet-horizontok egységében gondolkodik, és kevéssé használja fel a kor etnikai-gazdasági-társadalmi változásaira vonatkozó kutatási eredményeket. Ez utóbbi hiánya még egy egyszerű forrásanyag corpusánál is negatívum, de különösen olyan monográfia esetében, amely a rendelkezésre álló komplex forrásanyag bizonyos részének értékeléséből levont következtetéseket sok ponton az egészre érvényesnek tekinti.

Ha részleteikben még vitathatók is a mai eredmények, a kutatás térben és időben körülhatárolta a késő bronzkor kulturális egységeit. A korszak teljes forrásanyagra épített eseménytörténeti vázának konkrét kritika nélküli szinte teljes mellőzése már eleve korlátozhatja a fémleletek analíziséből származó végkövetkeztetések érvényét.

Talán ebből következik, hogy végül is — a részletek mozaikjaiból — nem rajzolódik ki egységes kép arról, hogyan és milyen összetevőkből formálódott ki a felső-tiszavidéki fémművesség, miért elsősorban itt (és Észak-Magyarországon) őrződtek meg leginkább a tradicionális helyi formák. Milyen «előkészítő» szerepet játszott a halomsíros kultúra fél Európát behálózó expanziója a már korábban jól elkülönült alpi és tiszavidéki fémművesség vívmányainak kölcsönös megismertetésében, és ez mennyiben járult hozzá a fémművességnek az i. e. 13. századtól nyomonkövethető robbanásszerű fejlődéséhez. Továbbá: a nagy területen szinte egyidőben megindult folyamatnak hogyan vált adó és befogadó részesévé a Kárpát-medencében ekkor élt népek fémművessége. S nem utolsó sorban, a bronzipar ugrásszerű technológiai fejlődése miként hatott az itt lakók gazdasági-társadalmi viszonyainak alakulására. Ezek tárgyalásainak hiányában, úgy véljük, egy összefoglaló fejezet kimaradt a könyvből: a mindenre kiterjedő figyelemmel megvont, a kor európai eseményeibe ágyazott történeti összkép — amely Mozsolics Amália korábbi összefoglaló munkáit jellemezte.

Az idevonatkozó újabb hazai és külföldi eredmények tükrében a szerző néhány megállapítása várhatóan szakmai viták kereszttüzébe kerül. Gondolunk itt elsősorban a forrói lelethorizont jelentőségének túlhangsúlyozására, az ópályi típusú depot-ok közé sorolt olyan leletek értékelésére, amelyeket más kutatók a pilinyi kultura egységes fémművességét reprezentáló rimaszombati típusú kincsek közé sorolnak, továbbá a könyv-

ben csak utalásszerűen vázolt aranyosi lelethorizont feltevésére, hiszen a katalógusból ez utóbbi elkülönítése miatt több, mások által az ópályi típusú depot-ok között értékelt lelet kimaradt.

Mindezek figyelembevételével is a magyarországi őskorkutatás jelentős eseményeként üdvözölhetjük Mozsolics Amália sorozatának újabb kötetét, amely — objektíven nézve — sokkal inkább az európai rangú szerző «műhelyét» mutatja be, mint — akár áttételesen is — a hazai késő bronzkor kutatás egészének, komplex vizsgálatokra épülő újabb eredményeit tükrözi.

KOVÁCS TIBOR

POLÁNYI IMRE: AZ ÓKORI VILÁG TÖRTÉNETE (Tanárképző Főiskolai Tankönyvek). Tankönyvkiadó, 1973. 368 oldal.

Polányi Imre ókortörténeti tankönyve a pedagógiai főiskolások számára készült, és az egész ókori világ történetét átfogja az őskortól a Nyugat-Római Birodalom bukásáig. Két egyenlő terjedelmű részben tárgyalja a görög és a római történelmet, félakkorában az ókori Keletet, és az őskort csak néhány oldalban, szinte bevezetésszerűen. Könyvét világosan tagolja, sok képpel illusztrálja, táblázatokkal, térképekkel és bibliográfiával látja el, ami nagyban könnyíti használatát, és a főiskolások tanulmányi szempontjainak figyelembevételéről tanúskodik.

A téma egyetemessége és a könyv műfaja egyaránt lehetetlenné teszik, hogy a szerző önálló tudományos eredményekre támaszkodjék. Amit elvárhatunk, az annyi, hogy a tankönyv a legújabb biztos eredmények ismeretében, az oktatási célok szem előtt tartásával készüljön. A recenzió által felvethető nagyobb hiányok a könyv szerzőjének szerkesztői állásfoglalását tükrözik. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi évtizedekben extenzíve is nagyott nőtt az ókortörténet tudománya, és termékeny érdeklődés fordult Európának a klasszikus kultúrák előtti, valamint az azokkal párhuzamos története felé, amiről a hagyományos szerkezetű történelem tankönyvekben szinte semmit sem olvashatunk. A népszerű régészeti könyvek és ismeretterjesztő filmek is megszaporodtak e tárgyban. Jó lenne ezeknek az ismereteknek a rendszerezésére fölkészíteni a leendő történelemtanárokat. Szintén a szerkesztéssel kapcsolatos hiányosság, hogy nem kap hangsúlyt a császárkori történelem tárgyalása során Pannónia majd fél évezredes története, pedig ez az egyetlen szelete az ókornak, amelynek emlékanyagát szinte minden iskolás tanuló legalább egyszer tömegesen láthatja tanulmányi kiránduláson Aquincumban, a dunántúli múzeumokban vagy a római kori települések már feltárt és konzervált romjait meglátogatva. Kár elszalasztani egy ilyen jó didaktikus lehetőséget, más oldalról pedig helytelen figyelmen kívül hagyni kulturális örökségünknek ezt az értékes részét.

Mivel e hiányosságok kitöltése nem feladatunk, az alábbiakban a legnagyobb hangsúlyt a könyvben előforduló pontatlanságok, esetleg hibák kapják, mert ezek megszerzett tudásként épülhetnek be a hallgatók felkészülésébe, és így sokkal nehezebb később korrigálni őket. Azt, hogy e recenzióban ezeknek szentelünk nagyobb figyelmet, az is indokolja, hogy nem egyszerűen főiskolai tankönyvet tartunk a kezünkben, hanem az általános iskolában tanító történelemtanárok egyik kézikönyvét is! E munkának tehát sokkal nagyobb a hatósugara, mint sok egyébnek, ami a mi szakterületünkön az országban napvilágot lát. Jelentőségét is ezzel mérném elsősorban, és csak ez után, sokféle szempontból mérhető kvalitásával

A szövegben előforduló hibák között tipikus a görög szavak írásmódjában való következetlenség. Így helytelen az «Abüdosz» mellett «Szmirna» alakot írni (161. o.). Az *akháj* szót háromféleképpen írja le a könyv, egymást szorosan követő szövegrészekben: «akháj», «akhái» és «akhaj» (95—97 o.).

Gyakori a latin vagy görög kifejezések rossz fordítása is. A «divi filius» magyarázataként az «isteni (vagyis Caesari fia)» nem kielégítő (277. o.), a *divus* ugyanis nem jelent «Caesari»-t, aminthogy a *deus* sem jelent *Caesar*-t. Helyesen: az isteni (vagyis Caesar) fia. Az «Apocolocyntosis» sem «megtökéletlenülés» (314. o.). Ez a fordítás tartalmilag azért helytelen, mert Claudiust nem a halál tette tökéletlenné. Életében volt az, Seneca véleménye szerint. Vannak aztán olyan kifejezések is, amelyeknek hagyományos megfelelőik vannak a magyar nyelvben: ilyen pl. az «aurea mediocritas», melyet *arany középszer*nek szoktunk fordítani Berzsenyi óta. Ez jobb is, mint az «arany középszerűség» (299. o.), ami egészen mást jelent, és semmi esetre sem volt Horatius eszménye.

A sajtóhibák gyakran idegen szavakban, tulajdonnevekben vagy értelemzavaró helyzetben fordulnak elő, és így kisebb a lehetősége annak, hogy a hallgatók olvasás köz-

ben kijavíthassák azokat. Néhány ilyen hibát javítunk az alábbiakban, az oldalszám és zárójelben a helyes alak feltüntetésével: 64. Harapda (Harappa), 93. termenosz (temenosz), 130. Arkhilokkhosz (Archilochos), 154. Putarkhosz (Plutarchos), 161. Thurion (Thurioi vagy Thurii), 185. Propüleia (Propülaia), 209. Laokon (Laokoón), 250. societes (societas), 252. equister (equester), 279. i. e. VIII. sz. (i. sz. VIII. sz.), 299. Festi (Fasti), 304. Sucanus (Lucanus), 328. Iovis (Iovius), 334. Glaudius Iulianus (Claudius Iulianus), 335. Taracco (Tarraco) és Nassius (Naissus), 342. Comitum (Comitium), 359. Külön (Külón).

Nem sajtóhiba viszont a 36. oldalon levő ékírásos szó olvasata: «Darheus», melyet utoljára Grotefend olvasott így. Azóta *Darayawaus(a)*-nak olvassuk. A zsarnokságnak, mint ókori államformának a neve sem «tyrannia» (115. o. és másutt), hanem *tyrannis*. Furcsa többszörös ragozás található a köztársaságkori hadrend középső sorának elnevezésében: «principesti» (241. o.), és magyarul is ugyanitt: «principesek», helyesen: *principes* vagy *princepsek*.

Az eddigieken kívül vannak még a szövegben téves vagy félreérthető részek. Így:
— az athéniak nem évente, hanem kilenc évenként adóztak a hét ifjúval és a hét leánnyal Krétának a monda szerint (91. o.)
— az istenszobor valóban a szentélyben állott, az oltár azonban többnyire a templom bejárata előtt. (128. o.)
— az Orestés-monda témája valóban a matriarchátus és a patriarchátus közötti küzdelem, Aischülos Oresteiájának a témája ellenben az új, diadalmas poliszdemokrácia. Ha másként volna, nem reprezentálhatná a klasszikus kor irodalmát. (171. o.)
— a 10 000 Cornelii nem hálából vette fel Sulla nemzetségnevét, hanem azért, mert a felszabadított rabszolga mindig felszabadítójának a nemzetségébe tartozott. (264. o.)
— Cato, a censor nem élete végén mondott beszédében javasolta Karthágó elpusztítását, hanem minden beszédének a végén. (282. o.)
— a köztársaságkor építészeténél említi a könyv a Colosseumot és a Pantheont, nyilván a boltív- és a kupolaépítés későbbi csúcsteljesítményeiként. E helyen mégis félrevezető hivatkozni rájuk (285. o.)
— Vergilius nem született tehetős családból. Egy viator alkalmazottja vagy talán fazekas volt az apja, ami a korabeli római polgárok között nem számított tehetős helyzetnek. (298. o.)
— Eusebius nem latinul, hanem görögül írta meg egyháztörténeti munkáját. (338. o.)

A tankönyv tekintélyes részét képezi az illusztrációs anyag, melyben szintén akadnak hibák, pontatlanságok.

Az illusztrációk zöme műalkotás, melynek datálását, műfaji meghatározását, alkotójának nevét az aláírás tartalmazza, nem mindig következetesen. Előfordul, hogy az egyes művek egymástól eltérő módszerekkel vannak datálva, pl. hol valamelyik dinasztiával (Mükerinosz, 58. o.), hol abszolút kronológia szerint (Irnok szobor, 59. o.). A teneai kuros-szobor datálása eltérő a kép alatt és a szövegben (135. és 136. o.), az utóbbi a helyes. Ugyanígy a Római Farkas bronzszobra (219. és 220. o.), de itt egyik dátum se jó (helyesen: V. sz. eleje). Téves Laokoón szobrának datálása is (208. o.), helyesebb az i. e. II. sz. közepe. Gyakori, hogy csak évszázados pontossággal datál a könyv olyan műalkotásokat, melyeknek készítési idejét évtizedes pontossággal ismerjük. Így tudjuk p'., hogy Periklés szobra (136. o.) 430 körül, Sophoklésé (173. o.) 340—330 között készült. Több szobor datálatlan.

Az előbbihez hasonló probléma az is, hogy néhány mű alkotójának a neve hiányzik a kép alól, bár ismerjük őket, többek között a Laokoón csoport (Ágésandros, Athanadóros és Polüdóros), Periklés (Krésilas) és Platón (Silanión) szobrainak mestereit. Démosthenés szobrát nem Polükleitos (169. o.), hanem Polüeuktos készítette.

A 61. oldalon közölt kép műfaja, anyaga nincs jelölve az aláírásban, pedig itt ez nem is kézenfekvő. A trónszék támlájába faragott, aranyozott és zománcozott domborműről van szó. A 134. oldalon közölt feketealakos váza képe fejjel lefelé áll. Néhány kép aláírását felcserélték: így a 22. és a 23. oldalon levő két barlangi festmény esetében (előbbi az Altamira, utóbbi a Niaux barlangban található). A 184. oldalon található két kép aláírása is felcserélendő.

Rendkivül fontosak egy tankönyvnél a térképek és táblázatok is, melyeknek hiányosságairól szintén szólni szeretnék. Ha a szöveg emliti, akkor a térképen is jelölni kellene egyes lelőhelyeket (29. és 30. o.): Tell Halaf, El-Obeid, Dzsemdet Naszr. Ugyanezen a térképen rossz helyen van Uruk városa (melynek az Eufrátesz és a Tigris között kellene lennie). A 39. oldalon levő térképnél is akadnak a fentiekhez hasonló hiányok, sőt itt a szövegben említetteken kívül is jelölni lehetett volna néhány fontosabb pontot, mint pl.: Tell el-Amarna, Karnak, Luxor, Abu Simbel, Meroé. A sajtóhibák között már

utaltunk olyanokra, amelyek térképeken fordulnak elő. Itt csak megemlítjük ezt a hibatípust is (pl. 216. o.: iapax, helyesen: iapyx).

Az összefoglaló táblázatok hibái szintén nagyon akadályozzák a könyv használatát. A 25. oldalon pl. kimaradt a moustieri kultúra a középső paleolitikumból a táblázaton. Külön szeretnék azonban kitérni a könyv végén levő nagy időrendi táblázatra.

A történelem, az antik művészetek különböző személyiségeit nem helyes születési évüknél bejegyezni az időrendi táblázatba, mert így valóságos működésük évei nem illeszkednek szervesen a kronológiába: pl. Aischülos és Sophoklés a perzsa háborúk előtt, Vergilius és Horatius az «első triumvirátus» előtt szerepel a táblázatban. Hasonló furcsaság, hogy a Parthenón építése Periklés kora előtt található az időrendben.

Néhány fontos történelmi folyamat, esemény vagy személyiség hiányzik a táblázatból. Így:

— az itáliai hegemónia megteremtésének folyamata Róma történetében,
— a római polgárjog kiterjesztésének állomásai (Itáliára, és az egész birodalomra),
— a Párthus és a Szasszanida Birodalom alapítása,
— Görögország római fennhatóság alá kerülése,
— Iugurtha és Mithridates háborúi,
— a carrhaei, a pharsalosi, a teutoburgi, a milvius-hídi csata,
— az alexandriai hellénisztikus kultúra reprezentánsai,
— Terentius és Livius.

Mivel tankönyvről van szó, a bibliográfiával külön kell foglalkoznunk. A bibliográfia ez esetben természetesen nem azt hivatott dokumentálni, hogy a szerző honnan merítette ismereteit, hiszen nyilvánvaló, hogy az szélesebb alapokon áll, mint amit a bibliográfia átfog. Egy tankönyv végén olyan bibliográfiára van szükség, anely eligazítja az érdeklődő főiskolást az általa könnyebben elérhető művek között. E célkitűzésnek felelnek meg azok az elvek, amelyek a bibliográfiában érvényesülnek:

1. csak magyar nyelven megjelent munkákat ajánlani,
2. a forráskiadványokat elválasztani a szakirodalomtól.

Ezek mellett azonban vannak elvileg tisztázatlan jelenségei is a listának, melyekben pedig állást kellett volna foglalnia a szerzőnek:

3. egyetemes történeti legyen-e a bibliográfia vagy kapjanak nagyobb súlyt a mai Magyarország területének ókori történetével kapcsolatos részek,
4. milyen legyen a népszerűsítő, és a szorosan szakmai művek aránya?

E pontok alapján szeretnék néhány megjegyzést fűzni a bibliográfiához:

1. A listán valóban csak magyarul megjelent művek szerepelnek, bár az Auctores Latini sorozat említése arra vall, hogy a magyar kiadású, tanulmányi célzatú antik szövegek kivételek. Ez helyes, de ez esetben említsük meg a Fontes Minores Latini sorozatot is, amely kifejezetten a történelmi tanulmányok céljaira, tematikusan szerkesztett kiadvány.

2. A forráskiadványok néhány helyen a szakirodalom listáján szerepelnek, az ókori Keletre vonatkozó irodalom felsorolásában pedig nem is választja el könyvünk a kétféle olvasnivalót. Joggal szerepelnek a források között az antik irodalmak alapvető alkotásai, de ha «A sumer irodalom kis tükre» is szerepel, akkor a Mahábháratát és a Rámájanát sem szabadna mellőzni

3. Utaltunk már arra a szerkezeti negatívumra a könyvben, hogy nem foglalkozik kiemelten Pannóniával. A bibliográfiában, úgy tűnik, ezt a hiányosságot akarta kiküszöbölni a szerző a következő munkák említésével: Alföldi A. Magyarország népei és a Római Birodalom (1934), Szilágyi J. Aquincum (1957) és a Budapest Története (1942.) Érthetetlen, hogy a témának miért főként a II. világháború előtti szakirodalmából idézett a szerző. Újabb irodalom is van e téren, hogy csak az idevonatkozó egyetemi tankönyvet említsem: Barkóczy—Bóna—Mócsy, Pannónia története (1963). (Az Apolló Könyvtár sorozatban 1974-ben jelent meg Mócsy András kétkötetes műve Pannónia történetéről, amelyet a szerző a könyv írásakor még nem ismerhetett.)

Bár nem feladatom a bibliográfia kiegészítése, meg kell említenem néhány olyan könyvet, melyeket szerzőik éppen az oktatás szükségleteinek megfelelően készítettek. Ilyen a fent említetten kívül Castiglione L. Görög Művészet (1968), és Római Művészet (1971), valamint Hajnóczi Gy. Az építészet története. Ókor (1969) stb.

4. A bibliográfia nagyon vegyes az idézett művek műfaját illetően. A népszerűsítő munkák említése helyes, bár az olyan szemelvényszerűen összeállított könyvek előtt, mint amilyen Ceram, C. W. A régészet regénye (1965), még több rendszeresebbet is lehetett volna említeni. A tudományos cikkek és monográfiák említése jó, bár talán külön kellett volna választani az előbbiektől.

Redő Ferenc

RITOÓK ZSIGMOND: A GÖRÖG ÉNEKMONDÓK. (Apollo könyvtár 2.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. 164 p.

Az ötvenes évek derekán — évekkel a gyűjtő halála után — megjelent egy szerbhorvát folklórgyűjtés. A klasszika filológia ritkán szokott foglalkozni ezzel a területtel Ezúttal azonban más a helyzet. Egy tekintélyes tudós (Rudolf Pfeiffer) 1970-ben megjelent, s a tudományunk antik előzményeit vizsgáló könyvében a következő mondattal emlékszik meg róla: «Igazán nem tudom, miben segíthetné Homéros megértését.»

Vajon mi a magyarázata e szkeptikus megjegyzésnek? Kérdésünkre választ ad a gyűjtő neve: Milman Parry. Annak a Parrynek a gyűjteményéről van szó, akinek az elmélete új korszakot nyitott a Homéros-kutatásban. A homérosi költészettel foglalkozó könyve és tanulmányai a húszas évek végén és a harmincas évek elején jelentek meg, s a maguk korában jószerével visszhang nélkül maradtak. Igazi hatása a második világháborút követő időszakban bontakozott ki, Lord, Kirk, Notopoulos és mások munkásságában. Az epikus nyelv sztereotip fordulatait (formuláit) vizsgálva Parry és követői vezették be a Homéros-filológiába az orális (sikerült magyar szóval: szájhagyományozó) költészet fogalmát. Az évszázados Homéros-vita számos problémája új megvilágítást kapott. Sok kérdésről kiderült, hogy a kutatás helytelen alternatívákkal dolgozott, s ezért nem tudott helyes megoldásra jutni. (Néhány ilyenre R. Zs. is utal könyvében, pl. hogy egy vagy több költő műve-e az eposz, vagy hogy egy-egy ismétlődő sor melyik előfordulása az «eredeti».) Ugyanakkor számos új probléma is felmerült. Így nincs egyetértés abban, hogy voltaképpen mi tekintendő formulának, vagy hogy a görög költészet orális szakasza időben meddig terjed, lezárul-e Homérosszal, vagy beletartozik-e az egész korai hexameteres költészet.

Pfeiffer megjegyzésére visszatérve, arról persze lehet vitatkozni, hogy egy-egy adott népköltészeti korpusz gazdagítja-e Homéros-ismeretünket; Parry felfedezésének jelentőségét azonban aligha vitathatja ma már valaki komolyan.

Ritoók Zsigmond könyve ott kezdődik, ahol Parry és követői abbahagyják a munkát. Nem az elméletet akarja bizonyítani (erre már nincs is szükség), hanem következményeit igyekszik fölmérni. Ha az eposz valóban szájhagyományozó költészet terméke, akkor — minden néprajzi párhuzam emellett szól — kellett, hogy legyen egy réteg, egy «szakma», amely hivatásszerűen foglalkozott az epikus hagyomány őrzésével és előadásával. Mit tudunk róluk? Az *aoidos*-okra és *rapsódos*-okra vonatkozó adatokat szorgalmas filológusok már régesrég összeszedegették. Mennyivel előbb azonban tudásunk most, hogy a görög énekmondók kiléphetnek a régiségtan lapjai közül, s a sokhelyütt még élő népi epikus énekesek alakja világítja meg őket.

Az első fejezet a görög irodalomból ismert költő-avatásoknak a folklór-párhuzamok segítségével történő interpretációjával indul, majd az énekmondó reproduktív-produktív «munkamódszerének» dialektikáját elemzi.

A második fejezet sorra veszi az alkalmakat, amikor az énekmondó föllépett. Az eposzok elsősorban a *basileus*-ok környezetében, «udvari» körülmények között szerepeltetik az énekmondót; a későbbi tudósítások viszont az előadások «piaci» körülményeiről számolnak be. Mintegy mellékszálként a szerző tisztázza a homérosi himnuszok eredeti funkcióját. Fontos lépés az athéni epikus előadásokra vonatkozó híradások elemzése. Egy Kynaithosra vonatkozó Pindaros-scholion és a pseudo-platóni Hipparchos dialogus egy helye arra a következtetésre vezet, hogy Athénban — s más területeken is — a 6. sz. végefelé az énekek szabad előadása már nem felelt meg a kötött szöveget kívánó hallgatóság elvárásának; ez vezetett (többek között) a versenyek szabályozásához (vagy újraszabályozásához). A megoldás kronológiai oldala meggyőző — bizonyos nehézségek azonban így is magyarázatlanul maradnak. Nevezetesen, ha Kynaithos maga is Homérida volt (amit R. Zs. is elfogad), s ugynakkor a régi, kötetlen előadásmód híve, akkor nincsen forrásunk olyan énekes-«iskolá»-ról, amelynek a kötött szöveg őrzését, Kynaithosszal és forrásaival szemben az új, szöveghű előadásmód elterjesztését tulajdoníthatnánk. Vajon elképzelhető-e a 6. sz.-ban olyan széles olvasóréteg (s olyan mértékű könyvtermelés), hogy egyedül az írásos szöveg ismeretének terjedése kikényszeríthette az énekesek vonakodásával szemben az új előadásmód általánossá válását? További, ehhez kapcsolódó kérdés, miként kerülhetett sor a szájhagyományozó költészet virágzásának idején a terjedelmes eposzok lejegyzésére, s ha valóban sor került rá, hogyan vészelt át a lejegyzett mű mintegy két évszázadot addig, amíg a 6. sz.-ban valóban szükség is lett a rögzített szövegre.

Az epikus előadás természetesen közönséget tételez föl. A második fejezet zárórésze a költő és közönségének kölcsönhatását vizsgálja. A körültekintő szövegelemzés és szellemes értelmezés mintapéldái ezek a lapok. Mit jelent az, hogy az aoidos elsősorban

gyönyörködtetni akar? Mi a szerepe az epikus dalnak a hírnév megőrzésében? Miért van központi jelentősége a hírnévnek az eposzok világában? Volt-e nevelő hatása az epikus költészetnek, ahogyan az antikok hitték? Mi az epika és az igazság viszonya Homérosnál és Hésiodosnál? A kérdések nem újak; a válaszokat azonban érdemes elolvasni!

A harmadik — utolsó és legterjedelmesebb — fejezet «Az énekmondó a társadalomban» címet viseli. A szerző kísérletet tesz arra, hogy az énekmondás fejlődéstörténetét beillessze a görög társadalom fejlődésébe. A nehézség nyilvánvaló: a korai görög társadalomról igen hézagosak az ismereteink, márpedig a vizsgálódás határait R. Zs. egészen az i. e. 3. évezredig terjeszti ki. Anélkül, hogy reprodukálnám a R. Zs. által rajzolt fejlődésvonalat vagy kétségbevonnám a konstrukció tetszetősségét, szeretnék rámutatni néhány kérdéses pontra.

A költészet mágikus előzményeit elfogadva is, véleményem szerint nem bizonyítható, hogy a görög hősepika egyenes ágon a mágikus költészetből származik. Az a körülmény, hogy az énekes sem az eposzban, sem a történeti korban nem kapcsolódik semmiféle kultuszhoz, szertartáshoz, inkább e föltételezés ellen szól. Voltak avatási szertartások, volt termékenységvarázsló halottkultusz, s elvileg kapcsolódhatott hozzájuk a példaképekkel vagy ősökkel való kapcsolatot tudatosító hősepika. Semmi nyoma azonban annak, hogy az aidosok vagy rapsódosok valóban szerves résztvevői lettek volna ilyen szertartásoknak. Az ezzel kapcsolatban felhozott helyek (mint pl. aoidosok Hektór siratásán) az epikus énekmondóknak más műfajban történő alkalmi szerepléseként értelmezhetők — ahogyan alkalmilag előadhatnak táncdalt is.

Túlságosan keveset tudunk a Homéros előtti epikáról ahhoz, hogy a mykénéi epika esetében jelenközpontúságot tételezzünk föl, s az átmeneti kornak tulajdonítsuk a fordulatot a nyomorúságos jelentől a dicsőséges múlt felé. Az irodalom és az objektív történelmi valóság viszonya aligha ilyen egyszerű. Egyrészt van-e jelenközpontú hősepika? Szükséges-e objektíve dicsőséges kor ahhoz, hogy hősepika alakuljon ki? A délszláv hősepika egyik központi figurája, Kraljevics Marko jelentéktelen török(!) szolgálatban álló hűbéres volt.

Az eposzban szereplő fejedelmek házanépéről szólva R. Zs. az Odysseia szóhasználatát követi, s szinonimaként fogja fel a *kéryx*, «húsosztó» és *therapón* szavakat. Az Ilias azonban nem támasztja ezt alá. Abban több igen kiemelkedő therapónnal találkozunk: Patroklos, Mérionés vagy Lykophrón, akit Aias és Teukros mint kedves szüleiket tisztelt. Róluk aligha állíthatjuk, hogy kisebb tisztelet járt nekik, mint az énekmondóknak. A különbség nem csak a társadalmi megbecsülés mértékében rejlik, hanem abban is, hogy a *kéryx* és a «húsosztó» bizonyíthatóan eredetileg a törzsi-nemzetségi társadalom tisztségviselője volt, részben szakrális funkciókkal; a *therapón* olyannyira nem volt az, hogy többjük idegen nemzetségből származott, s földönfutóként került egy-egy fejedelem környezetébe (az Iliasban Patroklos, Lykophrón, Phoinix). Ahol a két eposz között különbség figyelhető meg, általában az Ilias az archaikusabb. Ezért abból, hogy az Odysseiában az énekmondó együtt szerepel a *kéryx*-szel, a «húsosztó»-val és a *therapón*-nal, csak arra következtethetünk, hogy az énekmondó is a *basileus* házanépéhez tartozott; az énekmondó kultikus vonatkozásaira csak akkor, ha be tudnánk bizonyítani, hogy úgy lett a háznép tagja, mint a *kéryx*, s nem úgy, mint a *therapón*.

A harmadik fejezet nagyvonalú epika-történeti rekonstrukciója persze megállhat e kétségbevonható pontok ellenére, másrészt viszont hipotézis marad, még ha ellenvetéseink megalapozatlanok lennének is. Viszont számos pompás Homéros-interpretáció van itt is; példaként kínálkozik Phémios, Démodokos és Agamemnón énekmondója sorsának elemzése, s bennük az *aoidos* sors valóságszerűen megrajzolt jelenének, negatív vonásoktól megtisztított példájának és reálisnak rajzolt múltjának a bemutatása.

Amint az olvasónak már eddig is világos lehet: R. Zs. könyvét tudományunk jelentős nyereségeként könyvelhetjük el. Nemcsak széles folklorisztikai és filológiai megalapozottsága kötelez arra, hogy önálló tudományos teljesítményként üdvözöljük, hanem határozott koncepciója, a bizonyító anyag szuverén ismeretén alapuló világos okfejtése és eredményei is.

KAPITÁNFFY ISTVÁN

HEGYI DOLORES: ΜΗΔΙΣΜΟΣ. PERZSABARÁT IRÁNYZAT GÖRÖGORSZÁGBAN I. E. 508—479. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 103 lap.

A görög—perzsa háborúkat a történettudomány és a közfelfogás világtörténeti fordulópontként értékeli, két társadalom, két világ hatalmas összecsapásaként, amely

kimenetelével hosszú időre megszabta a történelem menetét. A kutatás számára állandóan megújuló érdekességgel rendelkezik a történetírásnak ez az örök témája, amelyet — a bővülő forrásanyag és az új szempontok ösztönző hatására — időről-időre újra meg is írnak.

A feldolgozások túlnyomó többségének szemlélete azonban egy lényeges vonatkozásban szinte változatlan. A hagyomány és nyomán a történetírás a győztes fél álláspontját és értékítéletét adja tovább napjainkig. Általánossá vált egy kiélezett vonásokkal megrajzolt kép: Perzsia, a keleti despotizmus, mint abszolút negatív tényező, mint a fejlődést fenyegető barbár hatalom, s ezzel szemben a görögség, mindenekelőtt Athén, mint a szabadság megvédelmezője, a fejlődés biztosítója. (E jelenség kialakulásában mindenesetre érvényesült «a győztesnek mindig igaza van» egyszerű elve, valamint az a nem lényegtelen körülmény, hogy a perzsák véleménye nem maradt ránk.)

A hagyományos felfogást már a múlt század kritikai történetírásában is érték bírálatok, s megindult az egyoldalú görög-rajongás leépítése is, kétségtelenül joggal. Az egyoldalúság mindig irreális képet eredményez, s elzárja az utat a történelem megértése előtt; ezért kezdettől fogva hasznosak voltak azok a törekvések, amelyek — legalábbis az *audiatur et altera pars* közhelyszerű igazságának mértékéig, újabban pedig ezen túlmenően is — igyekeztek tekintetbe venni a perzsák szempontjait, a másik oldalról is megpróbálva szemlélni, ábrázolni és értékelni a görög—perzsa háborúk sokat tárgyalt és vitatott történetét.

Ennek a kritikus és reális szemléletű törekvésnek jelentős új műve Hegyi Dolores könyve. A téma megfelelő kézbe került a szerzőnél; tehetségét és kiváló felkészültségét a görög történelem terén számos tanulmánnyal bizonyította már kandidátusi disszertációjától kezdve, amelynek záró része egyébként ugyancsak a görög—perzsa kapcsolatok témakörébe tartozott. Nem lényegtelen az sem, hogy iranisztikai képzettsége megkönnyíthette számára a nagy mérkőzésnek a perzsák oldaláról történő vizsgálatát. S aki a téma forrásanyagának és terjedelmes szakirodalmának ilyen kitűnő ismerője, attól joggal várhatjuk, hogy a lényeghez nyúló, értékes hozzászólással gazdagítja a kérdés kutatását.

A szerző célkitűzése röviden abban foglalható össze, hogy a VI—V. sz. nagy görög—perzsa konfrontációjában a *perzsabarát* görög államok és politikai csoportosulások történetét, tevékenységét áttekintve és elemezve feltárja azokat a gazdasági, társadalmi és politikai tényezőket, amelyek állásfoglalásukat meghatározták. Ebben a megvilágításban érthetővé válik és reális történeti összképbe illeszkedik a «médismos» megannyi esete, amelyet az újkori történetírás nem egy képviselője a nacionalizmus fogalmainak történetietlen visszavetítésével egyszerűen hazaárulásnak bélyegzett.

Hegyi D. széles körű és részletes áttekintést ad az 508-tól 479-ig terjedő, változatos és izgalmas eseményekben bővelkedő időszakról. Bevezetésként visszanyúl a VI. sz. régebbi időszakára is, megvizsgálva magának a «médismos» kifejezésnek a történetét, kialakulása lehetséges magyarázatát. Ezután sorra következnek a korszak, illetve a témakör fontos mozzanatai: a médismos minden jelentős esete, adatszerűen részletesen bemutatva, sokoldalú elemzéssel megvilágítva. Az első — reális súlyának megfelelően a legterjedelmesebb — fejezet az athéni perzsabarát körök szerepét mutatja be az athéni kül- és belpolitika alakulásában, a Sardeisbe küldött segélykérő követségtől egészen Themistoklés perzsiai száműzetéséig; ezen a kereten belül megkapja a helyét a nagy háború korának minden idevágó mozzanata, az athéni társadalom fejlődésének minden lépése, amely a maga politikai változásaival szorosan összekapcsolódott a Perzsiához való viszony alakulásával, és érzékenyen reagált annak változásaira. A következő fejezet («Aigina médismosa») feltárja a szigetállam politikai állásfoglalásának múltbeli gyökereit, — a messze visszanyúló ellenségeskedést Athénnel, — és a sajátos aiginai gazdasági fejlődés, az erős keleti kapcsolatok szerepét, amelyek érthetővé teszik Aigina magatartását a perzsa háborúk idején. A «Boiótia és Perzsia» c. fejezetben tárgyalásra kerül a régi (nemcsak politikai gyökerű) boiót—athéni ellentét előtörténete, a boiótiai államszövetség és azon belül Thébai szerepe, Boiótia gazdasági-társadalmi viszonyai, amelyek eleve nem szolgáltattak megfelelő alapot a demokratikus fejlődés és az Athén-barát politika számára. A «Phókis és Thessalia» ugyancsak egyik igen jellemző példáját mutatja be annak a jelenségnek, hogy két szomszéd terület régi ellenségeskedése hogyan válik fontos meghatározó tényezővé a perzsa háborúk által teremtett új helyzetben. Különleges esetet tárgyal az «Argos semlegessége» c. rész, amely szorosan véve formailag nem volt a «médismos» fogalma alá vonható, s ahol úgy látszik régebbre visszanyúló diplomáciai kapcsolatokon alapult a perzsákhoz fűződő jóviszony. A «Hellének és barbárok» c. zárófejezet összefoglalóan tárgyalja a történeti probléma ideológiai aspektusát: a görög egység — és annak tudata — fejlődését az archaikus és klasszikus korban, fejlettségi szintjét

a perzsa háborúk idején, hatását az eseményekre, s főleg az athéni politikai ideológia és propaganda hatásának érvényesülését a kor eseményeinek alakulásában és az utókorra hagyományozott kép kialakításában. Az egyes fejezetek a szorosabb értelemben vett témán — az egyes államok magatartása a perzsa háborúk korában — túlmenően igen széles körűen tárgyalják és értékelik a meghatározó szerepű előzményeket, és sok idekapcsolódó speciális problémát, — pl., hogy csak néhányat említsünk, a VI. sz. athéni politikai csoportosulásai, az aiginai rabszolgatartás, a Perzsiába került boiótok, a thessaliai-phókisi háborúk kronológiája, az argosi «szolga-uralom» kérdése stb., — úgy hogy közvetve vagy közvetlenül a VI. és V. sz. történetének legtöbb fontos kérdése bekerül a vizsgálat körébe.

A gazdag tartalmú, széles körű részletkutatásokra alapozott műben nem lenne értelme a mindig megtalálható apró hibákra vadászni. A könyv értékét nem érinthetik az olyan apróbb figyelmetlenségek, mint pl. az, hogy egy olasz műből idézett megállapításban (45. l.) *amburgói*ként szerepel egy hamburgi papirusz, vagy az apparátus olyan kisebb hiányai, mint amikor a szerző az eponym basileusi tisztség előfordulására Gilbert múlt századi művét idézi (93. l., 15. jegyz.), bár már Busoltnál (Staatskunde I. 348) további anyagot lehetett volna találni. Indokoltabb viszont néhány megjegyzést tenni a mű alapvető tételeihez, s egyben utalni bizonyos problémákra, amelyek a források felhasználásával kapcsolatban felmerülhetnek.

Ez utóbbi problémákra csak egy konkrét példát szeretnénk kiemelni, egy részletproblémát, amely azonban szorosan kapcsolódik a perzsa–görög viszony egyik alapvető aspektusához, a perzsa uralom alá került görögök helyzetéhez. Görögország perzsa meghódításának lehetősége ugyan nem realizálódott, de a szerző mégis felteszi a kérdést: mi lett volna a görögök helyzete Dareios vagy Xerxés alattvalóiként. Az általános véleménnyel szemben, amely a föld és víz átnyújtásában a teljes behódolás jelét látja, a katonai szövetség, kötelezettségvállalás kifejezését látja ebben a gesztusban, amelyet nem kísért az alattvalói helyzet és az adófizetés. Véleménye támogatására több Hérodotos-helyet hoz fel: az egyiken (VI. 48—49.) az író különbséget tesz a földet és vizet adó perzsabarát görög államok és az adófizető kisázsiai polisok között, a másikon azt állítja, hogy az adófizető terület Thessalia északi határáig ért (VII. 108.); egy harmadik helyen pedig (V. 73.) Hérodotos a föld és víz átadásával kapcsolatban a «szerződést kötni» *(symmachién poiésasthai)* kifejezést használja, amely — legalábbis elvileg — egyenlő felek közt létrejött katonai megállapodást jelöl.

Kérdésesnek látszik azonban, hogy ezek a helyek alkalmasak-e a fentebbi tétel (a behódoló görögök adófizetés nélküli, katonai szövetséges helyzete) bizonyítására. Az első helyen Dareios földet és vizet kérő követeket küld a görög anyaországba, és ugyanakkor elrendeli a hajók építését az uralma alatt álló, adófizető államoknak. Itt megvan a különbségtétel, de egyrészt a már rég perzsa uralom alatt álló, és így adófizető közösségek, másrészt a meghódolásra már felszólított, de még meg nem hódolt görög államok között, — amely utóbbiak még természetesen nem is lehetnek adófizetők. Hogy mi lett volna a helyzetük esetleges meghódolásuk után, az természetesen további kérdés. A második helyen a történeti pillanat: Xerxés megjelenése Görögország északi határánál. Itt jegyzi meg visszatekintőleg Hérodotos, hogy eddig a pontig már Megabatés és Mardonios meghódították és adófizetővé tették a területet. Ez azonban világosan az adott időpontra vonatkozik, és nem jelenti azt, hogy a délebbre lakó görögök, főleg, ha a perzsák megszilárdítják uralmukat, nem fizettek volna adót, ha akár csak «ajándékok» formájában is. A harmadik hely az athénieknek a spártaiak elleni 508-as segítségkérésére vonatkozik; Hérodotos a «*symmachién . . . poiésasthai*» kifejezést az athéniek szándékának megjelölésére használja. Erre a kérésre felel a sardeisi helytartó a föld és víz átadásának követelésével, mint a szövetségkötés, ill. segítségnyújtás előfeltételével. Ha ez, amint a szerző interpretálja, csak a katonai kötelezettségvállalást juttatta kifejezésre, nehezen érthető, miért keltett olyan felháborodást az athéniek között, s miért érték a beleegyező követeket «súlyos vádak». De az olyan esetek is, hogy Hérodotosnál maradjunk, mint a skythák dühe Dareios hasonló követelése hallatára, vagy az athénieknek és a spártaiaknak a követek jogát sem tisztelő felháborodása Dareios hírnökeivel szemben, — elég egyértelműen mutatják, hogy a föld és víz átadása a teljes meghódolást jelentette. Egészében tehát ebben a kérdésben indokoltabbnak véljük megmaradni a szakirodalom eléggé egyöntetű, de a szerző által elutasított véleménye mellett.

Ami a könyve elméleti mondanivalóját illeti, két olyan tételt emelnénk ki, amelyek a görög történelem központi fontosságú problémáiban foglalnak állást, s mind súlyuk, mind egyes kérdéses mozzanataik miatt igényelnek egy-két megjegyzést. Az egyik a görög egység kérdése, a másik a görög–perzsa háborúk és ezen belül mindenekelőtt Athén szerepének megítélése. Mindkettő alapvető szerepet játszik az egész mű gondolat-

menetében, általános és részletekre vonatkozó értékítéleteiben, nem egyszer nagyobb súllyal is, mint ahogy maga a szerző explicite kifejti.

A múlt század történettudományában általános volt a görög egység tudatának azonosítása az európai nemzetek kialakulásának eredményeként létrejött nemzeti öntudattal. Ebből természetesen következett az is, hogy a görög történelem egyes fontos mozzanatait — mindenekelőtt az egységes honvédő harcnak érzett perzsa háborúkat, és az egységtörekvésekként felfogott hegemónia-harcokat — a múlt századi nacionalizmus szellemében interpretálták, és történetietlen visszavetítéssel annak eszményeit használták mérceként a görög történelem eseményeinek megítélésében is.

Ez a felfogás különböző változatokban máig is megtalálható a polgári (és bizonyos átértelmezéssel a marxista) történettudományban, és kritikája szükséges ma is. Századunk történeti kutatásában azonban — a görög történelem tényezőinek mélyrehatóbb elemzése, sajátszerűségeinek reálisabb megértése következtében — ez az elképzelés egyre inkább tért veszt, és helyét a modernebb, valóságközelibb felfogások különböző változatai foglalják el. Éppen ezért, mivel a fenti felfogás távolról sem egyeduralkodó, nem érezzük teljesen indokoltnak, legalábbis ezzel a nyomatékkal nem, azt a polémiát, amely a görög egységtudat és az újkori nemzeti öntudat azonosítása ellen irányul. Egyrészt a kritika feladata már jelentős részben el van végezve; másrészt az alapjában indokolt kritika is olyan túlzásokhoz vezethet, amelyek más irányban ugyan, de ugyanolyan messze visznek el a történeti valóságtól, mint a kritizált nézetek. Néhol mintha a szerző sem tudta volna teljesen kikerülni ezt a veszélyt.

A kritikai álláspont túlzásaként nem egyszer jelentkezik az a felfogás, amely a görög egységtudat és az újkori nemzeti érzés azonosításának cáfolásával egyszersmind tagadásba veszi magának a görög egységnek és egységtudatnak a létezését is, vagy lebecsüli annak szerepét, hatóerejét. A görög egység megléte és tudatos volta viszont történeti tény. A görögség egysége természetesen nem azonos a modern nemzeti egységgel, de pl. a primitív népek spontán, alacsonyabb fokú, öntudatlan vagy alig tudatos egységével sem. A görögség etnikai — nyelvi és kulturális — egységet alkotott, és — ami nagyon lényeges — ez az egység a kultúra fejlettségével párhuzamosan igen magas fokon tudatossá is vált. Ennek az egységnek legjellegzetesebb, közismert megnyilatkozásai a közgörög szentélyek tisztelete, a közös kultuszok és versenyjátékok voltak, s ezek eszmei alapját a közös származás mitikus formában megfogalmazott tudata szolgáltatta. A görögök tudatában voltak helyi különbségeik ellenére meglevő származási, nyelvi, kulturális egységüknek: ez azonban nem zárta ki, hogy háborúkat viseljenek egymás ellen, olykor nemgörögökkel szövetkezve. Ez természetes jelenség volt az etnikai-kulturális téren szoros, elég zárt egységet alkotó, de politikailag sok államra tagozódó görögség sajátos helyzetében. Úgy véljük azonban, hogy még ilyen körülmények közt is a görög egység ténye és annak tudata olyan közeget jelentett, amelyen belül a görög államok kapcsolatainak, együttműködésének lehetősége más, lényegesen nagyobb mértékű volt, mint a nemgörög államok viszonylatában, — még akkor is, ha ez a lehetőség csak ritkán és részlegesen realizálódott. Egészében véve: a görög egységtudatot — amelynek meglétét és fenti megnyilvánulásait a szerző sem tagadja — jelentős politikai tényezőnek (és nem csupán az athéni propaganda ad hoc eszközének) tekintjük, olyan erőnek, amely nemcsak hogy lényegesen befolyásolta a görög—perzsa háborúk kimenetelét, hanem már azelőtt is meghatározó szerepe volt a görög történelemben. Ezzel egyben röviden meg is fogalmaztuk, miben tér el álláspontunk a szerzőétől ennek a fontos kérdésnek a megítélésében.

A másik központi probléma a görög—perzsa háborúk megítélése, és ezen belül elsősorban Athén szerepének értékelése. Már utaltunk rá, hogy a hagyomány és a nyomán járó történetírás sokáig egyoldalúan és elfogultan rajzolta meg a görögök és perzsák szerepét, s a múlt század óta ezzel szemben megnyilatkozó kritikai állásfoglalások, az egyoldalúan görög szempontú kép bírálata, a görögöknél megmutatkozó (nem is kisszámú) negatív mozzanatnak és a perzsák jelentékeny pozitivumainak felmutatása csak egyetértésünkkel találkozhat. A jogos bírálat azonban elhajolhat a túlzás felé is. Nem tudunk minden további nélkül egyetérteni az olyan megfogalmazásokkal és értékelésekkel, amelyek szerint a perzsák alapjában pozitív történeti szerepet játszottak a görögökkel szemben is, hódító előrenyomulásuk nem jelentett különösebb fenyegetést a görög államokra nézve, s ezek többsége a helyzetet és érdekeit helyesen értékelve amúgy is kész volt megegyezni a perzsákkal; csak néhány állam, mindenekelőtt Athén volt perzsaellenes beállítottságú, s ezek is inkább csak kényszerűségből és saját hibájukból; a harcok során már korán megmutatkozott az athéni politika önző, sőt imperialisztikus jellege stb.

Kétségtelen, hogy a hagyományos kép leegyszerűsített, sőt egyes vonatkozásokban meghamisított, fekete-fehérre festett ábrázolás volt. Kétséges azonban, hogy helye-

sen tárjuk-e fel a történeti valóságot, ha egyszerűen megfordítjuk az előjeleket; ebből ugyanolyan torzítás származhat, mint a régebbi kép, talán még azzal a negatív különbséggel, hogy ma már a kutatás fejlődése sokkal reálisabb, árnyaltabb összkép megrajzolását tenné lehetségessé. Félreértés ne essék, ez a szélsőségeiben jellemzett, negatívvá váló tendencia nem jellemző az előttünk levő műre, — de néhol, úgy érezzük, jelentkezik benne.

A magunk részéről a könyv iránti minden elismerésünk mellett is hajlunk arra, hogy a (túlzásaitól természetesen megtisztított) tradicionális kép, illetve legalábbis egy ahhoz közelebb eső értékelés mellett maradjunk. Igaz ugyan, hogy Athén és Perzsia szembenállása nem jelentette egyértelműen pozitív és negatív tényezők harcát; ha azonban az emberi haladás alapvető szempontjához próbáljuk mérni az egyes szereplőket és mozzanatokat, — figyelembe véve a történelem további tényleges menetét, és megkísérelve elképzelni a feltételezhető másféle lehetőségeket, — nehezen tudnánk egyenlőségjelet tenni a két fél szerepe közé. Anélkül, hogy a perzsa fejlődés eredményeit, a perzsák történeti szerepének jelentős pozitivumait lebecsülnénk, nem tudjuk úgy tekinteni Görögország esetleges perzsa meghódítását, mint amely elősegíthette volna a görög fejlődés kibontakozását; a társadalmi-politikai gyakorlatra és a kultúrára aligha hathatott volna másként, mint lassítóan, sőt sorvasztóan. Ilyen körülmények közt Athén — bármilyen önző hatalmi célok vezethették is ebben — objektíve mégis az önálló görög fejlődés lehetőségeit védelmezte a perzsákkal szemben; ez pedig szerepét alapvetően pozitívvá teszi, a többi, ugyancsak a perzsák ellen küzdő görög államéval együtt. — Természetesen a görög—perzsa háborúk szerepének, jelentőségének teljes értékelése túlmegy a szerző kitűzött célján, művének a téma által adott keretein, s nem volna jogos ezt hiányolni könyvében; az is bizonyos azonban, hogy az általa felvetett és tárgyalt kérdések megnyugtató feleletet végső fokon csak ennek a szélesebb problémakörnek a tisztázásával, annak összefüggésébe illesztve kaphatnak.

A fentebbi megjegyzésekkel csupán jelezni akartunk néhány fontos, de problematikus mozzanatot, amelyeket sokszor fognak még megvitatni, mielőtt bármelyik álláspont elnyerheti a teljes és végleges igazság címét. Egyébként a magunk részéről a görög—perzsa háborúk témájának ilyen — mondhatjuk egy kis tréfás túlzással: «perzsabarát» — megvilágítását több vonatkozásban eltérő véleményünk ellenére kifejezetten üdvözöljük és hasznosnak tartjuk, nem utolsósorban a problémák diszkussziójának remélhető megélénkülése miatt is. Meggyőződésünk, hogy az önmagában is értékes tudományos teljesítményen túl éppen az általános nézetektől eltérő beállítottság, ez az élénkítő különlegesség az, ami még külön vonzerőt is kölcsönözhet a könyvnek az olvasók előtt.

SARKADY JÁNOS

IDŐ ÉS TÖRTÉNELEM. A Marót Károly emlékkonferencia előadásai (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 7). Szerkesztette *KÁKOSY LÁSZLÓ* és *GAÁL ERNŐ*. Budapest 1970. 217 l.

1973. június 6. és 8. között rendezte az Ókortudományi Társaság, a Magyar Néprajzi Társaság Folklore Szakosztálya és a Nemzetközi Vallástörténeti Társaság (IAHR) Magyarországi Nemzeti Bizottsága Marót Károly halálának tizedik évfordulójára való megemlékezésképp Idő és történelem című konferenciáját. (A beszámolót erről l. Ant. Tan. 20, 1973, 271—272.) Az elnöki megnyitóval együtt 26 előadás hangzott el; ebből 17-et tartalmaz a kötet.

Bár talán fölöslegesnek tűnik arról beszélni, ami kimaradt a kötetből, mégis szóvá kell tenni az elnöki megnyitónak és Ortutay Gyula tanulmányának (ez utóbbi címe: Marót Károly) hiányát. Marót Károly pályafutásának, tudományos fejlődésének és legfőképp eredményeinek, jelentőségének felmérése nem csupán filológia-történeti feladat, hanem útmutatás is a további munka számára. Mint ismeretes, nem volt könnyű szerző, tanítványok «iskolája» sem maradt utána; így annál nagyobb a veszély, hogy eredményei még a hazai kutatás számára is elsikkadnak. A kötetben csupán egy cikk, Dömötör Tekla előadása foglalkozik munkásságával, mégpedig a folklore-kutatás szemszögéből.

Az elnöki megnyitó hiánya még egy okból zavaró: ahhoz, hogy a konferencia sikerét felmérjük, ismernünk kellene, milyen célt akartak a szervezők megvalósítani. Vagy másképp fogalmazva: hogyan kell értenünk a konferencia címe és alcíme közti viszonyt. Vajon a címben megjelölt téma vizsgálata volt-e a cél vagy egyszerűen csak

a tisztelgés Marót Károly emléke előtt? Az első lehetőségre utal, hogy a cikkek fele szorosan kapcsolódik a témához, s szemmel látható az a törekvés, hogy különböző tudományos területek művelői szóljanak hozzá (már a tudományágak felsorolása is imponáló: egyiptológia, semitológia, sinológia, mongolisztika, görög és latin filológia, továbbá folklorisztika). Másfelől a tanulmányok jelentős hányada csak igen-igen közvetve kapcsolódik a konferencia címéhez.

Kezdjük szemlénket azokkal az előadókkal, akik az «Idő és történelem» téma egyes részkérdéseit vizsgálják. Az időfogalom mitológiai tükröződését egyiptomi anyagon Kákosy László mutatja be; nagyjából párhuzamos ezzel a mongol hiedelemvilág vonatkozásában Lőrincz László tanulmánya. Az időképzetek és nyelvi kifejezésük viszonyát csupán egy tanulmány taglalja, mégpedig a mongol nyelvben Kara György. Az idő filozófiai aspektusa kerül előtérbe egy Atharvavéda-himnusz értelmezése kapcsán, Wojtilla Gyula tanulmányában. Az idő értelmezhető a változások lehetőségének is, így tartozik ide Pleidell Orsolya erősen spekulatív, kevés elsődleges bizonyító anyaggal dolgozó, ám szellemesen nagyvonalú tanulmánya az ókori egyiptomiak statikus és dinamikus világképéről. Egészen konkrét viszont Wessetzky Vilmos cikke egy meroéi uralkodó jelvényeiről, melyeken (többek közöttt) örökkévalóság-szimbólumokat is felfedez.

A tanulmányok egy további csoportja az időt a történetszemlélet oldaláról vizsgálja. Ecsedy Ildikó sinológiai cikke és Katona Imre magyar folklór-anyagon végzett vizsgálata mellett ide tartozik Borzsák István imponálóan széles perspektívájú áttekintése a «translatio imperii» gondolat történetéről a klasszikus antikvitásban.

Már ebből a rövid áttekintésből is kiderül, hogy még azok az előadók is, akik igyekeztek a konferencia témájához hozzászólni, nem mind ugyanarról beszéltek; mert más a filozófiai idő és más a köznapi (mondjuk a mitológiában kifejezésre jutó) időfogalom, s ismét egészen más, ha a történeti tudat idővonatkozásait vizsgáljuk. Mindez mit sem jelent az egyes tanulmányok értékére vonatkozóan, az a — talán naív — igény azonban, hogy a kötet a tematikus tervezés miatt több lehet, mint egymástól független tanulmányok sorozata, nem valósult meg.

A kötet többi dolgozata csak lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódik a konferencia témájához. Fóti László az Egyiptomra vonatkozó görög tudósítások egy homályos pontját egymással konkurráló egyiptomi hagyományok feltételezésével magyarázza. A méhnek a szaiszi korban feltűnő kultuszát Nagy István mint ősi, részben félreértett képzetek archaizáló felújítását értelmezi. Gaál Ernő egy urartui istennév új értelmezését terjeszti elő, mely jól megfelel az urartui pantheon felépítésének. Marót Károly kutatásaihoz kapcsolódik Komoróczy Géza dolgozata. Az ellenkező véleményekkel szemben hangsúlyozza a hésiodosi theogonia keleti eredetét, s a legközelebbi párhuzamnak ő is a Kumarbi-mítoszt tartja. Ez azonban szerinte nem a korai mezopotámiai mitológiából ered, hanem a Földközi-tenger keleti partvidékén, a hurriak körében keletkezett, az i.e. 2. évezredben. Ennek lehetőségét ugyan más kutatók is felvetették, a kérdés minden vonatkozásának gondos vizsgálata, az eltérő megoldások részletes cáfolata azonban feltétlenül előrelépést jelent. A klasszikus görög irodalomnak a hazai kutatásban elhanyagolt nagy költőjéről, Pindarosról közöl rövid tanulmányt Horváth Judit. A versenyjátékok és a pindarosi vallásosság közti összefüggés, az ódákban kifejezésre jutó ideológia és a társadalmi valóság közti ellentmondás elemzése nagyon tanulságos; a téma feltétlenül megérdemli a továbbgondolást és a kiszélesítést.

Az időrend szerint haladva Bollók János tanulmánya következik Epikuros istenfelfogásáról. Meggyőzően bizonyítja, hogy az istenek létének állítása Epikurosnál nem következetlenség vagy megalkuvás, hanem ismeretelméletének szükségszerű következménye; a továbbiakban kísérletet tesz az epikurosi istenek szubsztanciális létének meghatározására is. A pergamoni vallás néhány kérdésével Kertész István tanulmánya foglalkozik. Azokat a bel- és külpolitikai tényezőket elemzi, melyek az eredetmondaként szereplő Télephos-mítosz kiválasztásánál és a Zeusz-oltár kisebb frízének megalkotásánál szerepet játszhattak. A nyitvahagyott vagy csak föltételesen megoldott kérdések eldöntéséhez talán a numizmatikai ábrázolások elemzése nyújthat szempontokat.

Már az ismertetésből is kiderülhetett, hogy eltekintve attól a — talán nem is jogos — várakozástól, amit a cím kelt, a kötet mérlege pozitív. Különösen örvendetes, hogy nagyszámú fiatal kutatót üdvözölhetünk a kötet munkatársai között. Egy valamit azért szóvá kell tenni, éppen Marót Károly emlékére hivatkozva. *Genius*ának egyik legjellemzőbb sajátsága volt, hogy egymástól igen távol eső korok és területek kutatási eredményeit és tanulságait tudta egybelátni, egymásra vonatkoztatni és egymás segítségével értelmezni. Kötetünk szerzőinek többsége nagyon is tiszteletben tartja a diszciplinák (és aldiszciplinák) közti határokat.

KAPITÁNFFY ISTVÁN

TERENTIUS: ADELPHOE. A szöveget gondozta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *TEGYEY IMRE*. (Auctores Latini XVII.) Budapest, Tankönyvkiadó 1973. 148 lap + 12 tábla.

A sorozat új kötetének van egy jelentős érdeme, amely alapjában határozza meg az értékét, s elsőként kell kiemelni: egyetlen értelemzavaró betűhiba sincs a kiadott szövegben. Legföljebb néhány elválasztási és ékezethiba nehezíti meg az olvasást. Ezek (zárójelben az ajánlott szöveg): 265 *quid nam (quidnam)*; 268 *quiquidem (qui quidem)*; 325 *Eloquere (eloquere)*; 568 *Idem quod ego, sentit* (vagy: *Idem, quod ego, sentit* vagy: *Idem quod ego sentit)*; 653 *Nil: recte: perge. (Nil. Recte. Perge.* vagy: *Nil; recte; perge.)*; 688 *cedo (cedo,)*; 827 *sapere (sapere,)*; 870 *fero; (fero:)*; 883 *salve: (salve!* vagy: *salve.)*; 985 az idézőjelek fölöslegesek. Nem értelemzavaróak, de említést érdemelnek: 161 *optuma (optuma.)*; 362 *atque (Atque)*; 988 *Micio, (Micio.)*.

Tegyey, mint ezt az előszóban megmondja, Kauer – Lindsay – O. Skutsch 1958-as kiadását vette alapul. Minthogy a szöveghagyomány tanulmányozására nem volt módja, s az kívül is esik a sorozat feladatain, egy mérvadó modern kiadás követése, a forrás megjelölésével, volt az egyetlen helyes megoldás. Más kérdés az, hogy bizonyára vannak, akiknek számára Marouzeau kiadása központozás és egyes olvasatok szempontjából megfelelőbbnek tűnik. Az olvasatok közül ilyen elsősorban a 259. soré; T.-nél az alapul vett szöveg nyomán: *fratrem, hominem neminem esse primarum artium mage principem;* Marouzeau-nál (a cod. Bembinus nyomán): *Fratrem homini nemini esse pr. art. mag. princ.* A magyar kiadásban követett központozásnak mindenesetre megvan a didaktikai előnye, kétségtelenül könnyebben olvashatóvá teszi a szöveget, és ez tankönyvnél döntő szempont. T. a szöveg didaktikussá tételében ezen a téren még túl is megy elődein, elsősorban a terentiusi metrika megértetésének megkönnyítésére: a synizesist a magánhangzók fölé tett félkörívvel, a jambikus rövidülést a megrövidült szótag magánhangzója fölé tett rövidség-jellel, a prozódiai hiátust ugyanígy jelzi. Ezekkel a bevezetésben világosan megmagyarázott jelzésekkel egyet lehet érteni. Kérdés azonban, nem túlságosan sok-e a jelzésből, ha a belső hiatust *eius* és *huius* esetében nem a szokott félkörív, hanem az *u* zárójelbe tevése jelzi, főként pedig: valóban megérte-e a fáradságot, hogy a páratlan lábak *ictus*-ának általában szokásos jelzése helyett ebben a kiadásban valamennyi *ictus apex*-et kap. Ezáltal nemcsak a különböző jelzések sokasága válik zavaróvá, de nem könnyíti meg az újítás a metrikus olvasást sem: a páros *ictus*okon már eleve csak mellékhangsúly volt, s különösen a jambikus és trochaikus soroknál szinte lehetetlen minden ictust hangsúlyosan olvasni, ebből nem zene, csak kattogás lesz, a páratlan ictusok hangsúlyozása révén viszont valóban zenei egységgé olvad a sor.

A szöveg kiadásához hasonlóan nem új utakon járó, de példaszerűen alapos munka a szöveget kísérő kommentár is. Természetesen a nyelvi megértés könnyítését tekinti legfontosabb feladatának, de megfelelő helyet kap benne igen helyesen a metrikai értelmezés is. Igen jó gondolat mind pedagógiai, mind tudományos szempontból, hogy a Donatus-kommentárt gyakran idézi T. egy-egy nyelvi vagy tárgyi probléma megvilágítására, sőt Donatus eddig még kellően nem méltatott érzékére a lélektani motívumok megértése iránt is többször felhívja a figyelmet. A cselekmény menetét megvilágító utalásokkal szemben a tárgyi megjegyzések megfelelően szűkszavúak, csak a valóban legszükségesebbre szorítkoznak, de néhol indokolatlanok vagy tévesek. Az illusztrált kéziratok nem keretbe zárva ábrázolják a maszkokat (42), hanem polcon, vagy (ahogy Bieber nyomán a 4. tábla aláírásában olvashatjuk) *aediculá*-ban; Plautus prológusai nemcsak az előzményeket ismertetik (43), hanem — és ebben gyökeresen különböznek a görög újkomédiától — gyakran a darab konfliktusának megoldását is. Terentius ellenfele a bevezetésben is következetesen helytelenül írt Luscius Lanuvinus volt (43–4). Egymás kezét fogó nők kartánca az antik ábrázolásokon az i. e. 8. sz. óta általános; a ruvói 4. sz. közepei (és nem 5. sz.-i) freskó csak egy a számtalan közül (121). A 905. sor magyarázata értelmetlen. — «A 15 soros plautusi akrostichonok» (41) nyilván elírás, de a fennmaradt acrostichonos argumentumok egyébként is aligha Sulpicius Apollinaris művei.

Az «Appendix critica» és a képtáblák megfelelnek a kötet rendeltetésének. Ugyanez áll a bevezető tanulmányról is. Fejezetei: Terentius és kora, Terentius művészete, Nyelv és stílus, Az Adelphoe, Terentius verstana, Terentius műveinek kézirati hagyománya és kiadásai, Terentius utókora (benne magyarországi utókorának és fordításainak áttekintésével), végül pedig jól tagolt bibliográfia. Mindez általában a tudnivalók gondos és megfelelő terjedelmű összefoglalásával, megintcsak a mérvadó vélemények alapján.

Mint közismert, az Auctores Latini sorozat megindulása, amilyen szükséges volt, olyan felkészületlenül érte a hazai latin filológiát. A kötetek szerzőit gyakran nem lehe-

tett az illető auctorral vagy művel tudományosan foglalkozó kutatók közül kiválasztani, mert ilyenek nem álltak rendelkezésre. Annak számára pedig, aki egy ilyen kötet kedvéért vállalkozik egy mű vagy egy szerző megismerésére, a feladat lelkiismeretes megoldása hálátlanul fáradságos munka. Hálátlanul, mert szinte lehetetlen, hogy a kívülről vagy újonnan jövő a filológus-generációk által felvetett kérdések minden részletében otthonos legyen, s kénytelen maga választotta másodlagos forrásaira hagyatkozni. Tegyey jó érzékkel választotta meg forrásait és lelkiismeretesen tanulmányozta őket. Példás szerénységgel kerüli el mindenhol annak a látszatát, hogy ennél többet tett. Ezért sokkal inkább megérdemli, mint provokálja, hogy az általa jól felvetett problémák némelyikének általa ajánlott megoldásával vitába szálljon az olvasó. A Scipio-kör szerepét a görög kultúra terjesztésében mostanában szokás kétségbe vonni (6); de Cicero «költői elképzelései» erről mindenesetre a valóság közelebbi ismeretén alapszanak, mint a mi filológus-elképzeléseink, s a képzőművészeti források is inkább Cicerónak látszanak igazat adni. Terentius és Plautus szembeállításakor nem szerencsés az utóbbi témáinak gazdagságát azzal jellemezni, hogy «a mitológiai travesztiától . . . a modern 'középfajú' drámáig terjednek» (8). A középfajú dráma elméletét Diderot — ahogy ezt Huszti József egy a bibliográfiából kimaradt szép tanulmányában (Diderot és Terentius, Budapesti Szemle 153, 1913, 382—403) kiemelte — éppen Terentius komédiáira alapozta. Az újkomédia, Plautus és Terentius viszonya bonyolultabb, mint a 11—12. lapból kitűnik. Nem egyszerűen arról van szó, hogy egyes részletekben melyikük áll közelebb Menandroshoz; a legfontosabb mozzanat a görög mintaképek kezeléséből is kitűnő, alapvetően más felfogásuk a komédia műfajáról. A darab cselekményének előre elmondásában Plautus messze túlmegy görög elődein, mert számára a legfontosabb a színpadon megszólaló szöveg azonnali visszhangja a közönségnél. Terentius a jellemzésnek, lélektani motiválásnak olyan finomságaira törekszik, amelyeknek megértését akkori hallgatóitól semmiképpen nem remélhette; a színpadszerűség szempontjából feltétlenül hátralépés volt ez a görög elődökkel szemben. Igaz, hogy két évezred múlva a színházi közönség felnőtt ehhez a technikához, de azért csak részben áll az, hogy «az európai dráma a Terentiustól vágott csapáson haladt tovább» — ez sem Shakespeare vígjátékaira, sem Goldonira nem jellemző. Plautus görög szókölcsönzéseit nem az magyarázza, hogy «latinul nem tudta kellően kifejezni magát» (15). A dialógusaiba szőtt görög részek gyakran a legköznapibb tárgyúak; nyilván a komikus hatás egyik eszköze volt az akkori Rómában, ha bizonyos szereplők bizonyos helyzetekben görögül szólaltak meg.

A bevezetés legfontosabb része azonban természetesen az Adelphoe értelmezése. T. itt egyfelől józan kritikával tárgyalja azt az elméletet, amely túlságosan szoros és közvetlen kapcsolatot feltételez a darab és az egykorú római politikai élet szereplői között. Másfelől az ajánlott értelmezésben és az eredeti Menandros-műhöz való viszony kérdésében lényegében fenntartás nélkül O. Rieth és K. Gaiser álláspontját teszi magáévá: a befejezés nincs összhangban a darabbal, Demea felülkerekedése és Micio alulmaradása Terentius változtatása, és engedmény a korabeli római uralkodó felfogásnak. De a darab olvasója, ha nem kénytelen a modern filológiai interpretáció alternativ elméleteivel kapcsolatban állást foglalni, nehezen tud szabadulni attól a gondolattól, hogy Terentius fő mondanivalója annak a megmutatása volt, mennyire torzzá válik *mindkét* pedagógiai alapelv és emberi magatartás szélsőséges formájában. Micio a nemet mondani nem-tudást képviseli, és a darab végén saját csapdájába esik; ez azonban nem igazolja Demea mindenre nemet mondó és a darab során már leleplezett korlátoltságát, amelyet csak még jobban kiemel az, hogy a befejezésben javíthatatlannak bizonyul. Az irónia a bármely irányban megnyilvánuló elvakultságnak szól, és éppen ezáltal válik a humanitas-eszme kifejezőjévé — akár Menandrosból adaptálta Terentius a darab vezérgondolatát, akár ő maga bontotta ki menandrosi csírákból.

Mindez, még egyszer hangsúlyozni kell, túlmegy azon, amit a kötet szerzője még feladatának tekinthetett. Ahogy a fentebb tett megjegyzések sem akarják semmiképpen sem elhomályosítani a tényt, hogy Tegyey Adelphoe-kiadása a sorozat legjobb kötetei közé tartozik, és sokáig hasznára lesz a hazai Terentius-olvasóknak.

Szilágyi János György

CATULLUS VERSEI — CATULLI VERONENSIS LIBER. Bevezetéssel és jegyzetekkel elláta *ADAMIK TAMÁS*. Auctores Latini XV. Bp. 1971. 194 l.

Nem mindennapi feladatot kapott Adamik Tamás, amikor a Tankönyvkiadó megbízásából nekikezdett az első magyar Catullus-kommentár összeállításának: ott állt előtte Catullus egész fennmaradt életműve. Kiváló alkalom kínálkozott arra, hogy a szöveg hozzáférhetővé tételén túl az első magyar Catullus-kommentár egyben minden aspektust figyelembe vevő Catullus-portrét is rajzoljon.

Spontán reakciónk az öröm: a magyar Catullus-kutatás Némethy, Hatvany, Kerényi, Devecseri, Horváth I. Károly és mások munkássága nyomán előrehaladva új állomáshoz érkezett, Catullust magyar kommentárral is olvashatjuk; a latin szakos hallgatók a bevezetés passzusait átlapozva elmélyedhetnek A. szolid munkájának segítségével Catullus ma is ható kötészetében.

A kommentárszerző hozzáférhetővé tette textusát. A. a látszólag semmi magyarázni valót sem rejtő helyeken meglátja a szakirodalom (elsősorban «századunk kommentárai») legmesszebbmenő figyelembevételével a magyarázandókat. A lexikai és esettani utalások a könyv legsikerültebb, s a leglényegesebb területen megbízható segítséget adó sorai.

A könyv a sorozat megszokott elvei szerint épül fel: a) bevezetés, b) bibliográfia, c) szöveg, d) kommentár, e) appendix critica.

A *bevezetés* a könyv kevésbé sikerült része. Fogalmazása helyenként pontatlan, kusza; megállapításai olykor vulgaritásuk miatt támadhatók. A korrajz részleteinek megítélésére történész lenne hivatott. Az irodalmi jellegű részekben a neoterikusok iskolájának bemutatása a szakirodalomban elfogadott nézetek szerint történik. Nemcsak A.-kal vitatkozunk, ha feltesszük a kérdést: honnan tudjuk ilyen biztosan, hogy «új, személyes hangú líra megteremtését tűzték ki célul. Lírai verseik tanúsága szerint a való életben át is élték az általuk megénekelt érzéseket»? Használható-e a líra terminus technicus ilyen modern értelemben?[1] — Catullus politikai verseit nem lehet pusztán a barátság — nem barátság ellentéttel magyarázni, a hatalmasok elleni támadásait Licinius Calvushoz hasonlóan politikai meggyőződése sugallta.

A *Catullus művészi eszközei* és a *Catullus metrikája* c. részek összefogottak, hasznos segítséget adnak a catullusi poézis megismeréséhez. K. Quinn, Horváth I. Károly és E. Schäfer eredményeinek értő felhasználása mellett helyet kap — megfelelő kritikával kezelve — a csak az egyes költemények kompozíciójára figyelő Bardon-teória is.

A *Catullus által használt versmértékek* jegyzetének értékét felületességek rontják le: a hexameter schémájából hiányzik a sormetszet, melyről épp az előző oldalon olvashatunk egy sor kiváló megfigyelést. A Catullusnál gyakori spondeus — ötödik lábként — a képletben jelöletlen marad; a versus Phalaeceus schémájánál a ritkább, trochaikus első láb került a képlet szabályos alakot jelző fősorába a gyakoribb spondeus helyett; a 4. számmal tiszta iambikus trimeterként közölt sorképlet teljesen megegyezik az 5. számmal iambikus trimeterként nyomtatott sorral.

A *Catullus utóélete* c. fejezet néhány szövegegyezés felvillantásával megközelítően áttekinthető képet ad a poeta Veronensis antik utóéletéről.

A *kézirati hagyomány* nyomonkövetésében a pontatlan fogalmazás félreértésekre adhat alkalmat:

«A XIV. századból maradt fenn a *legrégibb két* Catullus-kódex», olvassuk a 20. lapon, míg a 21. lapon helyesen három XIV. sz.-i kódexet ismertet.

«T Codex Thuaneus. Párizsban a Bibliothèque Nationale-ban őrzik (Lat. 8071.). A *legrégibb* Catullus-kódex. Csak a 62. carment tartalmazza.» (21. l.) Nyilvánvaló a 20. lapon írottakból, hogy itt nem a legrégibb C.-kódexről van szó, hanem a legrégibb kódexről, amelyben egyáltalán C.-vers szerepel.

Nagy vonalakban eligazítást ad a *Catullus a magyar irodalomban* c. fejezet, mely egyben a magyar Catullus-filológia fejlődését is áttekinti. Megemlítjük, hogy a Janus Pannoniust és Catullust összekötő szálak vizsgálatában a Janus-évforduló érdekes novumokat hozott.

A négy lapra terjedő *bibliográfiá*ban hiányokat, pontatlan adatokat regisztrálhatunk. Ezek aprólékos felsorolása helyett néhány — a hallgatók informálása szempontjából lényeges — fogyatékosságra hívjuk fel a figyelmet: Emil Baehrens és Robinson Ellis *kiadásait* és *kommentárjait* nem szabad összetévesztenünk. Baehrens 1876-ban adta ki Catullust, kommentárja 1885-ben, tehát csaknem egy évtizeddel később látott napvilágot.

[1] Vö. *K. Quinn:* Catullus. An Interpretation. London 1972. 30 skk.

R. Ellis kiadásának évszáma **1867**, a kommentár 1876-ban jelent meg. — Hiányzik két, a további tájékozódáshoz elengedhetetlenül szükséges kézikönyv jellegű munka:

a) Ch. L. Neudling, A Prosopography to Catullus. Oxford 1955;

b) M. N. Wetmore, Index Verborum Catullianus. Yale University Press 1912, újranyomtatta G. Olms, Hildesheim 1961.

Megemlíthette volna a további tájékozódást segítve az elérhető Catullus-bibliográfiákat, legalább a Kroll-kommentárhoz kapcsolódó J. Kroymann-bibliográfiát, ill. Levens értékelő bibliográfiáját a Fifty Years (and Twelve) of Classical Scholarship c. kötetből, melyekhez azóta K. Quinn áttekintését is hozzá kell sorolnunk. (Aufstieg und Niedergang d. röm. Welt I. 3.)

A *Catullus-szöveg* kérdésében A. jobban alkalmazkodhatott volna a kiadvány céljához. Igyekeznie kellett volna, hogy a latin textus a magyar anyanyelvű, hosszabb auctorszövegek önálló feldolgozásában kevés tapasztalattal rendelkező olvasók számára minél világosabb, érthetőbb legyen. A szöveg ortográfiája nem teljesen következetes, főleg a vesszők, ill. kettőspont, a felkiáltójel, ill. pont használatában; a mellékmondatokat elkülönítő vesszők többször elmaradnak.[2] A központozástól eltekintve a latin szövegben kevés a sajtóhiba. Ezek: 11,5: Arabesve, helyesen Arabasve; 60,3: teatra taetra helyett; 76,8: auf aut helyett.

Az *appendix criticá*ban regisztrált szövegváltoztatásokból kiderül, hogy A. új megoldásokkal nem állt elő (kivétel 66,58 Canopicis), bár ez következetlen jelölési rendszeréből az első pillanatban nem szembeötlő. A lényeg azonban az, hogy az adaptált olvasatok túlnyomó része egészséges, konvencionális-konzervatív szellemben állítja vissza a kissé merész Fordyce után a szöveget.

A hasznos, helyenként gondolatébresztő *kommentár* szinte minden tekintetben fölülmúlja a könyv «járulékos» részeit. A. érdemei: precíz, összefogott, megbízható utalásai, Kerényi szavait idézik fel bennünk: «Egyetlen Catullus-magyarázó sem kívánhat mást, mint hogy az olvasó azt kapja meg, azt a Catullust, akire érett.» Igen, az olvasó, a hallgató mindenekelőtt anyagot, tájékoztatást vár a nála tapasztaltabb interpretátortól, hogy a kapottakkal élve felépíthesse a saját Catullus-képét. De éppen Kerényi példája mutatta meg, mennyire fontos költői művek megközelítésénél felébreszteni az útmutatást várókban a művek megértéséhez elengedhetetlen költői érzéket is.

A szerző eddigi publikációiból megítélhető tudós-egyénisége inkább az első feladat megoldására alkalmas. Annál nagyobb örömmel regisztrájuk, hogy az első feladat szinte maradéktalan teljesítésén túl, a második terén is kellemes meglepetésekkel szolgál. Álljon itt példaként a c. 1 gondos, a vers kötetindító jellegét is figyelembe vevő interpretációja vagy az Attis-költemény sokoldalú, probléma-látó és láttató bevezetése. Sőt A. néha egy mondatban is képes felvillantani költői inspirációt: 73,1: *bene velle* Tiszta, jóakarattal teli, átszellemült baráti szeretetet érezni valaki iránt.

Néhány megjegyzés a kötet kommentár-részéhez: több szó eshetett volna a költemények műfajáról, költői eszközeiről stb. — Nincs szándékunkban hiánylistát nyújtani a magyarázatlanul hagyott kifejezésekről, csak példákat említünk: 2,1: *passer*, 2,5: *nitenti*, 5,2: *senum severiorum*, 7,11: *curiosi*, 10,2: *otiosum*, 10,13: *pili faceret*, 12,15: *miserunt mihi muneri*, 14,23: *saecli incommoda*, 25,4: *rapacior*, 27,6: *severos*, 31,14: *cachinnorum*, 33,5: *exilium*, 40,2: *praecipitem*, 44,21: *vocat*, 45,24: *delicias libidinesque*, 46,9: *dulces*, 47,5: *lauta*, 50,5: *ludebat*, 51,6: *sensus*, 61,103: *probra turpia persequens*, 61,219: *dulce rideat* stb. — A 12,1 *sinistra* magyarázatául ezt olvassuk: «A rómaiak felfogása szerint a bal kéz alkalmasabb volt a lopások elkövetésére, mint a jobb.» Catullus e kérdés-

[2] A mellékmondatokat elválasztó vesszők pl. a következő helyeken hiányoznak (a zárójelben a mellékmondat fajtájára utalunk): 2b,1: *mihi quam (tam, quam)*; 3,7: *bene, quam (tam, quam)*; 12,16—7: *est ut (necesse est, ut)*; 17,20: *sentiens quam (tantundem, quam si)*; 22,18—9: *quisquam quem (quisquam, quem)*; 25,12: *aestues velut (aestues, velut)*; 29,4: *habere quod (Mamurram habere, quod)*; 31,11: *est quod (Hoc est, quod)*; 61,151—2: *quoque quae (ne neges, quae)*; 61,171: *intus ut (Aspice, ut)*; 61,211: *Ludite ut (Ludite, ut lubet)*; 62,8: *viden ut (viden, ut)*; 63,46: *vidit, sine (vidit, sine quis ubique foret)*; 64,55: *sese quae, visit visere (necdum etiam sese, quae visit, visere credit)*; 64,231: *facito ut (facito, ut)*; 68,53: *arderem quantum (tantum, quantum)*; 68,156: *ipsa in qua (domus ipsa, in qua)*; 68,159: *mihi quae (ante omnes, quae)*; 70,1—2: *malle quam (nulli malle, quam)*; 72,3: *tantum ut (non tantum, ut)*; 73,5—6: *urget quam (acerbius, quam)*; 76,21: *subrepens imos (subrepens, imos ut torpor in artus)*; 84,4: *poterat dixerat (quantum poterat, dixerat)*; 95,1—2: *messem quam (messem, quam coepta est)*; 109,3: *facite ut (facite, ut)*.

ben nem dogmatikus: Tallus mesterkedéseiről szólva (c. 25) nyitva hagyja előttünk a kérdést, csak a gyorsaságra ügyel *(rapacior procella)*, sőt a hivatásos tolvajok között sem utolsó Vibennius esetében éppen a jobb kezet kárhoztatja *(nam dextra pater inquinatiore)*; 33,3). — A 21,11 *vae me!* olvasat alátámasztására felhozott 8,15 *vae te* nem a kódexek olvasata, hanem B. Venator coniecturája; a *mi* a *puer*rel egyeztetve nem *mea*, hanem *meus* megfelelője lehet csupán. — A 22,5 *in palimpsesto* magyarázatában helytelen «olcsó papiros»-ról beszélni. — Nehéz dolga van a kommentátornak a catullusi kétértelműségek magyarázatában: a 29,2 *vorax* esetében helyesen utal A. a kétértelműségre, éppen ezért helytelen a 33,4 *voraciore* (a szövegkörnyezetből adódóan csakis egy értelmet hordozó kifejezés) esetében így kerülni meg a kényes feladatot: «Ugyanabban az értelemben, mint a 29,2-ben.» — A 40,6 *notus* két funkcionáló értelme közül a «hírhedt» csak az egyik. — A 44,15 *urtica* Catullus versében nem speciális gyógymódra, hanem a *sumptuosae cenae* ellentéteként a diétás kosztra utal (vö. a felhozott Celsus-helyet). — A 45. c. 8—9. ill. 17—18. soraiban interpunkcióval dönteni kellett volna a jobb vagy bal oldali tüsszentés prioritásának kérdésében. — A 64,121 *rati* magyarázatlanul maradt (vö. 63,1 *celeri rate)*. — 64,122 *venerit* (Lachmann kiegészítése): amennyiben Theseusra vonatkozik, a kommentárban közöltek alapján nem értjük a *vecta* hovatartozását. (Lachmann *ratis*-t olvas.) — A 64,262 sor magyarázatában a csattogtak, csörömpöltek kifejezéseket túlzónak érzem a *tenuis tinnitus ciebant* alapján. — Félreértésekre adhat alkalmat Catullus költészetében «eredeti interpunkcióról» beszélni (177. l.). — A fragmentumok helyét a Schuster—Eisenhut-féle BT kiadás eltérően közli az olvasottaktól: 1. Terentianus Maurus 2754 skk; 2. Nonius Marcellus 134 M.; 3. Porphyrio ad Hor. carm. I 16,22.

A kommentár-részben már több a *sajtóhiba* (itt soroljuk fel a bevezetés, ill. bibliográfia sajtóhibáit is).

a) Lemmákban, latin magyarázatokban: 17. lap 37. sor: *cea*sura — *cae*sura; 34,17 sk.: phase*ll*us — phase*l*us; 46,14: *f*alse — de a lemmában (34. sor) *s*alse; 79,18: foedero — foedere, 161,36: *ru*bidine — *ro*bigine; 173,29: mica salis — *nulla est* mica salis; 175,27 sk.: aru*s*-picium — ar*u*-*s*picium; 180,26: culu*m*-ra — culu*s*-ra; 181,33: impune tuli — *non* impune tuli.

b) Tulajdonnevekben: 25,13: Ctullo — *C*atullo; 26,1: *R*. Quin — K. Quin*n*; 86,20: Al*f*ius — Al*l*ius; 118,26: Mei*k*ene — Mei*n*eke; 137,35 sk.: Oinomao*i*s — Oinomaos; 177,31: Helve*t*ius Cinna — Helvius Cinna.

c) Magyar szövegben: 7,14: ezt — ez; 20,32: írójaként vicenzai — írójaként *a* vicenzai; 34,15: vö. *ὦ ξεῖνε*; — *ὦ ξεῖνε*; *vö.*; 42,18: szerencsének — szerencsé*s*nek; 44,22: e*l*lhullt — elhullt; 56,16: fúvásnak — fúvásának; 56,23: ivásrendjét — ivás rendjét; 82,34: szerelemnek — szerel*mes*nek; 109,13: következmények — következmény*é*nek; 118,36: nincs aki — nincs, aki; 163,22: 69. c.-*v*el — 69. c.-ével; 178, 12 sk.: . . . szerelmi viszonyt; az istenek büntetésből myrrhává változtatták, amelyből Adónist megszülte — . . . szerelmi viszonyt, amelyből Adónist szülte; az istenek büntetésből mirrhafává változtatták, gyermekét így hozta világra.

NÉMETH BÉLA

VERGILIUS ÖSSZES MŰVEI. Fordította *LAKATOS ISTVÁN*. Magyar Helikon, Budapest 1973. 598 lap.

Horatiuson kívül nincs még egy költője a római irodalomnak, aki annyira összenőtt volna a magyar irodalommal, mint Vergilius. Erről nem utolsósorban éppen a fordító alapos kísérőtanulmánya győzhet meg, mely a magyar irodalmi fejlődés egészébe ágyazottan ad számot a magyar Vergilius fordítások történetéről. Talán csak Döbrentei Gábor ecloga fordításait tehetjük még hozzá, melyeket e folyóiratban (18 [1971] 58—60) Karsay Orsolya ismertetett, de amelyek a kísérő tanulmány első megjelenésekor még ismeretlenek voltak. Ennek ellenére egyetlen teljes művének sem volt költőileg egyenértékű, megbízható fordítása. Lakatos István tizennyolc éves munkával tüntette el ezt a hiányt: amit kezünkben tartunk, nemcsak filológiailag megbízható, hanem költőileg is magasrendű. Amit Szilágyi J. Gy. az ecloga fordításokról írt bírálatában megállapított, hogy két költő találkozása történt meg ott, a teljes Vergilius fordítására is áll.

Két költő találkozott, s ebből sajátságos új mű született. «Egy-két szó, ha elmarad, nem a világ, de baj, ha az elmondott nem teszi azt a hatást, mint az eredeti. S költői műben nem a puszta értelem a fődolog, hanem a benyomás, melyet tesz az olvasóra. Ez utóbbit némi hűtlenséggel lehet elérni, feláldozva a szóhűséget» — írja Arany, éppen

egy a szavakba ragadtan lelkiismeretes Aeneis fordításról. «A fordító főfeladatának azt tekintette: e verseket, költői nyelvünk határain belül, szinte szó szerint és helyesen értelmezve adja . . . egyetlen jelzőt el ne sikasszon, egyetlen hangot se hagyjon megzendítetlen» — számol be Lakatos a maga fordítói elveiről. Első pillantásra úgy tűnik, Lakatos szigorúbb hűséget követel magától, mint Arany. Aki azonban Arany műfordításait ismeri, tudja, hogy e szavaival nem az önkényesen szabad átköltésnek akart menlevelet adni, s aki Lakatos fordításait a latin szöveggel a kézben olvassa, láthatja, hogy a hűséget ő sem értelmezi másképpen, mint Arany. Sőt, inkább azt kell mondanunk, Lakatos fordítói eljárása közelebb áll Arany és a nagy Nyugatosok módszeréhez, mint pl. Devecseri műfordítói gyakorlatához. Nem az idegen nyelv szavainak, szemléletének pontos átültetésével gazdagítja a magyar költői nyelvet, hanem a mai magyar nyelv lehetőségeit kibontva épít fel egy magyar vergiliusi nyelvezetet.

Azt hiszem, Vergilius esetében érdemes ezt az utat járni. A latin hexameteres verselésnek sokkal nagyobb hagyománya van a magyarban, mint a görögnek. De éppen ezért a vergilius nyelvet olykor a táblabíró retorikával ötvöző magyar hexameter hagyományait követni sokkal inkább jár azzal a veszéllyel, hogy epigon nyelvezet, dagály születik. Vergilius mai fordítójának pedig talán semmitől sem kell jobban irtóznia, mint ettől. Lakatos nem is ezt a régi hexameter hagyományt folytatta, hanem a 20. századi magyar hexameterét, József Attiláét, Radnótiét.

A vers simaságát az adja meg, hogy a beszédhangsúly és a metrikai hangsúly erősen közeledik egymáshoz (ellentétben a latinnal, ahol ez csak a hexameter második felében kívánalom, az első felében viszont az ellenkezője), kerüli a szavak találkozásában a hiátust (a metrikai szempontból megvizsgált Georg. 4.-ben összesen 33 ilyen esetet számoltam meg, s ebből csak 4 olyan, ahol azonos magánhangzók kerültek egymás mellé !), és — eltérően a modern hexameter-írók általános gyakorlatától — szigorúbban veszi a caesurák kezelését. (A Georg. 4. könyvében, 566 sorban 28 olyan sort találtam, ahol a caesura nem egészen szabályos, vagy éppen nincs, vagyis 100 soronként kb. ötöt, míg pl. a Világirodalmi Antológia egyik Vergilius fordításában másfélszáz sorban tizenhetet, köztük olyan sort is, mely három adónisi versre esik szét — noha ezt sem akárki csinálta.) Ez persze úgy tűnik, mint filológus kicsinyeskedés, holott nem az. Aen. 1, 118 így hangzik Lakatos fordításában: Néha merül | csak egy-egy | úszó | fel a | forgatag árban. A három első sormetszet, párosítva azzal, hogy a metrikai hangsúly nem esik egybe a szóhangsúllyal (ami az olvasónak éppen azért tűnik fel, mert általában nem így van) az egy-egy pillanatra felbukkanó és a víz színén maradó, de azután megint lemerülő úszók képét festi, s ezt a lemerülést teszi nyomatékossá a sor végén a bukolikus dihairesis. Egy másik példa: Georg. 4, 196: Szállnak, egyen | sulyozva maguk, | föl a hig levegőbe. Az olvasó, aki a szabályos caesura használathoz hozzászkott, itt az összetett szó közepén is meg fog állni egy pillanatra, és éppen ezáltal érzi az egyensúlyozás lebegését.

A szavak hosszúsága sem közömbös, kivált olyan exponált helyen, mint a vers kezdete. *Incubuere mari* — kezdődik Aen. 1, 84, ahol a magas hangzó után a mély és az ötszótagú szó a magasból alázúduló hullámtömeg képzetét idézi. Végigömölnek a sík habokon — adja vissza Lakatos, ugyanezt az érzetet keltve. (Jó lett volna ezt is, mint annyi finomságot, mindenhol visszaadni, Aen. 6, 687: *venisti tandem* . . . Lakatosnál: Itt vagy hát? győzött . . ., megtartva a lassú sorkezdést, de a három egytagú szóval a vers sóhajszerűségét egy kicsit megtörve.)

A szórend tekintetében hasonló a helyzet, mint a metrikai finomságokban. Éppen, mert Lakatos szórendje általában sima, érezzük az inverziókat sokszor olyan hatásosnak. Itt is csak egy példa: Lenne Ulixés hive, dolops vagy myrmidon ámbár (Aen. 2, 8) a kötőszónak a sor végére való vetésével annak erejét fokozza «még -a . . . is, bármennyire» erejűvé, s amellett egy latin szórendi sajátságot is megcsillant, a versnek az összetartozó szavakkal való bekeretezését. (Kár viszont, hogy a sor három adónisi sorra bomlik.) Ezért nem kifogásolnám az «azonban» szónak a sor végére vetését sem olyan esetekben, mint pl. Aen. 10, 185 (ami utána következik azonban, az szinte az érthetetlenségig zsúfolt).

A vers simaságával izgató ellentétben áll olykor a kifejezés meredeksége. Hogy mindjárt a szónál maradjunk, így lesznek a paripák Georg. 2, 145-ben meredek-ek, s bár ez sem képzetteremtés nélkül való (a meredek ágaskodást idézheti), kissé talán túlságosan is pontos visszaadása az *arduus*-nak. A szavak alkotásában máskor is merész a fordító: pl. járomszűz (G. 4, 540), szavak új értelmi lehetőségeit segíti kibomlani: a 'nyilall' igét szürkültebb értelemben használjuk ma, ő visszaadja eredeti értékét, mikor azt írja (G. 4, 226): élve nyilall a magasba (ti. a lélek), vagyis nyílként röppen a magasba. Ez a szokatlan merészség néha egész sorokra is kiterjed; hogy megint csak a Georgicából idézzünk példát (hiszen ez nem jelent meg külön, nem írtak róla ismertetést külön),

2, 142 így hangzik: *nec galeis densisque virum seges horruit hastis*. A *horruit*-ot a fordítók általában elsimították ('sarjadt' stb.; Marót kísérelte meg visszaadni a 'tüskélt' szóval), Lakatos nem: Dárdakalász, sisakos hős nem borzadt ki belőle. A borzadni igének általában valamitől félni jelentése van, Lakatos itt más árnyalatot csihol ki belőle, a borzasságot és a borzalmat keltést. Hasonló szokatlan szerkezettel («felgyulni tehozzád») fűszerezve ad vissza egy másik, ugyancsak nehezen fordítható, mert kommentálást igénylő helyet (G. 2, 483—4). E szokatlanságok itt-ott talán túl is lépik azt, amit Vergilius megenged magának, de semmiképp sem azt a mértéket, amelyet az olvasó a simán (sosem laposan !) áradó szövegben élvezni tudna. Ezáltal nyer Vergilius talán valamivel nyugodtabb szövege sajátosan feszült, izgatott jelleget, de ezáltal kerül közel is a mai feszült, izgatott kor olvasójához. Így lesz Lakatos műve nemcsak egy nagy klasszikus kiemelkedő fordítása, hanem önmagában is mai irodalmi mű. A fordító, Catullusra emlékeztető fordulattal arról beszél, hogy szeretné, ha munkája száz és még több év múlva is fordítás lenne. Azt hiszem nemcsak fordítás lesz száz év múlva és később is, hanem irodalmunk önálló értéke, szerves része.

RITOÓK ZSIGMOND

ÜRÖGDI GYÖRGY: KLEOPÁTRA. Gondolat 1972. 274 l. + 38 tábla

Ürögdi György könyve a világtörténelem egyik igen érdekes személyiségéről, VII. Kleopátráról, az érdeklődő közönség számára íródott. A szerző célja az volt, hogy a képet, amely a köztudatban az antik történetírás nyomán kialakult a királynőről, a modern kutatás eredményei alapján átformálja olvasóiban, úgy állítsa elénk Kleopátrát, mint politikus uralkodót, egy forrongó időszak kiemelkedő egyéniségét.

E célkitűzésének megfelelően a szerző nem elégszik meg az utolsó egyiptomi királynő életrajzának puszta elbeszélésével, hanem a tárgyalt korszak történeti előzményeiről is részletesen ír, Kleopátra tevékenységét pedig az egész Mediterraneum területén követi.

Könyvének első része a Ptolemaios-dinasztia történetét XI. Ptolemaios (II.) Alexandros végrendeletéig tárgyalja. E végrendeletben a király több más hellénisztikus uralkodóhoz (Ptolemaios Apion, III. Attalos) hasonlóan Rómára hagyta országát. Egyiptom különleges helyzete és a római belpolitikai viszonyok azonban a végrendelet keltétől több mint fél évszázadig halogatták annak érvényesítését. Erre az időszakra esik XII. Ptolemaios Aulétés és VII. Kleopátra uralkodása. A könyv második része foglalkozik Aulétés idejével. Részletesen leírja a gyengének és korruptnak jellemzett király szégyenletes kálváriáját Rómában, majd pedig léha uralkodását Alexandriában, amely mint mélypont, valószínűleg Kleopátrát is megbotránkoztatta, és arra indította, hogy célratörő és aktív politikájával kiküszöbölje az uralkodóház becsületén esett csorbát, visszaidézze az első nagy Ptolemaiosok dicsőséges uralkodását (106). A harmadik rész Kleopátrának Caesarral való találkozásával kezdődik, tartalmazza az Alexandriai Háborút, Kleopátra római tartózkodását, és Caesar tetteinek útvonalán haladva egészen az imperator haláláig tart. A negyedik rész, ami az egész mű második felét teszi ki, maga a Caesar halála utáni római történelem, melynek főszereplője ez esetben Antonius, ill. Kleopátra. Halálukkal végződik a könyv.

Ürögdi György Kleopátrája végig érdekes olvasmány, és kitűzött célját is elérte, amennyiben sikerült az inkább csak asszonyi vonzerejéről, léha szórakozásairól és költekezéséről ismert királynőt nagyformátumú politikusként, igazi uralkodóként bemutatnia. Olyan emberként, aki Caesarnak is társa tudott lenni, Antoniusnál pedig valószínűleg sokkal taktikusabb, rugalmasabb és céltudatosabb elme volt. Felvet azonban a könyv olyan problémákat is, amelyeket nem old meg a szerző. Ilyen Kleopátrának apjához, az alexandriaiakhoz, valamint az őslakókhoz való viszonya.

A Földközi-tenger medencéjében Sulla korától kezdve már nem lehetett Rómától független politikát folytatni, amit Egyiptomra vonatkozólag a már említett végrendelet is bizonyít. E tekintetben tehát Ptolemaios Aulétés és Kleopátra történelmileg azonos helyzetben uralkodtak. Birodalmuk hatalmas gazdagsága szinte behozhatatlan előnyt jelentett volna a polgárháborúk korzsakában a végrendeletet érvényesítő bármely római politikusnak vagy pártnak. Az egymással versengő erők bizonyos egyensúlyának is köszönhető, hogy erre 50 éven át nem került sor. Az azonban valószínű, hogy nemcsak Antoniusnak volt szüksége Kleopátrára, hanem Caesarnak is, sőt, Pompeiusnak is Aulétésre. Az egyiptomi uralkodónak volt miről tárgyalnia Rómában, bár talán egyetlen katonája sem volt. Nagy kérdés, hogy az erényes Cato vajon Aulétést akarta-e megkímélni

a megalázkodástól vagy pedig a római államéletet Aulétés pénzétől, amikor római útjáról igyekezett a királyt lebeszélni. Aulétés tehát a számára egyetlán járható úton haladt, és azon célhoz is ért.

Fontosabb azonban a fentieknél az egyiptomi belpolitikai kép, melynek szereplői közül a szerző igen jól jellemzi az alexandriaiakat, valamint a római nyomást, viszonylag kevés szó esik azonban az egyiptomiakról, ill. az uralkodóháznak hozzájuk való viszonyáról. Ennek oka nyilván a források szűkösségében keresendő. Pedig éppen az utolsó Ptolemaiosok alatt, úgy tűnik, mintha a figyelem kissé feléjük fordulna.

A hajdani görög—makedón hadsereg, amely csaknem 300 évvel korábban meghódította Egyiptomot, és aztán az első Ptolemaiosokkal az élen megvédte a többi diadochos ellen, fegyverrel szerzett előjogokat élvezett az egyiptomiak rovására, amelyeket nemcsak az őslakók ellenében tudott megvédelmezni, hanem a külső ellenséggel szemben is. Jogutódja, az alexandriai polgárság azonban már csak here módra élvezte ezeket a kiváltságokat, vajmi keveset tudott érte nyújtani. Többek között ennek következménye volt az a kiszolgáltatottság, amely Egyiptom külpolitikai pozícióit annyira meggyengítette. A Ptolemaios-dinasztia utolsó uralkodói ebben a helyzetben logikus lépésként közeledtek az őslakosság felé, sőt, talán déli szomszédaik felé is (M. Grant, Cleopatra. London 1972. 20). Valószínűleg ebben a tényben keresendő annak az antipátiának az oka, amellyel Alexandria népe Ptolemaios Aulétés és Kleopátra tevékenységét figyelte. A római orientáció egy új, fölöttük is uralkodó réteg kialakulásával, az egyiptomiak fokozódó megbecsülése pedig az egykori hódítók és a meghódoltak közötti különbség elmosódásával fenyegetett. Ilyen összefüggésben érdekes Kleopátra nagy nyelvtudása, amely nemcsak az egyiptomi, de több más afrikai nyelvre is kiterjedt. Tudományát nyilván apja gondoskodásának köszönhette. Fontossá válik az a Malalas hely is (Chronica 10.), melynek nyomán Grant feltételezi, hogy Kleopátra, trónfosztásától Caesar Alexandriába érkezéséig Felső-Egyiptomban rejtőzködött (i. m. 52).

Az egyiptomiak felé való közeledést mutatja az utolsó Ptolemaiosok valláspolitikája, és annak propagandája is, amely sokkal jelentősebb annál, hogysem a «szokványos hírverés» megjelöléssel kielégítően jellemezhetnénk. Az első Ptolemaiosok óta, akik birodalmuk belső stabilitásának kialakításakor szükségszerűen jutottak el egy olyan kultusz bevezetéséig, amely az őslakók és a görögök számára egyaránt elfogadható (lásd a Sarapis kultuszt), éppen Aulétés és nyomában Kleopártra voltak azok, akik a legtöbb energiát fordították az egyiptomiak papjainak megnyerésére, templomaik díszítésére és saját személyük kultikus elfogadtatására. Aulétés kultuszneve — Theos Philopatór Philadelphos Neos Dionysos — az egyiptomiak számára mint új Osiris volt értelmezhető, Kleopátra pedig saját maga és fia (Kaisarion) köré Isis és Horus tiszteletét fonta, amint ezt a szerző is hangsúlyozza (125).

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Ptolemaios Aulétés és VII. Kleopátra uralkodása között nincs olyan nagy elvi szakadék, amint azt a szerző állítja, az pedig még valószínűtlenebb, hogy Kleopátra megvetette volna apját. Ezzel ellentétben, úgy látszik, hogy Aulétés maga készítette fel leányát az uralkodásra, aki az apja által megkezdett úton haladt. Az sem lehetetlen, hogy a király utolsó hónapjaiban társuralkodója volt. Mindkettejük politikáját az őslakosság fokozott figyelembevétele jellemezte, amiből egy az addiginál stabilabb társadalmi szerkezet jöhetett volna létre Egyiptomban. Mivel azonban az egész Mediterrán térség Róma közvetlen érdekszférája volt, a hellénisztikus Egyiptom utolsó uralkodói csak látszólag politizálhattak függetlenül. Mozgási lehetőségeiket a polgárháború cikk-cakkjai határozták meg. A Birodalom belső ellentéteinek végső kiéleződésekor Kleopátrának csatlakoznia kellett az egyik oldalhoz, és mivel föl tudta mérni, hogy csatlakozása milyen erőt jelent Antonius oldalán, felcsillant előtte a ptolemaiosi birodalom restaurálásának lehetősége. Ez a lehetőség azonban nem vált valóra, és Kleopátra elbukott, mint annyi más jelentékeny politikus a polgárháború folyamán. Ennek a küzdelemnek csak egyetlen győztese lehetett.

Ürögdi György szándéka szerint nem új forrásokat feltáró, hanem az eddigi szakirodalomra támaszkodó ismeretterjesztő jellegű műve ennek a folyamatnak kétségtelenül leglényegesebb oldalát ragadta meg, amikor a hangsúlyt Kleopátrának Caesarhoz, ill. Antoniushoz fűződő kapcsolatára helyezte. A fentiek bővebb elemzésével azonban még teljesebb képet adhatott volna a királynőről.

A kötetet a könyvben szereplő személyiségek portréi, és a korra jellemző egyéb műalkotások illusztrálják, melyekkel kapcsolatban csak annyit jegyeznék meg, hogy kívánatos lett volna a képaláírások gondosabb megfogalmazása, tárgyi tévedések elkerülése. Bár nem a szűk szakmának szóló kiadványról van szó, mégis kitenném a kérdőjelet a nem teljesen bizonyos adatok (pl. ikonográfiai azonosítások) mellé. Jelenleg nincs olyan szobormű, melyet minden kétséget kizáróan Kleopátra képmásának tarthatnánk, ugyan-

akkor lehetett volna közölni néhány éremképet, amelyek alapján a szobrokat azonosítani próbálják. Ugyancsak vita tárgya még, hogyan pusztult el az Alexandriai Könyvtár, ne írjuk tehát feltétel nélkül Caesar rovására e pótolhatatlan gyűjtemény elhamvadását.

REDŐ FERENC

APULEIUS: A MÁGIÁRÓL. VIRÁGOSKERT. Fordította *DÉTSHY MIHÁLY*. Az utószót írta *SZEPESSY TIBOR*. Magyar Helikon. Budapest 1974. 209 lap.

Kitűnő gondolat volt a kiadótól a regénye révén a legnépszerűbb antik szerzők közé tartozó Apuleius két másik fennmaradt szépirodalmi művének első magyar kiadása. Nemcsak Az aranyszamár hátttereként érdekesek, hanem önmagukban is: «A mágiáról» címen ismert védőbeszéde életrajzi és művelődéstörténeti érdekessége mellett, mint a törvényszéki védőbeszéd egyetlen ismert császárkori római példája, a Florida megint csak művelődéstörténeti kuriózumanyaga miatt, és mint a császárkori beszédművészet és prózaírás egy fontos irányzatának kimagasló képviselője. Mindkettő, ha nem is mai, de antik értelemben a szépirodalom körébe tartozott, szerzőjük igénye megírásukkor legföljebb más volt, de aligha kisebb, mint a Metamorphoses-nál. A Florida megítélésénél mindenesetre nem szabad elfelejteni, hogy ránk maradt formájában, tehát kompozíciójában és összeállításában nem Apuleius műve, hanem későbbi válogatás, amelynek szempontjaiért a szerző nem felelős.

« A mult, az édes, / mindig szeszélyes, / ki tudja, mikor / mivé alakul» — írta egy fiatalkori versében az új magyar irodalom legkiválóbb antik-fordítója, Devecseri Gábor. Kevés jobb példa akad erre: az antikvitásnak és elsősorban az ókori művészetnek arra a képességére, hogy mindig új arcát mutassa a benne mindig saját magát kereső jelennek, mint Apuleiusé. Eduard Norden, az antik prózaírás művészetének mint autonóm művészetnek úgyszólván felfedezője hetven évvel ezelőtt a Die antike Kunstprosaban a római nyelv prostituálójának nevezte Apuleiust, és megdöbbent azon, hogy «ugyanebben a hetéra-öltözetben» nem átallott nyilvános szónokként is fellépni, sőt még sikert is aratott, annyira, hogy «hallgatóit, köztük a legfőbb állami tisztviselőt extázisba hozta». Az, hogy Norden véleménye ma aligha talál védelmezőt, nem a nagy tudós személyének vagy klasszikus műve értékének a lebecsülése, mindössze azt mutatja, hogy mást keresett, és ennek megfelelően mást talált az ókori klasszikus irodalomban, mint a mai olvasók túlnyomó része, legalábbis azok, akik eleven olvasmányért nyúlnak az ókori irodalmakhoz.

Mert ezek közé tartozik a fordító, Détshy Mihály, egyike azoknak a nagyon keveseknek, akik élő olvasmány-élményüket osztják meg mint fordítók a latinul vagy görögül nem tudókkal. Sem a klasszika-filológia, sem a fordítás nem foglalkozása, a legnemesebb értelemben vett dilettáns, akit a gyönyörködés vágya vonz az antik írókhoz, ezért nem ismer «feladatokat», azt fordítja, ami a legközelebb áll hozzá, és ebben Nordennel homlokegyenest ellenkező fronton áll, ha nem is klasszikus elődök nélkül; azok között, akiknek egyike, Puskin vallotta meg az Anyeginben: «Én Apuleiust óraszámra, / de Cicerót nem olvasám» (Bérczy Károly fordítása). Kedvenceit a császárkori prózairodalomból válogatja, és nem meglepetés, hogy a Daphnis és Chloé, majd Lukianos művei után most Apuleius fordításához támadt kedve. A kedvből született fordítás öröme érződik elsősorban «A mágiáról» átültetésén, s érthető módon kevésbé a Florida bravúrdarabjaiban. Érezhetően szívesebben bocsátotta meg Apuleiusnak a védőbeszéd olykor Ciceróhoz közelítő stílusát, mint a Florida némely darabjának önkellető bombasztikusságát. Mert a két mű két teljesen különböző fordítói feladat. Már a reneszánsz idején megfigyelték, hogy Apuleius minden művében másfajta, a tárgyhoz illő stílust használ, az antik stíluselmélet alaptételének megfelelően (ezért még Norden is megenyhült vele szemben). Ez a stíluselmélet már az i. e. 5. században megkezdte a prózaírás ritmikus törvényeinek vizsgálatát, illetve kidolgozását is, s a császárkorban régóta ismeretes volt, hogy az egyes prózai műfajoknak ugyanúgy megvan a maguk sajátos zenéje, s ezen belül a próza egy-egy nagy mesterének sajátos hangja, mint a költészetben. Az antik prózafordítások már-már ijesztő színvonalkülönbsége a versfordításokkal szemben a huszadik századi magyar műfordításirodalomban nem utolsósorban abból adódik, hogy az antik prózaírásnak ezeket a zenei elemeit a fordítók vagy nem ismerik, vagy kezelni nem tudják (kivételként elsősorban Révay József késői prózafordításait kell megemlíteni, Az aranyszamár utolsó változatát és Seneca Vigasztalásait).

Détshy kitűnő nyelvtudása számára az antik szöveg tárgyi megértése nem jelentett problémát. Az ilyen jellegű megjegyzések a fordítással kapcsolatban inkább csak a klasszikus antik szövegek interpretációs problémáinak kimeríthetetlenségét bizonyítják. Két példa a Florida-ból. C. 3: Marsyas beszédében a maga és Apollo közti különbséget úgy jellemzi, hogy ő *arte tibicen et fortuna egenus*, Apollo viszont *arte multiscius et fortuna opulentus;* a fordításban: M. «csupán a fuvolázásban művész, meg hogy sorsa milyen mostoha», A. «sokféle művészet tudója, s mint dédelgeti a sors». Itt elsikkad az *ars* és *fortuna* nagy jövőjű, a reneszánsz gondolatvilágában írásban és képben kiterebélyesedő éles, szinte jelszószerűen hangsúlyozott szembeállítása. C. 20 végén: *Karthago Africae Musa caelestis, Karthago Camena togatorum;* Musa és Camena itt Apuleius számára a görög és latin kultúrát összefoglaló egyetemességet fejezte ki, azt, hogy Karthágó mind kettőnek egyaránt otthona; ez a gondolat elvész a fordításban: «Carthago Africa égi Múzsája, Carthago a tanult emberek igazi ihletője.»

Méltánytalanság volna ilyesmiket a fordítás hibájául felróni; akiket hasonló problémák közelebbről érdekelnek, úgysem kerülhetik ki az eredeti szövegek ismeretét. A fő feladatának a fordító nyilvánvalóan és érthetően az apuleiusi próza magyar megszólaltatását tekintette. Saját igényessége munkájával szemben felbátorítja olvasóját, hogy a maga igényeivel jóval messzebb menjen el annál, mint amire általában a görög és latin prózafordítások rászoktatták, hogy felvesse a kérdést, mit és hogyan sikerült az antik műpróza fent említett poétikai sajátosságaiból Apuleius magyar megszólaltatásának hitelessé tételére és részben a magyar próza kifejezési skálájának gazdagítására is a fordításnak visszaadni. Détshynek ösztönös érzéke van az antik próza zenéjéhez, és ahhoz is, ami ezen belül Apuleius sajátos hangja. Ezt tanúsítja már a két mű fordításának stíluskülönbsége is, nemkülönben az Apuleiusra annyira jellemző szójátékok, az azonos szótagszámú, azonos végződésű és a mondatban azonos funkciójú kis részek olykor bravúros fordítása, mint a tökéletesen apuleiusi mondat a Florida c. 3 végén: « Így Marsyas lakolt daláért meg viadaláért» *(M. in poenam cecinit et cecidit)*, sőt a befejezés még tovább fokozza a zenei hatást: «mert bizony restellte Apollo az ilyen olcsó diadalt» — ez már a fordító saját leleménye, Apuleius szellemében. Vagy ugyanebben a fejezetben: Marsyas versenyre kelt Apollóval, «rut a szépségessel, bárdolatlan a kimüvelttel, barom az istennel». Nem véletlen, hogy az ilyen példák főként a Floridából kínálkoznak, ez a két mű stílusának fent említett különbségéből adódik. A Védőbeszéd-ben azonban még több a bravúros megoldás, nem annyira egyes kiragadható mondatokban, mint inkább egész részek kidolgozásában.

Ezek mutatják, mire képes Détshy — kevesedmagával a mai antik-fordítók közül. Ami hiányzik a fordításokból, az mindezeknek a stíluseszközöknek tudatos és rendszeres alkalmazása. Az antik próza zenei hatásának egyik legfontosabb elemére, a ritmikus clausulákra, mondatvégekre Détshynek láthatólag kevés gondja van, s a fentebb idézettekhez hasonló csillogó megoldások tompábbakkal, fénytelenebbekkel váltakoznak, olykor nemcsak zeneileg, hanem értelmileg sem állnak az eredeti szintjén *(carmina senis:* «aggkori alkotása», Apol. 37, vagy a mű befejezése: «bizvást tarthatom tiszteletben itéletedet, semmint tartanom kelljen hatalmadtól;» átsiklás az olyan részek zenei felépítése fölött, mint Flor. 1: *colliculus sepimine consecratus vel truncus dolamine effigiatus vel cespes libamine umigatus vel lapis unguine delibutus;* Flor. 4 vége: *item pallio cadavera operiri et philosophos amiciri*, a fordítás: «meg aztán lepelbe a halottakat is burkolják, és a filozófusok is ilyenbe burkolóznak;» Flor. 5 vége: *si comoedia est, faveris, si philosophus, didiceris:* «ha komédia, tapsolhattok, ha filozófus *ad elő, akkor meg* tanulhattok» — itt a fölösleges betoldás tönkretette a zenei ritmust). Ezeket a példákat éppen Détshy fordításával kapcsolatban említeni súlyos igazságtalanság volna, ha nem éppen ő mutatta volna meg ugyanebben a fordításában is, mi mindent lehet megvalósítani az eredeti zenéjéből és milyen igényeket lehet — s előbb-utóbb kell is — antik prózaírók magyar fordításaival szemben támasztani. Egyenetlenségeivel, olykor-olykor elszunyókálásaival is a legszebb, legfrissebb és leggazdagabb antik prózafordításaink egyike az elmúlt negyedszázadban. A fordítást kísérő jegyzetei pontosak és rövidek, antik műveltségének mély megalapozottságát bizonyítják.

A versidézeteket Kárpáty Csilla és Szepessy Tibor fordította, részben pedig meglevő fordításokból vették át — nem mindig pontosan (129. lap: a vergiliusi hexameter rossz; 158. lap: a Plautus-idézetből egy szótag hiányzik, nyilván «titőletek»). Olyan színvonalú fordító esetében, mint Détshy, nincs sok értelme az általánossá vált gyakorlatnak, hogy a prózafordítások versbetéteit más fordítja: a Détshyéhez hasonló igényű prózafordítás nem kisebb feladat egy hexameter vagy iambikus senarius lefordításánál.

Szepessy Tibor utószavának most is, mint mindig, atmoszférája van. Anélkül, hogy a lexikális tudnivalókat mellőzné, szellemi hidat ver a bemutatott szerző és a mi

korunk közt, amelynek túlsó pillére az antik kultúra széles körű ismeretére van alapozva. Tudomásul kell vennünk, hogy az antik irodalomról szóló esszék legfőbb publikálási területe az elmúlt évtizedekben és ma is a fordításokhoz írt kísérő tanulmány; ami lényegeset nálunk az ókori klasszikus irodalmakról az utóbbi negyedszázadban mondtak, amiben a Péterfy és Németh László tanulmányainak hagyományát, az antik művek emberi tartalmának feltárását folytatták, az túlnyomórészt ilyen alkalmakkor történt; ókori irodalomtörténetírásunk mai szintjét általában sokkal kedvezőbben mutatják be az «utószavak», mint az akadémiai folyóiratokban megjelent tanulmányok, s az már természetükből és megjelenési körülményeikből adódik, hogy sokkal többet is tettek amazoknál a görög és római irodalom széles körű megértetésére. Szepessy azok közé tartozik, akiknek ilyen tanulmányai mindig élvezetes és gondolatokat kiváltó olvasmányok, sokszor első felvetései ötleteknek, amelyeknek tudományos hitelesítése a jövő feladata. Ilyen az Apuleius-tanulmány is. A Védőbeszéd elmondásának légkörét kitűnően eleveníti meg — ez és az író jellemzése a legértékesebb része. A Virágoskert válogatásának szempontja nem látszik olyan homályosnak, mint gondolja: maga a cím utal rá, hogy ezúttal is, mint annyi hasonló esetben, a tarkaság és a változatosság volt a fő szempont. S talán nem mindenki fog vele egyetérteni a mágia vádjának felújításában Apuleius ellen. Érvei nem állnak szilárdabb alapokon, mint az ókori vádlókéi. Apuleius megnyerő külsejű ember volt, s a testi szépségnek bizonyos mágikus szertartásoknál fontos szerep jutott, — fogápolószert küldött valakinek, és «aki orvosságot össze tudott állítani, akár varázsszert is készíthetett» (182. lap) —, de a vád fennállásának lehetőségét még egy Claudius Maximusnál rosszhiszeműbb és a törvényesség iránt kevesebb érzékű bíró sem tekinthetné bizonyítéknak a vád jogosságára. Nem egészen felel meg a tényeknek az, hogy Apuleius nem tagadja a mágiával való foglalkozás vádját: a 27. fejezetben kifejezetten alaptalanoknak és együgyűeknek *(vana et inepta)* mondja azokat a bizonyítékokat, amiket ellen felhoztak. Csak ha nagyon szeretnénk, lehet ebből azt, kiolvasni hogy mások viszont, amiket nem említettek, alaposak. Apuleius tájékozottságát a mágia elméletében, ami műveiből kitűnik, Szepessy súlyos érvnek tekinti ellene: «elhiggyük neki, hogy a mágiának csak elméletében volt járatos, s gyakorlatával mit sem törődött?» (185). Ez az érvelés, ha helytálló, nehéz helyzetbe hozza mondjuk Agatha Christie-t vagy Rejtő Jenőt, akik káprázatos elméleti jártasságról tettek tanúságot olyan bűnök egész sorának elkövetési módjában, amelyeknek mindegyike halálbüntetést érdemel. S hogy ítéljünk a Wälsungvér vagy A kiválasztott Thomas Mannjáról? Szent Ágoston idézett tanúságát is nehéz itt perdöntőnek elfogadni — ő még azt is feltételezte Apuleiusról, hogy tényleg szamárrá változott. Így mindebből a Szepessy által feltett végső kérdésekre az övével ellentétes felelet adódik: «Elképzelhető lenne, hogy Apuleiust csak a vita hevében tették meg mágusnak a kereszténység forrófejű ellenfelei?» — Tökéletesen. «Avagy az lett volna mágusi hírnevének egyetlen alapja, hogy valaha perbe fogták, és éppen a mágia gyanúja miatt?» — Minden bizonnyal. Ezért kissé kényelmetlenül érzi magát az olvasó, mikor az utolsó lapon a sok alaptalan gyanúsításból már nemcsak vád, hanem egyenesen ítélet lesz, igaz, az enyhítő körülmények figyelembevételével: «Ő a mágiának azt a válfaját művelte, melyet már az ókorban megkülönböztettek a varázslás alantas formáitól» . . . «Hogy még így is zsákutcába tévedt? Igaz.» A mentség: olthatatlan kíváncsiság, tudásszomj, kísérletező kedv — a tárgyaláson aligha lett volna elég a felmentéshez. De a gyanúsításoknak ebből a csupa látszatból font hálójából kiszabadíthatja a költőt az, ha a mágiát kevésbé szigorúan és az Apuleius korabeli művelt városi polgárság felfogásának inkább megfelelően értelmezzük. A klasszikus görög és római vallás felbomlása idején, a keleti kultuszok beáramlásakor, a misztériumvallások felvirágzása során olyan vallástörténeti helyzet alakult ki a művelt «pogányság» körében, amelyben a mágia tudományos vallástörténeti meghatározásával keveset lehet kezdeni. Apuleiust szenvedélyesen érdekelte kora minden fajta és minden szintű vallási megnyilvánulása, érdekelte a kutatás fokán éppúgy, mint az eleven megismerés fokán. Abban a körben, amelyben élt, mágia vagy nem mágia gyakran nézőpont kérdése volt, nem ténykérdés. Valószínű, hogy kíváncsisága a mágia minden számára hozzáférhető formájának megismeréséhez elhajtotta, de ez nem jelenti azt, hogy azonosult azzal, amit megismert. Mindabból, amit tudunk róla, úgy tűnik, hogy ha mágián a *religio* ellentétét értjük, a Metamorphoses szerzője biztosan nem volt *irreligiosus*.

A kötet az Európa Könyvkiadó egy új sorozatában jelent meg, amely «Az ókori irodalom kiskönyvtára» címet viseli. Amennyire örömet kelt az új sorozat megindulása, amelynek célja az ókori irodalmaknak a hagyományosnál jóval tágabb keretek közti megismertetése a magyar olvasókkal, annyira lehangoló a címe. Mindenesetre az Apuleius-kötet alapján is remélni lehet, hogy a kötetek tartalma rácáfol a század elejei vidéki udvarházak poros unalmát szuggeráló sorozatcímre, amely az antik irodalmak idejét-

múltságának amúgy is elterjedt hitét erősíti, nem pedig az érdeklődést csigázza fel azoknak a magyar nyelv számára eddig meghódítatlan területei iránt — ami pedig láthatóan a sorozat megindításának fő célja volt.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

EGY RÉVAY-FORDÍTÁS ÜRÜGYÉN

APOLLONIUS KIRÁLYFI. Elveszett görög mű V. századi latin feldolgozásban. Fordította *RÉVAY JÓZSEF*. Illusztrálta Kass János. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973. 218 lap.

Elolvastam, kezdhetném valahogy Phótios modorában, Apollonius királyfi Révay magyarította históriáját. Filológus-lelkem ugyan berzenkedett egy kicsit, mikor később, némi nyomozás után felfedeztem, hogy a fordítás alapjául nem A. Riese, nem is M. Ring lassacskán száz esztendős, rég elavult, de még mindig leghasználhatóbb kiadásai (Lipsiae, ²1893 illetve Posen—Leipzig, 1888), hanem J. Lapaume-nak G. A. Hirschig Erotici Scriptores-ében közölt változata (Paris, 1856, p. 611—628) szolgált, melyet idestova ötven évvel ezelőtt is «nevetséges»-nek bélyegeztek a standard irodalomtörténetek; mindez azonban, be kell vallanom, csak utólag derült ki, s legfeljebb visszamenőleg árnyékolta be némiképp az olvasás örömét. Mert, mint filológiai szempontoktól eleinte cseppet sem befolyásolt olvasó, zavartalan élvezettel mélyedtem el Révay magyarításában, s fordításának hála, megint érteni véltem, miért volt ez a naiv, logikára és valószínűségre lépten-nyomon fittyet hányó történet olyan népszerű a középkorban, hogyan ihlethette meg az igénytelen Historia Apollonii regis Tyri magát Shakespeare-t is.

Igaz, az is kiderült nemsokára, hogy a fordítás megoldásaival, fordulataival akárhányszor perbe lehetne szállnom. *Species pulchritudinis ei (sc. puellae) cresceret*, olvasom az eredetiben (1. c.), «szépségének híre egyre növekedett», mondja Révay, s én nem vagyok egészen biztos benne, jogosult-e a *species*-t «hír»-rel visszaadni; *quis. . .regni thorum ausus est violare, nec timuit regem*, hangzik a kérdés kevéssel utóbb (2. c.), viszont a magyarban csak «ki. . .merészelte bemocskolni. . .a fejedelmi ágyat» áll, a *nec timuit regem* elsikkadt valahogy; a *mortem peto, mortis mihi remedium placet* (2. c.) kifejezésnek Révaynál a «halálban keresek orvosságot» felel meg, s megint töprengőbe esem, szabad-e az eredeti lélektanilag igencsak megalapozott tautológiáját egyszerűsíteni, vagy az egy sorral lejjebb ismétlődő *mortis remedium* fordulatot egészen más módon tolmácsolni, mint előbb, bármilyen frappáns volna is önmagában az «öngyilkosságot forgat a fejében» változat; s amikor a *rex. . .simulata mente, ostendebat se civibus suis pium genitorem* (3. c.) helyén a magyarban azt találom, hogy «a. . .király, képmutató módon, úgy viselkedett eddig, mint népének kegyes atyja», egyenesen Révay értelmezésébe köthetek bele, mert — a szövegösszefüggésből világos — nem «népének kegyes atyjaként» viselkedett «eddig» a király, hanem «mostantól is kegyes atyaként (értsd: leánya kegyes atyjaként) mutatta magát alattvalói előtt», mialatt *intra domesticos. . .parietes maritum se suae filiae laetabatur*, tehát az inkriminált «képmutatás» éppen a vérfertőző viszony és a kifelé kínosan őrzött tisztes látszat kettősségében áll!

Folytathatnám még, de — cseppben a tenger — a találomra kipécézett néhány példa is jól mutatja, hogy Révay fordításában lehet találni vitatható megoldásokat, bizony akadnak benne kisebb-nagyobb hiányok, vannak túlságosan is merész összevonásai és tömörítései, mi több, hellyel-közzel értelmezésbeli félrecsúszásoktól sem mentes. Egy dolgot azonban legszőrösebb szívű kritikusának is el kell ismernie, s ez, szerényen, ám határozottan állítom, az antikvitás megismertetése, kivált pedig megkedveltetése szempontjából többet nyom a latban, mint az ellene felhozható filológiai ellenvetések: Révay tudta, már Pázmány óta aranyszabály, úgy kell fordítani, «hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem olyan kedvesen folyna, mintha először magyar embertől magyarul íratott volna». Ami, Illyés Gyula szellemes paradoxonával élve, annyit tesz, hogy a jó műfordító nem ezt vagy amazt az idegen nyelvet, hanem saját anyanyelvét tartozik ismerni elsősorban. Hát Révay ismeri, bármit ültet át, az valóban magyarul szól! S ha az imént, Apollonius királyfi históriáját szemrevéve, bőven ecseteltem, milyen aggályokat kelt bennem Révay szövegválasztása, sőt, akárhány fordítói megoldása is, most még bővebben beszélhetnék nyelvi leleményeiről és telitalálatairól. De hadd ne legyek kénytelen agyonmagyarázni, ami érvek és bizonyítás nélkül, első látásra is nyilvánvaló: hogy ennek a fordításának is íze, sava-borsa van, hogy ez is eleven, árnyalt, invenciózus, akár a többi. Szabadjon inkább a teljesítmény eredőinek nyomozásához igénybe vennem az olvasó türelmét.

Nehogy úgy tűnjék, illetéktelenül messze kalandozom tárgyamtól, időszerű megjegyeznem, hogy az Apollonius királyfi históriájának lakhelyet nyújtó, 2×3 centiméteres, liliputi termetű könyvecske, mely legfeljebb az illusztráció korlátlan élvezetét engedi meg, de a szövegét csupán a sasszemű olvasók kiváltságos rétegének biztosítja, amely tehát nem a nagyközönség, nem is a filológusok, hanem elsősorban a gyűjtők számára készült, más szóval nem fogyasztási cikk, hanem vitrinbe kívánkozó luxusholmi, mint ilyen, szakfolyóiratban nem is igen érdemelne ismertetést. Annál is kevésbé, mert még csak nem is a fordító hagyatékából előkerült újdonság, bár önállóan most jelenik meg először: gyűjtemény keretében, antológiában viszont szerepelt már, akárki rálapozhat A szerelmes delfin című Révay-válogatás vége felé (p. 405—452). De ha recenziót nem is feltétlenül indokol ez a mini-könyv, szerfölött szabító ürügy arra, hogy elelmélkedjem egy kicsit a szerzőjéről.

Révay titkát voltaképp nem nehéz megfejteni, fordítás-köteteinek lajstroma kéretlenül is kivallja. Nézzük csak: a latinista, a császárkor irodalmát búvárló tudós előbb saját házatáján néz körül, Petroniuson és Apuleiuson kezdi a magyarítást; s a latin regényhez aztán élete végéig hű marad, nemcsak azzal, hogy egyre újabb és újabb kiadásokban rendezi sajtó alá mind Petroniust (Trimalchio lakomája, 1920, 1943, 1958), mind Apuleiust (Amor és Psyche, 1921, Az aranyszamár, 1924, 1942, 1949, 1957, 1959, 1963, 1964), hanem azzal is, hogy lefordítja mellékjük harmadiknak a Historia Apollonii regis Tyri-t. Innen, a latin regény talajáról néz szét, már nagyon korán, a szomszédságban, innen kiindulva hódítja meg a koracsászárkori novellisztika (Lukianos: Szép lányok egymás közt, 1920; Igaz história, 1922; A csodaszamár, 1943; Dión Chrysostomos: A boldog vadászok — Euboikos, 1942) és a regényes történetírás (Suetonius: Nero, 1922) egy-egy darabját; utóbb pedig, néhány nagyszabású antológiában, szinte az egész antik elbeszélő irodalmat végigpásztázza (Szentek legendái, 1927; A császári Róma, 1957; A boldog vadászok, 1959; A szerelmes delfin, 1962; A leány meg az isten, 1968), a «nagyok», Hérodotos és Platón, Xenophón és Plutarchos, Plinius és Suetonius mellett több tucat, magyarul addig egyáltalán nem, vagy csak alig ismert szerzőt szólaltatva meg, Ktésiastól, Timaiostól és Charéstől kezdve, Parthenioson, Phlegónon és Alkiphrónon át, egészen Ailianosig, Iulianusig és Aristainetosig. És, ámbár olykor műfajilag távolabb eső vidékekre is ki-kiruccant, Senecához (Vigasztalások, 1959, 1967) vagy Iosephus Flaviushoz (A zsidók története, 1946, 1966; A zsidó háború, 1948, 1957, 1958, 1963, 1964), műfordítói zsákmányát továbbra sem máshol: a császárkornak szívéhez legközelebb fekvő tájain szedte.

Kerek félévszázad alatt, haláláig, ha jól számolom, harminc kötet, többezer oldal — mennyiségre is imponáló teljesítmény. De, ami ennél fontosabb, így, madártávlatból elnézve is szembeötlő: tervszerűen megkomponált, céltudatosan mélyített és szélesített műfordítói pálya az övé. Illetve, más szóval: Révay számára a műfordítás nem titkon másod-harmadrangúnak ítélt melléktermék volt, nem néha-néha, kiadói könyörgésre vállalt beugrás, vagy pusztán különkeresetért végzett, kénytelen-kelletlen kampánymunka, mint annyiszor és annyiunknál manapság, hanem az életmű szerves, egyenértékű része, ez adta és adja a rangját.

Jó lenne, ha akadna utóda, olyan áldozatos, aszkéta lélek, aki hozzá hasonló felkészültséggel, hozzá hasonlóan legalább energiái felét a fordításra áldozná; jó lenne, ha ezt elősegítendő — miért ne álmodozzam tovább? — valahol ott fenn, nem is túlságos magasan, végre a mi szűkebb filosz-pátriánkra is alkalmaznák az anyagi ösztönzés másutt széltében-hosszában áldásosan működő elvét, s a fordítói gázsi mérlegén Agatha Christie nem kerülne többé azonos súlycsoportba Thukydidésszel; ha, továbbá, mihamarább szétfoszlana a mi köreinkben is viruló, balga és kárhozatos hiedelem, miszerint a vers fordításához ugyan ihletett poéta-lélek szükségeltetik, prózához viszont boldog-boldogtalan jó; ha, ennélfogva, a most indulóknak nem kellene munka közben, úgyszólván az olvasók számlájára megtanulni a mesterség ábécéjét, mint, mi tagadás, annak idején jómagamnak is; ha, következőleg, a felsőfokú görög és latin képzés dicsőségét, ám felelősségét is viselő budapesti, debreceni és szegedi tanszékek nem csak amúgy ötletszerűen, hanem netán módszeresen, tanrendbe iktatva bábáskodnának a műfordítás, ezen belül a prózai műfordítás ügyén, mert már most sincsenek elegen, akik a kiadói keresletet ki tudnák elégíteni. . .

Szepessy Tibor

L. BARKÓCZI—A. MÓCSY: DIE RÖMISCHEN INSCHRIFTEN UNGARNS (RIU) 1. Lieferung Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke Ad Flexum-Arrabona. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 132 képpel, 162 rajzzal, 3 térképpel. 300 l.

Az a négy vagy öt kötetre tervezett feliratgyűjtemény, amelynek e könyvben az első kötetét üdvözölhetjük, a Magyarországon napjainkig előkerült ill. magyarországi gyűjteményekben őrzött valamennyi császárkori feliratos kőemléket teszi közzé, ezzel tehát a magyar ókorkutatás valóban alapvető és leginkább a hazai szakembereket illető kötelességének tesz eleget.

Egy forrásgyűjtemény nyilvánvalóan akkor felel meg rendeltetésének, ha a forrásokat magukat minden szempontból a leghívebben közli, és minden egyéb apparátus valamint az anyag elrendezése csak arra szolgál, hogy maguk a források, jelen esetben a feliratok — és nem a feliratot jól-rosszul értelmező kutatók — *minél többet* mondjanak.

Th. Mommsen múlt századvégi monumentális, a római birodalom egész területére és történetére kiterjedő feliratgyűjteménye, a Corpus Inscriptionum Latinarum tökéletesen megfelelt ezeknek a követelményeknek, legalábbis amilyen mértékben az ókorkutatás akkori szemlélete, módszerei megkívánták ill. lehetővé tették.

Részben az újonnan előkerült feliratok rohamosan növekvő száma, részben az epigraphica és általában a császárkor-kutatás egyre több szempontot figyelembe vevő differenciáltabb módszerei csakhamar szükségessé tették újabb forrásgyűjtemények kiadását. Az első világháború utáni megváltozott körülmények azonban nem kedveztek olyan központilag szervezett nemzetközi vállalkozásoknak, amilyen a Mommsené volt. A jól képzett epigraphusok nagy száma, a római birodalom területén fekvő országok kutatásának eltérő üteme, és nem utolsó sorban a nemzeti államok létrejötte azt eredményezte, hogy az egyes országok a saját területükön előkerült feliratos anyagot mind gyakrabban önálló kötetekben publikálták. Ezek a «nemzeti corpusok» sok esetben lemondtak arról az egyedül helyes mommseni elvről, amely szerint római feliratgyűjteményeknél nem szabad modern területi határokból kiindulni; minden egyes római közigazgatási egység külön történeti egységet jelent, tehát annak forrásait is ilyen egységek szerint célszerű közzétenni. Másrészt az újabban kiadott gyűjtemények általában a feliratok közlésének módjában is tettek bizonyos engedményeket a tudomány rovására: csaknem valamennyi akár «nemzeti», akár római provinciák szerint összeállított újabb corpus — a CIL-mal ellentétben — közli a feliratok feloldását, kiegészítését is, sőt a nemrég megjelent britanniai corpus (R. G. Collingwood—R. P. Wright: The Roman Inscriptions of Britain I. Inscriptions of Stone. Oxford, 1965.) a feliratok szövegének angol fordítását is adja. Mint közismert, a feliratok jó részének olvasása, feloldása, értelmezése távolról sem egyértelmű, tehát azáltal, hogy a feliratcorpus szerkesztői egyféle olvasatot, feloldási lehetőséget kiválasztanak, sőt le is fordítják, szükségképpen korlátozzák a források értelmezési lehetőségeit.

Az új magyarországi feliratcorpus — címe ellenére tulajdonképpen nem tartozik az ún. nemzeti corpusok sorába. Mint az első kötet szerzői a kötet előszavában nyomatékkal hangsúlyozzák, eredetileg nem magyarországi feliratcorpust akartak kiadni, csupán a CIL III. kötete második kiadásának a magyar kutatásra eső részét szándékozták előkészíteni. Ennek a nem is pannoniai, hanem magyarországi feliratgyűjteménynek az önálló megjelenésére végül is azért került sor, mert egyfelől kétségessé vált, hogy a CIL III. kötetének akár csak a Pannoniára vonatkozó része is elkészül-e belátható időn belül az ide vonatkozó osztrák, csehszlovák és jugoszláv kutatás elmaradása miatt. Másfelől viszont a CIL III. lezárása (1902) óta megkétszereződött magyarországi feliratos anyag sürgetővé tette egy ilyen corpus megjelenését, arról nem is szólva, hogy a CIL feliratközlési módja már régóta nem felelt meg a modern császárkorkutatás követelményeinek. A corpuson belül azonban a feliratos anyag elrendezése már történeti szempontok szerint történt. A gyűjtemény első kötete Magyarország legkorábban romanizált É—Ny-i vidékeinek feliratos kőemlékeit tartalmazza (Savaria, Scarbantia és a legészakibb limesszakasz Ad Flexum-Arrabona). A feliratok lelőhely szerinti felsorolása Pannonia meghódításának irányait követve D—É, Ny—K irányban halad, ugyanakkor a romanizáció kutatása számára segítséget jelent, hogy a források elrendezésekor a municipális centrumok anyaga az egyes centrumok perifériku s területeinek anyaga elé került.

Az egyes feliratoknak a kutatás számára sok problémát okozó időbeni elhelyezését az általános szokásnak megfelelően mellőzve azzal segíti elő, hogy a lelőhely szerinti csoportosításon belül csupán teljesen mechanikus szempontokat érvényesít a közlés sorrendjének megállapításánál. (a kőemlékek műfaja, ezen belül betűrend). Itt kell megjegyezni, hogy a corpus szerkesztői világosan látva a forráscsoportok elsődlegesen idő- és térbeni egységekként való kezelésének fontosságát, tekintet nélkül a felirat nyelvére

— több nemzeti corpustól, sőt a CIL-től is eltérően — Magyarország valamennyi *római kori* feliratának összegyűjtését tűzték ki célul.

A magyarországi corpus csaknem teljes hűséggel közli a feliratos anyagot. Az egyes feliratcsoportok és minden egyes felirat minden szempontra kiterjedően dokumentálva van. Az egyes települések, területegységek feliratos anyagának közlése előtt, a CIL-hoz hasonlóan, rövid fejezetben olvasható a település rövid története a közlendő feliratos anyag tükrében, és a terület feliratgyűjtésének története. Az egyes feliratokkal kapcsolatban a corpus a következő adatokat adja meg — természetesen azokban az esetekben, ahol ez lehetséges —: pontos lelőhely, jelenlegi elhelyezés, a felirathordozó kőemlék fajtája, anyaga, méretei, méretarányos és formahű rajza, amely a kövön látható minden vésést, bekarcolást feltüntet, így a feliratvésést megelőző szövegelrendezés (ordinatio) nyomait is (vonalazás, betűformák előzetes bekarcolása stb.). A feliratos anyag ilyen közlése megfelel azon újabb tudományos törekvések igényeinek, amelyek az írásmódból, a feliratkészítés egyes fázisaiban elkövetett vésési, nyelvi hibákból is igyekeznek következtetéseket levonni a provinciák lakossága különböző társadalmi rétegeinek, municipális közösségeinek latin nyelvtudására, írni-olvasni tudására, azaz az egyes provinciák romanizáltságának mértékére vonatkozóan. A corpus I. kötetében közzétett 284 felirat közül — részben anyagi nehézségek miatt — elsősorban azokról készült fényképfelvétel, amelyek a Corpus Signorum Imperii-ban nem fognak szerepelni.

A corpus — a CIL-hoz hasonlóan — a feliratok legnagyobb részét nem közli teljes egészükben a leydeni kulcs szerinti átírásban. Azoknak a feliratoknak az esetében, amelyek olvasása, rövidítéseinek feloldása, kiegészítése szakember számára semmi problémát nem jelent, ez teljességgel szükségtelen volna, és pótolja a majd külön kötetben megjelenő részletes epigraphicai mutató. Azoknak a feliratoknak az esetében viszont, amelyeknek olvasása, értelmezése nem egyértelmű, egy ilyen átírás mellőzése azzal az igen nagy haszonnal jár, hogy több olvasási, értelmezési lehetőség közül nem sugalmaz, nem kiált ki véglegesnek az átírás által egyetlen megoldást sem, és így nem gördít akadályt egy-egy felirat újszerű, valóban helytálló értékelése elé. Mindamellett a corpus számbaveszi a feliratok problematikus szavainak, kifejezéseinek a szakirodalomban eddig felvetett olvasási, értelmezési lehetőségeit (l. pl. az egyik sokat vitatott oltárkövet RIU 2.). A corpus teljes átírást csak abban a néhány esetben ad, amikor a felirat lényegében csak egyféleképpen olvasható, de a kő töredékes volta, vagy szokatlan rövidítések stb. miatt a felirat olvasása nem evidens. (pl. RIU 71, 142, 211). Egyszóval a corpus nem mond többet vagy mást az egyes feliratokról, mint amit azok ma ránk maradt állapotukban, hibáikkal együtt valóban jelentenek, de azt csaknem tökéletesen.

A kötet végén mutató jelzi a CIL-ban is szereplő feliratok RIU-ban kapott számát. Érdemes külön kiemelni az egyes feliratokra vonatkozó adatok leírása és a róluk készült rajzok tükörszerű elhelyezését, valamint a corpus — feliratgyűjteményeknél meglehetősen szokatlan — kis formátumát, amely a kötetet könnyen forgathatóvá teszi.

Az új magyarországi corpus azáltal, hogy értékesíti és egyesíti egyrészt a CIL, másrészt a modern területi corpusok előnyös oldalait, a kényszerítő körülményekből adódó korlátai ellenére is valóban példaszerű feliratgyűjtemény, amelynek történelem- és tudományszemlélete, módszertani alapelvei mindenfajta forráskiadásnál irányadók lehetnek.

SZILÁGYI MÁRIA

Á. KISS: ROMAN MOSAICS IN HUNGARY. (Fontes Archaeologici Hungariae 1.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 72 lap, 23 tábla. 1 színes melléklet.

A hazai, de a külföldi szakemberek is, már évek óta várták a «Fontes» sorozat megindulását, mely nevéhez illően forrásul szolgálhat majd összefoglaló tanulmányaival a további kutatások számára. Első idegennyelvű kötete hazánk római kori mozaikjait dolgozta fel. Ez a választás szerencsésnek tűnik, hiszen az ókori mozaikok iránt élénk nemzetközi érdeklődés mutatkozik, és a magyarországi emlékanyagról teljes, corpusszerű összefoglalás még nem jelent meg. Kiss Á. már könyve első mondatához fűzött jegyzetében közli, hogy az 1963-ban, Párizsban megtartott nemzetközi mozaik-konferencia kidolgozta az antik mozaikok publikálásának egységes formáját. Így teljes joggal várhattuk volna, hogy ez a kiadvány alkalmazkodik ezekhez a normákhoz. Sajnos, sem felosztásában, sem tárgyalási módjában nem tette ezt; ettől azonban még természetesen kitűnően használható szakkönyv lehetne, ha a tudományos publikációk általános követelményeihez igazodott volna. Egy ilyen corpus-szerű feldolgozásnál magától érte-

tődő, hogy hiánytalan legyen, közölje a mozaikok pontos leírását, teljes fényképét vagy hiteles rajzát, őrzési helyét, esetleges leltári számát és végül, de nem utolsó sorban az illető objektumra vonatkozó jelentősebb publikációkat, főként az első alap-publikációt, mely a többinek is forrásául szolgált.

Már a tanulmány első mondatához fűzött jegyzet is pontatlan, mert a legkorábbi, hazai mozaikra vonatkozó közlések közül épp a legelsőt hagyja ki, mely az óbudai, Flórián-téri katonai fürdőben találtra vonatkozik. (Schoenwisner, De ruderibus laconici caldarique Romani . . .; Buda, 1778; p. 3. sk.)

Az első fejezet utolsó mondatában (p. 8.) Kiss Á. az aquincumi Hercules villa egyik mozaikját — szerintem némi túlzással — az európai provinciák talán legfinomabb mozaik-maradványának tartja; de furcsa módon azért mégis elmulasztotta itt a publikáció említését. Egyébként ez nem elszigetelt eset: az ásató és első publikáló, vagy egyáltalán a témával részletesebben foglalkozó nevének elhagyása gyakori jelenség Kiss. Á.-nál. Hasonlóképp járt el a La Mosaique Gréco-Romaine, (Paris, 1965) kötetben megjelent cikkében is. Ennek lett azután következménye, hogy pl. L. Budde Kiss Ákosnak tulajdonította annak felismerését, hogy az aquincumi Dirke-mozaik az úgynevezett Farnese-bika szoborcsoport ábrázolásmódjára hasonlít. (L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien. II. kötet 26. p.)

A könyv második fejezete tartalmazza az egyes mozaikok leírását. A következőkben Kiss Á. folyószámozása szerint említjük a mozaikokat, csak a szerző tévedéseit, illetve a hiányosságokat sorolva fel.

1. sz. Ezt a mozaikot teljes egészében nem Szilágyi János, hanem Kaba Melinda publikálta először a Bp. Rég. XVIII. 79. oldalán. A mozaiknak — egyébként elnagyolt és sematikus — rajzát is (fig. 3.) onnét vette át Kiss Á. (Kaba M. id. m. 4. kép.).

Ugyanez a helyzet a könyv számozása szerinti 2., 3., 4., és 5. sz. mozaiknál is, melyeknek rajzát, méreteit, stb. ugyancsak Kaba M. cikkéből vette át, a forrás megjelölése nélkül.

A 6. sz. mozaikról legutóbb és legrészletesebben Wellner I. írt, Az aquincumi helytartói palota építésének kora c. cikkében (Arch. Ért. 1970. 119 és 6. kép.). Az ottani datálást vette át Kiss Á.

A 7. sz. mozaikról ugyancsak Wellner I. állapította meg fenti cikkében (123. p.), hogy a korábbi nézetekkel szemben nem származhat a Helytartói palota 58. számú helyiségéből. Kiss Á. nem hivatkozik rá, és a meglátást sajátjaként tünteti fel.

A 9. sz. mozaiknál Kiss Á. Sacken 1857-ben megjelent cikkére hivatkozik, (27. illetve 29. sz. jegyzet) Sacken azonban ezt a mozaikot sehol nem említi; azt Wellner publikálta először fent idézett cikkében. Az 1969-ben készült rajzot is onnét vette át Kiss Á. (fig. 10.) 1 : 1 méretben, csak 180 fokkal elfordítva.

10. sz. A mozaik leírása pontatlan: a két kantharostól nem jobbra, hanem balra van a fehér delfin, és az egész ábrázolás a küszöbhöz képest nem balra, hanem jobbra van eltolva.

A 11. sz. mozaikot Kiss Á. ismertetése végén pontosan i. sz. 198-ra datálja, ismertetése elején esetleg korábbinak gondolja. Egyébként a rajnavidéki, éremlelettel, illetve felirattal jól datálható, hasonló stílusú mozaikok alapján ezt az aquincumit sem tarthatjuk a III. század közepénél korábbinak. (L. Wellner I., A magyarországi római kori épületek belső díszítő művészete. Építés—Építeszettudomány II. kötet 3—4. sz. Bp., 1971, 388.)

A 13. sz. mozaik mérete nem a Kiss Á. által megadott 1,51 × 1,85 m. Ez csak a geometrikus keretelésen belüli mező.

A következőkben (14—18. sz.) a szerző «a Canabae mozaikjai» cím alatt az aquincumi Hercules villa mozaikpadlóit ismerteti, azonban elhagyja a «Hercules villa» megjelölést. Célszerű lett volna a pontosabb helymeghatározás, mert a könyv megjelenése óta is újabb két mozaikot tárt fel alulírott a Canabae területén, épp a Meggyfa u. szomszédságában. Egyébként a könyvben tárgyalt Meggyfa utcai ásatásnál nem két mozaikpadlós lakóház, hanem csak egy, és annak fürdőrészlege került feltárásra. Az előzőben négy, az utóbbiban két mozaikpadlót találtunk.

14. sz. A boxolókat ábrázoló mozaik — mint előző mondatomból kitűnik — Kiss Á. megjegyzésével ellentétben—nem volt egyedüli dísze annak az épületnek, melyben találták. A mozaik mérete egyébként, Kiss Á. meghatározásával ellentétben, nem 0,79 × 1,84 m, hanem 3,08 × 2,88 m és a keretelésen belüli rész is 1,79 × 1,84 m.

14/a. sz. Ez a mozaik nem egy szomszédos házban, hanem közvetlenül a 14. számmal jelölt melletti helyiségben volt.

15. sz. A Deianeira mitoszát ábrázoló mozaik keretelésének leírásánál a szerző többszörösen téved. Az emblémát oldalról szegélyező szalagfonat nem ötszörös, hanem

csak négyszeres. A szélső keretelő sávban nincsenek sárga nyolcszögek, csak vörösszínűek. Nem tudom, hol talált Kiss Á. nyolcágú csillagokat a mozaik két oldalán.

16. sz. A mozaik szélső keretelő sávjának leírása, főként a színek meghatározása, érthetetlen módon, teljesen hibás. A svasztika-szerű meanderkereszteződések közötti téglalapoknál nem minden másodiknak, hanem mindegyiknek vörös a keretelése. Ezen belül a háromszögek nem vörösek, hanem feketék; nem a hegyüknél, hanem a talpuknál vannak a négyzetek. (A mellékelt rekonstrukciós rajz is torzított.)

17. sz. Mivel ez a mozaik még a villa első építési periódusához tartozik, nem a II.—III. század fordulójáról, hanem a II. század közepéről származik.

18. sz. A Hercules villa 7. számú, apszisos záródású helyiségénél Kiss Á. kihagyta magának az apszis-mozaiknak leírását. (Szőlőlugasban álló tigris, mely mellett thyrsost tartó alak, valószínűleg Dionysos lehetett.) A terem méretét is tévesen közli. Az apszisról azt írja, hogy 2×4 m-es; a valóságban az ív csúcsánál mérve az apszisos rész hossza 3,60 m, szélessége 5,60 m.

Ami a fenti mozaikok illusztrációját illeti, a 3., 4., 5., 6. és 7. ábrák képaláírásánál nem tünteti fel, hogy vázlatos, rekonstrukciós rajz. A 8. és 9. ábránál — mely elveszett mozaikokat ábrázol — szintén nem közli, hogy nem hiteles, valószínűleg csak rekonstrukciós rajzok. A 13. ábránál nem írja meg, hogy az a mozaiknak csak egy részlete. A 14.-nél sem közli, hogy az erősen hiányos mozaiknak csak feltételezésen alapuló rekonstrukciós rajza. A 14/a. kép is csak rekonstrukciós rajz.

A tábláknál a III. számún a Krempl-malomi mozaiknál ugyancsak hiányos a képaláírás. A IV. tábla 1. képnél nem közli, hogy rekonstrukciós rajz. Az V. tábla 1. kép szintén csak rajz; ráadásul felső része hiányos. A VI. tábla 1. képe a mozaiknak csak egy részletét ábrázolja. Ugyanez a helyzet a VIII. tábla 1. képénél. Mindezeket az adatokat a képaláírás nem tünteti fel. A 9. számú mozaikról a szövegben helyesen megírja, hogy «valószínűleg» a Helytartói palotából származik; képe aláírásában (fig. 10.) már állítja, hogy onnét való. Végső soron meg kell állapítanunk, hogy egyetlen aquincumi mozaikról sem kaptunk teljes fényképet, vagy pontos, hiteles rajzot.

Az Aquincumban egykor megtalált, de Kiss Á. szerint már nem létező mozaikokat 19(a—d). számok alatt sorolja fel a könyv. Ezzel szemben a való helyzet a következő: 19/a. A kettős fürdő apodytériumában talált mozaik egy része eredeti helyén, in situ látható. 19/d. A Flórián téri fürdő tepidariumában ugyancsak eredeti helyén van az elpusztultnak vélt mozaik.

A soron következő balácai mozaikokkal kapcsolatosan csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy azokat a külföldi szakemberek főként Thomas Edit idegennyelvű könyvei alapján ismerik; ezért nem tűnik szerencsésnek, hogy Thomas nevét Kiss Á. munkájában meg sem említi. Ha egyetért Thomas megállapításaival, etikus, hogy hivatkozzék rá; ha nem ért egyet velük, tudományos követelmény, hogy megcáfolja azokat.

A szombathelyi mozaikokkal kapcsolatosan e helyütt csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a 25. sorszámú rajzának (XIII. tábla 2—3. kép) a nézete az óramutató járásával megegyezően, 90°-kal elfordítva helyes, és a két közölt töredék egymástól való távolságát, összefüggését is fel kellene tüntetni. A 27. számú mozaiknál, Kiss Á. közlésével ellentétben, az épület alaprajzából az újabb feltárások fényében éppen az következik, hogy az épületegyüttes nem ókeresztény kultuszhelynek, hanem nagyméretű palotának épült.

A 29. számot viselő pécsi mozaik képaláírásánál (21. ábra) nincs feltüntetve, hogy bizonytalan nagyságú mozaikpadlónak részleges rekonstrukciós rajza.

E pécsi mozaik után — külön sorszám nélkül — egy Kővágószöllősről való mozaikot említ Kiss Á. A későrómai időkre teszi, de datálását semmivel nem bizonyítja, és egyáltalán az egész mozaikról nem közöl semmiféle adatot.

Könyve III. fejezetében Kiss Á. a pannóniai mozaikok alkotóelemeit és struktúráját tárgyalja. Hely hiányában itt csak néhány pontatlan, téves, vagy erősen vitatható megállapítására szeretnék rámutatni. Az aquincumi Dirke bűnhődése mozaik egyetlen mozaikanalógiájaként a pulait ismeri, de a publikációra itt sem hivatkozik. (Stefan Mlakar, Novi antički nalaz u Puli. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. Zagreb, 1962, 440 sk; 11. és 12. kép.) Ezen kívül azonban Kilikiában, Adana-ban is előkerült egy Dirke-mozaik. (L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien, II. Recklinghausen, 1972. 26 sk.)

Az aquincumi, birkozókat ábrázoló mozaikot tipikus palaestra-jelenetnek tartom; a Hercules és Antaeus küzdelmével való kapcsolatát nagyon erőltetettnek érzem. Ugyanez volt a véleménye egyébként K. Parlascanak és M. Avi-Yonahnak is Kiss Á. 1963-as párizsi előadásakor, (La Mosaique Gréco-Romaine, Paris, 1965., 302) bár Kiss Á. ennek említését elmulasztja.

Könyve 45—50. oldalán elemzi Kiss Á. az aquincumi Hercules villa mozaikpadlóit. Mivel az ezekkel a mozaikokkal kapcsolatos meglátásaimat, elképzeléseimet már korábban és több helyen megírtam, nem érzem szükségesnek, hogy azokat megismételjem. Kiss Á. könyve e fejezetében szükségszerűen publikációimra támaszkodik, de nevemet nem említi. Miután ezekről a mozaikokról — cikkeimre való rövid hivatkozásokat leszámítva — rajtam kívül senki sem írt, Kiss Á. eljárását a tudományos etikába ütközőnek érzem.

A szombathelyi úgynevezett Quirinus bazilika ókeresztény jellegű ábrázolásaival, azok szimbolikájával kapcsolatos fenntartásaimat már korábban megírtam. (A magyarországi római kori épületek belső díszítő művészete. Építés—Építészettudomány II. 3—4. Bp., 1971, 399) Ugyanerről, és az egész épületegyüttes palota voltáról E. Tóth, Late Antique Imperial Palace in Savaria. Acta Arch. Hung. 25 (1973), 117 sk.

Könyve IV. fejezetében Kiss Á. a kutatás alapelveit fejtegeti. Műve utolsó bekezdését így kezdi: «The present work is to be regarded only as a cautious attempt at an analysis before more solid foundations can be laid to all what has been said by a more complete knowledge of the material of Italian mosaics.» (Ezt a munkát csak egy analízis óvatos kísérletének kell tekinteni, míg az itáliai mozaik-anyag teljesebb ismeretében megbízhatóbb alapokra lehet helyezni mindazt, amiről szó volt.) Ehhez csak azt tenném hozzá, hogy a hazai mozaikok és azok publikációinak pontos ismerete sem hanyagolható el.

A könyv komoly hiányossága, hogy általában nem közli a mozaikok őrzési helyét, fenntartási állapotát és esetleges leltári számát sem.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a fentiekben felsorolt kifogások mellett természetesen a könyvnek igen sok helyreálló, pontos leírása és megállapítása is van. Elvitathatatlan érdeme, hogy összegyűjtötte, topográfiai rendbe szedte és angolul ismertette hazánk 31, eddig publikált római kori mozaikját; ezen kívül röviden felsorolt még 25 db. elpusztult, vagy elpusztultnak vélt kisebb mozaiktöredéket. Így feltétlenül hasznos lesz provinciánk ilyen vonatkozású emlékeinek szélesebb körű megismertetésében.

A kötethez sajnos csak az idézett antik és modern szerzők névjegyzéke járul. Az előbbi lényegtelen, mert az idézett helyek értelmezéséhez a szerző semmivel nem járult hozzá, az utóbbinál tudományos szempontból jóval fontosabb lett volna egy ikonográfiai index.

Az új sorozat első kötetét a fenti megjegyzések ellenére örömmel kell üdvözölni. Kiállítása minden tekintetben megfelelő, a kötet használója hálával tartozik az Akadémiai Kiadónak a megfelelő minőségű fekete-fehér reprodukciók bőségéért és az öt színes képért, amely fogalmat ad az eredeti darabok színhatásáról.

WELLNER ISTVÁN

F. REDŐ: NUMISMATICAL SOURCES OF THE ILLYR SOLDIER EMPERORS' RELIGIOUS POLICY. (Dissertationes Archaeologicae, Ser. II no. 2) Budapest 1973. 160 + XXII lap.

A szerző művében, egy vallástörténeti szempontból igen érdekes, és a szokásos módszerekkel nehezen megközelíthető időszak hivatalos valláspolitikai programjának vizsgálatát tűzte ki célul. Mint művének elején pontosan meghatározza, nem a vallástörténet tényleges folyamatát, hanem csak a császárok ilyen irányú törekvéseit igyekszik megállapítani. Mivel a korszak történetírói nem nyújtanak elegendő és főképpen megbízható anyagot a vizsgálathoz, a kőemlékek pedig ritkák, igen érdekes ötlettel, — ismerve az éremhátlapok propagandisztikus szerepét, — ezek segítségével követte nyomon a császárok által propagálni kívánt valláspolitikai irányvonalat.

Az első részben aprólékos pontossággal vizsgálja és veti össze a korszak éremverését katalógusszerűen feldolgozó műveket. Ezzel teremti meg az alapot az éremhátlapok egy-egy típusának kronológiai vizsgálatához, és teszi lehetővé az egyes típusok feltűnése, illetve háttérbeszorulása pontos időpontjának megállapítását.

Miután részletesen tisztázta az általa használt kategóriák tartalmát, rátér a címben kitűzött vizsgálatokra. Az éremhátlapok vallási jellegű ábrázolásait három fő csoportra osztja: 1. az istenekkel kapcsolatos típusok, 2. a császár személyét propagáló típusok, 3. a béke és a boldog század eljövetelét hirdető típusok.

A katalógusok anyaga alapján csak az éremhátlap változatok mennyiségének alakulása lenne vizsgálható, a tényleges propagandában azonban nyilvánvalóan a típushordozó veretek száma volt a döntő. Meg kell tehát vizsgálni, hogy a típusváltozatok száma egyenesen arányos-e a típust hordozó veretek számával. A Redő Ferenc által kidolgozott módszer, mellyel e vizsgálatot elvégzi, rendkívül érdekes, és mivel más területeken is hasznosítható lehet, különleges figyelmet érdemel. A módszer lényege, hogy egy-egy pénzforgalmi szempontból összefüggő terület (pl. Nyugat-Európa, Délkelet-Európa stb.) éremkincs anyagában vizsgálja meg az egyes típusok gyakorisági sorrendjét. A kincseket nagyságuk szerint állítja sorba, és arra az eredményre jut, hogy a kis darabszámú kincsektől a nagyobb darabszámúak felé haladva egy-egy területen, rendkívül érdekes módon, vagy talán inkább természetesen egyre szabályosabban alakul az éremhátlapok sorrendje. Az így kialakuló sorrenden belül az egyes típusok nem egyenletes közökkel követik egymást, hanem kisebb-nagyobb csoportokat alkotva, ami nyilvánvalóan azt jelenti, hogy egy-egy ilyen csoport tagjai a propagandatörekvésekben azonos fontosságot képviseltek. Hiányoljuk azonban az itt logikusan várható következő lépést, ti. egy-egy ilyen csoport propaganda-tartalmának vizsgálatát, annak megállapítását, hogy az azonos fontosságú típusok egyirányú propagandát szolgáltak-e vagy külön bözőféle törekvések kerültek az éremverésben azonos fontosságú szintre. A vizsgálat kapcsán a szerző a felvetett kérdésre is választ kap, megállapítja, hogy a változatok gyakorisági sorrendje nem azonos a veretek gyakorisági sorrendjével, és így a továbniakban minden vizsgált éremhátlap esetében figyelembe veszi a veretek gyakorisági sorrendjében elfoglalt helyet is.

Ezután az éremhátlap típusok alapján vizsgálja Claudius, Aurelianus és Probus valláspolitikai törekvéseit. A rövid ideig uralkodó Claudius csak uralkodásának végére alakította ki önálló valláspolitikai irányvonalát, addig részben — korábban — a Gallienustól örökölt típusokat verik, részben — később — a verdék saját hagyományaikra támaszkodva alakították ki minden erőteljesebb koncepció nélkül hátlaptípusaikat. Különösen Antiochia verdéje dolgozott nagy önállósággal, egész sorozatát bocsátva ki a máshonnan nem ismert típusoknak. Itt jegyzem meg, hogy érdekes és szükséges lenne megvizsgálni az egyes verdék lojalitásának, illetve önállóságának mértékét a vizsgált időszakban. Ezt a szerző típusról típusra haladva megteszi, tehát a vizsgálatot tulajdonképpen elvégezte, de véleményem szerint nem lenne érdektelen ezt verdénként is összefoglalni. Egy ilyenfajta vizsgálat kiszűrhetné azokat a típusokat, melyek nem tartoznak szorosabban a propagált valláspolitikai irányvonalhoz, amelyeket a verde saját kezdeményezésére ver. Elsősorban a nagymúltú verdékben képzelhető el ilyen önálló verés. Jelen esetben például nem tartanám a claudiusi valláspolitika reprezentánsainak a másutt sehol elő nem forduló változatos istenábrázolással ellátott antiochiai hátlapokat, különösen annak ismeretében, hogy a Claudius uralkodásának végére kialakult hivatalos Apollo verésből éppen ez a verde nem veszi ki a részét.

Összehasonlíthatatlanul markánsabb vonalvezetésű Aurelianus valláspolitikája, melynek propagálásában a birodalom összes verdéi — kisebb kezdeti megingás (a nyilván Palmyra által befolyásolt Antiochia) kivételével — szinte azonos intenzitással vesznek részt. A kezdeti bizonytalankodás után Iuppiter kerül Aurelianus programjának központjába, majd éremverésének harmadik periódusában egyértelműen Sol uralja az éremverést, olyannyira, hogy még az előlapra is kerül, mint azt a szerző szellemesen bizonyítja, a császárt szimbolizálva, aki ez által Sollá istenül, és aki mellett az éremhátlapokon csak Mars tudja a helyét megtartani a régi istenvilágból. Aurelianus propagandája szigorúbb és centralizáltabb, a verdék önállóságának minimális szerep jut, az igazán fontos típusok gyártása nyilván minden verde számára kötelező volt.

Probus éremverésében igen jelentős szerepet játszott a valláspolitikai program. Minden verde típusainak 25—30%-ában gyártott ezzel összefüggő hátlaptípusokat. A veretek mennyiségét vizsgálva nagy vonalakban hasonló arányokat kapunk. A probusi éremverésben leggyakrabban szereplő négy isten: Sol, Mars, Iuppiter és Hercules karrierje külön-külön is vizsgálható. A kezdeti időszak éremverésének vezető alakja Sol és Iuppiter, majd valamivel később Mars.

A szerző érdekes és elfogadható magyarázatot fűz Hercules femerüléséhez az éremhátlapokon. Probus propagandája nem oly mértékben centralizált, mint Aurelianusé, éremverésében a nyugati verdék viszonylag nagyobb önállósághoz jutnak, így a birodalom nyugati és délkeleti részei közt különbségek mutathatók ki.

A következő fejezetet a szerző a császárkultusszal kapcsolatos éremverés vizsgálatának szenteli. Igen érdekes fejtegetése a fejezet bevezetőjében a jelképes császárábrázolásokról. Megállapításai meggyőzően hatnak. A három császár éremverését vizsgálva konstatálja, hogy a propaganda intenzitását illetően a kép az istenábrázolásokkal

ellátott éremhátlapok vizsgálatánál tapasztaltaknak megfelelően alakul. Claudius éremverésében a császárkultusz propagandája igen kis helyet foglal el. Aurelianus éremverése e szempontból is sokkal határozottabb, típusai és veretei közt egyaránt nagy számban találunk a császárkultusz propagandájához köthető darabokat. Probus módosításokkal folytatja az Aurelianus által elkezdett irányvonalat, e tekintetben is, mint az előzőkben, elsősorban a nyugati verdékre támaszkodva. A mű utolsó fejezete az aranykor és békepropaganda alakulásával foglalkozik a három császár éremverésében. E zaklatott korban e propagandának nagy hatása lehetett volna. Igazi jelentőségre azonban — a szerző megállapítása szerint — csak Probus éremverésében emelkedett, amit Probus történetileg is ismert törekvései is indokolnak.

Redő Ferenc műve egy rendkívül érdekes alapötlet messzemenő precizitással és gondossággal, a modern statisztikai módszerek egész sorának felhasználásával történt kidolgozása. Eredményei és módszerei egyaránt tanulságosak. Érdemes lenne a teljes császárkori éremverést hasonló módon megvizsgálni. A császári hivatalos propagandatörekvések ilyenfajta tanulmányozása még azokban az időszakokban is szolgálhatna új adatokkal, melyekről a R. F. művében vizsgáltnál több és megbízhatóbb ismerettel rendelkezünk.

Az alapötlet, a módszer és nem utolsósorban az eredmények jelentősége indokolják a mű angol nyelvű kiadását. Sajnálatos módon a fordítást néhány igen zavaró szóhasználati hiba rontja (pl. Empire helyett realm-t használ, következetlenségek a latin szavak többes számában — Severes, Severi — stb.).

LÁNYI VERA

A BIZÁNCI IRODALOM KISTÜKRE. Vál., bev., ism., jegyz. *D. HADZISZ* és *KAPITÁNFFY I.* Európa Könyvkiadó, Budapest 1974. 843 lap + 20 tábla.

A bizánci irodalomtörténet önálló tudománnyá fejlődését hosszú időn keresztül megakadályozta az a szemlélet, amely a középgörög szerzőket csupán klasszika-filológiai felhasználhatóságuk alapján tartotta kutatásra érdemesnek. A bizánci irodalomtörténet napjainkig sem kihevert elhanyagoltságának van azonban egy másik oka is: a filológiai vizsgálatok aránytalanul nagy része a történeti irodalomra összpontosul. A történetírás évszázadok óta a bizánci irodalom legjobban ismert és legkönnyebben hozzáférhető területe. A kutatás aránytalanságai azonban még a történeti forráskutatásnak sem váltak javára, nekik köszönhető például, hogy a bizánci oklevéltant csak századunkban sikerült többé-kevésbé biztos alapokra helyezni, az epigráfia pedig még rendszerezésre vár.

Az irodalomtudomány fejlődésének egyenetlenségei természetszerűleg nyomot hagytak a századunk elejétől szép számban megjelenő népszerűsítő antológiákon és fordításokon, amelyek elsősorban Bizánc történetére vonatkozó szövegeket tartalmaznak. A középgörög szépirodalom népszerűsítése csak az 1960-as évektől lendült fel, elsősorban orosz nyelvterületen.

Nemzetközi viszonylatban sem mindennapi feladatra vállalkoztak tehát a «Kistükör»-sorozat bizánci kötetének szerkesztői. A négy részből álló antológia «Bevezetés»-e (7—28. l.) és első három része («I. Történetírás»: 31—292. l.; «II. Bizánci szépirodalom»: 293—578. l.; «III. Bizánci világkép, gondolkodés és szellemiség»: 579—711. l.) D. Hadzisz munkája, a függelékként közölt utolsó részt («A bizánciak magyarokról»: 715—822. l.) Kapitánffy I. válogatta. Az impozáns anyagot felvonultató kötet kezelését névmutató (823—28. l.) könnyíti meg.

Tekintve, hogy a válogatás szempontjait is meghatározó bevezető részek a bizánci irodalom történetének legrészletesebb modern magyar nyelvű összefoglalását nyújtják, érdemes megvitatásukra részletesebben kitérnünk.

D. Hadzisz a bizánci irodalom nyelvi rétegeződéséből kiindulva rajzol önálló meglátásokban gazdag képet a középkori görög szellemi életről. Gondolatmenetének főbb mozzanatai a következők: «A bizánci irodalmat . . . egy mesterséges diglosszia . . . jellemzi» (12. l.); «A nyelvi valóság félreismerése, holt nyelv irodalmi használata sohasem volt véletlen . . ., hanem . . . mindig és mindenütt egy rendszerrel és annak ideológiájával szoros egységben . . . jelentkezett» (13. l.). Bizáncra «szellemi kettéhasadás» (23. l.) jellemző: «A tudós hagyomány üres, hamis és mesterséges eszményének uralma és kíméletlen érvényesítése, valamint a népi világ és kultúra gyökeres megtagadása Bizánc szellemi életét és szellemi termését nemcsak nyelvileg, hanem lényegileg is két különálló, és egymástól független világra szakítja . . .» (22. l.). A «tudós» szerzőkről és műveikről ilyen

értékelést kap az olvasó: «atticista terjengősség káosza» (37. l.), «szélsőséges finomkodés és modorosság» (164. l.), «a tudós üresség költője» (383. l.). A bizánci klasszicizmus ellentéte a «népi irodalom» «szép, gazdag és sokoldalú világa» (499. l.). Mivel az utóbbi irodalom nem maradt fenn, hiszen ezt a «hivatalos bizánci gondolkodás, amilyen mértékben csak tudta, elfojtotta» (499. l.), a szerkesztő kísérletet tesz rekonstruálására. Ide sorolhatók szerinte: a krónikaírás, a hagiográfia, a nem időmértékes költészet, a (modern lejegyzésű) népdalok és a 12. századtól jelentkező népies irodalom.

A bizánci irodalomtörténet ilyen felfogásában nem nehéz felismernünk az újgörög kétnyelvűség problémájának, az ún. nyelvi kérdésnek a hatását. Látszólag indokolt az újgörög párhuzam felhasználása a középgörög irodalom magyarázatához, hiszen a modern görög diglóssia a tudományos közvélemény szerint az analóg bizánci állapotok továbbélése. Valójában az újgörög és a bizánci nyelvi helyzet közötti kontinuitás korántsem olyan egyértelmű, mint első pillantásra hinnénk. A beszélt nyelvvel *(dhimotiki)* szemben álló archaizáló irodalmi nyelv *(katharevusa)* megalkotását az önálló görög állam megalakulása tette szükségessé. Az ideológiai indítékot ehhez a Nyugat-Európából importált és filhellénizmustól is szított Hellas-imádat szolgáltatta, amely a felvilágosodás eszméi iránt is fogékony görög polgárság figyelmét antik múltjára terelte. A közvetlen bizánci előzmények ebben a légkörben nem juthattak lényeges szerephez. Az új hellén-kultusz csak távoli rokona volt a Palaiologos-kor neopaganista színezetű bizánci humanizmusának, amelynek görög talajon való továbbélését lehetetlenné tette a török uralom alatt a görögség szellemi életét irányító orthodox egyház. A katharevusa megalkotásában konkrét nyelvi szükségletek is közrejátszottak, létrehozóinak munkája a magyar nyelvújítókéhoz hasonlítható. Az archaizáló irodalmi nyelv eleinte legfeljebb közvetve volt káros az újgörög nép kulturális fejlődésére. Csupán a múlt század végére vált igazán a haladás akadályává, amikor az oktatás megreformálásának és a közélet demokratizálásának igényével egyidejűleg politikai gyilkosságokig menő élességgel lobbant fel a nyelvi kérdés körüli vita. A katharevusa makacs erőltetését manapság valóban a reakciós belpolitika diktálja, hiszen a szépirodalomból időközben amúgy is kiszorult archaizáló nyelv ma már elveszítette eredeti funkcióját: a stabilizálódott és számos katharevusa-elemmel gazdagodott dhimotiki kiválóan be tudná tölteni a hivatalos nyelv szerepét.

Körülbelül száz évvel ezelőtt, a görög nyelvi harcokkal egyidőben, de tőlük teljesen függetlenül indult meg a posztklasszikus görög nyelv tudományos igényű tanulmányozása. A fiatal tudományág eredményeit hamarosan felhasználták a nyelvi kérdés körüli polémiában. A dhimotikisták a népnyelvi formák és szavak immár történetileg kitapintható régiségével bizonygatták a népies nyelv irodalmi létjogosultságát, a katharevusa hívei viszont a bizánci írott nyelv archaizáló jellegére hivatkozva védték vélt igazukat. Az újgörög kétnyelvűséget ily módon rávetítették a bizánci művelődésről alkotott képünkre: a nem szigorúan atticizáló műveket — akaratlanul is a dhimotikire gondolva — az «egyszerű nép» olvasmányainak tartották, nyelvüket a «vidéki falvakban beszélt nyelv»-nek (így pl. N. H. Baynes: Byzantine Studies and Other Essays. London 1960², 43. l.). Kapóra jött ez az elképzelés a bizánci élet «kettéhasadását» hirdető szellemtörténeti koncepciónak (az antológia szerint a kettéhasadás gondolata «alkotja immáron a modern bizantinológia filológiai studiumainak normáját», 23. l.), de átvették egyes újgörög marxista publicisták is, akik az atticizmus visszásságainak bírálatával voltaképpen hazájuk aktuális problémáira keresnek választ.

Az újgörög kétnyelvűség tehát az utóbbi két évszázad történeti fejlődésének terméke, s nem használható fel — még analógia gyanánt sem — a bizánci irodalom sajátosságainak magyarázatához. A középgörög «népi irodalom» társadalmi bázisa semmiben sem különbözik a tudós irodalométól: szerzői között találunk rétort (esetleg pátriárkát: Malalas), előkelő földbirtokost (Theophanés), vagyonos hadvezért (Kekaumenos), vezető államférfit (Sphrantzés), császári unokaöccsöt (Andronikos Palaiologos), sőt császárokat is (Kónstantinos Porphyrogennétos, Ióannés Kantakuzénos). Elvileg persze elképzelhető lenne, hogy a felsorolt írók személyes meggyőződésből szakítottak a merev atticizmussal, valójában azonban erről sincs szó. Az atticizmus szemmel láthatólag nem állt szöges ellentétben a népiesebb nyelv és forma használatával. Az Iszlám-ellenes vitairatát népiesebb nyelven író Arethas buzgó atticista volt. A saját neve alatt vulgarizmusokkal tele műveket kiadó Kónstantinos Porphyrogennétos archaizáló stílusban írta meg beszédeit és Basileios-életrajzát. A költői szavakban bővelkedő krónikájába «népi regényt» (547. l.) beillesztő Manassés egy «művi élettelenség korlátai között maradó» (389. l.) Komnénos-kori regény szerzője volt. A legendákat atticizáló stílusban átíró Symeón Metaphrastés, akinek e tette a «bizánci tudós gondolat legnagyobb vandalizmusa» (608. l.), egyike volt azoknak, akik elsőként használták a népies versus politicust a bizánci költészetben.

A bizánci irodalom dualizmusával kapcsolatos hiedelem másik forrása egy félre-

értés. Az atticizáló nyelv használatához valóban nem mindennapi felkészültségre volt szükség. Igaz az a megállapítás, hogy «az atticiáló író művelt», de ennek megfordítása («a művelt író atticizál») már félrevezető következtetésekre ad lehetőséget: «aki nem atticizál, az nem (eléggé) művelt», vagyis «a népiesebb nyelven írott művek félművelt, népi szerzők alkotásai». Gondolkodásunk következetlenségéért a bizánci írókat is okolhatjuk, akik vitáik hevében gyakran illették ellenfeleiket az *ἄγροικος, ἀμαθής, ἀπαίδευτος* stb. szavakkal, amelyek természetesen nem a szerzők származására utaltak.

A népinek tartott művek nyelve, beleértve a 12. századtól egységes tömböt alkotó ún. népies irodalom java részét, valójában szintén archaizáló nyelv volt, az iskolázott bizánciak ezt használták irodalmi nyelv gyanánt. (A szigorúan atticizáló nyelv alkalmazása már csak azért sem lehetett kötelező, mert az ehhez szükséges előfeltételek sem voltak biztosítva: a bizánci tanintézetekben megtanultak ugyan attikai szerzőket olvas de nyelvük utánzása csak kitartó magántanulmányok árán vált lehetővé.) A bizánci irodalom egyetlen retege sem tekinthető tehát igazán népiesnek. A művek nyelve nem társadalmi közegtől, de nem is műveltségi szinttől, hanem műfajtól függően változott. Enyhén archaizáló nyelvet a bizánci korban keletkezett műfajokban (krónika, kontakion, meseeposz stb.) használtak, erősen atticizáló idiómát az antik eredetű és klasszikus előképeket imitáló genusokban. Ideológiai állásfoglalást a nyelvhasználatban legfeljebb akkor kereshetünk, amikor bizánci eredetű műfajokat igyekeztek antik mezbe öltöztetni (hagiográfiát Symeón, a krónikákat Zónaras, Pachymerés), ez az ideológia azonban nem a népi kultúra ellen irányult. A nép élő nyelvét és irodalmát nem volt szükség «rendőrterror»-ral (499. l.) elfojtani: az írástudatlan lakosság kulturális igényeit ebben a korban még kielégítette az orális folklór. A «népies» terminus természetesen használható a bizánci műveltség antik hagyományoktól viszonylag független jelenségeire, nem ajánlatos azonban ezt egyidejűleg társadalmi kategóriaként felfogni.

Érthetően kiigazításra szorul tehát néhány apróság a kora- és középbizánci népi irodalmat «rekonstruáló» részben. A gúnyversektől szigorúan különválasztandó «népi akklamációk» (497. és 505 kk. l.), amelyek egyébként nem «koruk élő nyelvén» íródtak és aligha nevezhetők «zsoltároknak» (505. l.), nem népi költemények: udvari költők írták ezeket a császár személyével kapcsolatos szertartásokra, s írásban hagyományozódtak. A trójai háború Malalasnál olvasható elbeszélése a 12. századi Manassésnál «bukkan fel megint» (548. l.). A magyarázó szöveg szerint a történet («népregény», 547. l.) a közben eltelt időszakban a «bizánci élet peremén, perifériáján élt, mint a népi hagyomány általában» (547. l.). A *mirabilia* iránt fogékony Manassés valójában nem valamiféle nép. hagyományból merítette a történetet, hanem egyszerűen kimásolta elődei munkáiból A «Népi kereszténység» c. fejezetbe számunkra érthetetlen okokból belekerült Kosmas Indikopleustés szemelvénye mellé a knidosi Ktésias (i. e. 5—4. sz.) egyik fragmentuma.

A bevezető részekben másutt is találunk elírásokat. — 128. l.: Bury nem «foltoknak», hanem «fércműnek» nevezte a *De administrando imperio*-t. — 145. l.: «Theophanes Continuatus» nem a szerző(k) neve, hanem a mű címe. — 188. és 390 k. l.: nyugati lovagregények fordításai nem Manassés és Eugeneianos korában (12. sz.) jelennek meg Bizáncban, hanem legalább 100 évvel később. — 355. l.: Ignatios *Stichoi eis Adam* c. költeménye 143 sorból (trimeterből) és nem 143 háromsoros strófából áll. — 363. l.: León Philosophos talán tanára volt Phótiosnak, de semmi esetre sem tanítványa. — 389. l.: Manassés regényhőse nem a «Doszikleusz», hanem a «Dosiklés» névre hallgat; Makrembolités művének címszereplői nem «Hüszminész» és «Hüszminia», hanem Hysminé és Hysminias. — 390. l.: Meliténiótés költeménye nem szerelmi regény. — 479. l.: Theodóros Studités nem egyszerű szerzetese, hanem apátja volt a «Studios (és nem: «Sztudion»)-kolostornak. — 506. l.: a Saniana ostromával kapcsolatos rigmus nem 8., hanem 9. századi. — 535. l.: a «Niképhorosz» szó a Digenés-eposzban nem valamely császár neve, hanem egyszerű jelző. — 563. l.: A *Pierre de Provence* bizánci fordítása nem tartalmazza Symeón Séth *Stephanités és Ichnélatését*. — 608., 599., 128. l.: Symeón Metaphrastés legendagyűjteménye újabb kutatások szerint nem jöhetett létre Kónstantinos Porphyrogennétos kezdeményezésére. — 668. l.: a «Müriobiblosz» és «Bibliothéka» elnevezés nem Phótiostól származik, hanem 14. sz.-i görög, ill. 16. sz.-i nyugati humanistáktól (helyesebb ezért az utóbbi alakot latinosan írni). — 670. l.: Arethas nem volt Phótios tanítványa. — 673. l.: Iulius Caesar görög fordítása nem Planudés műve. — 689. l.: Theodóros Metochités 1270-ben született. — 745. és 756. l.: a két magyar vonatkozású költeményt nem Theodóros Prodromos írta, hanem a sokban hasonló életpályájú ún. «Manganeios Prodromos»

Tekintve, hogy modern bizánci irodalomtörténeti kézikönyvek nemzetközi viszonylatban sem léteznek, a szakmailag érdekelt olvasó is örömmel fogadja a kötetben található bő szakirodalmi utalásokat. Használhatóságukat nagyban megkönnyítette volna pontos írásmódjuk, amelyet nem ritkán hiányolunk. Pl. 22. l.: «H. W. Haussing: Kultur-

geschichte von Bizanz von ihrer Anfänges . . .»; 153. l.: «I. Bekker. Ioannis Scylitzis. Bonn, 1839.» *(sic!)*.

Feltétlenül szükséges lett volna az (egyébként gyakran semmitmondó pl.: 341., 361., 369. l.) idézeteknél a forrás megjelölése és a szerző szavainak értelmes és pontos magyar fordítása (pl. 304. l., vö. Krumbacher, GBL 1897², 640. l.; 305. l., vö. i. m. 643-4. l.).

Az irodalmi antológiák elsődleges feladata a művek bemutatása. Szívesebben láttunk volna ezért a kötetben a történeti exkurzusok («Kiegészítő jegyzetek»: 273—92. l.) helyett rövidebb, szöveghez szabott jegyzeteket, amelyek a szemelvények valóságos problémáinak megértését teszik lehetővé. Az Auxómisról és homéritákról (53—58. l.) olvasó laikust aligha igazítja el a Mohammed utáni arab világ bizánci kapcsolatait vázoló jegyzet (274. l.), és a Bohemond és Baimuntos nevek azonossága sem magától értetődő ugyanazon mű szemelvényeiben (171—82. l.). A bevezető szövegekben is több hely illette volna meg az irodalmi problémákat, ajánlatos lett volna pl. a bizánci szépprózа ritmikai sajátosságait, az antik metrumok használatában megmutatkozó újításokat, vagy a sokat emlegetett hangsúlyos versformákat egy-egy konkrét példán (verstani képlettel) szemléltetni. Nem csökkentette volna a munka tudományos értékét, ha a szerkesztők következetesen ismertették volna a csak rövid szemelvényekben bemutatott művek tartalmát (pl. szerelmi regényeknél, pseudo-lukianosi dialógusoknál), úgy, ahogyan erre a Digenés eposznál sort is kerítettek (535. l.).

A túlságosan terjedelmesre sikerült «Történetírás» c. részben (261. l. + a 109 lapos «Függelék» javarésze) nemcsak a számos irodalmilag jelentéktelen szerző részletes bemutatása nehezíti meg az olvasó tájékozódását, hanem az a körülmény is, hogy a válogatásba a történetíráshoz egyáltalán nem tartozó (bár kétségtelenül történeti forrásértékkel bíró) művek szemelvényei is bekerültek (pl. 121—26. l.). Különösen meglepő ez Kónstantinos Porphyrogennétosnál, akinek a bizánci irodalomban mérföldkőnek számító Basileios-életrajza helyett éppen irodalmilag keveset mondó kompilációiból kapunk bővebb ízelítőt (127—43. l.). A jelentéktelenebb művek elhagyásával, a történetírásra vonatkozó rész rövidítésével és a kötetnek csaknem egyharmadát kitevő jegyzetek és bevezetők tömörebb megfogalmazásával terjedelmesebb szemelvényeket kaphattunk volna az irodalmilag valóban figyelemre méltó művekből. Jelentős alkotásokról ugyanis aligha lehet a kötetben nyújtott egy-másfél lapos idézetek alapján képet nyerni; még akkor sem, ha e szemelvényeket náluk kétszerte hosszabb bevezető szövegek kísérik (pl. 315—19. l.). Indokolatlannak érezzük bizonyos tipikus bizánci műfajok, például a Palaiologos-kori regények, teljes mellőzését az antológiából, hiszen a kommentár (519. l.) csak a nyugati eredetű fordításos költemények elhagyására hivatkozik.

A szerkesztők gondosan ügyeltek arra, hogy régebbi fordítások felhasználásával a bizánci irodalom népszerűsítésének hazai hagyományaiból is ízelítőt adjanak. A fordítások között sajnos kevés a művészi színvonalú, de a túlnyomó részt filológus-fordítók pontosan tolmácsolták a művek tartalmát. Egészen szórványos esetekben okozott csupán problémát a modern nyelvi fordítás nélkül kiadott bizánci szövegek teljes megértése. Pl. a 782—785. lapon található költemény 45. sora szó szerint: '(a rettegés hidege) kis híján *(παρὰ μικρόν)* kővé változtatta volna a királyt', a műfordításban: «Formálna ôbelőle most parányi kis kövecskét» (783. l.). Ugyanitt a 92. sor pontos fordítása: '(a király) a császári lobogó árnyékában állva', az antológia szerint: «A méltóságos hárs (?) alatt beárnyékozva állott» (785. l.). A Digenés-eposzból közölt másfél lapnyi szemelvényből (539—40. l.): *ῥάβδος* «jogar» (helyesen: 'husáng', 5., 36. sor), *ζητῶ* «úgy éljek» (tkp. 'akarok', 22. sor), *μονή* «kolostor» ('szállás', 33. sor).

Ismertetésünket néhány olyan észrevétellel zárjuk, amelyek elsősorban a kiadó munkájára vonatkoznak. Az antológia bevezető és magyarázó szövegeinek zöme eredetileg újgörögül íródott, s a kötet számára ültették át magyarra. Aligha okozhatott volna megterhelést, ha a kiadó különösebb szakmai ismeretet nem igénylő, egyszerű magyar stíluslektorálással elsimította volna azt a sajnos igen nagyszámú magyartalanságot (főleg újgörög tükörfordítást) és pontatlanságot, amely a szerkesztők és szakfordítók akarata ellenére került be a kötetbe. Ez különösen olyankor zavaró, amikor az antológia a magyar (vagy akár újgörög) bizantinológiai terminológiától eltérő kifejezéseket használ, hiszen a magyar olvasók a jövőben elsősorban ebből a munkából merítik majd bizánci irodalomtörténeti ismereteiket. Pl. «khronographia» (a. m. [világ]krónika), «neomartürészek (605. l.), «hészükhizmus» (653. l.), «bizánci logográfia» (= biz. szépprózа, 637. l.), «dekapentesyllabus» (505. stb. l.). Nem megfelelő fordításban találjuk egyes művek címét. Pl.: «Ekphraszeisz . . . (Kifejezések . . .)» (187. l.), «A római állam *elveiről*» (= Peri archón tés Rhómaión politeias, 71. l.), «Odüsszeia *körüli eset*» (= Hypothesis peri Odysseias, 547. l.), «Morea krónikája» (= Moreai Krónika, 288. l.). Következetlen a görög szavak

átírása, pl. «Eisz tén *aloszin* tész Thesszalonikész» (116. l.), «*V*aszili*o*sz», «Vita D*i*mitrii», «Konsztantinosz», «R*o*manosz» (csaknem mindig). Néhány zavaró sajtóhiba: «Ióannész Epiphaneosz» (Epiphaneus, 70. l.), 315. l.: «Codex Theodosian*a*», 668. l.: «kív*á*natos ismertetését» (kivonatos ismertetését).

A kötet egészében véve kedvező benyomást tesz az olvasóra. A vitatható megállapítások és a — nagy terjedelemhez képest elenyésző — hiányosságok azonban azt is mutatják, hogy a bizánci irodalomtörténet területén bőven van még tennivaló. Bízunk benne, hogy az antológiának döntő szerepe lesz a középkori görög irodalom hazai megkedveltetésében és a további kutatások ösztönzésében.

MOHAY ANDRÁS

BERKI FERIZ: ÚJGÖRÖG TÁRSALGÁSI ZSEBKÖNYV. Tankönyvkiadó Bp. 1974. 136 l.

Igen nagy hiányt pótol a «Tanuljunk nyelveket» sorozatban először 1969-ben, majd 1974-ben második kiadásban megjelent újgörög társalgási könyv. Utoljára ui. 50 évvel ezelőtt, 1925-ben jelent meg a «Rozsnyai gyors nyelvmesterei» sorozatban egy újgörög–magyar–német beszélgetéseket tartalmazó 39 oldalas füzet. A békés egymás mellett élés politika következtében újabban erősen megnövekedett a népek közti, így a magyarok és görögök közti érintkezés lehetősége is. A Görögországba utazó magyarok az elmúlt időkben kénytelenek voltak idegen, főleg német közvetítő nyelvű újgörög beszélgetési könyveket használni, így pl. J. Kalitsunakis, A. Steinmetz Sprachführerjeit. Minthogy ezek régebben (1912-ben, 1951-ben) jelentek meg, nehezen hozzáférhetők. Tényleges igényt elégít tehát ki a Tankönyvkiadó Vállalat e társalgási könyv kiadásával.

E munka az újgörög nyelv rövid leírását tartalmazó előszó után a görög betűket és kiejtésüket ismerteti. Ezután következik több mint 50 témakör legtöbbször mondatokban való feldolgozása. Minthogy nincs magyar–újgörög szótár, viszonylag sok helyen kényszerül a szerző a szavak puszta felsorolására. A könyv felöleli a magyar turista számára elengedhetetlenül szükséges témákat, beszédfordulatokat. Néha a témák sorrendje azonban nem eléggé logikus. Így pl. az Étterem, Étlap fejezeteket a Külföldieket Ellenőrző Hivatal c. rész követi, majd utána következik a Kávéház c. témakör vagy pl. a Szálloda c. fejezettől messze elszakítva található a Szobafoglalás c. rész stb.

A témák feldolgozása oldalanként három függőleges oszlopban történik: magyar kifejezés, annak görög fordítása görög betűkkel, a görög szöveg magyar átírása. A három szöveg vízszintesen kerül egymás mellé. Nagyon ügyes megoldás, hogy a görög hangsúlyos magánhangzókat a magyar átírásban dőlt betűkkel szedték. Vessző alkalmazása ui. téves olvasásra adhat alkalmat. Újszerű a görög szövegek magyar átírásában a mondaton belüli hangsúly jelzése. Görögországban kétnyelvűség uralkodik: a köznyelv és hivatalos nyelv. A szerző helyesen a köznyelvet használja s csak ritkán adja meg a hivatalos nyelvi formát, akkor is külön megjelöli.

Minthogy e könyv magyar turistáknak íródott, s Magyarországon igen kevesen ismerik a görög betűket, azért úgy tűnhetik, hogy nem okvetlenül szükséges a görögbetűs változat megadása. De ha meggondoljuk, hogy a magyar turista Görögországban görög felírásokkal fog találkozni, helyesebb, ha az olvasó a görög betűs szöveget is látja a könyvben. De viszont ha görög betűs szöveg is van, akkor a könyv elején szükséges lenne a Kiejtés c. bevezető fejezet után rövid nyelvtani összefoglalót is adni egy későbbi bővített kiadásban. Ez annál is inkább szükséges lenne, mert szótár és nyelvtan hiánya miatt az újgörög nyelv tanulása a magyarok számára igen nagy nehézségekbe ütközik.

FÜVES ÖDÖN

G. FECHT: DER VORWURF AN GOTT IN DEN «MAHNWORTEN DES IPU-WER» Zur geistigen Krise der ersten Zwischenzeit und ihrer Bewältigung. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.–Hist. Kl. 1972. 1.). Heidelberg 1972, 240 lap.

Az egyiptológia egyik legvitatottabb problémakörét veszi vizsgálat tárgyává jelen művében a szerző. A téma történeti, vallástörténeti és irodalmi vonatkozásai egyaránt jelentősek és szorosan össze is tartoznak. Egy komplex vizsgálat szükségességének felismerése hozhatta létre Ipuwer sok problémát tartalmazó művének a főcímben kifeje-

zett témánál többet nyújtó vizsgálatát. A «Vorwurf» méltatása szükségszerűen ágyazódik be a teljes problémakörbe. A mű áttekinthetőségét megnehezíti, hogy az öt év előtt elkészült kéziratot fontos «Nachträge» és «letzte Nachträge» egészítik ki.

A célkitűzésnek köszönhetjük, hogy szükségszerűen a legvitatottabb kérdés tárgyalása képezi az alapot: Ipuwer művének datálása. (Vö. Kákosy L.: Ipu a Főrangú intelmei. Ant. Tan. 4 (1957) 323 kk). Nem lehet célunk részletezni az ezzel kapcsolatos állásfoglalásokat, amelyek — mondhatnók, a tekintélyelv alapján — a kutatók többsége részéről az óbirodalom végére helyezték az Ipuwer által ecsetelt tragikus eseményeket és az I. átmeneti korba a kéziratot. A későbbi, a II. átmeneti kori datálást vallók (W. W. Struwe, W. Czermak, Zb. Žába, A. Volten) különböző szemléletű és érvelésű véleményét szinte váratlanul újra előtérbe helyezte J. van Seters értekezése (JEA 50 (1964) 13 kk), amely kimutatta, hogy néhány esemény, intézmény fogalmi meghatározása csak a II. átmeneti korra vonatkozhat. A bíráló a hazai tudományos körökben — nyilván a külföldi hasonló intézményekben is — lezajlott vitákra hivatkozhat csupán, amelyekben elhangzott, de nem kapott támogatást az a vélemény, hogy egy elfogadható megoldás a különböző szempontok figyelembe vételével tulajdonképpen adva volt oly értelemben, hogy mindkét álláspont képviselőinek — legalább részben — igazuk van.

Ennek a szemléletnek részletes kritikával alátámasztott kifejtését, és ezzel egy hosszú tudományos harcnak valószínű befejezését üdvözölhetjük a szerző művében. Az eddigi érvekhez joggal adja hozzá az általa kidolgozott egyiptomi metrika stílushatározó segítségét is; ebből a szempontból a szöveg a XI. dinasztia után kialakult jelenségeket mutatja. Ez, valamint a XII—XIV. dinasztia idejére tehető vonások csak azt bizonyítják, hogy az előttünk álló Ipuwer szöveg újjászerkesztés eredménye. A téma magva az óbirodalom végén lejátszódó eseményekre vonatkozik. Véleményünk szerint az új fogalmazásnak, kifejezéseknek, sőt szövegtoldásoknak az oka az volt, hogy a II. átmeneti kor írnoka a birodalom súlyos helyzetében (idegen törzsek hatalmaskodása és belső zavargások) az óbirodalom bukásának körülményeit látta újra lejátszódni.

A ránk maradt szöveg egyes részeinek kronológiai elhelyezése adja az alapot a «Vorwurf», az isten elleni zúgolódás taglalásához, amely elkülönül a történtek feletti panaszoktól. A szerző E. Ottó állásfoglalásához csatlakozva erőteljes érveléssel fejti ki, hogy az ember sorsát meghatározó isteni rendelkezések bírálata nem a fáraóhoz, hanem a napistenhez szól. Egyes kifejezések, fogalmak magyarázata (pl. a ḥprw «fejlődési fok» értelmezése) szinte külön értekezésnek hat. Társadalom- és vallástörténeti szempontból is jelentős a predestinációról szóló fejezet. Az emberi felelősségtudatot a túlvilági ítélet kialakulásával kapcsolatban tárgyalja. A predestinációnak óbirodalmi felfogásával kapcsolatban azonban megemlítendőnek véljük, hogy a Ptaḥḥotepre vonatkozó elképzeléseknél figyelembe veendő a toposok alkalmazása is, pl. «aki már az anyaméhben (ilyen) volt». Az óbirodalom és az I. átmeneti kor zűrzavarai után az ember felelősségérzete került előtérbe. A mágikus és etikai szemlélet vizsgálata során tárgyalja a «jó név» szerepét is. Ezzel kapcsolatban felvethető, hogy a hanyatlás korában a kerületi központok vezetőinél a politikai helyzet alakulása folytán vált szükségessé a népszerűséget jelentő «jó név» kialakítása.

Mélyről fakadó érzések törnek elő Ipuwer panaszaiban és zúgolódásában, amelyek az égi hatalmat is ostromolják. Egyiptom második megpróbáltatásának súlyát érzi és érezteti is az írnok, amikor az Egyiptom első forradalmáról szóló «Intelmeket»-részben új megfogalmazásban leírja.

WESSETZKY VILMOS

W. BERG: HISTORISCHE KARTE DES ALTEN ÄGYPTEN. Sankt Augustin 1973. I. Register, 50 lap + 27 térképlap, II. Register, 26 lap + 24 térképlap.

A napóleoni egyiptomi hadjárattal Egniptomban tartózkodó l'Institut d'Égypte két bizottsága 1799 őszén járta be Felső-Egyiptomot egy jelentős tudományos vállalkozás fontos részleteként. A nagy mű, a Description de l'Égypte már Franciaországban született meg. Egyiptom történeti és történet-földrajzi megismerésének újkori megalapozását ettől számíthatjuk. A század közepén tíz év alatt jelentek meg R. Lepsius monumentális kötetei (Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien), amelyek ma is nélkülözhetetlen anyagot szolgáltatnak a kutatóknak; összefoglaló térképe a történeti helyeket is feltünteti.

Az ókori településeknek, a régészeti emlékanyag meghatározásához nélkülözhetetlen topográfiai azonosításoknak első és alapvető monográfiáját H. Brugsch adta közzé:

Dictionnaire géographique de l'ancienne Égypte (Leipzig, 1879). Ezt már csak a mi századunkban követték újabb alapvetések: Fr. Hommel: Ethnologie und Geographie des altes Orients (München, 1926), H. Gauthier: Dictionnaire des noms géographiques (Le Caire, 1925—1931), a kerületi beosztásokra építő Géographie de l'Égypte ancienne P. Montet-tól (Paris, 1957 és 1961), és A. H. Gardiner: Ancient Egyptian Onomastica-ja (Oxford, 1947). Egyiptom tájjellegi viszonyaival megvilágítva foglalta össze a történetileg jelentős helyeket H. Kees: Das alte Ägypten. Eine kleine Landeskunde. (Berlin, 1955). Természetüknél fogva részletesebb térképészeti anyaggal szolgálnak az egyiptomi útikalauzok. Ma is nélkülözhetetlen a Baedecker (utolsó kiadása 1928) sok adata G. Steindorff tollából, a Guides Bleus sorozat Égypt-je ,ugyancsak szakemberektől (Paris, 1956), továbbá E. Brunner-Traut és V. Hell Aegypten-je, amelyben a történeti térképmellékletek az általános tájékozódáshoz szükséges áttekintést is megadják (Stuttgart, 1964).

Mindeddig hiányzott azonban egy részletes, összefoglaló történeti-térképészeti munka. Az Archäologische Übersichtskarte des alten Orients-ben (Weimar, 1959) az ókori Egyiptom mintegy félszáz történeti helyének feltüntetésével G. Rühlmannak hasznos, de nem részletes térképe és katalógusa didaktikai jelentőségű. A W. Berg által szerkesztet térképatlasz a 150 éves tudományágban hiánypótlóként jelent meg.

E megállapításhoz inkább csak a kivitelre vonatkozó kérdések csatlakozhatnak. Elsősorban a félszáz (24 Egyiptomra, 27 Núbiára és Szudánra) különálló térképlap kezelhetősége látszik nehéznek. A térképeken a történeti és geológiai szempontot egyszerre kellett megoldani, így az utóbbi színezése néha elnyomja a régészeti lelethely kívánatosabb kiemelését. Ismertek az ó- és újkori helynevek azonosításának nehézségei. A mű mértéktartó, a szakirodalomra támaszkodó megoldásmódja mellett is felvetődhetnek kérdések. Csak példaként utalunk arra, hogy a modern (már víz alá került) szudáni Wadi Halfa nem azonosítható (a Nílus túlsó partján, valamivel távolabb fekvő, és már ugyancsak vízzel borított) Buhen (bwhn) nagy jelentőségű, már az óbirodalomtól kezdve ismert településsel. Az ókori települések helyének megállapítása gyakran nagy nehézségekbe ütközik. (Kiemelendők J. Yoyotte erre vonatkozó tanulmányai.) Elvként el kell fogadnunk a szerző megállapítását, hogy az ókori és a mai felszín között — néhány kivételtől eltekintve — alapvető különbséget nem találunk. A régészeti emlékek jellegét feltüntető jelet élesebben és gyakrabban lehetett volna alkalmazni. Ismét csak példakén említjük, hogy a közép-egyiptomi Sharuna mellett utalni kellett volna a településtől délre található óbirodalmi sírra és I. Ptolemaios templomának helyére. Az alapvető térképészeti munkát a helyneveknek egyiptomi, kopt, arab és görög—latin átírásos jegyzéke hasznosan egészíti ki.

WESSETZKY VILMOS

W. RUBEN: DIE GESELLSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG IM ALTEN INDIEN. II. Die Entwicklung von Staat und Recht. Berlin 1968, Akademie-Verlag. 292 p.

A jogtörténet és az államtudomány mindig nagy teret kapott az indológiai kutatásokban. Az angol uralom időszakában részben érvényben maradtak egyes, az ókorból származó jogforrások (Manu) és így a XIX. század elejétől fokozatosan láttak napvilágot angolnyelvű, az ind jogot tárgyaló, kézikönyvek, a század közepétől kritikai igényű szövegkiadások, majd angol és német fordítások.[1] A XX. század elején egy hindu tudós rábukkant az Arthasāstra kéziratára és ezzel egy olyan államtudományi kézikönyv birtokába jutottunk, amely egyedülállóan kedvező lehetőséget biztosít az ókori ind állam tanulmányozásához.

E feltáró munka után, és vele párhuzamosan, könyvtárnyi feldolgozás született és így a mai kutatónak az igazi feladatot az adott anyag pontosabb értelmezése vagy átértelmezése, illetve az ind társadalom egészének vizsgálatába való beillesztése jelenti.

W. Ruben, az előző kötetben (l. Ant .Tan. 21 [1974] 97) kidolgozott alapelvek szerint munkáját hat részre osztja és egy bevezetést, valamint kitekintést csatol hozzá.

A bevezetésben a szerző egyes mai törzsek társadalmának analógiájára támaszkodva világítja meg a legkorábbi történeti korszak ind társadalmának szerkezetét. E sokrétű és bizonytalan forrásanyag feldolgozása mellett érdemes lett volna többet

[1] A forrásokról és a másodlagos irodalomról készült összefoglalás: *J. Jolly:* Recht und Sitte. Strassburg 1896. és *P. V. Kane:* History of Dharmaśāstra. Poona 1930—1953.

foglalkozni az általános társadalomtörténeti alapfogalmak indiai érvényességével, az állam és jog kezdetéről ismert tágabb történeti, filozófiai, néprajzi és szociológiai anyagot nagyobb mértékben figyelembe venni.

A voltaképpeni első rész a védikus korszakot öleli fel és elsősorban a *Rgveda* beható elemzésén nyugszik. Ruben ezt a társadalmat «széthulló nemzetségi társadalomnak» nevezi. Kár, hogy a «széthulló» jelző nem kap megfelelő történeti hátteret, melyből a folyamat egésze világosabbá válhatna. Nem kapunk kellő felvilágosítást arról sem, hogy ez a bonyolult törzsrendszer hogyan funkcionált mint egész (az ott talált őslakosokkal szemben) és hogyan módosult ez a törzsi társadalom a törzsi szállásterületek kibővülése során. Érdekes lett volna, ha a szerző ennél a résznél fokozottabban támaszkodik az indoiráni őstörténetből rendelkezésre álló ismeretekre és ezen túlmenően a nomád társadalmak átalakulásával, felbomlásával kapcsolatos általános történeti törvényszerűségekre.

A második korszak nagy jelentősége abban áll, hogy erre az időre esik az osztályviszonyok olyan mérvű fejlettsége, mely egy osztálytársadalmon alapuló állam szükségességét feltételezi.

Ruben viszonylag kevés elsődleges forrást, annál több feldolgozást figyelembe véve, dolgozza fel a korszakot. Ez, tekintve azt, hogy lényegesen eltérő alapállású kutatók munkáiról van szó, nem tesz lehetővé mélyreható elemzést.[2] Ugyanakkor ebben a fejezetben is sok olyan megállapítást tesz, mely nagyban segít a korszak jogi, államhatalmi viszonyainak az eddiginél jobb megértéséhez. Így fontos megállapítás a király hatáskörének átalakulása, és ennek a létrejött despotizmusnak a helyes elkülönítése a későbbi korok despotizmusától (67. o.), és a brāhmaṇákat védő joggyakorlat sajátságos felfogásának kiemelése (śūdrák és vaiśyák a jog védelmére szorulnak).

A harmadik periódus egyes korai *dharmaśāstra*-k és az azokat tárgyaló kitűnő feldolgozás, P. V. Kane korszakalkotó munkája figyelembevételével készült. Ez az időszak rendkívül heterogén fejlődést zár le és ekkor válnak kitapinthatóvá olyan jelenségek, melyeket Ruben az «ún. ázsiai termelési mód» első jeleinek tart. Ekkor bontakozik ki az a folyamat amely a nagybirodalmak (Magadha) kialakulásához vezet egy hosszú centralizáció eredményeképpen.

A szerző kitűnő érzékkel ragadja meg a centralizáció egyes társadalmi kérdéseit, elsősorban az uralkodó rétegek (brāhmaṇák, kṣatriyák) ideológiai megosztottságának kérdését, akik részben támogatták a központosítást, részben ellenzékként léptek fel ellene. Érdekes megállapítás, hogy a śūdráknak a központosítás a telepítések folytán kedvező helyzetet teremtett, bár ebben a kérdésben Ruben kissé merészen az Arthaśāstrából ismert tényeket anticipálja. Nagyon érezhető az ortodox jogi forrásokban a vallási, etikai kérdések túlsúlya, ugyanakkor a tulajdon- jogban még nem különült el világosan a tulajdon és a birtok fogalma (96. l.).

Talán jobban kidolgozható lett volna a korszak, ha Ruben többet foglalkozott volna az időszak első felével, igaz ugyan, hogy ebben sok a megoldatlan probléma, de ezekre a szerző részben választ kaphatott volna egyes, indokolatlanul mellőzött munkákból.[3]

A következő rész csaknem kizárólag az Arthaśāstra-ra épül. Ruben nemcsak kitűnően használja a forrást, hanem megfelelően értékeli az Arthaśāstra kutatás eredményeit és sok kitűnő részletmegállapítást tesz (a «Rechtlichkeit» kettős természete a király személye esetében, a materializmus és a babona szerepe, India és a korabeli hellénisztikus államok társadalmának összevetése: India nem nevezhető hellénisztikus államnak stb.).

Az ötödik periódust erősen problematikussá teszik a nagyrészt tisztázatlan politikai események. Rubennek sikerült itt is sok hasznos megfigyelést tennie. Az állami bevételek és kiadások helyzete az elmúlt korszakhoz képest nem változott lényegesen, újat jelent a fokozottabb külkereskedelem belépése a gazdasági életbe. Idegen hatás érezhető a királyideológiában, melyet a titulatúra módosulása szemléletesen igazol.

Ennek a fejezetnek, és talán az egész könyvnek, a legérdekesebb és legmerészebb hipotézise a Manu törvénykönyvnek a kusánkori India társadalmi, történeti viszonyaira történő alkalmazása. Ruben jól átgondolt gondolat-rendszert épít fel ezen az alapon, melynek legérdekesebb része a törvénykönyv hetedik fejezetének és a kusánkori királyideológiának párhuzamba állítása. Ez az elgondolás merőben új, egyelőre a teória meg-

[2] *W. Rau, K. Mylius* és *R. Sh. Sharma.*

[3] *B. C. Law:* India as Described in the Early Texts of Buddhism and Jainism. London 1941; *Ch. Drekmeier:* Kingship and Community in Early India. Stanford 1962.; *V. Pathak:* History of Kosala up to the Rise of the Magadha. Varanasi 1963.

alapozására felhozott bizonyítékok kis száma és nem kizárólagos bizonyítéka jelent problémát (Manu IX. 332: a vaiśyáknak beszélniük kell idegen nyelveket és ez a kusánkori külkereskedelemre utalna stb.) de a várható további kutatások és a kibontakozó vita sokban segíthetik a korszak igazi megismerését, és a kezdeményezés mindenképpen Ruben érdeme.

A törvénykönyv mint jogi forrás elemzése kitűnően sikerült, talán több figyelmet szentelhetett volna a szerző a régóta vitatott śūdra és rabszolga kérdésnek.

Az utolsó tárgyalt korszak a Gupták időszaka. A társadalmi fejlődés általános képe megrajzolásánál a szerző utal a feliratos anyagból meríthető adatokra, az itt megjelenő birtokadományozások növekvő számára és az ebből származó társadalmi változásokra. Ennek kapcsán érinti a ma is sokat vitatott kérdést, az ind «feudalizmus» kialakulásának problematikáját.[4] Ebben a kérdésben, korai lenne végleges állásfoglalást tenni, de a szerző felfogása, melyet az ötödik periódusra vonatkozó megjegyzésében tesz, azaz, hogy a rabszolgatartó rendszer lassan feudálissá lesz (p. 172), így semmiképpen sem mondható szerencsés megfogalmazásnak, hiszen maga a szerző sem beszél az előzőkben egy átfogó rabszolgatartó rendszerről. Ugyanígy nem teljesen egyértelmű a parasztok és a sūdrák azonosítása sem, annál is inkább, mert ez az elképzelés főként a postgupta kori Indiában járt kínai utazó Hüan C'ang egyik megjegyzésén alapszik.

Mindezeknél nagyobb nehézséget látunk a Kāmandakī-féle *Nītiśāstra* datálásánál. Annak ellenére, hogy maga a szerző is óvatosan használja ezt a forrást. Mivel azonban a munka az i. sz. VIII. század előtt semmiképpen sem létezhetett, ezt még feltételesen sem indokolt a korszakra alkalmazni.[5]

A kitekintés rövid, vázlatos, hiszen Ruben nem kívánta a korai középkort bevonni vizsgálódásaiba. Ezzel elkerülte az ind jogtörténet legnehezebb részének, a nagy jogi gyűjtemények *(nibandha*-k) sokrétű, egymásnak gyakran ellentmondó tételeinek vizsgálatát. Ennek az az egyetlen hátránya, hogy ezek a munkák a korszak nagyszámú kommentárirodalmával sok esetben nélkülözhetetlenek az eredeti elsőleges források helyes megértéséhez.

A kötethez alapos és csaknem teljes bibliográfia járul. A megfelelő helyeken már említett hiányok mellett mindössze néhány munkát hiányolhatunk: A. Hillebrandt: Altindische Politik Jena 1923; W. Spellman: Political Theory of Ancient India. Oxford 1964.

Ruben munkája nagyjelentőségű az ind állam és jogrendszer megismerése és történeti fejlődésének korszerű áttekintése szempontjából. Jolly idézett munkáját nem számítva, mely egyébként is egészen más alapelvek szerint épül fel, ez az első nagyszabású átfogó tanulmány ezen a területen. Ruben professzor hatalmas anyagtudása, éleslátása és kifogyhatatlan ötletgazdagsága, melyből ismét meg ismét sokat meríthetünk, ebben a kötetben is megfelelően érvényesül.

Így a munka, noha egyes részleteiben bizonyára vitaindító lesz az indológusok körében, igen értékes hozzájárulás az ókori ind társadalom törvényszerűségeit feltáró kutatásokhoz és feltétlenül számot tarthat az ókortörténészek, orientalisták jogtörténészek érdeklődésére is.

WOJTILLA GYULA

M. v. ALBRECHT: MEISTER RÖMISCHER PROSA. Heidelberg 1971. 231 l.

Semmiképpen sem az irodalomtörténeti teóriák lebecsülését sugallja a kitűnő latinista munkája, midőn a latin próza néhány kiemelkedő szövegrészletét mesterfokon interpretálva ismét felhívja a figyelmet a *szöveg* és a belőle szerezhető *egzakt ismeretek* fontosságára. S teszi ezt az újabban sokat emlegetett *Textlinguistik* cégére alatt (bár érzésünk szerint a *Kunstwerklinguistik* terminus jobban tükrözné módszerének lényegét vagy inkább továbbfejleszthetőségének irányát), s eredményképpen olyan áttekintést ad olvasója kezébe, amely elméleti szempontból irodalomtörténetként forgatható, a gyakorlatban a felsőfokú oktatás módszertanához ad kiváló szempontokat és példákat.

[4] Ez a probléma látható a legmodernebb kutatásokban is, vö. Очерки экономической и социальной истории Индии. Ред. *Л. Б. Алаев — К. А. Антонова.* Москва 1973.

[5] A munkát először a Daśakumāracarita Pūrvapīṭhikája említi és ez egy utólagosan a regényhez csatolt szövegrész, mely az eredeti részeknél legalább két évszázaddal későbbi, így a VIII. század körüli időkre helyezhető.

A heidelbergi egyetem hallgatóinak ajánlott, s végső soron az egyetemi oktatás parergonjaként fogant kötet tartalma gazdag: az irodalmi próza megteremtője gyanánt aposztrofált idősebb Cato kezdi a sort (35 lap terjedelemben): a szerző a «szakírót» (M. Catonis *De agricultura*, rec. A. Mazzarino, Leipzig 1962, 1—4), a szónokot (beszéde a senatusban a rhodosiak érdekében, Malcovati, Oratorum Romanorum Fragmenta, Torino 1953[2] fr. 163—171), a histórikust (Cato ap. Gell. 3, 7 = HRR, 1914[2], fr. 83; p. 78 P.) egyaránt bemutatja. C. Gracchus és Cicero két tartalmi összefüggést mutató helyére (a *de legibus promulgatis*-ból, Malcovati[2] p. 191, fr. 48, ill. Cicero, Verr. II 5 62, 161—63, 163) alapozott *synkrisis* következik a szónoklat stíluskérdéseiről (23 l.). Caesar prózastílusára (15 l.) egy B. G. hely (7, 27) mellett a Iulia-sírbeszéd néhány sorának (ORF[2] fr. 29, p. 390) elemzése vet fényt. Sallustius a Catilina-bevezetés egy helyével (10, 5 sq.), továbbá a *Bellum Iugurthinum* egy izgalmas epizód-leírásával (113, 3—7) szerepel (19 l.). A történetírás további fejlődésének illusztrálására v. Albrecht a jól bevált Claudius Quadrigarius—Livius-összehasonlításhoz (fr. 10 b, p. 207—210, Peter[2] = Gellius 9, 13, 7—19, ill. Liv. III 7, 9, 6—7, 10, 14) folyamodik (16 l.). Ezután ismét Cicero és Seneca szembeállítása (Cicero, rep. VI 23, 25—24, 26, ill. Seneca, epist. I, 1) teszi szemléletessé a filozófiai próza stílusának változásait (24 l.). Petronius regényrészletének (44, 14—45, 6) elemzésére 11 lap jut, hogy aztán Tacitus stílusa az író rangjának megfelelően (26 l.) vettessék össze Claudius császár szónoki művészetével *(oratio Claudii:* Dessau I. 212, ill. Tacitus, ann. XI 24). Rövid (6 lap), de emlékezetes Plinius minor-interpretáció (epist. I, 6) után ér el a szerző Apuleiushoz, az ő Metamorphoses-részletének (3, 27) elemzése zárja az élvezetes interpretációk sorát. A kötet használhatóságát fokozza a függelékben adott név- és tárgymutató. (W. Stroh munkája).

A mintegy 470 sornyi vizsgált corpus megosztása jól mutatja a latin stílus kiváló szakemberének fölényes biztonságát (vö. RE-cikkét Cicero nyelvéről és stilusáról). A kronológiai, geográfiai és műfaji szempontok mellett még arra is lehetőséget teremt, hogy a latin próza különböző hangnemeit felcsendítse, mi több, szemelvényeit a kevésbé exponált szövegrészek közül veszi. (A mi egyetemi tantervünkben csak kettő — Sallustius Catilina- és Cicero Somnium Scipionis-részlete — szerepel közülük.) Ezt a bravúrt még akkor is elismeréssel regisztráljuk, ha az előszóban felsorolt hiányok (pl. a keresztény irodalom prózája) mellé egyebeket is sorolhatnánk (pl. a hymnikus stílus elmaradását, vö. Cic., Tusc. V 3).

A szerző szellemtörténeti iskolázottsága egyetlen tételét sem teszi érthetetlenné. Amikor pl. Claudius és Tacitus «Stilwillen»-jéről szól (189. l.), éppúgy megértjük, mint mikor a kettejük közti különbséget a származásukra vezeti vissza, legfeljebb nem értünk vele egyet. Világossága, szemléletessége nem merül ki a különféle ötletes szinesztéziák alkalmazásában — akik az auktorokat nem középiskolás fokon interpretálják, ismerik e módszer jelentőségét —; bátran utal az anyanyelvi irodalom párhuzamaira, és nem riad vissza a modern fogalmak felhasználásától sem. Túlzásai, pl. a borysthenesi Bión első orosz realistaként való aposztrofálása (161. l., 38 j.) megmosolyogtatnak, de nem hatnak elriasztóan.

v. Albrecht láthatóan jól ismeri a római szónok egyik legfontosabb alapelvét; az irodalmi perekben igyekszik mindig a védőügyvéd hálás szerepét vállalni: innen szimpátiája a synkrisisekben általában elmarasztalt gyengébb, az esetek többségében korábbi szerzők: Cato maior, Claudius Quadrigarius, Claudius császár, Seneca iránt. Tény, hogy ezekről, *ad maiorem alterius gloriam*, túlzottan sok rosszat mondtak már el, s a szerzőtől kiemelt pozitívumaik reálisabb képet adnak az eddigieknél.

Kiigazít számos részlettévedést, többek között Syme,[1] Leemann,[2] Büchner,[3] Helm,[4] Koestermann,[5] Friedländer[6] egy-egy, a biztonságos szövegalaptól elszakított, elsietett megállapítását. Ugyanakkor néhány interpretációját bizonnyal fenntartásokkal fogadja majd a tudományos közvélemény: nem érezzük meggyőzőnek a cicerói *Somnium Scipionis* elemzésében pl. az emelkedettségnek az egyszerű szószerkezettel, ill. szóhasználattal való indoklását (131. l.), Sallustius prózájáról a szerző minden erőfeszítése ellenére sem hisszük el, hogy költői (100. l.; nem *művészi* kvalitásait tagadjuk!). Nem elégít ki bennünket a felegyenesedett *(erectus)* ember és a görnyedt *(pronum)* állat szembeállítá-

[1] 91. l., 5 j.
[2] 99. l., 35 j.
[3] 117. l., 10 j.
[4] 204. l., 21 j.
[5] 171. l., 5 j.
[6] 158. l.

sának toposzát magyarázva; szűkszavúan utal a *pronus* sallustiusi ismeretére (202. l., 12 j.); a *Coniuratio Catilinae* bevezetésében a toposz hangsúlyozottan szerepel.

A kötet érdemi részét a precíz hangtani megfigyelésektől a szöveg gondolatmenetének sajátosságaiig terjedő leíró, de a funkciót mindig figyelembe vevő elemzések adják. Hangtani megfigyelések, az alliteráció és a homoioteleuton következetes használatának regisztrálása dönt többek között Cato maior beszédstílusának feltételezett görögös befolyásoltsága ellen (30 sk.). Azt, hogy beszédeiben Caesar nem mondott le a díszítésről, a Iulia-sírbeszéd klauzuláinak gondos felsorakoztatása s a cicerói akkal való rokonítása dokumentálja (77. l.).[7] A szavak megválasztásának vizsgálata során szolgáltat igazságot a henye szóismétlések miatt kárhoztatott Claudius Quadrigariusnak a variáció-sorok felsorakoztatásával *(proelio – pugnantibus – pugnae – depugnare – congressio; conturbavit – subvertit – evertit; disciplina – ars;* 117. l.). A szórendi eszközök: a párhuzamos, chiasztikus, bekeretező elrendezésben álló szavak funkcionális vizsgálata az egész kötetre jellemző. A mondatszerkesztés stíluskérdéseinek vizsgálatában különösen az asyndeton – polysyndeton korreláció egyéni, egyes szerzőknél más-más képet adó jelentőségéről mondottak maradnak emlékezetesek (136. l.). A gondolatmenet fegyelmezettségét mutatja ki Senecánál (38. skk.), s egy teljes műalkotás szerkezetét tárja fel a Plinius-levél (I 6) kitűnő elemzésében (190 skk.).

A kötet arányait, a fejtegetések lendületét, frisseségét tekintve bízvást állapíthatjuk meg: v. Albrecht szép könyvet írt. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy néhány, az ottani egyetemi ifjúságnak szánt nevelési intenciója rossz ízű emlékeket ébreszthet: pl. a senecai *aliud agentibus* magyarázatához: «Vgl. unsere Redensart „*Allotria Treiben*". Schon Platon hat das Rechttun folgendermassen verstanden: *τὰ αὑτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν* (Pol. IV 433a)» (141. l., 22. j.). A mi felfogásunk ettől gyökeresen eltér. Egyikünk sem olvas továbbá szívesen a «Vorurteile des Blutes»-ről (174. l.) stb.

A mű nyomdai kiállítása tetszetős, gondos; kár, hogy az apró betűkkel szedett szöveg s a még apróbbal nyomtatott jegyzetek erősen próbára teszik a filológusok legfontosabb munkaeszközét. A másodlagos irodalmat feltüntető jegyzék hasznos lett volna.

Michael von Albrecht könyvének egyes részleteit minden bizonnyal vitatni fogják, esetleg cáfolják; kétségtelen azonban, hogy a művében elemzett szövegek vizsgálatához senki sem kezdhet ezután komoly interpretációs szándékkal munkájának ismerete nélkül.

NÉMETH BÉLA

COLUMELLA — ÜBER LANDWIRTSCHAFT. Ein Lehr- und Handbuch der gesamten Acker- und Viehwirtschaft aus dem 1. Jahrhundert u. Z. Aus dem Lateinischen übersetzt, eingeführt und erläutert von *K. AHRENS*. Akademie-Verlag, Berlin 1972, 466 l. (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 4.)

Ma már szükségtelen bizonygatni azt, hogy milyen alapvető jelentősége van az antikvitás megismerése szempontjából az ókori gazdasági élet tanulmányozásának. Az is kétségtelen, hogy a római gazdaságtörténet központi szektora a mezőgazdaság története.[1] Ennek a területnek legfőbb forrásai a mezőgazdasági írók, nevezetesen Cato, Varro, Columella és Palladius, nem beszélve az id. Plinius enciklopédikus műve idevágó könyveiről. — Terjedelménél fogva kiemelkedik ezek közül a filozófus Seneca földjének és kortársának, a hispaniai születésű L. Iunius Moderatus Columellának a mezőgazdaságról írt 12 könyve: *Rei rusticae libri XII*.[2] — Ezeknek a műveknek modern nyelvekre való átültetését kétszeresen is üdvözölni kell. Egyrészt azért, mert a latin nyelvismeret mind fokozottabb mérvű sajnálatos összezsugorodása közepette széles körök számára hozzáférhetővé teszik e fontos dokumentumokat; másrészt azért, mert közismert, hogy minden ókori mű szövege számos olvasati, ill. értelmezési problémát vet fel: ily módon minden igényes fordítás szükségképpen állásfoglalást is jelent a vitás kérdésekben. Tehát laikusok

[7] Meglepő, hogy a kiváló metrikai érzékkel rendelkező szerző Livius «barbárának» beszédében csak a három mellékmondatot veszi észre (126. l., 49 j.), az induló hexametert nem.

[1] *K. Christ:* Römische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie. Darmstadt 1973, 21.

[2] A mű jelentőségéről legutóbb l. *W. Just*, Helikon 8 (1968) 460–463. *K. D. White:* Roman Farming. London 1970, 26–27. *R. Martin:* Recherches sur les agronimes latins et leurs conceptions économiques et sociales. Paris 1971, 289 sköv.

és szakemberek számára egyaránt tanulsággal szolgálhatnak. — Ahrens munkájával kapcsolatban sokat mondó tény, — s egyaránt jellemző a régi német klasszika-filológia korlátaira és az idők változására —, hogy C. Curtius 1769-ben, tehát kerek két évszázaddal ezelőtt megjelent átültetése óta nem készült teljes német nyelvű Columella-fordítás

A. bevezetésül részletes, tartalmas tanulmányban (11—42. l.) igyekszik az olvasó elé állítani a művelt, filozófiailag is képzett antik szerző emberi alakját. Jellemzi a széles látókörű, a gyakorlatban és a korábbi szakirodalomban egyaránt jártas író tárgyszeretetét, pedagógiai célkitűzéseit, valamint módszerét és stílusát. Behatóan foglalkozik a mű forrásaival, az utókorra gyakorolt hatásával is. A mű célját, helyesen abban látja, hogy a földbirtokosokat segítse a minél nagyobb haszon elérésében, előmozdítsa gazdálkodásuk jövedelmezőségét, — ami különben Cato óta alapelve a római mezőgazdasági irodalomnak. [3] Helyesen látja azt is, hogy a rabszolgákkal szemben javasolt, a korábbi gyakorlathoz képest enyhébb bánásmód is a munka termelékenységét szolgálja. Columella ui. számot vetett azzal a körülménnyel, hogy a hódító háborúk háttérbeszorulása, a kalózkodás és az emberrablás letörése következtében mind nehezebb volt a rabszolgamunkaerő biztosítása, az árutermelő gazdálkodást folytató itáliai birtokosoknak mind fokozottabb érdeküket fűződött rabszolgáik munkakedvének, hűségének biztosításához (vö. I 8, 15. 18—19. 9, 8. III 3, 7. XI 1, 7).

Bár A. Columella agrotechnikai tanításai értékeléséhez nem érzi magát illetékesnek (28. l.), maga a kötet gerincét alkotó fordítás (45—382. l.) egészében igen sikerültnek mondható, elmélyült munka, amely jó érzékkel old meg számos problematikus helyet. Jellemzésül csak a *bipalium* terminus helyes értelmezésére (III 5, 3, s a megfelelő jegyzet) utalok; holott a fordító még nem ismerhette J. Kolendo idevágó fejtegetéseit.[4] Kétségtelen, hogy a Columellánál szereplő szerszámok azonosításához hasznára vált volna K. D. White hézagpótló munkájának[5] az ismerete; hasonlóképpen a munkaerő különböző kategóriáit jelölő terminológia árnyaltabb visszaadásához R. Günther tanulmánya[6] eredményeinek felhasználása. Ismeretes azonban, hogy minden tudományos munka szerzője milyen eleve reménytelen küzdelemre van kárhoztatva kézirata átfutási idejével. Feltehetően ez a magyarázata annak a körülménynek is, hogy a fordítás alapjául vett uppsalai kritikai szövegkiadás utolsónak (1968-ban) megjelent két füzetét — a III—V., ill. a XII. könyveket tartalmazó — 3. és 8. *fasciculust* már nem tudta felhasználni. Így viszont a fordításnak eleve bizonyos egyenetlenségeivel kell számolnunk. — A XII. könyvhöz csatlakozva A. a teljesség kedvéért közli a kézirati hagyományban Columella műve II. és III. könyve közé beékelődött *Liber de arboribus* c. irat fordítását is (383—402. l.). A munkát a hagyományos felfogásnak megfelelően Columella fiatalkori írásának tartja; azonban a legújabb kutatások minden kétséget kizáró módon kimutatták, hogy nem Columellától származik, hanem egy jóval későbbi szerző kivonata.[7]

A jegyzetek (403—463. l.) alaposak, gazdaságosan tömörek, s a jobb megértéshez szükséges magyarázatok mellett nem hallgatják el a meglevő problémákat, nyitott kérdéseket sem. — A kötetet három hasznos regiszter zárja le: az 1. a Columella művében szereplő tulajdonneveket, a 2. néhány — lényegében lefordíthatatlan — latin szakkifejezés listáját, végül a 3. a munkában szereplő római hossz- és űrmértékek, valamint súlyok átszámítását adja.

Jól tudjuk, hogy minden bibliográfiai válogatás óhatatlanul szubjektív természetű is; mégis a régebbi szakmunkák közül esetleg helyet kaphatott volna A. összeállításában (43—44. l.) még néhány tétel.[8] A recenzens számára mindenképpen hízelgő, hogy A. felvette bibliográfiájába és jegyzetben is említi egyik dolgozatának[9] a BCO-ban megjelent összefoglalását. Igaz, tulajdonképpen egy mindössze két helyen (I 8, 6. XI 1, 22) szereplő részletkérdésről van szó. Azonban, ha meggondoljuk, hogy Columella egy külön művet írt «*adversus astrologos*» (XI 1, 31), akkor a téma nyomban fokozott jelentőséget kap.

[3] Vö. Acta Ant. Hung. 11 (1963) 215 köv., ill. uo. 18 (1970) 105 köv.

[4] Bipalium: outil agricole ou façon de retourner la terre? Eos 60 (1972) 129—136 (lengyelül, francia összefoglalással).

[5] Agricultural Implements of the Roman World. Cambridge 1967.

[6] Kolonen und Sklaven in der Schrift *de re rustica* Columella's. Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für F. Altheim I (Berlin 1969) 505—511.

[7] L. *W. Richter:* Der *liber de arboribus* und Columella. Sber. Bayer. A. d. W. Phil.-hist. Kl. Jhg. 1972, Heft 1. München 1972, 83 l.

[8] Így elsősorban *G. Carl:* Die Agrarlehre Columellas. VSWG 18 (1926) 1—47. *R. Suadeau:* La doctrine économique de Columelle. Paris 1956. *B. Baldwin:* Columellas' sources and how he used them. Latomus 22 (1963) 785—791.

[9] A jósokra vonatkozó tilalom Catónál. AntTan 3 (1956) 83—91.

Összegezésül elmondhatjuk, hogy A. munkája nagy nyereség az ókor reális aspektusai iránt érdeklődő németül olvasó nagyközönség számára, de hasznos az eredetit is használni tudó szakembereknek is. — A magyar recenzens még annyit jegyezhet meg: vajha Cato és Varro mezőgazdasági munkája után Kun József avatott tolmácsolásában Columella műve is mihamar napvilágot láthatna az Akadémia kétnyelvű sorozatában.

MARÓTI EGON

K. PH. SEIF: DIE CLAUDIUSBÜCHER IN DEN ANNALEN DES TACITUS. Diss. Mainz 1973, XVI + 315 l.

Az igényes disszertáció szerzője nem vállalkozott lehetetlenre: nem Claudius talányos alakját akarta pozitívra színezni, hanem a «claudiusi könyvek» (Ann. XI—XII) elemzése során azt bizonyítani, hogy Tacitus «éppen a Claudius egyéni elégtelensége és számos kormányzati teljesítménye közti eltérést dolgozta ki uralkodásának jellemzője gyanánt» (297). A császár kettős aspektusát — a birodalmi közigazgatás újjászervezőjét és a külpolitika sikeres irányítóját, akinek lényében bizonyos idétlenséget senki sem tagadhat, — Tacitus szembesíti egymással; így az ellentét még jobban elmélyül, és Claudius vonásainak összeegyeztethetetlensége világosabban kiütközik, mint bárki más ábrázolásából. A tacitusi megítélésben S. azt találja döntőnek, hogy «mint a principatus és a császárok bírálója, Claudius valóságos teljesítményeit sem hallgatta agyon» (298).

S. az egyes részleteket («Erzählkomplexe») mélyrehatóan és körültekintően elemzi, különös tekintettel mindvégig az illető részlet összefüggésére a kompozíció egészével. Ezért is indul ki a hat-hat könyvre való beosztás problémájából, hogy a ránk maradt «claudiusi könyvek» előadását az előző könyvek feltehető rendjéhez (oekonómiájához) viszonyíthassa. A problémák pedig mindjárt itt kezdődnek: tény, hogy a VI. könyv Tiberius, a XII. pedig Claudius halálával zárul, de vitatott marad mind a «hexasok» (különösen a harmadik) szándékoltsága, mind a második hexas könyveinek és arányainak megoszlása Caligula és Claudius között. S. ezeket a problémákat alig jelzi: a «hexadische Untergliederung»-ot elintézettnek tekinti Ed. Wölfflinre[1] való hivatkozással, jóllehet az ötlet nem tőle származik,[2] és egy szót sem találunk a hexas-elmélet *tagadásáról*,[3] a Caligula- és Claudius-könyvek megoszlásáról pedig maga mondja, hogy semmi biztosat nem állapíthatunk meg (2). Ha tehát S. az elveszett könyvek tartalmára és szerkezetére vonatkozó elméleteket igazolhatatlannak minősíti (külön utalással Syme-ra, Tac. I 260), akkor ez az ő kísérletére is vonatkozik, amely szerint Caligula nem egészen négy és Claudius majdnem tizenhárom évének előadására egyformán három-három (nem 2—4) könyv jutott.

Rendkívül tetszetősen próbálja pl. S. azt valószínűsíteni, hogy a XI. könyv a 44. évvel kezdődött (8): tudjuk, hogy Claudius britanniai diadalmenetében Messalina közvetlenül a császár után vonult fel *carpentum*-án; ennek a tündöklésnek ellentéte volna a gyászos vég, amely egyben a könyvet is zárja: a kétségbeesett Messalina egy szemeteskocsin igyekszik Claudius elé (XI 32, 3 *vehiculo, quo purgamenta hortorum excipiuntur, Ostiensem viam intrat)*. Ez jól illenék a XII. vagy a XIV. könyv bekeretezéséhez (XII 1—9: Claudius feleségül veszi Agrippinát, 64—69: Agrippina megmérgezteti Claudiust; XIV 1—11: Agrippina megöletése, 60—64 Octavia kivégzése); de gondoljunk pl. Vitellius pompás *be-*, majd annál reménytelenebb *ki*vonulására (Hist. II 89 és 99):[4] az egymásnak megfelelő jelenetek nem szükségképpen fognak közre egy könyvet, mint ahogy a több ízben felhangzó *kert*-motívumnak[5] sincs ilyen szerepe. Funkciója van viszont pl. annak, hogy Claudius vérfertőző újabb házasságának ismertetését az ártatlanul megvádolt Silanus-testvérpár tragédiája keretezi be (XII 3—8).

[1] Die hexadische Composition des T. Hermes 21 (1886) 157.

[2] Vö. *Schanz—Hosius:* Gesch. d. röm. Lit. II[4] 624 sk.; RE Suppl. XI «Corn. Tacitus» 442 sk.

[3] Vö. *F. R. D. Goodyear:* Tac. Greece & Rome, New surveys in the classics, No. 4 (1970) 18: «The theory of hexads, which has not appreciably advanced our knowledge of T., may well be discarded. *Vile damnum.*»

[4] Messalina és Vitellius gyalázatos végének párhuzamosságára S. is utal (120). Vö. *Spectaculum.* Acta Class. Debr. 9 (1973) 65.

[5] Vö. *A. Mehl* «T. über Kaiser Claudius» (München 1974) c. könyvéről írott recenziónkkal: Ant. Tan. 21 (1974) 298 sk.

A XI. könyv ránk maradt részének szerkezeti vázlatával (14 sk.) kapcsolatban jogos a kérdés, hogy «ez a kompozíció mennyiben több művészi játéknál vagy az időrenddel együttjáró szkhémánál», de ugyanakkor figyelmen kívül marad az a tény, hogy Messalina intrikáinak (amelyekkel a csonka XI. könyv kezdődik: *nam Valerium Asiaticum . . . adulterum eius credidit . . .*) *előzményei* is voltak, amelyeket legfeljebb találgathatunk. Ezt a körülményt S. (a 19. lapon) nehézségként említi ugyan, de ezzel a kérdés még nincs megoldva; ugyanígy a 61., 192. vagy a 236. lapon: az olvasó nem tudhatja, hogy az illető részek (XI 8—10; XII 23, 2—24; XII 10—21; 31—40; 44—51) nem érdemlik-e a részletes interpretálást vagy csak nem illenek a szerző koncepciójába.

Szívesen emeljük ki S. elemzéseinek néhány különösen tanulságos részletét, mint pl. az egyes tények előadásának méretezéséből is kikövetkeztethető tacitusi értékítéletet (16: «Raffungsintensität», vö. a 140. lapon Koestermann helyesbítésével, vagy a 179.-en a Vitellius-beszéd látszólag indokolatlan részletességével, amellyel azonban Tacitusnak célja van: így érzékelteti a senatus dicstelen «manipulálását», ill. Vitellius arcátlanságát); a császárkori senatorok «ideális magatartásának» elvi meghatározhatatlanságáról mondottakat (43); az író részéről feltehető helyeslés megnyilvánulásainak értelmezését (pl. a 78. lapon az *externae superstitiones* kérdésében); finom stilisztikai megfigyeléseket (pl. 137: XI 38, 2 *laetantis accusatores filios maerentis* — «a nyomaték jelzi, hogy minek kellett volna Claudius érzelmeit felkeltenie», vagy 287: XII 68, 1 az ünnepélyes *nuncupabant* után derül ki, hogy az ünnepélyes szertartás merő komédia volt); az annalista tételek egymás mellé sorolásában rejlő drámai lehetőségek kifejtését (pl. a 265. lapon a prodigiumokról) stb.

Elismerést érdemel az a határozottság is, ahogy S. a kritika fegyvereit megvillogtatja, leggyakrabban Koestermann kommentárjának megállapításaival szemben, de bátran bírálja Syme-ot, Paratoré, Walsert stb. is. Ezzel szemben iskolásan hat az a mód, ahogyan a közömbös nevekkel kapcsolatban is rögtön a megfelelő RE-cikkre és a PIR-ra utal, vagy ahogy pl. Artemidóros álmoskönyvét magyarázza (40, 28).

Mint ahogyan A. Mehl említett — rokon tárgyú — könyvében, S. fejtegetései során is gyakran találkozunk az ismétlődő tacitusi kifejezések, fordulatok kérdésével. Ilyen ismétlődő, majdnem szó szerinti egyezés pl. XI 5, 1 *cuncta legum et magistratuum munia in se trahens*, ill. I 2, 1 *munia senatus magistratuum legum in se trahere.* (Vö. XII 7, 3 *versa ex eo civitas . . .*, ill. I 4, 1 *igitur verso civitatis statu . . .*) S. túlmegy a «weitgehende Übereinstimmung» (Koestermann) konstatálásán (45): «e szerint Claudius politikai törekvések dolgában az első princepsszel azonos megítélésben részesül.» Biztosan szándékolt a közeli ismétlődés XI 31, 1 *certatim ceteri* (Claudius tanácsadói) *circumstrepunt* — 31,2 *strepente circum procaci choro* (Silius bacchanaliájának résztvevői; S. értelmezése szerint a rokon nyelvi fordulatok a két jelenetet kapcsolják egybe, 116. l., de esetleg a fonákságok és bűnök *egyforma* megoszlását is érzékeltethetik mindkét táborban: *intra peccatur et extra)*, míg ugyanitt a *securitas* háromszoros ismétlése megjegyzés nélkül marad. (XI 26, 2 Messalina és Silius, 31, 1 Claudius *biztonságáról*, közben — 27 — az «ifjú pár» hihetetlen *nemtörődömségéről;* itt meg esetleg a császárkori *securitas*-jelszó tacitusi lejáratására gondolhatunk, vö. Hist. I 3, 2).

Nem szerepel sem a kommentárokban, sem Mehl vagy S. fejtegetéseiben a XII. könyv zárófejezetének (69, 1—2) kettős szóismétlése: (mikor Burrus bemutatja Nerót a praetorianusoknak), *dubitasse quosdam ferunt, respectantes rogitantesque, ubi Britannicus esset; mox . . . quae offerebantur, secuti sunt;* (majd Nero kikiáltása után) *sententiam militum secuta patrum consulta, nec dubitatum est apud provincias* (vö. I 2, 2 *neque provinciae illum rerum statum abnuebant*, — de nemsokára ott is kiderül az «államtitok», *posse principem alibi, quam Romae fieri).* A chiasztikus ismétléssel Tacitus talán az *iniuria* hallatlan voltát, Agrippina fondorlataival szemben a tökéletes tehetetlenséget, a senatus megalázkodását, az egész helyzet jogi és erkölcsi lehetetlenségét akarta (és tudta is) érzékeltetni.

Idősebb és tapasztaltabb kutató még nem egy helyen kiegészíthetné, módosíthatná S. interpretációit, gondolatmeneteit. Disszertációját mégis hasznosnak, némely részletkérdésben határozottan eredetinek, eredményeit általában elfogadhatónak mondhatjuk.

Borzsák István

D. FLACH: TACITUS IN DER TRADITION DER ANTIKEN GESCHICHTSSCHREIBUNG. Göttingen 1973, 245 l. (Hypomnemata, H. 39.)

A «Tacitustól Ammianusig» c. alapos tanulmányból (Historia, 1972) előnyösen megismert D. Flach most Tacitus historiográfiai *előzményeit* vizsgálja, hogy válaszolni tudjon a Klingner-mottóhoz («Tacitus sind wir gewohnt als großen Einzelnen zu nehmen und zu schätzen»)[1] fűzhető kérdésre: *nagy* és *magányos* volt-e Tacitus? A szerző persze diplomatikusabban fogalmazza meg célját (9): «Tacitust ki akarja szabadítani abból a magányosságból (Vereinsamung), amelybe az elmúlt évtizedek kutatása beleszorította.» A sokat emlegetet Domitianus-élmény hatása alatt csakugyan komorabban látott-e sok mindent, mint történetíró elődei, vagy a sötét színeket már készen kapta? Állást foglalt-e a hagyományos ítéletekkel és értelmezésekkel szemben vagy csatlakozott a senatori értékelések folyamatosságához? Elkülöníthetők-e törekvései a történetírói hagyománytól és a korabeli irodalmi áramlattól vagy az eleve adott mederben mozognak? Különböznek-e politikai nézetei a történelmi tudattal bíró senatori körök hagyományaitól? A kérdések megfogalmazása és csoportosítása (vö. a 144. lapon felsorakoztatott kérdésekkel) olyan, hogy a választ előre sejthetjük: *nem.*

Mommsen és Ranke, Fr. Leo és Ed. Schwartz kiemelt kutatói erényeit (11: «a filológiai ítélőképességet össze tudták kötni történelmi szakértelemmel») nem vitatjuk el; a Tacitus-kutatás «történészi» és «filológusi» szakosodását ugyanúgy nem tartjuk egészségesnek,[2] mint némely filológusnak a bizonyíthatóság talajától messze elrugaszkodó vállalkozásait, de ebből még nem következik, hogy ott kell folytatnunk, ahol Mommsen és a többi «történész» abbahagyta. Fr. Leo és Ed. Schwartz óta nemcsak Fr. Klingner és követői foglalkoztak Tacitusszal, és például R. Syme (aki néhányszor ugyancsak keményen elmarasztaltatik) a fentebbi általánosságokon kívül sok egyebet is össze tudott kötni Tacitus-képünk teljesebbé és hitelesebbé tétele érdekében.

Egy rövid ismertetés keretében lehetetlen Flach minden tételével érdemben foglalkoznunk. Módszere, ahogyan a tacitusi oeuvre irodalmi és politikai előfeltételeit (a hellénisztikus előzményeket, Thukydidés római felfedezésének kihatásait, a principatus rendszerével együttjáró historiográfiai negatívumokat) nyomozza, egészében támadhatatlan. Ugyanezt mondhatjuk a *sine ira et studio*-program megvalósítását, az egyes császárportrék hitelességét vizsgáló fejezetekről is (külön kiemelendő a flaviusi szemszögből rajzolt Vitellius-kép elemzése, 91 skk. l.); feltétlenül megszívlelendő a római köztársaság tacitusi ábrázolásának revíziója (az *aequum ius* «virágkorának» a decemvirek törvényhozása és a gracchusi «felfordulás» közti időszakra való helyezése, 186 skk. l.). Flach Tacitusnak a principatusszal kapcsolatos állásfoglalását is lehetőleg elfogulatlanul — a senatus *lehetőségeinek* számbavételével — próbálja szemlélni, de már itt és főleg az összegezésben («Tacitus történetírása a római történetírás fejlődésmenetében») az egyenlősítésre irányuló törekvés egyre szembetűnőbb, az «eredmény» pedig (Tacitus sem nem «magányos», sem nem olyan «nagy», amennyiben történetírói érdemeiből szinte csak annyi marad, hogy a Dialogusban ő volt képes a szónoki művészet lehanyatlásának mélyebben — a principatus politikai rendjében — rejlő okait kitapintani) végül is sovány, és — tegyük hozzá — legalább annyira igaztalan, mint azoknak erőlködése, akik «az *ő* szerzőjük» (ironikusan: 74. l.)[3] jogainak érinthetetlenségét hirdetnék.

Néhány részletmegjegyzés: Thukydidés római utókorával kapcsolatban Livius Thukydidés-imitációja több figyelmet érdemelt volna. — Tacitus katonai szakértelméről a hagyományos (Mommsen-féle) vélekedést találjuk; vö. K. Wellesley, T. as a military historian. Tacitus. Ed. by T. A. Dorey, London 1969, 63 skk. l. — A principatus *immota pax*-ának «temetői csendjéről» vö. Acta Class. Debr. 2 (1966) 47 skk. l. — Az, hogy Flach az *előzmények* elvszerű nyomozásának lendületében a régi jó «Quellenforschung» ritkán bizonyítható feltevéseivel (az azonosíthatatlan, névtelen annalista-elődökkel stb.) operál, nem mindenkit győz meg a történetírói érdemek következetes elvitatásának megalapozottságáról. Flach több ízben (különösen a 200 skk. lapokon) helyteleníti a Traia-

[1] Röm. Geisteswelt[5] 483; vö. a tanulmány kiélezett zárómondatával is (uo. 503): «Je mehr die Vorgänger in Tacitus erkennbar werden, desto deutlicher stellt er sich als der große Einzelne dar.»

[2] Vö. Ant. Tan. 19 (1972) 293 sk. l.; Latomus 32 (1973) 643 sk. l.

[3] Ugyanilyen hangsúllyal a 125. lapon «Tacitus csodálóiról, akik a független, kritikus történetkutatót akarták benne látni». Erősen kétes értékű az az elismerés is (47), amely szerint Tacitus nem maradt el Duris «tragikus», «színpadias» művészete mögött; l. még a *fides historica* megsértéséről mondottakat a 48. vagy a 231. lapon.

nusban való csalódásnak és a tacitusi szemlélet «elkomorodásának» elméletét (Verdüsterungsthese), de Syme stb. ide vonatkozó fejtegetéseivel szemben való kritikai állásfoglalás nélkül. Nagyvonalúan jár el a germanicusi «Lichtgestalt» tacitusi ábrázolásának egyértelműen pozitív megítélésében (127 skk., 140 skk. l.; vö. Zum Verständnis der Darstellungskunst des T. Die Veränderungen des Germanicus-Bildes. Acta Ant. Hung. 18 [1970] 279 skk. l.). A konstrukció támogatását szolgáló túlzás pl. annak tagadása, hogy a fiatal Domitianus ábrázolása nem hogy nem negatív, hanem éppenséggel pozitív (108 sk. l.), és a «kis iratok» tendenciájának kérdése sem olyan egyszerű, mint a szerző gondolja. — Az *adversa Augusti* címmel jelölhető Plinius-részletet (Nat. hist. VII 45, 147—150) H. Tränkle előtt már mások is hasznosították a tacitusi «Totengericht» (Ann. I 9—10) megítélésében. — A császárportrék galériájából hiányoljuk a Caligulára vonatkoztatható utalások rövid vizsgálatát. — A Claudius-beszéd (Ann. XI 23) tagadhatatlan eltéréseiben Flach csak «boshafte Hintergründigkeit»-et és Livius-imitációt fedez fel (172 sk. l.), Tacitus «senatori érdekeltségét» nem magyarázza. (Vö. 180: Poppaea megmérgezésének tagadásával kapcsolatban annyit jegyez meg, hogy «az elfogulatlanság és igazságszeretet babérját itt könnyű volt megszerezni».)[4]

Összegezésül: D. Flach módszeressége, bátor (néha merész) következetessége, számos kitűnő részletmegfigyelése elismerést érdemel. Túlzásaival, szemléletmódjának egyoldalúságával sokan nem fognak egyetérteni, de ez nem baj, mert így Tacitusnak azok a bizonyos «csodálói» tartható pozícióik megvédésére és a tarthatatlanok feladására kényszerülnek.

BORZSÁK ISTVÁN

М. Л. РЫТОВА: ПРАКТИЧЕСКИЙ КУРС НОВОГРЕЧЕСКОГО ЯЗЫКА. Nздательство »Международные отношения« Москва 1974. 383 стр.

A békés egymás mellett élés politikájának szellemében egyre gyakoribbá válik az egyes népek közti érintkezés. Ezért igen nagy figyelmet szentelnek az idegen nyelvek tanulásának a Szovjetunióban is, ahol a nagy népek nyelvei mellett a kis népek nyelveit, köztük az újgörögöt is tanulják. Ebből a célból jelent meg Moszkvában első alkalommal az újgörög nyelvet elsajátítani akaró oroszok számára az újgörög nyelv gyakorlati tankönyve M. L. Rütova tollából.

Újgörög nyelvkönyv írásánál igen nagy problémát okoz a kétnyelvűség, diglosszia. Görögországban ugyanis két nyelv használatos: a *δημοτική* (népnyelv) és a *καθαρεύουσα*. A két nyelv közt igen nagy szókincsbeli és nyelvtani különbség van. Minthogy ez a nyelvkönyv gyakorlati célt szolgál s nemcsak egyetemi hallgatók, hanem minden érdeklődő számára íródott, azért csupán a hétköznapi életben használatos népnyelv alapszókincsét és annak legfontosabb grammatikai szabályait tárgyalja. Nincs tehát tekintettel az irodalmi nyelvre, mint ahogy ezt a legtöbb más országban megjelent újgörög nyelvkönyv teszi.

A bevezető rész az újgörög nyelv fonetikai rendszerét tartalmazza, amely nagyon hasonló az orosz nyelvéhez. Ezután következik 20 lecke. Ezek mindegyike rendszerint 2 olvasmányból, 2 dialógusból, kérdésekből, valamint a nyelvtan ismertetéséből és az azokkal kapcsolatos gyakorlatokból áll. Az egyes olvasmányok és dialógusok után az ismeretlen szavak és kifejezések következnek. Az olvasmányok témái a hétköznapi életet ölelik fel: tanulás, család, évszakok, gyár, orvos, kórház, vendéglő, szálloda, utazás. A szövegek egy másik része Görögország és a Szovjetunió múltjával és jelenével foglalkozik. A 16. olvasmány pl. Ciprus történetét és politikai helyzetét tárgyalja. Az utolsó olvasmányok görög mitológiai történeteket és irodalmi személyeket tartalmaznak. Itt

[4] Így minősül az Agricola szerzője «ügyes szónoknak» (111), aki máris úgy jár el, mint a későbbi nagy művekben: célzatosan csoportosítja a tényeket, szuggesztív módon használ fel mindenféle híresztelést, és fekete-fehér jellemábrázolásokat konstruál. Flachnak a maga szempontjából igaza van, amikor több részletnek egyetlen «megragadó jelenetté való sűrítését» meggondolandónak mondja (121), de azért Suetoniust igen ritkán helyezhetjük Tacitus elé lelkiismeretessége okán (138), a feliratos anyag számonkérése pedig enyhe túlzás (233). Az, amit Flach Cicero történetírói követelményeivel (De or. II 15, 62—) kapcsolatban «a retorizáló történetírás jellemző gyengéi» címen tart számon (227: Überbewertung des Stilistischen und Vernachlässigung der historischen Forschungsarbeit), tulajdonképpen Tacitus elmarasztalásának van szánva.

az újgörög irodalmat Szolomosz által írt újgörög himnusz és Sztratisz Mirivilisz «Élet a sírban» c. regényének egy részlete képviseli.

A nyelvtani anyag elsősorban az újgörög nyelv morfológiáját öleli fel. Csak a lényeges, gyakran használatos kivételeket említi meg. Az egyes nyelvtani jelenségeket mondatokban gyakorolja. Ezek a gyakorlatok sokfélék, érdekesek, szókincsben azonban csak ritkán kapcsolódnak az eredeti olvasmányhoz. A szerző megemlíti a legfontosabb összetett mondattípusokat is. A könyv 326—350 lapjain a tárgyalt nyelvtan összefoglalását táblázatokban találjuk. A munkát görög—orosz szótár zárja be. A szerző nehéz feladatra vállalkozott, amikor 20 olvasmányban foglalta össze az újgörög nyelvtant. Bár csak a lényeget tartalmazza, mégis nagyon tömör ez a könyv. Ezen némileg segítenének a nyelvtan és szókincs rögzítését szolgáló ismétlő olvasmányok, amelyek betoldását a második kiadásban javaslom.

A szókincs és a nyelvtan ügyes kiválasztása révén — véleményem szerint — ez a 400—450 osztályfoglalkozásra tervezett nyelvkönyv alkalmas arra, hogy annak alapos áttanulása után bárki meg tudja magát értetni görög anyanyelvű emberekkel.

FÜVES ÖDÖN

FOLYÓIRATSZEMLE

MITTEILUNGEN DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTS DER UNGARISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN 3. Szerkesztette: *CASTIGLIONE LÁSZLÓ*, összeállította: *SALAMON ÁGNES*. Budapest 1973. 201 lap, 62 tábla, 1 térkép.

A Régészeti Intézet közlemény-sorozatának elegáns külsővel megjelent új kötetén nem találjuk meg az előző szám «Archäologische Forschungen 1969» címének értelemszerűen más évszámmal jelzett változatát. Első pillanatban ebből valamilyen szerkezeti változtatásra gondolhatnánk, viszont a korábbihoz hasonló belső tagolás, ill. tartalom egyértelműen jelzi: csupán az évszám feltüntetéséből következő merevebb keretet kívánták a szerkesztők így feloldani. Az ebből adódó lehetőségeket csak részben aknázták ki, s így valójában az Intézet munkatársainak az 1970. évhez kapcsolódó tevékenységéről kapunk keresztmetszetet.

Feltétlenül pozitív jelenség, hogy a kötet terjedelmének bővülése a forrásanyagot közlő cikkeket felölelő résznél és az ehhez kapcsolódó illusztrációk számának növekedésében jelentkezik. — *Papp László* posthumus cikke az Ipoly völgyében Letkés határában feltárt középső neolitikus településről és a hozzá tartozó három temetkezésről ad részletes beszámolót. Munkája minden fontos szempontot kielégítő forrásközlés, s így a vonaldíszes kerámia népének kutatói — problémákat hordozó — értékes anyaggal gazdagodtak. — A délalföldi korai neolitikus Körös kultúra egyik, felszíni nyomok alapján hosszan elnyúló, párhuzamos házsorú telepén végzett hitelesítő ásatásáról számol be *Ecsedy István*, majd *Kalicz Nándor* az Aszódon több éve folyó ásatássorozat 1970. évi eredményeit foglalja össze. A településre vonatkozó új adatok bővülése mellett különösen örvendetes a sírok számának gyarapodása, amelynek nyomán egyre világosabban rajzolódik ki a lengyeli kultúra itt élt közösségeinek temetkezési rendszere. — A korai bronzkori hatvani kultúra Tokod-Leshegy nevű erődített telepén folytatott ásatásának eredményeit az Esztergom környéki topográfiai munkák ide vonatkozó új adataival kiegészítve ismerteti *Torma István*. Fontosak a kultúra Duna menti törzseinek (ún. tokodi csoport) erődítési rendszerére vonatkozó megfigyelései.

Az ásatási beszámolók sorát *Castiglione László*nak az antik világ sajátos emlékcsoportja, a szakrális lábnyomok kérdését boncolgató tanulmánya szakítja meg. Forschungsbericht-szerű keretbe ágyazva keres választ a kérdésre: vajon csupán «véletlennek», azaz tradicionális gyökerű konvergenciának tekinthető-e, hogy az időszámításunk kezdetét megelőző, ill. követő három évszázadban — sok ponton hasonló megjelenési formában — mind a Mediterraneumban, mind pedig Indiában a szentélyek és szenthelyek kőbe vésett szimbolikus lábnyomai a vallási életben jelentős szerepet kaptak. A szerző végkövetkeztetése szerint az ábrázolási forma — ezekben a századokban — valószínűleg Indiából kiindulva terjedt el a görög-római világban. — A Pannoniában használt római kori üvegek rátett virág motívumokkal, ill. madáralakokkal díszített csoportját adja közre *Barkóczi László*. Megállapítja, hogy az azonos üvegből, azonos technikával készült darabok (többnyire talpas poharak töredéke) szíriai műhelyekből származnak, és az itt állomásozó szíriai katonák és civil személyek révén kerülhettek hozzánk a 3. század folyamán. — A *Bakay—Kiszely* szerzőpár által közölt, két Békés megyei temetőből származó 12 honfoglaláskori sír (köztük egy lovas temetkezés) szerény adatokkal gyarapítja 10—11. századi emlékanyagunkat. Mégis figyelemre méltó a cikk, hiszen egyike azon keveseknek, amelyek a leletek régészeti-antropológiai-paleozoológiai értékelését együttesen foglalják magukba.

Végül a régészet társ-, ill. segédtudományait képviselő három közlemény zárja a kötet első részét. *Kiszely István* két melléklet nélküli váz torzított koponyájának analízise nyomán a kesztölci temetkezéseket a korai népvándorláskorra keltezi, *Skoflek I.—Árendás V.* cikke pedig a letkési császárkori település tapasztás töredékeiben talált növényi maradványok botanikai vizsgálatának eredményeit ismerteti. Itt figyelmet érdemel *Lengyel Imre* tanulmánya, aki a fosszilis csontokon végzett, adott történeti népesség,

ill. azon belül az egyén biológiai rekonstrukcióját célzó, komplex (analitikai, szerológiai, szövettani) vizsgálatainak metodikai vázlatát teszi közzé.

A kötet további részeiben az Intézet munkatársainak 1970. évi ásatásáról, ill. az 1970-ben megjelent szakirodalmi tevékenységéről — tematikus bontásban — kapunk áttekintést, majd a gondosan összeállított apparátus következik.

Minden olyan kiadvány, amely történeti forrásanyag közzétételét tekinti fő céljának — nyeresége szaktudományunknak. Jelen kötet néhány tanulmánya, ill. a bibliográfiát felölelő rész viszont arra utal, hogy a sorozat nem akar az «egyszerű» anyagközlő folyóirat szintjén maradni, s tegyük hozzá: szakkörökben egyre inkább a Régészeti Intézet évkönyvének tekintik. Így nézve viszont az ismertetett kötet is csak egyfajta szerény tükröződése az Intézet szerteágazó tevékenységének, és ez a tény — szinte kötelező erővel — kívánja meg a sorozat karakterisztikus profiljának kialakítását, a kötetek tartalmi súlyának növelését.

KOVÁCS TIBOR

CUMANIA. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. I. Archaeologia. Szerkesztő *HORVÁTH ATTILA*. A kötet szerkesztője *H. TÓTH ELVIRA*. Kecskemét 1972. 261 lap, 93 kép.

Megragadóan szép kiállításban jelent meg a Cumania első kötete. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok régészeti kötettel indította el közleményeinek most alapított sorozatát. Horváth Attila, a megyei múzeumok igazgatója a kötet előszavában tájékoztat arról, hogy a régészeti tartalmú kötetet néprajzi, településtörténeti, majd újkori- és művelődéstörténeti tanulmány gyűjtemény fogja követni. Az új folyóirattal régi és újabb adósságot törlesztenek, mert már felhalmozódott a megyére vonatkozó korszerűen feltárt, hiteles gyűjteményanyag s a megye történetének egyéb közöletlen forrásanyaga. A Cumania külön célkitűzése, hogy a magyarságba felszívódott kun nép hagyatékát is feldolgozza. A régészeti kötet idegen nyelven — egyes esetekben magyarul — és rövid magyar összefoglalásokkal közli a jónevű szerzőgárda tanulmányait. Kettős célkitűzése, hogy a nemzetközi tudományos világ elé tárja a Bács-Kiskun megyében végzett tudományos kutatások menetét s egyúttal tájékoztassa a megye művelt olvasóközönségét a legújabb eredményekről. A Cumania első régészeti kötetének megjelenése Horváth Attila és H. Tóth Elvíra több mint egy évtizedes múzeumi, tudományos és tudományszervező munkájának méltó dokumentuma.

Bökönyi S. az Őrjeg menti tőzegterületről származó három őstulok lelet (mezolitikum v. korai neolitikum) csontanyagát vizsgálja. Ezek a házi szarvasmarhák vad ősei, vizsgálatukkal nemcsak a hazai őstulok alak- és nagyságvariációira kapunk igen jó adatokat, hanem a vad- és házimarha csontok elkülönítésére is.

A színes címlapon és remek képeken ismerjük meg az Akasztó-Döbrögecpuszta-i Victoria szobrot. A kiváló kvalitású kisbronz szobrot *B. Thomas E.* dolgozza fel. A szerző hitelesítette az i. sz. első század első feléből származó remekmű lelőkörülményeit s megállapította, hogy a győzelemistennő szobra egy leégett szarmata kunyhó maradványai közül került elő. A lelőhely Lussonium (Dunakömlőd) római tábora magasságában az Alföld nyugati szélén fekszik. Az itt lakó szarmaták Domitianus szarmata háborúit megelőzően zsákmányolhatták ezt az égboltot ábrázoló gömbre leszálló és kezében egykor koszorút tartó Victoriát. A szobor típusa az Augustus császár actiumi győzelmét követően Tarentumból származó Victoria szobor kisplasztikai átfogalmazása. Itáliából származó import, a szerző meghatározása szerint 80 és 119 között kerülhetett Pannóniába. A zsákmányoló szarmaták kunyhója, melyben a szobrot tartották, egy megtorló római támadásnak eshetett áldozatul.

Mócsy A. «A római-barbár szomszédság utolsó évszázada hazánk területén» c. történelmi tanulmányának szereplői főként az Alföld szarmata népei. Az antik források alapos kiaknázásával mutatja be a Római Birodalom politikáját a szomszédos barbár népekkel szemben. Dácia feladásától (271) a szerződéskötések és szerződésszegések, majd büntetőhadjáratok állandóan váltakozó sorozatát igen közérthetően tárja elénk, különös hangúllyal a szarmaták társadalmi tagozódására (Limigantes és Argaragantes). A szolganép és a «királyi» szarmaták egymásközti harcban szinte önálló népekké forgácsolva küzdenek és szerződnek a rómaiakkal. A szerző lényeges megállapítása, hogy a Kárpát-medence későrómai történetében a háborúk kiváltó oka nem a római-barbár ellentét, hanem a barbaricumi népek egymás közötti viszonyában beállott változás volt. Mócsy a Csörsz árok építésének idejére új korhatározást ad, a további kutatás feladata a kérdés megnyugtató megoldása. A Dunakanyar rendkívüli megerősítésének képe nem

pusztán a kutatottság teljességéből adódik (Nagy L. munkássága és Soproni S. két évtizedes munkája), hanem történelmi valóság is, hiszen a Carnuntum- Brigetio Duna-szakaszon is alapos munka folyt (Járdányi Paulovics I., Barkóczi L., Gabler D. munkássága), s itt ritkább az erőd és burgus vonulat.

Kőhegyi M. «Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa—Csongrád közötti útvonalon» c. tanulmánya hézagpótló, sokoldalúan és komplex módszerrel megírt cikk. Sajnáljuk, hogy a térkép mellé nem adott számozott lelőhely-jegyzéket, s legalább szaggatott vonallal nem rajzolta be a térképbe az útvonalat, amelyet meghatározot

Párducz M. «Hunkori szarmata temető Bugac-pusztaházán» címmel H. Tóth E. leletmentése igen érdekes anyagát közli. A Bugac-pusztaházi sírok a késői szarmatakornak a hunkorba átnyúló periódusába tartoznak. Felmerülhet az a nézet is, hogy ebbe a temetőbe a gepidák temetkeztek.

Párducz M. «A kiskunmajsai népvándorláskori lelet» címmel egy ugyancsak késő-szarmatakori agyagtálat ismertet. A szarmata típusú tál belső oldalán sárkány- (griff-) fejes svasztikát simítottak be még az edény égetése előtt. Előképei P. szerint leginkább a szkíta kultúra fémművességében találhatók meg. Megjegyzendő, hogy a quadriskeles és a griff ábrázolása a kelta művészet hatására is visszavezethető.

Lipták P. «A Szabadszállás-Boczka tanyai embertani lelet» meghatározásával a H. Tóth E. által már közölt férfisír antropológiai elemzését adja.

«Előzetes beszámoló a kunbábonyi fejedelmi leletről» címmel *H. Tóth E.* az 1971. évi igen izgalmas leletmentés lefolyását és a kiemelkedő darabokat (amphora, övveretek, kardhüvely- és tőrveretek, ivókürt, karpántok) ismerteti. A fejedelmi lelet párhuzamait főleg a VII. század második felében találja meg a szerző. Ez a forrásokban kevéssé érintett korszak a korai- és későavar periódus határán még sok tisztázandó kérdést vet fel. A kunbábonyi lelethez a legközelebbi párhuzam a Malaja-perescsepinai lelet 69 bizánci éremmel kísért anyaga. Az együttes fél évszázados időszakot ölel fel. Szerző rámutat arra, hogy a kunbábonyi és egyéb álcsatos hazai leletekben nincs érem, ami arra utal, hogy a bizánci aranyadónak a 670-es évekig kimutatható hatása után kerülhettek a földbe.

Gedai I. egy kiskunfélegyházi X. századi sírlelet érmeit dolgozza fel. Ez a Radnóti u. 48/c számú ház alapozásánál előkerült honfoglaláskori sírból került elő. A sír mellékleteit, közöttük egy ezüst tarsolylemeztöredéket az ásató H. Tóth E. az Archeologiai Értesítő 1974 évi 1. számában tette közzé. Az érmek G. meghatározása szerint a honfoglaló magyarok 924 évi Auvergne-ig hatoló hadjáratának közvetlen tárgyi bizonyítékai.

A Cumania folyóirat címéhez illő *Pálóczi-Horváth A.* igen alapos tanulmánya «A felsőszentkirályi kun sírlelet»-ről. A kunok vezetőrétegéhez tartozó egyén sírját 1934-ben mentette meg Szabó Kálmán, de sajnos csak rövid híradást adott róla. A lelőhely azonosítását P.-H. levéltári adatok, terepbejárás és a korabeli tanúk emlékezése alapján végezte el. A mellékletek közül kiemelkedő az öv felszerelés, díszített csattal és szíjvégverettel, a címeres övcsüngő veretek és a kettős liliomos övszalag veretek. A gazdagon illusztrált tanulmány bemutatja az övtípus elterjedését Délkelet-Európában a XIII. század közepén. Meghatározza a heraldikai motívumokat, bemutatja az öv Kubán vidéki analógiáit. A sírral kapcsolatos településtörténeti következtetésekhez az okleveles anyagot használja fel. A sír, pogány ritusával, kiemelkedő kun személyiségé volt, s a XIII. századi kun településhez tartozhatott. Ennek a településnek a folytatója a XIV. század közepén a középkori Szentkirály falu.

A kötet nívójához és célkitűzéseihez méltó az utolsó két cikk, *Kőhegyi M.* feldolgozása egy XIV. századi ezüstkincsről Kelebiáról és *H. Tóth E.* ehhez csatlakozó ötvöstechnikai vizsgálata.

Banner Jánosnak és Fettich Nándornak — akik az Alföld régészeti kutatásának felvirágoztatásáért sokat tettek — állít emléket *László Gy.* két nekrológja. «Régészeti kutatások Bács-Kiskun megyében» címmel *H. Tóth E.* állította össze az 1960 és 1971 közötti ásatások beszámolóit.

Sajnálatos, hogy a gazdag tartalmú és igen szép kiállítású kötetben a sajtóhibák még a belső címlapokra is becsúsztak, ez a következő kötetek korrigálásánál fokozottabb óvatosságra int. A papír és a képek kivitele elsőrangú, örülhetnénk ha az Akadémiai Kiadónál export célokra megjelenő régészeti kiadványok ezt a minőséget akárcsak meg is közelítenék.

B. Bónis Éva

HIREK

CORPUS SPECULORUM ETRUSCORUM

A tudomány létérdekei minél tervszerűbb nemzetközi összefogást kívánnak meg alapvető munkák elvégzésére. Ennek az értelem diktálta kívánságnak, mint mindenütt, itt is gyakran az értelmetlen sovinizmus szellemével kell megvívnia. A firenzei Istituto di Studi Etruschi ed Italici, az i. e. első évezredi Itáliára vonatkozó kutatások tudományos központja ennek a helyzetnek az ismeretében kísérelte meg 1973 áprilisában tartott rendkívüli közgyűlésén munkáját újjászervezni. Három legfontosabb célkitűzése az eddig túlzottan etruszk-központú kutatásnak valóban az egész egykorú Itáliára való kiterjesztése; az Intézet és az általa képviselt tudomány központi folyóiratának, a Studi Etruschi-nak a fenti kívánalmakat szem előtt tartó átalakítása, végül pedig az Intézet kutatási körébe tartozó legfontosabb nemzetközi tudományos feladatok elvégzésének megszervezése és megindítása.

Az első két cél felé már eddig is jelentős lépések történtek. A Studi Etruschi 1974-től kezdve minden kötetében közöl a hagyományos etruszk epigrafikai beszámoló mellett hasonlóan szerkesztett áttekintést a többi itáliai nyelvek újonnan előkerült vagy értelmezett emlékeiről is. Ugyanakkor a folyóirat három terjedelmes új rovattal gyarapodott: az egyik az etruszk és itáliai kutatások annotált nemzetközi bibliográfiája, a másik a tudományszak évenkénti eseményeinek (kiállítások, konferenciák, egyetemi előadások stb.) rendszeres áttekintése, a harmadik az előző év régészeti ásatásainak rövid, illusztrált ismertetése, függetlenül attól, hogy publikálásuk megtörtént-e már.

Mindezt a fiatal olasz tudós-generáció belső erőfeszítéseivel meg lehetett oldani, s a tudományszak kutatói egyértelmű elismeréssel és hálával fogadták. Jóval nehezebb volt az előrelépés a harmadik ponton: a nemzetközi összefogást igénylő és csak ezen keresztül, ennek segítségével megvalósítható nagy tudományos vállalkozások megszervezésében. A centrifugális erők itt igen jelentőseknek bizonyultak, és már az első lépések is nehézségekbe ütköztek.

Így különösen örülni kell annak, hogy egy témakörben mégis sikerült megtenni az első fontos lépéseket egy ilyen nemzetközi együttműködés kialakítására. Az etruszk tükrök, a hátlapjukat díszítő rajzok és feliratok nyelvészeti, művészet-, vallás- és művelődéstörténeti, sőt olykor közvetlenül történeti érdekessége miatt régóta az etruszk művészet széles köröket érdeklő emlékcsoportjai közé tartoznak. Mintegy 130 évvel ezelőtt, 1843-ban, Eduard Gerhard kezdte el közzétételüket, s az öt kötetes művet Gustav Körte fejezte be 1897-ben. Gerhardot elsősorban a tükrök rajzainak romantikus mítosz-magyarázatokra alkalmat adó tárgya vonzotta, s bár a nagy mű érdemére elég annyit mondani, hogy nemrégiben fototipikus sokszorosításban újra kiadták, a kutatók jól tudták, hogy ez jobb híján történt. A Gerhard-mű szempontjai és az akkori kutatás és publikálás technikai lehetőségei semmiképpen nem elégítik ki a mai igényeket, de a tükör-corpus új feldolgozását pusztán a Gerhard-kötetek megjelenése óta előkerült új darabok mennyisége is indokolja. Gerhard idejében és az ő számára a megvalósítás nem jelentett semmiféle elvi nehézséget. Az egységes Olaszország még nem született meg, az etruszkológia is éppen csak születőben volt, egy-két Itália földjén élő tudós szorgalma és tehetsége elég volt egy ilyen hatalmas mű létrehozására, és az, hogy ki és milyen nyelven publikálja, senkinek nem jelentett problémát. Ma alapvetően más a helyzet, s ennek tudatában határozta ez az Istituto, hogy a Corpus Speculorum Etruscorum új kiadását az intézet által szervezett és irányított *nemzetközi* vállalkozásként indítja meg.

Több mint egyéves előkészítő munka után 1974. október 6-án tartotta meg ülését a Corpus nemzetközi előkészítő bizottsága az Intézet székhelyén, Firenzében. A mintegy kétezerre tehető figurális díszítésű etruszk tükör országonkénti hozzávetőleges áttekintése után az előkészítő bizottság megvitatta G. A. Mansuelli bolognai professzor tervezetét

a tükrök feldolgozására, majd P. Lambrechts brüsszeli professzor publikáció-modelljét: a brüsszeli Musées Royaux d'Art et d'Histoire két darabjának feldolgozását. A vita során kialakult vélemények összegezéséből határozat született, amely magába foglalja az új nemzetközi vállalkozás munkamenetét, szervezeti szabályzatát és szerkesztési alapelveit.

1. A Corpus Speculorum Etruscorum (= CSE) célja a fennmaradt etruszk tükrök teljes tudományos publikálása. A publikálás a tárgynak megfelelő módosításokkal a Corpus Vasorum Antiquorum szervezetét veszi mintául, tehát a tükrök országonként, s az egyes országokon belül múzeumonként kerülnek az egyes füzetekben feldolgozásra. Minden országban az illető országbeli szerkesztő vagy szerkesztőbizottság végzi a munkát, illetve annak megszervezését. A munka meggyorsítása és megkönnyítése végett az egyes füzetek minimális tartalmát 15 tükörben állapították meg. Ez lehetővé teszi, hogy viszonylag kis gyűjtemények vagy kevés darabbal rendelkező országok anyaga is önállóan publikálásra kerülhessen. Természetesen a Corpus Vasorum Antiquorum-hoz hasonlóan kis gyűjtemények anyaga összevonva is kiadható egy-egy füzetben, ugyancsak lehetséges elvileg az is, hogy kevés darabbal rendelkező országok együttesen adjanak ki egy füzetet Magángyűjteményekben őrzött és műkereskedelemben levő anyag is felvehető a publikáció-sorozatba, de mindig a közgyűjteményekétől különválasztott füzetekben, és csak akkor, ha a füzet szerzőjének vagy szerzőinek lehetőségük van az egyes darabok tudományos vizsgálatára és dokumentálására. A CSE nemcsak a bekarcolt díszítésű etruszk tükröket foglalja magában, hanem a díszítetleneket, továbbá a tükörtartókat, töredékes darabokat, fogókat is. Az egyes gyűjtemények elveszett anyagának dokumentációját is kívánatos az egyes gyűjtemények publikációjához csatolni. Hamisítványok csak akkor kerülnek be a füzetekbe, ha publikált, híres vagy egy-egy régészeti gyűjtemény szempontjából történetileg érdekes darabokról van szó.

2. A legsürgősebb szervezeti feladat egy nemzetközi tudományos bizottság megszervezése a munka irányítására és összehangolására. Ennek a bizottságnak magva az előkészítő bizottság, s minden a vállalkozásban részt vevő ország képviselve lesz benne. A cél természetesen az, hogy a sorozatban őrzési helyétől függetlenül lehetőleg minden ismert etruszk tükör közlésre kerüljön. Néhány országban már van a vállalkozásnak vezetője, ezek már megkezdték a füzetek kiadásának előkészítését.

3. A szerkesztés alapelvei a vita során csak nagy vonalakban kerültek rögzítésre, néhány nyitva hagyott kérdés még tisztázásra vár. Az egyes kötetek publikálásának nyelvét a tudományos használatra elterjedt nyelvek közül tetszés szerint lehet megválasztani. A sorozat főcíme: Corpus Speculorum Etruscorum. Az egyes füzetek szabványmérete olyan, hogy egy-egy táblán elférjen egy tükör 1 : 1 arányú reprodukciója (kivéve az egy-két rendkívüli nagyságú példányt); ez lényegében megfelel a Corpus Vasorum Antiquorum méretének. A füzetekben a szöveg és a táblák egybekötése kívánatos, szemben a Corpus Vasorum különálló táblalapjaival. A szövegre vonatkozólag a két előterjesztett modell megvitatása alapján az az egységes vélemény alakult ki, hogy a lehetőség szerint rövid és szabványszerű, alapjában a táblák kiegészítő kommentárja legyen, tehát tartalmazza a tárgy történetére és állapotára vonatkozó adatokat s minden objektíven szükséges dokumentációt (őrzési hely, leltári szám stb.), de kerülje a hosszabb stilisztikai értékelést vagy az olyan ikonográfiai excursusokat, amelyek inkább külön tanulmányba kívánkoznak. Minden darab publikációját mindkét oldalának 1 : 1 méretű fényképes és rajzos illusztrációja, profilrajza és az esetleg még szükséges részletrajzok vagy fényképek kísérjék. A technológiai elemzés kívánatos, de tekintettel a laboratóriumi vizsgálat egységes módszereinek kidolgozatlanságára és sok helyütt a megfelelő berendezés hiányára nem feltétele az egyes füzetek kiadásának.

Hosszú vita után egyelőre nyitva maradt az anyag egyes füzeteken belüli elrendezésének kérdése. A három felmerült szempont: a gyűjtemények leltári száma szerinti, az időrendi és a tárgy szerinti elrendezés. Ennek eldöntésére, valamint a publikáció végleges modelljének elkészítésére háromtagú bizottság kapott megbízást, amelynek tagjai P. Lambrechts, G. A. Mansuelli és F. Roncalli. Az ő feladatuk, hogy a nemzetközi tudományos bizottság legközelebbi ülése elé kész javaslatokat terjesszenek megvitatásra, ill. jóváhagyásra, s ezután megindulhasson az egyes füzetek publikálása.

A vállalkozásban, amely tekintettel az anyag viszonylag áttekinthető mennyiségére a megvalósulás reális lehetőségével indul, Magyarország is részt vesz, a hazai anyag kis mennyisége miatt valószínűleg nem önálló, hanem esetleg Lengyelországgal közösen kiadott füzettel.

Szilágyi János György

ÓKORKUTATÁSI ÜLÉSSZAKOK AZ NDK-BAN 1974. FOLYAMÁN

Az NDK ókortudományának mozgalmas életét jelzi az az öt ülésszak, melyeket az 1974-es évben három különböző tudományos szerv rendezett meg belföldi és nemzetközi szinten.

1. E szervezetek közül első helyen a *Winckelmann-Gesellschaft* tevékenységéről kell szólnunk. Ez a társaság, a mi Ókortudományi Társaságunk testvére, Johann Joachim Winckelmann (1717—1768) öröksége őrizőjének vallja magát és ebben a minőségében nemcsak a klasszikus antikvitás tudományos megközelítését támogatja, hanem ápolja — népszerűsítő és aktualizáló szándékkal — az újhumanista német klasszicizmus hagyományát is.

A Winckelmann-Gesellschaft 1974. május 23. és 25. között Lipcsében rendezett kollokviuma az antikvitás recepciójának folyamatát vizsgálta a Szovjetunió népeinél. *(Antikerezeption der Sowjetvölker.) J. Irmscher* bevezető előadása a recepció általános elméleti kérdéseit kutatva különbséget tett hatás és recepció között: ez utóbbi szubjektív viszonyulást tételez föl, tudatos felvételt. A Szovjetunió területén élő egyes népek antikvitáshoz való viszonyulásának általános kérdéseit vizsgálta *A. Jahne. B. Funk* tudománytörténeti szempontú előadása az orosz, ill. szovjet ókorkutatás kezdeteit mutatta be, különös jelentőséget tulajdonítva a múlt század végén Pétervárott működő történésziskolának. Az antik művelődés kisugárzásának irodalmi vetületével foglalkozó három előadó, *G. Strohmaier* (Eine Sokratesinschrift in Samarkand), *W. Kirsch* (Der Alexanderroman bei den Völkern der Sowjetunion) és *D. Freydank* (Radiščev und die Rezeption antiker Versmaße in Rußland) a keleti, a bizánci és a nyugateurópai közvetítőzónák szerepét mutatta be. Művészettörténeti vonatkozásban *M. Oppermann* az antik művészet kaukázusi hatásának nyomait kereste, míg *A. Effenberger* a Nagy-Sándor-regény egy Berlinben őrzött örmény kéziratának miniatúráiról, *E. Neubauer* pedig a grúz templomok antik hatást mutató építészeti tradíciójáról szólt.

Lenin halálának 50. évfordulója alkalmából *J. Irmscher* emlékezett Lenin lipcsei tartózkodására Lenin személyes megjegyzései, olvasmányélményei és a kortársak vallomása alapján. (Über Lenins Antikebegegnung). A kollokvium résztvevői megtekintették az emlékszobát, mely Lenin lipcsei időszakát mutatja be és az illegális nyomdát, ahol az Iszkra számai készültek.

2. A *Winckelmann-Gesellschaft* második rendezvényére 1974. október 25—26. közt került sor a Dresda melletti Nöthnitz kastélyában. Itt működött Winckelmann 1748—54. között von Brünau gróf könyvtárosaként, és az értékes könyvtár, az eleven drezdai kulturális élet döntő jelentőségűek voltak későbbi fényes pályafutására. Az ülés központi témája Winckelmann könyvtárosi és excerptori tevékenységét, valamint nöthnitzi környezetét tárgyalta («Winckelmann als Bibliothekar und Excerptor»; lásd *W. Ehlich, H. Dekkert, C. Alschner, M. Marx, H. Henning, G. Strohmaier, H. Heres* előadásait). Szó volt Winckelmann kéziratos hagyatékának kiadási problémáiról *(J. Irmscher, M. Kunze, J. Dummer)*, melyekhez jó módszertani analógiát nyújtottak a weimari Goethe- és Schiller-Archívum munkatársainak és a Marx—Engels hagyaték gondozóinak hozzászólásai.

3. Mint minden évben, 1974-ben is Stendalban, Winckelmann szülővárosában tartotta meg évi közgyűlését a Winckelmann-Gesellschaft. Az ünnepi szónok, *J. Jahn* Winckelmann, Wörlitz und Weimar c. előadásával a wörlitzi kastély ikonográfiáját ábrázolta. Az elnökség és a pénztár évvégi számadása mellett sor került a Winckelmann-érem átnyújtására és a «Babylon und seine Welt» c. kiállítás megnyitására. Lipcsei diákszínjátszók *Heiner Müller* Philoktet c. drámáját, Sophokles modern feldolgozását mutatták be nagy sikerrel.

4. 1975. okt. 14—16. között a *Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie* nemzetközi ülésszakot szervezett Berlinben, mely a 7. század jelentőségét vizsgálta a feudalizmus kialakulásában Bizáncban. Hazai és bolgár, csehszlovák, román kutatók szociálökonómiai, etnikai és ideológiai síkon vizsgálták a 7. század fordulópontszerű jellegét: ekkor tűnnek el végérvényesen az antik társadalmi rendszer tipikus jelenségei és kezdődik meg a feudalizálódás folyamata. A rabszolgaság elveszti gazdasági funkcióját, háttérbe szorul a nagybirtok: a szabad faluközösség képezi a mezőgazdasági produkció uralkodó formáját. Az államapparátus megváltoztatja struktúráját: megszervezi a maga katonai—közgazdasági egységeit, az ún. themákat.

Az agrárviszonyok fejlődésének, a falu és város kapcsolatának fontos dokumentuma az ún. agrártörvény, a Nomos georgikos. Mivel szöveghagyományozása rendkívül rossz,

nemcsak datálása, de egyes terminusainak pontos értelmezése is vitatott. Az agrártörvénnyel foglalkozó előadók, *D. Angelov*, *S. Maslev*, *H. Köpstein* legkésőbb a 8. század elejére helyezik a törvény megfogalmazását, jelentőségét a feudális társadalom differenciálódásának tükrözésében látják, mely világosan mutatja egyrészt a szabad parasztok (georgoi, kurioi) és a faluközösség (lásd: koinos topos, ameristos topos) termelési viszonyait, másrészt a termelőeszközüktől megfosztott bérmunkások (misthotoi) elkülönülését. Az itáliai (ravennai) fejlődés analóg és eltérő jelenségeire *H.-J. Diesner* mutatott rá.

A korabizánci társadalom, különösen a Balkánon és Kisázsiában, ethnikai eltolódások hatása alatt állt. Döntő szerepet játszott e folyamatban a birodalom dunai határainak összeomlása Maurikios és Phokas után: megkezdődik a nagy szláv beáramlás *(B. Zasterova, V. Tapkova-Zaimova)*. Megjelenésük megnyilvánul a nép- és helynevek használatában *(G. Cankova-Petkova)*, a bizánci hadseregben és a közigazgatásban *(H. Ditten)*, sőt magában a feudalizálódási folyamatban *(Milcev)*.

Az állam ideológiai és kulturális életének új aspektusaival találkozunk a 7. században. Háttérbe szorul — a görög javára — a latin nyelv használata *(H. Mihaescu)*. A fővárosi lakosság cirkuszi pártjai, a kékek és a zöldek, a válság jeleit hordozzák: egyre inkább a felső rétegek irányítása alá kerülnek, politikai sakkfigurákká válnak *(F. Winckelmann)*. Lejátszódnak az utolsó kisázsiai «pogányperek», noha a pogánykultuszok az arab hódításokig tovább élnek *(I. Rochow)*. Az új időknek megfelelően új uralkodói eszmény alakul ki s ez mind a történetírásban *(J. Irmscher)*, mind az ikonográfiában nyomot hagy *(H. Nickel)*.

Mivel e «kamarakollokviumnak» mindössze 25 közreműködője volt, ők viszont szakterületük kiváló művelői, az előadásokat követő élénk vita, bensőséges eszmecsere nagyban hozzájárult nézeteik kikristályosodásához.

5. A *Historiker-Gesellschaft* bizantinológiai szakbizottsága Drezdában rendezte meg 2. konferenciáját 1974. nov. 14—16. között 6 ország részvételével «Bizánc és Délkelet-Európa» címen.

A konferencia bevezető ülése *Johann Jakob Reiske*-re (1716—1774) emlékezett halálának kétszázéves évfordulójának alkalmából. *G. Strohmaier* méltatta az arab és bizánci filológia e jelentős úttörőjének életművét, aki a felvilágosodás vonulatában az arab filológiát az ótestamentumi exegézistől független, önálló tudományként művelte, klasszicista előítéletektől mentesen nagy figyelmet fordított a bizantinus szerzőknek s az egyik legeredményesebb konjekturalkritikusnak tekinthető. Göröngyös életpályát járt be, viszont dicsekedhetett Lessing barátságával s nőül bírta kora legjelentősebb német filológusnőjét. Reiske elsőként foglalkozott arab numizmatikával, de azt nem segédtudománynak tekintette, hanem rámutatott a történettudomány és numizmatika dialektikus viszonyára *(H. Simon)*. Ő fedezte föl Konstantinos Porphyrogennetos De cerimoniis aulae Byzantinae-jának egyetlen kéziratát, a Lipcsébe került Corvinát, s indította meg a mű kritikai kiadását *(I. Rochow)*. Reiske pedagógusi tevékenységét a felvilágosult—polgári újhumanizmus jellemzi: síkra szállt az anyanyelvi oktatás mellett *(J. Irmscher)*.

A «Balkán és Délkelet-Európa közti politikai kapcsolatok» témaköréhez három előadás kapcsolódott. *K.-P. Matschke* a bizánci kultúra és civilizáció kisugárzását vizsgálta elsősorban orosz és bolgár területen abból a szempontból, hogy a gazdasági érintkezéseket mennyiben befolyásolták politikai érdekek. *H. Köpstein* a fentebb említett Nomos georgikos és a faluközösség kapcsolatát elemezte s a vitatott eredetű törvényt a hellnisztikus jog föléledéseként értelmezte. *G.-Cankova-Petkova* a tipikusan bolgár jelenségnek tekinthető bogumil és paulikian mozgalom forrásproblémáiról szólt.

Különböző szempontokból került tárgyalásra a következő téma: «Bizánci befolyás az ideológiai—vallási nézetekre Délkelet-Európában». *H.-D. Döpmann* a bolgárok fölötti politikai—egyházi hatalomért folytatott római—bizánci küzdelem belső, bizánci vetületét mutatta be: Photios győzelmét és a latinbarát pártok háttérbeszorulását. *D. Hintner* a magyar—bizánci kapcsolatokat új megvilágításban tárgyalta: III. Ince pápa (latinnyelvű) levelezésének tükrében. *T. Kauchčišvili* 6 grúz freskó népies nyelvű görög feliratait elemezte nyelvtörténetileg, történelmi—theológiai hátterükben. Két előadás, *K. Onasch*-é és *H. Goltz*-é foglalkozott bizánci—szláv theológiai kapcsolatokkal, az előző a liturgia fejlődésével, az utóbbi Dionysios Areopagita hatásával. *H. Herz* a manicheizmus bizánci nyomait kutatta. *H. Wilsdorf* egy természeti katasztrófa pszichológiai hatását és annak ábrázolását elemezte Joseph himnuszköltő földrengésről szerzett énekében. *H. Ditten* egy félreértett Laonikos Chalkokondyles-hely korrektúráját végezte el «Zwei verschiedene Wien bei Laonokis Chalkokondyles» c. előadásában. *G. Mühlpfordt* a 16—18. századi román «Új-Bizánc» kulturális, egyházi, udvari hagyományait tárgyalta.

A «Délkelet-Európa mint a bizánci művészet közvetítője» témacsoportban *H.*

Niekel a bolgár és szerb-horvát területeket a bizánci és nyugateurópai művészet kontaktzónáiként értékelte, *H.-G. Thümmel* a császár- és Christusábrázolások analóg ikonográfiai vonulatait ábrázolta, *W. Ehlich* pedig az ikonkeretek fejlődését ismertette.

Az utolsó témakör, «Bizánc és Délkelet-Európa irodalma», noha mindössze két előadóra korlátozódott, váltotta ki a legélénkebb diszkussziót. *D. Freydank* az óorosz irodalom bizánci és bolgár hagyományáról szólva egy Chrysostomosnak tulajdonított homília óorosz fordítását elemezte, mely valószínűleg óbolgár eredetire megy vissza. *J. Dummer* Bizánc és határterületeinek kapcsolatait nyelvi problémaként, a kölcsönhatások nyelvi aspektusában jelenítette meg.

A konferenciához kapcsolódó múzeumlátogatások a drezdai gyűjtemények bizánci elefántcsonttábláit és kopt textíliáit demonstrálták.

KARSAY ORSOLYA

BESZÁMOLÓ A «150 JAHRE BIBLIOTHECA TEUBNERIANA — 75 JAHRE THESAURUS LINGUAE LATINAE» C. JUBILEUMI ÜLÉSSZAKRÓL

(Lipcse, 1974. szept. 17—18)

150 évvel ezelőtt indította meg B. G. Teubner, W. Dindorf közreműködésével és tudományos elgondolásai alapján, görög és latin auktorkiadványait, előbb csak azzal a céllal, hogy az iskolai szerzőkből állít össze egy szövegkritikailag megbízható sorozatot. Nemsokára azonban ez a tervezet a görög és latin irodalom teljességét felölelő sorozattá bővült, a Bibliotheca Teubnerianává abban a formában, ahogy azt ma ismerjük. Ennek a sorozatnak a jelentőségét egyetlen szakember előtt sem kell méltatni. Érthető tehát, ha a Teubner cég e nevezetes évforduló alkalmából, melyhez az ugyancsak a Teubner kiadásában megindult ThLL 75 éves jubileuma is társult, ünnepi ülésszakot rendezett.

Az első nap az ünnepi megemlékezésnek volt szentelve. Ennek keretében J. Irmscher B. G. Teubner életéről és koráról tartott előadást, W. Hartke pedig a Thesaurus Linguae Latinae megindulásának, elvi alapvetése kialakításának körülményeit tárgyalta, széles tudománytörténeti összefüggésekbe ágyazottan. A műsort a lipcsei Kamarazene Egyesület és a Thomas Schule énekkara művészi számai tették még emlékezetesebbé.

Másnap került sor az ülésszak szorosabban tudományos részére. Előbb E. Schumann ismertette a BT változó módszereinek történetét a teljes apparátus nélküliségtől a részletes szövegtörténetet is tartalmazó kiadásokig, majd G. Chr. Hansen tartott előadást «Szövegkritika és kiadások» címmel. Ebben a szövegkritika és -kiadás elvi kérdéseivel vetett számot, a túlzó konzervativizmussal és a túlzó konjektúra-gyártással, a kollacionálás kérdéseivel, a kodikológus és a szövegkiadó együttműködésével, a nemzetközi együttműködés szükségességének kérdésével, végül a bevezetések és az apparatus nyelvének problémájával. — A legtanulságosabb talán W. A. Krenkel előadása volt («Szöveg — kommentár — fordítás»). A kiadónak a szöveggel kapcsolatos minden nyelvi és tárgyi kérdéssel tisztában kell lennie. Ezt a tudását azonban a kiadás használójának rendelkezésére kell bocsátania. Ez egyfelől az apparátusban történhetik, ahol a szöveg megállapításához szükséges minden tudnivalót együtt kell adni (tehát nemcsak a kéziratok olvasatait, hanem a szöveg megállapítása szempontjából fontos loci similes-t is), másfelől egy a kötet végére tett elementa commentarii-ban, ahol a szöveg tárgyi megértése szempontjából fontos loci similes mellett az egyes kérdésekkel kapcsolatos legfontosabb szakirodalmi bibliográfiai utalások is helyet kaphatnak (anélkül, hogy a kiadó a vitás kérdéseket el akarná dönteni). A jelenlegi apparátusok túlzottan csak filológiaiak,történeti segítséget keveset adnak, a reáliák vonatkozásában éppen semmit. Az irodalom jelenlegi áradása mellett nagyon kevéssé gazdaságos azt a munkát, melyet a kiadó amúgy is elvégzett, mással újra elvégeztetni. Foglalkozott a fordítás (kétnyelvűség) kérdésével is. Bármennyire hasznosnak is tartja a fordítást, ami mindig egy fajta kommentálás is, gyakorlati okokból (milyen nyelvű legyen egy olyan nemzetközi vállalkozás esetében, mint a BT?) ellene foglalt állást.

A továbbiakban J. Dummer a BT bizánci szövegkiadásainak kérdéseivel, W. Trillitsch pedig a középlatin szövegek kiadásának kérdéseivel foglalkozott. Mindkettő hangsúlyozta, hogy a Teubner kiadások körét nem lehet lezárni az ókorral. (Közbevetőleg

meg kell jegyeznünk, hogy ezzel csak egyet lehet érteni. Mikor B. G. Teubner megindította sorozatát, hézagot pótolt; ma a klasszikus íróknak számos országban van kritikai vagy többé-kevésbé kritikai sorozata, viszont eléggé gazdátlan és rendszertelen a középgörög és közép-latin szövegek kiadása. Ezen a téren még valóban nagyon sok tennivaló van — ez közismert.) — Érdekes volt G. Strohmaier előadása is («Szövegkritika és kiadási technika az arab filológiában»), aki részben arról szólt, hogy milyen nehézségek állnak az arab szövegek kiadója előtt, részben arról, hogy maguknak az araboknak a filológiája milyen módszerekkel dolgozott.

A további előadások közül kiemelkedő volt K. Janaček előadása («Az Ainesidémosról szóló Phótios szakasz interpretációja»), valamint K. Treu beszámolója a Menandros-fordítások problémáiról.

Az ülésszakon számos országból — szocialista és kapitalista országból egyaránt — sok kutató vett részt. A tanácskozás így maga is kifejezte a Teubner cég nemzetközi tudományszervező jelentőségét. A rendezőség azonban nemcsak színvonalas nemzetközi tanácskozást akart rendezni, hanem megragadta az alkalmat arra is, hogy különféle országok különféle felfogású kutatói közt a baráti kapcsolatokat is építse vagy elmélyítse. A tanácskozás résztvevői nemcsak érdekes szakmai előadások, hanem egy meleg baráti összejövetel emlékével is távozhattak.

RITOÓK ZSIGMOND

PÁLYÁZAT

1976. évi
kutatási jutalmakra

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot ír ki
a távlati tudományos kutatások terén elért jelentős eredmények
jutalmazására

A pályázaton részt vehetnek tudományos kutatók és egyetemi oktatók, ill. kollektíváik, továbbá kutatással foglalkozó más szakemberek függetlenül attól, hogy milyen munkahelyen dolgoznak.

A pályázatban — két évnél általában nem régebbi — nyomtatásban megjelent tanulmánnyal vagy közlésre alkalmas kézirattal (kivételesen kutatási zárójelentéssel) lehet részt venni.

A kutatási jutalom az eredmény jelentőségétől függően egyéni pályázó esetében 5000—15 000 Ft, kutatói kollektívák esetében 6000—35 000 Ft.

Nem részesíthetők a fenti jutalomban:

— az Akadémia tagjai, a kutatóintézetek és egyéb kutatóhelyek igazgatói, a tanszéki akadémiai kutatócsoportok vezetői;

— akik az adott kutatási tevékenységért a munkabéren és járulékain, illetve a már megjelent tanulmány szerzői díján kívül más ellenértékben (kutatási szerződési, szakértői, újítási, szabadalmi díjban, kutatási eredményért kapott külön jutalomban stb.) részesültek;

— kutatási jutalomban már részesített, vagy ezzel kapcsolatban már érdemben elbírált pályamunkák, kivéve ha az elbírálás óta elért számottevő új tudományos eredményt tartalmaznak.

A pályázatnak tartalmaznia kell:

1. A pontosan kitöltött pályázati űrlapot (beszerezhető: az MTA Tudományos Testületi Titkárságán Bp. V., Münnich F. u. 7. sz. alatt, az egyetemek rektori hivatalaiban, továbbá akadémiai és ipari kutatóintézetekben).

2. A kutatási eredményt tartalmazó tanulmányt (közlésre alkalmas kéziratot). Szükség esetén a kutatások gondozásáért felelős tárcák koordináló bizottságai adnak felvilágosítást arra nézve, hogy az adott pályamunka, tematikája alapján melyik főirányhoz, illetőleg kutatási területhez tartozik.

A pályázatot (tanulmányt és pályázati űrlapot) *1976. május 30-ig* kell a kutatóhely vezetőjéhez benyújtani, aki a pályázati űrlapra felvezeti szakvéleményét, és a pályázatot június 15-ig továbbítja az Akadémia Tudományos Testületi Titkárságának.

Az előírt határidő után, vagy hiányosan, továbbá nem kellően rendezett alakban benyújtott pályázatok nem vehetők figyelembe. A már benyújtott pályázati anyagot kiegészíteni vagy módosítani nem lehet.

A kutatási jutalmak kiosztására december hó második felében kerül sor.

A kutatási jutalomban részesített pályamunkákat az MTA — főirányért felelős tárcavélemények figyelembevételével — szabadon hasznosíthatja.

Budapest, 1976. március hó 1.

A Magyar Tudományos Akadémia
Elnöksége

A pályázatra kiírt kutatási területek:

Országos szintű kutatások terén

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
gondozásában

1. Szilárdtestek kutatása
2. Az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa
3. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata
4. A szocialista vállalat

A NEHÉZIPARI MINISZTÉRIUM
gondozásában

5. Biológiailag aktív vegyületek kutatása

AZ OKTATÁSI MINISZTÉRIUM
gondozásában

6. A köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások (amelyek nem azonosak az országos főiránnyal)

Tárcaszintű kutatások terén

A BELKERESKEDELMI MINISZTÉRIUM
gondozásában

1. Lakossági fogyasztási, keresleti tendenciák
2. A kereskedelem fejlesztésének hosszútávú koncepciója
3. Vállalatok, szövetkezetek szervezetének és tevékenységének racionalizálása

AZ EGÉSZSÉGÜGYI MINISZTÉRIUM
gondozásában

1. Számítástechnika alkalmazása az orvostudományban és az egészségügyben
2. A lakosság védelme a természetes és mesterséges környezet (bioszféra) káros hatásaitól (főleg orvosi vonatkozásban)
3. Perinatalis mortalitás csökkentésére irányuló kutatás
4. Transzplantációs munkálatok kutatása
5. Társadalom- orvostudományi kutatások
6. Daganatok ethiopathogenesise és therápiája
7. Sérülések pathológiája és ellátása
8. Radioizotópok orvosi alkalmazása
9. Genetikai kutatások

A KÖZPONTI FÖLDTANI HIVATAL
gondozásában

1. Az ország természeti erőforrásainak kutatása és feltárása

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
gondozásában

1. Társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása
2. Az ország népesedési helyzetének vizsgálata, a népesedéspolitika demográfiai alapjainak kidolgozása

ORSZÁGOS TESTNEVELÉSI ÉS SPORTHIVATAL
gondozásában

1. A népesség fizikai erőnlétének fejlesztése és fenntartása a testkultúra eszközeivel

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
gondozásában

1. A számítástechnika alkalmazásai (kivéve az orvostudományi alkalmazások)
2. Az ember természeti környezetének védelme (főleg a bioszféra megváltozása szempontjából)
3. Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése; javaslatok a továbbfejlesztésre
4. A világgazdaság fejlődési tendenciái, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira
5. A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és szocializmus viszonyai között. (A tudományos-technikai forradalomra való felkészülésünk tudományos megalapozása.)
6. A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta
7. A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai
8. Gazdasági fejlődésünk üteme, összefüggésben a népgazdasági szerkezet alakításával és a munkaerőhelyzettel
9. A világgazdaságban végbemenő folyamatok és hatásuk a magyar népgazdaságra
10. A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete
11. A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei és fejlődési tendenciái
12. A szocialista demokrácia (pártdemokrácia, választási rendszerünk, üzemi és munkahelyi demokrácia, közéletiség)
13. A szocialista tudat fejlődése
14. A pártosság, népiség, realizmus időszerű kérdései a hazai és a nemzetközi irodalom, valamint a szocialista művészet fejlődésének hazai tapasztalatai alapján

A MEZŐGAZDASÁGI
ÉS ÉLELMEZÉSÜGYI MINISZTÉRIUM
gondozásában

1. A növénytermesztés ökológiai alapjainak, a kemizálás és biológiai alapösszefüggéseinek kutatása
2. A vízgazdálkodás alapössze üggéseinek kutatása
3. A kertészeti termesztés és tartósítás biológiai, kémiai, műszaki, valamint ökonómiai tényezők vizsgálata
4. Az állati eredetű élelmiszertermelés fejlesztésének közés állategészségügyi feltételeit megalapozó kutatások
5. A mezőgazdasági vállalatok ökonómiai szervezési kérdéseinek kutatása
6. Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetésfejlesztése
7. A mezőgazdaság tervezésének, közgazdasági szabályozó rendszerének, termelési, forgalmazási, fejlesztési, szervezési törvényszerűségeinek komplex kutatása
8. Az élelmiszeripar tervezési, termelési, forgalmazási, fejlesztési szervezési kérdései közgazdasági vonatkozásainak kutatása
9. Az állattenyésztés távlati fejlesztését megalapozó kutatások
10. A MÉM környezetvédelmi kutatásai
11. A növényvédelem alapkérdéseinek kutatása

A MUNKAÜGYI MINISZTÉRIUM
gondozásában

1. A munka társadalmi, gazdasági összefüggései

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. IX. 19. — Terjedelem: 18,9 (A/5) ív

76.2296 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

VITA

Török László: A görög-római kultúra és a meroitikus Dél 136
Harmatta János: A középperzsa edényfeliratok magyarázatához 140
Mohay András: A Digenes-eposz szövegtörténetéhez 141
Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról 148

KÖNYVSZEMLE

J. Banner—I. Bóna: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. (Ism. *Mozsolics Amália*) 155
A. Mozsolics: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. (Ism. *Kovács Tibor*) 156
Polányi Imre: Az ókori világ története. (Ism. *Redő Ferenc*) 159
Ritoók Zsigmond: A görög énekmondók. (Ism. *Kapitánffy István*) 162
Hegyi Dolores: *ΜΗΔΙΣΜΟΣ*: Perzsabarát irányzat Görögországban. (Ism. *Sarkady János*) 163
Idő és történelem. A Marót Károly Emlékkonferencia előadásai. (Ism. *Kapitánffy István*) 167
Terentius: Adelphoe. Bev., jegyz. Tegyey Imre. (Ism. *Szilágyi János György*)..... 169
Catullus Versei — Catulli Veronensis liber. Bev., jegyz. Adamik Tamás. (Ism. *Németh Béla*) 171
Vergilius Összes Művei. Ford. Lakatos István. (Ism. *Ritoók Zsigmond*) 173
Ürögdi György: Kleopátra. (Ism. *Redő Ferenc*) 175
Apuleius: A mágiáról. Virágoskert. Ford. Détshy Mihály. Utószót írta Szepessy Tibor. (Ism. *Szilágyi János György*) 177
Egy Révay-fordítás ürügyén. Apollonius királyfi. Ford. Révay József. (Ism. *Szepessy Tibor*) 180
L. Barkóczi—A. Mócsy: Die römischen Inschriften Ungarns. I. (Ism. *Szilágyi Mária*) 182
Á. Kiss: Roman Mosaics in Hungary. (Ism. *Wellner István*) 183
F. Redő: Numismatical Sources of the Illyr Soldier Emperors' Religious Policy. (Ism. *Lányi Vera*) 186
D. Hadzisz—Kapitánffy István: A bizánci irodalom kistükre. (Ism. *Mohay András*) 188
Berki Feriz: Újgörög társalgási zsebkönyv. (Ism. *Füves Ödön*) 192
G. Fecht: Der Vorwurf an Gott in den «Mahnworten des Ipu-Wer». (Ism. *Wessetzky Vilmos*) 192
W. Berg: Historische Karte des alten Ägypten. (Ism. *Wessetzky Vilmos*) 193
W. Ruben: Die gesellschaftliche Entwicklung im alten Indien. (Ism. *Wojtilla Gyula*) 194
M. v. Albrecht: Meister römischer Prosa. (Ism. *Németh Béla*) 196
Columella — Über Landwirtschaft. Übers., erl. von K. Ahrens. (Ism. *Maróti Egon*) 197
K. Ph. Seif: Die Claudiusbücher in den Annalen des Tacitus. (Ism. *Borzsák István*) 200
D. Flach: Tacitus in der Tradition der antiken Geschichtsschreibung. (Ism. *Borzsák István*) 202
М. Л. Рытова: Практический курс новогреческого языка. (Ism. *Füves Ödön*)..... 203

FOLYÓIRATSZEMLE

Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. (Ism. *Kovács Tibor*) 205
Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei 3. (Ism. B. *Bónis Éva*) 206

HÍREK

Szilágyi János György: Corpus Speculorum Etruscorum 208
Karsay Orsolya: Ókorkutatási ülésszakok az NDK-ban 1974 folyamán 210
Ritoók Zsigmond: Beszámoló a «150 Jahre Bibliotheca Teubneriana — 75 Jahre Thesaurus Linguae Latinae» c. jubileumi ülésszakról (Lipcse 1974. szept. 17—18.) 212

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 24,— Ft
Kötetenként előfizetve: 40,— Ft

INDEX: 26.029

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAI KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti cherstomathia. Szerk. *Harmatta János.* Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 163 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Hrsg. von *J. Harmatta.* Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 405 l.

I. Trencsényi-Waldapfel: Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike. Budapest 1969. Akadémiai Kiadó. 522 l.

Gy. Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 147.

Maróti Egon: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l. (Apollo Könyvtár 1).

Ritoók Zsigmond: A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l. (Apollo Könyvtár 2).

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József.* A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon.* (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

Appianos: A római polgárháborúk. I—II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hahn István.* (Görög és latin írók. 12—13.) Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 504 + 584 l.

M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József,* a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon.* (Görög és latin írók 14.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.

Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor.* (Görög és latin írók 15.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 119 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

1. Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.

2. Euripidés: Iphigeneia a taurusok között. Ford. *Devecseri Gábor.* Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor.* Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán.* A bevezető tanulmányt írta *Havas László.* Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István.* Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond.* Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, J. Horváth, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss.* Redigit *J. Harmatta.* Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fas. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l.

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXII. KÖTET 2. SZÁM

ACADEMIA TUDOMÁNYOS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1975

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 40,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Komoróczy Géza: A šumer börtönök himnusza 217
Borzsák István: Az antik manierizmus kérdéséhez 233
Adamik Tamás: A görög eredetű szavak funkciója Martialis költészetében 247
Harmatta János: Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban 257

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Maróti Egon: Megjegyzések néhány *togata*-töredék értelmezéséhez 262
Castiglione László: M. Vergilius Eurysaces síremlékének értelmezéséhez 267
Szirmai Krisztina: Egy óbudai márvány szobortöredék a Nemzeti Múzeumban 271
Badinszky P.—Szabó A.: Római kori szobortöredékek kőzettani azonosítása 275
Kákosy László: Pannonia dekánja 278
Olajos Teréz: Az Anthologia Graeca XVI 72 epigrammájának történeti hátteréhez 280
Váczy Péter: A magyarok vándorútja keletről nyugatra 283
Harmatta János: A középlatin lexikológiai kollokvium elé 285

KOMORÓCZY GÉZA

A ŠUMER BÖRTÖNÖK HIMNUSZA

Nungal istennő[1] nem tartozik a mezopotámiai pantheon legismertebb alakjai közé, s még kevésbé a népszerű istenek sorába.[2] Neve forrásokban viszonylag későn jelenik meg.[3] Nem szerepel a šuruppaki (Fāra) istenjegyzékeken,[4] sem az ezekkel párhuzamos, nemrégiben talált abū ṣalābīḫi fragmentumokon,[5] noha ezek az istenjegyzékek együtt szinte teljes képet adnak az i. e. 3. évezred derekának dél-mezopotámiai istenvilágáról. Maga a szócsoport (n u n - g a l) viszont megtalálható a šuruppaki táblák egyikén,[6] de minden jel szerint egyszerű jelzős szerkezetként, s nem mint tulajdonnév: n u n - g a l a. m. 'nagy hatalmasság (úr, úrnő)'.[7] Kézenfekvőnek látszik a következtetés, hogy az istennő az i. e. 3. évezred közepén még nem létezett, és csupán később hívta őt életre a teológiai spekuláció.

Nungalról később is csak szórványos adatok állnak rendelkezésünkre. A rá vonatkozó források közül az i. e. 3. évezred végéről (III. Ur-i dinasztia), Šumer különböző városaiból származó áldozati jegyzékek a legfontosabbak. Nungalnak bemutatott áldozatokról Ur, Umma, Nippur, Lagaš, Uruk városokból, sőt, Mezopotámián kívül Susából is tudunk.[8] Valamennyi adatunk a III. Ur-i dinasztia korából való. Az áldozati jegyzékeken, amennyire megállapítható, az istenek a helyi kultusz szervezetének megfelelő sorrendben szerepelnek, így Nungal genealógiai kapcsolatainak vagy szerepkörének — tehát kilétének — meghatározásához ez a forráscsoport nem sok segítséget

[1] Előadás az Ókortudományi Társaság felolvasó ülésén, 1973. november 16-án. — Az előadás néhány gondolatát annak idején ismertette *L[őcsei] G[abriella]:* Nun-gal és az aranymetszés. Magyar Nemzet, 1973. december 1. [A kézirat lezárva 1975. április 8-án.]

[2] Nem szerepel pl. *D. O. Edzard* úttörő jelentőségű mitológiai lexikonában: WbM.

[3] A Nungalra vonatkozó adatokat *Å. W. Sjöberg* gyűjtötte össze: AfO 24 (1973) 21—27. — Tanulmányom Nungallal foglalkozó részei Sjöberg — alább, a 45. jegyz.-ben teljes címmel is idézett — mintaszerű szövegkiadásának apparátusára támaszkodnak.

[4] Vö. *A. Deimel:* Die Inschriften von Fara, II. Schultexte aus Fara. Leipzig 1923. No. 1 skk.; s vö. *W. G. Lambert,* in: RLA 3, VI (1969) 473 sk., § 1.

[5] Ezekhez egyelőre ld. *R. D. Biggs:* JCS 20 (1966) 84b.

[6] *R. R. Jestin:* Tablettes sumériennes de Šuruppak. Paris 1937. No. 230, I 12.

[7] n u n = *rubû,* ld. *W. v. Soden:* AHw 992. Itt nem ismertethetem és értékelhetem azt a vitát, amely *K. Oberhuber* (Der numinose Begriff ME im Sumerischen. Innsbruck 1963) és *J. van Dijk* (OLZ 62 [1967] 229 skk.) között a šumer vallás néhány alapkérdéséről, többek között a n u n szó értelmezéséről folyt. Azokat a szöveghelyeket, amelyeken a ^{d}NUN.GAL jelcsoport az Igigū istenek nevét jelenti, kimerítően tárgyalja *B. Kienast:* Igigū und Anunnakkū nach den akkadischen Quellen. In: Studies B. Landsberger. Chicago 1965. 141—158, az etimológiához kül. 142. Ahhoz azonban, hogy az idézett šuruppaki tábla n u n - g a l kifejezését értelmezhessük, a n u n szó másodlagos vallási jelentéseit nem kell igénybe vennünk.

[8] Az adatokat közli *Å. W. Sjöberg:* AfO 24, 25 sk.

nyújthat. Annál fontosabb viszont az a tanulság, amit az áldozati jegyzékek egyértelmű kronológiai helyzete rejt magában.

A III. Ur-i dinasztia korában az istennő neve egy-egy theophorikus személynévben is felbukkan.[9] Nem meglepő, hogy a nevükben Nungalra hivatkozó személyek kivétel nélkül állami vagy templomi tisztviselők voltak.

Az i. e. 2. évezred első századaiban Sipparban templom állt Nungal tiszteletére.[10] Ḫammurapi idején Nungal sippari «kapu»-ja (k á) bírósági tárgyalások színtere volt.[11] Ebben az összefüggésben emlékeztetnem kell arra, hogy Ḫammurapi «törvény»-gyűjteményének egyik hivatalos példánya — a Louvre nevezetes stéléje — éppen Sipparban (Šamaš templomában) volt felállítva.[12]

Az istenjegyzékek Nungal istennőről először az i. e. 2. évezred elején vesznek tudomást.[13] Első említését azon az istenjegyzéken találjuk, amely a kánonikus — és Aššur-bān-apli könyvtárában is megtalálható — nagy babilóni istenjegyzék (A n = *Anum*) fő forrása volt.[14] A szóban forgó óbabilóni istenjegyzék felépítése, szerkezete kifejezetten teológiai szempontokat követ. Nungalt az Enlil csoportjának kisebb istenségeit felsorakoztató szakasz után, Ninazu, Ereškigal és mások társaságában, de őelőttük szerepelteti.[15] Ugyanez az elrendezés található az A n = *Anum* szövegében is.[16] Ennek alapján a mai kutatásban szinte egyöntetűen az a meggyőződés alakult ki, hogy az istenjegyzékek szerkesztői ily módon Nungalt egyszerűen az alvilági istenek közé sorolták.[17]

Meglehet, az óbabilóni kor utáni irodalomban, s még az i. e. 1. évezredben is, az istennő valóban ilyen minőségben játszik bizonyos — de tegyük nyomban hozzá: egyáltalán nem jelentős — szerepet.[18] Ha azonban eredeti természetéhez akarunk közelebb férkőzni, fel kell figyelnünk az i. e. 2—1. évezredi adatok néhány egészen furcsa vonására.

Nungal férje a kánonikus istenjegyzék szerint Birtum isten (dḫ i - i - i r -

[9] Az adatokat közli *Å. W. Sjöberg:* AfO 24, 26; ehhez képest *H. Limet:* L'anthroponymie sumérienne. Paris 1968. 161 stb. gyűjtése hiányos. — Egy Sjöbergnél sem szereplő név: u r - é - n u n - g a l, ld. *N. W. Forde:* Nebraska Cuneiform Texts. Lawrence, Cansas 1967. (Reprint 1972.) 24, 4 (Umma).

[10] Vö. *J. Renger:* Götternamen in der altbabylonischen Zeit. In: Heidelberger Studien zum Alten Orient. Wiesbaden 1967. 137—171, kül. 153, sub Manungal.

[11] Vö. *J. Renger:* op. cit. 153, sub Nungal.

[12] Vö. *G. R. Driver—J. C. Miles:* The Babylonian Laws, I. Legal Commentary. Oxford 1952. 29 sk.

[13] Az istenjegyzékekhez általában ld. *W. G. Lambert:* Götterlisten. In: RLA 3, VI (1969) 473—479.

[14] *H. de Genouillac:* TRS 10; ld. *H. de Genouillac:* Grande liste de noms divins sumériens. RA 20 (1923) 89—106; 25 (1928) 133—139; *W. G. Lambert*, in: RLA 3, VI (1969) 475, § 5.

[15] TRS 10, 390.

[16] *L. W. King:* CT 24, 20 skk.; ld. *P. Michatz:* Die Götterliste der Serie An | ^{ilu}A-nu-um. Breslau 1909; *H. Zimmern:* Zur Herstellung der grossen babylonischen Götterliste An = (ilu) Anum. Leipzig 1911. Vö. *W. G. Lambert*, in: RLA 3, VI (1969) 475 sk., § 6.

[17] Vö. *K. Tallquist:* Sumerisch-akkadische Namen der Totenwelt. Helsingfors 1934. 25, és 2. jegyz.; 38, és 2. jegyz. (Alább: Totenwelt.)

[18] A Nungalra vonatkozó i. e. 1. évezredi adatokat felsorolja *Å. W. Sjöberg:* AfO 24, 27. — *E. Ebeling:* LKA 21, egy Nungal = Manungal istennőhöz intézett bilingvis imát közöl. Egyéb szövegekhez, amelyek Nungal nevét említik, ld. *Å. W. Sjöberg:* AfO 24, 24.

t u m);[19] az akkád szó, amelyből ez a név származik, *birtu(m)*, közönséges jelentésben 'erődítmény',[20] illetve 'kötelék, gúzs, bilincs'.[21]

A Šurpu c. — ráolvasásokat és hasonló szövegeket tartalmazó — gyűjteményben az istennő jelzője:[22] *ṣabbutītu*, 'megragadó, fogdosó, elfogó'.[23] A kánonikus istenjegyzék Nungal következő jelzőit, illetve mellékneveit ismeri: *ša ṣibitti*,[24] 'aki a fogságé (fogdáé)', 'a fogság (fogda) úrnője';[25] *ša maṣṣarti*,[26] 'aki az őrizeté', 'az őrizet úrnője';[27] *ša ḫabalāte*,[28] 'aki az erőszaké', 'az erőszak úrnője'.[29]

Ugyancsak a kánonikus istenjegyzék szedi rendbe azokat a neveket is, amelyek az istennő „követ"-eit — udvari népét, személyzetét — jelölik: š u - s á - d u$_{11}$ - g a, 'szorító kéz';[30] g i š - š u, 'kéz-fa';[31] g i š - g í r, 'láb-fa';[32] g i š - g ú, 'nyak-fa',[33] illetve persze a megfelelő "kaloda".

Egy helyütt Nungal neve mellett magyarázatként ez az akkád szó áll: *ri-i-bu*, 'megtorlás'.[34]

Az említett forráshelyeken, de másutt is, Nungal gyakran a Manungal (^{d}m a - n u n - g a l) nevet viseli;[35] ez a név feltehetően egy *a m a - n u n - g a l, 'Nungal anya' kifejezésből ered.[36]

Manungalról egy bilingvis ima szövegében ezt olvashatjuk: ^{d}m a - n u n - g a l n i n - é - k u r - r a - k e$_4$ || ^{d}MIN *bēlet ṣibitti*, «Manungal, az Ekur úrnője || Ua., a fogság (fogda) úrnője».[37]

[19] *L. W. King:* CT 25, 4, 4; Birtum istenhez vö. *K. Tallquist:* Totenwelt, 21; 25, és 2. jegyz.; 32.

[20] Vö. *W. v. Soden:* AHw 129 s. v. *birtu(m)* I; CAD B 261 skk. s. v. *birtu* A.

[21] Vö. *W. v. Soden:* AHw 129 sk. s. v. *bi[ertu(m)* II; CAD B 254 sk. s. v. *birītu* 4b.

[22] *E. Reiner:* Šurpu. A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations. Graz 1958. p. 21, III. 77.

[23] A szóhoz vö. *W. v. Soden:* AHw 1071; CAD Ṣ 42; a szó képzésmódjához vö. *W. v. Soden:* GAG § 56 o, No. 36b.

[24] *L. W. King:* CT 24, 43, XI 138.

[25] Ld. *W. v. Soden:* AHw 1097 s. v.; CAD Ṣ 158, itt valamelyest eltérő értelmezéssel.

[26] *L. W. King:* CT 24, 43, XI 139.

[27] Ld. *W. v. Soden:* AHw 620 sk.

[28] *L. W. King:* CT 24, 43, XI 140.

[29] Ld. *W. v. Soden:* AHw 302 s. v. *ḫabālu* I, 2; CAD Ḫ 3 s. v. *ḫabaltu;* mindkét helyen valamelyest eltérő értelmezéssel.

[30] *L. W. King:* CT 24, 35, 23 = CT 25, 4, 15.

[31] CT 25, 4, 16.

[32] CT 24, 35, 24 = CT 25, 4, 17.

[33] CT 25, 4, 18. — Az adatok értelmezéséhez vö. *K. Tallquist:* Totenwelt, 38, és 2. jegyz.

[34] *R. C. Thompson:* CT 18, 6, recto 36 *ri-i-bu* = ^{d}n u n - g a l; értelmezéséhez vö. *B. Landsberger:* Der kultische Kalender der Babylonier und Assyrer, I. Leipzig 1915. 72, 3. jegyz. («'Erdbeben', wohl zu trennen»); *B. Meissner:* Beiträge zum assyrischen Wörterbuch, I. Chicago 1931. 71; 74; *Å. W. Sjöberg:* AfO 24, 24 («inexplicable»). Nem dönthető el egyértelműen, hogy az id. jegyzék Nungal istenre gondol-e, vagy az Igigū (^{d}NUN.GAL) istenekre, vö. *B. Kienast*, in: Studies B. Landsberger. Chicago 1965. 142, utóbbiakhoz további adatokkal. Kézenfekvő magyarázatként kínálkozik viszont, hogy a *ri-i-bu* szót, a név értelmezését, a *rību(m)*, 'kárpótlás', 'megtorlás' szóval hozzuk kapcsolatba, ehhez ld. *W. v. Soden:* AHw 981 s. v. *rību(m)* III, s vö. 978 s. v. *riābu(m)* G 2.

[35] A név írásváltozatai: ^{d}m a - n u n - n a, ^{d}m a - n u - g a l, ^{d}m a - n u - k a l, ^{d}m a - n u - q u, ld. *E. F. Weidner:* AfK 2 (1924—25) 73, 21. sor és 2 sk. jegyz.

[36] Vö. *B. Landsberger:* MAOG 4 (1928—1929) 315, 2. jegyz.

[37] Ld. *Th. J. Meek:* Cuneiform Bilingual Hymns, Prayers, and Penitential Psalms. (BA 10, I.) Leipzig 1913. p. 93, No. 15, verso 5 sk. Idézi a szöveghelyet *Å. W. Sjöberg:* AfO 24, 27, ill. 37 ad 10 is, de mindkét esetben tévesen *P. Haupt:* ÅSKT p. 88 sk., 22 sk.-re hivatkozik, itt azonban csak az e n - n u - u n = *ṣi-bit-ti* szavak szerepelnek (a

A felsorolt jelzők és nevek mellett a kutatás mindeddig gyanú nélkül ment el; úgy tűnt, hogy mind Nungal istennő, mind szűkebb környezete összhangban van a mezopotámiai vallás alvilágképzeteivel.[38] Ily módon Nungal közepes rangú alvilági istenségnek minősült.[39] Olybá vették, hogy jelzői az alvilág hatalmára utalnak, s kísérete az alvilági kínszenvedéseket stb. testesíti meg. Nem nehéz felismernünk, hogy ez a felfogás kritika nélkül követi a kései szövegek teológiáját.

A közelmúltban vált ismeretessé Nungal egy šumer nyelvű himnusza, amely az istennő alakját egészen új megvilágításba helyezi.

A Nungal-himnusz első töredékét még 1909-ben tette közzé H. Radau ;[40] természetesen, anélkül, hogy a szöveg mibenlétét meghatározhatta volna. Néhány újabb töredék alapján E. Chiera 1934-ben Ištar alvilágjárási mítoszának távoli šumer párhuzamát látta benne.[41] Őt követően S. N. Kramer közölt néhány ide tartozó táblát az istanbuli,[42] illetve a jenai[43] gyűjteményből; Kramer és J. van Dijk a töredékek egy részének összetartozását is felismerte.[44]

tévedés forrása nyilván CAD Ṣ 155 s. v. *ṣibittu* lex. sect., amely a két adatra egymás mellett hivatkozik).

[38] A mezopotámiai alvilágképzetekhez, az összefoglaló vallástörténeti munkák megfelelő fejezetei mellett, ld. *P. Jensen:* Die Kosmologie der Babylonier. Strassburg 1890 (Reprint Berlin 1974) 215 skk.; *A. Jeremias:* Hölle und Paradies bei den Babyloniern. Leipzig 1901; *É. Dhorme:* Le séjour des morts chez les Babyloniens et les Hébreux. RB 4 (1907) 59—79; *F. Delitzsch:* Das Land ohne Heimkehr. Stuttgart 1911; *F. Nötscher:* Altorientalischer und alttestamentlicher Auferstehungsglauben. Würzburg 1926 (Darmstadt 1970²); *A. Parrot:* Le «réfrigérium» dans l'au-delà. Paris 1937; *R. R. Jestin:* La conception sumérienne de la vie post-mortem. Syria 33 (1956) 113—118; *H. W. F. Saggs:* Some Ancient Semitic Conceptions of the Afterlife. Faith and Thought 90 (1958) 157—182; *D. O. Edzard:* Unterwelt. WbM 130 skk.; *S. G. F. Brandon:* The Judgment of the Dead: an Historical and Comparative Study of the Idea of a Post-mortem Judgment in the Major Religions. London 1967; *A. M. Fiske:* Death: Myth and Ritual. Journal of the American Academy of Religion 37 (1969) 249—265; *L. Wächter:* Unterweltsvorstellungen und Unterweltsnamen in Babylonien, Israel und Ugarit. MIO 15 (1969) 327—336; *C. A. Benito:* El simbolismo, vida y muerte en las religiones de la antigua Mesopotamia. Estudios de Filosofía y Religiones del Oriente 1, I (1971) 105—114; *R. Stola:* Zu den Jenseitsvorstellungen im alten Mesopotamien. Kairos 14 (1972) 258—272; továbbá *K. Tallquist:* Totenwelt; és a szövegkiadások egész sorát. Az irodalmi szöveganyagot ismerteti *S. N. Kramer:* Death and Nether World according to the Sumerian Literary Texts. Iraq 22 (1960) 59-68.

[39] Vö. fent, 17. jegyz. — Hasonlóképpen legutóbb *B. Alster* is: RA 68 (1974) 60, kül. 2. jegyz.

[40] *H. Radau:* HAV 10. — Ezt követően néhány újabb töredék közzétételére is sor került, anélkül, hogy az újabb anyag a kompozíció helyreállítását lehetővé tette volna. Vö. *St. Langdon:* PBS 12, I, 40 (1917), feldolgozta *E. Ebeling:* Eine Beschreibung der Unterwelt in sumerischer Sprache. Or 18 (1949) 285—287; *H. F. Lutz:* PBS 1, II, p. 68 skk., No. 104 (1919), feldolgozta *E. Ebeling:* Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier, I. Berlin—Leipzig 1931. 22 sk., No. 4 (Ebeling, 1949-ben, felismerte, hogy az általa feldolgozott két szöveg «igen közeli rokonságban van» [!], de S. N. Kramer eredményeit [ld. alább, 44. jegyz.] nem ismerte); ld. továbbá *E. Chiera:* SRT 42 (1924).

[41] *E. Chiera:* SEM p. 4 ad No. 51—53.

[42] *S. N. Kramer:* SLTN 70; 112 (1944). Kramer később a Nungal-himnusz további töredékeit közölte Istanbulból, ld. ISET p. 33, No. 15 (1969) — ebből a gyűjteményből összesen hat töredék tartozik a Nungal-himnuszhoz, közülük Kramer hármat tudott azonosítani.

[43] *S; N. Kramer:* TMH NF 4, 8-9, 90 (1967), vö. *C. Wilcke:* Kollationen zu den sumerischen literarischen Texten aus Nippur in der Hilprecht-Sammlung Jena. Berlin 1976. 50.

[44] Vö. *S. N. Kramer:* SLTN p. 23 sk. ad No. 70 (az 1944-ig kiadott töredékek egy részének felsorolása: «Hymn to a Goddess»); *J. van Dijk*, in: *P. Garelli* (szerk.): Gilgameš et sa légende. (CRRA 7.) Paris 1960. 78 sk. ad 117 (az addig kiadott töredékek legtöbbjé-

A kompozíció szövegének helyreállítása és mintaszerű filológiai feldolgozása végül is Åke W. Sjöberg érdeme.[45] Ő már összesen több mint negyven, kétharmad részben eddig kiadatlan táblát és kisebb-nagyobb töredéket értékesíthetett, az új anyagot nagyrészt a vezetése alatt álló philadelphiai gyűjteményből véve.[46] Valamennyi tábla Nippurból származik, s összesen mintegy 10—12 szövegpéldányt képviselnek.[47]

A Nungal-himnusz töredékeinek nagy többsége háromnegyed évszázaddal ezelőtt került napvilágra, a Pennsylvania Egyetem : J. P. Peters és H. Hilprecht nippuri ásatásai során.[48] A táblák hányattatása a 20. században szinte jelképe lehet annak, hogy milyen külső nehézségek állanak a šumer irodalom megismerése útjában. A nippuri agyagtáblák tragikus módon szóródtak szét, s minden rendszer nélkül három múzeumba kerültek (Istanbul, Philadelphia, Jena) ; jelentős részük — az elmúlt évtizedek sok komoly erőfeszítése ellenére — ma is kiadatlan. Ez azt jelenti, hogy a šumer irodalom extenzív feltárásának kulcsa a nagy ékírásos gyűjteményeket gondozó tudósok kezébe van letéve ; a raktárakba zsúfolt anyaghoz más tulajdonképpen nem férhet hozzá, s a *teljes* anyaghoz — amely több múzeumban fekszik — ők is csak igen ritkán.

A szövegek mélyebb megértése, az irodalom intenzív feltárása azonban korántsem ér véget a táblák — bármily mintaszerű — kiadásával. Sjöberg, akinek remek Nungal-himnusz kiadása az Archiv für Orientforschung 24. kötetében, 1973 nyarán jelent meg,[49] a szöveg érdemi interpretációjáról teljes egészében lemondott.

A 120 soros szöveg első része szabályos templomhimnusz,[50] az Ekur magasztalása. Az Ekur : Enlil szntélye Nippurban. A gazdag šumer himnusz-

nek felsorolása, egy majd csak később közzétett istanbuli tábla [= ISET p. 75 Ni 4213] említése, a szöveg egy részének feldolgozása : «Hymne à Nungal») ; *S. N. Kramer :* UET 6, I, p. 8 ad No. 75, és 28. jegyz. (1963 : «Hymn to Sumugan[?]») ; *J. van Dijk :* Acta Orient. Hauniae 28 (1964) 52 sk. («Hymne à Nungal») ; *S. N. Kramer :* TMH NF 4, p. 13 ad No. 8—9 (1967, a himnusz tartalma : «Hymne an Nungal»). — Ld. még alább, 47. jegyz.

[45] *Å. W. Sjöberg :* Nungal in the Ekur. AfO 24 (1973) 19—46, és IV—X. tábla.

[46] A szöveg helyreállításához felhasznált táblák és töredékek jegyzékét ld. *Å. W. Sjöberg :* AfO 24, 27—29.

[47] A šumer költészet emlékeinek feldolgozása közben eddig általában a legcsekélyebb figyelmet sem fordították annak vizsgálatára, hogy a szöveg helyreállításához felhasznált töredékek vajon hány ép és teljes szövegpéldányt képviselhetnek ; pedig a szövegpéldányok száma bizonyos mértékben elárulja a mű egykori népszerűségét, olvasottságát, s ennek alapján már következtetni tudunk az irodalmi élet egyik legfontosabb tényezőjére. — Egy Ur-ban talált irodalmi tábla (*S. N. Kramer :* UET 6, I, 75) két sornyi idézetet tartalmaz a Nungal-himnuszból.

[48] A nippuri ásatások történetéhez ld. *J. P. Peters :* Nippur or Explorations and Adventures on the Euphrates, the Narrative of the University of Pennsylvania Expedition to Babylonia in the Years 1888—1890. New York—London 1897 ; *H. V. Hilprecht :* The Excavations in Assyria and Babylonia. Philadelphia 1904 ; *H. V. Hilprecht :* Explorations in Bible Lands during the 19th Century. Philadelphia 1903 ; *H. V. Hilprecht :* The So-Called Peters — Hilprecht Controversy. Philadelphia 1908. — Az irodalmi táblák lelőhelyét illetően az ásatók csak pontatlan közléseket tettek.

[49] Ld. fent, 45. jegyz.

[50] A műfajhoz ld. *Å. W. Sjöberg—E. Bergmann :* The Collection of the Sumerian Temple Hymns. (TCS 3.) Locust Valley, N. Y. 1969 ; *C. W[ilcke] :* Lieder auf Tempel. In : Kindler's Literatur Lexikon, 6. Zürich 1971. 2128—2131 ; *C. Wilcke :* Der aktuelle Bezug der Sammlung der sumerischen Tempelhymnen . . . ZA 62 (1972) 35—61.

költészet nem szűkölködik magasztaló hangú leírásában.[51] A Nungal-himnusz e részében azonban sajátságos részletekkel találkozunk.

Az Ekur, «az istenek háza» (é-dingir-re-e-ne,[52] 2. sor): «fenséges nyakbilincs égen és földön» (giš-rab$_x$[LUGAL]-maḫ-an-ki-a, 2. sor), amelytől «reszketni kezd a gonosztévő teste» (ḫul-gál-la su dúb-bu, 5. sor). Az Ekur «mesterien szőtt, sűrű szemű háló», amely «foglyokat gyűjt» (sa-par$_x$[KISAL] igi-te-en-bi galam-kad$_5$ un nam-re-eš ur$_4$-ur$_4$-ù, 6. sor). Örködik az «igaz» (zi-du) és a «gonosz» (ne-ru-du) fölött, s «a rossz nem menekül a kezéből» (ḫul šu-bi nu-è, 7. sor). Istenítélete az «egyenes»-t (si-sá) felmenti («nem öli meg», nu-ug$_6$-e), de üldözi a «romlott»-at (erím, 8. sor).

A szentély egyik része, az Egula, «fogda» (en-nu-un), «a vétkek háza» (é-nir-da), amely «kivizsgálja a bűnös ember (ügyét)» (lú-nam-tag-ga kin-kin, 10. sor). Ez a ház «választ igaz és gonosz között» (zi-du ne-ru-du bar im-a$_5$-dè, 11. sor). A ház «szemmel tartja az eget és a földet» (an-ki-a igi mi-ni-in-gál), «kifeszített háló» (sa-par$_x$[KISAL]-ra al-lá, 25. sor), «karjaiból nem menekül a gonosz» (á-bi ne-ru-du la-ba-ra-è), «a romlott köré tekeredik» (erím al-ùr-ùr-re, 26. sor).

Ez a bevezető templomhimnusz költői leírást ad a «palota» — az épületegyüttes — részeiről is, a kapuról, amely «nem nyílik meg a romlott ember előtt» (lú-erím-ra gál nu-un-ta-tak$_4$-tak$_4$, 20. sor), ajtóról, szemöldökgerendáról, küszöbről stb. (12—24. sor). Ez a rész a templomhimnuszok épületleíró *topos*-a szerint halad (vö. Gudea, Cyl. A XXI 13 skk.).

Néhány további sor (27 skk.) a Ház istenségét mutatja be. Itt lakik, «nagy és fenséges szentélyében» (bára-gal-maḫ-bi-a, 28. sor), Nungal, «az erős isten» (dingir-gìr, 27. sor). Nungal udvartartásához tartozik Ninegala istennő, neve szerint «a palota úrnője». Ő az, aki «szemét a bírón tartja, miközben (az) ítélkezik» (di-ku$_5$ ka-aš-bar-re-dè igi mi-ni-in-gál), aki «ismeri a hamist és az igazat» (lul zi-bi mu-zu, 37. sor): «a gonosztevő nem ragadhatja meg — ti. könyörögve — a lábát» (ḫul-du gìri-ni nu-mu-un-dab$_5$-bé), «karjaiból nem menekülhet» (á-ni la-ba-ra-è, 39. sor), mert Ninegala elfogja őt, s «a nagy ház (!) kapujában» (ká-é-gal-la, 40. sor) «átadja őt az Ekur úrnője, Nungal fenséges kezébe» (. . . šu-maḫ-a-né im-si, 42. sor).

Ezt követően a szöveg annak az embernek a sorsával foglalkozik, aki «nem szólt istenéhez» (dingir-ra-na li-bí-in-du$_{11}$-ga, 41. sor). Az illető «a siralom házá»-ba (é-a-nir-ra, 44. sor) kerül, «szemére kendő van kötve, teste meztelen» («. . . meztelenül jár», túg igi-na mu-un-si šà-šù-ga mu-un-DU, 45. sor); «nem szól(hat) ismerőséhez» (lú-zu-a-ni gù nu-mu-un-da-ab-bé), «távol kerül tőle» (bar-ta im-da-gub, 47. sor), «nem tudja, hogyan nyílik ajtaja» (giš-ig-bi gál-lu maḫ nu-um-zu, 48. sor). Ezek az emberek «elrontják egymás napját» («testvér a testvérnek rossz napot csinál», šeš šeš-ra u$_4$-ḫa-lam mu-un-da-ág-e), megszegik (önnön) egyezségüket» (galga-

[51] Vö. *Å. W. Sjöberg—E. Bergmann:* TCS 3, p. 18, No. 2; *S. N. Kramer:* Hymn to the Ekur. RSO 32 (1957) 95—102; *K. Oberhuber:* Eine Hymne an Nippur (UET VI 118). ArchOr 35 (1967) 262—270; *A. Falkenstein:* SGL I, 13, 14 skk.; 41 skk. stb.

[52] Vö. a változatokban é-ÉŠ-dingir-re-e-ne, é-TÚG-dingir-re-e-ne, olv. é-tuš!-dingir-re-e-ne, „az istenek lakóháza".

b i ì-k ú r-k ú r, 52. sor), «társával egyikük sem ismerteti meg magát» (š u l-e š u l-z u-n e n u-m u-u n-z u-z u), «ellenségesek egymáshoz is» («ellenségként cselekszenek», l ú-k ú r g i n-n a-m e-e š, 53. sor). Mindannyian «úgy lesik a nyíló (ajtót), mint a felkelő napot» (g á l-t a k_4-t a k_4-b i-š è ^{d}u t u-è-a-g i n_x [GIM] i g i-b i i m-š i-g á l, 51. sor).

A Ház belsejét, írja a himnusz, «könny, siralom, jajgatás tölti meg» (é r a-n i r-r a i-s i-i š-b i i m-g ù r-r u, 55. sor). «Tégláit a gonosztévőt 'kiszakítják', (de) 'megszülik' az igaz embert» (s i g_4-b é l ú-ḫ u l-g á l b a-a n-KAxŠU-KAxŠU l ú-z i m u-u n-ù-t u, 56. sor). A Ház «haragos szívében» (š à-í b-b a-b é) «könny, siralom közepette telnek a napok» (é r a-n i r-r a u_4 m i-n i-i b-z a l-z a l-e, 57. sor); az «igaz» (z i-d u) és a «gonosz» (n e-r u-d u, 60. sor) itt áll «a számonkérés helyére» (k i-è n-t a r-r e), «istenítélet» (^{d} i_7-l ú-r u-g ú) elé (59. sor), amely «próbára veti» (b a r i m-a_5-d é) őket, és az «egyenes»-t (s i-s á) «megszüli» (m u-u n-ù-t u, 60. sor) — ti. az életnek.

Ezen a ponton a himnuszban Nungal veszi át a szót, s hosszú, a szöveg egész második felét elfoglaló dicsérő éneket mond önmagáról (62 skk. sor).[53]

Az istennő, mint önhimnusza mondja, isteni hatalmát, «erő»-it, «nagy sors»-át (n a m-g a l, 65. sor) An, Enlil, Ereškigal istenektől kapta. Nungal An lányának (64. sor), Enlil menyének (é-g i_4-a, 65. sor) nevezi magát, szülőanyja a «fénylő» (k ù) Ereškigal (67. sor).[54] Ő felügyel «a fekete fejűek»-re (s a g-g i_6-g a, 76. sor) — a jellegzetes mezopotámiai kifejezés szerint: az emberiségre, a népre[55] —, mégpedig oly módon, hogy «kezében tartja az élet táblájáts (i m-n a m-t i-l a š u-g á m u-u n-g á l, 77. sor): «az igaz ember» (l ú-z i) nevét «erre jegyzi fel» (b í-i n-g u b-b é-e n, uo.), s nem engedi, hogy «a gonosz meneküljön a karjaiból» (n e-r u-d u á-g á [Sg. 1] l a-b a-r a-è), mert «tud tetteikről» (n ì-a k-b i m u-z u, 78. sor).

Nungal «a súlyos bűnt elveszi» (n a m-t a g-d u g u d š u-t a i m-s i g-g e-e n), «irgalmazó anya» (a m a-a r ḫ u š-a, 80. sor); «a tomboló szívet lehűti, hűs vizet öntve rá» (š à-m i r-m i r-r a i m-š e_x [MÙŠ. DI]-š e_x-d è a-š e_x i m-s ù-u d, 81. sor). Nungal azt mondja magáról, hogy ő «az embereket éltető úrnő» (n i n l ú-t i-t i-m e-e n [Sg. 1], 83. sor).

A Ház «nagy és fenséges szentélyében» (b á r a-g a l-m a ḫ-b i, 86. sor) Nungal mellett foglal helyet Birtum, a férje, «a nagy erejű ember» (l ú-n è-g a l, 85. sor), aki «erős parancsokat oszt» (á-g a l m u-d a-á g-e, 86. sor). A beosztottjuk, Igalima isten,[56] «nyakbilincs» (g i š-r a b_x [LUGAL]) a Nungal keze alatt (88. sor).

Ő építette, Nungal, «a sötétség házá»-t (é-k ú k k u-g a), amelyben «csend ül» (m e l á-l á, 102. sor), de amelyben «a cella tégla falát elárasztják a könnyek» (s i g_4-b i i t i m a é r m i-n i-i n-g á l, 104. sor). Ez a helyiség «az emberek szívét csillapítja, testét lehűti» (l ú-ú l u-b a š à m u-u n-n a-a n-ḫ u n-e b a r m u-u n-n a-a b-š e_x [MÙŠ. DI]-d è, 105. sor), s így «csillapítja iránta istene szívét» is (š à-d i n g i r-r a-n a ù-m u-u n-n a-a n-ḫ u n, 106. sor).

[53] Az önhimnusz műfajához ld. alább, kül. 64 sk. jegyz.
[54] Ld. még alább, kül. 100. jegyz.
[55] A kifejezés értelmezéséhez ld. CAD Ṣ 75 sk. s. v. *ṣalmāt qaqqadi*.
[56] Igalima (^{d}i g-a l i m a) istenhez ld. *A. Falkenstein:* IGL I, 76 sk.

Ha a Ház az embert «megtisztította, mint a kiváló ezüst» (k ù - š a$_6$ - g a - g i n$_x$[GIM] š u ù - m u - n i - i n - s u - u b), ha «a portól kifényesítette» (s a ḫ a r ù - m u - u n - t a - z a l a g, 107. sor), akkor Nungal «visszaadja őt kegyes istene kezébe» (š u - š a$_6$ - g a - d i n g i r - r a - n a - š è i m - š i - i n - g i$_4$ - g i$_4$, 109. sor). Az ilyen ember «istene örökké (Nungal) magasztalását zengje» (d i n g i r - l ú - b a - k e$_4$ s ù - u d - r á - š è m e - t é š ḫ u - m u - i - i, 110. sor), s ő maga is «hangoztassa (Nungal) nagyságát» (n a m - m a ḫ - m u [Sg. 1] ḫ é - e m - m e, 111. sor).

A szöveget a šumer himnuszköltészetben szokásos doxológiai formula zárja: «(Ó, te) Kimagasló, kinek 'erő'-i el nem vehetők, Nungal, (tied) a dicséret!» (s a g - k a l m e - a - n a š u n u - t u - t u ^{d}n u n - g a l - l a z à - m í, 120 sk. sor).

A fordítás, illetve — részben — parafrázis, amellyel a Nungal-himnuszt ismertettem, nélkülözi az értelmezés szokásos, és többnyire megengedhető magyarázó fogásait. Nem tettem mást, mint egyszerűen szó szerint próbáltam érteni és fordítani, amit a szöveg mond. Azt hiszem, mégsem lehet kétséges, mi módon értelmezem a szöveget. Felfogásom lényegét egyébként már a jelen dolgozat címe magába foglalja. A Nungal-himnusz, nézetem szerint, a börtönről szól, s a költői szavak, a himnuszköltészet megszokott formulái; az általánosan elterjedt irodalmi ábrázoló eszközök, bármily furcsa is ez, most félreérthetetlenül az igazságszolgáltatás és büntetés mindennapi eljárásait ábrázolják. A himnusz nem részletezi, hogy mely bűnösök akadnak fenn az Ekur «sűrű szemű háló»-ján. Ebben a tekintetben beéri az egészen elvont általánosságokkal, nevezetesen, annak megállapításával, hogy aki az Ekurba kerül, «nem szólt istenéhez». Ez az általánosság arra vall, hogy a himnusz tárgya nem a bűn, s nem is a bűnös személye, hanem a büntető eljárás maga. Az ember a letartóztatással kerül Nungal «karjaiba», s a könny áztatta falak között eltöltött idő, a vizsgálat, esetleg az istenítélet után *vagy* elnyeri a megfelelő — de közelebbről nem meghatározott — büntetést, *vagy* szabaddá válik, s Nungal «megszüli» őt az életnek, «visszaadja őt kegyes istene kezébe». Ez a «kegyes isten» egyébként nem más, mint a személyes vagy oltalmazó istenség, akinek pártfogása — mezopotámiai felfogás szerint — végigkíséri minden ember életét.[57]

Ha valaki netán az i. e. 2—1. évezredi mezopotámiai irodalomból ismert alvilágképzetek alapján kísérelné meg a himnusz értelmezését, esetleg arra a következtetésre jutna, hogy mert Nungal — a ma uralkodó felfogás szerint — alvilági istenség, így itt, mint az i. e. 2—1. évezredi szövegekben nem ritkán, az Ekur is 'alvilág'-ot jelent,[58] maga a himnusz pedig az ember halál utáni sorsát írja le. Ezt az értelmezést azonban a szöveg imént említett részletei alapján eleve kizárhatjuk: ha valaki az alvilágba került, onnan már nem «születhet» újjá az életnek; az alvilág k u r - n u - g i$_4$ - a, 'a vissza-nem térés országa'.

Ily módon a Nungal-himnuszt nem sorolhatjuk a mezopotámiai alvilágirodalom alkotásai közé. A himnusz egy szokatlan tárgyat emelt az irodalomba: az igazságszolgáltatás eljárásait, a büntető eljárást ábrázolja. Persze, nem törvénykönyv, még abban a laza értelemben sem, ahogy a mai tudományos-

[57] A személyes isten képzetéhez ld. *J. van Dijk*, in: RLA 3, VII (1969) 541 sk.' § 9; *W. v. Soden:* Die Schutzgenien Lamassu und Schedu in der babylonisch-assyrischen Literatur. BaM 3 (1964) 148—156.

[58] Vö. *K. Tallquist:* Totenwelt, 25 skk.

ság a ránk maradt «törvény»- vagy ítélet-gyűjteményeket annak tartja;[59] nem várhatunk tőle esetszerű, kazuisztikus részletezést. De éppígy nem bűnbánó zsoltár, gyónási tükör[60] vagy theodicea-költemény,[61] amely a vallásos etika vagy a józan igazságosság mérlegére helyezné az ember magatartását, mint a későbbi mezopotámiai irodalom jól ismert alkotásai.

Himnusz van előttünk, mégpedig jellegzetesen šumer himnusz. Az irodalmi forma egynémely jellegzetessége lehetővé teszi a mű irodalomtörténeti helyének meghatározását. Szembetűnő, hogy a himnusz összetett szerkezetű. A bevezetés, mint már említettem, templomhimnusz. Ilyenekkel viszonylag korán találkozunk, már Abū Ṣalābīḫban is ;[62] s kezünkben van a nagy gyűjtemény, amelynek érdemi részét agadei Šarrukīn papnő, költő, szerkesztő leánya, Enḫedu'anna állította össze i. e. 2300 körül a šumer templomok himnuszaiból.[63] A szöveg második fele pedig az ún. önhimnuszok közé tartozik ; a himnuszköltészet ezen ága viszont aránylag későn fejlődött ki.[64] Ha az önhimnusz kezdeteit illetően nem látunk is tisztán, annyi máris világos, hogy virágkora az i. e. 3. évezred végére esett. Önhimnusszal mind az istenek himnuszai, mind a királyhimnuszok között találkozunk.[65]

Az a szerkezeti típus, amelyet a Nungal-himnusz képvisel, a šumer irodalom történetében — mai ismereteink szerint — aránylag kései jelenség ; a "kései" szó persze itt az i. e. 3—2. évezred fordulóját, a III. Ur-i dinasztia évszázadát és Isin első uralkodóinak évtizedeit jelenti : olyan időket tehát, jegyezzük meg legalább mellékesen, amelyek még néhány évtizeddel ezelőtt is fantasztikusan korainak számíthattak volna az irodalomtörténetben. A hagyományos šumer himnuszköltészet műfajait kombináló, valamely nagyobb kompozícióban egymás mellett felhasználó szövegek, megítélésünk szerint, a Šulgi oktatási reformja[66] után hatalmas lendülettel fejlődő iskolák bizonyos mértékig tudós, sőt, olykor tudálékos alkotásai. Ilyen mű pl. a nagy nippuri Enlil-himnusz (^{d}e n - l í l s ù - r á - š è), amelyre mindjárt más okból is hivat-

[59] Ehhez ld. *F. R. Kraus :* Ein zentrales Problem des altmesopotamischen Rechtes : Was ist der Codex Hammu-rabi? Genava NS 8 (1960) 283—296.

[60] A kifejezés nem egészen pontos, az ide tartozó szövegek (pl. Šurpu II. tábla) tulajdonképpen mind ráolvasások, de rendeltetésük szerint talán a bűnbánat formuláriumai lehettek.

[61] Vö. *W. G. Lambert :* BWL 63 skk. ; s a korábbi irodalomból *B. Landsberger :* Die babylonische Theodizee. ZA 43 NF 9 (1936) 32—76. — A személyes vallásosság šumer irodalmi emlékeihez ld. *W. W. Hallo :* Individual Prayer in Sumerian : The Continuity of a Tradition. JAOS 88 (1968) 71—89.

[62] Vö. *R. D. Biggs :* JCS 20 (1966) 80 ; *R. D. Biggs :* An Archaic Sumerian Version of the Kesh Temple Hymn from Tell Abū Ṣalābīkh. ZA 61 (1971) 193—207.

[63] Ld. fent, 50. jegyz. ; Enḫedu'anna alakjához ld. még *A. Falkenstein :* Enḫedu'anna, die Tochter Sargons von Akkade. RA 52 (1958) 129—131 ; *W. W. Hallo—J. J. A. van Dijk :* The Exaltation of Inanna. New Haven—London 1968. 1—13.

[64] A šumer önhimnuszok története egyelőre feldolgozatlan, de vö. *W. v. Soden :* Akkadische Gebete an Göttinnen. RA 52 (1958) 131—136, kül. 132 ; *J. Krecher :* Sumerische Kultlyrik. Wiesbaden 1966. 32 ; 46 ; az egyik legjellegzetesebb — s talán viszonylag korai (Agade??) — emléket feldolgozta *W. H. Ph. Römer :* Eine sumerische Hymne mit Selbstlob Inannas. Or 38 (1969) 97—114.

[65] A királyhimnuszokat — és a királyok önhimnuszait — illetően ld. *Komoróczy G. :* A III. Ur-i dinasztia királyhimnuszai. AntTan 21 (1974) 129-149; az istenek önhimnuszait illetően ld. fent, 64. jegyz. — Itt csupán egy szintén összetett szerkezetű šumer irodalmi műre hivatkozom, amely egy istenség önhimnuszait is magába foglalja : «Enki és a világrend» 60 skk., 85 skk.

[66] Ehhez ld. Šulgi «B» himnuszát, kül. 304 skk. ; feldolgozta *G. R. Castellino :* Two Šulgi Hymns (BC). Roma 1972.

koznom kell. A Nungal-himnusz tehát formatörténeti alapon az i. e. 21—20. század termékének látszik. Nem lehetetlen azonban, hogy már a III. Ur-i dinasztia korában keletkezett. A himnuszt az óbabilóni irodalmi címjegyzékek[67] közül több is idézi.[68]

Vajon mi volt a himnusz rendeltetése? Nem lehet kétségünk az iránt, hogy templomi kultuszban alkalmazták, vagyis Nungal istennő szertartási éneke volt. Azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy Nungal templomi istenség volt, a szó közvetlen értelmében. Mindez azonban arra késztet, hogy föltegyük a kérdést: mi lehet a kapcsolat a Nungal-himnusz imént körvonalazott tartalma és egykori templomi funkciója között.

A válasz, s további fejtegetéseim, már messzebb vezetnek, mintsem a szöveg közvetlen megértése kívánná, ezért az alábbiak kényszerűen vázlatosak lesznek. A gondolatmenet azonban mégsem zárható le ennél a pontnál, hiszen az új himnusz éppen azért becses és fontos, mert — önnön érdekességén túl — egy kor jellemének rejtettebb tartományait nyitja fel a kutató tekintet előtt.

A mezopotámiai igazságszolgáltatás bizonyos részleteiről, a rendelkezésünkre álló okmányok, «törvény»-gyűjtemények s egyéb források nagy száma és változatos tartalma mellett is, vajmi keveset tudunk. E részletek tisztázásához olykor éppen a nem-jogi szövegek nyújthatnak segítséget.

Az ékírásos jog kutatásának első korszakában többen is úgy vélték, hogy az igazságszolgáltatás Mezopotámiában a templomok egyik funkciója volt.[69] Ez a nézet persze csakhamar megdőlt.[70] A ma általánosan elfogadott, s a lényeget tekintve kétségtelenül helyes felfogás szerint az igazságszolgáltatás funkciói a községeket, illetve az államot illették. Saját hatáskörükben — beosztottaik ügyében — a templomok is gyakorolhatták e funkciók egy részét. Mindamellett egyelőre még nincs megnyugtatóan tisztázva, hogy az állam és a templomok milyen viszonyban álltak egymással az igazságszolgáltatás terén, főként az i. e. 3—2. évezred fordulója körüli időkben.

Egy-két szórványos adat arra mutat, hogy a III. Ur-i dinasztia korában az igazságszolgáltatási eljárás, legalább részben, a templomok hatáskörébe tartozott.[71] A korábbi állapotokhoz képest ez — sejthetőleg — új jelenség volt.[72] A jelenség magyarázata, nézetem szerint, a templomok helyzetének gyökeres megváltozásában keresendő.[73] A templomi igazságszolgáltatás, éppen ebben

[67] A šumer irodalmi katalógusokhoz összefoglalóan ld. *W. W. Hallo:* On the Antiquity of Sumerian Literature. JAOS 83 (1963) 167—176.

[68] Az adatokat idézi *Å. W. Sjöberg:* AfO 24, 36 ad 1. A mű címe — kezdő szavai alapján — eszerint: é u_4 - ḫ u š - a n - k i, «A Ház, rettentő vihar égen, földön . . .»

[69] Vö. *B. Meissner:* Beiträge zum altbabylonischen Privatrecht. Leipzig 1893. 5; nézetét a korai időkre vonatkozóan később is fenntartotta, vö. *B. Meissner:* Babylonien und Assyrien, I. Heidelberg 1920. 153.

[70] Vö. *A. Walther:* Das altbabylonische Gerichtswesen. Leipzig 1917. 180 skk.

[71] Vö. *A. Falkenstein:* Die neusumerischen Gerichtsurkunden, II. München 1956. No. 123.

[72] Vö. *A. Falkenstein:* Die neusumerischen Gerichtsurkunden, I. München 1956. 31 sk., aki arra hivatkozik, hogy a III. Ur-i dinasztia kora előtt ilyen adatot nem ismerünk. Megállapítását megerősíti az a szöveganyag, amelyet *D. O. Edzard:* Sumerische Rechtsurkunden des III. Jahrtausends aus der Zeit vor der III. Dynastie von Ur. München 1968. 132 skk. tett közzé.

[73] Vö. *F. R. Kraus:* Le rôle des temples depuis la troisième dynastie d'Ur jusqu'à la première dynastie de Babylone. CHM 1 (1953—54) 522—536; *I. M. Djakonov:* Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. Moskva 1959. 249 skk.

az időszakban, arra vall, hogy a templomok meghatározott állami funkciókat vettek át, az állami szervezet részei, mintegy állami intézmények voltak.

Ezt a megállapítást támasztja alá a Nungal-himnusz is. Ebben az időben, úgy látszik, Nungal volt a vizsgálati eljárás — a letartóztatás, a nyomozás stb. — istensége. Nungal temploma nyilván a vizsgálati börtön szerepét töltötte be. Emellett, természetesen, igazi templom lehetett. A himnusz, ha jól értjük, nem közvetlenül a Nungal alakjában megtestesülő jogi eljárásról szól, hanem az istennő személyéről: Nungalt magasztalja, de a nyomozás stb. istenségét, a templomi szertartásrend himnuszaiból ismert és megszokott hangon.

A templomi igazságszolgáltatás állami jellegének megítélését illetően nem közömbös, hogy Nungal istennő, mint a himnusz írja, az Ekur keretei között fejti ki tevékenységét. Enlil városa, Nippur, az i. e. 21—20. században alighanem valamely magas szintű bírósági intézmény székhelye volt. Ezt a nagy nippuri Enlil-himnusz — idevágó okmányok nélkül is — egyértelműen bizonyítja:

A város: . . .
mint a tábor zúgása, úgy zúg benne
az útmutatást keresők szava . . .
Aki ott nagy hangon beszél, nem ér meg nagy kort,
nem tűrik ott, hogy gonosz szó hangozzék el a perben,
vádaskodás, görbe rágalom,
ellenséges szó, viszály, méltánytalanság,
törvénytelenség, erőszak, elnyomás (i - ^{d} u t u),
szemforgatás, önkény (n ì - á - g a r), álnok szavú
beszéd,
szószegés és hatalmaskodás:
mind e sötét bűn (n ì - g i g - g a) nem jut be oda.[74]

Persze, ezek a fennkölt hangú sorok inkább a — mai szóval — polgári perekre vonatkoznak, semmint a büntető eljárásra. De ismerünk olyan irodalmi szöveget is, amelyben Nippur, s közelebbről éppen az Ekur egyik része, a szó szoros értelmében vett büntető eljárás színteréül szolgál: az «Enlil és Ninlil» c. mitológiai eposzban a város szűz leányát megerőszakoló istent az Ekur épületegyüttesének egyik részében állítják ítélet alá.[75] Enlil a III. Ur-i dinasztia korában az államrend védelmezője, hivatalos főisten volt, s így nem meglepő, hogy városa és szentélye a «jogrend» (n ì - g i - n a)[76] fórumává vált, valamint

[74] ^{d}e n - l í l s ù - r á - š è 14. és 16—25. sor; a šumer szöveget ld. *A. Falkenstein:* Sumerische Götterlieder, I. Heidelberg 1959. 5 skk.; újabb fordítását közli, UET 6, I, 65 figyelembe vételével, *S. N. Kramer*, in: ANET Suppl. (1969) 573 skk. Magyarul: *Komoróczy G.:* SIKt 93 skk.

[75] Az «Enlil és Ninlil» e szakaszát részletesen tárgyalja *Komoróczy G.:* AntTan 18 (1971) 199 skk. — Itt szeretnék utalni arra, hogy a (fiktív) bírósági tárgyalás mitologikus jelenetével a hettita irodalomban is találkozunk: egy hettita rituálé szerint a kaškák elleni hadjárat előtt Zithariya isten «az összes isten» elé járul, és «nagy (teljes) elégtétel»-t *(me-ek-ki kat-ta-wa-tar*, I, 23. sor) követel; keresetét az istenek gyülekezete mint bírósági testület tárgyalja meg, s a «per»-ben (I, 32 sk. sor) hozott ítéletük teszi lehetővé a felszabadító hadjárat megindítását. A szöveget feldolgozta *E. v. Schuler:* Die Kaškäer. Berlin 1965. 168 skk.; vö. *R. Werner:* Die hethitischen Gerichtsprotokolle. Wiesbaden 1967. p. VII.

[76] ^{d}e n - l í l s ù - r á - š è 29. sor.

hogy az igazságszolgáltatás istensége is az ő környezetébe tartozott. Ilyen körülmények között az a jellemzés, amelyet a Nungal-himnusz ad az Ekur szerepéről, összhangban van egyéb forrásaink adataival, s a valóságnak megfelelő képet rajzol a nippuri Enlil-szentély helyzetéről az i. e. 21—20. században.

Azok a šumer és akkád szavak, amelyeket — több-kevesebb joggal — úgy fordíthatunk, hogy 'börtön', 'fogság' vagy 'fogda', mint pl. e n - n u n, k i - e n - n u n, k i - š ú, illetve *bīt kīli(m)*, *bīt ṣibitti(m)*, *maṣṣartu(m)*, *nupāru(m)* stb., viszonylag ritkán fordulnak elő az ékírásos jog forrásaiban.[77] S még az a kevés számú szöveges adat is, amely a rendelkezésünkre áll, javarészt az i. e. 2. évezred második feléből vagy az i. e. 1. évezredből származik.[78] Az ennél korábbi állapotokról egyelőre úgyszólván semmit sem tudunk.[79] Ilyen körülmények között aligha meglepő, hogy mindmáig nem sikerült közelebbről meghatározni azt a szerepet, amely a mezopotámiai igazságszolgáltatás szervezetében a börtön intézményének jutott.[80]

Most, a Nungal-himnusz nyomán, esetleg valamelyest előbbre juthatunk ezen a téren is.

A «börtön» fogalma alá tartozó jogi kifejezéseket vizsgálván, mindenképpen helyesnek látszik, ha éles különbséget teszünk, egyfelől, az előzetes letartóztatás (vizsgálati fogság), és másfelől, a börtönbüntetés között.[81] Az előzetes letartóztatásnak nincs büntetés jellege : arra szolgál, hogy könnyebbé tegye a vizsgálat lefolytatását, és legfeljebb az eljárás befejeztéig tart ;[82] a börtönbüntetés viszont a földerített bűnt torolja meg. Azokban a társadalmakban, amelyekben az igazságszolgáltatás intézményessé vált, s kikerült a községi önigazgatás jogköréből, előbb-utóbb feltétlenül szüksége mutatkozott annak, hogy meghatározott esetekben vizsgálati fogsághoz folyamodjanak. A börtönbüntetés egészen más okok folytán alakult ki. Ez nem egyéb, mint a szabadságvesztés büntetés egyik — egészen speciális — formája. Ami a szabadságvesztés válfajait illeti : ott, ahol egyáltalán ismerték a büntetés e nemét, koronként és országonként más-más eljárásokat alkalmaztak, többek között a bírói ítélettel elrendelt kényszermunkát.[83] Ilyen esetekben az

[77] Az akkád szavakhoz ld. *W. v. Soden :* AHw 133 s. v. *bītu(m)* 7, ill. CAD K 360 sk. s. v. *bīt kīli ;* AHW 134, 30, ill. CAD Ṣ 157 s. v. *bīt ṣibitti ;* AHw 620 sk. ; AHw 804.

[78] A gyér szakirodalomból a legfontosabb : *M. San Nicolò :* Eine kleine Gefängnismeuterei in Eanna zur Zeit des Kambyses. In : Festschrift für L. Wenger, 2. München 1945. 1—17 ; *H. Petschow :* Neubabylonisches Pfandrecht. Berlin 1956. 35 skk.

[79] Az óbabilóni levelekben aránylag sűrűn esik szó letartóztatásról, fogságról, ez azonban sehol sem ítéletben kiszabott börtönbüntetést jelent, hanem — a szöveg összefüggéseiből ítélve — fogvatartást. Az adatokat ld. a szótárak megfelelő cikkeiben (vö. fent, 77. jegyz.).

[80] A témát összefoglalóan mindössze egy lexikoncikk tárgyalja, ld. *E. Ebeling :* Gefangener, Gefängnis. In : RLA 3, III (1964) 181 sk. ; vö. *A. Walther :* Das altbabylonische Gerichtswesen. Leipzig 1917 ; *J. G. Lautner :* Die richterliche Entscheidung und die Streitbeendigung im altbabylonischen Prozessrechte. Leipzig 1922 ; ld. még fent, 78. jegyz.

[81] A megkülönböztetéshez ld. Btk. (1961. évi V. tv.) § 37—40, ill. 1961. évi 8. sz. tv. e. r. a büntető eljárásról § 120—126.

[82] Itt el kell tekintenünk az önkényes fogvatartás eseteitől, amelyek már eleve kívül állnak a jog keretein.

[83] A bírói ítélettel elrendelt kényszermunka, amely büntetés jellegű, feltétlenül megkülönböztetendő a közigazgatási úton elrendelt kényszermunkától, amely általában a közmunka egy neme. A közigazgatási úton elrendelt kényszermunka — a «mozgósítás», ld. *W. v. Soden :* AHw 170 s. v. *dikûtu(m)*, CAD D 141 ; a «munkakötelezettség», ld.

elítéltet rendszerint a termelés olyan ágazataiban foglalkoztatták, amelyekben a munkaerőt csak erőszakkal lehetett biztosítani : mondjuk, a bányászatban stb.[84] Olykor azonban — kivételképpen — előfordult a szó szoros értelmében vett börtönbüntetés is, így pl. Rómában (ld. Seneca, De ira I. 16 : *vincula publica et carcer*, s vö. Lucretius, De rerum natura III. 1016).[85] Mégis, a börtönbüntetés csupán az újkori Nyugat-Európában vált általánossá, mégpedig a holland jog nyomán. Ennek megfelelően, a szabadságvesztés büntetés ma sem kizárólagosan börtönt jelenthet. Irāqban a foglyok csupán a vizsgálat idejét töltik a szó európai értelmében vett börtön falai között, s a szabadságvesztés büntetés színtere rendszerint a sivatag, esetleg valamely elszigetelt, távoli, félreeső helység, lényegében tehát büntetőtelep. Hasonló intézményekkel másutt is találkozunk. Ebben az összefüggésben elég, ha csupán irodalmi példákat említek, a sok közül Kafka afrikai büntetőtelepét,[86] vagy a Dosztojevszkij,[87] Tolsztoj,[88] Lengyel József[89] és mások megírta kényszermunkát, száműzetést és munkatábort.

Visszatérve Mezopotámiához, meg kell állapítanunk, hogy a börtönbüntetés, akár mint tény, akár mint lehetőség, nem szerepel sem a bírói ítéletet rögzítő okmányokban, sem pedig a «törvény»-gyűjtemények rendelkezései között. A bűnöket[90] a mezopotámiai jog szerint vagy hasonló sérelem — súlyos esetben halál — torolhatja meg,[91] vagy jóvátételi kötelezettség : tárgyi, esetleg pénzbeli kártérítés. A megtorlás elvont — a büntetendő cselekmény tárgyától maradéktalanul elvonatkoztatott — formáinak, amilyen a szabadságvesztés, vagy még inkább a börtön, ez a jogi szemlélet nem hagy helyet.[92]

A Nungal-himnusz szövege alapján egyértelmű következtetésként szűrhetjük le, hogy a börtön Mezopotámiában nem más, mint előzetes letartózta-

AHw 175 s. v. *dullu(m)*, CAD D 173 skk. stb. —, sőt, szélsőséges esetben, a deportálás, áttelepítés is, Mezopotámia történelmének több korszakában ismert volt. A kényszermunka büntetésre azonban mindössze egy példát ismerünk, a középasszír «törvény»-könyv előírásait (vö. *G. R. Driver—J. C. Miles :* The Assyrian Laws. Oxford 1935 ; *G. Cardascia :* Les lois assyriennes. Paris 1969), ld. A, § 18, 19, 21, 40, 46 ; B, § 7—10, 14—15, 18 ; C + G, § 2, 3 ; F, § 1 ; N, § 2. Itt a *šipar šarri* mindig mellékbüntetés volt, s legfeljebb egy hónapon át tartott.

[84] Vö. *Diósdi Gy.* (szerk.) : A római jog világa. Bp. 1973. 212 skk. (Ulpianus, in : Digesta Iustiniani 48, 19, 8.)

[85] Vö. *W. Eisenhut :* Die römische Gefängnisstrafe. In : *H. Temporini* (szerk.) : Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung, I. Von den Anfängen Roms bis zum Ausgang der Republik, 2. Berlin—New York 1972. 268—282 ; de ld. még *Diósdi Gy. :* op. cit. 213. Vö. továbbá *C. Pharr:* The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions. A Translation ... Princeton 1952. 230 skk. (9, 3 De custodia reorum).

[86] *F. Kafka :* A fegyencgyarmaton (In der Strafkolonie, 1914).

[87] *F. M. Dosztojevszkij :* Feljegyzések a holtak házából (Записки из мертвого дома, 1862) stb.

[88] *L. Tolsztoj :* Feltámadás (Воскресение, 1899) stb.

[89] *Lengyel J. :* Az igéző. (Novellák, 1961).

[90] Vö. *D. Nörr :* Zum Schuldgedanken im altbabylonischen Strafrecht. Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Romanistische Abt. 75 (1958) 1—31 ; s ld. alább, 103. jegyz.

[91] Ez az ún. *talio* elve.

[92] A *šipir šarri* a középasszír «törvény»-könyvben, mint már utaltam rá (vö. fent, 83. jegyz.), mindig mellékbüntetés, ezért — nézetem szerint — ugyanolyan elbírálás alá esik, mint Hammurapi «törvény»-gyűjteményének kétszeres vagy többszörös kártérítési tételei stb.

tás, vizsgálati fogság.[93] Nem az elítéltek kerültek börtönbe, hanem az ítélet előtt állók. Azok a történeti és irodalmi források, amelyek börtönben fogva tartott emberekről tesznek említést,[94] mind kifogástalanul magyarázhatók ebben az értelemben.

A Nungal-himnusz, ahogy szövegét értelmezzük, bizarr mű, legalábbis a mi szemünkben az. Aligha van a világirodalomban még egy komolyabb irodalmi alkotás, amely a börtönt, mint ez, bár közvetett módon, himnuszban merné magasztalni, s teljes nyíltsággal nevezné üdvös intézménynek. A šumer börtönök himnuszának, mégis, helye van Mezopotámia i. e. 3. évezred végi költészetében, s erősen kételkedünk abban, hogy itt valami rendkívülinek számított volt. Szerkezetéről, az irodalmi formáról, már beszéltem. Ami pedig a himnusz tartalmát illeti, nos, ez sem feltűnően más, mint a kor hivatalos irodalma, a III. Ur-i dinasztia ideológiája, az i. e. 3—2. évezred fordulójának szelleme. Ezekben az évtizedekben a költészetnek az volt a rendeltetése, hogy minden lehető alkalomból magasztalja az állam rendjét és intézményeit, uralkodóját és szentélyeit. Ez az irodalom, lényege szerint, tetszelgő önarckép: a lelkesedést elragadtatásig fokozó, valódi önhimnusz. A börtön istennőjének dicsérete csupán *egy* példa a sok közül. Az uralkodó isteni kultusza,[95] a királyhimnuszok,[96] az ideológia más területein, más irodalmi műfajokban, de ugyanilyen végletességet mutatnak. A III. Ur-i dinasztia legjelentősebb uralkodóját, Šulgit, hosszú élete során több mint harminc királyhimnusz ünnepelte, s ezek nagyobb része önhimnusz. A lagaši kerület egyik városában (Gu'abba)[97] az összesen több mint 6200 munkást, köztük mintegy 4200 szövőnőt foglalkoztató szövőüzem, az egész ország legnagyobb ilyen vállalata, amely korábban egyszerűen a „Gu'abbai Szövőház" nevet viselte, nem sokkal Šu-Su'en trónralépését követően új nevet kapott: é-u š-b a r-^{d} š u-^{d}EN. ZU,[98] szó szerint: „Šu-Su'en (isten) Szövőháza", magyarul: „Šu-Su'en Textilművek". Ezen kívül is több szövőüzem s egyéb vállalat viselte Šu-Su'en vagy — korábban — Šulgi nevét. Az a kor, amelyben mindez természetes volt, nem riadhatott vissza attól sem, hogy himnuszba foglalja az állam valamely intézményének dicsőségét, legyen ez az intézmény akár a börtön is.

Egy dolog vár még tisztázásra: Nungal istennő helye a mezopotámiai mitológiában. Amit Nungalról tudunk, mind azt a gyanút ébresztgeti, hogy az istennőt elmélkedés — az i. e. 3. évezred végi mitologikus spekuláció — teremtette meg, hogy alakja nem egyéb, mint a teológia tudatos alkotása. A tény, hogy neve a III. Ur-i dinasztia korának forrásaiban bukkan fel először, s az aránylag gazdag tartalmú korai istenjegyzékek nem tudnak róla: ez a tény eleve valószínűtlenné teszi, hogy Nungal jelentősebb ősi istenség volt volna. Maga a ^{d}n u n - g a l név, nyugodtan mondhatjuk, kiszámított képzésű;

[93] Ld. 82. jegyz. — Másképpen ítélendők meg azok az esetek, amelyekben adóssága miatt tartanak fogságban valakit. Ez a követelés általában magánjogi természetű, a fogoly személye voltaképpen a követelés záloga. Az adós ilyen esetben, úgy látszik, rendszerint magánfogságba került.

[94] Ld. fent, 77. jegyz.

[95] Az uralkodó isteni kultuszához ld. legújabban *W. H. Ph. Römer:* Sumerische 'Königshymnen' der Isin-Zeit. Leiden 1965. 55 skk.; *Å. W. Sjöberg:* Or 35 (1966) 287 skk.; *Å. W. Sjöberg:* Die göttliche Abstammung der sumerisch-babylonischen Herrscher. OrSuec 21 (1972) 87—112.

[96] Ld. fent, 65. jegyz.

[97] A város jelentőségéhez ld. *A. Falkenstein:* IGL I, 28 skk.

[98] Vö. *H. Waetzold:* Untersuchungen zur neusumerischen Textilindustrie. Roma 1972. 99.

noha első pillantásra úgy látszik, hogy etymonja csak a jól ismert n u n = *rubû(m)*, 'hatalmasság' szó lehet, mégsem szabadulhatunk a gondolattól, hogy a név egybecsengése az e n - n u n, 'börtön' szóval több, mint puszta véletlen.[99] Az istennő genealógiája elárulja, hogy a teológusok nagy körültekintéssel próbáltak helyet keresni számára a már kialakult — de persze mindig bővíthető — pantheonban. Nungal — a himnusz szerint — An lánya (vö. 64. sor), Enlil menye (vö. 65. sor), illetve «Enlil igaz szolgálója» (a g r i g - z i - ^{d}e n - l í l - l á, 73. sor); másrészt viszont Ereškigal édes leánya (vö. 67. sor) — ámbár Ereškigal sohasem szerepel An feleségeként.[100] Feltehető, hogy Nungal teológusainak választása azért esett az említett istenekre, mert az i. e. 3. évezred végének állami pantheonjában, illetve a «kozmikus» istenségek között, ők voltak a legfontosabbak; s tudván, hogy a mitologikus gondolkodásban a genealógia voltaképpen a fogalmi összekapcsolás formája,[101] magától értetődőnek tarthatjuk, hogy a šumer teológusok a börtön istenségét közeli rokonságba hozták az alvilág úrnőjével.

Mindenesetre, Nungal és Ereškigal összekapcsolása már az i. e. 3. évezred végén jelezte azt az irányt, amelyben a börtön istennőjéhez fűződő képzetek további fejlődése haladni fog. A fentebb már említett óbabilóni istenjegyzék Nungal helyét a pantheonban közvetlenül Enlil és a köréhez tartozó istenségek után jelölte ki, de Ereškigal és a többi, kifejezetten alvilági istenség előtt. Teljesen szokatlan volna a mezopotámiai „jegyzéktudomány"-ban,[102] hogy valamely csoport legfontosabb neve — amilyen Ereškigalé az alvilági istenségek között — ne az első helyen álljon. Ily módon arra kell gondolnunk, hogy az istenjegyzék szerkesztői szerint Nungal mintegy «közbenső» helyet foglal el az «állami» és az alvilági istenek között. Eszerint az i. e. 2. évezred elején Nungal még nem volt alvilági istenség. De az alakjához fűződő képzetek az i. e. 2—1. évezred folyamán fokozatosan átalakultak, mígnem az istennő végül is az alvilági istenek soraiba került, amint ez világosan kitetszik az i. e. 1. évezredi szövegekből.

Nungal színeváltozása egyáltalán nem meglepő, inkább természetesnek tarthatjuk. Jól tudjuk, hogy a mezopotámiai mitológia alvilágképzetei koronként átalakultak, s bár mindvégig igen sok ősi elem őrződött meg bennük, nem egy jellegzetes vonásuk viszonylag fiatal fejlemény.

Az újabb veretű alvilágképzetek között az i. e. 2. évezredben egy sor olyant találunk, amely eredendő kapcsolatban állt az igazságszolgáltatás mindennapi eljárásaival. S ez könnyen érthető. Ebben az időben körvonalazódott a mezopotámiai vallás bűnfogalma, amely szinte minden elemét a jog

[99] Az e n - n u n = *maṣṣartu(m)*, *ṣibittu(m)* szó esetében egyelőre bizonytalanok vagyunk mind a pontos hangalakban (ez persze lehet *ennun is), mind a képzési módban (lehet persze alapszó is). Ezért óvakodnunk kell a túl merész etimológiai feltevésektől. — Másrészt, nincs kényszerítő okunk arra, hogy közvetlen összefüggést lássunk a ^{d}n u n - g a l és az Igigū (^{d}NUN.GAL) istennevek között, ez utóbbi logogrammája ugyanis egyszerűen pseudo-šumer írásmód (az Igigū istenekhez vö. fent, 7. jegyz.), így a nevek magyarázatát külön-külön is megkísérelhetjük.

[100] A Nungal genealógiai kapcsolataiból közvetve adódó ellentmondásoknak nincs különösebb jelentősége, ilyenekkel vagy hasonlókkal sok esetben találkozunk.

[101] Vö. *P. Philippson:* Genealogie als mythische Form. Studien zur Theogonie des Hesiod (1936). In: *E. Heitsch* (szerk.): Hesiod. Darmstadt 1966. 651—687; *Komoróczy G.:* «Ég és föld elválása.» A Kumarbi-eposzok és a kozmogónia mezopotámiai mítoszai. In: Idő és történelem. A Marót Károly emlékkonferencia előadásai. Bp. 1974. 137—171.

[102] A kifejezéshez ld. *W. v. Soden:* Die Welt als Geschichte 2 (1936) 425.

kategóriáiból vette át.[103] Ekkor alakult ki az a képzet, hogy a veszteség, a betegség, a testi szenvedés, mind voltaképpen büntetés : az ember — ismert vagy ismeretlen — bűneinek következménye, megtorlása. A teológia új tanai, amelyek természetesen eleve mitologikus megfogalmazást nyertek, a halál utáni állapotra vonatkozó elképzelések közé magától értetődően emelték be, átlényegítve őket, a büntető eljárás meghatározott elemeit is.

Csupán egy példát említek, šumer szövegekből, tehát meglehetősen korait. Az «Innin alvilágjárása»[104] vagy a «Dumuzi végzete»[105] c. mitológiai eposzban, de több más szövegben is, egy bizonyos helyzetben — amikor a földről az alvilágba kell hurcolni valakit — mindig az alvilági hatalmak egyik csoportja szerepel. Amúgy igen alacsony rangú lények, az istenjegyzékek nem tartják számon őket. Rendszerint heten vannak, mind kérlelhetetlen, mind engesztelhetetlen, emberi érzelmek nem hatnak rájuk. Közös šumer nevük : g a l_5 - l á, g a l l a ; a szakirodalom — s a szigorúan tudományos célú fordítások — úgy emlegetik őket, hogy «g a l l a-démonok». Én magam, a fordításaimban, tudatában annak, hogy netán elmarasztaltatom az anakronizmus bűnében, egyszerűen «ördög»-nek neveztem őket. Nos, a g a l l a szó az i. e. 3. évezred második felében — a jogi írásbeliségben, s nyilván a mindennapi nyelvhasználatban is — 'rendőr'-t jelentett. Ismerünk egy pecséthengert az agadei dinasztia korából, amelynek egykori tulajdonosa magas méltóságot viselt : g a l l a - g a l, 'nagy rendőr', főrendőr volt.[106] A šumerek eszerint az illető mitológiai lényeket mintegy az alvilág rendőreinek tartották.

Nungal, aki a III. Ur-i dinasztia börtöneinek úrnőjeként került a mezopotámiai pantheonba, a mitológiai képzetek megújulásának természetes folyamatai során vált az alvilág egyik istenségévé.

[103] Egyelőre ld. *Komoróczy G.:* A bűnfogalom a mezopotámiai vallásos világképben. Világosság 12 (1971) 459—464.

[104] Ld. *S. N. Kramer:* Inanna's Descent to the Nether World, II. JCS 5 (1951) 1—17.

[105] Ld. *B. Alster:* Dumuzi's Dream. Copenhagen 1972.

[106] Ld. *D. O. Edzard:* AfO 22 (1968) 18 s. v.; vö. *A. Falkenstein:* AfO 14 (1941—44) 128; *W. v. Soden:* AHw 275; CAD G 18 sk.; *D. O. Edzard:* SRU (ld. fent, 72. jegyz.) 153 No. 97, 3.

BORZSÁK ISTVÁN

AZ ANTIK MANIERIZMUS KÉRDÉSÉHEZ

Amikor az Antik Tanulmányok első számában[1] *Echo Vergiliana* c. interpretációs kísérletünk megjelent, már második kiadásban olvashattuk volna E. R. Curtius művét,[2] amelyben a neves bonni romanista a művészettörténetből ismerős *manierizmus* fogalmát az irodalomra is kiterjesztette és bizonyos «manierista» jelenségeket az ókori irodalomban is konstatált. Mi ettől a jelentős kezdeményezéstől és a rövidesen *panmanierizmus*sá terebélyesedő irányzattól egyelőre érintetlenül a *klasszikus* filológia módszereivel próbáltuk értelmezni a vergiliusi eklogákban sűrűn felhangzó pásztori echót. Arra az eredményre jutottunk, hogy a visszhanggal való játékot, amelyre Euripidés Andromedájától, illetve az aristophanési „Nők ünnepében" (1059—) olvasható Euripidés-paródiától kezdve (Eur. frg. 114—118 N², Schol. ad Arist. Thesm. v. 1059) hozhatunk fel példákat, de amely játszadozássá — *παίγνιον*-ná[3] — csak az alexandriai költészet gyakorlatában (Kallimachosnál,[4] majd Ptolemaios Philopatór Adónis-tragédiájában, Biónnál, a hellénisztikus epigrammákban) fajult, Vergilius kiszámított, de diszkrét művészettel a milieu érzékeltetésére, bukolikus gyűjteményének keretbe foglalására használta fel, az egészet keresztül-kasul fonta a természet ölén felcsendülő pásztori dalok visszhangjával, és ezáltal az ekloga-ciklust *egy* motívum következetes használata ellenére változatosabbá, játékosabbá, ugyanakkor még harmónikusabb elrendezésűvé tette. Ennek a fegyelmezett játéknak, a kompozíció tökéletességének megbomlását figyeltük meg a pásztori echót *funkció nélkül* hangoztató későbbi pásztorköltészetben, Calpurnius Siculusnál és Nemesianusnál.

Egészítsük itt ki ezt azzal, amit Ed. Norden az Aeneis VI. énekének kommentárjában (a mondatok párhuzamosságával, a kifejezésbeli *isokóliá*val kapcsolatban)[5] írt: Vergilius a gorgiasi műpróza egyik fő követelményét vitte

[1] Ant. Tan. 1 (1954) 84—93. — A vergiliusi «visszhang»-jelenségekkel legújabban (más módszerrel, célzattal és eredménnyel) *J. P. Chausserie — Laprée* foglalkozott: Échos et résonances au début de la Xème Buc. Mélanges P. Boyancé (Rome 1974) 173 skk. l.

[2] Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern 1948; 2. (átnézett) kiadás: 1954.

[3] Vö. Anth. Plan. IV 154, 3—*ποιμέσιν ἡδὺ παίγνιον*. Ugyanígy Ail., Hist. anim. XV 19 (Theokritosról): *ὁ τῶν νομευτικῶν παιγνίων συνθέτης*, vagy Meleagros, Anth. Pal. VII 196, 6 — (az *ἠχέτης*-nek is nevezett *τέττιξ*-hez): *φθέγγου τι νέον δενδρώδεσι Νύμφαις παίγνιον*.

[4] A Lysanias-epigramma «irodalmát» l. *Q. Cataudella:* Eranos 69 (1971) 1 skk. l.; az Echo-versekről l. *Fr. Bömer* kommentárját (ad Ovid., Met. III 379—), valamint *Nisbet—Hubbard* jegyzeteit a horatiusi (C. I 20, 6) *iocosa montis imago*-hoz. Későbbről: *P. Maas:* Echoverse in byz. Epitaphien. Byz. Zeitschr. 13 (1904) 161. l.

[5] Anh. II/3 (373 skk. l.).

át a költészetre; így juthatott uralomra ez a szónoki művészetből átvett dísz, amely kezdettől fogva gyakran járt együtt a tagok végén összecsendülő — ékhózó! — *homoioteleuton*nal, a későantik, majd a modern *rímes* költészetben. Vergilius azonban finoman élt a díszítésnek ezzel a lehetőségével, — bár «alkalmilag ő is lerótta adóját a divatnak»,[6] — míg Ovidius szabadjára engedte ingeniumát és ilyen versekben élte ki játékos kedvét, mint (Met. I 325—):

et superesse virum de tot modo milibus unum,
et superesse videt de tot modo milibus unam,

vagy (uo. I 481—):

saepe pater dixit: «generum mihi, filia, debes»,
saepe pater dixit: «debes mihi, nate, nepotes»,

vagy a Narcissus — Echo-történetben (III 353—, Cat. 62, 42— nyomán):

multi illum iuvenes, multae cupiere puellae,
sed . . .
nulli illum iuvenes, nullae tetigere puellae.[7]

Ami az echo-költészet továbbélését illeti, annak idején mindössze M. Rubensohn régi adathalmazára[8] hivatkoztunk, pedig az újkori jelenségek (Joh. Secundus, Ronsard, Philip Sidney, J. Dousa, Opitz, Balassi . . .) bevonása bizonyos antik kezdemények tipikusan *manierista* felhasználásának nyomára vezetett volna.

Éberebbek voltak a régi magyar irodalom szakértői, akik a Curtius, Arnold Hauser[9] és a Curtius-tanítvány G. R. Hocke[10] nyomán kibontakozó nemzetközi manierizmus-kutatás áramába bekapcsolódva nemcsak a magyar irodalom XVI—XVII. századi fejleményeit tudták európai összefüggéseikben megvilágítani, hanem az egyetemes kutatást is előbbre vitték. Ez elsősorban Klaniczay Tibor[11] és Bán Imre[12] érdeme. Közben persze a fontos kezdeményezés — szokás szerint — túlzásokba is tévedt és hovatovább parttalan panmanierizmussá torzult. Ezt a torzulást részint a fogalmak tisztázatlanságával, a definíciók bizonytalanságával, esetlegességével, részint pedig az újdonságtól elragadtatott kutatók kritikátlanságával magyarázhatjuk. Milyen alapon lehetne szó pl. Sallustius manierizmusáról[13] vagy a római (sőt az egész antik!) művészet manierista jellegéről?[14] A kritika bizony lényeges fenntar-

[6] Uo. (375): «hat er doch gelegentlich der Manier seinen Tribut entrichtet.»

[7] E «manierierte Technik» görög előzményeiről és összefüggéseiről vö. másutt olvasható fejtegetéseit is: Kunstpr. II 832 skk. és Agn. Theos 181, 1. j., valamint 258 sk. l. A név-anadiplosis mint panaszos echo (pl. Verg., Georg. IV 525 skk., vagy Dante, Purg. XXX 49 skk.): *H. Lausberg:* Handb. der lit. Rhetorik, I. (München 1960) 315.

[8] Griech. Epigramme . . . in dt. Übers. des XVI. u. XVII. Jh. Weimar 1897.

[9] Soc. history of art and lit. London 1951; magyarul: A művészet és irodalom társadalomtörténete. Bp. 1968; a manierizmusról: I 377 skk. l.

[10] Die Welt als Labyrinth. Manier und Manie in der eur. Kunst. Heidelberg 1957; Manierismus in der Lit. Sprach-Alchimie und esoterische Kombinationskunst. Heidelberg 1959.

[11] Korábbi manierizmus-tanulmányait l. alapvető értekezésének (A ren. válsága és a manierizmus. Itk. 74 [1970] 419 skk.) 419, 2. jegyzetében; azóta megjelent «A manierizmus» c. kötete is (Bp. 1975); irodalom a 349 skk. lapon.

[12] A magyar manierista irodalom. Itk. 74 (1970) 451 skk. l.

[13] *W. Richter* az «Aufstieg und Niedergang der röm. Welt» c. vállalkozásban.

[14] *O. Pelikán*, uo. és a M. Renard-eml. III. kötetében (Bruxelles 1969, 453 skk. l.): Le rôle du maniérisme dans la sculpture rom.

tásokkal fogadta pl. W. Schetter Statius-disszertációját,[15] és tanulságos volta ellenére is vitatható Hugo Friedrich «manierista» Statius-interpretációja: «Über die *Silvae* des Statius (insbesondere V 4: *Somnus)* und die Frage des literarischen Manierismus.»[16] H. Cancik hasonló vállalkozásáról[17] is csak azt mondhatjuk, amit a józan francia P. Grimal mondott: «Architectures trop complexes.»

A «római manierizmus» kérdése a hazai kutatásban akkor vetődött fel, amikor E. Burck «A tacitusi ember- és uralkodókép előkészítése a korai császárkori költészetben» c. 1970-i előadásában,[18] majd «A római manierizmus» c. könyvében[19] a kérdéses fogalmat a római irodalom *ab excessu divi Augusti* Domitianus haláláig terjedő korszakának jelölésére használta és a tacitusi írások bizonyos sajátosságait is a római császárkori manierizmus-elmélet jegyében próbálta értelmezni. A római manierizmusról szóló könyvében Burck — nem a legszerencsésebben — Hamburg légibombázásának C. Malaparte regényéből (La pelle) vett leírását hasonlította össze a Massilia előtt lezajlott tengeri csata lucanusi megörökítésével (Phars. III. 509—), említett előadásában pedig Tacitus két megrázó részletét — Seianus híveinek sorsát (Ann. VI 19), ill. Cremona pusztulását (Hist. III 33) — a pharsalosi embermészárlás rémségeivel (Luc., Phars. VII). Az egybevetések jól érzékeltetik a császárkori Róma bizonyos köreinek hangulatát, de mit bizonyítanak? Az I. századi költők (Seneca trag., Valerius Flaccus, Statius, Silius Italicus) és Tacitus közt vont vitatható párhuzamok még kevésbé alkalmasak a «manierizmus»-elmélet igazolására. A divatos címkével *nem* jelölhetjük a római irodalom említett szakaszát, hiszen a manierizmus mint stílusjelenség nem korlátozható épp a Domitianus haláláig terjedő periódusra, arról nem is beszélve, hogy a tacitusi életmű Burck-féle («manierista») minősítésének jóváhagyásával időrendi ellentmondásba is keverednénk. Legsúlyosabb ellenvetésként pedig Klaniczay Tiborra[20] hivatkoztunk: manierizmusról mint korstílusról csak akkor beszélhetnénk, ha az európai kultúrát meghatározó gazdasági és társadalmi közegben a manierizmussal párhuzamos, *konkrét történelmi korszak* volna. Ilyen azonban nem volt sem a renaissance és a barokk között, még kevésbé a császárkori Rómában. Burck gondolatébresztő egybevetései annyiban használhatók, hogy az egyes íróktól használt stíluseszközök esetenkénti funkciójának jobb megértésében segíthetnek.

Burck kritikai ismertetése kapcsán így foglaltuk össze vélekedésünket 1972 őszén, a kolozsvári Eiréné-konferencián.[21] R. Häussler «pointierende

[15] Untersuchungen zur epischen Kunst des St. Wiesbaden 1960.

[16] Festschrift Fr. Schalk. Frankfurt a. M. 1963. 34 skk. l.; vö. a Fischer-Lexikonban olvasható «Manierismus»-címszót is: Lit. II/2. Frankfurt a. M. 1965. 353 skk. l.

[17] Untersuchungen zur lyrischen Kunst des P. Papinius Statius. Hildesheim 1965; továbbá: Eine epikureische Villa. Der altsprachl. Unterricht 11 (1968) 62 skk. l. — *P. Grimal* bírálata: REG 80 (1967) 651. l.

[18] Die Vorbereitung des tac. Menschen- und Herrscherbildes in der Dichtung der früheren Kaiserzeit. Megjelent a *G. Radke* szerk. «Politik und lit. Kunst im Werk des Tac.» c. kötetben (Stuttgart 1971), 37 skk. l.

[19] Der röm. Manierismus. Darmstadt 1971.

[20] Itk. 74 (1970) 420. l.

[21] Előadásunk egyelőre csak kivonatosan jelent meg a konferencia aktáiban: «Tacitus — ein Manierist?» Actes de la XIIe Conf. internat. d'études class. Eirene (Bucuresti—Amsterdam 1975) 39 sk. l.; teljes szövege az «Aufstieg und Niedergang d. röm. Welt» császárkori kötetében; magyarul: A római manierizmus kérdéséhez. «Manierista» volt-e Tac.? Ant. Tan. 20 (1973) 146 skk. l. — *Burck* újabb bírálata: *W. Schetter:* Gnomon 47 (1975) 556 skk. l.

Ergänzung»-nak szánt hozzászólásában (uo.) kifejtette, hogy amíg a manierizmus pontos meghatározása várat magára, és az alapelvekről vitáznak,[22] a klasszikus-filológusok se igen népszerűsítsék «e csillogó fogalom» használatát. Ugyanitt a barokk és a manierizmus — mint „irodalmi stílusfogalmak" — egymás *mellé-* vagy *alá*rendelendőségének tisztázatlanságára való tekintettel jellemző tünetként hivatkozott B. Kytzler «Manierismus in der klassischen Antike?» c. tanulmányának[23] a mi előadásunkéval egyező — kérdőjeles — címmegformálására. Kytzlernek a manierizmus kérdéséről vallott felfogását akkor még csak W. Schetter Statius-disszertációjáról írott Gnomon-recenziójából ismertük.[24]

Kytzler kitűnő tanulmányában E. R. Curtiusnak immár «klasszikus» definícióját, amely szerint a manierizmus-megjelölés közös nevezőre hozna minden, «a klasszikussal ellentétes irodalmi irányzatot», «mögen sie vorklassisch oder nachklassisch oder mit irgendeiner Klassik gleichzeitig sein»,[25] — vagyis az «antiklasszikus» jelenségek gyűjtőneve volna, szembeállította legzavarosabb követőjének spekulációival. G. R. Hocke ugyanis a klasszikus — manierista-ellentétet *azonosította* az ókori atticizmus és azianizmus ellentétével, ami további félreértésekre vezetett : az antik terminológia *nem* alkalmazható modern fogalmak adekvát jelölésére. Ugyanígy meggondolandó a manierizmus-fogalom alkalmazása is antik jelenségekre : antiklasszikus jelenségek — ha úgy tetszik : manierizmus*ok* — voltak ugyan, de ezeket senki sem próbálta közös nevezőre hozni. Curtius nyomán Kytzler utal holmi «különös költői termékekre» (eine Reihe seltsamer poetischer Produkte . . ., in denen ausserpoetische Motive das Gedicht strukturieren), mint pl. a görög Anthologia XV. könyvében sorakozó technopaignionokra *(carmina figurata)*, amelyekre a késői császárkor latin verselői — Optatianus Porfyrius, Ausonius — még rá is licitáltak szinte a modern op-art remekeire — vagy a keresztrejtvényekre — emlékeztető produktumaikkal. (Az Anthologia némely egykorú termékét[26] Kytzler a németalföldi zeneszerzők rák-kompozícióival és a schönbergi dódekafónia szeriális szerkezeteivel érzi rokonnak.) Ezekhez járulnak még a Pindaros mesterétől a későantik Fulgentiusig nyomon követhető lipo-

[22] «Solange . . . die Grundsatzdiskussion weiter geht» — utalással *K. P. Lange* könyvére : Theoretiker des lit. Manierismus (München 1968). Újabban : *R. Macchioni Jodi :* Barocco e manierismo nel gusto otto-novecentesco. Bari 1973.

[23] Colloquia Germ. 1 (1967) 2—25. l.

[24] Gnomon 33 (1961) 173 ; vö. Ant. Tan. 20 (1973) 147, 14. j. Az illető germanisztikai folyóiratból a manierizmus nemzetközi irodalmának legjobb ismerője is csak egy későbbi tanulmányra hivatkozik : i. h. 446, 101. j. *Kytzler* viszont — *Burck* könyvéről írott recenziójában : Gymn. 81 (1974) 452, 5. j. — már számon tartotta kolozsvári előadásunkat.

[25] Eur. Lit.[2] 277. l.

[26] Pl. VI 314— ; VII 153 ; IX 53 : *versus cancrini, reciproci, retrogradi* vagy *recurrentes;* vö. Curtius[2] 289. l. *(v. rapportati)*. Ebben az összefüggésben kellene értelmezni Martialis II 86. epigrammáját is :

Quod nec carmine glorior supino,
nec retro lego Sotaden cinaedum,
nusquam Graecula quod recantat Echo,
nec dictat mihi luculentus Attis
mollem debilitate galliambon :
non sum, Classice, tam malus poeta . . .

A régi Farnabius-kommentár a *carmen supinum*-ot helyesen magyarázza *(potius antistropho et recurrente;* vö. Ovid., Ep. ex P. IV 5, 43) ; a betűről-betűre visszafordítható versre például a «*Roma tibi subito . . .*»-t hozza fel (Sidon. Ap., Epist. XI 14, 4), a szavankéntire pedig Vergiliust : *Musa, mihi causas . . .*, és ugyanitt hivatkozik Hrabanus Maurus «*artificiosus an laboriosus*» költeményére : *De laudibus sanctae crucis.*

grammatikus mesterkedések, valamint a «hypertrófikus formakultusz» egyéb dokumentumai, mint pl. az akrostichon-versek. Lykophrón Alexandráját, mint a klasszikusnak a klasszikus antikvitáson belül szemlélhető ellenpólusát akár ne is említsük. Ennek a változatosságnak láttára Curtius időnkénti manierista tendenciáit még mindig szerencsésebb megfogalmazásnak mondhatjuk, mint Hocke öt «manierista korszakát», amelyek közül a klasszikus ókorhoz kettő tartoznék: «Alexandria (mintegy 350-től 150-ig) és Rómában az ezüstkori latinság (mintegy 14—138).» Kytzler semmiképpen sem ért egyet azokkal, akik a *még* nem vagy *már* nem klasszikus (vor- und nachklassisch) fogalmát, az «archaizáló», «klasszicista» stb. megjelölést, illetve az «antiklasszikusnak» felfogható jelenségeket mind a manierizmus fogalmának szivacsával (Begriffsschwamm) akarnák felitatni. Inkább maradjunk a semleges időmeghatározások mellett és beszéljünk a periklési vagy augustusi stb. kor különféle irányzatairól, áramlatairól, körmönfont elméletek — mint pl. Hocke erőltetett konstrukciói — helyett pedig *interpretáljunk*.

Kytzler annak szemléltetéséül, hogy a legismertebb technopaignionok (Anth. Pal. XV 21 : Syrinx ; 25—26 : Oltár) messze kalandozó metaforáiban, rejtvényszerű körülírásaiban, homályos célzásaiban kitapintható «manierizmus» megítélése mennyire viszonylagos, két példát idéz. «Ki tette fel a istenek templomaira a madarak kettős királyát?» — kérdi Pindaros (Ol. X 20). Bizarr, megtévesztő fogalmazás, és modern olvasó akkor sem leli benne különös gyönyörűségét, ha meg tudja fejteni a szójátékot: a görög ἀετός (sas) szó a templomok oromzatát is jelenti. Nekünk ez sok, a rejtvényeket kedvelő görög viszont különlegesnek érezhette a himnuszköltészet klasszikusának csavarosan ünnepélyes szavait. A másik hely (Stat., Theb. X 841—) azért tanulságos, mert jól mutatja, hogy egy merész költői perifrázist az összefüggések ismerete és kellő filológusi felvértezettség híján könnyű félreérteni (*innumerosque gradus, gemina latus arbore clusus, aerium sibi portat iter*, a Zeusszal dacoló Kapaneus várvívó elszántságáról), és manierista «visszaélésnek» minősíteni. Még tanulságosabb a statiusi Somnus-költemény (Silv. V 4) gondos értelmezése, amelyből kiderül, hogy a H. Friedrichtől észlelt «manierista» elemek önmagukban egyáltalán nem antiklasszikus stíluseszközök, és manierista jellegűvé csak túlzott adagolásban válnának. Statius valójában klasszicista alkat, — Vergilius tisztelője, az aranykori teljesítmények utánzója, — akinek stílusát «*már* nem klasszikus», de azért nem is «*anti*klasszikus» korának fejleményei és törekvései határozták meg.

Kolozsvári előadásunkban mi is interpretáltunk, és ahhoz, hogy most továbbléphessünk, megint csak további interpretációk látszanak szükségesnek. Így gondoltunk egy *klasszikus* horatiusi óda, az «*O nata mecum consule Manlio . . .*» (III 21) bizonyos összefüggéseinek felidézésére. Tudjuk, milyen fontos szerep jutott a *pia testa*-hoz intézett himnuszparódia stíluselemzésének Ed. Norden egyik főművében, az «Agnostos Theos» formatörténeti vizsgálódásaiban.[27] Ódakommentárunkban éppen csak felvillanthattuk a tréfásan ünnepélyeskedő vagy nagyon is komolyan tréfáló Horatius költeményének utókorát; be kellett érnünk Csokonai «Csikóbőrös kulacsának» említésével. Pedig a horatiusi Bacchus-*aretalogia* későbbi rokonságának alkalmi felvázolása szűkebb témánk szempontjából sem érdektelen. Nordentől[28] megtanul-

[27] Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede. Leipzig—Berlin 1912 (Nachdruck 1923). 143 skk. l.

[28] *Ibid.*, 161. l.

hattuk, hogy Horatius a maga paródiájában a kultikus görög istenmegszólításokat *(ἐπικλήσεις)* vonultatja fel latin körülírások formájában: *ζηλοδοτήρ ~ seu rixas geris; γηθόσυνος, γελόων ~ seu iocos geris; ῥηξίνους ~ tu arcana consilia retegis; λαθικήδης, λυσιμέριμνος ~ tu spem reducis mentibus anxiis; ὀργίλος, ὀβριμόθυμος ~ viris et addis cornua pauperi.* A szóbanforgó késői Dionysos-himnuszt (Anth. Pal. IX 524; Orph. p. 284 Ábel) különlegessége miatt tartják számon:[29] 26 hexameterből áll; a bevezető *prooimion* és a záró *ephymnion* közti 24 hexameter mindegyikében négy-négy (összesen 96) istenmegszólítás sorakozik alfabétikus rendben:

ἁβροκόμην, ἀγροῖκον, ἀοίδιμον, ἀγλαόμορφον,
Βοιωτόν, βρόμιον, βακχεύτορα, βοτρυοχαίτην . . .,

akárcsak egy Dieterichtől idézett varázspapíruszon (v. 1363 sq. Wess.): *ἀνεμαφέτας, βυθοκλόνους, γαληνοβάτας* . . . Rövidebben foglalta latin és görög versekbe az isten neveit Ausonius (p. 330— P.), és nem tartotta meg az abcsorrendet az orphikus himnusz rövidített francia parafrázisában Ronsard sem (Hynne de Bacchus à J. Brinon, 1555). Ronsard nyomán és az eredeti ismeretében foglalta «nederduytsch» versekbe Dionysos neveit Nic. Heinsius, majd 1621-ben M. Opitz németül és végképp élvezhetetlenül:

. . . O Dithyrambe gross, vom Vater auch gebohren,
Nicht von der Mutter nur; o stiffter ausserkohren
Der lust und fröligkeit: ernehret in der flut,
Fraw, Jüngling, Gott und stier, gekommen auss der glut . . .

De a kor latin poétái — a manierista korízlésnek megfelelően — az eredeti minden «finomságát» híven igyekeztek utánozni.[30]

Bacchus misztériumai nem kerülték el a nagyivó Gargantua és Pantagruel írójának figyelmét sem. Bacbus papnő (V 44) egy *ἐπιλήνιος*-t énekeltet el a *πανοῦργος* Panurge-zsel, hogy az «isteni butéliától» (la dive Bouteille) megtudja az üdvözítő igét: «O Bouteille, pleine toute des mistères . . ., ne différez et le mot profères auquel pend mon cueur! . . .» — és így tovább, amíg el nem hangzik az ige: «*Trinch*!» Rabelais leleményét számunkra az teszi még érdekesebbé, hogy az eredetileg folyamatosan írott, ill. szedett, bár az ünnepélyességhez méltóan rímekkel díszített himnuszt az 1565. évi kiadástól kezdve *butélia* alakjában nyomatták. Ehhez csak annyit, hogy a hellénisztikus alakversek *(τεχνοπαίγνια)* újkori feleleventésére már korábban is történtek ugyan kísérletek, — így pl. Mellin de Saint-Gelais (1481—1558) egy versét *szárnyak*hoz hasonlóra formálta,[31] — de ennek a «műeljárásnak» mintegy kanonizálása csak 1561-ben történt meg, amikor Scaliger «Poetice»-jában a költői szerkesztésmód *(compositionis modus)* lehetőségei között külön fejezetet (II 25) szentelt a «különböző (hosszúságú) verssorok összekapcsolásának» *(versuum diversorum copulatio)*, és fejtegetéseit Simias nyomán egy «fülemüle-» és egy «hattyútojást» utánzó görög tipografizálási produkcióval szemléltette.

A Scaliger-név tekintélyével márkázott divattermékek áradatából akárhány további butéliát, poharat, serleget stb. — vagy oltárt, keresztet, koszo-

[29] Vö. *A. Dieterich:* ABC-Denkmäler. Rhein. Mus. 56 (1901) 94. l. *Fr. Dornseiff:* Das Alphabet in Mystik und Magie, Leipzig—Berlin 1925, 145 skk, l,
[30] Vö. *M. Rubensohn:* i. m., 122 sk. l.
[31] Curtius, i. m., 288. l.

rút, lángoszlopot, piramist stb.[32] — ismertethetnénk, de az alkalmi keresztmetszet lezárásául inkább csak röviden utaljunk a *pia testa*-t ünneplő horatiusi óda késői és közvetett utódára, a csikóbőrös kulacshoz intézett «Szerelemdalra», Csokonai költészetének erre a «manierista előiskolából» kinőtt, a maga nemében klasszikus versére.[33] Nem volna itt értelme az alapötletet adó Chr. E. Kleist «Liebeslied an die Weinflasche»-jával való egybevetésnek, — elvégezték azt az illetékesek,[34] — úgyis látjuk: Horatiushoz és az antik himnuszköltészethez képest tökéletesen megváltozott a környezet, az eszmei mondanivaló, költői kelléktár, de minden megint a *helyén* van, mint Horatiusnál volt; az eszközök adekvát módon szolgálják a gondolatokat, *funkciójuk* van. Ennek az eszmei-formai egyensúlynak a *hiányát* szemléltesse utolsó példánk. Amikor Debrecenben a «Szerelemdal» minden manierista sallangtól és salaktól mentesen született meg, Fábchich József, a «zörgős lantú» győri pap (Kazinczy) Pindarost fordított (1804), még pedig úgy, hogy a VII. olympiai óda elejét — *Φιάλαν . . . ἔνδον ἀμπέλου καχλάζοισαν δρόσῳ . . .* — kávés «finzsia formára öntötte», hogy ezzel köszöntse nyúli plébános barátját.[35]

Nem tekintjük feladatunknak elismételni vagy éppen tovább duzzasztani mindazt, amit Curtius,[36] Hocke[37] vagy Kytzler[38] „formális manierizmusok" címen felsorolt. Két ilyen *lehetőség* azonban az előbbi keresztmetszetből is nyilvánvalóvá vált. Érjük be ezek vizsgálatával.

Az egyik az *akrostichon*, vagyis a verssorok (-szakok) kezdőbetűivel való ügyeskedés, amelynek eredménye az így kiemelt szó, név vagy mondat.[39] Célja többféle lehet: szolgálhatja (vallásos szövegekben) a különleges hatást (vö. a Sibylla-jóslatok ismert kettős akrostichonjával: VIII 217—); védheti az illető írásmű szerzőségét vagy csorbítatlanságát (vö. pl. Cic., De div. II 54, 111 *in quibusdam Ennianis: Q. Ennius fecit;* híres a Hérakleidés Pontikos

[32] Vö. *M. Rubensohn*, 158 skk. l.; a francia technopaignionokról: *A. Canel*, Recherches sur les jeux d'esprit, II. (Paris 1867) 81 skk. l.; *K. Borinski:* Poetik der Renaissance. Berlin 1886. 42 sk. l. és *passim; M. Zobel v. Zabeltitz:* Über Figurengedichte. Gutenberg-Festschrift. Mainz 1925. 182 skk., és: Figurengedichte. Zeitschr. f. Bücherfreunde 18 (1926) 21 skk. l.

[33] Vö. *Julow V.:* Csokonai klasszicizmusa és manierizmusa. Alföld 1973/nov., 84. l. — Itt említhetnők az egészen más jellegű, de nem kevésbé klasszikus Goethe- «utánzatot», Faust butélia-invokálását is (a Faust kezdőjelenetéből):

Ich grüsse dich, du einzige Phiole,
Die ich mit Andacht nun herunterhole!
In dir verehr' ich Menschenwitz und Kunst.
Du Inbegriff der holden Schlummersäfte,
Du Auszug aller tödlich feinen Kräfte,
Erweise deinem Meister deine Gunst!
Ich sehe dich, es wird der Schmerz gelindert,
Ich fasse dich, das Streben wird gemindert . . .
Nun komm herab, krystall'ne reine Schale! . . .

A fordulatok kifejezetten Horatiusra utalnak, pl. «*komm herab*» — *descende* (v. 7). *Ed. Stemplinger* (Das Fortleben der hor. Lyrik seit der Renaissance. Leipzig 1906. 350. l.) az «*O nata mecum . . .*» utókorából ezt az egy költői imitációt emelte ki.

[34] *Julow V.* id. tanulmányán kívül: *Sinkó E.:* Cs. életműve. Újvidék 1965, 276 sk. l.; *Görömbei A.:* Alföld 1973/nov., 132. l.

[35] *Fábchich* végképp idejétmúlt «manirjára» *Módi Mihály*nak *Vértesy Dezső* bukolikus-fordításaihoz fűzött jegyzete (II. köt. 142) hívta fel a figyelmemet.

[36] I. m., 286 skk. l.

[37] Manierismus in der Lit. 18 skk. l.

[38] I. h., 9 skk. l.

[39] Vö. *A. Kurfess—Th. Klauser:* RAC «Akrostichis» 235 skk. h.; *J. Werner:* Kl. Pauly I 222 sk. h. (irodalommal).

rovására faragott akrostichonos anekdota: Diog. L. V 92—; a legrégibb ilyen példa Kallimachos korából való); szolgálhat mnemotechnikai célokat (vö. Aug., Retract. I 20), de lehet merő játszadozás is, különösen ha az akrostichon *tele-*, vagy még *mesostichon*-okkal is párosul. A Plautus-kéziratok egyik ágában hagyományozott akrostichonos argumentumok keletkezési ideje tisztázatlan.[40] Walter Schmid[41] a történetíró Sisennára gondolva teszi Sulla korára. A Catullus-szövegben sejtett kryptogrammok jórészt bizonyíthatatlanok; igaza van Schmidnek annyiban, hogy a hellénisztikus költőknél az efféle betűjátékok (Buchstabenspiele) valóban nem lehettek ritkák.

Az ABC-akrostichonok hihetőleg a titkos vallási iratokból eredeztetendők.[42] Nem misztika, hanem játszadozás viszont pl. az ausoniusi technopaignionok közt olvasható latin-görög betűnévsor (p. 166 P.), amelyben a betűk a 27 hexameter *végén* sorakoznak. Az a mesterkedés, amelyet az orphikus Dionysos-himnuszban láthattunk, a keresztény liturgiában is korán feltűnik: már Methodiosnál (megh. 311),[43] majd a nazianzosi Grégoriosnál megfigyelhető, és a bizánci udvar szertartásaiban is tovább él.[44] Nyugaton ugyanígy: példaként csak Sedulius himnuszára hivatkozunk, amely Krisztus életét énekli meg négysoros iambikus strófákban úgy, hogy a versszakok kezdőbetűi az ABC sorrendjében haladnak:

A solis ortus cardine . . .
Zelum draconis invidi . . .

Dieterich ezzel kapcsolatban[45] az akkor (1901) is énekelt «*A*llein auf Gott setz dein Vertrauen . . .» kezdetű, XVI. század végi egyházi éneket említi, amely ugyanígy megy a *Z*-tel kezdődő 24. versszakig.

Vég nélkül folytathatnók a sivár anyag *(inertis otii inutilia opuscula:* Aus. p. 156 P.) ismertetését a Constantinus korabeli P. Optatianus Porfyriustól az ő nyomdokaiba lépő középkori virtuózokon (pl. Abbo fleury-i apáton vagy a tegernseei Froumundon)[46] át a manierizmus hasonló csúcsteljesítményeiig. Ez is hozzátartozott a korízlés megnyilvánulásaihoz. E. Vogt[47] sok egyéb

[40] *Schanz—Hosius:* Gesch. der röm. Lit. I[4] München 1927. 83. és 326. l. Vö. *Ed Norden:* Agn. Th. 377. sk. l.

[41] Catullus-könyvében: Ansichten und Durchblicke. Göppingen 1974, 5. l. Vö. *E. Castorina:* Questioni neoteriche. Firenze 1968, *passim.*

[42] Vö. *A. Dieterich:* Abraxas, 165, 2. j.; ABC-Denkm. 94. l.; *Fr. Dornseiff,* Das Alphabet in Mystik und Magie. 145 skk. l.

[43] Vö. *M. Pellegrino:* L'inno del Simposio di S. Metodio. Torino 1958.

[44] *A. Dieterich:* ABC-Denkm. 94. l.

[45] Uo., 95. l. — Beda Edilthryd-himnuszának distichonjai is (Hist. eccl. IV 20) A-tól Z-ig haladnak; ezen belül a hexameter-kezdetek ismétlődnek a pentameterek végén, sőt befejezésül még az AMEN-t is hasonlóan szerkesztett distichonok mondják rá.

[46] Vö. *M. Manitius:* Gesch. der lat. Lit. des MA-s, II (München 1923) 521. és 671. l.: Abbo egyik verselményében a *Summe sacer, te summa salus tueatur amicis* hexameter díszeleg nemcsak a sorok elején és végén, hanem kétszeres mesostichon formájában is; Froumund 5. költeményében a *sollertes et constantes et maxime cunctos* sort az akro- és telestichonokon kívül a középső betűk is háromszorosan(!) adják ki, a 36. költemény pedig nemcsak közbeszőtt görög szavakkal, hanem még egy teljes görög hexameterrel is «ékes». Ami aztán az ilyen «költemények» költőiségét, sőt értelmét illeti, idézzük *Dieterich* megállapítását a közismert *sator arepo . . .*-formuláról (ABC-Denkm. 92): «In einem so komplizierten Zeichenspiel einen Sinn zu erwarten, heisst zu viel verlangen.» *(G. R. Hocke* mégis «lefordította», i. m. 24. l.) Ld. még *H. Hofmann:* Zum *rotas-opera*-Quadrat von Aquincum. Zeitschr. f. Papyrologie u. Epigr. 13 (1974) 79 skk. l.

[47] Das Akrostichon in der griech. Lit. Antike und Abendland 13 (1967) 80. l.

között Sir John Davies huszonhat Astraea-himnuszát említi (1599-ből), amelyek úgy vannak megszerkesztve, hogy az akrostichonokból *late splendeat* az ünnepelt neve: *Elisabetha Regina*. De mi már csak Szenczi Molnár Albert *Analecta aenigmatica*-jának (1608) és *Lusus poetici* c., *ad usum studiosae iuventutis* szánt gyűjteményének (1614) e nemű verseire utalunk *(Cubus*, a G. Remnek ajánlott *OMNIA*, stb.). Jegyezzük meg közbevetőleg, hogy e versmutatványok «*e(i)dyllion*"-ként való megjelölése, amely alapos félreértésekre adott alkalmat,[48] világosan Ausonius XVI. századi felkapottságára, valóságos Ausonius-kultuszra utal: a régi kiadásokban ugyanis nemcsak az ausoniusi *logodaedalia* (p. 167; 236 P.) termékei szerepelnek „*edyllium*"-ok gyanánt, hanem költeményeinek egy egész csoportja is, köztük a *Cupido cruci affixus* (VI.), a Bissula-ciklus (VII.) és nem utolsó sorban a catullusi nászdalt (c. LXI) Vergilius-félsorok összetoldozásával «tovább fejlesztő» *Cento nuptialis* (XIII). (Így válik érthetővé Rimay János Balassi-előszavának különös galériája, ahol a *szerelem* szépítő *minium*jának a költészetben bocsánatos, sőt kívánatos voltával kapcsolatban az «első időbeli elmék» — Plautus, Terentius, Ovidius, Catullus . . . — *előtt* sorolja fel mesterének «ez argumentomon munkálkodó» mintaképeit: *Ausoniust*, Dantest, Petrarchát, Bocatiust, Eneas Silviust. Ausoniusnak a frivol Centóhoz írott magyarázkodása a Balassi-apologiának *el nem hanyagolható* forrása.) Az ausoniusi szöveghagyományban megfigyelhető ciklusmegjelölést *(Edyllia)* a görög bukolikusok «Textgeschichte»-jének császárkori mozzanatai magyarázzák: a bukolikus corpusba kebelezett technopaignionok is *eidyllion*-nak számítottak.[49]

Az akro-, tele- és mesostichonokkal való játék vizsgálata az eddigiekben is elválaszthatatlannak mutatkozott a *másik* «formális manierizmustól», amelynek áttekintését ígértük. Volt már szó a tojás- vagy serleg- stb. alakúra formált paignionokról, *carmen figuratum*okról. Fölösleges volna részletesebben foglalkoznunk a bukolikus corpusban vagy az Anthologiában található — általánosan ismert — alakversekkel; közép- és újkori továbbélésük bemutatását sem érezzük feladatunknak. Ma is nélkülözhetetlen C. Haeberlin régi disszertációja: De figuratis carminibus Graecis (Hannover 1886, majd 2. kiadásban 1887), amelynek nem utolsó érdeme, hogy a legkorábbi Theokritos-kiadások alapos feldolgozásával egyben a görög alakversek megismerésének folyamatát, a manierista hóbort tápláló csatornáit is felfedte.

A sokáig — mondhatni máig — tartó divat hódításainak és változatainak nyomonkövetésénél érdemlegesebbnek ígérkezik az *eredet* és a *rokonság* kérdése. A rhodosi Simias Bárd-, Szárny- és Tojás-paignionja, valamint a theokritosi corpusban olvasható Syrinx a III. század első évtizedeibe vezet

[48] A Szenczi Molnár-kutatóktól méltatlanul (és érthetetlenül) elhanyagolt *Lusus poetici* «játszadozásaira» és «edyllium»jaira akkor figyeltem fel, amikor *A. Thierfelder* «Philogelos»-cikke 1968-ban, a PWRE XI. pótkötetében (1062 skk. h.) megjelent. (L. uo. 373 skk. h.: «Corn. Tacitus».) A debreceni Ref. Kollégium nagykönyvtárában rendelkezésre álló könyvritkaság, amelyet nálunk *Dézsi Lajos* óta autopsiából senki sem ismert, a Hieroklés-féle facetiák azonosítása után sorra fedte fel titkait; Szenczi Molnár A. pedig még Horatius-interpretációimban is segített, vö. Ant. Tan. 21 (1974) 231, 31. j.

[49] Vö. *U. v. Wilamowitz-Moellendorff:* Textgesch. der griech. Bukoliker. Berlin 1906. 129 skk. l. (és *passim); Christ—Schmid—Stählin:* Gesch. der griech. Lit. II 1.[6] München 1920. 184, 9. j.; *E. Bickel: Genus, eidos* und *eidyllion* in der Bedeutung «Einzellied» und «Gedicht». Glotta 19 (1941) 19 skk. l. — Ausonius mint a neóterikus hagyományok őrzője és folytatója: *J. K. Wagner:* Quaestiones neot. imprimis ad Aus. pertinentes. Diss. Leipzig 1907; vö. *Schanz—Hosius:* Gesch. der röm. Lit. IV 1.[2] München 1914. 42 sk.; ld. újabban *E. Castorina:* i. m., 295 skk. l.

vissza bennünket, ezeknél korábbi próbálkozásokról nincsen tudomásunk.[50] Curtius[51] nem említi a neóterikus Laevius *Erotopaegnia*-ját, melynek záródarabja (Charis. GL I 288, 5 K.) a *Pterygion Phoenicis* — tehát világosan Simiasra utaló «játék» — volt; csak Optatianus Porfyrius Constantinus-kori mesterkedéseire, ezek későbbi utánzói közül Alcuin és Hrabanus Maurus[52] hasonló produkcióira, majd a XVI. századi «hellénizmust» reprezentáló Mellin de Saint-Gelais szárny-versére utal. Megemlíti viszont, hogy a perzsa költészetben is vannak ilyenféle, ágas-bogas fákat, napernyőt, miegyebet ábrázoló alakversek,[53] majd magyarázat helyett felteszi a kérdést: «*Hellenistisches Erbe?*»

Mi más úton jutottunk el idáig, és *más* eredményre jutottunk. Klaniczay Tibor «Manierizmus»-könyvének bevezető tanulmányában (108. l.) egyebek közt ismerteti George Puttenham «Angol *ars poetica*-ját» (Arte of English Poesie, 1589), amelyben a szerző — egy világlátott olasztól kapott felvilágosítás alapján — Nyugaton is népszerűsíteni igyekezett «a nagy kínai császárok és tatár hercegek» udvarában divatos költői leleményt: a mértani alakzatokba komponált verseket, «a manierizmus e szélsőséges megnyilvánulásait« (Klaniczay T.). A szemelvényekben meg is csodálhatunk egy ilyen rombusz- és egy romboid-költeményt (236—), amellyel egy Kermesine nevű hölgy a harcokból megtérő Temirt (Timur) fogadta, ill. amellyel Timur «legádázabb ellenének, kínjai legédesebbjének, hódításai legfényesebbjének» válaszolt.[54]

További meglepetésekkel szolgált Fr. Rückert és W. Pertsch perzsa nyelv- és költészettani összefoglalása.[55] Ha a modern olvasó beleszédül[56] Optatianus Porfyrius «esoterische Kombinationskunst»-jába (hogy Hocke második könyvének alcímét idézzük), akkor ne is próbálkozzék a perzsa poétika «tengerével», «folyóival», «hajóival» és «horgonyaival». A «teljes megforgatás» pl. megköveteli (114), hogy a vers betűit akár elölről, akár hátulról lehessen olvasni (vö.: *Roma tibi subito motibus ibit amor)*; az egyik vers *kezdő*szavával (vagy legalább is rokon szóval) *végződik* a másik (119; vö. pl. Ausonius *recurrens* verseivel, p. 156— P.: *Res hominum . . . est iocus et nihili res)*;[57] a versek kezdő- (vagy középső) betűiből név, Korán-idézet vagy így leplezett (ill. kie-

[redacted]

[50] Vö. *Wilamowitz:* Textgesch. 243 skk. l.; *Christ—Schmid—Stählin:* i. m. 124 skk. l.; *P. Maas:* RE «Technopaignia» 103 sk. h.

[51] I. m., 288. l.

[52] Vö. *M. Manitius:* i. m., I. München 1911. 295 sk. l.

[53] Vö. *P. Horn:* Gesch. der pers. Lit. Leipzig 1901. 54. l.

[54] Puttenham példáit idézi *M. Zobel v. Zabeltitz* is említett értekezésében (l. a 32. jegyzetet).

[55] Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser. Nach dem VII. Bande des *Heft Kolzum* dargest. v. *Fr. R.*, neu hrsg. v. *W. P.* Gotha 1874. — Ezeket a csak egészen szűk körű (sznob) elit számára követhető bűvészkedéseket a Timuridák korának társadalomtörténeti összefüggéseibe ágyazva ismertette *J. E. Bertelsz* Navoi-monográfiájában (Moszkva—Leningrad 1948, 41 skk. l.). Itt (43. l.) közöl pl. egy vízszintesen is, függőlegesen is olvasható négyszöget, a modern keresztrejtvénnyel felérő *mu'amma*-t (44 skk. l.), és a túlhajtott formai játszadozások közepette a tartalom teljes felszámolását «az irodalom öngyilkosságának» minősíti.

[56] Vö. *Kytzler:* i. h., 10 sk. l.; részletesen tárgyalja mindezt *E. Castorina:* i. m., 275 skk. l.

[57] Hasonló Ausonius *versus rhopalicus*-okban írott consuli imája (p. 19 P.), amelynek kezdővers*e (Spes, deus, aeternae stationis conciliator)* tér vissza az utolsóban is, de még közelebbi «rokon» a sokat idézett játékos distichon (Carm. epigr. 1499):

Balnea, vina, Venus corrumpunt corpora nostra,
sed vitam faciunt balnea, vina, Venus.

Vö. még pl. a Martialis IX 98. epigrammájában ugyanígy ismétlődő hexameterkezdetekkel, ill. pentametervégződésekkel: *rumpitur invidia . . . rumpitur invidia.*

melt) kérés kerekedik (144—) ; egy *qasida* két *beit*-jéből művészi harmadik áll össze, stb. A «négyrészesnek» (Geviertes : 161) nevezett figurában négy *beit* vagy *misra* úgy van elrendezve, hogy a négy-négy mezőben elhelyezett szócsoportokat ne csak vízszintesen, hanem függőlegesen is lehessen olvasni, mint pl. :

Aus schwarzem Duft	hundert Flechten	trägt es	das Liebchen
hundert Flechten	um die Wange	glänzend	wie der Mond
trägt es	glänzend	silberbusig	Lippe wie Zucker
das Liebchen	wie der Mond	Lippe wie Zucker	Herz wie Stein.

Ugyanez szerkeszthető azonban nyolc-nyolc tagból is (163). Még szédületesebb pl. az a *qasida*, amelynek 64 *beit*-je a sakktábla kockáinak felel meg és lóugrás szerint olvasandó (151—), vagy két egymást keresztező háromszög, amelynek belső oldalain futnak végig a versek, de úgy, hogy a hat belső metszésponton mindenütt az utolsó *(hē)* betű álljon (152). A Curtiustól említett fa-vers sem olyan egyszerű (154) : bonyolult rendszer szerint kell olvasni a sorokat hol végig a törzsön, hol az ágakra elkanyarodva ; az ágak jobbra virág-, balra madárnevekben végződnek ; mindez természetesen szigorú mértékben és rímekkel.

Vannak aztán „tarka" versek is : egy *beit* arabul, egy perzsául, vagy felváltva több is, egészen tízig (184) ; vö. megint Ausonius játszadozásaival, pl. Sapphó-distichonjával (p. 331 P.) :

Lesbia Pieriis Sappho soror addita Musis,
εἰμ' ἑνάτη λυρικῶν, Ἀονίδων δεκάτη, —

hogy a Paulushoz írott VIII. levél játékos kétnyelvűségét (p. 232— P.) ne is említsük. Csak a verses levél zárósorait (44—) idézzük :

Dum res et aetas et sororum
νήματα πορφύρεα πλέκηται.

De ugyanígy megtaláljuk a görögből már ismert lipogrammatikus mesterkedést (163 : Weglassung, Vermeidung) : pl. Firdausi a Sahnamében kerülte a nyolc arabra jellemző betűt. Nehezen tudjuk elképzelni, milyen *beit* lehet az, amelyet mindössze két betűből szerkesztettek (164).

De ha valaki mindezt keveslené, vessen egy pillantást arra az oszmántörök szerelmes versre *(gazal)*, amelyet szerzője, Sahin-girai, Dzsingisz kán kései leszármazottja, a XVIII. század elején egy tizenháromszirmú virág formájára szerkesztett.[58] Hihetetlen bonyolultsága miatt leírásától és elemzésétől bízvást eltekinthetünk ; elhisszük a különben nem mindenben szavahihető Hammer-Purgstallnak, hogy a fejedelmi költő verse nem annyira költői, mint inkább csak cifra.[59]

Külön kitérést érdemelne a *költői datálás*. Horatius ódáiból nem rí ki a «prózai» időmeghatározás : *consule Tullo, Planco, Manlio*, a *sermo*-stílusba

[58] Közölte *J. v. Hammer-Purgstall* «Gesch. der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft» c. könyvének (Wien 1856) függelékében ; rövidebben : *J. W. Redhouse :* A Turkish Circle Ode by Shahin-Ghiray, Khan of the Crimea. JRAS 18 (1861) 400 skk. l.

[59] «Das Gasel zeichnet sich keineswegs durch poetisches Verdienst aus, sondern nur als die Veranlassung einer unglaublich gesschmacklosen Schnörkelei» (242) ; «eine unglaubliche Künstelei, welche beweist, dass schon zu Anfang des XVIII. Jh. die Schriftstellerei bei den Osmanen die äusserste Stufe der Schwierigkeit und des schlechten Geschmackes erreicht hatte» (254).

pedig kiváltképpen beleillik a tréfásan komplikált levél- és könyvzárás (I 20, 22—):

me quater undenos sciat inplevisse Decembris,
conlegam Lepidum quo duxit Lollius anno.

Ismerjük viszont pl. a Nero-korabeli Leónidasnak az *isopséphiá*val mesterkedő verseit (Anth. Pal. VI 321—, vö. XI 334 ; Gell., N. A. XIV 6, 4), amelyek betűinek számértéke összeadva ugyanannyi ; *chronostichon*-nal pedig — mint megfelelően kiválasztott héber bibliai idézettel — az évszámot is meg lehetett adni.[60] A manieristáknak ez is kapóra jött ; pl. Nic. Nomesseius «*Parnassus bicollis*» c. költői segédletének (1640 ; korábbi kiadásban : Parnassofficina poetica) függelékében, ahol J. Dousa «klasszikus» Echo-verselményét is olvashatjuk, külön traktátust találunk (52—) «*de Nonis, Idibus ac Calendis, in eorum potissimum gratiam, qui volent componere carmina chronographica sive numeralia*». Hasonló módon szőtték bele verseikbe a perzsa költők is pl. Timur születésének, trónraléptének és halálának dátumát.[61]

Most már csak két adalék : Curtius[62] a formai manierizmusokról szóló fejtegetéseinek rekapitulációjában hivatkozik V. Pisanira, aki[63] a legtöbb manierista jelenség *ó-ind* megfelelőit is ki tudta mutatni ; a nápolyi Régészeti Akadémia értesítőjének 1969. évfolyamában pedig E. Flores és G. Polara[64] a «latin *Versspielerei*» — közelebbről Optatianus Porfyrius zárókölteményének (c. 25 : *Ardua componunt felices carmina Musae)* — strukturális elemzése során nemcsak a Karoling-kor analóg «zárt társadalmának» (società con struttura chiusa) költői termékeiként magyarázott ,,azonos jelenségeket'', hanem ugyanezt fedezték fel Kínában is.

«*Hellenistisches Erbe?*» — ismételjük meg Curtius kérdését. *Az*, csak éppen fordítva, mint ahogy Curtius gondolta : a hellénizmus folyamatában a görögség korántsem csak *adó* fél volt, hanem sok — rengeteg ! — mindent *kapott* is a Kelettől. Csak a most vizsgált szektorokon belül gondoljunk az akrostichon bizonyíthatóan keleti eredetére[65] és a paignionok perzsa stb. pár-

[60] Vö. *M. Rubensohn :* i. m., 157. l.

[61] *Rückert—Pertsch*, 223 skk. l. ; *Bertelsz :* i. m., 43. l.

[62] 2. kiad., 295, 2. j.

[63] *Curtius* könyvének recenziójában : Paideia 5 (1950) 261 skk. l. ; további irodalom a 261, 10. jegyzetben.

[64] Specimina di analisi applicate a strutture di *Versspielerei* latina. Rendiconti dell'Accad. di Arch., Lett. e Belle Arti di Napoli 44 (1969) 1—26. l. — A Karoling-kor ízlését (reminiszcenciáit) felidéző képzőművészeti «manírok» közül említést érdemel itt Cicero *Aratea*-fordításának az a IX. sz. kézirata [Cod. Harl. 647, fol. (10^{v}), amelyben az Eridanus-csillagkép ábrázolásán a szakállas folyóisten törzsét a szöveghez [145-166. s.] írott jegyzetek töltik ki; ld. *M. Fuhrmann*, Röm. Literatur. Frankfurt a. M. 1974, 149. l.

[65] Vö. *A. Kurfess—Th. Klauser :* RAC «Akrostichis» 235 («die Worta. wurde zuerst in babylonischen Gebeten angewendet») ; 236 : szír akrostichonok ; 237 («die alphabetische A. stammt ebenfalls aus dem Orient») ; a korábbi irodalomból : *A. Dieterich :* ABC-Denkm. 95. l. ; H. Leclercq, DACl I 1, 356 skk. h. Vö. *O. Eissfeldt :* Ein Beleg für die Buchstabenfolge. FuF 26 (1950) 217 skk. l., újabb változatában : Das Alphabet. (Wege der Forschung, 88.) Darmstadt 1968, 225. l. (bibliai példákkal). Rendkívül tanulságosak *Komoróczy Géza* megjegyzései az i. e. 2. évezred utolsó harmadára tehető *akkád* akrostichonokról (Világirod. Lex. I 130) : «Játékos jellegük csak a szem, de nem a fül számára érvényesül» stb. *Kákosy László* hívta fel figyelmemet a keresztrejtvény elve szerint írott újbirodalmi Mut-himnuszra, l. *H. M. Stewart :* A crossword hymn to Mut. Journ. of Egypt. Arch. 57 (1971) 87 skk. l. Az egyiptomi szerző dicsekvése (88 : « . . . As to this writing, it is to be read three times. Never was its like seen before ; never was it heard since the time of the god . . .») kísértetiesen emlékeztet akár Optatianus Porfyrius stb., akár az említett keleti költő-bűvészek hangzatos kijelentéseire. — További egyiptomi és keleti példák : *J. J. Clère :* Chronique d'Égypte 25 (1950) 57, 1. j.

huzamaira ; gondoljunk Nordennek «az emelkedett beszéd egy bizonyos ősrégi típusát» nyomozó fejtegetéseire és ezekből levont vallástörténeti következtetéseire (Agn. Th. 220 : a Babilon — zsidóság — gnósis — evangélium «vonalat» — «*mit Ausläufern im Islam*» — bizonyítottnak tekinthetjük) ; de folytathatnók pl. a keleti címek szíriai, egyiptomi, majd római meghonosodásával,[66] a volgai Osiris-mítosszal,[67] vagy Julow Viktor felfedezésével : a Ludas Matyi-motívum nippuri eredeztetésével ;[68] az asszír álmoskönyvnek[69] Artemidóros Oneirokritikáján keresztül Krúdy Gyuláig követhető továbbélésével, vagy pl. Szemerényi Oszvald legutóbbi tanulmányával, amelyben a τραγῳδία szó (sőt műfaj !) anatoliai eredetét valószínűsítette.[70]

Epilógusként legyen szabad megtoldanom a *nem létező* antik manierizmusról előadottakat egy további — végső soron ide is illő — feltevéssel. Xerxés alakjával, «hírének történetével» már több dolgozatomban foglalkoztam,[71] legutóbb egészen váratlan összefüggésben : Forgách Ferenc történeti művének Szolimán — Szelim-ellentétével kapcsolatban.[72] Itt a világhódító Szolimán méltatlan utóda kötelességszerűen folytatná apja hódításait, de Lepantónál közbeszól a történelem, és az Indiába vezető, rövidebb szárazföldi út megszerzésére irányuló erőfeszítése is kudarcba fullad : a moszkvai fejedelem a krimi tatárokkal összefogva megakadályozza a Volga és Don közt tervezett csatornaépítést. Tudjuk, hogy az utókor *negatív* Xerxés-képének kialakulásában mily nagy szerepe volt a *hybris* elítélésének, amellyel Xerxés — keleti kényúrként — a természet rendjét is fel akarta forgatni : megkorbácsoltatta a tengert, bilincseket veretett volna rá, hidat mindenesetre veretett a Hellészpontos fölött, — és ugyancsak elítélendő módon csatornát vágatott a Chalkidiké-félsziget keleti földnyelvén, hogy az Athós-fokot hajóhadával megkerülje. A görögök a természetnek ilyen erőszakos megváltoztatását a világrend elleni, prométheusi merényletnek érezték. Horatius a Vergilius-propemptikonban (C. I 3) éppen csak a xerxési hybrist nem említi ; ismeretesek viszont pl. azok a szakrális jogi bonyodalmak, amelyek a Tiberis és a Clanis medrének tervezett megváltoztatása miatt Tiberius alatt támadtak (Tac., Ann. I 79). Ez azonban *Nyugat ;* a Kelet bizonyos társadalmaiban csatornaépítés nélkül nem lett volna és ma sem volna élet. Az ó- és középkori Kelet kutatói lehetnének hivatva arra, hogy a lagasi Urnanše csatornaépítését megörökítő feliratától[73] kezdve a keleti uralkodóknak ezt a *kötelességét* és dicsekvésük tárgyát Xerxésig, majd tovább nyomozzák és dokumentálják. Sejtésünket, hogy ennek az ókori keleti «uralkodói kódexnek» bizonyos előírásai az Iszlám országaiban is tovább éltek, — mint nem szakértő — most csak egyetlen adattal tudom

[66] RE «Ornamenta» 1115 skk. h.

[67] Ant. Hung. 3 (1949) 111 skk. l.

[68] Itk. 67 (1963) 678 skk. l. ; Acta Class. Debr. 6 (1970) 78 skk. l. ; újabban «Árkádia körül» c. kötetében (Bp. 1976), 228 skk. l.

[69] Világirod. Lex. I 229 *(Komoróczy G.).*

[70] The origins of Roman Drama and Greek Tragedy. Hermes 103 (1975) 319 skk. l. ; vö. Ex Oriente lux. JHS. 94 (1974) 152. skk. l.

[71] A siró Xerxés. Ant. Tan. 12 (1965) 231 skk. l. ; Die Achämeniden in der späteren Überlieferung. Acta Ant. 19 (1971) 41 skk. l.

[72] Forgách Ferenc és Tacitus. Itk. 81 (1977) 59 sk. l.

[73] *F. Thureau-Dangin :* Sumerische und akkad. Königsinschriften. Leipzig 1907 3. l. ; *E. Sollberger—J. R. Kupper :* Inscriptions royales sumériennes et akkadiennes. Paris 1971. 45. l. ; vö. *Komoróczy G. :* Istenek munkája és sztrájkja. Ant. Tan. 20 (1973) 19 skk. l.

támogatni : a többször idézett perzsa poétika *Tarich*-példái között a Sahigihan-Abad (Dihli) városának korát rögzítő költeményben (243) ezt olvassuk :

> Gebaut hat in Dihli der Weltschah den Bau . . .
> *Hügel hat man durchgraben, um seinem Fluss einen Lauf zu geben ;*
> Der Arm jedes Berggräbers habe die Stärke Ferhads !

De a «hegy-átvágó» (Kūh-ken) hős mesés története[74] már végképp más lapra tartozik.

[74] Vö. *E. J. Gibb :* A history of Ottoman Poetry, I. London 1900. 322, 1. j. — A sziklákon át csatornát vágó hős (és az «édes» Širin) történetének nyomozása nem sejtett összefüggések feltárására vezetett, ld. «Semiramis kertjeitől a Csörsz árkáig.» MTA I. O. K. [Korr.- jzet.]

ADAMIK TAMÁS

A GÖRÖG EREDETŰ SZAVAK FUNKCIÓJA MARTIALIS KÖLTÉSZETÉBEN

1.1. A római irodalom története folyamán több ezer görög eredetű szó rögződött meg a különböző műfajú irodalmi művekben,[1] jóllehet a magasabb, fennkölt műfajokat művelő költők és írók kezdettől fogva puristák voltak. A görög szavak elterjedését részben azzal magyarázhatjuk, amire gyakran hivatkoznak a latin szerzők is : *egestas linguae et rerum novitas*,[2] részben azzal, amit már a puristák is észrevettek, s Cicero *splendor Graecorum*nak nevez, Lucilius védője pedig így fogalmaz meg : *At sermo lingua concinnus utraque | suavior, ut Chio nota si commixta Falerni est* (Hor. Sat. I 10, 23—24).

1.2. Van azonban a latin irodalomban egy olyan műfaj, mely nem csupán szükségből vagy a jó hangzás kedvéért alkalmaz idegen szavakat, s ez a műfaj a szatíra. Bár Lucilius életművéből csak töredékeket ismerünk, de ezekből is kitűnik, hogy igen sok görög szót használ (1377 sorában 175-öt),[3] s többnyire szatirikus funkcióval. Lényegében ugyanezt mondhatjuk Horatiusról is, akinek szatíráiban és leveleiben 219 görög eredetű szó fordul elő.[4] Ez a szómennyiség, ha figyelembe vesszük a szatírák és a levelek összterjedelmét (4087 sor), kevesebb, mint a Luciliusé. Persius görög szavainak számaránya felülmúlja Horatiusét : 684 sorában mintegy 100 görög szót alkalmaz,[5] Petronius pedig még ennél is többet.[6]

Egyes görög szavak már Luciliustól kezdve a pazarló gazdagság szimbólumává váltak,[7] pl. *gausapum* (v. *gausape) purpureum* a drága, fényűző ruházat, amelyet azonban a fényűzését fitogtató újgazdag törlőrongynak használ : *purpureo tersit tunc latas gausape mensas* (Lucil. K 570). E sort ugyanezzel a stíluséllel Horatius is beépíti egyik szatírájába : *gausape purpureo mensam pertersit* (II 8, 11). Petronius regényében a hivalkodóan fényűző Trimalchiót *coccina gausapá*ba burkolva szállítják haza a fürdőből (Sat. XXVIII 4). Az étkezés területén a *rhombus* (drága halfajta) vált a fényűző fogás toposzává :

[1] *O. Weise :* Die griechischen Wörter im Latein. Leipzig 1882 ; *J. Marouzeau :* Quelques aspects de la formation du latin littéraire. Paris 1949 ; *S. Jannaccone :* Recherches sur les éléments grecs du vocabulaire latin de l'empire. Vol. I. Paris 1950.

[2] Lucr I 139 ; Quint XII 10.

[3] Adatainkat *F. Marx* Lucilius kiadásából vesszük : C. Lucilii Carminum reliquiae. Volumen prius. Lipsiae 1904.

[4] *M. E. Keirns* számlálása szerint : The Use of Greek Words in Horace Satires and Epistles. TAPHA 63 (1932) LVII.

[5] A számlálást a Persius-szótár alapján végeztem : *Dominicus BO :* Auli Persii Flacci Lexicon. Hildesheim 1967.

[6] *A. H. Salonius :* Die Griechen und das Griechische in Petrons Cena Trimalchionis. Commentationes humanarum litterarum. Tomus II. Helsingfors 1927—29, 5—38.

[7] A Lucilius-töredékek értelmezéséhez hasznos szempontokat adott W. *Krenkel* Lucilius kiadása : Lucilius Satiren. I—II. Berlin. 1970.

Grandes rhombi patinaeque / grande ferunt una cum damno dedecus — vallja Horatius (Sat. 2, 95—96). A mértékletes, de azért nem fösvény Persius ugyanilyen jelentéssel használja: *Utar ego, utar, / nec rhombos ideo libertis ponere lautus* (V 22—23).

1.3. Martialis epigrammáiban található görög eredetű szavakkal a múlt század vége óta foglalkoznak a kutatók. Fő törekvésük, hogy megállapítsák a nála először előforduló idegen szavak számát és beilleszkedésük módját a latin nyelv morfológiai rendszerébe.[8] Ae. Stephani disszertációjában csak azokat a görög szavakat vizsgálja, amelyek Martialis epigrammáiban jelennek meg először a latin irodalomban, illetve amelyek versben először Martialisnál szerepelnek. E szavak számát, 55 meg 76, tehát összesen 131-ben állapítja meg.[9] Mindezeket a szavakat népnyelvi eredetűnek tartja, s szerinte valamenynyi közismert volt a Martialis korabeli beszélt nyelvben.

Stephaniétől eltérő véleményt képvisel Huisintveld, aki Martialis stílusának népies vonásait kutatva, értékes megjegyzéseket fűz a görög szavak kérdéséhez is, anélkül azonban, hogy a problémával részletesebben foglalkozna. Szerinte nemcsak az új görög szavakat kell megvizsgálni, hanem azokat is, amelyek már a korábbi költőknél is előfordultak. Számlálása szerint a Martialis-corpusban összesen 477 görög eredetű szó található. Úgy véli, hogy Martialis görög tudása sokkal mélyebb volt annál, minthogy megmaradt volna a köznyelvben általánosan ismert görög szavak keretein belül. Minden egyes görög szót külön kell tanulmányoznunk, csak így tudjuk megállapítani, hogy milyen stílusréteghez tartozik.[10] Huisintveld tanácsaival egyetértünk, s mindössze annyival egészítjük ki, hogy az egyes szavakat nem a szövegösszefüggéstől elszakítva kell vizsgálnunk, ahogy ezt a korábbi kutatók tették, hanem az adott epigramma gondolatrendszerén belül, egyszóval, azt kell megnéznünk, milyen szerepet töltenek be ezek a szavak az epigrammák mondanivalójának megfogalmazásában. Már most előrebocsáthatjuk, hogy görög eredetű szavainak zömét szatirikus hangvételű epigrammáiban alkalmazza, azokban az epigrammákban, amelyekben csípős megjegyzéseket fűz a nagy- és kispolgári élet gyönyöreit hajszoló kortársai életstílusához, a korabeli erkölcsi és szellemi élethez.

2.1. Martialis így kezdi egyik epigrammáját: *Daphnonas, platanonas et aërios pityonas / et non unius balnea solus habes.* A négy egymás mellé helyezett görög szó a pazarló, haszontalan gazdagságot hangsúlyozza. A háromszor ismétlődő *-as* végződés a művészien megtervezett babér-, platán- és fenyőligetek panorámáját festi. Amilyen haszontalan egy falusi villában a luxusligetek sora, ugyanolyan fölösleges pazarlás (az egyetlen tulajdonos számára) a sok fürdő *(balnea)*, a száz oszlopon nyugvó *porticus*, a mindenfelé ragyogó *onyx*-padló, a *hippodromus*, a házon átvezetett patak, hiszen oly rafinált itt már minden, hogy nincs egy nyugodt hely, ahová az ember a fejét lehajthatná: *Sed nec cenantibus usquam/ nec somno locus est.* A külső pompa ellenére mi is igaznak érezzük a költő végső értékelését: *Quam bene non habitas* (XII 50).

Hogy nem mellékes, véletlenül érintett problémáról van szó, még két további epigrammával megtámogathatjuk. A 10. könyv 79. darabjában két

[8] *G. A. Zwiener:* De vocum Graecarum ap. poetas Latinos ab Ovidii tempore usque ad primi p. Chr. saeculi finem usu. Bresl. phil. Abhl. IX 6, 1909; *E. Renn:* Die griechischen Eigennamen bei Martial. 1888—89.

[9] *Ae. Stephani:* De Martiale verborum novatore. Vratislaviae 1888, 6—7.

[10] *H. Huisintveld:* De populaire elementen in de taal van M. Valerius Martialis. Nijmegen. Maas en Roerhode 1949, 67—70.

római polgár versengését írja le. Torquatusnak a negyedik mérföldkőnél van a birtoka, ugyanott vett telket Otacilius is. Torquatus ragyogó márványfürdőt épített *(nitidas vario de marmore thermas)*, erre Otacilius kis fürdőszobát *(cucumen)*. Torquatus babérligetet ültetett *(daphnonas)*, mire Otacilius száz gesztenyefát *(castaneas)*. Ha ez így folytatódik tovább, ugyanaz történik, mint a mesében: a nagy ökör megpukkasztja a kis békát. Az esztelen versengést már Horatius és Phaedrus ezzel a mesével szemléltette (Sat. II 3, 319—20; Phaedr. 1, 24).

De milyen az a majorság, amit a költő szépnek, hasznosnak tart? Biztosan nem olyan, mint a fentiek, hanem olyan, mint Faustinusé:

Baiana nostri villa, Basse, Faustini
non otiosis ordinata myrtetis
viduaque platano tonsilique buxeto
ingrata lati spatia detinet campi
sed rure vero barbaroque laetatur (III 58, 1—5).

A mesterkélt luxusnövényekkel haszontalanul pompázó *(otiosis . . . myrtetis; viduaque platano tonsilique buxeto)* villával szembeállítja a *verum rust*, ahol bor és gabonaillat terjeng, a tömött baromfiudvar hangos és nyüzsög, gulya és birkanyájak legelésznek, a mezők és erdők vadakkal teltek, a szolgák serényen, jó szívvel dolgoznak. A gyermekek is örömmel veszik ki részüket a munkából. Itt minden megterem, mindenki részesül a termésből, az asztal mindig terítve a vendég és a személyzet számára.[11] Ezzel szemben Bassus, ha rafinált művészettel épített villája tornyáról letekint, csak a haszontalan babérligetét szemlélheti, s várhatja, amíg udvarosa a városi piacról meghozza a babot, a tojást s más élelmiszereket.

Martialis elítéli a haszontalan költekezést, a mesterséges, természetellenes gazdagság hajszolását, a falu természetes gazdagságának megrontását. Értékítéletének megfogalmazásában fontos szerepet játszanak a görög szavak, melyek a misztikus gazdagság világába emelik az olvasót.

Mennyivel emberibb ez a martialisi faluábrázolás annál, amelyet G. Steiner tulajdonít a költőnek.[12] Szerinte ugyanis Martialis számára nem az a fontos a falusi életben, hogy az hasznos, gazdaságos-e, hanem az, hogy el lehet rejtőzni az emberek elől. A mirtusz-, platán-, babér-, gesztenye-, fenyő- és puszpángligetek igen alkalmasak lehettek volna az ilyen elrejtőzködésre, mégis a költő a hangos baromfiudvarok között és édes mustot lehelő majorságokban érzi magát otthon. Ilyen majorságok vonzzák haza Hispániába is.

2.2. Sok görög szót alkalmaz Martialis a közszükségleti és használati tárgyakkal kapcsolatban, s ezek többnyire a legelegánsabbak, s mindig valamilyen társadalmi fonákság, igazságtalanság, szélhámosság tükrözői. A II. könyv 81. darabjában Zoilus olyan *lecticán* viteti magát, amely *hexaphorum*oknál is szélesebb. A *hexaphorum* jelentheti a legelegánsabb, hat személy által hordozható *lecticát*, de egyben a hat személy által vitt ravatalt is, mely csak az előkelő családok halottainak járt ki. Ebben az epigrammában is kettős funkciója van: a gazember Zoilus fényűző lecticája valóban halottasságy, mert Zoilus erkölcsileg halottnak tekinthető. Csak külsőleg oly elegáns ez a *hexa-*

[11] Martialis faluábrázolásának reális vonásait helyesen értékeli *B. Croce*: Marziale. Poesia antica e moderna. Bari 1966, 110—117.

[12] *G. Steiner* egyoldalúan értelmezi Martialis faluábrázolását: Columella and Martial on Living in the Country. CJ 50 (1954—55), 84—86.

phorum, ha Zoilusszal együtt szemléljük, *sandapila:* szegény senkik és rabszolgák halottas ravatala. Az, amit Zoilus valójában érdemel, hiszen rabszolga volt, csak ki tudja, milyen aljas üzelmekkel küzdötte fel magát. Zoilus alakja tovább él Iuvenalis I. szatírájának részeges, fiúszeretőkkel körülvett felszabadított rabszolgájában ; aki szintén hatszemélyes lecticával viteti magát, s elhúzza a hordszék ablakairól a függönyt, hogy így fitogtassa besúgással szerzett vagyonát (63—68).

Az egymással szembeállított *hexaphorum* és *sandapila* súlyos információmennyiséget hordoz, hiszen Martialis előtt egyik sem szerepelt így írott szövegben, a *sandapila* pedig egyáltalán nem. A két szó a pazar gazdagság és a szégyenletes szegénység hordozójaként szerepel. Az elegáns közlekedési eszköz neve a görög *hexaphorum*, a nincstelenek halottaságyáé a vulgaris latin *sandapila*, vö. még IV 51, 2 ; VI 77 ; VIII 75 ; IX 2, 12.

A görög nevű drága edények, műtárgyak igen alkalmasak arra, hogy segítségükkel a költő nevetségessé tegye a gazdagság hajhászását (X 80), a túlzott gazdagság veszélyeit (X 13), az elembertelenítő gyűjtőszenvedélyt (VIII 6 , IX 59), a rejtett fösvénységet (IV 85), a természetellenes effemináltságot (IV 39).

Archetypis vetuli nihil est odiosius Aucti (VIII 6, 1) — kiált fel. Már a első szóval utal Auctus görög szavakkal teleszőtt szószátyár stílusára. A szenvedélyes gyűjtő vendégeinek elmeséli műkincseinek családfáját *(stemmata):* Laomedón asztaláról vannak ezek a poharak ; Apollón kapta őket, amikor lantjával *(lyra)* Trója falait felépítette. Ezt a vegyítőedényt *(crater)* még Rhoetus használta ; ez Nestór serlege ; ebből a kupából Achilles ivott *(scyphus)* stb. A meggyötört költő Auctus stílusában vonja le a következtetést : *Miratus fueris cum prisca toreumata multum, / in Priami calathis Astyanacta bibes.*

Ha boldogok akarunk lenni, le kell mondanunk az aranyedényekről *(chrysendeta)* (II 53). Ugyanezt tenné a költő, ha egyszer a sors kegyéből meggazdagodna : nem citrusfa asztalokra és kristálypoharakra költené vagyonát ; ajándékozna és építene (IX 22).

2.3. Az emberi külső, s annak legszembetűnőbb megnyilvánulása, a ruházkodás sokféle viszony kifejezésére alkalmas. A II. könyv 29. darabjában bemutat egy elegáns urat, aki a színházban mindig az első sorokban ül, sardonyx gyűrűje messziről villog *(hinc lucet sardonychata manus)*, köpenye színtiszta bíbor *(Tyron totiens eptavere lacernae)*, skarlátszínű lábbelit visel *(coccina aluta)*, homlokát számtalan szépségtapasz *(numerosa splenia)* fedi. Ha tudni akarod, ki ez az ember, vedd le szépségtapaszait és olvasd : szökött rabszolga.

Máshol baráti hangon kéri a versét *(scazon)*, mondjon néhány közvetlen szót barátjának egy alakról, aki állandóan sötét és szürke ruhában jár *(baeticatus, leucophaeatus)*, s azt hangoztatja, hogy a bíborruha férfiatlan *(coccinatos non putat viros esse)*, az ibolyaszínű kifejezetten nőies *(amethystinasque mulierum vocat vestes)*. De ezt csak mondja. A fürdőben szinte felfalja szemével a fiúszeretőket *(draucus)* (I 96).

A *purpura, purpureus* a gazdagság, az előkelőség szimbóluma. Martialis gyakran alkalmazza a társadalmi különbségek megfogalmazására. Marcus panaszolja, hogy ma már nincs Pyladéséhez és Orestéséhez hasonló barátság. Csodálkozol? — kérdi a költő. Te a lucrinusi csigát falod, én az ócska fekete kagylót ; téged a cadmosi Tyros öltöztet, engem a durva Gallia. *Vis te purpureum, Marce, sagatus amem?* (VI 11, 8) *A purpureus és a sagatus* két külön világ. Az egyik a római gazdagságot és a görög eleganciát, a másik a provinciális

szegénységet és a barbár ízléstelenséget példázza, ugyanúgy, mint a szintén barbár *bardocucullus* (I 53). Vö. még V 79 ; VI 59 ; II 16 ; II 39 ; XI 50 ; XI 27 ; XI 56. A szegény már cliens sem lehet ; a gazdagok innen is kiszorítják : *dimisit nostras purpura vestra togas* (X 10, 12).[13]

2.4. A görög eredetű piperecikkek sokszor alkalmat szolgáltatnak a költőnek arra, hogy ostorozhassa az emberi gyengeségeket, hibákat. Cotulusról azt tartják, hogy jólnevelt világfi *(bellus homo)*. Költőnk szerint viszont aki bodorított hajfürtökkel jár, és mindig balzsam- és fahéjillattól bűzlik *(balsama qui semper, cinnama semper olet)*, állandóan a nők székei mellett őgyeleg *(inter femineas cathedras)*, az nem *bellus homo*, vagy ha az, akkor ez a kifejezés valami nagyon rosszat jelent (III 63), vö. még III 65, VI 55 ; XI 54. Fescennia, hogy a tegnapi részegség bűze ne érződjön leheletén, Cosmus illatos labdacsait eszi, de sikertelenül, mert gyomrának barathrumából annál kellemetlenebb szag tör fel : a két szag keveréke : *gravius mixtum diapasmate virus*. Az illatosító *diapasma* csak ront helyzetén ; inkább járja részegen a várost (I 87), vö. I 72 ; II 41 ; VIII 33 ; X 22.

A természet megcsúfolását látja a különböző szőrtelenítő szerek használatában. *Psilothro faciem levas et dropace calvam. / Numquid tonsorem, Gargiliane, times?* Martialis jóindulatúan feltételezi, hogy Gargilianus fél a borbélytól, ezért használ *psilothrum*ot az arcszőrzete és *dropax*ot a haja eltávolítására. Mindkét szer lényegében olyan gyantaszerű kenőcs volt, amellyel a mai kozmetikusok távolítják el a szőrzetet a hölgyek arcáról. Rákenik a bőrfelületre, s amikor az anyag megszilárdul, lehúzzák a bőrről, s így a beleragadt hajszálakat is kitépi.[14] Végül is azt tanácsolja Gargilianusnak, hogy ne így távolítsa el szőrzetét, hiszen így csak a *cunnus*t szőrtelenítik ; vagy az ő fejét is erre használják ? (III 74), vö. még VI 93 ; X 65.

Végeredményben mindegyik epigrammából az derül ki, hogy a külföldi illat- és szépítőszerek mértéktelen használatával valami nagyobb rosszat takargatnak,[15] vagy fel akarják hívni a figyelmet magukra a nemi tévelygések áldozatai. Bizonyos esetekben lehet jóillatú a *casia*, a *cinnamum*, a *diapasma*, a *mirra*, de mennyire más a zsenge fű, a kosár mélyén lapuló alma és az eső áztatta tavaszi szántás illata : mindig kellemes és mindig emberi (III 65).

2.5. Az ételekkel, lakomákkal kapcsolatban gyakran találkozunk sportolókkal, öntelt és buta újgazdagokkal, a szegények megalázásával. Az ételek és a környezet funkciója abban van, hogy bemutassák a megvetett rétegek erkölcstelen életmódját, pazarló dőzsölését. A VII. könyv 67. epigrammájában egy nő sportoló napirendjét írja le. Edzéseken vesz részt, fiúknál ügyesebben forgatja a súlyt, masszíroztatja magát a gyúróval, majd lehajt hét pohár bort és befal 16 *coloefium*ot, s ezután már csak a fiúk és lányok megrontására fordítja minden erejét. A költeményben feltűnően sok görög szó található : *paedicare, tribas, Philaenis, harpastum, haphe, draucus, halteres, palaestre, coloephia*, s valamennyi becsmérlő értelemben. Plac. V 12, 5 (55, 39)-ből tudjuk, hogy a *coloephium* a sportolók speciális étele volt : *genus carnium, quod athletae vescuntur ad corporis sanitatem ut fortes sint*. Csakhogy Philaenis nemcsak azért

[13] Ebben az időben már a császár kivételével minden római valaki másnak a cliense volt, a gazdag is egy még gazdagabbé, vö. *J. Carcopino :* Daily Life in Ancient Rome. Penguin Books, 1967. 191—93.

[14] *G. Hagenow :* Kosmetische Extravaganzen (Martial : Epigramm III 74). RhM 115 (1972), 48—59.

[15] Vö. I 72, 3—6.

eszi ezt az ételt, hogy a sportban érjen el jó eredményeket, hanem azért is, hogy a szerelemben.

Hasonló szenvedéllyel támad költőnk az újgazdag Zoilusra, akivel házigazda minőségében ismerkedünk meg. Egy bordélyház tisztább és erkölcsösebb, mint az ő lakása. Férfiatlan sárga köpenyben heverészik az ágyán, vendégeit taszigálja. Kiélt legényei ott állnak tollal, ágyasa zöld legyezővel, fiúszeretője mirtuszággal kergeti róla a legyeket, rabszolgája pedig állandóan készen áll az ágytállal. Kutyái nyaldossák az ételeket, miközben kedvenc birkózóinak saját kezével adogatja a finom falatokat, udvari bolondjainak Opimianus-kori drága borokat töltöget, kristály- és murrapoharakkal koccintva velük. A költőknek viszont ócska füstölt galliai bort adat, és silány kenőcsöket. Meg sem szólalhatnak, mert a sok bortól a háziúr horkolva elszunnyad, s a szolgák hada gondosan ügyel arra, hogy senki se merje zavarni álmát. A megalázott költő mégcsak bosszút sem állhat: ha irrumálná, Zoilus ezt nem bosszúnak fogná fel, hiszen *fellat*. A súlyponti szavak itt is görög eredetűek: *prasinus, myrtea, eunuchus, palaestrita, morio, crystallinisque, murrinisque propinat, maechae, rhonchus, malchio*. A *prasinus, myrtea, eunchus, palaestrita, maechae* szavak a környezet effemináltságát, a *morio, crystallina, murrina* a háziúr mértéktelen fényűzését festik, a *morió*k tömege szellemi tunyaságát. A *malchio* szó pedig valamilyen papírt nem tűrő gorombaságot rejt, ezért nem merte más latin szerző leírni. Költőnk egyetlen vigasza, hogy *malchió*nak nevezheti az ostoba kényurat (III 82).

A sportolókról alkotott képet még két görög szó értelmezésével szélesítjük. Az apophoreta ajándékai között *palaestrita* is szerepel, a következő értékeléssel:

Non amo quod vincat, sed quod succumbere novit | et didicit melius τὴν ἐπικινοπάλην (XIV 201). Az *ἐπικλινοπάλην* értékeléséhez Suetoniusnál találunk némi támpontot: *libidinis nimiae assiduitatem concubitus velut exercitationis genus clinopalen vocabat.*[16] Tehát valamilyen *exercitationis genus* volt, s hasonlított a szeretkezés bizonyos formájára. Gilbert a szót előrehajlásnak értelmezi. Valószínűleg birkózási terminus technicus volt, olyasféle, mint manapság a szőnyegről való kezdés: az egyik birkózó négykézláb áll, a másik föléhajolva próbálja levinni. A palaestrita legfőbb érdeme tehát, hogy jól tud négykézláb állni: *draucus*.

A költőnek egy Sabellus nevű alak olyan trágár verseket olvasott fel, hogy azok felülmúlták Elephantis obszcén verseit is. A szerelemnek oly figuráiról szóltak, amelyekben öten is egybefonódtak: *quo symplegmate quinque copulentur* (XII 43, 4). Pliniustól tudjuk, hogy a *symplegma* birkózási és művészeti szakterminus volt, s azt az állapotot jelentette, amikor a küzdő felek egyenlő mértékben szorították egymást (N. H. 36, 24, 35). Vö. még IV 4, 10; III 68; XIV 49; XIV 48.

Martialis kedvelte és jónak tartotta a sportot, de elítélte a hivatásos sportolókat. Nemcsak szellemi tunyaságuk és erkölcstelen életmódjuk miatt szórja rájuk nyilait, hanem azért, mert az emberi értékek hierarchiájának felbomlását látja bennük: egy kocsihajtó egy órai munkájával többet keres, mint

[16] *eratque fama, quasi concubinas ipse develleret nataretque inter vulgatissimas meretrices* (Domitianus 22). Ha e hely hiteles, Domitianus magára is érthette Martialis éles hangú epigrammáit, így a szőrtelenítés ellen irtakat is, hiszen Suetonius szerint éppen azoknak a bűnöknek volt a rabja, amelyeket Martialis állandóan ostorozott. Ez nem valószínű. Inkább arról van szó, hogy Suetonius forrásként Domitianus ellen írt invectivákat is felhasznált; ezekben viszont nem szabad igazságot keresnünk.

egy költő egész hónapban, s egy versenyló hírnévben felülmúlja a legnagyobb művészeket is.[17]

2.6. Ugyancsak az értékek felborulását látja bizonyos szakmák előretörésében. A *citharoedus*, a *choraules*, a *praeco* és az *architectus* anyagi juttatásai mellett eltörpülnek a szellemi munkát végző *grammaticusok*, *poeták* jövedelmei. A III. könyv írása idején Forum Cornelibe utazik, s akkor szándékozik hazatérni, ha majd *poetából citharoedus* lesz, ha meggazdagszik (III 4).[18] A foglalkozást jelentő görög szavakkal utalhat a keleti és görög területekről származó rabszolgák és felszabadítottak gátlástalan ügyeskedéseire is, vö. V 56 ; VI 39 ; III 16 ; X 3 ;. Különösen élesen ír az ügyeskedő, de műveletlen orvosokról, s metsző, szatirikus éllel alkalmazza ellenük a görög szavakat.

Az I. 33. epigramma két görög és egy vulgáris latin szó szembeállítására épül : *Chirurgus fuerat, nunc est vispillo Diaulus | coepit quo poterat clinicus esse modo. Chirurgus* volt, most temetkezési vállalkozó, tehát ugyanazt teszi, mint *clinicus* korában. A *clinicus* a *chirurgus* szinonimája, de jelentése gazdagabb : orvost jelent, de a *κλίνη* tő révén a gyászpadot is. Hogy a *clinicus*ok gyakran juttatták betegeket *klinére*, azt egy másik epigrammából is sejthetjük. A nemtörődöm clinicus olyan gyógyszert itat betegével, hogy egy józan pillanatában ő maga kiált fel : *Stulte, quid ergo bibis?* (IX 96). A VIII. könyv 74. darabja két azonos hangzású, de ellentétes jelentésű görög szó párhuzamán alapul : *Oplomachus nunc es, fueras opthalmicus ante. | Fecisti medicus quod facis oplomachus.* Most, nehézfegyverzetű gladiátor korában ugyanazt teszi, mint amikor szemorvos volt : szúr, s az eredmény azonos, vö. IV 9.

Hatásosan alkalmazza az orvosi műszavakat fogyatékosságok pellengérre állítására. A kritikus szellemesnek akar tünni *(nasutus)*, pedig csak *polyposus :* beteg (XII 37). A piperkőc úr oly sokáig nyiratja magát a fodrásszal, mintha *epaphaeresis*t végeztetne vele (VIII 52).[19] Az *epaphaeresis* nehezen értelmezhető hapax legomenon. Vegetius 3, 45, 2 szerint érvágásnak is értelmezhetjük : *postero quoque die quasi epaphaeresis fit et . . . sanguis detrahitur*, vö. még I 98 ; X 56 ; II 40 ; XI 71 ; XI 98 ; IV 80.

2.7. Az irodalmi műfajokkal kapcsolatos görög eredetű szavak funkciója, hogy körülhatárolják irodalmi programját, műfaji elképzeléseit. Az epigramma szót mint műfaji terminust 27-szer alkalmazza, s mindegyik esetben azért, hogy epigrammaelméletének lényeges jegyeit kiemelje. Már az első könyv előszavában hangsúlyozza epigrammáinak pajkos hangvételét : *Lascivam verborum veritatem, id est epigrammaton linguam, excusarem, si meum esset exemplum : sic scribit Catullus, sic Marsus, sic Pedo, sic Gaetulicus, sic quicumque perlegitur. . . . Non intret Cato theatrum meum, aut si intraverit spectet* (Praef. I, 9—11 ; 14—15). E mondattal fölidézi azt a történetet, mely szerint i. e. 55-ben Cato Uticensis elhagyta a színházat, hogy ne kelljen végignéznie a mimák vetkőzését.[20] A hagyományra való hivatkozással eleve visszaveri az obscénitás vádját, a szabadosság, ledérség hangsúlyozásával viszont társadalomkritikájának élét kívánja tompítani, s szándékát sikeresen végigvitte.

[17] X 9 ; X 74.

[18] *W. Allen* az epigrammák elszórt megjegyzéseiből arra következtet, hogy Martialis galliai tartózkodása alatt (87—88-ban) valóban szert tett bizonyos vagyonra ; hazatérve házat vett, s kezdett ő is vendégeket hívni. (Martialis : Knight, Publicher, and Poet. CJ 65 (1970), 349.)

[19] Vö. még : Cass. Felix 24 : *flebotomare oportet et secundam detractionem facere quam epafaeresin vocant.*

[20] Val. Max. Factorum et dictorum memorabilium libri, 2, 10, 8.

Sokszor szemére vetik, hogy hosszú epigrammákat ír. *Scribere me quereris, Velox, epigrammata longa. / Ipse nihil scribis: tu breviora facis* (I 110). Nem bocsátkozik elméleti fejtegetésekbe, egyszerűen bemutatja, hogy ő is tud rövid epigrammát írni : tömöret s borotvaéleset. Cosconiusnak, aki hosszúnak tartja epigrammáit *(qui longa putas epigrammata nostra)*, kénytelen kifejteni, hogy mi hosszú, mi rövid. Ezt csak a terjedelem alapján nem lehet eldönteni ; mert a mű a forma és a tartalom művészi egységéből kerekedik ki. Ha a kettő összhangban van, a terjedelem problémája fel sem merülhet. Ha Cosconius szemével nézzük a művészetet, akkor a Colossusról csak azt mondhatjuk, hogy túlnagy, s a Strongylion készítette gyermekszoborról, hogy túlkicsi.[21] A művészetet azonban nem szabad így szemlélni, mindig ügyelnünk kell funkciójára, mondanivalójára. Ha így nézzük Cosconius verseit, még distichonjai is túlságosan hosszúak, mert csak az nem hosszú, amiből semmit sem lehet elvenni, (II 77) ; vö. még III 83. A vizsgált epigrammákból nyilvánvaló, hogy a hagyományos epigrammát művelő költők nem tudnak mit kezdeni Martialis terjedelmesebb epigrammáival, s a terjedelem megnövelését hibának róják fel.

Realizmusát hangsúlyozva határozottan elkülöníti magát a formalista irányzatoktól. Ha nem ír retrográd verseket, amelyeket visszafelé kellett olvasni, s nem követi Sotades formalista költőt *(Sotaden cinaedum)*, nem ír galliambust *(mollem galliambon)* és visszhangos verseket *(Graecula echo)*, azért még nem rossz költő. Ladast nem lehet kényszeríteni, hogy a kötéltáncosok szerén fusson *(per vias petauri)*. Írjon ilyeneket Palaemón, az élettől távol álló grammatikus ; ő inkább lemond a népszerűségről (II 86).

3. A görög szavak funkciójára vonatkozó megfigyeléseinket a következőkben összegezhetjük :

3.1. Az idegen szavak nagy része szatirikus epigrammákban szerepel, szándékosan szatirikus éllel a természetes mértéket meghaladó fényűzés, vagyonszerzés, erkölcstelenség, effemináltság kifigurázása céljából. Az esetek túlnyomó többsége miatt a szatirikus funkciót nevezhetjük a görög eredetű szavak főfunkciójának. Egyes szavak már eleve bizonyos szatirikus töltettel rendelkeznek, puszta jelenlétükkel hatnak, mások stílustöréssel vonják magukra a figyelmet, pl. a *soloecismus* a XI 19-ben, ismét mások a jellemzés eszközeiül szolgálnak, pl. egyes negatív alakok görög származásának hangsúlyozására : VI 39 ; X 3 stb.

3.2. Több szónak pusztán nyelvtörténeti jelentősége van : a beszélt nyelvben vagy a szaknyelvben így mondták, s a realisztikus martialisi epigramma ezt rögzíti, pl. *tessera, nomisma, antlia, bibliotheca, epigramma, tomus* stb. Olykor a lírai közvetlenség, meghittség mutatói, pl. oly kedves számára Iulius Martialis nyaralója, hogy szinte barátian cseveg vele, s így kerülnek bele az olyan kifejezések, mint *nauticum celeuma, clamor helciariorum*, melyek a *couleur locale* hangulatát festik (IV 64, 21—22). A baráti enyelgés, az élcelődés kifejezői a könyvészettel kapcsolatos szavak : *eschatocollion, schida, bibliopola* stb. Ugyanezt a hangulatot árasztják a Stellával viccelődő versek idegen szavai : *Sardonychas, zmaragdos, adamantas, iaspidas uno / versat in articulo Stella* (V 11, 1). Azok a görög eredetű szavak, amelyek már az aranykori költők műveiben a magasabb stílus kifejezőivé váltak, itt is ilyen funkciókban szerepelnek : a ma-

[21] E szobrocska közismert lehetett, sok másolat készült róla. Plinius is hivatkozik rá : *Strongylion Amazonem, quam ab excellentia crurum eucnemon appellant, ob id in comitatu Neronis principis circumlatam. Idem fecit puerum, quem amando Brutus Philippensis cognomine suo inlustravit* (N. H. 34, 82).

gasztosság, a fenség hordozói, s ezért többnyire a császárt dicsőítő epigrammákban szerepelnek, pl. *astrum, polus, thorax, aegis* stb.

3.3. A fentiekből is nyilvánvaló, hogy Martialis idegen szavainak egy része közismert volt a korabeli köznyelvben, más része pedig az egyes szakmák szakszókincséhez tartozott, s ezért nem lehetett mindenki számára közismert pl. a könyvészeti terminus technikusok : *eschatocollion, schida ;* a szépítőszerek : *psilothrum, dropax, diapasma*, a sport és művészeti kifejezések : *symplegma, haphe, oplomachus* stb.[22] A mai magyar nyelvben lényegileg ugyanez a helyzet. Olvasó nemzet vagyunk, de ki ismeri az olyan könyvészeti terminus technikusokat, mint *kolofon, spacionált.* Csak azok, akik valamiképpen kapcsolatba kerültek a könyvkiadással. A harmadik csoporthoz olyan szavak tartoznak, amelyeknek értelmét a Martialis korabeli olvasóknak is találgatni kellett, pl. *malchio, epikinopalé, akapnos, epaphaeresis, cerdo, poppysma* stb. Ezek ugyan nolyan költői lelemény termékei, mint több görög eredetű tulajdonnév is, s minden esetben kétértelműek, ugyanúgy, mint az alábbi epigrammákban a tulajdonnevek :

Si tibi Mistyllos cocus, Aemiliane, vocatur,
dicatur quare non Taratalla mihi (I 50).

Az epigramma elegáns játék az Ilias I 465. sorával.[23] Aemilianus szakácsát Mystillosnak hívták, s a névazonosság a homérosi szóval adta a költőnek az ötletet a Taratalla név megalkotására. Ugyancsak görög nyelvi ismeretei csillanak fel abban a kétértelmű játékban, amelyet Palinurus nevéből űz :

Minxisti currente semel, Pauline, carina.
Meiere vis iterum? iam Palinurus[24] *eris.* (III 78).

Azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy a halált osztogató orvosokat görög szavakkal *(chirurgus, clinicus)* nevezi meg ; valószínűleg ezzel arra a híres lukilliosi orvosra kíván utalni, akinek alakja még akkor is halálthozó, ha álomban jelenik meg (Ant. Pal. XI 257).

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

[22] A görög eredetű szakterminusok száma meglehetősen magas ; pl. a növényvilág területéről : 28, az állatvilágéból : 44, a használati tárgyak köréből : 37, ruházati cikkek : 30, piperecikkek : 18, ipari és művészeti szakszavak : 42, irodalmi, stilisztikai : 27 stb.

[23] *μίστυλλόν τ' ἄρα τ' ἄλλα καὶ ἀμφ' ὀβελοῖσιν ἔπειραν.*

[24] Etimologizáló szójáték : *πάλιν οὐρεῖν.*

HARMATTA JÁNOS

AZ ALÁNOK KELET-EURÓPÁBAN A KORAI KÖZÉPKORBAN*

Az alánok történeti szerepe Kelet-Európában a népvándorlás korában gyakran tárgyalt, de kevéssé tisztázott kérdés. A fő nehézséget a kérdés vizsgálatában az okozza, hogy a hunok megjelenése után az alán törzsszövetség felbomlott, az alán törzsek különböző török törzsszövetségek keretébe kerültek, s az egyébként sem bőséges történeti forrásanyagban úgyszólván eltünnek a kutató szeme elől. Kivételt ebben a tekintetben csak a Kaukázusban megtelepedett alánok jelentenek, akikre vonatkozólag többé-kevésbé folyamatos történeti forrásanyaggal rendelkezünk. A régészeti és a történeti kutatás általában jelentős szerepet tulajdonít az alánoknak mind ethnikumuknak, mind pedig anyagi kultúrájuk bizonyos elemeinek továbbélése tekintetében. Éppen ezért fontos a kelet-európai alánokra vonatkozó szegényes forrásanyagot abból a szempontból újra megvizsgálnunk, hogy mennyiben igazolhatók a történeti szerepükkel kapcsolatban az utóbbi évtizedekben felmerült feltevések.

Kelet-Európában a Dontól keletre eső területet az i. e. 125 körüli évek óta az aorsok és sirakok törzsszövetsége tartotta hatalmában. I. sz. 50 és 60 között azonban a Don és az Aral-tó közötti hatalmas területen az aorsok nevét az alán ethnikai megjelölés váltja fel. Ennek az eseménynek a kiindulópontját valószínűleg Közép-Ázsiában kell keresnünk. A Hou-Han-su tudósítása szerint (118 c.) «*Yen-ts'ai* ország nevét *A-lan*-ra változtatta. Területével és városaival *K'ang-kü* alattvalója». Később a Wei-lio azonban már azt írja róla (22. c.): «Régen *K'angkü*-nek volt alattvalója, most azonban független.» Úgy látszik tehát, hogy az alán törzsszövetség megalakulása időpontjában függő viszonyban volt *K'ang-kü*-től. Ez a függőség azonban hamarosan megszűnt, s az alán törzsszövetség évszázadokra jelentékeny hatalmi tényezővé vált Kelet-Európában.

Az alán törzsszövetség szerkezete, ethnikai összetétele nem ismeretes. Igy azt sem lehet jelenleg megállapítani, hogy mennyiben következett be változás az egykori aors törzsszövetség ethnikai állományában. Annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy az alán törzsszövetség létrejötte ethnikai változásokat is hozhatott: új ethnikai elemek érkezhettek az Aral-tó vidékéről Kelet-Európába. Lehetséges, hogy ezek az új elemek hozták magukkal az alán nyelvet is. Mint ismeretes, a kaukázusi alánok fennmaradt részének, az oszéteknek több nyelvjárására jellemző a $č > c$ és az $š < s$ hangváltozás. Ennek legkorábbi példáit az i. sz. II. századból ismerjük (pl. *Xsēfarnug*), azonban kétségtelen, hogy már *Yen-ts'ai* neve is ezt az alán hangfejlődést mutatja. Archaikus kínai alakja ugyanis *·i̯am-ts'âd*, amely egy iráni **hamcād* alaknak (< óiráni **hamčyāta-* 'szálláshely') lehet az átírása (vö. oszét *äncad*).

* A SzUTA Régészeti Intézetében 1974. dec. 9-én tartott előadás szövege.

Az *alān* mellett az i. sz. II. sz. első felében feltűnik Kelet-Európában az *ās* név is. Minthogy a II. századtól kezdve tudunk «alán» hangfejlődésről tanúskodó neveket kimutatni, nem lehetetlen, hogy ez a jelenség éppen az *ās* népnév feltűnésével áll kapcsolatban.

Az «alán» hangfejlődés lehetővé teszi, hogy az alán vagy ās ethnikum elterjedését történeti források hiányában is nyomon kövessük. Így a Feketetenger északi partvidékének görög városaiban fennmaradt feliratokon előforduló «alán» nevek tanúsága szerint az alánok megtelepültek a Don torkolatvidékén, a Krim-félszigeten, s szórványosan Olbiáig kimutathatók. Jelenlétüket a Krim-félszigeten Arrianosnak «Az alánok elleni harcalakzat» értekezése és Bosporosban egy alán tolmács előfordulása is bizonyítja. A IV. században Bosporosban «alán» neveket viselő királyok uralkodtak. Az alán törzsszövetség nagy kiterjedését északi irányban a zürjén *öksy*, votják *ekseį* 'császár, fejedelem' szavak bizonyítják, amelyek az alán *xsay*, *xsē* 'király' szó átvételei. Minthogy az alán törzsszövetség a IV. sz. végén felbomlott s e szó az alánból kiveszett (helyébe jövevényszavakat, mint *malik*, *padcax*, vettek át), kétségtelen, hogy az átvétel a zürjénbe és a votjákba még a IV. század előtt történt.

Különösen fontos volna a gótok és az alánok birtokolta területek elhatárolása. Hogy a két nép Kelet-Európában érintkezésben állott egymással, azt többek közt a gót *gawi* 'körzet, vidék' szó bizonyítja, amely az alán **gavi* 'települési körzet' (vö. oszét *qäu*, *γäu* 'falu') átvétele. A gótok megtelepültek a Krim-félszigeten, amelynek egy része azonban az alánok kezében maradt. Az sem látszik valószínűnek, hogy az ostrogótok keleti határa a Don folyó lett volna. A gótok hatalmának kiterjesztése Kelet-Európában csak Ermenrichus királysága alatt következett be, azonban jellemző módon a meghódított népek felsorolásában csak a Dnyepertől északra és északkeletre eső törzseket találunk, az alánok ezek között nem szerepelnek. Így valószínű, hogy a gótok uralma alatt álló terület a Dont sohasem érte el, s a Don és Donyec közti terület mindvégig az alánok kezében maradt.

Erre utalnak azok a forrásadatok is, amelyek a hunok hódításait leírják. Ammianus szerint *Huni pervasis Halanorum regionibus, quos Greuthungis confines Tanaitas consuetudo cognominavit* . . . támadnak a gótokra. Itt szemmelláthatólag nagyobb területről *(regiones)* van szó, úgyhogy a *Tanaitas* megjelölés nyilván az alánoknak a Don mindkét partján való megtelepedésén alapszik. Még világosabb Iordanesnek Priskosra visszamenő tudósítása : *nam mox ingentem illam paludem transierunt (sc. Hunni), ilico Alpidzuros, Alcildzuros, Itimaros, Tuncarsos et Boiscos, qui ripae istius Scythiae insedebant, quasi quaedam turbo gentium rapuerunt. Halanos quoque* . . . *subiugaverunt.* A történet Agathiasnál megőrzött változata azt is megmondja, hogy a Maiotison való átkelés a Kercsi szoroson át történt. Legutóbb N. I. Sokol'skiy ásatása, és régészeti megfigyelései igazolták az antik forrásoknak ezt a tudósítását, amely szerint a hunok útja a keleti gótok ellen a Taman-félszigeten, a Kercsi szoroson s a Krim-félszigeten keresztül vezetett. E történeti adatok tehát arra mutatnak, hogy a Krim-félszigetről előtörő hunok a Dnyeper és a Don közötti területen különböző török törzseket és alánokat találtak s ezek legyőzése után már a keleti gótok Dnyeper-vidéki központi területeit támadták meg.

Éppen ez teszi érthetővé, hogy a keleti gótok szervezett ellenállást alig tudtak kifejteni s nagy részük meghódolt a hunoknak. Szervezett ellenállásra csak később, az *Erac* folyónál került sor. Minthogy Konstantinos Porphyrogennetos egyik helye szerint a *Phasis* folyót hívták *Erax*-nak, még újabban is

felmerült az a fantasztikus elmélet, hogy a keleti gótok és hunok küzdelme a Kaukázusban zajlott le. A történeti összefüggésből azonban világos, hogy az *Erac* folyónak valahol a Dnyeper és a Dnyeszter között kellett lennie, mert a keleti gótok innen már a Dnyeszter mögé vonultak vissza. Valójában az *Erac, Erax* folyónév iráni eredetű s iráni **Araxš* alakra megy vissza. Ez utóbbi színnév, s így természetes, hogy számos különböző folyót jelölhettek vele.

A hunok megjelenésével kapcsolatos események keretében tehát az alánok a Dontól nyugatra s az Azóvi-tengertől északra eső területen jelennek meg, ezt tekinthetjük tehát elterjedésük nyugati határának a hun támadást megelőző időben. A hunok támadása következtében, mint ismeretes, az alánok egyes csoportjai részben a keleti gótokkal, részben a vandálokkal, részben pedig a hunokkal együtt Közép- és Nyugat-Európába is eljutottak. A római és a bizánci történetírás ezeknek az alán csoportoknak a sorsára vonatkozólag számos adatot tartalmaz. Ugyanakkor a Kelet-Európában maradt alánokra vonatkozólag a kaukázusiak kivételével csak szórványos adataink vannak. A régészeti és őstörténeti kutatás azonban több területen számol az alánok továbbélésével, így célszerű az egyes területekre vonatkozó adatokat megvizsgálnunk, mennyiben támasztják alá a felmerült feltevéseket.

A VI. század közepe táján a Fekete-tengertől északra Iordanes szerint a bolgárok éltek: ... *distendunt supra mare Ponticum Bulgarum sedes*. A *Bulgares* név használata azonban ebben az időben még nem korlátozódik meghatározott ethnikai tartalomra. Valójában, mint Prokopios részletes tudósítása kifejti, e korban a Duna és a Don közé eső területet a kutrigurok törzsszövetsége tartotta hatalmában. Később az avarok legyőzték a kutrigurokat, s azoknak egy része velük együtt a Kárpátok medencéjében telepedett le. Zömük azonban továbbra is régi területén maradt s az avar birodalom keretébe tartozott a VII. század elejéig, amikor a Kubán-vidéki bolgár királyság hatalma alá került. A VII. század közepe táján azonban a Kubán-vidéki bolgár királyság felbomlik, területe a kazárok uralma alá kerül, a bolgárok egy része (onogundur-bolgárok) nyugatra vándorol. A VIII. század elején a kazárok elfoglalják a Krim-félszigetet is, valószínű, hogy ekkor már az Azóvi-tengertől északra eső területre, azaz a kutrigurokra is kiterjesztik hatalmukat.

Aligha vitatható, hogy ezek a történeti események a terület ethnikai képét befolyásolhatták. Az avarokkal kutrigurok is vonultak nyugatra, ugyanez feltehető a bolgárok szétvándorlásával kapcsolatban is — erre utal Theophanesnek az a tudósítása, amely szerint Kobratosnak, a «régi Nagy Bulgária» uralkodójának második fia, Kotragos, a Dontól nyugatra vándorolt —, és lehetséges, hogy Kubán-vidéki bolgárok, majd kazárok is telepedtek meg helyettük a Donyec-vidéken. Ezeknek a feltehető ethnikai változásoknak a mértékére vonatkozólag egyelőre nem rendelkezünk támpontokkal. A kutrigur népnév a VII. század végétől már nem szerepel a forrásokban. Ennek oka részben az lehet, hogy a kutrigurok önálló politikai szerepe megszünt a kazár uralom alatt, de arra is lehet gondolni, hogy a VIII. század folyamán fokozatosan letelepedtek s ez törzsi szervezetük meggyengüléséhez vagy felbomlásához vezetett.

Az Azóvi-tengertől északra elterülő vidék ethnikumának kérdése két szempontból is fontos. Egyrészt ezen a területen alakul ki és él 750—900 között a Saltovo-Majackoe-i kultúra, másrészt pedig e terület fontos szerepet játszott a honfoglalás előtti magyarok ethnogenezisében. Simon de Keza «Gesta Hungarorum»-jában leírja a magyarok őstörténetét és őshazájukat a

Krim-félszigetre teszi, ahová Hunort és Mogort egy gímszarvas csalogatja be. A történet megformálásában a szerző Iordanesnek a hunok eredetére vonatkozó és Priskosra visszamenő fejtegetéseit veszi alapul s még az *Alpzuros* (Iordanesnél *Alpidzuros*) népnevet is átveszi tőle. Egyébként azonban a feldolgozott hagyományanyag független Iordanes elbeszélésétől s helyenként ellentmondásban is áll azzal. Ebből a régi hagyományból származik az elbeszélésnek az a részlete, hogy Hunor és Mogor egyszer kijönnek a Maeotis mocsaraiból (szerző tudja, hogy ez csak a Perekopi földszoroson történhet, mert ezt írja: *regio ... Maeotida ...*, *quam undique pontus praeter vadum unum parvissimum giro vallat ...*) és egy puszta helyen *Belar* fiainak feleségeire és gyermekeire bukkantak, akik között ott volt *Dula* alán fejedelem *(princeps Alanorum)* két leánya is. Ezeket *Hunor* és *Mogor* vette feleségül, tőlük származnak a hunok és a magyarok.

Az elbeszélés legfontosabb eleme szempontunkból az, hogy a benne megőrzött hagyomány vagy a szerző aktuális ismeretein alapuló elképzelése szerint az Azóvi-tengertől északra fekvő vidéken bolgárok *(Belar* < *bulyar)* és alánok éltek. Hogy ebbe a szerző aktuális ismeretei is belejátszhattak, azt a Donról adott leírása bizonyítja: *fluvius siquidem Don in Scitia oritur, qui ab Hungaris Etul nominatur ... qui tandem in planum effluens currit terram Alanorum ...* Simon de Keza tehát tudott az eredetmondától függetlenül is arról, hogy a Don az alánok földjén folyik keresztül. Így az eredetmonda nyilván helyesen őrizte meg a Don és Dnyeper közötti terület VII—VIII—IX. századi ethnikai képét. E területen vagy legalább is annak egy részén *bolar* ~ *belar* név alatt a kutrigurok és bolgárok bizonyára már egybeolvadt leszármazottai és a *dula* nevet viselő alánok éltek. E két ethnikum alkothatta a Saltovo-Majeckoe-i kultúra populációját.

Hogy az alán ethnikai elem a Krim-félszigeten, az Azóvi-tengertől északra fekvő területen, a Don torkolat vidékén, a Don-Volga könyök táján és a Volga alsó folyása mentén ebben a korban még számottevő volt, azt még a jóval későbbi korból származó adatok is világosan bizonyítják. Különösen sok adatunk van a Krim-félsziget alán lakosságára vonatkozólag. Rubruk alánokkal találkozott a Krimben, s Sevastopoltól északra alánokról tudósít Theodoros alán püspök. A félsziget egy része a középkorban az *Alania* nevet viselte. Különösen fontosak az alán lakosságról tanúskodó helynevek, mint *As* (falu), *As* (dülőnév), *Terekli As, Tabuldy As, Temeš As, Böyük As, Küčük As* stb., amelyek egyúttal már az alánok fokozatos eltöröködését is mutatják.

A magyar eredetmonda történeti elemeinek értékelése szempontjából különösen fontos, hogy az alán *Dula* nemzetséget éppen ezen a területen az alánok megjelenésének időpontjától kezdve ki tudjuk mutatni. Tanaisban, amelynek lakossága jelentős részben alánokból állott, a III. század elején három adatunk is van a *Dulas* névre. Ezt újabban Zgusta a görög *dulos* 'rabszolga' szóból akarta magyarázni. Ez az elgondolás azonban megbukik azon, hogy e görög szó személynévként csak *Dulos* (férfi) vagy *Dule* (nő) alakban fordul elő. De tárgyilag is lehetetlen ez a feltevés. A *Dulas* nevet ugyanis előkelő réteghez tartozó, feliratokat állító személyek viselik. Közülük kettőnek a fia is iráni nevű, a harmadiknak viszont apja görög nevet visel. Teljesen valószínűtlen, hogy egy alán előkelő a fiának a görög *Dulos* 'rabszolga' nevet adta. Így semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy mindhárom esetben az alán *Dula* név görögösített alakjával van dolgunk, s e név társadalmi rangjelző szerepét az is bizonyítja, hogy egy görög ebben az alán környezetben fiának

éppen ezt az alán nevet adta. Ennek alapján fel kell tennünk, hogy a Don torkolat vidékén már a III. századtól kezdve élt egy alán *Dula* nemzetség, amelynek egyes tagjai Tanaisba is beköltöztek s ott megtelepedtek. A későbbi századok során e nemzetség a Don és Dnyeper között élő alánok körében vezető szerepre tehetett szert s róla az egész alán csoportot esetleg *Dūlatä*-nek nevezték. A *Dula* név és a *Dūlatä* család- vagy nemzetségnév egyébként az oszétek körében korunkig fennmaradt.

A magyarok 830 tájától kezdve az arab és bizánci források tanúbizonysága szerint a Duna és a Don = Etil közötti terület birtokában voltak. Ekkor alakulhattak ki azok a kapcsolatok a Saltovo-Majackoe-i kultúra kutrigur-bolgár és alán ethnikumával, amelyek azután az eredetmonda *Belar* és *Dula* alakjában és nevében, valamint a magyar nyelv alán és bolgár—török jövevényszavaiban csapódtak le. Mivel a volgai bolgárok nevének *-y-* nélküli változatát csak 1132 tájáról tudjuk kimutatni, arra kell gondolnunk, hogy a Maeotis-i bolgárok nyelvében ez az alak már a IX. században kifejlődött, s a magyarok ezt az alakot tőlük, nem pedig a volgai bolgároktól vették át. E mellett szól az a körülmény is, hogy a magyarok az alánok *āsi* nevét is a bolgár hangfejlődést mutató *vasiān* (*-ān* képzővel) alakban ismerték meg, azaz a Maeotis-i bolgárok által használt névalakot vették át. Amikor a magyarok nyugatra húzódtak, a Saltovo-Majackoe-i kultúra területéről csatlakozhattak hozzájuk azok a bolgár és alán elemek, amelyeknek neve Magyarországon a *Bolyar*, *Vasian* és *Lad*, *Ladān* ill. *Aslar* alakban őrződött meg a helynevekben.

A Saltovo-Majackoe-i kultúra területétől ÉÉK-re feküdt az arab források szerint a *burṭās*-ok földje, amely délen a kazár fővárostól 20 napi járóföldre kezdődött, északi határa pedig 3 napi járásra esett a volgai bulgárok területétől. Mivel utóbbi a Čirimšān folyótól kezdődött, a burṭāsok északi határa valahol a Volga-hurok táján lehetett, míg területük dél felé bizonyára Saratovon túl nyúlt. A burṭāsok földjének kiterjedése 17×17 napi járóföld volt, nyugaton tehát elérhette az Oka felső folyását vagy annak mellékfolyóit.

A burṭāsokat a tudományos irodalom általában a mordvinokkal azonosítja. Ennek az elméletnek azonban áthidalhatatlan nehézségei vannak. Így nem igazolható elsősorban a mordvinok **mṛtāsa-* 'emberevő' nevének létezése. Ez egyébként is óiráni alak volna, amely ebben a formában a középkorig semmiképpen sem maradhatott volna fenn. Még nagyobb nehézséget jelent az a tény, hogy a mordvinok keleti határa a XVI. századig a Szura folyó volt, s hogy az óorosz kronikák szerint a mordvinok település-területe egészében az Oka és a Szura folyók közé esett. Így a burṭās és a mordvin terület a IX—X. században világosan elhatárolható egymástól, s a burṭāsok nevét őrző *Burtas* folyó, amely a Cna mellékfolyója, továbbá a Kadomnál és Krasnoslobodsknál fennmaradt *Burtas* és *Burtasy* helynevek nyilvánvalóan a burṭāsok legészaknyugatibb határát jelzik, ahol ilyen helynevek keletkezése az idegen (mordvin?) nyelvi környezetben indokolt volt. Így a burṭāsok azonosítását a mordvinokkal elfogadhatatlannak kell tartanunk.

Évekkel ezelőtt Perényi J. vetette fel azt a gondolatot, hogy a *Burṭās* név végződésében nem az alánok *ās* nevével van-e dolgunk. Ez a lehetőség természetesen csak akkor igazolható, ha a név első részét is kielégítően meg tudjuk magyarázni. A *Burṭās* névnek két orthográfiai hagyománya van az arab-perzsa földrajzi irodalomban: *brṭ's* és *brd's* ill. *br'ḏ's*. Ezek alapján a *Burtās*, *Burdās* alakok mellett *Buratās*-szal vagy *Buradās*-szal is számolhatunk, amely később a fennmaradt helynevek tanúsága szerint *Burtās*-szá

vonódott össze. Így a név első elemében egy alán *Buratä* ill. *Boratä* alakot láthatunk, amelyhez az *ās* népnév járult. A *Boratä* név jólismert az oszétek mondai hagyományában mint a *nart*-ok egyik nemzetsége. Kézenfekvő arra gondolni, hogy e hagyományban a *Boratās*-ok történeti emléke őrződött meg. Így a burṭāsokban nagy valószínűséggel egy jelentős alán csoportot láthatunk, amely sajátos ethnikai arculatát legalább is a X. századig megőrizte.

Míg a burṭāsokban és a Maeotis-i alánokban olyan alán csoportokat láthatunk, amelyek lényegében véve az alánok régi településterületein maradtak vagy attól nem távolodtak el messze nyugat felé, addig a Prut vidékén a XI. századtól(?) kimutatható alán csoport valószínűleg csak a magyarok nyugatra vonulása után került erre a vidékre. E csoport jelentékeny lehetett, mert a Prut folyó róla az *Alanus fluvius* nevet kapta s emléküket őrzi az óorosz *Jasьskыjь tъrgъ* 'Jász vásár' helynév, továbbá a Dnyeszter balpartján fekvő *Jasska* falu neve. Valószínűnek látszik, hogy a kunokkal Magyarországra beköltözött jászok ebből az alán csoportból szakadtak ki. Magának a csoportnak az eredetére vonatkozólag csak a magyarországi jászok nyelvemlékeire támaszkodhatunk. Ezek arra mutatnak, hogy ez az alán csoport a kelet-európai alánok nyugati részéből szakadhatott ki. Így legvalószínűbb arra gondolnunk, hogy ezek a jászok a kunok megjelenése idején szakadtak el a Maeotis-i alánoktól, vándoroltak nyugatra és telepedtek meg a Prut és a Dnyeszter mentén.

E rövid áttekintés azt mutatja, hogy az alán ethnikum a korai középkor folyamán még jelentős szerepet játszott Kelet-Európa népeinek ethnogenezisében és anyagi kultúrájának fejlődésében, mégha önálló politikai alakulatot csak a kaukázusi alánok tudtak is létrehozni.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

MARÓTI EGON

MEGJEGYZÉSEK NÉHÁNY *TOGATA*-TÖREDÉK ÉRTELMEZÉSÉHEZ*

I

T. Quinctius Atta *Supplicatio* című darabjából egyetlen töredék maradt ránk: *Nucem Graecam favumque adde quantum libet.*[1] — Ribbecknek a fragmentumhoz fűzött megjegyzése szerint «*medicus loqui videtur*».[2]

Folyóiratunk egyik legutolsó számában Bellus Ibolya Atta *togata*-töredékeiről készült hézagpótló fordításában[3] csatlakozik ehhez az értelmezéshez, s maga is úgy véli, hogy a fragmentum szavait egy orvos mondhatta a színapdon, minthogy Celsus többször ajánlja a diót orvosságként.[4] Ezek szerint a «görög dió» és a lépesméz valamiféle orvosság alkatrészei lennének.

1. Az elgondolás eleve két nehézséget támaszt. Az egyik az, hogy a «*nux Graeca*» — mint azt B. I. is megjegyzi — nem diót jelent, (ezt különben Ribbeck sem állítja), hanem a *mandula* korai neve, a később elterjedő *amygdala* megfelelője.[5] A másik elgondolkodtatásra késztető körülmény az «*adde quantum libet*» (=tetszés szerint, ízlés szerint) formula: gyógyszerek, orvosságok esetében ugyanis mindig legalább hozzávetőlegesen meghatározott mennyiségek megadását várnók, s pl. Celsusnál valóban így is szokásos.

Ezzel szemben semmivel sem kevésbé jogosult az, hogy a szóbanforgó finomságokat *ne* egy *gyógyszer, hanem* egy valamilyen ünnepi alkalomra készített *sütemény* alkatrészeinek tekintsük, pl. áldozati kalács alkotó elemeinek, tartozékainak. Sőt, ez az értelmezés, megítélésünk szerint sokkal kézenfekvőbb, hiszen a darab címéből *(Supplicatio)*[6] következtethetően tartalmával sokkal közelebbi kapcsolatban állhat, cselekményébe sokkal inkább illik egy ünnepi, áldozati kalács elkészítése, mint egy orvosságé. Minden esetre az utóbbi felfogás, bármennyire helytállóbbnak tűnik is, szintén csak feltevés. A tarthatóbb álláspont kialakítása céljából a két értelmezés szempontjából szóbajöhető forráshelyeket kell mérlegelnünk.

2. Megállapítható, hogy Celsusnál a mandula is szerepel orvosság alkotóelemeként. Így: *potio ex menta nucibus Graecis et amylo.*[7] Másutt *nuces Graecae V* szerepel fájdalomcsillapító receptben további három, meghatározott mennyiségű alkotórésszel *(cucumeris semina XXX, nuclei XX, croci paululum)*; ez egészet megőrölve s tejben hígítva kellett meginni (IV. 17,2). Mandula és máz keverékével egy esetben találkozunk, a gennyedzés elleni szerek között: *Primoque cum melle quedam edenda, ut nuclei pini vel Graecae nuces*

* *M. Cacciglia*, aki a műfajt legutóbb átfogóan tárgyalta (Ricerche sulla '*fabula togata*'. RCCM 14 [1972] 207-245), nem tért ki az alább elemzett töredékek interpretálására.

[1] Macrob. *sat.* III 18, 8.

[2] CRF (Lipsiae 1898 = 1962) *fg.* 15—16; hivatkozással Celsus III 17, 4-re.

[3] T. Quinctius Atta togatainak maradványai. AntTan 21 (1974) 313—318.

[4] „Imaünnep: Adj hozzá görög diót és lépesmézet, amennyi jólesikc. — *B. I.* helyesen a Macrobiusnál hagyományozott szöveget fordítja, s nem követi *Ribbeck* önkényes változtatását *(Graecam ~ Thasiam)*. L. *I. Willis* kritikai kiadását: Lipsiae (Teubner) 1963 I. p. 185. *I. H. Neukirch (De fabula togata Romanorum.* Lipsiae 1833, p. 161) is a *Graeca*-alakot fogadja el; tárgyi magyarázattal nem szolgál, csak a metrummal foglalkozik.

[5] L. *J. André:* Lexique des termes de botanique en latin. Paris 1956, 29 (s. v. *amygdala)*, 222 (s. v. *nux)*.

[6] A tárgyhoz l. *G. Wissowa:* Religion und Kultus der Römer.[2] München 1912, 423—426. *K. Latte:* Römische Religionsgeschichte. München 1960, 245—246.

[7] IV 10, 2 *(Loeb)*. Vö. Plin. *n. h.* XXIII 144. Plin. Secund. Iunior, *med.* I 25, 7. — Celsus művére vonatkozóan l. legutóbb *U. Capitani:* Maia 26 (1974) 161—205.

vel Abellanae.[8] Különben Plinius *(n.h.* XXIII 144) kutyaharapásra mézzel kevert mandulaőrleményt is ajánl: *nuces ipsae*[9] *(sc. amygdalae) . . . sanant canum morsus cum melle.*[10]

Mint láttuk, tagadhatatlanul van hasonlóság az idézett helyek némelyike és az Atta-töredék között. Lényeges különbség azonban az, hogy nála nem egy mandulából és mézből álló készítményről van szó, hanem egy elkészült valamihez kell hozzáadni ezeket. S mint már említettük: tetszés szerinti mennyiségben, ami orvosság esetében kissé szokatlan utasítás. A döntő tényező azonban az, hogy mint az idézett példákban is láthattuk, orvosság esetében vagy kifejezetten *keserű* manduláról van szó, vagy az összefüggés ill. a dolog természete alapján (erről l. alább) általában erre kell gondolnunk. Az idevágó adatokat szaporítani lehet. Így pl. Priscianus is ajánlja a keserű mandulát, egymagában, vagy más magvak őrletével, porával ecetben, olajban, borban higítva, egyízben mézben is *(Euporist.* I 71 : *si madefactio permanserit . . . et amara amygdala*[11] *sic curant locis adhibita cum melle contrita.* Ha nem keserű manduláról van szó, a félreértések elkerülése céljából ezt olykor jelzik is.[12] A magyarázat az, hogy a keserű mandula erősebb hatóanyagokat tartalmaz. Ezzel már az ókorban is tisztában voltak, s azt is megfigyelték, hogy nagyobb mennyiségű keserű mandula elfogyasztása mérgezést okozhat, kisebb állatokra veszélyes lehet.[13] A keserű mandulát tehát, érthető módon csak a gyógyszerkészítésnél alkalmaztak, sütemény ízesítésére nem használták fel.[14] Az Atta-töredékben azonban semmi sem utal arra, hogy keserű mandulára kellene gondolnunk!

3. Mint ismeretes, Catonál egy sor sütemény-receptet találunk.[15] Az áldozati kalácsban *(libum)* nála még *(de agr.* 75.) a túró[16] az egyetlen ízesítő elem. A lepény *(placenta)* esetében bőséges mennyiségű méz is szerepel[17]; hasonlóképpen egy sor más esetben.[18] A gömbsütemény *(globus)* készítésénél a túró és a tönkölydara keveréket ki kell formálni, megsütni olajban, majd megkenni mézzel és meghinteni mákkal (c. 79.). Hasonlóan kell eljárni az édes felfújt, a *savillum* (c. 84.), esetében is, (Ahol különben már a masszába is kerül 1/4 font méz) : *melle unguito, papaver infriato.*[19] Ez utóbbi két recept alapján úgy tűnik, hogy Attanál is elkészített és kisült tészta utólagos megkenéséről és meghintéséről (díszítéséről) lehet szó. A fragmentum és Cato receptjei között csupán annyi a különbség, hogy az utóbbiakban a méz mellett nem a korabeli Itáliában még kevéssé ismert és elterjedt mandulát,[20] hanem a széltében termesztett és felhasznált mák szerepel.

[8] III 27, 4 B. Vö. VI 7, 2 C : hét egyéb alkotórész mellett *nucum amarorum, mellis uam optumi, singulorum P.* ⅄ *III* (= a 16 g.) ; VI 11, 5 : *perungenda sunt melle, cui rhus, quem Syriacum vocant, aut amarae nuces adiectae sunt.*

[9] Ti. előzőleg a keserű mandula gyökeréből készült főzetről volt szó : *Amygdalae amarae radicum decoctum.*

[10] Hasonlóan Plin. Iunior, *med.* III 28, 1 : *oleum amygdalinum ex melle inlinitur.* L. még III 11, 3. Martial. XI 86, 3. ugyancsak orvosságként.

[11] L. még pl. Scribonius Largus, *conp. c.* 5. Plin. *n. h.* XV. 26 (vö. Diosc. I 39), XXV 118. Celsus I 33, 4. III 10, 2. 21, 7. 24, 2. IV 31, 7. V 11. 22, 2. 28, 15 E, VI 7, 1 D, 8 D.

[12] Így pl. Scribonius Largusnak *(conp. c.* 147) a hólyagbántalmakra adott receptjében — 9 alkotórész között — szerepel *"amygdalorum dulcium purgatorum p.* ⅄ *III.* is.

[13] Vö. Diosc. I 176. — Az ok a ciánsav tartalom : vö. *Wagler :* PW—RE I 1992, s. v. *'Αμυγδαλῆ,* további forráshelyekkel.

[14] Vö. *J. André :* L'alimentation et la cuisine à Rome. Paris 1961, 86.

[15] A témához legutóbb l. *A. Hauri-Karrer :* Lateinische Gebäcksbezeichnungen. Diss. Zürich 1972.

[16] Bizonyára juhtúró ; l. *P. Thielscher :* Des Marcus Cato Belehrung über die Landwirtschaft. Berlin 1963, 281. Vö. *E. Brehaut :* Cato the Censor on Farming. New York 1933, 89. l. 2. j.

[17] 76, 3. 4. — Az *"adde favum quantum libet"* fogalmazáshoz vö. Catonál (76, 3) *"indito mellis boni p. III S."* L. még Isid. *etym.* XX 2, 18 : *"melle enim asperso sumuntur".*

[18] L. c. 77. 80. 81. 82.

[19] Vö. Charisius, *art. gramm. (ed. Barwick)* I 82 fin. (p. 105, 19—20) : *et Varro in Admirandis (fr. X R.) 'infriasse papaverem'.* L. még Plin. *n. h.* XIX 168 : *Papaveris sativi tria genera : candidum, cuius semen tostum in secunda mensa cum melle apud antiquo dabatur ; hoc et panis rustici crustae inspergitur, adfuso ovo inhaerens . . .*

[20] Vö. Plin. *n. h.* XV 90 *(ad de agr,* 8, 2) : *haec arbor an fuerit in Italia Catonis aetate dubitatur, quoniam Graecas nominat . . .* A kérdéshez l. *V. Hehn :* Kulturpflanzen u. Haustiere . . . Brl. ⁷1902, 389—390. *Wagler,* i. h. 1993. *A. Billiard :* L'agriculture dans l'antiquité d'après les Géorgiques de Virgile. Paris 1928, 503. *J. André :* L'alimentation . . . 86. — Különben Plautusnál sem szerepel még a mandula.

Horatiusnál *(epist.* I. 10.10—11) a *liba* és a *mellitae placentae*, úgy tűnik, szinonimaként állnak. Ez megfelel Servius definíciójának: *liba sunt placentae de farre, melle et oleo sacris aptae.*[21] Tibullusnál (I 7,54) az áldozati süteményeket *(liba)* attikai méz édesíti, Martialisnál *(placenta)* hyblai (V 39,3). A magyarázat elsősorban nyilván a méz kellemes íze, édessége, ill. ragadóssága, aminek révén jó kötőanyag is. Maguk a rómaiak a *libum* elnevezést egyrészt az áldozatbemutatással[22] hozták kapcsolatba, másrészt Liber (Bacchus) isten nevével, s úgy tartották, hogy maga az isten találta fel a mézet, s maga is kedveli azt.[23] Az édességek különben is jó *omen*-nek számítottak.[24] Ezért adtak pl. január 1-én egymásnak rokonok, barátok és ismerősök különféle édességeket.[25] Az áldozati kalácsok, sütemények felajánlása szinte minden állami és családi ünnepi áldozathoz, minden könyörgő és hálaadó szertartás *(supplicatio!)* szerves része volt,[26] különösen a születésnapi áldozat bemutatásánál volt fontos szerepe.[27]

A *liba*-t hivatalos kultikus célokra az egyes papi testületek kebelében működő külön *fictor*-ok[28] készítették el, mégpedig igen változatos formában.[29] Elképzelhető, hogy mekkora volt a magánháztartásokban készített áldozati sütemények sokfélesége! Arra vonatkozóan, hogy a méz mellett a *liba*-hoz töltelék, bevonat, vagy ízesítés-díszítés céljára egyebet (mák, dió, mandula, mogyoró stb.) is felhasználta, nincs adatunk.[30] Hasonló a helyzet a *placenta* esetében is. Tudjuk viszont, hogy a Catonál méz és mák bevonattal *globus* néven szereplő sütemény szakrális összefüggésben is előfordult: *glomus in sacris crustulum* (Paul. Fest. 98 M.) ...

Láttuk, hogy az áldozati ajándékként a tulajdonképpeni áldozati kalács, a *libum* mellett ajándékként más süteményféleségeket is bemutattak, s ezek közül nem egyet különböző finomságok ízesítettek. Az *'adde quantum libet'* formula is jobban illik egy szakácskönyv, mint egy orvos receptjéhez.

A fentiek alapján elfogadhatóbbnak véljük tehát, hogy az Atta-töredékben nem egy orvosságra, hanem egy a *supplicatio*val kapcsolatos áldozati sütemény járulékaira vonatkozó utalást lássunk.

II

A *Satura* c. darabból (?) a következő másfél soros töredék maradt fenn:

vertamus vomerem,
In cera mucroneque aremus osseo[31]

[21] *ad Aen.* VII. 109., vö. *ad ecl.* 7, 33. Isid. *etym.* XX 2, 1—2: *Placenta sunt quae fiunt de farre. Quae alii liba dicunt* . . .

[22] Varro, L. L. IV 22: *a libando*, VII 44: *quod libandi causa fiunt.*

[23] Ovid. *f.* III 733—736. Verg. *georg.* II 393—394. Vö. *Preller-Jordan:* Röm. Myth. II[3] 52—53. *K. Latte*, i. m. 70. l. 2. j. *F. Bömer* Fasti-kiadásának (Heidelberg I—II 1957—58.) kommentárját *ad* III 762. *A. Bruhl:* Liber Pater. Paris 1953, 15. 26. (elutasítólag).

[24] Vö. Ovid. *f.* I 185—189.

[25] Vö. *Preller-Jordan*, i. m. I[3] 180.

[26] Vö. *Preller-Jordan*, uo. 130. *Hug:* PW-RE XIII (1926) 143, s. v. Libum

[27] L. *M. Sordi:* DizEpigr. IV 795 (Roma 1957), s. v. Libarius.

[28] Varro, *L. L.* VI 44: *fictores dicti a fingendis libis.* L. még Ihm: PW-RE VI (1904) 2271, s. v. Fictores. *G. Wissowa*, i. m. 519. l. 1. j. *K. Latte*, i. m. 410. A feliratos anyagot l. R. Kübler: DizEpigr III (Roma 1922) 72—73., s.v. Fictor.

[29] *J. Marquardt:* Röm. Staatsverwaltung III (Leipzig 1878) 164. l. 5. j.

[30] A Ps.-Vergilius-i *Moretum*ban a Simylus gazda, az *exigui cultor rusticus agri* (3.) által reggelire készített tésztába *Baehrens* coniecturája szerint dió is került: *contrahit admixta † nuce fontes (= aquam) atque farinas (44).* A legújabb kiadások nem fogadják el *B.* szövegformálását: l. *A. Salvatore:* Appendix Vergiliana. Torino 1960 II 44. *C. F. Kenney*, in: Append. Verg. Oxonii 1966, 160. — Minden esetre elgondolkoztató, hogy a Suetius Moretum-ából fentmaradt egyetlen töredék (Macrob. *sat.* III 18, 9) épp a *nux mollusca*-val foglalkozik. L. legutóbb *F. Speranza:* Scriptorum Romanorum de re rustica reliquiae. Vol. prius. Messina 1974, 56—57. — A *globus — glomus* összefüggéséhez l. még *A. Hauri-Karrer*, i. m. 65.

[31] Isid. *etym.* VI 9, 2. — *Ribbeck, fg.* 12—13: . . . *mucrone aeque* . . . — Vö. Titinius, fg. 184 (CRF p. 184): *velim ego osse arare campum cereum.* L. még alább a 35. jegyzetet. — Különben a *Satura* műfaja vitatott. Ujabban mind elfogadottabbá válik az a nézet, hogy nem szatira, hanem *togata*; uö. legutóaa *T. Dénes*: BAGB 1973, 200.

Itt a viasszal bevont fatáblára való írásról van szó, amit főként levelek és nyersfogalmazványok készítésénél alkalmaztak.[32]

Ismeretes, hogy számos latin szó mögött eredeti jelentésként az ősi. földművelő életmód emléke húzódik meg,[33] így pl. a szántással kapcsolatos *praevaricari, delirare* igék esetében is. Hasonlóképpen az írói-költői nyelvben is gyakran találkozunk ilyen átvitt értelmű szóhasználattal, szóképekkel, pl. szántás=hajózás: *'aequor arare'*[34], vagy — mint a szóbanforgó példában — szántás=írás értelmű kifejezésekben: pl. *exemplum in codicillis exaravi.*[35]

A töredéket B. I. a következőképpen fordítja: «Forgassuk az eke élét a viaszon és szántsunk csontheggyel». Megítélésünk szerint a *'vertamus'* alak értelmezése téves, a folytatással való összekapcsolása indokolatlan, a *mucrone ... aremus osseo* szinonimájaként való értelmezése helytelen, ennek épp az ellenkezőjéről van szó. A *verto, -ere* ige mezőgazdasági vonatkozásban — szántás, kapálás értelemben — mindig a föld megforgatását jelenti:[36] *terram vertere* (Verg.*georg.* I 1—2). A tárgy mindig a föld *(terra, solum, glaeba,* etc.), s az eszköz — eke, kapa —, amivel a föld megforgatása történik *abl. instr.*[3]

A *vertamus vomerem* kifejezésnek tehát egészen más az értelme. Alkalmasint láthatta ezt Ribbeck is, azért emelte ki a két sor értelmi különállását még vesszővel is. Egészen egyértelmű lesz azonban a helyzet, ha a töredéket az eredeti összefüggés egészében nézzük meg. Isidorusnál *(etym.* VI. 9,1—2) ez olvasható: *Graeci et Tusci primum ferro in ceris scripserunt; postea Romani iusserunt ne graphium ferreum quis haberet. Unde apud scribas dicebatur: 'Ceram ferro ne caedito.' Postea institutum ut cera ossibus scriberent, sicut indicat Atta in Satura dicens:*

Vertamus vomerem
in cera mucroneque aremus osseo. —

A dolog tehát világos: a vas íróvessző könnyen megsértette a viasz alatt magát a fatáblát — ill. elefántcsont lapot — is (ezért a durva ekevas, *vomer* szó használata !), s ezért rendelkeztek úgy, hogy a vas íróeszközt cseréljék fel, váltsák fel csontból készült, csonthegyű íróvesszővel:[38] tehát a *vertamus* igealak jelentése az adott összefüggésben annyi mint 'felcserél, felvált', s a töredéket ennek megfelelően kell értelmezni.

III

A *Tiro proficiscens* c. darabból is egyetlen töredék maradt fenn: *Pater vilicatur tuus an mater vilica est?*[39] — Ezt B. I. az újonchoz intézett kérdésnek fogja fel: «Apád gazdálkodik, vagy talán az anyád a gazdasszony?» A feltevést azonban semmi sem igazolja, sőt közelebbi vizsgálat alapján tarthatatlannak látszik.

A *vilico, vilicor* ige előfordul már Catonál,[40] ill. a komikus Turpiliusnál, Cato fiatalabb kortársánál is.[41] A szó jelentése kettős: gazdálkodni ill. egy *villa*-gazdaságot irá-

[32] L. *Th. Birt:* Abriss des antiken Buchwesenwesens (in: Handbuch d. klass. Altert. wiss. I 3). München 1913, 259—263. 289—290. *R. Büll-E. Moser:* PW-RE Suppl. XIII (1973) 1366—69, s. v. Wachs.

[33] L. *O. Weise:* Charakteristik der lat. Sprache.[4] Berlin—Leipzig 1909, 13—15. Vö. *Borzsák I.:* A latin nyelv szelleme. (Parthenon tanulmányok 3.) 1942, 23—27.

[34] *maris aequor arandum:* Verg. *Aen.* II 780. III 495., *sulcant vada ... carina:* V 158., *sulcat maria ... carina:* X 197. Cic. *Arat.* 129 (373): *rostro Neptunia prata secantes.*

[35] Cic. *ad fam.* IX 26, 6., vö. II *in Verr.* III 113: *novum proemium exaravi; ad Att.* 38, 1: *hanc epistulam exaravi;* Phaedr. III pr. 29: *Librum exaravi tertium Aesopi stilo.* CIL V 3635 = CLE (*Bücheler* II), nr. 983, 3: *d(e)sulcanda prius mihn danti cerae prata.*

[36] Vö. *M. G. Bruno:* Il lessico agricolo latino e le sue continuazioni romanze. Rend. Ist. Lombard. 1957, p. 393., nr. 67.

[37] L. pl. Lucret. I 212: *vertentes vomere glebas.* Verg. *georg.* I 147: *ferro ... vertere terram.* Hor. *serm.* I 1, 28: *terram vertit aratro.* Colum. IV 5: *numerus vertendi soli bidentibus.*

[38] A *mucro* szóhoz vö. Plin. *n. h.* XVIII 172.

[39] *fg.* 17. *R., Neukirch* metrikai meggondolásból a következő szórendet adja: *Pater / Villicatur tuus; mater iam villica est.* L. még alább 266. l.

[40] *Antequam is vilicari coepit; or. fg.* 87 (ORF[3] *ed. Malcovati* = Priscian. *Inst.* VIII 78 *(Keil:* GL II p. 433).

[41] *fg.* 84. *huic vilicor ante urbem; nunc rus eo., fg.* 172. *ego nondum etiam huic vilicabar, Phaedria. (Ed. L. Rychlewska,* Lipsiae 1971).

nyítani.[42] A megfelelő jelentés az összefüggésből adódik. Az adott esetben a *vilica* szó mutatja, hogy az utóbbi lehet a helyes megoldás. A töredékben említett *pater* tehát *vilicus*. A *vilici* azonban általában rabszolgák voltak,[43] kivételes esetben libertinusok.[44] Ilyen adatok azonban Atta korából még nem ismertek. Viszont a rabszolgáknak a gyerekei is rabszolgák voltak;[45] s minthogy a katonáskodás a polgárjog függvénye volt Rómában, a rabszolgák nem is katonáskodhattak.[46] A címszereplő *tiro* ilyenmódon nem lehet a *vilicus* és *vilica* fia, a fragmentumban nem a címszereplőről van szó.

Mellékes kérdés, de mégsem lehet megkerülni azt, hogy mennyiben jogosult a töredéket kérdésnek minősíteni? Ribbeck a maga kiadásában (p. 192) ugyan kérdőjellel hozza, azonban a töredék lelőhelyén, Priscianusnál (i.h.) nem kérdőjel, hanem ponnt van az idézet végén. Alighanem ezzel az önkényes változtatással[47] való összehangolás érdekében olvas R. a Keilnél látható kéziratilag hagyományozott *iam* helyett *an*-t.

Következésképpen nem kérdéssel, hanem megállapítással, kijelentéssel van dolgunk, amelyet a darab valamelyik ismeretlen szereplője, akár maga a *tiro proficiscens* is tehette *vilicus*-uk sarjának; de semmiképpen sem fogható fel egy magához a *tiro*-hoz, intézett kérdésnek.

Minden esetre figyelemre méltó, hogy a *vilicus-vilica* élettársak mint *pater* és *mater* szerepelnek. Ez arra utal, hogy a *vilicus*-nak már Catonál megfigyelhető megkülönböztetett helyzete mindjobban megszilárdult, s ez az adat igen jól beleilleszkedik abba a fejlődésvonalba, amelyet Varro, majd Columella közlései alapján rekonstruálhatunk.[48]

IV

Titinius *Barbatus* című *togata*-jának egyik töredékét Festus tartotta fenn számunkra: *Solox, lana crassa, et pecus, quod pascitur non tectum. Titinius in Barbato:*
ego ab lana soloci ad purpuram data[49]

1. A *solox* a fragementumban durva gyapjút jelent,[50] s a szövegösszefüggésben nyilván a régi durva anyagból készült ruhadarabnak a bíborral festett finom gyapjúöltözékkel való felcseréléséről, az öltözködési luxus elharapódzásáról lehetett szó.

Festus közlése szerint a *solox* szónak volt egy másik jelentése is, a.m. 'durva gyapjas juh'. A gyapjú durvasága összefüggött azzal, hogy az illető állat «*non tectumq*» volt ill. legelt. Kérdés, mit jelent az adott összefüggésben a *non tectum* megjelölés, ill. megfordítva, milyen a *pecus tectum?*

Neukirch lényegében megkerüli a problémát, amikor a *non tectum* helyett «*con-tectum*»-ot közöl.

Festus és Paulus a Titinius hely után azonban egy másik példát idéznek: *et Lucilius:* «*pastali pecore ac montano, hirto atque soloce*». A *pastalis* szó nyilván a *pascalis* szó romlott alakja, utóbbi pedig a *pascualis* összevont formája.[51] F. Marx klasszikus Lucilius-kiadásának kommentárjában[52] a *lana* szót feleslegesnek tartja, amely Paulus félreértése követ-

[42] Non. 186, 1: *Vilicari est rusticari vel villae praeesse.* Vö. AntTan 21 (1974) 191.

[43] Vö. újabban *N. Brockmeyer:* Arbeitsorganisation und ökon. Denken in d. Gutswirtschaft d. röm. Reiches. Diss. Bochum 1968, 76. *K. D. White:* Roman Farming. London 1970, 350. *R. Martin*, i. m. 16. ill. AntTan, i. h. 194.

[44] L. *De Robertis:* Lavoro e lavoratori nel mondo romano. Bari 1963, 110. Érdekes, hogy *W. E. Heitland* (Agricola. A study of agriculture in the graeco-roman world from the point of view of labour. Cambridge 1921, 158) még csak rabszolga *vilicus*okról tud.

[45] Vö. *M. Kaser:* Das römische Privatrecht I. München 1955, 99. 100. 246. 249. 325.

[46] L. *Th. Mommsen:* Röm. Staatsrecht III. 1. (Leipzig 1887) 240. Vö. Plinius és Traianus közismert levélváltását: Plin. *ep.* X 29—30.

[47] Már *Kroll* utalt rá, hogy Ribbeck szövegformálása, feltevései erős meggondolásra késztetnek: PW-RE VI A (1937) 1662. col. s. v. Togata. Vö. *W. Beare:* Hermathena 55 (1940) 54.

[48] L. *Maróti E.:* Varro és a *Rerum rusticarum libri III.* Görög és latin írók 14. Bp. 1971, 79—80. AntTan i. h. 202—203.

[49] *p.* 301 *(L)*, vö. Paulus, *exc. p.* 300 *(L.): solox lana crassa, vel pecus lana contextum. Titinius: lana soloci ad purpuram; fg.* 3. *R.* (CRF p. 158).

[50] Vö. Serv. *georg.* III 385: ... *solocem lanam* ... *hoc est minutam, duram atque hirsutam.*

[51] Vö. *Malcovati:* ORF³ *p.* 34 *ad Cato, fg.* 91.

[52] Lipsiae 1905 II 315, *ad v.* 1246.

keztében került a szövegbe. Szerinte a *pascales oves* a juhoknak az a csoportja, amely «*tectum non sunt stabulis*» ; velük szemben áll a másik csoport : «*alterum genus villaticum est ovium tectorum*». Értelemszerűen ugyanez vonatkoznék a Titinius töredékre is : a *pecus non tectum* = a nem istállóban, nem fedél alatt tartott birka. Marx hivatkozik a Col. VII. 2. és 4. ill. Varro, *r.r.* II 2,19. 20. pontjaiban olvasható közlésekre is : ezek a helyek azonban, mint alább látni fogjuk, nem jogosítanak fel az általa képviselt felfogásra. Ezt különben már maga a *pascitur* igen valószínűtlenné teszi, hiszen istállóban nem lehet legelni.

2. A helyes értelmezés, megítélésünk szerint más. A megoldáshoz Varro egy közléséből kiindulva juthatunk el : «... *in ovibus p e l l i t i s , quae propter lanae bonitatem, ut sunt Tarentinae et Atticae, p e l l i b u s i n t e g u n t u r , ne lana inquinetur, quominus vel infici recte possint vel lavari ac putari*».[53]

Szerepel a *pellitis ovibus* szókapcsolat Horatiusnál is *(carm.* II 6,10). A *pellitae oves* megjelölés arra utal, hogy Kisázsiában, Görögországban, Dél-Itáliában a finom gyapjú birkákat bőr, hártya takaróba burkolták, hogy így védjék bundájukat a szennytől, tüskés bozóttól.[54] Erre a gyakorlatra vonatkozik Strabón két közlése is. Az egyik a pontosi Saramené vidékéről mondja, hogy : *εὐδαίμων χώρα ... ἔχει δὲ καὶ προβατείαν* (XIII p. 546) : a másik pedig Gallia északi vidékeiről említi hogy a rómaiak ottan is *ὑποδιφτέρους τρέφουσι ποίμνας* . . . [55]

Erre látszik azonban utalni Columellanak a *De ovibus tectis* c. fejezetben a juhok gondozására vonatkozó utasítása is : *saepius detegenda*[56] *et refrigeranda est* . . .[57] Szerepel a *tectum — non tectum* szembenállítás Pliniusnál is,[58] a szöveghelyet lezáró *operimenta* kitétel azonban világosan mutatja, hogy ő is beburkolt juhokra gondolt.

Magától értetődő, hogy ezekre az értékes gyapjú állatokra különös gonddal ügyeltek, s bundájuk bőrbevonata ellenére sem legeltették őket bozótos helyeken,[59] ahol esetleg mégis megtépázhatták gyapjukat.[60] Fokozott gondot fordítottak arra is, hogy istállójuk tágas, tiszta legyen, táplálkozásuk megfelelő,[61] s lehetőség szerint a *villa* közelében legeltették őket, s különösen rossz időben az istállójukban, aklaikban tartották őket . . .

A fentiek alapján úgy véljük, hogy a *pecus tectum, oves tectae* megjelölés egyértelmű az *oves pellitae* kifejezéssel, a Titinius-töredéket fenntartó szövegkörnyezet többet mond, mint az 'istállóban, fedél alatt tartott birka' értelmezés, s a bőrtakaróval fedett, védett juh-fajtára utal. Ilymódon a kontraszt révén a töredékben szereplő *solox* jelző durva értelme még nyomatékosabb kifejezést nyer.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

M. VERGILIUS EURYSACES SÍREMLÉKÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Mindenki ismeri az ókori Rómában fennmaradt egyik legmonumentálisabb magánsíremléket, amely eredetileg és most is igen forgalmas helyen, a Via Praenestina és a Via

[53] II 2, 18., vö. alább 56. és 59. j.

[54] Vö. *Orth :* PW-RE XII (1924) 610—611., s. v. Lana. — A Lucilius sorra vonatkozóan mint alternatív lehetőséget megemlíti ezt *W. Krenkel* is : Lucilius, Satiren. Berlin 1970 II 667, *ad fg.* 1263.

[55] IV p. 196. — Emberre vonatkozóan használja a *ὑποδίφθερος* jelzőt Lukianos (Timon c. 7.) «bőrzekés» értelemben.

[56] *K. Ahrens* fordításában (Berlin 1972) : «man muss ihnen öfter den Mantel abnehmen».

[57] VII 4, 5. — Különben a vad kosokkal való fajta-erősítésre vonatkozó fejtegetés (VII 2, 4—5) során is, amire *F. Marx* hivatkozik, szintén kiderül, hogy az első generáció gyapja még durva *(hirtos)*, ám a tarentumi fajtával való keresztezés eredményeként az utódok gyapja már finom, puha *(tenuioris velleris, mollitiem) :* a *tectis ovibus* kifejezés tehát alkalmasint itt is a *pellitis ovibus* megjelöléssel azonos értelmű lehet.

[58] n. h. VIII 189 : *Ovium summa genera duo, tectum et colonicum, illud mollius, hoc in pascuo delicatius, quippe non tectum rubis vexatur. operimenta ei ex Arabicis precipua.*

[59] Col. VII 4, 4 : *liberis autem campis et omni surculo ruboque vacantibis ovem Graecam pascere meminerimus;* vö. VII 3, 9—10.

[60] Col. VII 3, 10 : . . . *obnoxia est rubis (sc. lana), quibus velut hamis inuncata pascentium tergoribus avellitur, molle vero pecus etiam v e l a m e n, quo protegitur, amittit, atque id non parvo sumptu reparatur.*

[61] L. Varro II 2, 19 (hangsúlyozottan ez előző pontban említett *oves pellitae*-re vonatkoztatva, szembeállítva a *hirtas*-szal), Col. VII 2, 5. L. még Pallad. XII 13.

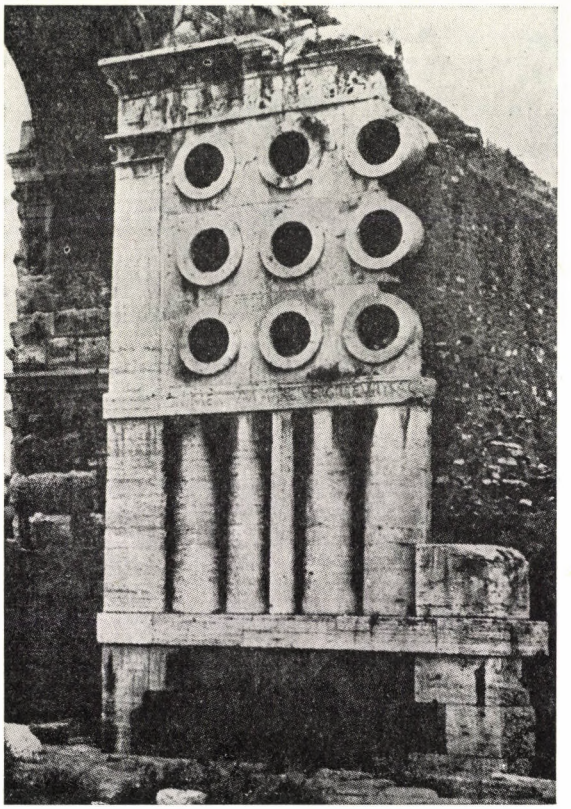

M. Vergilius Eurysaces síremléke, Róma

Labicana elágazásánál épült, a későbbi Aqua Claudia árkádos kapuzata (ma Porta Maggiore) előtt, s amelyet azután Aurelianus császár a nagy védőfal kapubástyáiba (Porta Praenestina) épített be. A síremlék a beépítésnek köszönhette fennmaradását, amelynek ára egyik oldalának, valamint felső részének elpusztulása volt. A bástyából kibontva került elő 1838-ban, s azóta a szakirodalomban sűrűn emlegetett[1] és az utazók által megcsodált nevezetessége a Városnak. *Est hoc monimentum Marcei Vergilei Eurysacis pistoris, redemptoris, apparet(oris)*[2] hirdeti az emlékmű eredetileg mind a négy oldalán, jelenleg három fennmaradt oldalán látható, feltűnő felirat. Eszerint a 2. triumviratus

[1] *E. Nash:* Pictorial Dictionary of Ancient Rome. II. New York[2] 1968. 329 kk. a korábbi irodalom csaknem teljes jegyzékével. Ehhez még *H. Blümner:* Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. I[2] Leipzig 1912. 40 kk. *P. Ducati:* L'arte in Roma. Firenze 1938. 90, 96. *J. Charbonneaux:* L'art au siècle d'Auguste. Paris 1948. 34. *M. Rostovtzeff:* The Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford. 1957. 32. *E. Panofsky:* Tomb Sculpture. New York 1964. Fig. 95. *G. Lugli:* Itinerario di Roma antica. Milano 1970. 520. *J. M. C. Toynbee:* Death and Burial in the Roman World. London 1971. 128. *E. Paul:* Antikes Rom. Leipzig 1972. 261 k. *B. Andreae:* Römische Kunst. Freiburg 1973. 502. A kézirat lerárása után kaptam kézhez a síremléket első ízben kimerítően publikáló munkát: *P. Ciancio Rossetto:* Il sepolcro del fornaio Marco Virgilio Eurisace a Porta Maggiore. Roma 1973. E. könyv a siremlék formájának értelmezéséhez nem tesz hozzá újat, ezért a jelen írás tartalmát és következtetéseit nem érinti.

[2] CIL VI 1958 = Dessau ILS 7460 a-c = Degrassi: ILLRP II, 805—805a. A tulajdonos személyéről *H. Gundel:* PWRE VIII A 1 (1955) 1019 k.

idejében, vagy Octavianus egyeduralmának elején emelt építmény[3] a valószínűleg libertinus és görög származású, de mindenesetre dúsgazdaggá vált és talán a lovagi rendbe emelkedett Eurysaces és familiája számára készült. A férfiú, aki megengedhette magának azt a luxust, hogy a városhoz ilyen közeli és feltűnő helyen vásároljon helyet a nagyméretű, s az opus concretumot teljes egészében travertinnel borított síremléke számára, ezek szerint nemcsak egyszerű pékmester volt, hanem olyan kenyérgyáros, aki állami megrendelésre szállított pékárút, sőt *apparitor* is volt, minden valószínűség szerint azon aedilisek mellett, akiknek hatáskörébe tartozott a közellátás és főleg a jó kenyér felügyelete. Meglehet, hogy Eurysaces az ünnepi kenyérosztások, avagy állandóbb jelleggel talán a városi cohorsok ellátásának érdekében végezte jól jövedelmező tevékenységét, amelyet a síremlék ugyancsak travertin-lapokra faragott domborművei teljes részletességgel ábrázolnak. E domborműveken[4] kétszer is megjelenik három togás alak, hogy Eurysaces árujának minőségét ellenőrizze, illetve az árut átvegye. A nagyiparos tehát igen nagy súlyt fektetett arra, hogy működésének állami vonatkozásait kidomborítsa, amivel bizonyos fokig igazolhatta emlékművének egyébként túlságosan is pretenciózus voltát. E közismert dolgokra csak azért tartottuk szükségesnek felhívni a figyelmet, hogy a problémát, amelyet az alábbiakban meg szeretnénk oldani, egész jelentőségében vethessük fel.

Eurysaces «monimentuma» ugyanis nemcsak a turisták, hanem a szakemberek csodálkozásának is a tárgya abból az okból, hogy alakja minden ismert római és ókori síremlékétől elüt, olyannyira, hogy formájának értelmét és jelentését egyáltalán nem sikerült,[5] vagy pedig csak erőltetett és ki nem elégítő módon lehetett magyarázni. Az a leginkább bevett és főleg *A. Mau* óta újra és újra ismételgetett magyarázat,[6] amely szerint az emlékmű feliratos fríze alatt elhelyezkedő vertikális hengeres tagok, amelyek az építményt sima gerendákkal megszakítva, a négy sarkon pedig a normál-architekturából kölcsönzött és fent kapitellekkel ellátott pillérektől közrefogva tartani látszanak, továbbá a feliratos és a domborműves frízek között elhelyezkedő sima mezőket tagoló, kiemelkedő szegéllyel hangsúlyozott kerek nyílások egyaránt gabona-mérő edények (modiusok) utánzatai lennének, melyeket ezek szerint a kenyérgyáros vertikális és horizontális helyzetben, óriásira nagyítva és stilizáltan mesterségének szimbólumaként tett volna emlékművének fő alkotó- és díszítő elemévé, nyílvánvalóan képtelenség. Bármennyire is egyedülálló síremlék-formáról van szó, s akármilyen nagyra becsüljük is Eurysaces leleményét és hivatkozó különcségét, mégsem képzelhetjük azt, hogy a jeles polgár nemcsak korának társadalmi és architekturális konvencióival, hanem az egész római művészet, sőt bizonyos értelemben az egész ókori művészet képi és architekturális nyelvezetével szakított volna, s valósággal rejtvényszerűen talányos és irreális szimbolikát szerkesztett volna az építő- és faragó mesterekkel. A közkeletű értelmezés inkább a szecesszió korának vagy a legmodernebb formabontás művészetének szelleméhez illik, mint a római művészet racionalizmusához. Egyszerűbb és megnyugtatóbb megoldást kell tehát találnunk, annál is inkább, mert ez nem is különösen nehéz feladat.

A római pékségek meglehetősen jól ismert üzemi gyakorlatából és magának az Eurysaces-emlékműnek képszalagjáról tudjuk, hogy a korabeli pékmesterség egyik legfontosabb, sőt kezdetben még a sütésnél is fontosabb teendője a gabona megőrlése volt. Magától értetődő, hogy minden péküzemnek ilyenformán kisebb vagy nagyobb gabonakészlettel kellett rendelkeznie, hiszen az árutermelésnek ezen a fokán már sem az nem képzelhető el, hogy a vevők maguk hordták volna a gabonát a pékhez, sem pedig az, hogy a pékség minden nap újra és újra gondoskodott volna a szükséges gabonáról.[7] Ha mármost

[3] A datálás szilárd kiinduló pontját a nyersanyagok és az építéstechnika vizsgálata alapján *M. E. Blake:* Ancient Roman Construction in Italy. Washington 1947. 181 k. (augustusi) és *G. Lugli:* Tecnica edilizia Romana. Roma 1957. 326, 430 (i. e. 40—30) határozták meg, *Lugli* később (Itinerario) az i. e. 1. sz. közepe felé datálta, a feliratot *Degrassi* a köztársaság végére tette.

[4] A részletes technikai elemzés bővebben *H. Blümner*-nél, rövidebben *M. Rostovtzeff*-nél található.

[5] Tiszteletreméltó *Rostovtzeff* ignoramus-a: «The monument has a peculiar form, not easy to explain».

[6] Ez végig vonul az 1. jegyzetben idézett csaknem valamennyi munkán. Lásd különösen *A. Mau:* RM 1 (1886) 47 k. *H. Blümner:* i. h. még differenciál a vertikális hengerek («Mehltonnen») és a horizontális nyílások («Kornmaße») között, a legtöbb szerző mindkettő esetében gabonamérőkről beszél. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezeket a meghatározásokat csaknem mindenki feltételesen és kérdéses módon említette.

[7] A gabonafeldolgozás és a pék-, valamint a molnáripar legrészletesebb leírása *H. Blümner:* Technologie I(1912) 1 kk.

olyan csaknem nagyüzemi vállalkozásról volt szó, mint amilyennek Eurysaces műhelyét a síremlék, a felirat és az ábrázolások alapján el kell képzelnünk, akkor mindenképpen fel kell tételeznünk, hogy e vállalkozásnak rendelkeznie kellett egy nem is kicsi gabonatárolóval. Ez a gabonatároló természetesen nem lehetett akkora, mint a nagy városi vagy katonai létesítmények (horrea),[8] sokkal inkább olyan méretre kell gondolnunk, mint amilyen mondjuk egy kisebb vagy közepes magánbirtok termését befogadhatta. Megoldási javaslatunk abban áll, hogy az Eurysaces-emlékmű egy ilyen gabonatároló monumentalizált, kőbe faragott utánzata. Írásos forrásaink meglehetősen pontos képet adnak az ilyen tárolóépítmények egyik fajtájáról, amely teljes mértékben egyeztethető a tárgyalt modellel. A legvilágosabb leírást Varro adja, R.r. I, 57,1 "Triticum condi oportet in granaria sublimia, quae perflentur vento ab exortu ac septemtrionum regione, ad quae nulla aura umida ex propinquis adspiret... (3) Supra terram granaria in agro quidam sublimia faciunt, ut in Hispania citeriore et in Apulia quidam, *quae non solum a lateribus per fenestras, sed etiam subtus a solo ventus refrigerare possit*." (Az aláhúzás e sorok szerzőjától származik.)[9] Minthogy legújabban kimutatták,[10] hogy a fából szerkesztett, oszlopos gerendás vázzal a föld felé emelt és kellően szellős gabonatárolók már a rómaiak előtt széltében használatosak voltak, viszont ugyanennek a módszernek tégla- és kőszerkezetes megoldása csak a császárkor dereka felé jött divatba, egészen nyilvánvaló, hogy Eurysaces gabonatárolója egy cölöp-lábakon álló, felső részén kerek szellőzőnyílásokkal ellátott faépítmény volt, s a kenyérgyáros egyéni újítása mindössze abban állt, hogy egy ilyen mindenki által jólismert magtárolót utánoztatott síremlékének építésekor. Nem adott fel tehát találós kérdést és nem alkalmazott ravasz szimbolikát. A síremlék mellett elhaladó rómaiak már a felirat és a domborművek szemrevétele előtt azonnal felismerték, hogy olyan ember emlékművét látják, akinek mestersége és vagyona a gabona feldolgozásával függött össze.

Ez a meghatározás, amely véleményünk szerint több mint feltevés, és amelyet csak egy még reálisabb és egyértelműbb definícióval lehet megcáfolni, gyökeresen más megvilágításba helyezi az emlékmű művészettörténeti értékelését. Nincs szükség többé arra, hogy az építményt «exotikusnak» (J. M. C. Toynbee), «seltsame Gebilde»-nek (H. Kähler), «ein Kuriosum vulgär-naturalistischer Baugestaltung»-nak (E. Paul), «strana stilizzazione dai macchinari che servivano per macinare il grano»-nak (G. Lugli) nevezzük. Ellenkezőleg, az építmény által bemutatott magtár felismerése után módunkban áll az emlékmű eredeti és nem közönséges ízlésre valló architekturális értékét kellően méltatni. Az a gondolat, hogy a síremlék egésze egy magtárat utánozzon, s ezen a kőben újrafogalmazott, de eredetiben fából való és nyilván sokkal rusztikusabb külsejű gazdasági építményen, amelyet Eurysaces talán éppen Apuliából, korábbi hazájából hozhatott Rómába, domborművekkel mutassa be mesterségének és vállalkozásának minden műveletét, bizonyára magától a megrendelőtől származott.[11] A gondolat tipikusnak tekinthető a római társa-

[8] *G. Rickman:* Roman Granaries and Store Buildings. Cambridge 1971.
[9] Lásd még *Columella* I, 6, 16 és *Plin.*, N. h. XVIII, 301 k.
[10] *G. Rickman:* i. m. 293 kk.
[11] Teljes mértékben Eurysacesnak ebbe a koncepciójába illik az a felirat, amelyet az emlékmű közelében találtak és joggal kapcsoltak ahhoz, mint a kenyérgyáros feleségének epitáfiumát, A. Degrassi: ILLRP 805a ¡*Fuit Atistia uxor mihei, femina optuma veixsit, quoius corporis reliquiae quod* (sic) *superant sunt in hoc panario.* Bizonyos nehézséget okozhat e felirat utolsó szavának értelmezése. Annyi kétségtelen, hogy ha a felirat valóban az Eurysaces-emlékhez tartozott, amit az előkerülés helyén kívül mindenekelőtt éppen ez a szó tesz valószínűvé, akkor megerősíti azt a legáltalánosabb értelmezést, hogy a síremléket az építtető a saját mesterségének képéül szánta. A kérdés csupán az, hogy a *panarium* alatt mit kell közelebbről értenünk. A magunk részéről a leglogikusabbnak azt tartanánk, ha a *panarium* itt azt a (kosár formájú?) urnát jelölné, amelyben Atistia hamvai ténylegesen nyugodtak. Nincs kizárva azonban az sem, hogy a szó átvitt értelemben az egész síremléket jelölte volna. Pontosabbnak találnánk ebben a vonatkozásban a *granarium* szó használatát, mert a *panarium* később és a legtömegesebben elsősorban a kenyereskosarat, illetve a kenyértartót jelentette, vö. *A. Hug:* PWRE XVIII 3 (1949) 456. Nincs okunk azonban kizárni azt a lehetőséget, hogy a kérdéses korszakban a szóhasználat nem volt annyira kötött, hogy ne jelenthette volna a gabona (esetleg liszt-) tároló épületet is. Annyi azonban egészen bizonyos, hogy a *panarium* a legkevésbé illene azokra a feltételezett gabona-mércékre, amelyekkel korábban a síremléket alkotó elemeket azonosították.

dalomnak arra a rétegére, amelyhez Eurysaces tartozott, s amely a későköztársaság idején és a korai császárkorban szégyenkezés nélkül, sőt büszkén hirdette vagyoni és társadalmi rangjának indusztriális eredetét, amely a római *labor*-forgalom ősi értékmércéje szerint sem volt éppen megvetendő, de mégsem számított annyira dicsekvésre méltónak a köztársasági senatusi nobilitas uralmának a fénykorában, mint amennyire a sznobizmussal szakító öntudat tárgya lehetett a 2. triumvirátus és a principatus idejében. Az emlékműnek tehát nem csekély ideológiai és társadalomtörténeti forrásértéke van. Ugyancsak jelentős művészettörténeti szempontból. El kell ismernünk ugyanis, hogy az építész, aki Eurysaces ötletét kivitelezte, egyáltalán nem vulgáris vagy otromba, hanem éppen választékos ízléssel találta meg a módját annak, hogy a rusztikus magtároló képét teljes realitásában fenntartva, azt monumentális kőépítménnyé nemesítse. Nem ismerjük ugyan az emlékmű legfelső koronázó részét, de el kell ismernünk, hogy a pódiumra állított alsó emelet hengeres cölöpöket sima gerendákkal váltogató vertikális tartóelemekből szerkesztett talapzata, a második emelet sima falfelületét ízléses elosztásban tagoló és kellően artikulált kerek falnyílásai, mindkettőnek a sarkokon oszlopfős pillérek látszatát keltő pilaszterek közé fogása, az elválasztó feliratos friz és a koronázó reliefes párkány rendkívül kiegyensúlyozott, jó arányérzékkel komponált és imponáló építészeti alkotássá egyesül. Ez a mű annál nagyobb elismerést érdemel, mert nem készen átvett minták utánzásából áll, hanem egy eredeti ötlet igen találékony és sikeres kivitelezéséből született. Mint ilyen, a római művészet, közelebbről a római építészet újításainak, önálló kezdeményezéseinek sorába tartozik, s nem véletlenül keletkezett abban a korban, amikor Rómában véglegesen kijegecesedett az imperium Romanum új társadalmi és állami struktúráját kifejező önálló római formanyelv.

SZIRMAI KRISZTINA

EGY ÓBUDAI MÁRVÁNY SZOBORTÖREDÉK A NEMZETI MÚZEUMBAN

(ADATOK AZ AQUINCUMI MÁRVÁNYFARAGÓ MŰHELYEK KÉRDÉSÉHEZ)

I

A Magyar Nemzeti Múzeum anyagából egy márvány szobortöredéket szeretnénk ismertetni, mely „Knutzen Frigyes gyárigazgató ajándéka Óbudáról." L. sz : 109. 1879. 1. Teljes magassága : 10 cm (ebből a fej magassága : 5,5 cm), szélessége : 5,5 cm.

A fejforma ovális, a telt arcot és az alacsony homlokot középen elválasztott hajviselet keretezi, melyen corymbus helyezkedik el. (1. kép.) A corymbust — szorosan az archoz simulva, szalagra erősített faragott szőlőfürtök képezik és mindkét fület befedik. A szalag iránya elől a haj felett világosan követhető ; hátul a tarkón szalagcsokorra kötötték (2. kép) és a szalag egy-egy ága két oldalt a nyak mellett a vállra húzódhatott. A kettéválasztott frizura hajszálai hátsó nézetben elnagyoltak. A homlok alatt a szemet mandulaformájú irisszel jelölték, a pupilla átfúrásának mellőzésével. A kissé nagyra faragott orr hegye sérült, a száj kicsi, duzzadt, az áll gömbölyű, telt.

A jellegzetes fejdísz arra utal, hogy egy Libera szobortöredékkel állunk szemben és emlékünk egy kisebb bacchikus jellegű szoborcsoportozat töredékét képviselheti.

A baloldalon, a szőlőfürt mögött egy 5 mm mélyre fúrt csaplyuk talán a falra erősítő szög helyét vagy egy másik figura rögzítését dokumentálja.

Ismert tény, hogy Dáciában a Liber-Libera kultusznak helyi és domináló jellege volt.[1] Ha megnézzük a dáciai Liber-Libera kultusz márványszobor emlékanyagát,[2] megállapíthatjuk, hogy a potaissai lelőhelyű Libera portrék[3] és a bacchikus típust képviselő tomii női fej[4] — apróbb eltérések ellenére — azonosak a most ismertetett Libera fej arckiképzésében, a corymbus szőlőfürtjeinek, a taeniának gondos kidolgozásában és valószínűleg abban is, hogy egy bacchikus szoborcsoportozat töredéke.

Mindezek alapján az óbudai magángyűjteményből származó márványfejecske stílusban dáciai importot képviselhet.

[1] *Bodor A.:* SUBB 4 (1960) 25—58.
[2] Ua.: i. m. 52—54.
[3] *C. Pop—Z. Milea:* AMN 2 (1965) 204—205. fig. 7—8.
[4] *G. Bordenache:* Sculture greche e romane. Bucurest 1969. 59—60.. 47. t. 106. kép

1—2; kép: Az óbudai Libera szobortöredék a Nemzeti Múzeumban.

Felmerül a kérdés, hogy ezt a bukovai[5] márványból készült feltehetően dáciai kőfaragó munkát milyen célból és úton szállíthatták ide? Az emlék — kereskedelmi tárgyként vagy már személyi tulajdonként is Óbudára kerülhetett az egyik szárazföldi vagy vízi úton keresztül.[6] Ebben az esetben a dáciai eredetű Libera fej, a stíluson kívül még a Dácia-Pannonia közötti szellemi tartalmú "áramlás" tárgyi bizonyítékát is képezi, mely azonban a Silvanus kultusz terjedésével szemben fordított irányú.[7] Ez a szobortöredék, mint dáciai eredetű komponens, vallástörténetileg az aquincumi Liber-Libera kultusz sokrétűségét[8] is dokumentálja.

Az óbudai magángyűjteményből származó Libera fejet a hellénisztikus stílusjegyei miatt (ovális, telt arc, kicsi duzzadt ajkak, a szemnél az irisz alkalmazása) a II. század alkotásának tarthatjuk. E finom szobrászmunka az aquincumi, de még a pannoniai import szobrászati alkotások között is értékes helyet foglal el.

Megjegyezzük, hogy amennyiben ezt a szoborcsoportozat töredéket — óbudai lelőhelyűnek tekinthetjük, akkor a helyi aquincumi, sőt a pannoniai emlékanyagban is e téma márványszobor-csoportozat formájában egyedülálló.

II

A Libera márványfej publikálásával arra gondoltunk, hogy átvizsgáljuk a szobrászati márvány-műhely problematikát is Aquincumban, melynek alapján — esetleg — újabb adatokat nyerhetünk a helyi kőfaragóművességről.

[5] Itt mondunk köszönetet az anyagvizsgálatért *Szabó Attila* geológusnak. (ELTE TTK, Kőzettani Tanszék).

[6] *Balla L.—Tóth I.:* Debr. Múz. Évk. 1967 (1968) 123—125.

[7] Ua.: i. m. 125—126.

[8] *Nagy T.:* Bud. Tört. I. (Bp. 1973) 175.

A vizsgálatunk tárgyai az alábbi márványemlékek:

1. sz. Libera fej. L. sz: 109. 1879. 1.
2. sz. Diana tábla[9] L. sz: 64. 11. 167.
3. sz. Fekvő Nympha[10] L. sz: 64. 11. 170.
4. sz. U.n. Virunumi fiú[11] L. sz: 64. 11. 157
5. sz. Satyr torzó[12] L. sz: 64. 11. 176.
6. sz. Feliratnélküli sírkő[13] L. sz: 66. 11. 51.
7. sz. Női portré[14] L. sz: 64. 11. 87.
8. sz. Császárfej[15] L. sz: 64. 11. 136.
9. sz. Amazon-Diana torzó[16] L. sz: 64. 11. 149.
10. sz. Női fej.[17] L. sz: 64. 11. 85.
11. sz. Hygieia[18] L. sz: 116. 1887. 2.
12. sz. Minerva mellkép[19] L. sz: 64. 11. 177.
13. sz. Venus-Amor-Psyche[20] L. sz: 50479
14. sz. Aesculapius szobor[21] — elégett

Tudomásunk van arról, hogy birodalmi viszonylatban is az egyes kőfaragóműhelyek rendelkeztek külföldi márvány nyersanyaggal,[22] melyekből — természetesen drágábban — helyben faragták ki a megrendelt munkát. Adataink vannak arra vonatkozólag is, hogy az aquincumi kőfaragómesterek között — az életszínvonal emelkedésének egyik ékesszóló bizonyítékaként — itáliai vándormesterek és virunumi szobrászok is voltak.[23] E kísérleti jellegű összefoglalásunkban az első csoportba helyezzük ezeket a külföldi mesterek által készített emlékeket. Felvetődhet a kérdés, miért jöttek ezek a külföldi mesterek Aquincumba? Szerintünk az occupatio áramlata, a gyorsabb és nagyobb pénzszerzési lehetőség vonzotta ide őket.

Egy felsőitáliai mester kezenyomát őrzi az Aquincumban készült feliratnélküli sírkő (6. sz.). Itt kell megjegyeznünk, hogy ezt Kuzsinszky későrómainak datálta, Nagy Lajos I. századinak,[24] de Nagy Tibor I—II. századfordulóra keltezi.[25] Ide sorolhatjuk a Schütz vendéglőnél előkerült Amazon-Diana torzót (9. sz.). A márványemléken a baloldalon látható ládzsatöredék bizonyítja — amennyiben Diana szentélyben állott — hogy lovára ugró Amazon-Diana kultuszképpel állunk szemben, így az aquincumi töredék a Pheidias "virgonc lovára ugró" amazon típus távoli és halovány emléke.[26]

A császárportré (8. sz.) feltétlenül itáliai mester munkáját őrzi, de már a III. sz. középső évtizedeiből származik.[27] Ebben a későbbi periódusban a kőfaragóműhelyekben

[9] *Póczy K.:* BpR 19 (1959) 139—141.
[10] *Kuzsinszky B.:* BpR 5 (1897) 136—137.
[11] *Nagy T.:* BpR 22 (1971) 130—131.
[12] *Kuzsinszky B.:* BpR 1 (1889) 165. 49. kép.; *Nagy L.:* Bp. Tört. II. köt. Bp. 1942. 600.
[13] *Kuzsinszky B.:* MKÉ 2 (1908) 78. 1. kép.
[14] *Szirmai K.:* ArchÉrt 100 (1973) 226—300.
[15] *Nagy T.:* ld. 11.-t 153.
[16] *V. Kuzsinszky:* Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Bp. 1934. 95.; Ua.: BpR 12 (1937) 83.
[17] *Kuzsinszky B.:* BpR 3 (1891) 139. 10. kép.
[18] *Hekler A.:* ArchÉrt 28 (1908) 231—238.
[19] Ld. 17. j-t.
[20] *Szilágyi J.:* BpR 13 (1943) 357.
[21] *Nagy L.:* i. m. 600. és 110. j.; Itt jegyezzük meg, hogy a Flórián tér és Vörösvári út sarkáról származó Icarus emlék *(Kuzsinszky* B.: BpR 9 [1906] 51.) anyagvizsgálat alapján kemény mészkőből készült és nem márványból.
[22] *Téglás G.:* Arch. Közl. 14 (1886) 124.
[23] *Nagy T.:* i. m. 113., 130. (ld. 11. j.-t).
[24] *Nagy L.:* i. m. 659.
[25] *Nagy T.:* i. m. 113. (Ld. 11. j.-t).
[26] *Szirmai K.:* Az aquincumi szobrászat vallástörténeti értékelése. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. Bp. 1971. 50—51.
[27] Ld. 15. j.-t.

sem dominálnak már az itáliai vándormesterek.[28] Ezért ezt a portrét — a politikailag nehéz időkben[29] importálták Aquincumba propaganda céljából.

Az ún. Virunumi fiú (4. sz.) készítési helyét még az újabb kutatás[30] is csak feltételesen tartja a virunumi anyaműhely termékének, szerintünk már egy idetelepedett virunumi mester munkája.

Amennyiben az időrend szempontjából vizsgáljuk meg ezeket az alkotásokat, láthatjuk, hogy már az I—II. század fordulójáról (6. sz.), közepéről (4,9. sz.) és még a III. század közepéről (8. sz.) is idézhetünk emlékeket.

Mindezek alapján az első csoportba tartozó márványemlékekre vonatkozóan az itáliai császárfejtől (8. sz.) eltekintve arra következtethetünk, hogy Aquincumban egy évszázadon keresztül import márványblokkokkal rendelkező műhely vagy műhelyek foglalkoztathattak magasabb színvonalon dolgozó külföldi mestereket, rövidebb-hosszabb időre, akik itáliai előképeket használtak fel munkáik kidolgozásánál. Hogy Aquincumon belül egy központi márvánnyal dolgozó műhellyel állunk szemben, vagy több műhellyel — ezt szétválasztani — a jelenlegi emlékanyag alapján nem áll módunkban.

A második csoportba a pannoniai — közelebbről délpannoniai ill. aquincumi mesterek alkotásait tehetjük. Ezek a mesterek a külföldi szobrászok munkatársai, tanítványai, segédei lehettek. Ezek topográfiailag származhattak a provincia bármely részéből is, de természetesen itt elsősorban a délpannoniai elemekre gondolhatunk. A délpannoniai: a sirmiumi,[31] a poetovioi,[32] a mursai[33] műhelyek közelebbi meghatározására vonatkozólag még nem rendelkezünk elég adattal. Ezeknek az adatoknak megfelelő ismerete egyértelmű választ adna a délpannoniai műhelyek export kérdéseire is.[34] Addig is, a mi álláspontunk szerint a Diana tábla (2. sz.), a Nympha ábrázolás (3. sz.) és a női portré (7. sz.) délpannoniai mester vagy délpannoniai származású, közelebbről talán sirmiumi, vagy aquincumi kőfaragók itáliai hatást[35] tükröző munkáit dokumentálják. A Forrás-Nympha témának pannoniai párhuzamát a savariai oltár[36] képviseli. Mindkettő képtípusának itáliai hatása vitathatatlan. Az említett női portré (7. sz.) a III. század első harmadában az egyik Iulia Domna Augusta portré után készülhetett.[37]

Ezt a csoportot az aránytalanság, az elnagyolt munka, a lapos felületek alkalmazása jellemzi, melyek már a birodalmi III. századi kőfaragóművesség jellegzetességeit is bizonyítják.[38]

A harmadik csoportba tartoznak azok az általában kisebb importdarabok, melyek közvetlenül vagy közvetett úton kereskedelem révén kerülhettek Aquincumba. Ide tartozik a Minerva mellkép (12. sz.), a Hygieia fej (11. sz.), a női portré (10. sz.), a Satyr torzó (5. sz.) és a Venus csoportozat (13. sz.) végül a Libera fej (1. sz.) — amennyiben nem az újabb időkben, hanem már a római korban került Aquincum területére.

E csoportba tartozók nagyobb része hellénisztikus hatású stílusjegyeik alapján a II. századba sorolhatók. Az importdarabok tematikája is vallásos hátterű, a gazdagabb aquincumi polgárok larariumát díszíthették. Kitűnő tolmácsai a birodalmi márvány kisplasztikai alkotásoknak.

[28] *Nagy T.* szíves szóbeli közlése.

[29] *Mócsy A.*: Pannonia provincia története. Bp. 1972. 125—131.

[30] *Nagy T.*: i. m. 130. (Ld. 11. j.-t). A virunumi műhely termékének tekinti: *Erdélyi G.*: A római kőfaragás és szobrászat Magyarországon. Bp. 1974. 115—116.; virunumi elemekre: *Szilágyi J.*: ArchÉrt 92 (1965) 183.

[31] *Nagy T.*: ArchÉrt 85 (1958) 14. 86—87. j.; *Mócsy A.*: Pannonia PWRE Suppl. bd. IX. Stuttgart. 1962. 760—761.; *Cermanović*: Arch. Jug. 6 (1965) 89—104.

[32] *Mócsy A.*: 31. j.-ben i. m. 761.; újabb emlékéről: ld. *Szirmai K.*: Ant. Tan. 20 (1973) 191. skk.

[33] *Nagy T.*: 31. j.-ben említett mű 86—87. j. és *A. Mócsy*: ld. 31. j.-t.

[34] *Nagy T.*: 31. j.-ben említett mű 14. 83—84. j. és *A. Mócsy*: i. m. 761.

[35] A délpannóniai mesterek jelenlétére Brigetioban: *Barkóczi L.*: ArchÉrt III/V—VI. vol. 1944—1945. 182., Sirmiumi elemekre Aquincumban: *Mócsy A.*: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriegen. Bp. 1959. 68. 186/15.; *Barkóczi L.*: Acta Arch. Hung. 16 (1964) 276. 105/145., mursai elemek: *Szilágyi J.*: i. m. 186., *Barkóczi L.*: i. m. 317. 105/120.

[36] *L. Balla—T. P. Buocz—Z. Kádár—A. Mócsy—T. Szentléleky*: Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Bp. 1971. Bild. 26/a-c. Kat. Nr. 35.

[37] Ld. 14. j.-t.

[38] *Nagy T.* 32. j.-ben említett művében 13. 78. j.

A Libera fejjel kapcsolatban megkíséreltük az aquincumi márványemlékek műhely-problematikáját a megoldáshoz közelebb hozni. Az eddigi adataink alapján annyit már leszögezhetünk, hogy szerintünk az aquincumi kőfaragóműhely vagy műhelyek import márványtömbökkel is rendelkezhettek és az előkerült márvány szobrászati alkotások — a császárportré (8. sz.) kivételével — az Aquincumban dolgozó külföldi mestereknek és pannoniai tanítványainak kezemunkáját igazolják. (1—2. csoport). Az aquincumi lakosság szerteágazó külföldi kapcsolatait, vallási és művészeti igényét az import emlékek. (3. csoport.) dokumentálják.

Természetesen ezt a problémát véglegesen nem zárhatjuk le. Csak a pannoniai márványemlékek teljes értékű kőzettani vizsgálatai és stíluskritikai revíziója,[39] — az újabb leletek előkerülése főleg a délpannoniai területen — teszik lehetővé a további kutatásokat és finomításokat ebben a témában.[40]

BADINSZKY P.[1]—SZABÓ A.[2]

RÓMAI KORI SZOBORTÖREDÉKEK KŐZETTANI AZONOSÍTÁSA

A feladat körvonalazása és a metodika ismertetése

A műemlékek ásvány és kőzetanyagának meghatározása, továbbá azok származási helyének felderítése túlnő a régészet keretein és földtani módszerek alkalmazását is igényli. A téma fontosságára utal, hogy a nemzetközi archeológiai ill. geológiai szakirodalom számos, ilyen szempontból hasznosítható publikációt (1, 2, 6) tett közzé. E speciális kutatóprogram keretében a Budapesti Történeti Múzeum részéről rendelkezésünkre bocsájtott kőzetanyag értékelése képezte a vizsgálat tárgyát.

Régészeti feltárásokból előkerült szobortöredékek anyagát vizsgáltuk, melyek évszázadokon át ki voltak téve a befogadó talajréteg, valamint a leszivárgó csapadékvíz fizikai és kémiai hatásának. A leletek kultúrtörténeti értékéből következik, hogy csak rendkívül korlátozott (esetenként néhány gramm) mintamennyiség vételezésére volt lehetőség. Így a feladatot a minták kőzetanyagának és azok származási helyének *közelítő* meghatározása képezhette, melyhez segítséget nyújtott az ÉVM Földtani Szolgálatnál és a díszítőkőiparban hosszabb idő óta rendszerezett ismeretanyag.

A vizsgálati módszereket alapjaiban az anyagmennyiség determinálja, ezért a lehető legegyszerűbb metodika alkalmazására kellett törekednünk. A kőzetanyag ásványi összetételét makroszkópos szemrevételezéssel, majd binokuláris mikroszkóppal határoztuk meg, így annak jellegén túlmenően *szemcsenagyságnyi és kőzetszöveti* ismeretanyag birtokába jutottunk. Az előzetes vizsgálatok alapján valamennyi minta márvány anyagúnak volt valószínűsíthető, ezért következő lépésként 10%-os sósavval történő megcseppentést alkalmaztunk. Mikroszkóppal megfigyelve jellegzetesen intenzív pezsgés volt észlelhető, ami a kőzetek kalciumkarbonát anyagát egyértelműen igazolta. A buborékképződés intenzitását a kerekített átlagban 99% tartalmú carrarai márvánnyal hasonlítottuk össze. A legnehezebb feladatot az előzőek alapján már típusonként szelektálható mintaanyag eredeti származási helyét képező bányafeltárások azonosítása jelentette

— egyrészt azért, mert tudomásunk szerint összehasonlításul szolgáló európai márványgyűjteménnyel hazánk egyetlen intézménye sem rendelkezik,

— az azonosításhoz minimálisan három orientációjú (rétegzettséggel párhuzamos ill. arra merőleges) csiszolat vizsgálata kívánatos, ami ezúttal szintén nem volt lehetséges,

— jelenleg még a márványok bányánkénti változatairól sem áll részletes információ rendelkezésünkre.

[39] *Sz. Burger A.:* ArchÉrt 100 (1973) 48.

[40] Itt köszönjük meg a MNM és a BTM vezetőségének és munkatársainak az 1972. évi kőzettani vizsgálatokkal is kapcsolatos munkánkban nyújtott segítséget. A kőzettani vizsgálatokra *dr. Kubovics Imre* tszkv. egy. docens (ELTE TTK Kőzettan-Geokémiai Tanszék) tanácsára *Szabó Attila* és *Badinszky Péter* geológusokat kértük fel, akik a következő cikkben számolnak be munkájuk módszereiről és eredményeiről.

[1] Földmérő és Talajvizsgáló Vállalat.

[2] Kőfaragó és Épületszobrászipari Vállalat.

Az összehasonlító vizsgálatot túlnyomórészt a Kőfaragó és Épületszobrászipari Vállalatnál végeztük, ahol évente többezer négyzetméter carrarai és ruszkicai, továbbá szovjet, jugoszláv és bulgár márvány kerül feldolgozásra a legkülönbözőbb orientációkban. A jelenleg használatos díszítőkövek azonban nyilvánvalóan a közelmúlt bányatermékei, ezért a vizsgált előfordulások régebben fejlett kőzeteivel történő összehasonlítás céljából számos, egyéb helyen fellelhető márvány anyagot is szemrevételeztünk a Szépművészeti Múzeumban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Budapesti Műszaki Egyetemen.

Végül megemlítjük, hogy a szakirodalmi és egyéb kutatási dokumentációk (4, 5, 7, 8) áttanulmányozása alapján a különböző lelőhelyű márványokra vonatkozó számos paraméter (térfogatsúly, fajsúly, vízfelvétel, nyomószilárdság, fagyállóság, kémiai összetétel stb.) oly mértékű átfedést mutat, mely a specifikus következtetések lehetőségét rendszerint kizárja, így ezen vizsgálatok végrehajtása jelen esetben nem is lett volna célravezető.

A vizsgálatok értékelése

Az igen szerény mintamennyiség függvényében kialakított kőzetmeghatározási és lelőhelyazonosítási metodika teljes feladatmegoldást nem tehetett lehetővé, a minták egyszerű determinálhatósága azonban — a szakirodalommal egybevetve — rendszerint egyértelműnek tekinthető eredményeket szolgáltatott.

Elsőként kiemelhetjük, hogy a makroszkópos-mikroszkópos vizsgálat és a sósavas kezelés alapján a márványminták kétséget kizáró módon meghatározhatónak és csoportosíthatónak bizonyultak.

A konkrét lelőhelyazonosítási feladatkomplexum keretében végzett összehasonlító vizsgálatok fontosabb alapadatait, továbbá az azonosítás eredményeit a mellékelt táblázaton mutatjuk be. Új és igen jelentős felismerésnek minősíthető a ruszkicai és a bukovai, tehát tágabb értelemben a Pojána-Ruszkai hegységből származó márványok azonosítása, melyek Aquincumba kerüléséről — tudomásunk szerint — az eddigi régészeti szakirodalom nem tesz említést. A Pojána-Ruszkai hegység körzetében található, számos működő és felhagyott bányaüzem sorában a bukovai bánya rómaiak által történt művelését egyébként a földtani szakirodalom (8) is egyértelműen igazolja. A nagyszámú bányára és feltárásra való tekintettel — mint azt a táblázat szemlélteti — a közelebbi lelőhelyazonosítás már rendkívül problematikusnak bizonyult, ami a korábbiakban vázolt vizsgálati feltételeknek tudható be. Az innen származó néhány mállottabb mintán kívül az egyik márványtípus makroszkópos összehasonlítás alapján esetleg gyergyóvaslábi eredetű lehet.

A Pojána-Ruszka-i területről származó anyagok behatárolása után maradt néhány minta közül precizitási sorrendben a carrarai és pentelikoni-pároszi körzetből eredő márványok jelenlétét valószínűsítjük. Közülük a hazánkban jelenleg is tömegesen feldolgozott carrarai márvány meghatározása csaknem egyértelműnek tekinthető, míg a további anyagok csak szerényebb összehasonlítási lehetőségek alapján kerülhettek vizsgálatra. A Venus 50.479 jelű mintánál a lelőhelyazonosítás nem volt keresztülvihető, így esetleges egyéb (?DK Alpi) származás is feltételezhető.

IRODALOM

1. *D. Beeger* (1974): Mineralien und Gesteine in den Altären der Stadtkirchen zu Bad Schandau und Penig. — Abh. Staatl. Mus. Mineral. Geol. Band. 21.
2. *O. Hermann* (1914): Gesteine für Architektur und Skulptur. Berlin. (Borntraeger)
3. *R. Lepsius* (1890): Griechische Marmorstudien. Verlag d. Königl. Akad. d. Wissenschaften, Berlin.
4. *Papp F.* (1933): A magyarországi márványokról. Bányászati és Kohászati Lapok.
5. *Papp F.* (1938): Szent István korabeli építőkövek a Dunántúlról. Technika.
6. *W. Simon* (1966): Geológie und Gotik. Der Heidelberger Portländer, Heft 3., Heidelberg.
7. *Szabó A.* (1972): Jelentés a Budapesti Történeti Múzeum római kori szobrainak anyaglelőhely meghatározásáról. Kézirat.
8. *Vendl A.* (1951): Geológia. Tankönyvkiadó.

RÓMAI KORI MÁRVÁNY SZOBORTÖREDÉKEK LELŐHELY AZONOSÍTÁSÁNAK ÖSSZESÍTŐ TÁBLÁZATA

MINTÁK MEGNEVEZÉSE	KŐZETSZÍN ÉS ÁRNYALATAI	JELLEMZŐ JÁRULÉKOS ÁSVÁNYOK	KALCIT-KRISTÁLYOK ÁTLAGOS MÉRETE (MM)	KALCIT IKER-LEMEZESSÉG MÉRTÉKE	LEHETSÉGES TERÜLET	SZÁRMAZÁSI HELY ELŐFORDULÁS
A. ANTIK MÁRVÁNY	Fehér, kissé sárgás, helyenként szürkésen sávozott	Biotit, klorit	1,2	Ritka	Görögország	Athén körzete
B. MODERN MÁRVÁNY	Fehér, kissé sárgás, kékes és fekete erekkel	Kvarc, földpát, biotit, klorit	1,15	Ritka	Olaszország	Carrara körzete
C. RUSZCIKAI MÁRVÁNY	Fehér, szürkésen erezett, helyenként rózsaszínes	Muszkovit, klorit, kvarc, hematit	0,9	Gyakori	Pojána—Ruszkai hegység (Románia)	Ruszkica
D. BUKOVAI MÁRVÁNY	Szürkésfehér-sárgásfehér	Muszkovit, klorit, kvarc	0,8	Közepes	Pojána—Ruszkai hegység	Bukova
1. Libera fej 109/1879/1	Világos fehéresszürke	—	0,7	Közepes	Poj.—Ruszk. hg.	BUKOVA
2. Diana tábla 64/11/167	Szürkésfehér-sárgásfehér	—	0,6	Gyakori	Poj.—Ruszk. hg.	BUKOVA
3. Nympha 64/11/170	Világos fehéresszürke	—	0,4	Közepes	Poj.—Ruszk. hg.	BUKOVA
4. Virunumi fiú 64/11/157	Világos sárgásfehér	—	0,6	Közepes	Poj.—Ruszk. hg.	BUKOVA
6. Felirat nélküli kő 66/11/51	Fehér	—	0,8	Gyakori	Poj.—Ruszk. hg.	RUSZKICA
7. Női portré 64/11/87	Világos szürkésfehér	—	0,6	Közepes	Poj.—Ruszk. hg.	BUKOVA
8. Gallienus 64/11/136	Világos szürkésfehér	—	0,9	Gyakori	Poj. — Ruszk. hg.	RUSZKICA
9. Diana torzó 64/11/149	Fehér	—	1,0	Gyakori	Poj.—Ruszk. hg.	RUSZKICA
10. Férfi fej 64/11/85	Fehér	—	0,3	Gyakori	Poj.—Ruszk. hg.	?Gyergyóvasláb
11. Hygieia fej 116/1887/2	Fehér, kissé sárgás	—	1,1	Közepes	Görögország	? Pentelikon
12. Minerva 64/11/177	Fehér, kissé sárgás	—	0,2	Ritka	Olaszország	CARRARA
13. Venus 50/479	Fehér	—	0,1	Közepes	Ausztria(?)	Göfflau

Megjegyzés: Az 5. sz. szobortöredék technikai okokból nem került vizsgálatra.

KÁKOSY LÁSZLÓ

PANNONIA DEKÁNJA

Egy latin fordításban ránkmaradt asztrológiai iratban[1] melynek szerzőjeként Hermés Trismegistost jelölik meg, teljes dekán felsorolást találunk; a lista nemcsak a neveket adja meg és a dekánok külsejét írja le, hanem azt is feltünteti, hogy mely területek felett uralkodnak. Pannonia dekánjáról a következőket tudjuk meg: *Secundus decanus Capricorni habet faciem Martis. Nomen eius est Manethois, habens faciem tauri corpus hominis, indutus pellem scarabaei. Dominatur vero Pannoniae.*[2]

Manethois dekán leírása az egyiptomi isten-ikonográfia legelterjedtebb típusát követi, emberi testen állatfejről beszél az irat szerzője. A ruházatot nem könnyű elképzelni, valószínűleg skarabeusok egymáshoz fűzött szárnyfedő lemezeiből kialakított köpenyt vagy egyetlen óriási skarabeus hátlemezt kell értenünk a skarabeusbőrön. Bikafejű emberalakok nem ritkák az egyiptomi vallásos ábrázolásokon, Apis, Mnevis, Buchis és más bika természetű lények is megjelenhetnek ilyen formában. A skarabeus ruha számára a Halottak Könyvének egy késői része, a 165. fejezet szövege és illusztrációja szolgálhatott előképül. Egy különös Amon-formáról van ott szó, melynek törzsét skarabeus alkotja.[3] A skarabeus mint nap-bogár az istenség kozmikus-szoláris vonásait emeli ki, de bizonyos asztrális vonatkozásoknak is közre kellett játszaniuk, a HK 165. fejezet utolsó sora ugyanis azt igéri, hogy a halott akinek részére ezt a képet lerajzolták, ragyogni fog, mint a csillagok az égen.

A Manethois név is kétségtelenül egyiptomi, mint feltevést megkockáztathatjuk, hogy azonos eredetű a közismert Manethón névvel, melynek új — megalapozottnak látszó — etimológiája:[4] "Láttam Thothot" *(m;;nj Ḏḥwtj)*. Nemcsak Pannonia dekánjának leírásában domborodik ki ilyen erősen az egyiptomi jelleg, az egész szöveg egyértelműen azt árulja el, hogy egyiptomi asztrológusok alkotásával van dolgunk. Itt is sok az idegen elem, a helyzet azonban egészen más, mint az eklektikus hermetikus filozófiai értekezéseknél, ahol máig is vitatott, hogy kell-e nagyobb jeintőséget tulajdonítani az egyiptomi keretnek, elemeknek, egyiptomi istenek szerepeltetésének. Ez a szöveg a graeco-egyiptomi asztrológia terméke, azé a korszaké, amikor Egyiptom területén már létrejött a mezopotámiai, a görög és a helyi asztrológia nagy szintézise. A nemzetközivé vált asztrológiának egyik ága, egyik iskolája az erősen egyiptomi színezetű hermetikus asztrológia, ennek szellemét tükrözi a szóbanforgó szöveg, mely a Ptolemaios kor elején, valószínűleg az i.e. 3. században keletkezett. Eredeti nyelve nyilván a görög volt, de később a császárkorban, sőt a kora- bizánci időkben is átdolgozták.[5] Így kerülhetett bele Pannonia.

A dekán tan az egyiptomi és a görög kultúra találkozása idején már csaknem két évezredes múltra tekinthetett vissza. Az első dekánnevek az Óbirodalomban fordulnak elő, a dekán-szisztéma az Első Átmeneti Korban és a Középbirodalomban jött létre, ekkor még az éjszakai órák könnyebb megállapítását célozta. A dekánok magányos csillagok vagy — sokkal gyakrabban — csillag csoportok voltak, melyek tíz napon keresztül jelezték, nem éppen pontosan, a változó hosszúságú éjszakai órák kezdetét. Tíz nap múlva a csillagidő és a Nap-idő divergenciája miatt a dekán táblázatok egy "órás" eltolódást mutattak, az órák más jelző dekánt kaptak.[6] A dekánok közül eddig asztronómiailag csak a Sóthist (Sirius) és a Sahot (Orion) sikerült azonosítani, az azonban kétségtelen, hogy a dekánok zónája az ekliptika övétől délre húzódott.

A dekánok kezdettől fogva jelentős tényezői voltak a túlvilághitnek, s vallási szerepük csak fokozódott azután, miután az idő megállapításánál már nem volt szükség rájuk. Az Újbirodalom sir-mennyezetein egyre több istent társítottak a dekánokhoz. Ekkor már mind a 36 dekán isteni lény, s a bennük lakozó hatalmas erő istenek képében ölt testet a képeken.

A dekánokról alkotott elképzelések fejlődésében a következő fontos szakasz az i.e. 9. században kezdődött II. Osorkon korában. A dekánok ettől kezdve új alakban, új csoportosításban jelennek meg, oroszlánfejű lényeknek és kígyóknak ábrázolják őket, de tovább él a régebbi, újbirodalmi ikonográfia is, az istenek képében történő megjelenítés

[1] *W. Gundel:* Neue astrologische Texte des Hermes Trismegistos. ABAW 1936 Phil.-hist. Abt. Neue Folge H. 12.

[2] Uo. 22.

[3] Lepsius, Taf. LXXIX.

[4] *J. G. Griffiths:* Plutarch's de Iside et Osiride. Cardiff 1970. 80.

[5] *Gundel:* i. m. 353, 355.

[6] A régi egyiptomi dekánokra: *O. Neugebauer—R. A. Parker:* Egyptian Astronomical Texts I. London 1960. és III.

A Ptolemaios-kortól kezdve, amikor az egyiptomiak átvették a zodiacust, a dekánokat ennek egyes csillagképeihez osztották be, minden dekánnak 10 fokos zóna jutott. Pannonia dekánja a Bak 10—20 foka közti terület ura. A dekán rendszer és a zodiacus sematikus összekapcsolásának elkerülhetetlen következménye volt az, hogy a dekánok fokozatosan elvesztették csillag természetüket. Kezdetben nyilván úgy képzelték, hogy az egyes dekán csillagzatokat valamilyen titokzatos kapocs fűzi az ekliptika-zónához, majd egyre inkább arra kezdtek gondolni, hogy a dekánok valóban benne lakoznak az állatövben, ami az asztronómiai valósággal már nem volt összeegyeztethető. Így a dekánok elszakadva csillagaiktól tisztán isteni-démoni hatalmakká váltak. Ez a minőségi változás tükröződik a tárgyalt szövegben is: a dekánok a zodiacus hatalmai, úgy tűnik, vajmi kevés maradt régi asztrális lényükből.

A dekán asztrológia azonban mégsem vált teljesen teológiává, démonológiává, fantasztikus külsejű lények bizarr pantheonjává. A dekánok bolygó-arculatot *(prosópon, facies)* kaptak a következő sorrendben: Mars, Nap, Vénusz, Merkur, Hold, Szaturnusz, Jupiter. A dekánok és a bolygók viszonya a hermetizmus egyik alapvető kozmológiai kérdése. A hermetikus *filozófia* a dekánokat a mindenség legkülső köre, határa alatti zónába helyezi, ami annyit jelent a csillagszférákon kívül helyezkednek el. Erejük a bolygókéval egyenlő, de ők vezérlik a bolygók keringését, és ők tartják fenn a mindenség rendjét. Mozgásukat nem tartja fel semmi, a napsugarak nem halványítják el őket, mint a többi csillagot. Minden nagyobb esemény az ő hatásuk következménye.[7]

Ezek a kozmosz határán elképzelt dekánok a csillagvilágnál magasabbrendű hatalmak, absztrakt erők, melyek arra is képesek, hogy csillagokat hozzanak létre.[8] Első pillanatra ellentmondás látszik a hermetikus *filozófia* és *asztrológia* dekán felfogása között, a dekánok bolygó-faciese — úgy tűnik — háttérbe szorítja magát a dekánt.[9] Voltaképpen azonban arról van szó, hogy az univerzumot kormányzó dekánok számára a zodiacus 10-fokos szakaszai csak speciális, legsajátabb területek, melyeknek asztrológiai szempontból a bolygók adnak konkrétan kiértékelhető jelleget, arculatot. A mellettük álló dekán-lény pedig isteni-démoni erő.

A hermetikus asztrológiának aránylag kevés régészeti emléke van, leghíresebb az Aventinuson talált, a világ horoszkópját ábrázoló Tabula Bianchini.[10] Egy újabb franciaországi lelet[11] (Grand) azonban arra figyelmeztet, hogy ne becsüljük le ennek a szellemi irányzatnak jelentőségét a távoli provinciákban sem. Két elefántcsont diptikhon került elő, mindkettőn ugyanaz a kifejezetten egyiptomi hermetikus ábra látható. A Napot és a Holdat a zodiacus veszi körül, majd a következő körben számok olvashatók, ezek a bolygók befolyási zónái, határai a zodiacus 12 jegyében. A több ismert határ- beosztás közül itt az egyiptomi szisztémát találjuk. Jól illik ehhez a külső kör, ahol a dekánok egyiptomi stílusú ábrázolásai sorakoznak fel. Nevüket is megadják, s ebből megállapítható, hogy a készítő nem a tárgyalt latin hermetikus iratot, hanem az azzal közeli rokonságban álló, görög — szintén Hermés Trismegistosnak tulajdonított —, *Asklépioshoz* (Egyiptomban Imhotep egyik neve) *írt szent könyvet* vette alapul, amelynek dekán-listája sokban eltér a latin irattól.[12] A Bak második dekánjának neve például Epitek, disznó arca van, ruhája azonban ugyanaz, mint Manethoisé. Ebben a listában a dekánoknak nincsenek földrajzi vonatkozásai, nem tartományok, országok, hanem az emberi test egyes részei felett uralkodnak.

Kérdéses, hogy a hermetikus asztrológiával hozható-e kapcsolatba a császárkori csillaghit egyik érdekes pannoniai emléke, egy aquincumi agyagkorong hétágú csillag és kígyó ábrázolásával. A csillag felett olvasható görög betűkkel írt, hosszú életért esedező latin fohász (*ΔΥΡΗ ΝΟΣ*) alapján — ha ez az olvasat a helyes —, valószínű, hogy a csillag itt isteni lény vagy valamilyen isten szimbóluma.[13] A felirattól függetlenül kultikus ren-

[7] Corpus Hermeticum (ed. *A. D. Nock—A. J. Festugière)* III 34 skk.

[8] Uo. 36.

[9] Ez *Gundel* felfogása. I. m. 116.

[10] *W. Gundel:* Dekane und Dekansternbilder. (Studien der Bibliothek Warburg.) Glückstadt-Hamburg 1936. 184 skk és másutt, Taf. 16, *Fr. Boll:* Sphaera. Leipzig 1903. 299 skk.

[11] *R. Billoret:* Archeologia no. 71 (juin 1974) 27 skk.

[12] *C. E. Ruelle:* Revue de Philologie 32 (1908) 247 skk, *Gundel:* Dekane 374 skk.

[13] *Szilágyi J.:* Budapest Régiségei 15 (1950) 321 68. jegyzet, 29. kép *Szilágyi J.:* Aquincum. Budapest 1956. 87, XL. t. A csillag egyik ágánál a felület kissé sérült, lepattant. *Nagy Tibor* szerint, aki a darabot — nem meggyőzően — mécses készítésénél használt formának tartja, az olvasat Aurélios *(ΑΥΡΗ ΑΙΟΣ)*. Arch. Ért. 94 (1967) 68. *(Tóth István* figyelmeztetése).

deltetésre mutat a kígyó rajza is. A hét ág vonatkozhat a hét napjaira, a napok hét bolygóistenére, s akkor a csillag az isteneknek ezt a hetes csoportját ábrázolná, fel kell hívnunk a figyelmet azonban arra az újplatónikus teóriára is, mely szerint a csillagok hét sugarat lövellnek ki magukból, hármat felfelé, hármat lefelé, egyet diametrálisan.[14] *Ἑπτὰ γὰρ ἀκτῖνας ἕκαστος τῶν ἀστέρων ἀφίησι, τρεῖς μὲν εἰς τὸ ἄνω, τρεῖς δὲ εἰς τὸ κάτω, μίαν δὲ ἐπὶ διάμετρον . . .*

Nappal kapcsolatban álló isteneket is hétsugarúnak tekintettek.[15] A hét ágnak Mezopotámiából, az onnét merítő káldeus asztrológiából való levezetéséhez[16] nem áll elegendő támpont rendelkezésre. Igaz, hogy Mezopotámiában a csillagokat némelykor hét ággal ábrázolták, de ez nem volt szabályszerű, nem volt kötelező.[17] Egyiptomban a csillagok mindig ötágúak.

A *hermetikus* asztrológiának tehát egyelőre nincs biztos tárgyi emléke Pannoniából. Népszerűségre ezek a tanítások még az asztrológia hívei között sem számíthattak. A grandi diptikhonok alapján azonban feltehető, hogy Pannoniában is éltek, jártak hermetikus asztrológusok, s ha voltak ilyenek, ezek számára bizonyára ismert volt az a dekán, melyet Egyiptom asztrológusai Pannonia urának tekintettek.

OLAJOS TERÉZ

AZ ANTHOLOGIA GRAECA XVI 72 EPIGRAMMÁJÁNAK TÖRTÉNETI HÁTTERÉHEZ

1. A Planudes-féle gyűjtemény (Anthologia Planudea IV^b 4,5) őriz egy névtelen szerzőtől származó nyolc soros epigrammát ezzel a címmel: «Iustinianos császár szobrára» *(Εἰς εἰκόνα Ἰουστινιανοῦ βασιλέως).* A szöveg a görög antológia újabb kiadásaiban[1] nem mutat eltéréseket: a kézirati hagyomány emendálását a modern kutatók joggal tartják feleslegesnek.[2] Egyetlen pont képez valódi kivételt ez alól: a 8. sorban álló *Ἰουστινιανοῦ* tulajdonnevet javítja több edició *Ἰουστίνου*-ra (aminek elfogadása esetén természetesen a költemény címe is így módosulna: «Iustinos császár szobrára»). A szóban forgó korrekció hívei[3] egy verstani (prozódiai) és egy tartalmi megfontolásból indulnak ki. Szokatlan és erőltetett, vélik egyfelől, hogy a szó három iotája közül a két elsőt önálló (szótagképző) magánhangzónak tekintjük, ugyanakkor a harmadikat mássalhangzónak (jének) fogjuk fel, holott antevocális helyzete nem különbözik lényegében a szó első iotájáétól. Erre az emendálás elvetői, úgy tűnik, megalapozottan azt válszolják, hogy ha szokatlan is, de nem példátlan a görög epigramma történetében, hogy az iota-alfa magánhangzókapcsolatban az első tag konszonáns szerepét játssza verstanilag (példaként Anth. Gr. IX 524,9 sorra hivatkoznak, ahol *θιασώτην* csak háromtagú szóként illik a hexameterbe).[4]

Míg az emendació híveinek prozódiai érvelése így nem perdöntő, tárgyi, történelmi érvelésük első pillantásra cáfolhatatlannak tűnik. 557—558 tele után, amidőn az avarok megjelentek a kelet-római birodalom határain,[5] Iustinianos politikája a dunai-pontuszi

[14] [14] Porphyrios: Isag. p. 187. *A. Bouché-Leclercq:* L'astrologie grecque. Paris 1899. 80 3. jegyzet.

[15] Proklos: In Tim. I. 34. *A. J. Festugière:* Proclus. Commentaire sur le Timée. Paris 1966 I p. 66. Places: Oracles Chaldaïques fr. 194.

[16] A problémára ld. *Boll:* Hebdomas PWRE 2559, aki maga is szkeptikusan nyilatkozik erről a lehetőségről.

[17] Ld. pl. *B. L. Waerden:* Anfänge der Astronomie. Groningen é. n. [1965] Bild 11a-c.

[1] Epigrammatum Anthologia Palatina cum Planudeis et appendice nova . . . *F. Dübner.* Vol. II. Parisiis 1872. 540, 615; The Greek Anthology with English Translation by *W. R. Paton,* Vol. V. London 1918 (repr. 1960). 196—199; Anthologia Graeca, Buch XII—XVI . . . Griechisch-Deutsch ed. *H. Beckby,* München 1965. 338—39, 544.

[2] A 7. sorban mindenesetre az *ἄμμορε* formát elírásnak kell tekinteni *ἔμμορε* helyett. [Korrekturajegyzet: Kéziratom lezárása után a 7-8. sor olyan új értelmezésére jöttem rá, amely az emendációt feleslegessé teszi; ld. Oikumene 3 (1978) s.a.]

[3] Az emendáció gondolata először *Ph. Brunck*nál vetődött fel. Az újabb kiadók közül (vö. 1. jegyz.) *W. R. Paton* teszi magáévá a szövegjavítást.

[4] *Dübner* (1. feljebb 1. jegyz.) kommentárja utal arra, hogy a *Ἰουλιανός* név *-ια-*hangzócsoportja is alkot néha prozódiailag egyetlen rövid szótagot.

[5] *S. Szádeczky-Kardoss:* Ein Versuch zur Sammlung . . . der griechischen Quellen der Awarengeschichte . . . Szeged 1972. 62—63.

népekkel és a perzsákkal szemben egyaránt nem a nyílt fegyveres fellépés, hanem a pénzzel és diplomáciával való ügyes manipulálás, amelyről a nagy császár késői éveinek historikusa, Menandros Protéktor ad klasszikus jellemzést (frg. 4 vö. frg. 5).[6] Az epigramma első négy sorának letagadhatatlanul harcias ízű fogalmazása így aligha vall a késő-iustinianosi korra. Perdöntő azonban nem az, hanem a hatodik sor, amely szerint a konstantinápolyi szoborállítás ἐξ ὑπάτου μίτρης «a consuli diszviselet nyomán» történt. 541-től, Basilius consulságától fogva egészen Iustinianos haláláig új consul egyáltalában nem lépett hivatalba,[7] a consuli mitrát senki fel nem öltötte ; márpedig az ἐξ praepositio a görögben közvetlenül valamit nyomon követő dologra utal,[8] biztosan hibás volna itt egy tizenhét évnél is régibb eseményre gondolni, amilyen Iustinianos 537 decemberi rendelkezése volt az uralkodó és alattvalói esetleges consulkodásának szabályozásáról.[9] Csak II. Iustinos császár trónra lépte, ezt közvetlenül követő nagy fénnyel megült consulságba lépése, a iustinianosi évpénzfizetésnek az avaroktól való azonnali megvonása s általában a fegyveres fellépés kilátásba helyezése a renitenskedő szomszédokkal szemben hozott olyan közéleti légkört a császárvárosba, amely a szóban forgó epigramma hangulatának pontosan megfelelt.[10] A II. Iustinos trónra lépését és consuli beiktatását szemtanúként panegyricusban ünneplő Corippus[11] olvasása mindennél jobban meggyőz erről.

J. Irmschernek a szóban forgó epigramma keletkezését nagy erudicióval vizsgáló legújabb cikke[12] mutatta meg aztán, hogy ha kétségtelennek tekinthető is a szoborfelirat 566-os keletkezése, mégsem feltétlenül szükséges benne Iustinianos nevének Iustinosra javítása. Corippus ugyanis nemcsak arról tanúskodik, hogy az új uralkodó gyökeresen új politikai irányt kívánt követni, hanem arról is, hogy adoptív apja, az őt halála előtt utódjául fogadó Iustinianos nagyságára és bölcsességére minden újítástól függetlenül kegyelettel emlékezett. Így érthető, ha — mint ezt az epigramma hagyományozott textusa mondja — Iustinianos emlékét szoborral tisztelte meg az új Róma, amikor reményteljes várakozással tekintett utódjának uralkodása elé.

2. Hogy a későantik-korabizánci idők egy-egy szoborfelirata miként visszhangozza a korszak politikai propagandáját, arra Aetius szobrának kőbe vésett és udvari költőjének, Merobaudesnek ékes panegyricusokba foglalt mondanivalóját összevetve egy korábbi cikkemben már rámutattam.[13] Hadd tegyem most ugyanezt a szóbanforgó görög epigramma (szoborfelirat) és a számomra hozzáférhető szakirodalomban azzal eddig kapcsolatba nem hozott Ióannés Ephesios-féle egyháztörténet[14] vonatkozásában is. A szír anyanyelvű Ióannés Ephesios monofizita létére is egy negyedszázadon át Iustinianos császár teljes bizalmát élvezte, tőle kapott megbízás alapján a kisázsiai keresztény térítés

[6] Excerpta de legationibus ed. *C. de Boor* (Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. Vol. I) Berolini 1903. 442, 17—27, vö. 443, 3—9.

[7] *W. Liebenam:* Fasti consulares. Berlin 1909.; *A. Degrassi:* I fasti consolari del'Impero Romano dal 30 av. Chr. al 613 d.Chr. Roma 1952. Mint ismeretes az 541-et követő esztendőket hivatalosan a «*post consulatum Basilii*» fordulattal és a megfelelő évszám megadásával jelölték.

[8] L. pl. *H. W. Smyth:* Greek Grammar, revised by *G. M. Messing*. Cambridge (USA) 1956. 377 : «ἐξ, ἐκ ... ... immediate succession . . .».

[9] Iustinian. novel. 105. Erre látszik gondolni *Beckby* 544 : «Auf die, wenn auch nur titelmässige Erhaltung des Konsulats legte das Volk sehr grossen Wert.». Vö. *E. Stein:* Histoire du Bas-Empire t. II, Paris 1948, 461—62.

[10] *K. Groh:* Geschichte des oströmischen Kaiser Justin II. Leipzig 1889. 50—51 ; *E. Stein:* Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches ... Justinus II u. Tiberius Constantinus. Stuttgart 1919. 1—5, 26—31 ; *F. Thiess:* Die griechischen Kaiser. Hamburg 1960. 45—61, 818—821.

[11] De laudibus Iustini Augusti Minoris ed. *J. Partsch:* M G H Auct. Ant. III 2, Berolini 1879, p. 111—156.

[12] Zu Anthologia Graeca 16, 72 : Mélanges André Piganiol. Paris 1966. 1749—1756.

[13] *Olajos T.:* Aetius római szobrának felirata és Merobaudes. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1966, 149—52 és L'inscription de la statue d'Aétius et Merobaudes. Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy. Cambridge 1967 (Oxford 1971). 469—472.

[14] Iohannis Ephesini Historiae ecclesiasticae pars tertia : CSCO Scriptores Syri, ser. III tom. III edidit et interpretatus est *E. W. Brooks*, Parisiis 1935 (Textus), Lovani 1936 (Versio).

egyik irányítója lett, állandó lakhelye a császárvárosban volt II. Iustinos trónra lépésekor is, aki csak hat évvel később (571-ben) kezdte a monofizitákat (köztük Ioannést is) üldözni.[15] A szír egyházi férfiú így megélte, közvetlen tapasztalásból ismerte azokat a jelszavakat, célzatos elbeszéléseket, propagandaeszközöket, amelyekkel a kormányzat és az annak intencióit szolgáló irodalom II. Iustinos új, csengő aranyak helyett a fegyverekre apelláló külpolitikája mellett hangulatot kelteni, annak a közvéleményt megnyerni igyekezett.

Így állván a dolgok biztosan nem a véletlen műve, ha az epigramma a maga tömörségében két olyan részletet villant fel egybekapcsolva, amely a prózaíró terjedelmesebb elbeszélésében is egymást követő caputokban kap helyet. A mondanivalóját nem egyszer aszociációknak engedve csoportosító egyháztörténetíró tudatában bizonyára egybefonódott az 566-os propaganda két eszköze, két eszköz, amely műve megírása idején, Maurikios császár uralkodása alatt (585—86 táján) is időszerű lehetett, mert a császár akkor is háborúban állott mind a perzsákkal, mind az avarokkal.

Az epigramma első négy sora, mielőtt a Konstantinápolyban emelt császárszoborra térne a vers, a következőket mondja: «Egy hadizsákmány díszítette győzelmi szobrot fog emelni majd az uralkodónak Susában a bátor méd, egy másikat pedig a Duna túlsó oldalán az avarok nyíratlan varkocsú hada, amely mégis levágni kényszerül ápolatlan fejéről üstökét». A kissé homályos értelmű sorok interpretációja világosabbá válik, ha elolvassuk a szír egyháztörténet VI. könyvének 23. és 24. fejezetét. E szerint a türk fejedelem udvarában összetalálkoztak a bizánci és a perzsa követek s az utóbbiak a Iustinianosszal kötött ötven éves béke feltételeire utalva fennhéjázóan azt állították, hogy az ő uralkodójuknak szolgája a római császár, hiszen évente pénzt fizet neki. A bizánci követek azonban meggyőzték a kagánt arról, hogy éppen az ellenkezője az igaz. Hiszen, mondották, a perzsákon nyert számtalan győzelem egyikének élő bizonyítéka az évszázadok óta országukban álló tiszteletet parancsoló Traianus-szobor, amelynek meglétét állítólag Chosroés diplomatái sem tagadhatták le. Ebben a gondolatkörben, amelyet II. Iustinos politikusai külföldön és belföldön egyaránt felhasználhattak a bizánci felsőbbrendűség frappáns bizonyítékaként, gyökerezik a névtelen epigrammaíró ötlete: eljön még az idő, amidőn a perzsák saját fővárosukban emelnek szobrot a győztes bizánci császárnak.

A perzsák szoborállításáról az első két sorban beszél az epigramma és a 23. fejezetben az egyháztörténetíró. A következő 3—4. sorban a szoborállításon kívül az avarok büszkeségének, a hosszú hajfonatnak a kényszerű levágásáról szól a költő, s ezzel párhuzamosan a 24. caputban ugyanazt említi Ióannés Ephesios is. Elmondja, hogy amidőn a Iustinianos adományaitól elkapatott avarok több száz főből álló csoportja megjelent II. Iustinosnál, az újdonsült császár a barbárok pazarló pénzelése miatt zúgolódó közhangulatnak tett eleget: üres kézzel utasította el a követelődző nomádokat; mikor pedig azok háborút emlegettek, először hajuk levágásával fenyegette meg őket (majd hat hónapi fogság után örökre kitiltotta a birodalom területéről). A historikus és a poéta szavainak egyezése mutatja, hogy az avarokkal szemben a kemény kéz politikáját kezdeményező iustinosi kormányzás szívesen hangoztatta propagandájában: szolgáivá teszi s ennek jeléül megfosztja a barbárokat büszkén viselt hajfonatuktól, amelyet a császárváros népe sajátos exotikumként bámult meg rajtuk, ha Konstantinápolyba jöttek.[16]

[15] *K. Groh:* i. m. 9—15; *E. Stein:* Studien . . . 1, 26—28; *F. Dölger:* Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565—1453. I. München 1924. 3; *F. Thiess:* i. m. 53—56, 819—20. Johannis Ephesini Historiae ecclesiasticae pars tertia . . . ed. *E. W. Brooks*, Versio p. I—II; Lives of the Eastern Saints, ed. by *E. W. Brooks:* Patrologia Orientalis XVII. Paris 1923, p. III—XV.

[16] Theophanes a. m. 6050; vö. Corippus, de laud. Iustini Aug. min. III 260—63; Agathias, hist. I 3, 4; Iohannes Ephesinus, hist. eccl. VI 24; Chronicon Monembasiae Iv. v. 2—5, ed. *P. Lemerle:* La chronique improprement dite de Monemvasie. Revue des Études Byzantines 21 (1963) p. 8; Chron. Monemb. T K p. 61, ed. *N. A. Bées:* Βυζαντίς 1 (1909). — A római uralkodó szomszéd országban magasodó szobrának s a nomád invázorok varkocsa lenyírásának a motívuma nem az egyedüli, amelyet a korabeli bizánci diplomácia sztereotíp eszközként használ s amelyet aztán az irodalom is visszhangoz: e jelenség másik tipikus példájaként hadd utaljunk a Sesostris fáraóról szóló és az elbizakodott barbárokat önmérsékletre késztető «tanulságos» elbeszélésre Menandros Protéktornál és Theophylaktos Simokattésnél (fr. 11 = Exc. de leg. p. 177, 12-15 ill. Hist. VI 11, 10-15). — A Traianus-szakirodalom figyelmen kívül hagyta Ioh. Ephes. híradását. Erről készülő cikkem szól majd az Antik Tanulmányokban.

VÁCZY PÉTER

A MAGYAROK VÁNDORÚTJA KELETRŐL NYUGATRA

A magyar krónikairodalom legrégibb rétegében csak annyi állt a magyar óhazáról, hogy valahol keleten terült el és neve *Magor*, azaz «magyar» volt. E szűkszavú tudósítás már csak utólagosan gazdagodott egyrészt külföldi irodalmi átvételekkel, másrészt a még élő hazai mondaanyaggal. Hogy a magyarok 950 körül miképp vélekedtek önmagukról, eredetükről és honfoglalásukról, arról a hazai emlékeknél jobban tájékoztat VII. Konstantinos bizánci császár ismert műve, «De administrando imperio», hiszen vonatkozó fejezetei javarészt magyar közléseken alapulnak.

A magyarok eredetére nézve a császár azt állítja, hogy ismeretlen okból őket régen *szávartü ászfalü*-nak, azaz «rendíthetetlen szávardoknak» nevezték. E korai időben érzékeny vereséget szenvedtek a kangároknak hívott besenyőktől, úgyhogy eddigi hazájukat át kellett adniok a győzteseknek. A nép törzse nyugatra vonult, egyes népcsoportok azonban visszamaradtak és az akkori Perzsia határán új hazára leltek. Furcsán hangzó nevüket, a «rendíthetetlen szávardokat», továbbra is megtartották, noha éppen úgy «magyarok» voltak mint nyugatra költözött társaik, akikkel még az említett császár idején is kapcsolatban álltak.

Arra törekedtünk, hogy a *savardi* nép történetét híven adjuk vissza, mivel ez tartalmazza a legrégibb adatokat a magyarokról és óhazájukról. Abban az időben nem is hívták őket magyaroknak, ami azt jelenti, hogy politikai szervezet híján önálló «történetük» sem volt. A bizánci császár közlése a nyugati és a keleti magyarok közti követküldésekről az ismertetett elbeszélés magyar eredetét bizonyítja. Anonymus regényes *Gesta Hungarorum*-ja II. Endre király idejéből valóban megemlékezik egy bizonyos Szuvardról *(Zuard)*, aki seregével eljutott Görögországba és ott népével együtt végleg letelepedett. A mondabeli Görögország természetesen nem a Balkánon, hanem a Kura — akkor Kyros — folyó jobbparti vidékén, Bizánc örmény részén feküdt, ahol tényleg élt egy *savardi*, örmény nyelven *sevordik'* nép, melyről Konstantinos császár egy másik művében, «*De caerimoniis*» örmény forrásból úgyszintén megemlékezik. Magától értetődik, Szuvard mint mondahős a *savardi* nép megszemélyesítője.

A *-di(-d)*, *-ti(-t)* képző a név végén azt jelzi, hogy egy néptöredékkel van dolgunk, a név képző nélkül viszont a nép egészére vonatkozik. Úgy véljük, a császár vagy forrása hibázott az elbeszélés lejegyzésében, mert a magyar nép ebben az időben bizonyára *savir*-nak vagy *savar*-nak nevezte magát, nem pedig — miként VII. Konstantinos állítja — *savardi*-nak. Ugyanis ez a képzős alak a maradéknép neve volt. Egyébként a szavirok jól ismertek a korabeli kútfőkben. Ők voltak azok, akik az ogur-bolgár népeket maguk előtt hajtották Ázsiából a Kaukázus északi előterébe, majd a VI. század elején maguk is letelepedtek a Kaszpi tenger nyugati partvidékére, ahol döntő szerepet játszottak háborúban és békében egyaránt. Hatalmukat azonban megtörték a türkök 560/70 körül.

Nyilvánvaló, a magyarok a szavirok nevét azért vették fel, mert a szavirok politikai kötelékébe tartoztak. A szavirok magukkal ragadták őket ismeretlen hazájukból és a Kaukázus keleti végén a derbendi kapu védelmét bízták rájuk. Így lett a szavirok vándorlása Ázsiából Európába sorsszerű a magyar nép számára. Ezzel a szavir vándorlással kezdődik tulajdonképpen a magyarok írásos története. A szavirok hadszervezetében a világtörténet porondjára léptek, ahol a perzsák és a bizánciak közdöttek a hegemóniáért. Ilyen értelemben jogos, ha a szavirokra vonatkozó adatokat a magyarok történetében is felhasználjuk. Ez a történet pedig a Kaukázus keleti térségében a VI. századdal kezdődött és még ugyanazon században be is fejeződött. Adatai közismertek a bizánci történetírás jóvoltából. Arról is pontosan tájékozódva vagyunk, hogy a szavirok hatalma milyen körzetben érvényesült. Uralmuk földrajzi határain belül kell tehát megkeresnünk a magyarok szálláshelyeit. Ismeretes mármost szír forrásokból, hogy a kangárok Albánia és Örményország szomszédságában tanyáztak. Amikor ezek a kangárok benyomultak kazár területre, szerencsétlen kimenetelű hadjáratuknak a magyarok estek áldozatul. Eszerint a magyarok szálláshelyeinek Albániától északra a derbendi kapu környékén kellett feküdniük. Ezzel a meghatározással tökéletesen egyezik al-Bakrī adata egy bizonyos *aughūnh* vagy *aughūna* nevű népről, mely a magyarok közelében élt. A kérdéses népnév lehet *aughuan—aghuan* is és könnyen egyeztethető a kaukázusi albánok saját maguk adta *aghuan*-nak hangzó népnevével. Ugyanis így hívják az albánok magukat. Egyébként ez a nép a Kura(Kyros) folyamterületén él és országát kelet felől a Kaszpi tenger határolja. Az eddigi kutatás J. Marquart nyomán a kérdéses népnevet a Fekete tenger keleti partvidékén lakó abkhazokkal próbálta azonosítani.

Bármilyen értékesek is azok az adatok, melyeket VII. Konstantinos császár elbeszélése a magyarok viselt dolgairól tartalmaz, sajnos, meg kell állapítanunk, hogy ez az elbeszélés önkényesen leegyszerűsítette a történeti folyamatot. Ezáltal oly események kerültek kapcsolatba egymással, melyek ténylegesen más-más időben történtek. A császár előadása szerint például a kangárok szorították a magyarokat a Don folyón túli *Atelkuzu* nevű országba. Bizonyosra vehető, hogy a magyarok tőlük vereséget szenvedtek és ennek következtében hazájuk elhagyására kényszerültek. De nem hagyták el a Kaukázus vidékét, ahol nyomaik megtalálhatók a mongol(tatár) uralom előestéjén. Elköltözve az albánok szomszédságából a kazár-kangár háború után a Kuma folyó mellékét szállták meg egészen a Kaszpi tengerig. Ezen a területen, közel az alánokhoz, jegyzi fel «a mongolok titkos története» c. krónika a *madžarat* népnevet a legyőzött népek és országok sorában. Még mielőtt a mongolok az Ural folyón túli országokat véglegesen birtokba vették volna, az alánokhoz egy kereskedőnek álcázott magyar domonkos barát érkezett, név szerint Ottó és itt ennek a *madžar* földnek néhány lakójával találkozott, akikkel magyarul tudott beszélgetni. Kizárt az a lehetőség, hogy Ottó keleti magyarjai az örményországi szavárdok, a sevordik' közé tartoztak volna, hiszen Ottó itinerariumáról adataink vannak, melyek ilyen feltételezésnek ellentmondanak. Különben a szavárd-magyarok már 850 előtt megkeresztelkedtek és másfél század után magyarságukat is elvesztették.

Aligha tévedünk, ha Konstantinos császár *Lebedia* nevű országát nem messzire az alánoktól a Kuma mellékére helyezzük. Minden jel szerint a magyarok sokáig lakták ezt a hazát. Tőlük nyugatra, távolabb, megszerezték a kazárok kabar — a magyarban *kovar* — nevű néprészének barátságát. Ezeknek a kabaroknak kései, nyelvet cserélt leszármazóit kell látnunk a kaukázusi kabardi népben. A magyar nép neve e kaukázusi tájon még a mongol korban se enyészett el, amit úgy kell értelmeznünk, hogy a törzsi szervezkedés magyar néven ekkorra már befejeződött és tekintélyt is szerzett a hosszú birtoklás időszakában. Amint így megerősödött politikai szervezetben és kultúrában, az első adandó alkalommal lerázta magáról a kazár felsőbbséget és magával rántva a kabarok javarészét a Don—Volga közti átjárón északra távozott, mégpedig az eszkil-bolgárok dél felőli szomszédságába, ahol egy «magyar» nevű nép jelenlétét tanúsítják a mohamedán geográfusok. Ebből a topográfiai felvételből — minő kár! — csak töredék maradt fenn későbbi mohamedán írók műveiben.

Besenyő forrásból való VII. Konstantinos császárnak az az értékes adata, hogy a besenyőket az oguzok és a kazárok közös támadása űzte ki egykori hajlékukból, az Ural és a Volga folyók mellől. A hontalanok egy ideig új hazát keresve bolyongtak, mígnem a magyarokat továbbköltözésre kényszerítették. A Ḥudūd al-ʿĀlam c. perzsa mű névtelen geográfusa a besenyőket már a magyarok helyén találta, a magyarokat pedig új hazájukban a Dontól balra elterülő ligetes steppén, az orosz-szláv erdőzóna előterében. Leírása egy újabb — perzsa eredetű — földrajzi felvétel adatain alapszik.

Az átköltözéssel a magyarok fokozatosan kezdtek hátrálni nyugati irányba, ami végül is a Közép-Duna medence megszállásához vezetett. Legelőbb hazájuk az *Atelkuzu* néven ismert terület, a Don-Dnyeper köze. VII. Konstantinos császárnak «a birodalom kormányzásáról» szóló művében a 38. fejezetből azonban az tűnik ki, hogy a magyarok közvetlenül a honfoglalás előtt már csak a Dnyepertől a Szeretig (Aldunáig) elterülő legelőket birtokolták. Látható, egyre jobban hátráltak nyugat felé a besenyők elől, akiktől volt is miért rettegniök. A besenyők jól példázzák, hogyan jut egy különben erőtlen nomád nép nagy hatalomra. Az Ural—Volga közti hajdani hazájukban gazdagok, de gyöngék voltak. Miután a kangárok megszervezték őket, nemsokára már ők uralkodtak a Fekete tengertől északra elnyúló steppén.

Szólni kell még Baskiria magyarjairól. Vajon Baskiria volt-e a magyar őshaza? Kutatásaink alapján szerényen csak annyit mondhatunk, hogy a magyarok nem Baskíriából, hanem a Kaszpi tenger nyugati partszakaszáról hosszú vándorút után érkeztek Pannóniába. És ugyancsak a Kaukázus észak-keleti előteréből kapunk legtöbb hírt egy «magyar» nevű népről, melynek ottani maradéka még a XIII. században, a mongol uralom kezdetén is felismerhető. Ezzel szemben az Ural-hegység lejtőin lakó baskirokat sohasem nevezték «magyaroknak», pedig a magyart a mohamedán írók Balkhī és Iṣṭakhrī óta következetesen baskir néven emlegették tudva azt, hogy a magyarnak része volt a baskir nép létrehozásában. Julianus magyar domonkos barát talált is pogány magyarokat az *Ethyl* mentén, akiket persze mindjárt «a keresztény magyarok» óhazabeli őseinek tartott. Mondakincsük állítólag regélt oly testvértörzsekről, melyek nyugatra költöztek. Kezdetben a mohamedán írók még tettek különbséget magyar és baskir közt. Például a perzsa Gardīzī régi forrásból merítve a Fekete tengernél állomásozó magyar népet *modžyer*, a baskir népet azonban *bašdžirt* néven ismeri és ez utóbbit a kazárok és a kimákek közé, az Ural-hegység déli szegélyére helyezi. Ha viszont a magyarok már ván-

dorlásuk idején «magyarokként» szerepeltek, nem származhattak Baskíriából, mert ez esetben baskíroknak hívták volna őket. Ott, ahonnan kirajzottak, a magyar név használata később is kimutatható. Ez az ország azonban a Kaszpi tenger nyugati partvidékén feküdt.

Ibn Ḥauqal a tanunk arra, hogy a magyarok többsége nyugatnak vette útját s csak egy töredék maradt vissza az óhazában. Ilyen magyar töredékből lett a baskir is. A népi arányra jellemző, hogy amikor a magyarok háborúban húszezer lovast tudtak kiállítani, a baskirok hadi állománya nem tett ki többet kétezernél. Ez a kétezer lovas a mondában is szerepel, amelyet Gardīzī jegyzett fel. Annak a kazár fejedelmi személynek lovas kísérete állt kétezerből, aki a kazárok és a kimākek közt — nyilván a kazár határvédelem céljából — országot alapított. Minthogy a baskir népnevet, a *Bašdžirt* viselte, a baskir nép mondai ősét kell látnunk benne. Ha azonban a mondabeli ős a kazár fejedelmi házhoz tartozott, a baskir népnek a kazár védelmi szervezetből kellett kiválnia. Baskiria eredeti fekvését eszerint a kazárok és a kimākek érintkezési vonalán, az Ural-hegység délre néző lejtőin kell keresnünk. Sallām tolmács 842/44-ben valóban azután ért Baskíriába hogy elhagyta a kazár tarkan-király székhelyét. Másrészt felfedező útjának időpontja egyúttal meghatározza a magyar-baskir elválás korát is. Ez tehát 840-nél előbb történt. Baskíria határai idővel egyre tágultak észak felé az Uralban, mígnem a Kama folyót is elérték. Ezzel azonban mind több török elem — főleg a nyugatszibériai kimākekből — nyomult a baskírok népi kötelékébe, úgyhogy a XI. században Kāšgharī szerint a többség már a kimākek nyelvén törökül beszélt. De egy-két törzs- és nemzetségnév máig emlékeztet a hajdani magyar-baskir közösségre.

HARMATTA JÁNOS

A KÖZÉPLATIN LEXIKOLÓGIAI KOLLOKVIUM ELÉ

Ha az Union Académique Internationale szótár-programjának az az állítása, amely szerint «Le dictionnaire est l'instrument le plus pur de l'interpénétration des cultures», helytálló — és bizonyára az, akkor ez a megállapítás még inkább érvényes a szótárban feldolgozott nyelvre és teljes mértékben vonatkozik a történeti múlt nyelveire is. Éppen ez a tény világítja meg a középkori latin jelentőségét, amely mint Európa *lingua franca*-ja századokon keresztül valóban a kultúrák egymásra hatásának legjelentősebb eszköze volt. A különbség csak az, hogy a középkori latinság szótára ma már nem a kultúrák egymásrahatásának előmozdítója, hanem nagyfontosságú tudományos kutatóeszköz éppen a középkori kultúrák egymásra hatásának történeti vizsgálatában. Ennek jelentőségét legjobban az mutatja, hogy az európai kultúrák közös vonásai a középkori latin nyelvi közegén keresztül formálódtak.

Ezért a középkor történetének és kultúrájának kutatása szempontjából rendkívül nagy jelentősége van az Union Académique Internationale nemzetközi vállalkozásának a *Novum Glossarium Mediae Latinitatis* létrehozására. Ez a nemzetközi vállalkozás adott ösztönzést arra is, hogy az egyes európai országok saját középkori latinságuk szótári feldolgozását megkezdjék. A középkori latin szókészletnek ezek az európai országok történeti keretei között történő feldolgozásai új lehetőségeket fognak nyitni középkori kultúrájuk fejlődésének és kapcsolatainak tanulmányozására.

A középkori latin a nyelvtudomány szemszögéből nézve különleges jelenség: egy holt nyelv, amely minden országban egy vagy több, kezdetben nem-írott nyelv mellett játszotta a kulturális és tudományos élet, a közigazgatás és a vallás nyelvének szerepét, mindenütt elősegítette a nemzeti írott nyelv és a nemzeti irodalom kialakulását, majd hosszabb ideig párhuzamosan élt azzal, míg jelentőségében egyre csökkenve végül is valóban holt nyelvvé vált. Több, a Római Birodalom területén alakult országban a középkori latin a későrómai irodalom és közigazgatás nyelvének közvetlen folytatása volt, amely mellett párhuzamosan a vulgáris latinból újlatin nyelvek jöttek létre. A beszélt újlatin nyelvek és az írott és beszélt középkori latin között a kölcsönhatás állandó volt s folytatódott azután is, amikor az újlatin nyelvek is írott, majd irodalmi nyelvekké váltak. Így a középkori latin fejlődését lényegében két tényező határozta meg. Az egyik az ókori latinnal való kapcsolata volt, amelynek irodalmi emlékei, stílusai, szókészlete, nyelvhasználata mindig mértékadó maradt bizonyos mértékben számára. A másik az újlatin nyelveknek ezzel sokszor ellentétes irányú hatása volt. E két egymással ellentétes irányban, de dialektikus egységben ható tényező tette alkalmassá a középkori latint részint nemzeti, részint nemzetközi funkciójának ellátására.

A két tényező közül a beszélt helyi (újlatin) nyelveknek és a középkori latinnak egymáshoz való viszonya döntő fontosságú volt azoknak a különbségeknek a kialakulása szempontjából, amelyek a szókészlet összetétele, a szavak jelentésfejlődése és a terminológiai szócsoportok tekintetében a késői latin és a középkori latin között megfigyelhetők. Még bonyolultabb volt a középkori latin helyzete nyelvészeti szempontból azokban az országokban, amelyekben a nem-írott élő nyelv a latintól teljesen eltérő indoeurópai vagy — mint Magyarországon — egyenesen nem-indoeurópai nyelv volt. A nyelvi szubsztrátum szerepe ezekben az országokban ennek megfelelően sok tekintetben más volt. Ezenkívül minthogy a középlatin közigazgatási és irodalmi nyelvet rendszerint más országokból vették át, azok élő nyelveinek szubsztrátum hatásai is érvényesülhettek. A szubsztrátum hatásának problémája tehát a középlatin lexikológia egyik alapkérdése s ezen belül különösen fontosak a terminológiai szócsoportok és a szavak jelentéstani egységének problémái, mint amelyekben a helyi sajátosságok leginkább tükröződhettek. E problémák felismerése ösztönzött a középlatin lexikológiával foglalkozó kollokvium megrendezésére s azon a következő témakörök kijelölésére :

1. Le latin médiéval et les substrats linguistiques.
2. Groupes de mots terminologiques dans le lexique du latin médiéval.
3. Le mot comme unité sémantique dans le lexique du latin médiéval.

A kollokviumon elhangzó viták és előadások a középkori latin szókészlet fentebb érintett történeti szerepének megismerését bizonyára több ponton elő fogják segíteni.

VITA

LUKIANOS FORDÍTÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

LUKIANOSZ ÖSSZES MŰVEI. I—II. Magyar Helikon. Budapest, 1974. 940 és 926 lap.

Az Európa Kiadó «Bibliotheca Classica» sorozatában közreadta Lukianos összes műveit. A két kötetes mű az első teljes magyar nyelvű Lukianos-fordítás, teljes abban az értelemben is, hogy nemcsak a kétség kívül Lukianostól származó írásokat tartalmazza, hanem azokat is, amelyeknek eredetiségét vitatjuk, sőt amelyekről biztosan tudjuk, hogy nem hitelesek, de Lukianos neve alatt hagyományozódtak. Kárpótlásul kapjuk az utóbbi műveket — Lukianostól függetlenül nem fordítják őket egyhamar magyarra — néhány eredeti Lukianos-írás kihagyásáért, melyek nyelvi problematikájuk miatt lefordíthatatlanok. Az Európa Kiadó vállalkozása világviszonylatban is egyedülálló: a Wieland-féle német Lukianoszon kívül — eltekintve az angol fordítástól, mely nem lép föl műfordítói igénnyel —, e két vaskos kötet a teljes Lukianos egyetlen modern nyelvű tolmácsolása.

Lukianos fordítója, midőn a görög nyelvi anyagot magyarral helyettesíti és a nyelvből eredő összes költői eszközt önállóan megteremti, mint minden műfordító, a nyelv területén eredendően alkotó jellegű munkát végez.[1] A fordítás mint folyamat eredeti alkotás, viszont a fordítás mint lefordított mű művészi reprodukció. A műfordításnak, amely a színművészethez hasonlóan határeset a reprodukáló és az alkotó művészetek között, két kritériumnak kell eleget tennie: hűnek kell lennie és egyszersmind szépnek. Az eredeti minden lényeges vonását művészi tökéletességgel kell az olvasónak közvetítenie. Elöljáróban leszögezhetjük, hogy a kettős követelményt a magyar Lukianos-fordítások lényegében kielégítik, mind a korábban közreadottak (Devecseri Gábor, Détshy Mihály, Horváth István Károly, Jánosy István, Marticskó József, Révay József, Szepessy Tibor és Trencsényi-Waldapfel Imre tollából), mind az újak (Bollók János, Fein Judit, Horváth Judit, Kapitánffy István, Kárpáthy Csilla, Szabó Kálmán, Szilágyi János György és Tar Ibolya munkái).

A magyarra fordított Lukianos-műveket, mint minden fordítást, ambivalencia jellemez: a lefordított mű tulajdonképpen két struktúra ötvözete, melyben az eredeti mű jelentése, formai váza a fordító által hozzáadott teljes nyelvi rendszerrel keveredik. Közöttük feszültség van, mert a mű tartalma az eredeti miliőtől függ, nyelve pedig a fordító anyanyelve. Az ambivalencia alapvető jelentőségű a mi esetünkben: az eredeti Lukianos-műveket mintegy kétezer év választja el a mai magyar nyelvtől és egymástól etnikailag, földrajzilag távoleső kultúrkörökről van szó. Az olvasóban akkor tudatosul ez a kettősség, ha nyílt konfliktusra kerül sor az eredeti miliő és a magyar kifejezés között. Pl. «Főnyereményünk nekünk Khaireasz...» (II. 446. Détshy M. ford.), «Fiad meg csak adja a bankot...» (I. 128. Jánosy I. ford.). Vannak pontok, ahol a lehetséges legjobb fordítói megoldás is kompromisszum, amely nem tudja elrejteni a fordítás ellentmondásait, következetlenségeit. Pl. egy és ugyanazon az oldalon görög és magyar elnevezések keveredtek: «...letett a Kerameikoszra...», és: «... a Tarka Csarnokban elmondom...». (II. 159. Jánosy I. ford.). A fordítás annál tökéletesebb, minél jobban sikerül a lefordított mű ambivalenciájából eredő ellentmondásokat legyőznie.

A mai olvasó, a mai kultúra számára mi a funkciója a Lukianos-fordításnak? A magyar Lukianos a magyar nyelven írt irodalom részévé válik és kulturális szerepe azonos lesz az eredeti magyar művekével. De ezen túl különleges ismereti értéke is van: informál az eredeti műről és általában a görög kultúráról. Sokszor az olvasó szándékosan tudatosítani akarja, hogy fordítást olvas és ezt a tudatot a kolorit megtartása révén biztosítani lehet számára: ilyenkor a «lefordítottság» ténye válik esztétikai értékké.

[1] *J. Levy:* Die literarische Übersetzung. Theorie einer Kunstgattung. Frankfurt/Main 1969. 65. o. — A műfordítás elméleti kérdéseiről l. a továbbiakban Levy alapvető jelentőségű munkáját.

A lefordított irodalom e kettős feladata ugyancsak feszültségben áll egymással, mert egyrészt azt akarjuk, hogy a magyar Lukianos úgy hasson, mint valamely eredeti magyar mű, másrészt informálni akarunk vele magáról Lukianosról, koráról és problémáiról. Mivel a görög és a magyar kultúra távol esnek egymástól, különösen nagyfokú a Lukianos-fordítás informatív funkciója. Hogy mely mértékben őrzi meg a fordító a görög eredeti kulturális különlegességeit, az attól is függ, hogy a görög kultúra milyen fokú ismerete várható el a mai magyar olvasótól. A görög irodalomnak egyre kevesebb az «ideális olvasója». A Lukianos-kötet nagyban hozzájárulhat a görög irodalom jobb megértéséhez, szélesítheti az olvasóközönség ismereteit a görög kultúráról és utat készíthet a későbbi, fordítóknak, akik már jobban informált olvasóval számolhatnak.

Hogy a magyar Lukianos ne idegen testként épüljön be irodalmunk szervezetébe, arról Szilágyi János György mintegy százoldalas tanulmánya is gondoskodik. Korunk Lukainos-mérlegét megvonva nem könnyű célt tűz maga elé : «megkísérelni más kérdéseket feltenni a ránk maradt életműnek, mint korábban szokás volt, olyan kérdéseket, amelyek minket minden korábbinál jobban érdekelnek, és abban a reményben, hogy a válasz egy pozitív és negatív idealizálástól mentesebb, hozzánk közvetlenebbül szóló és számunkra jobban érthető Lukianosz-kép lesz.» (719. o.) Szilágyi Lukianos munkásságát «mint művet», «egy szellemi magatartás paradigmáját» értékeli és az eddigiektől eltérő Lukianos-képet rajzol meg. Válláva az életmű relatív időrendjéből származó nehézségeket, művek és életrajzi dokumentumok kölcsönös vonulatából rekonstruálja Lukianos életpályáját : hogyan válik szofistából íróvá, írói fejlődésének, kérdésfeltevéseinek milyen szakaszai különíthetők el, hogy tudja saját magát és a világot, amelyben él, kívülről, irónikusan szemlélni «ellenzéki és mindig morális céllal», hogyan akarja «egy az általánosan elfogadottnál magasabb humanisztikus igény nevében ... megváltoztatni a világot». (796. o.). Az alapvető kérdésfeltevés : hogyan találja meg és veszti el önmagát Lukianos. Döntő fordulatnak tekinthető az egyiptomi hivatalvállalás : «Lukianosz Egyiptom után elvesztette erkölcsi alapját a hellén paideia humanizmus-eszményének képviseletére, elvesztette elsősorban nem az athéniak, hanem sajátmaga előtt, s ezzel elvesztette azt a meggyőződését, hogy joga van korát végigkorbácsolni, elvesztette tájékozódási érzékét, a támadások igazi célpontjait, újat teremtő és újat befogadni képes érzékenységét és a tekhné biztonságát is. Egyiptom előtt úgy látta, hogy két egyfelé vezető út között választhat. Ez elvben igaz lehet ; utolsó korszaka azonban azt bizonyítja, hogy az ő számára csak az egyik volt járható, a hatalom szolgálatába állva ő a rossz utat választotta. Az Athénba települt szamoszatai bántatlanul élte túl a tévedést ; az író fizetett meg érte.» (796. o.)

Szilágyi János György esszéje, melyben finom érzékkel egyesül a filológiai akríbia és a szépprózai olvasmányosság, a tragikus Lukianost mutatja föl — kérdésfeltevése, ha csak távolról is, Tacitus Agricolájáéra emlékeztet.

Ugyancsak az olvasó tájékozódását szolgálják a Horváth Judit által összeállított jegyzetek és a jegyzetszótár. Anyaguk bőséges, mégis mértéktartó, mindössze néhány alkalommal hagynak hiányérzetet. Nem bizonyos, hogy a valóban nagyközönség számára készült kiadványtól számon lehet-e kérni az egyes művek eredeti címének megadását vagy a korábban megjelent fordítások bibliográfiai adatait. A jegyzetek mennyiségét és minőségét korunk szellemi szükségletei szabják meg.

Fordítók és kiadók könyvüket Trencsényi-Waldapfel Imre emlékének ajánlják. Kettős jogon. Trencsényi-Waldapfel Imre nemcsak értette és értelmezte Lukianos «anthrópiszmoszát», hanem a «Beszélgetés a táncról» lefordításával kijelölte azt a műfordítói utat is, mely a lukianosi mű lényegéhez vezet. Filológiai hűség, a magyar nyelv lehetőségeinek kihasználása, a fordító személyének szerény háttérbeállítása azzal a céllal, hogy az író egyénisége és környezete minél jobban megőrződjék, és az olvasó igényei és elvárásai minél nagyobb mértékben kielégítést nyerjenek — ezt az utat járják a fordítók és ennek köszönhető, hogy a magyar Lukianos, noha tizenhatan fordították, egységes lett.

Mi az a fordítói eszmény, amely az egész munkát áthatja ? A műfordítás történetében kialakult két szelsőséges lehetőség, a klasszicista elmélet adaptáló és a romantikus elmélet szóhű módszere közül ez utóbbi eszménye lebeg a fordítók szeme előtt. «A fordítói problematika szempontjából a műben az általános és egyes dialektikája lép előtérbe. Az általános (fogalmi és emocionális) jelentéssel és az általános formával a különös területe áll szemben: a nyelvi anyag és a történetileg feltételezett, azaz nemzeti és időbeli tartalmak és formák. A szóhű fordítás a különös mozzanatokhoz ragaszkodik. Ezért mindössze a nyelvi anyag felcserélését hagyja jóvá, és a többi, az egyesre vonatkozó elemet mint a kolorit alkotórészét megőrzi, gyakran az érthetőség rovására, azaz az általános jelentés rovására. A szabad fordítás az általánost hangsúlyozza. Megőrzi az általános tartalmat és formát, és az egyes teljes területén bevezeti a szubsztitúciót : az eredeti mű nemzeti és időbeli különlegességeinek helyére annak a területnek nemzeti és időbeli különlegességeit

állítja, ahová a fordítást áthelyezi, miáltal extrém esetekben lokalizálást és aktualizálást teremt.»[2]

Lukianos esetében különösen fontos, hogy e két fordítói lehetőségre rámutassunk: a Lukianos-recepció során ugyanis mind szóhű, mind szabad fordításokkal találkozunk.

A szabad Lukianos-adaptációk egész sora oly mértékben alkalmazza a szubsztitúciót, hogy aligha beszélhetünk a szó eredeti értelmében fordításról: a hatás, befolyás, utánzás kategóriák területére csúszunk át. E Lukianos hatása alatt álló szerzők «kreatív árulást» követnek el Lukianossal szemben: valamiféle folytonos alkotófolyamat részeseiként az eredeti mű értékeinek eltolódásával, koncepciójának újrastrukturálásával az eredetit az új olvasóközönség számára újra recepcióképessé teszik.[3] Bizánci szerzőktől Erasmusig és Morus Tamásig, Rabelais-tól Fontenelle-ig, Boileau-ig és Fénelonig, Shakespeare-tól Goetheig és tovább terjed a Lukianos-feldolgozások vonulata, s különösen — francia nyomon — a halotti beszélgetés mezébe öltöztetett politikai szatíra válik népszerűvé, még a felvilágosodott Magyarországon is.

Másfelől a szóhű fordítások közül a Lukianossal kongeniális Wielandé a legtökéletesebb, melyről maga Wieland így nyilatkozik: «Sokkal szabadabbnak kellene lennie, ha az lett volna a célom, hogy német eredetiként olvassák. Legfontosabb szándékom az volt, hogy azokból a szépségekből, melyeket (Lukianosban) a görög nyelv ismerői csodálnak, a lehető legkevesebb vesszen el kezem között. Hatalmamba kellett kerítenem szellemét, hangulatát, zsenialitását... és igyekeznem kellett fordulatait és írásmódjának koloritját is utánozni.»[4] Kiderül Wieland szavaiból, hogy a szóhű fordítás sem nélkülözheti a szubsztitúciót — kérdés azonban, mely mértékben lehet úgy szubsztituálni, hogy az adaptációt vagy az aktualizálást elkerüljük. Mennyire sikerül Lukianosz magyar fordítójának a helyes mértéket megtalálnia?

Egy példán, a tulajdonnevek fordításán mutatunk rá e problémára. «Ha valamely szemantikailag vagy formailag különös művészi elem általános jelentés hordozója lesz, nem lehet megőrizni, de szubsztitúció révén lehet közölni. Fordítva, ha egy egyedi művészi elem nem hordozója valamely általános jelentésnek, meg lehet őrizni, de nem lehet közölni. Ez az átírás. Egy általános művészi eszközt lehet közölni és megőrizni: csak itt lehet a szó eredeti értelmében fordításról beszélni.»[5] Ennek értelmében a tulajdonnév ekkor fordítható le, ha csak egy jelentésértéke van. Pl. az allegorikus *Πόνος* = Fájdalom (II. 691. Szepessy T. ford.) vagy *'Ιατρός* = Orvos (u.o.). Mihelyt itt névjelleg lép föl, azaz nemzeti formától való függés, vagy szubsztitúcióra kerül sor, vagy transzszkripcióra. Pl. *'Οκύπους* = Zergeláb (u.o.). A szóhű fordítás átír: pl. Hermotimosz (I. 490. Fein J. ford.), Lükinosz (I. 825. Bollók J. ford.), Parrhésziadész (I. 377. Tar I. ford.). Kérdés, hogy a két utóbbi példában nem lenne-e ajánlatosabb szubsztituálni: a nevek jelentése puszta transzszkripcióval elvész. A Lükinosz-anagrammát megfejti ugyan az utószó (II. 766.) és a jegyzet (II. 827), ám a Parrhésziadész nevet mint Lukianos egyik beszélő álnevét sem ők, sem a szöveg maga nem magyarázzák. Ugyanez a helyzet a Küniszkosz névvel is. (II. 45. Kapitánffy I. ford.)

A Lukianos-kötet fordításainak elemzésénél azokat a pontokat kell megragadnunk, melyeknél a fordító eltér az eredetitől. Az eltérések, szemantikai és esztétikai eltolódások, átcsoportosítások, kihagyások és kiegészítések ugyanis — a véletlen eltérésektől eltekintve — megvilágíthatják a fordító módszerét, stílusát és Lukianosról vallott felfogását. Három jellegzetes lukianosi műfaj, dialógus, diatribé és prolalia szövegét vizsgáljuk az elsőízben megjelent fordításokból választott szemelvényeken.

Elsőként a *Menipposz avagy leszállás az alvilágba* (I. 288—302. *Tar Ibolya* ford.) 1—5. fejezetét elemezzük. Rögrön a címhez. Az eredeti cím *(Μένιππος ἢ Νεκυομαντεία)* leíró típusú, a főszereplő mellett a műfajt is megnevezi. Funkciója elsőrendűen közlő, a mű tartalmát ismerteti. Mivel a címadásnak ez a típusa a szimbolizáló típushoz képest jóval korábbi, helyes, ha a fordító archaizál. Az *ἢ* kötőszót Tar Ibolya az archaikusan ható «avagy» formával adja vissza. Ha a két kötetben megvizsgáljuk az *ἢ* magyar megfeleléseit, a következő változatokat találjuk: Tar Ibolyánál következetesen az «avagy» szerepel, Szabó Kálmánnál mindig «vagy», Kapitánffy Istvánnál hol az egyik, hol a másik, Jánossy István három variációt használ, az «avagy» és a «vagy» mellett értelmezőként föloldja az utótagot, ezáltal logizálja, magyarázza a szöveget: «Timon, az embergyűlölő.» Ugyanezt a fogást alkalmazza Szepessy Tibor, míg a fennmaradó változatok az «avagy»

[2] *Levy:* i. m. 86. o.

[3] *R. Escarpit:* «Kreativer Verrat» — ein Schlüssel zur Literatur. In: *H. H. Fügen:* Vergleichende Literaturwissenschaft. Düsseldorf—Wien 1973. 84—91.

[4] Lukian. Werke in drei Bänden. Berlin—Weimar 1974. I. XXXIX—XL.

[5] *Levy:* i. m. 91. o.

és a «vagy» között oszlanak fel. Ez a következetlenség jórészt abból származik, hogy az itt közölt fordítások egy része korábbiak átvétele, a szerkesztés nem hibáztatható érte. (Legfeljebb azért, hogy egy és ugyanaz a mű a szövegrészben és az utószóban eltérő címen szerepel: Akik fizetésért elszegődtek, ill. Akik eladták magukat.)

De visszatérve Menipposhoz: «leszállás az alvilágba» körülírással adja vissza Tar Ibolya a *Νεκυομαντεία* szót, melynek nincs magyar megfelelője (kb. jóslatkérés holtaktól). Tipikus fordítói eljárás ez: általános fogalom alkalmazása konkrét, pontos megnevezés helyett, ha a két szóbanforgó nyelv szókészlete inkongruens. Veszélye: szemantikai és esztétikai elszegényedést okoz. Jelen esetben ezért lett volna szerencsésebb a lehetséges szinonímák közül a közvetlenül a *Nekyomanteia* fölött álló fogalmat választani, mert terminusról, műfajmegjelölésről van szó, melynek viszont van magyar megfelelője: pokoljárás.

A Lukianosnál lépten-nyomon fölbukkanó, sokszor lefordíthatatlan szójátékokkal bonyolított, a legkülönbözőbb módokon visszaadott *κύων*, a *κυνικός* metafórája, itt «künikosz» formára föloldva olvasható. Ez a fordítói megoldás lemond a metafora esztétikai hatásáról. A *„παῦσαι ... τραγῳδῶν καὶ λέγε οὕτωσί πως ἁπλῶς καταβὰς ἀπὸ τῶν ἰαμβείων"* fordítása: «Hagyd már a komédiázást, drága barátom, s mondd meg csak amúgy egyszerűen...». Noha a *τραγῳδῶν* szubsztitúciója «komediázással» sikeres, nem őrzi meg a fordítás a mondat egészén átívelő, a prózára mint *πεζὸς λόγος*-ra utaló gondolatot és a metaforikus kifejezés leegyszerűsítésével megfosztja a szöveget a gondolat és nyelvi ábrázolása közti stilisztikai feszültségtől. Az eredetiben iróniku san nyomatékosított *ἀμμέτρως ἐρραψῴδεις* visszaadása («versbe szedve *deklamálnál*») a bizarr szóválasztás miatt hat túlhangsúlyozottnak. A *κατάβασις* körülírása helyett («alvilági út») újból kínálkozik a pokoljárás terminus. A «füstből egyenesen a tűzbe törekszem» közmondás kapcsán vetődik föl a kérdés, nem célszerűbb-e a közmondásokat magyar párhuzamukkal (ha van) szubsztituálni — itt. pl. «cseberből vederbe» felelne meg. A kötet többi fordítója hol ezt, hol azt a megoldást választja. Jellegzetes fordítói eljárás, a szöveg logizálása bukkan föl, midőn a *τὴν ἄγνοιαν καὶ τὴν ἀπορίαν πλείονα* egységet a fordító magyarázó kiegészítéssel toldja meg: «A *magaménál* is nagyobb tudatlanságra és bizonytalanságra akadtam.» Ugyancsak gyakori fordítói szokás az ún. intensiva túlzott fokozása: *ἀτεχνῶς οὖν ἔπασχον*: «egyszóval *kutyául* gyötródtem» — ebben a «künikosz» nyelvi mezőben nem a legszerencsésebb szinoníma, mint ahogy az előző oldalon a «kutyaszorítóba kerültem» sem volt az. A *τούς γοῦν καταφρονεῖν παραινοῦντας χρημάτων* fordítása: «a pénz megvetésének prófétái» az eredeti laza szintaktikai kapcsolatot nominális szerkezettel merevvé, racionálissá teszi.

A következő kiszemelt fordítás a *Hogyan kell történelmet írni* (I. 590—616) 6—10. fejezete, *Kapitánffy István* munkája. Rögtön az első mondatokban fölbukkan a fordító logizáló, intellektualizáló hajlama: nem pusztán fordít, hanem «tolmácsol», az olvasó számára «érthetővé» teszi a szöveget és ezzel az esztétikai funkció rovására a szöveg közlő funkcióját húzza alá. Pl. *ὧν μάλιστα καθαρευτέον* = *„művéből* gondosan kigyomlálnia". *„... ἔπειτα οἷς χρώμενος* = „aztán elmondjuk azokat a jótanácsokat is, amelyeket ha megfogad...". Vagy: *οἷα κἀμοὶ πολλάκις ἀκροωμένῳ ἔδοξε* = «ezek nekem is gyakran föltűntek a felolvasásuk alkalmából». Itt a szövegben implikált, kimondatlan szituációkapcsolat (az élőszóval elhangzó szöveg hallgatása) magyarázó kifejtéséről van szó. Ugyanez az összefüggés még két ízben fordul elő passzusunkban: *ὡς τερπνὸν καὶ εὐφραῦνον τοὺς ἐντυγχάνοντας* = «hogy elgyönyörködtessék és megörvendeztessék az olvasót»; és: *τοὺς δικαστικῶς καὶ νὴ Δία συκοφαντικῶς προσέτι γε ἀκροασομένους*= «azokat, akik kritikus szemmel olvasnak, sőt keresik a hibákat». A következő részmondat egyébként kimaradt a magyar szövegből: *καὶ μάλιστα ἦν ἅπασιν αὐτοῖς ἀναπετάσῃς τά ὦτα.*

Általánosítható a szóválasztás a *τῶν ἤδη οὕτω συγγεγραμμένων* visszaadásakor: „... (idézni) is ilyenekből." Rövid szemelvényünkben következetlenül fordítja Kapitánffy az „enkomion" terminust, egyszer „magasztaló beszéd", kétszer „magasztalás" a megfelelés, viszont az *ἔπαινος* — t is „magasztalás"-sal fordítja. Logizálás a *μῦθος*-t „kitalált mesével" fordítani, lévén ez is rhétorikai terminus; a *ὅλως πρὸς τὰ ἔπειτα κανονιστέον τά τοιαῦτα* fordítása: «egyáltalán, az utókor *ítéletéhez* kell igazodni»; valamint az *ἐρώμενος* «*fiú*szeretője» megfelelés. Az mentheti a szöveg intellektualizálását, hogy értekező prózáról van szó és a logizálás csökkenti ugyan az eredeti elevenségét és frissességét, de a leíró és fogalmi kifejezésmód a szakirodalom nyelvéhez közelít.

Egységes írásokból kiragadott részletek helyett egy teljes mű fordítását elemezve figyeljük meg, hogy ismétlődnek bizonyos jellegzetességek. A Dionysos-prolaliát (II. 310—313. *Bollók János* ford.) választottuk ki e célra. Bollók J. fordítói elképzelése nagyjából egyezik a Kapitánffyéval, ő is hajlik a logizálásra. «... *ἀσπίσι γάρ εἴκαζον καὶ τύμπανα* = «mert pajzsoknak nézték a kézidobjaikat.» .. *πατρῷον αὐτῷ κἀκ τοῦ*

κεραυνοῦ = «még a villámszóró Zeusztól származó atyai örökségeként». «... ἐνεπήδησαν αὐτοῖς = «az indekre rohantak». ... ἀντὶ τοῦ κιττοῦ σίδηρον εὑρόντες = «borostyán helyett vashegyet találnak szavaimban». Szituációkapcsolat kifejtése: τοῦ κρατῆρος τοῦτου = «a serlegből, amit én nyújtok nekik». További logizálás: ἐλεύθερον γάρ ἀκοή = «mindenki azt hallgatja, amihez kedve van.»; Οὐκ ἀλλότριον εἰπεῖν = «nem maradhat ismeretlen előttetek.» A tömör, képerejű metaforát hasonlattá lazítja τεττιγῶδές τι = «sokkal inkább olyanok, mint a tücskök». Két következetlenség: a οἱ Ἰνδοί hol «indusok», hol «indek» formában szerepel, a φάλαγξ egyszer «hadrend», egyszer «falanx» alakban. A narthex, szürinx, mainász kifejezések mint lefordíthatatlan terminusok jól őrzik az eredeti koloritot. Bollók érzékenynek mutatkozik a lukianosi mondatok intonációjának magragadására, az öregedő Lukianos magyar nyelven sem veszít öniróniájából.

Három szemelvényünk elemzésekor nem az a célunk, hogy a legdurvább eltéréseket öncélúan kiválogassuk — jórészük amúgy is véletlenszerű — hanem hogy magának az elemzésnek a nehézségeire fölhívjuk a figyelmet. Nem a tematika, a szerkesztés vagy a valóságábrázolás révén kell a műfordítás elemzőjének állást foglalnia, hanem nagyon finom, nehezen megragadható stilisztikai megkülönböztetések tükrében. Általában azt mondhatjuk, hogy a fordító alkotó részvétele a műalkotáson annál nagyobb, minél erősebben kötött nyelvileg és történetileg a szöveg. Mivel a prózafordítás rendszerint pontosabb, mint a versfordítás, módszereinek jellemzése és elemzése sokkal nehezebb.

Az új magyar Lukianos érdeme a fentieken túl az is, hogy a műfordítás alapkérdéseinek újra felvetésére is ösztönöz.

Karsay Orsolya

KÖNYVSZEMLE

AUCTORES LATTINI XIII. TACITUS: ANNALES I—III. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta *BORZSÁK ISTVÁN*. Tankönyvkiadó, Budapest 1970. 324 l., VIII kép

Borzsák István professzor az Annales első triasának teljes kiadásával és kommentálásával nemcsak az egyetemi oktatást segíti használható tankönyvvel, hanem a magyar Tacitus-kutatást is előbbrevitte. A nemzetközileg elismert Tacitus-kutató személyében avatott gazdára talált az Auctores Latini sorozatának Annales kötete.

A Bevezetésben B. ismerteti Tacitus életpályáját (5—9. l.), az Annales tematikáját és felépítését (9—14. l.), majd a történetíró művészi és eszmei sajátosságait (14—17. l.). Az életrajzi rész jól kapcsolja össze T. pályájának állomásait egyes műveinek keletkezésével: az egymás után megjelenő munkák hűen tükrözik T. életszemléletének alakulását. B. meggyőző újszerűséggel mutat rá arra, hogyan lép Tacitusnál az első művek lelkes bizakodása helyébe a csalódottság, mely arra készteti, hogy Nerva és Traianus uralkodásának megörökítése elől kitérjen. Tanulságos az az egységes gondolatmenet, amelyet B. az Annales hexasaiban észrevesz és felvázol: a jó és rossz küzdelmétől (Germanicus — Tiberius), a két rossz (Tiberius és Seianus) harcán keresztül az őrült Neróig, szemléletesen példázván T. azon meggyőződését, hogy a *principatus* és a *libertas* összeegyezhetetlen.

A szépen megírt rövid életrajzból talán esszészerűsége miatt hiányoznak olyan adatok, amelyek a mondottak alapján odakívánkoznak. Nem tudjuk biztosan, «hogy praenomene Gaius vagy Publius volt-e» — olvassuk (5. l.). Hasznos lett volna azt is megjegyezni, min alapul ez a megállapítás: Sidonius Apollinaris Gaiusnak mondja (Epist. 4, 14, 1; 4, 22, 2); a Mediceus I aláírásaként viszont P. Corneli szerepel. Születése dátumaként 56—57-et találunk (5. l.); Koestermann 55—56-ot tartja valószínűbbnek (Cornelius Tacitus Annalen, I. Heidelberg 1963, 13—14), s maga B. is RE-cikkében: «Sein Geburtsjahr muss auch weiterhin um 55—56 (laut Syme I 63 eher um 56/57) gesetzt werden» (Suppl. XI 376. hasáb). T. karrierjének ismertetésekor didaktikailag hasznos lett volna a legalacsonyabb fokozatot is megemlíteni, tehát hogy 20 éves korában valószínűleg *vigintivir*, illetve *tribunus laticlavus* volt (l. B. i. m. 385). Így ugyanis a hallgatók előtt világosan kirajzolódhattak volna annak a *cursus honorum*-nak a fokozatai, amelyet egy előkelő és szerencsés rómainak be kellett futnia a vigintivirségtől a proconsulságig.

T. műveinek említésekor az Agricola és a Germania után utalni lehetett volna a Dialogus valószínű keletkezési idejére is. Azon mondat után, hogy «a Germania Domitianus ünnepelt látszateredményeit vitatja el» (8. l.), érdemes lett volna megjegyezni, hogy az újabb kutatás Domitianus germániai háborúinak «látszateredményeit» valós eredményeknek tartja; ld. pl. K. Christ, Zur Herrscherauffassung und Politik Domitians. SZG 12 (1962) 211—13.

Csak sajnálni lehet, hogy a rövid Bevezetőben nem kaptak helyet olyan fontos témák, mint T. nyelve és stílusa, utóélete. Az utóbbi eléggé tanulságos ahhoz, hogy néhány mondatot érdemeljen. Feltűnő, hogy az életében oly nagy sikereket elérő íróról halála után keveset olvashatunk. Ennek oka talán a Hadrianus idejében bekövetkező görögimádat, majd az archaizálók irányzatának általánossá válása volt. Ez a hallgatás csak akkor szűnt meg, amikor Tacitus császár (275—276) a névrokonságra való tekintettel szorgalmazta műveinek kiadását. Mindenesetre Ammianus Marcellinus már ott kezdi történeti művét, ahol T. abbahagyta; ld. Koestermann i. m. 48—49. T. Domitianus-ellenességét esetleg szélesebb társadalmi keretek között lehetett volna tárgyalni: az általánosabb senatusi oppositio keretein belül, felvillantva az ellenállás filozófiai gyökereit is; vö. M. Rostovtzeff: Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. Leipzig 1929, I, 95—103.

A hasznos és jól válogatott Bibliográfia felsorolja a legfontosabb szövegkiadásokat, monográfiákat, és áttekintést ad az 1969-ig terjedő szakirodalomról (18—21. l.). Több esetben zavaró lehet a hallgatók számára a rövidített cím, ti. akkor, amikor az elhagyott

rész fontos tudnivalókat hordoz ; pl. (zárójelben hozzuk a kiegészítéseket) : *Fr. Klingner*, Beobachtungen über Sprache und Stil des T. (am Anfang des 13. Annalenbuches) ; *J. Kroymann*, Fatum, fors, fortuna (und Verwandtes im Geschichtsdenken des Tacitus) ; Satura (Festschrift O. Weinreich) ; stb.

B. a régebbi magyar szövegkiadókkal kapcsolatban megemlíti, hogy azok «beérték valamelyik közkeletű szövegkiadás újranyomtatásával» (19. l.), s e megfogalmazásból nyilvánvaló, hogy ő nem akar nyomdokaikon haladni. A 10. l. lábjegyzetében utal arra, hogy Koestermann legújabb Annales-kiadását veszi alapul, és a kommentárban megindokolja azokat a helyeket, amelyeknek «formálásában» eltér Koestermann szövegétől. Az Auctores-kötetekről írt recenziókban már közhelynek számít a jó szövegközlés fontosságának hangsúlyozása, s bennünket is, amikor egybevetjük B. szövegét K.-éval, az a cél vezérel, hogy B. szövegét minősítsük. Az összehasonlítást azért is kénytelenek vagyunk megtenni, mert B. nem közöl a sorozat szerkesztési alapelveiben kívánt Appendix criticát, mely az eltéréseket regisztrálná.

B. szövegválasztását indokoltnak és helyesnek tartjuk, annak ellenére, hogy Koestermann szövegét egyes kutatók erősen bírálták a *Codex Leidensis* szövegének figyelembevétele miatt, pl. H. Heubner, Gnomon 34 (1962) 159 sk. Kétségtelen azonban, hogy jelenleg ez a legjobb szövegkiadás ; Syme, például, helyesli a C. Leidensis bevonását (Hermes 92 (1964) 424). B. önállóan formálja az alapul vett szöveget : Koestermannénál jobb és következetesebb interpunkciót alkalmaz ; javítja sajtóhibáit, pl. : *proventust* helyesbíti *provectus*ra (II 55, 5), a *populum Romanam*ot *populum Romanum*ra (III 62, 2) ; az *eundum in annum*ot *eundem in annum*ra (III 71, 2) ; a *faenoris* írásváltozat helyett az indokoltabb *fenorist* közli (III 40, 3). Több esetben indokoltan és helyesen más szövegvariánst hoz, mint K. : a hagyományozott *intus* helyett Lipsius *vetus* olvasatát fogadja el K. *in⟨ten⟩tus* (I 20, 2) konjektúrájával szemben ; kitart a hagyományozott *quisque cuius* (I 21, 2) szórend mellett ; elfogadja Heraeus javítását : *militum⟨studia⟩quaeri* (I 69, 3) ; megtartja a hagyományozott *munera* (III 2, 1) és *parte* (III 54, 5) olvasatot ; Weissenborn kiegészítését fogadja el a lacuna kitöltésére : *vocari iubet in senatum* (III 16, 2). Megkérdőjelezhető viszont Muretus konjektúrájának átvétele : *proxima mari* (III 1, 3) a hagyományozott *proxima maris* helyett ; feleslegesnek érezzük Lenchantin *⟨c⟩aput t⟨and⟩em rei* (I 13, 4) javítását, melyről maga B. is ezt mondja : «szellemes, de bizonyíthatatlan ötlet» (53. l.).

B. olykor nem jelöli a konjektúrát, és eljárását nem indokolja meg : *eum a Caesare* — helyesen : *eum ⟨a⟩ Caesare* (I 27, 2) ; *Augusti avi* — *August⟨i⟩ avi* (I 41, 2) ; *numina* — *nu⟨m⟩ina* (II 17, 2) ; *Apollonidenses* — *Apolloni⟨d⟩enses* (II 47, 3). Egyébként új olvasatot nem hoz, hanem a már meglevő olvasatok között választ megfelelő mérlegeléssel.

Nyilvánvaló sajtóhibák a következők : *mpiis* — (helyesen) : *impiis* (I 49, 3) ; *unctoque* — *iunctoque* (I 49, 4) ; *obsesso res* — *obsessores* ; *Drusositam* — *Druso sitam* (II 7, 2) ; *suverti* — *subverti* (II 36, 3) ; *effusisse* — *effulsisse* (II 47, 1) ; *navum* — *ignavum* (III 32, 2).

A fentieken kívül számos olyan „szövegváltoztatást" találunk, amelyet B. nem indokol meg a kommentárban. Mivel a szöveghagyományban sem lelhetők fel, és a kezünk ügyében levő kiadások apparatus criticusai sem utalnak létezésükre, az Appendix critica említett hiányában hibának kell tekintenünk őket. Ezek az elírások azért veszélyesek, mert hangalakjuk, ragozásuk szabályos, s így belesimulnak a szövegkörnyezetbe. Ugyanezt mondhatjuk a szókihagyásokról is : nem teszik a mondatot értelmetlenné, csak a gondos egybevetés állapíthatja meg elmaradásukat. Az alábbiakban felsoroljuk ezeket a helyeket, B. variánsa után közölve a helyesbítést :

I 7,1 : *in servitutem — in servitium ;*
I 7,4 ; *patris — parentis ;*
I 23,1 : *ceteram familiam — ceteram eiusdem familiam ;*
I 26,3 : *Eundem senatum — Eundem ergo senatum ;*
I 33,2 : *inde — unde ;*
I 52,1 : *Tiberio... adfecere — Tiberium... adfecere ;*
I 57,2 : *Addictus — Adductus ;*
I 58,2 : *qui tunc — qui tum ;*
I 80,3 : *quibusdam provinciam — quibusdam provincias ;*
II 11,1 : *inventi — invecti ;*
II 30,4 : *digressus preces — digressus extremas preces ;*
II 34,1 : *O. Piso — L. Piso ;*
II 82,1 : *advertebantur — adferebantur ;*
III 5,1 : *cuicumque debitos — cuicumque nobili debitos ;*

III 22,2 : *reici — reicere;*
III 29,1 : *maturior — maturius;*
III 30,2 : *loco ortum — — ortum loco;*
III 41,3 : *incessetur — incesseretur;*
III 54,2 : *hac — hae;*
III 57,1 : *Nec repertum — Nec tamen repertum;*
III 64,4 : *sacerdotum — sacerdotiorum;*
III 68,2 : *Silani bona — Silani materna bona;*
III 70,1 : *in usum — ad usum;*
III 72,3 : *vigilantiaque tanta — vigilantiaque eius tanta .*

Több esetben nincs összhang B. szövege és kommentárja között : Egy helyütt a szövegben Rhenanus konjektúráját közli, a kommentárban pedig a hagyományozott olvasatot : *a*[d]*versari — aversari* (I 28, 2) ; máshol a szövegben Fischer konjektúráját hozza, a kommentárba a hagyományos olvasatot vetíti le : *ostendisse — ostender⟨e⟩* (II 72, 1); a szövegben *pacis firmator* van, a kommentárban *paci firmator* (II 46, 5) stb.

A kommentár a kötet legsikerültebb része ; hűen tükrözi Borzsák szakmai felkészültségét, több évtizedes tanítási tapasztalatát és Tacitus-szeretetét. Csak a legnagyobb tudású kutatók képesek arra, hogy úgy koncentrálják a látszólag egymástól távol eső ismereteket, mint ezt B. teszi a kommentárban. Sulpicius Quirinus pályafutását ismertetve, a *Homonadenses* szó értelmezésére a következőket hozza : «vö. Strab. XII 6, 5 ; pisidiai rabló hegyi törzs, melynek megrendszabályozását S. szíriai helytartó korában végezhette el, i. e. 4—3-ban. Másodszor 6-ban látta el ugyanezt a tisztséget ; így szerepelhet a neve egy kis időbeli elcsúszással Lukács evangéliumában (2, 2 : „mikor Szíriában Czirénius volt a helytartó).» (291. l.). A tanulságos párhuzamos helyek között örömünkre szolgált a magyar múlt nagyjainak felbukkanása, Zrínyié, Kölcseyé, Madáché, pl. : „Zrínyi (a «Vitéz hadnagy» -ban) Tacitus mondatához fűzi aphorismusát : «Mikor *vis et consilium* egy emberbe szerkezik, boldog az és becsületes, hatalmas és rettenetes» (120. l.). Nem kevésbé megkapó a *medio campi albentia ossa* párhuzama : «Kölcsey valószínűleg e helyre emlékezett a "vert hadunk csonthalmai"-ról szóló Himnusz-sorok írásakor." (113. l.). Tárgyi magyarázatai rövidek, szabatosak ; a *Cassii et Brutorum exitus* kifejezést világosabban és tömörebben nemigen lehetne kifejteni : «Dec. Brutust katonái cserbenhagyták, majd menekülés közben Antonius lovasai ölték meg. C. Cassius az első philippi csata után öngyilkos lett ; három héttel később, az Antoniustól elszenvedett vereség után ,M. Brutus is követte a halálba.» (46. l.). Kiemelkedően jók stilisztikai megjegyzései, melyekkel a tacitusi művészet melységeibe kívánja kalauzolni olvasóit, újra és újra hangsúlyozván a tartalom és forma egységét a tacitusi életműben, pl. a *non Cinnae, non Sullae longa dominatio* mondat mélyebb értelmét a következő szavakkal világítja meg: „Figyelmet érdemel a változásokat, de ugyanakkor a próbálkozások ismétlődését is jelző anaphora, valamint a hasonló értelmű, mégis mindig mást jelentő kifejezések *(dominatio, potentia, arma, imperium)* variálása» (24. l.). Meggyőzőek az alliterációval kapcsolatos megjegyzései, pl. «*parva res... progressa praebuit* — a *p*-alliteráció egy jelentéktelen mozzanat naggyá növekedését érzékelteti ; Tacitus különben a súlytalan *parvus* helyett inkább a *modicus*-t használja» (271. l.). A szerzőnek az a törekvése, hogy minél plasztikusabb képet fessen Tacitusról, az emberről és művészről, olykor háttérbe szorítja a szöveg megértését célzó grammatikai és tárgyi magyarázatokat. Fejtegetéseinek nyelve tiszta, adatokat és érzelmeket egyaránt közvetít.

Van néhány olyan hely, melyet mi másképp értelmezünk, mint a szerző. Ehhez a tacitusi mondathoz : *Ac si quis tot casus vita superaverit, trahi adhuc diversas in terras ubi per nomen agrorum uliginesque paludum vel inculta montium accipiant* (I 17, 3), B. a következő megjegyzéseket teszi: «*trahi adhuc (a.m. insuper, praeterea)* pl. út- és csatornaépítésre, mocsarak lecsapolására, erdőirtásra stb. és mindezt *per nomen (= nomine) agrorum — uliginesque paludum vel inculta montium* Tacitus gondosan ügyel, hogy felsorolása párhuzamos ne legyen : "vizenyős, mocsaras területeket vagy hegyi vadont"». B. itt érezhetően a Koestermann-kommentár alapján fogalmaz : «*zum Strassenbau, zur Anlage von Kanälen, Entwässerung und Urbarmachung*», illetve : «*inkonzinne Nebeneinanderstellung eines Substantivs und eines Substantivierten Adjektivs*» (121. l. ad loc.). Az első megjegyzés azonban félreérthető azért, mert a szövegben nem arról van szó, hogy a katonákat «útépítésre...» viszik, hanem arról, hogy elbocsátásuk után távoli vidékeken, műveletlen területeken kapnak földjuttatást, pénzjutalom helyett. Ez súlyos sérelem volt azoknak a katonáknak szemében, akik inkább pénzt akartak, illetve nem akartak arra a vidékre költözni, ahol földet kaptak : ld. e hely értelmezéséhez : F. R. D. Goodyear, The Annals of

Tacitus. Vol. I. Cambridge 1972, 203—204. A második megjegyzés — T. kerüli a párhuzamos szerkesztést — itt nem helyénvaló. Az ugyanis első látásra nyilvánvaló, hogy *uligines paludum vel inculta montium* nagyonis párhuzamos szerkesztés: két szókapcsolat áll egymás mellett, mindkettő egy pl. acc-ból és egy pl. gen-ból tevődik össze, szórendjük is azonos. Formailag az egyetlen különbség, hogy az egyik acc. hímnemben, a másik semlegesnemben áll. B.-nak az a fordítása, mellyel az inconcinnitast kívánja szemléltetni, pontatlan; pontos viszont Tacitus összes műveink fordításában, s ott ragyogóan kiugrik a párhuzamos szerkesztés: „És ha valaki túléli a megpróbáltatásokat, akkor is távoli vidékekre hurcolják, hogy ott *nedves mocsarakat vagy műveletlen hegyoldalakat* kapjon földek címén» (II 19. 1.).

Olykor egyes mondatokhoz adott magyarázatok érdekesek ugyan, de nem segítik oly mértékben a mondat megértését, amennyire szükséges lenne, pl. Germanicus beszédének ahhoz a mondatához, amelyben *Augustus* veneratiójáról és Tiberius triumphusairól van szó (I 34, 4), olyan fejtegetést fűz öt sornyi terjedelemben, amelynek lényege a következő fejezet elején megismétlődik. Ezért hasznosabb lett volna ehelyett arról beszélni, mit jelent a *veneratio Augusti*, s mikor volt Tiberius Germania főparancsnoka stb. (vö. 78. l.). Ugyancsak kevés a megértéshez az a néhány megjegyzés, amellyel az I. könyv 81. caputját kívánja magyarázni. Tiberius eljárását a választásokkal kapcsolatban részletesebben kellett volna megvilágítani, vö. Koestermann ad loc. Előfordul, hogy a kommentár nem a kiemelt részre vonatkozik, pl. III 13, 2: «*Servaeus et Veranius et Vitellius* II 56, 4, I 70, 1: ékesszólásának kiemelése (*et* a.m. még hozzá) nagy dicséret Tacitus részéről». Csakhogy ez utóbbi mondat az *et multa eloquentia Vitellius* szókapcsolatra vonatkozik, ld. 249. l. Néha egyes kifejezésekhez csak párhuzamot hoz, holott rövid magyarázatra is szükség lenne a megértéshez, pl. III 21, 1: — «*sorte ductos fusti necat* szó szerint Sall. Hist. frg. 4, 22» .Itt hasznos a párhuzam, de a pontos megértés miatt fontos lenne a *fusti necare* kifejezés értelmezése, ti. a Györkösy-szótár sem hozza.

Sok esetben hiányoljuk olyan kifejezések magyarázatát, amelyek a reáliák, a politikai háttér, a jogi viszonyok megértéséhez hasznos adalékokat adhattak volna, pl. *tribunicio iure* (I 2, 1); *aramque adoptionis* (I 14, 2); *curru vehi* (I 15, 2); *fracta vite* (I 23, 3); *haberi par esset* (I 25, 3); *vix tutari signa* (I 30, 2); *concesso iure* (I 38, 1); *caespitem* (I 62, 1); *in acta sua iurari* (I 72, 1); *militare aerarium* (I 78, 2); *regem Rhamsen* (II 60, 3); *torquibus et hasta* (III 21, 3); *transtulit ad consules* (III 22, 3); *cum Lydia poteretur* (III 61, 2); *Zmyrnaeos* (III 63, 3).

Ami a kommentár formai megoldásait illeti, több következetlenség, pontatlanság akad benne. A szerző olykor indokolatlanul felborítja a szavak természetes rendjét, pl. egy előbb következő szót később kommentál: *ferocissimi* (27, 1.); *quantum dedecoris adierit* (84, 1.) vagy egy később következőt előbb, pl. *absidionem flagitii* (257. 1.); e szókapcsolatot a III 20, 1-ben értelmezi, holott a III 20, 2-be tartozik (ugyanez a következetlenség a Koestermann-kommentárban is előfordul: 453. l.).

Sajnos, a kommentárban is található néhány olyan elírás, mely apróbb pontatlanságokat és olykor félreértést eredményez: M. Agrippa (64—12) — M. Agrippa (63—12) (27. l.); *praesciptione — praescriptione* (38.l.); Blaesus ... (19, 1) — Blaesus ... (19, 2) (57. l.); *pepulere — perpulere* (65. l.); *legio II augusta, XIII gemina Martia victrix és a XVI Gallica — legio II Augusta, XIII Gemina; XIV Gemina Martia Victrix; XVI Gallica* (73. l.); az V. és a XI. legio — az V. és XXI. legio (a 80. oldalon kétszer is). Éppen csak szóvátesszük, hogy ugyanígy kétszer fordul elő ez a sajtóhiba Koestermann-nál: *Die 5. und* 11. *Legionen* (158—159. l.); *istuc — istud* (88. l.); Aen. VI. 104 — Aen. VI 103 (96.l.); *coeptam — coeptum* (97. l.); ; Hor. C. 10, 13 — Hor. C. II 10, 13 (152. l.); *disiectique rates — disiecitque rates* (160. l.); I I 19, 1 — I 19, 1 (206. l.); 28,3 — I 28, 3; 76, 3 — I 76, 3 (208. l.); vö. fentebb 15, 2 — vö. fentebb 15, 1 (217. l.); (ez Koestermannnál is elírás: 382. l.); Ovid. Met. I 25. — Ovid. Met. I 21 (223. l.); VII 137 *dicione premebat* — VII 737 *dicione premebat* (223. l.); *praesumpta spe — praesumpta spes* (223. l.); Dial. 7, 4 — Dial. 7, 3 (228. l.); I 62, 2: *ut saevi animi indicium interpretabantur* — I 62, 2: *cuncta Germanici in deterius trahenti* (259. l.); 24, 2—24, 4 (261. l.); vö. II 55,3 — vö. II 55,1 (277. l.); XVI 64,3 — XIV 64,3 (311. l.).

A pedagógus Borzsák Istvánt dicséri a kötetet lezáró melléklet, mely jól olvasható kódex-felvételeivel és részletes ábraaláírásaival újszerűen ad ízelítőt a hallgatóknak a szöveghagyományozás és a szövegkritika problémaköréből. Tapintható közelségbe kerül hozzánk az Annales első hat könyvét «egyedül őrző» Mediceus I vagy a Koestermann Annales-kiadása után oly sok vitára okot adó Codex Leidensis. Tulajdonosi büszkeséggel szemléljük a budapesti Egyetemi Könyvtár Tacitus-Corvináját és a «Mátyás elárvult könyvtárából» az amerikai Yale-egyetemre vándorolt Tacitus-kódexet, mert létezésükkel azt tanúsítják, hogy Magyarországon régtől fogva értik és szeretik Tacitust.

Megfigyeléseinket összegezve megállapíthatjuk, hogy Borzsák István Annales-kiadása a magyar klasszika-filológiai szakirodalom értékes teljesítménye; külön kiemelést érdemel az igényes, gondolatgazdag kommentár, a jól válogatott bibliográfia és képmelléklet. A bevezetést a kommentár terjedelméhez viszonyítva rövidnek ítéljük; érthetetlen számunkra a latin szövegbe bekerült sajtóhibák nagy mennyisége. Ezeket nem azért gyűjtöttük egybe, hogy az egyébként érdemes munka értékét csökkentsük, hanem azért, hogy használhatóságának fokát emeljük, és hibajegyzékünkkel segítséget nyújtsunk a szerzőnek a következő kiadás előkészítéséhez.

ADAMIK TAMÁS

CASTIGLIONE LÁSZLÓ: POMPEJI. Corvina Kiadó, Budapest 1973. 153 lap, számos szövegközti illusztráció, 104 fényképes tábla.

Olvasóközönségünk nincs abban a szerencsés helyzetben, hogy a Vezuvtól elpusztított campaniai városokról a klasszikus ismeretterjesztő munkák valamelyikét — mindenekelőtt a feltárásokat csaknem félévszázadig irányító A. Maiuri nagyszerű könyveire gondolunk — magyarul olvashassa. Sőt, e tárgykörben választékról sem beszélhetünk: J. M. Szergejenko szolid munkája (Pompeji, Budapest 1960) már legalább egy évtizede eltűnt a könyvpiacról.

A hiánypótló összefoglalás megírására ezúttal is Castiglione László vállalkozott. Könyve, amint az előszó világosan leszögezi, nem ásatási vezetőnek vagy kézikönyvnek készült. A szerző két célkitűzés megvalósítására törekedett: egyrészt arra, hogy a várost történeti fejlődésében és sorsának változásaiban mutassa be, másrészt pedig arra, hogy vázlatos keresztmetszetet adjon Pompeji életéről, lakossága életviszonyairól és kultúrájáról.

Ennek megfelelően a könyv első fele a történeti korszakokat követve tagolódik fejezetekre (A kezdetek; A samnis város; A hellénisztikus Pompeji; A római colonia; Pompeji utolsó százada). Minden egység felépítése azonos szkémát követ: először rövid történeti áttekintést olvashatunk, majd a városkép átalakulásának ismertetésére, a középületek és a legjellemzőbb ill. a legjobb állapotban előkerült magánházak tárgyalására kerül sor, rövid utalással a legfontosabb leletekre, műalkotásokra.

A történeti fejezetekkel nem zárul le az emlékek bemutatása: a könyv második részében a város életének különböző aspektusaira vonatkozó, tömören összefoglalt általános tudnivalók kereteit a témához tartozó épület- ill. tárgytípusok, feliratok vizsgálata tölti meg az egykori valóságot felidézni képes tartalommal. A „Gazdaság és társadalom" című fejezetet többek között a Pompeji mezőgazdaságáról felbecsülhetetlen értékű felvilágosításokat nyújtó villák, a kézművességről tanúskodó műhelyek bemutatása élénkíti. Az „urbanizmus és kultúra" kapcsán az insula-rendszerrel, színházak, fürdők, fogadók stb. típusaival ismerkedhet meg az olvasó. (Csak sajnálhatjuk, hogy a fejezet végén mindössze két és fél lapot szentel a szerző Pompeji művészetének.) „Pompeji isteneihez" természetesen hozzátartoznak a templomok és más kultuszemlékek, a „Sírok" című fejezet pedig a nekropoliszok bemutatásával zárja le a képet.

Minthogy az épületek mellett azok modern „helyrajzi" száma is fel van tüntetve, a könyv Pompeji leghíresebb emlékeihez vezetőként is szolgálhat.

A szerző a város pusztulását ill. feltárását tárgyaló, igen jól sikerült fejezetekkel és a szélesebb olvasóközönségnek szánt szakirodalmi tájékoztatóval zárja le a könyvet.

Pompeji emlékeinek bemutatását nagymértékben segítik a szövegközti illusztrációk (térképek, alaprajzok, rekonstrukciók) és a fénykép-anyag. Az utóbbiról külön is meg kell emlékezni. Sugár Lajos, akinek a felvételek többségét köszönhetjük, nem csupán fotográfus szempontból végzett jó munkát, hanem a Pompejiről szóló összefoglalásokban ritkán felbukkanó, a város korai történetéről és a rómainál izgalmasabb italikus művészetéről valló képekkel (oscus sírlelet; samnis kőplasztika) is meglepte a magyar olvasókat.

Így a római művészettel foglalkozó klasszika archeológus szilárd tudására, kitűnő íráskészségére épülő szöveg és a jól sikerült illusztráció-anyag a régészeti ismeretterjesztés rangos alkotásává teszi a munkát.

SZABÓ MIKLÓS

BALÁZS GYÖRGY: CLEMENTIA CAESARIS. Tanulmány az i.e. I. sz. politikai ideológiájához. Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai 3, Budapest, 1972, 148 lap (kézirat gyanánt)

Az utóbbi évtizedek beláthatatlan mennyiségű Caesar-irodalmának javát végigolvasva teljesen kiábrándító és szinte reménytelennek látszó kép bontakozik ki előttünk. Ahány kutató — annyi, helyenként homlokegyenest eltérő vélemény még a legalapvetőbb kérdésekben is. Egyesek szerint Caesar nem tört egyeduralomra, hatalmi helyzetébe szinte a véletlen juttatta. Mások szerint tudatosan monarchia megteremtésén fáradozott, de vitatott, hogy vajon ősi, római típusú királyságot vagy valamiféle hellénisztikus monarchiát kívánt-e létrehozni. Egyesek szerint személyét már életében isteni nimbusz övezte, míg mások szerint csak halála után történt meg apotheózisa. Egyes kutatók szerint forradalmi újító, mások szerint alapvetően tradícionális politikus. Van, aki szűklátókörű pártvezérnek tartja, míg mások széles horizontú pártok feletti koncepciót tulajdonítanak neki. E határozottan körvonalazott nézeteken kívül persze találkozunk egyeztető állásfoglalásokkal is.

Mindezek után különösen sokra kell értékelnünk, hogy hazai szakirodalmunkban egy lendületes stílussal, logikus okfejtéssel, alapos szakirodalmi tájékozottsággal megírt Caesar-értékelést üdvözölhetünk, amely ha szerény külső köntösben is, de immár egy rangos sorozat részeként vázolja fel a maga átgondolt koncepcióját Caesar tevékenységéről.

B. Gy. szerint Caesar céljai, bár fokozatosan alakultak ki, de pályafutása nagy részében állandó érvénnyel kimutathatók, s a köztársaság fő problémáinak (pl. a provinciák adminisztrációja, a kolonizáció, a városállam-jelleg felszámolása stb.) megoldására irányultak. A különböző időszakokban azonban más-más módszerekkel próbálta ezeket megvalósítani: 63 végéig erőszakosan igyekezett megtörni a római államgépezet folyamatosságát. Ettől kezdve Pompeius haláláig hagyományos módon akart *princeps rei publicae* lenni, míg a 48 októberétől haláláig terjedő időszakot a monarchikus törekvések jellemzik. Szinte végig tudatosan igyekezett kerülni minden pártot, mely a városállam talaján állt, mégha a popularisok elképzelései közelebb álltak is az övéihez. A *clementia* Caesar politikájának középponti gondolata volt. A polgárháború kezdetén előbb ugyan jobbára taktikai eszköz volt, de később politikaivá lett, s azt szolgálta volna, hogy a birodalmat Pompeiusszal együtt közös *duumviratus*-sá alakítsa át, egyesítve a *nobilitas*-t és a társadalom valamennyi belső erejét. Ez a koncepció azonban a zsákmányra éhes Caesar-veteránokból ellenállást váltott ki. Pompeius halála után Caesar egy pártok felett álló, az egyes társadalmi rétegekre, mint ellentétek egységére közösen épülő monarchia kialakításán fáradozott részben hellénisztikus, de főleg római hagyományok alapján. Hatalma igazában nem katonai diktatúra volt, hanem pozícióját elsősorban vallási ideológiája segítségével szerette volna biztosítani magának. Ezért propagálta a maga természet feletti voltát, mindenekelőtt a már csak az istenekével összevethető *clementia*-ja révén. Elhivatottságát a szakrális szféra felől igyekezett igazolni.

E koncepció egészében és önmagában igen meggyőzően kimunkált. A recenzensben azonban mégis bizonyos aggályok támadnak egyes részleteivel kapcsolatban:

Caesar politikai koncepciója B. Gy. bemutatásában némiképp statikusnak, szinte eleve kialakultnak tűnhetik, akárcsak Mommsen vagy Carcopino sokat bírált megjelenítésében.

Caesar városállam-ellenes összbirodalmi koncepciója sem áll minden kétségen felül. Syme prosopographiai vizsgálatai amellett szólnak, hogy az ellenséges propaganda ellenére Caesar nem igen vont be nyugati provinciálisokat a római politikai életbe, főleg nem a senatusba. Kolonizációs tevékenysége nagyjelentőségű és széles körű volt ugyan, de a római polgárjogot nagyon csínján osztogatta a provinciálisoknak, s mind gazdasági, mind politikai vonatkozásban ha nem is Róma, de Itália vezető szerepét igyekezett biztosítani a tartományokkal szemben.

A *clementia* elve valóban alapvető Caesar politikájában, de az már kérdéses, hogy valóban olyan teherbíró, mindent megmagyarázó, újszerű és a monarchia irányába mutató-e, mint egyesek gondolják. Maga Caesar e szót vagy származékát saját politikai elképzeléseit ecsetelve sehol sem használja. Még álláspontja leghatározottabb kifejtésekor is *misericordia*-ról és *lenitas*-ról beszél. Másrészt a *severitas* mellett a *clementia* is megtalálható a régi római politikai *disciplinā*-ban. Cato i.e. 167-ben a rhodosiak érdekében elmondott beszédében a *clementia* érvényesítését tartotta szükségesnek Róma részéről (Gell. 6, 2, 1 k.). Lepidus arról beszélt, hogy a rómaiakat *clementiá*juk tette naggyá, s Metellus Celer is azt vetette a catilinariusok ellen kemény kézzel föllépő Cicero szemére, hogy megsértette a *clementia maiorum nostrum*-ot. A *clementia* a régebbi római belpolitikai

élettel is szorosan összefonódott. Az ekkori „pártok" alapját jelentő *amicitia*, *clientela* és *fides* megkövetelte, hogy a magasrangú személyek a tőlük függő egyénekkel szemben *clementiá*-val viseltessenek. Érthető tehát, hogy a *clementia* a *probitas*szal együtt elsősorban a *nobilitas* ismérve volt. Éltek vele polgárháborúk idején is, pl. amikor Pompeius kíméletesen bánt Sertorius katonáival. A *clementia* tehát nem utal feltétlenül egyeduralmi törekvésre, hiszen benne gyökerezik az ősi városállami hagyományokban. Igaz, hogy Cicero szerint a *clementia* Caesart szinte a halhatatlan istenekkel teszi egyenlővé, de ugyanő a monarchikus törekvésekkel aligha vádolható öccsének is azt írja, hogy azt gondolják róla *de caelo divinum hominem esse in provinciam delapsum*, s mindez többek közt azért, mert helytartósága idején *omnia plena clementiae, mansuetudinis, humanitatis*. Igaz, hogy templomot akartak állítani Caesar *clementia*-jának, de jóval korábban is ugyanez történt: a politikai életet meghatározó kulcsfontosságú jelszavak, a *concordia*, a *honor* és a *virtus* istenként elnyerték a maguk szentélyeit. Mégha elfogadjuk is, hogy a *clementia Caesaris* valami minőségileg új, akkor is jobban fel lehetne tárni régi római gyökereit, melyeket pl. Weinstock új Caesar-monográfiája sem kutat fel teljes mélységében. A caesari *clementia* vizsgálatába egyébként még más anyagokat is be lehetne vonni, pl. a Museo Torlonia híres *clemens Caesar* portréját, akármilyen nehézségekbe ütközik is datálása és értelmezése.

B. Gy. nagy körültekintéssel, széleskörűen felhasználta az antik auctorokat, de helyes lett volna állást foglalnia e források felhasználhatóságának kérdésében. Közismert, hogy az utóbbi években nagyon sokan Caesar műveit propaganda-iratoknak tartották, vagy legalábbis arra az eredményre jutottak, hogy a caesari előadás félrevezető. Különösen vonatkozik ez a caesari *clementia* bemutatására, mégha annak ténye vitathatatlan is. Ugyancsak problémát vet fel a későbbi antik forrásanyag, amely helyenként erősen eltér az egykorú közlésektől, mindenekelőtt Ciceróétól, s fennforog annak a veszélye, hogy kiszínezi az eseményeket. Így pl. arra, hogy Caesar már életében istenné lett volna, kizárólag ilyen késői megbízahatlan adatunk van, s ezért kétes hitelű (vö. Gesche). Ugyancsak pusztán feltételesen fogadható el a Caesar-Pompeius *duumviratus* érdekes koncepciója. Direkt forrásadatunk ugyanis erre nincs, s az e következtetésre módot nyújtó caesari bemutatást sok kritika érte (pl. Barwick), arról pedig csak késői kiszínezett történetek vannak, hogy Caesar megsiratta volna Pompeius halálát. Maga Caesar erről nem beszél, de még az esetet előadó Lucanusnak és Diónak is kételyei vannak vele kapcsolatban.

Nagyon tanulságos, ahogy B. Gy. Caesarnak katonáihoz való viszonyát elemzi, az a végkövetkeztetése azonban, hogy „nem katonai diktatúrára törekedett" — vitatható. Igaz ugyan, hogy Caesar demobilizálta egykori veteránjait, elbocsátotta testőrségét, de ebben nem a fegyveres erőről való lemondás vezette. A dictator csak a hosszú háborúkban kimerült és demoralizált katonáit engedte szélnek, hogy hatalmát friss erőkkel támassza alá. Ezért vette tervbe a párthus hadjáratot, úgyhogy halálakor 34 legio állt fegyverben (Piganiol). Caesar valószínűleg ezekkel akarta megrendült hatalmát megszilárdítani, a hadjárat tervével leplezve igazi célját.

Némiképp pontatlannak tűnik az a megfogalmazás, hogy Caesar a társadalom összes belső erőit fel kívánta használni monarchiája megvalósításához. Itt csak a *szabadok* egyes rétegeiről lehet szó, amire egyébként más helyen zárójelben maga B. Gy. is utal, de ezt kiemeltebben lehetett volna tenni. Másrészt a későbbi kutatásoknak nem ártana Caesar diktatúrája társadalmi alapjainak vizsgálatakor a rendi tagolódástól és a korábban feltételezett egyszerűsítő osztálystruktúrától eltérő bonyolultabb szociális-jogi heterogeneitásból kiindulni a sokrétű valóságnak megfelelően, ahogy erre az utóbbi években főleg a szovjet ókortörténetírás szolgáltatott példát más összefüggésben.

Megjegyzéseim jelentős része elsősorban B. Gy. munkája egy esetleges bővített változatának minél meggyőzőbbé tételét kívánja elősegíteni. Ezt annál inkább várhatjuk tőle, mivel az előzetes műhelymunka során saját maga nyilvánvalóan elvégzett egy sor a tanulmányban nem értékesített vizsgálatot — legalábbis tanulmányának átütő belső logikája, szellemes érvelése, alapos tárgyismerete erre látszik mutatni.

HAVAS LÁSZLÓ

BUDAPEST TÖRTÉNETE I. BUDAPEST TÖRTÉNETE AZ ŐSKORTÓL AZ ÁRPÁD-KOR VÉGÉIG. Szerkesztette: *GEREVICH LÁSZLÓ* [Budapest Főváros Tanácsa, 1973.] 429 oldal, 242 szöveg közti kép és 3 melléklet; a tartalomjegyzék, a képjegyzék és a fényképen bemutatott tárgyak őrzési helyének angol és orosz nyelvű fordításával.

A főváros területének a honfoglalásig terjedő történetét tudományos igénnyel és módszerekkel feldolgozó monográfia legutóbb több mint 30 éve látott napvilágot. Ezalatt a három évtized alatt igen sok régészeti lelet került felszínre és eléggé megváltoztak a feldolgozás módszerei és alapelvei is ahhoz, hogy az új kötet megjelenését feltétlenül indokoltnak tartsuk. Egyúttal természetszerűleg adódik az új feldolgozás összehasonlítása az 1942-ben megjelenttel. A Tompa Ferenc, Alföldi András, Nagy Lajos, Nagy Tibor, Szilágyi János és László Gyula által készített munka kétségtelenül kiemelkedő teljesítmény volt annak idején. Kronológiája, periodizációja alapul szolgált az egész hazai régészeti kutatás számára. Azóta igen sok kisebb-nagyobb tanulmány és összefoglalás jelent meg hazánk egyes megyéinek, városainak ős- és ókoráról; így ma már az új «Budapest történeté»-nek ilyen jellegű használatára nincs szükség. De mivel fővárosunk területén a paleolitikum végétől kezdve lényegében folyamatosan kimutathatók az emberi élet nyomai, a római korban pedig jelentős település volt itt — a feldolgozás jelentősége most is messze túlterjed Budapest határain.

A hat kötetre tervezett teljes nagy Budapest-monográfiának első kötete tárgyalja a legrégibb időktől az Árpádház kihaltáig terjedő korszakot. Az őskori, római kori és népvándorláskori részt Nagy Tibor írta. Ismertetésünkben erre a részre szorítkozunk.

Nagy Tibor a római korral foglalkozó tanulmányaival szerzett magának nemzetközi hírnevet; bár számos ős- és népvándorláskori ásatást és leletmentést vezetett a főváros területén, e korszakokra vonatkozó kutatásai nem lehettek olyan elmélyültek és szerteágazóak. Így azután — főként a bronzkor feldolgozásánál — e korszak hazai specialistáinak gyakran egymással ellentétes nézetei között nem volt könnyű dolga a tipológia és a periodizáció vonatkozásában.

A paleolit- és mezolitkori leletek ismertetésénél a megjelent publikációk kivonatolására szorítkozott; lényegében ez történt a neolitikumnál is, de itt már hiányolnunk kell pl. a békásmegyeri és nagytétényi leletek feltárójának és publikálójának említését. A rézkorban a «Budapest csoport»-nak ennyire határozottan elkülönülő, önálló létével nem minden kutató ért egyet.

Mint már jeleztük, a bronzkori kultúrák abszolút és relatív kronológiáját itt sem sikerült megnyugtatóan tisztázni, de ezt méltánytalan lenne a «Budapest története» szerzőjének felróni. Itt csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a Pannonia-telepi, több mint 200 hamvasztásos sírt és majd félezer edényt tartalmazó urnatemető publikálása feltehetően bővítené a budakörnyéki középső-bronzkori kultúrákra vonatkozó ismereteinket. (Egyébként az urnatemető említett bronz ékszerei nem egyetlen sírból kerültek elő.)

Nem érezzük bizonyítottnak annak föltételezését, hogy az Alföld északi részét megszállva tartó szkitakori csoportok a Budapest területén keresztül vezető útvonalakat használták volna nyugati portyáik alkalmával, hiszen az óbudai gázgyár mellett feltételezett dunai átkelőhely létezése sem igazolt.

A késői vaskor kezdeti szakaszának, az i.e. IV. századnak etnikumát — úgy látszik — még nem lehet meghatározni. Az eraviscusoknak ittléte még a III. században sem bizonyítható.

A római kori rész az, mely Nagy Tibor tanulmányában terjedelmét és jelentőségét nézve is dominál. A római kori anyagot a következő fejezetekre osztva tárgyalja: 1. Az aquincumi határsáv telepeinek és társadalmának történeti kerete. 2. Római kori telepek Budapest földjén. 3. A katonai és polgári telepek szervezete. 4. A társadalom rétegződése. 5. Művészetek. 6. Vallási képzetek és kultuszok.

Itt a feldolgozás elvi, módszertani problémájával találta magát szemben a szerző. A hat kötetre tervezett monográfia címe „Budapest története", de nem vitás, hogy Aquincum esetében a topográfia és a tárgyi emlékanyag ismertetése ugyanolyan fontos, mint maga a szorosan vett történelem. Viszont a nyilván előre megszabott terjedelmen belül ezeket nem lehetett a kellő részletességgel tárgyalni. Lényegében az sem volt teljesen eldöntve, hogy az egész mű szakembereknek, vagy a művelt nagyközönségnek készül-e. A feldolgozás módszere, a rövidítések, a speciális szakkifejezések használata a könyvet a nem szakemberek számára érthetetlenné teszi. A szakember viszont legalább a jegyzetekben a teljességre való törekvést igényelné, — főként, mert hasonló terjedelmű munka a főváros történetéről nyilván jó egynéhány évtizedig nem fog megjelenni. A műfaj meg-

oldatlanságából adódó problémákért viszont megintcsak méltánytalan lenne kizárólag a szerzőt hibáztatni. Egy-egy mondat félreérthető volta, vagy egy nem bizonyított, de tetszetős hipotézisnek túl részletes tárgyalása már inkább felróható neki. Például a római kori rész elején, csak a 85. oldalon a következő aggályokat vethetjük fel:

Indokolatlan a Victoria-gemmás gyűrűről föltételezni, hogy azt az eraviscus fazekasmester ajándékba kapta, vagy cserélte, hiszen a szerző épp ebben a bekezdésben ír a pénz elterjedéséről; a fazekas is valószínűleg pénzért vette a gyűrűt;

Augustus kori római tárgy N. T. véleményével szemben elkerült fővárosunk területére, hiszen például a fenti gyűrű is ilyen;

a Dunántúlt nem tekinthetjük Illyricum belső körzetének;

Hispania Augustus korára már romanizálódott;

auxiliáris táborokat még nem tártak fel Budapest területén, így azok régészeti hagyatékáról nem lehet beszélni; még kevésbé arról, hogy «világosan kirajzolódnék», hogy az itáliai kereskedők számára az itteni alakulat ellátása nem jelentett különösebb vonzóerőt;

a római behozatali tárgyak hiánya a szerző szerint nem tekinthető a korai megszállás döntő kritériumának; — nyilván az ellenkezőjét akarta mondani: a tárgyak hiánya nem tekinthető a korai megszállás cáfolatának.

A Vespasianus kori kőtábor feliratának (90. l. és 37. kép) kapcsán feltétlenül hivatkozni kellett volna Tóth E. és Vékony G. alapvető cikkére. A következő oldalon a szerző az óbudai auxiliáris táborokkal kapcsolatosan az Arch. Ért. 1970. 309. oldalra hivatkozik, ahol azonban nem említik az auxiliáris tábort. A Budai Vigadónál feltárt öt sírkő még nem bizonyítja kielégítően, hogy valóban ott volt az I. század közepén és végén a katonai temető. Egyáltalán, Nagy Tibor mint tényről beszél a Bem tér környéki alatáborról, bár máshelyütt megírja, hogy annak semmiféle maradványa még nem került elő. A leg. II. adiutrix I. sz. végi táborát még kevésbé helyezhetjük ilyen biztonsággal a Bem tér környékére 3 sírkő alapján, melyek a Budai Vigadónál kerültek elő.

A 93. oldal 5. bekezdésében a szerző a Traianus oszlopon ábrázolt szarmata katonákkal kapcsolatban a 42. képre hivatkozik, ahol azonban ilyesmi nem látható.

A 102.-ik oldalon Nagy Tibor a balneumot hidegvizes közfürdőnek fordítja és hivatkozik a Budapest Műemlékei II. kötetében megjelent cikkére. Itt többek között azt írja, hogy a feliratok ezt a kifejezést használják «a hidegmedencés nagyobb fürdőkre, míg a melegvizes medencés fürdőre a therma megjelölés szokásos. L. pl. D. 5724: thermae M. Crassi Frugi aqua marina (=aqua calida) et balneum aqua dulci...» Teljesen érthetetlen, hogy Nagy Tibor miért tesz egyenlőségjelet a tengervíz és a melegvíz közé. Nyilvánvaló, hogy a feliraton egy nagyobb tengervizes és egy kisebb édesvizes fürdőről van szó. A balneumon általában véve kisebb méretű fürdőt szoktak érteni.

A Diocletianus 294. évi hadjáratával kapcsolatos Március 15. téri kombinációk (107. o.) Soproni Sándor újabb kutatásainak fényében (Contra Acinco = Contra Acuminco) nyilván elesnek. Ugyanilyen alapon módosítani kell az erőd építési idejének keltezését is.

N. T. a 115. oldalon a legiók temetőinek elhelyezkedésénél összesen két sírkőre hivatkozik. Egy sírkő még nem temető. Semmi sem vall arra, hogy Albertfalván (118. o.) egy Hilarus fazekas agyagmintáit használó edénykészítő dolgozott volna, hiszen csak egy kisméretű mézeskalács-minta került ott elő Hilarus nevével.

Tekintve, hogy a Polgárváros keleti falának helyét nem ismerjük, nem állíthatjuk, hogy előtte a „gyenge technikával épült falak munkáslakások, esetleg agyagraktárak céljait szolgálták." (119. o.) Ugyanezen oldal megjegyzéseivel szemben nem tudjuk, hogy a Római fürdőtől kiinduló vízvezeték agyagcsöves rendszerű volt-e. Lehet, hogy kifalazott csatornában folyt a víz. A Szépvölgyi úti villát nem merném határozottan „helytartói"-nak nevezni.

Semmivel sincs alátámasztva, hogy Aquincum polgárvárosa öt regióra, illetve a nyugati városrész csak kettőre oszlott (122. o.) A királynői vár nem a canabae déli városnegyedében, hanem még a castrum területén épült. (123. o.) Nagy T. a C. I. L. III. 3481+10381 feliratnak új értelmezését egy, az Arch. Ért. 1972. évi kötetében megjelenő cikkével indokolja. (125. o.) Sajnos ilyen cikk sem a jelzett, sem a következő évben nem jelent meg ott. A szerző szerint (134. o.) «az aquincumi Forum nyugati szomszédságában helyet foglaló úgynevezett palaestra» az Augustalisok collegiumának székháza lenne. A korábban palaestrának vélt nagyudvaros épületet azonban a Póczy—Hajnóczi féle rekonstrukció forumnak véli, amelytől nyugatra még nem is volt ásatás. Így, ha a palaestrának vélt építmény collegiumi székház, akkor hol volt a forum? Egyébként az Augustalisok collegiumának székházát nemcsak Sarmisegethusában, hanem például Ostiában is megtalálták.

Nagy Tibor a collegium fabrum és centonariorum tűzoltói munkakörét a polgárváros területére korlátozza (136. o.). Nem ad viszont választ arra az önként felmerülő kérdésre, hogy kik végezték ezt a feladatot a canabae területén, mely a II—III. század fordulóján kétségkívül nagyobb volt a polgárvárosnál. Semmivel sem igazolja azt az állítását, hogy «a szóban forgó két collegium vállaira nehezedett a városi középületek, utak, vízvezetékek karbantartása.» A 139. oldalon levő 35. jegyzet a T. B. M. 1940. 4.-re hivatkozik, ahol viszont római korról egyáltalán nincs szó. A következő jegyzetben említett C. I. L. III. 14352. 2. 3. sírkövek a Március 15.-e téren kerültek elő, és semmi alapunk sincs annak feltételezésére, hogy az ezeken felsoroltak (az Ocusius és Marcius család tagjai) a legio-canabae területén laktak volna. A szerző külön fejezetben ír a legio-canabae, és külön a katonaváros társadalmáról, mintha két különböző fogalomról lenne szó. Ez így könnyen félreérthető.

Nincs bizonyítékunk arra, hogy Aquincumban a nőtlen katonák erős kisebbségben voltak a nősekkel szemben. (143. o.) Helytelen a rabszolgák hiányára következtetni abból, hogy a síremléket állítók között egyes esetekben nem említenek rabszolgát.

A Kőfaragás c. fejezet a szerzőnek a Bp. Rég. XXII. kötetében megjelent tanulmányának ismerete nélkül nem érthető meg. A majd 9 oldalas fejezetnek csak a legelső mondatához fűz jegyzetet! Hasonló a helyzet a bronzplasztikát tárgyaló fejezetrésznél, ahol semmi támpont nincs arra, hogy a sok kis — részben elveszett — szobrocska közül melyikre gondol a szerző. Nagy T. a 170. oldalon «átértékelt táblafestészet»-et említ. Mivel Aquincumban, sőt Alsó Pannoniában csak egyetlen egy római kori táblakép került elő, nem tudom, mire céloz. Ugyanezen az oldalon «Az aquincumi stukkópárkányok» c. dolgozatára hivatkozik a szerző, de nem közli, hogy ez hol és mikor jelent meg.

A vallási kultuszokról írott fejezetben is sokszor nélkülöznünk kell a bizonyító jegyzetanyagot, illetve Nagy Tibor itt is hivatkozik a jövőben, bizonytalan helyen megjelenő tanulmányára. (pl. 26. jegyzet.)

A népvándorlás korát 5 részre tagolva tárgyalja a könyv. (1. A hun uralom időszaka; 2. A keleti gót, svéb és langobard foglalás időszaka; 3. Az avar uralom évszázadai; 4. A XI. század: frankok, avarok és szlávok; 5. A honfoglalás korának évszázada.) E fejezet erőssége a késő római és bizánci, valamint frank írott források kitűnő ismerete és felhasználása, továbbá az összes régészeti lelőhely említése. A vélt útvonalak, dunai átkelőhelyek használata, sőt létezése sem tűnik viszont mindig bizonyítottnak. A régi Lóverseny-téri és a Népstadion melletti avar temető (205. o.) nyilván egységes és eredetileg összefüggő volt, hiszen a Népstadion részben a régi Lóverseny-téren épült.

Természetesen a fenti megjegyzések nem csorbíthatják a szerző érdemét, aki a hatalmas anyag feldolgozásával és rendszerezésével alapot teremtett a további kutatások számára. Sok, eddig publikálatlan anyag közlésével, régiek átértékelésével, az egésznek történelmi keretbe helyezésével és hihetetlenül gazdag irodalmi apparátus segítségével történt feldolgozásával nagyban hozzájárult a százéves Budapest tudományos megünnepléséhez. Egyébként a kötet külső kiállítása, a kötés, a finom papír és főként a nyomdatechnikailag is kiváló illusztrációk gazdag sora is méltó az ünnepi alkalomhoz. (Kár, hogy néhány kép nincs szoros kapcsolatban azzal a szövegrésszel, ahol említik. Pl. 61—65. kép és 134. l. szöveg; vagy 66. kép és 136. l. szöveg.) Komolyabb hiányosság, hogy az egész impozáns kötethez csak három térkép-melléklet tartozik. A részletező, és a főváros mai utcahálózatát is feltüntető lelettérképek hiánya még a Budapest területével és történetével foglalkozó szakember számára is gyakran más, korábbi szakkönyv használatát teszi szükségessé e kötet olvasásakor.

Sajnálatos, hogy a szövegrész csak magyarul jelent meg, és idegennyelvű kivonat sem készült hozzá. Talán későbbi időpontban mód lesz arra, hogy — akár gyengébb papíron és természetesen az illusztrációk nélkül, különálló mellékletként — a tartalom- és képjegyzékhez hasonlóan magát a szöveget is megjelentessék legalább angol és orosz nyelven. A kötet eredményei csak ekkor kapcsolódhatnak be — érdeméhez méltóan — a nemzetközi tudományos életbe.

Mindent egybevetve azonban feltétlenül őszinte köszönettel tartozunk a szerzőnek fáradságos munkájáért és a főváros vezetőségének példamutató áldozatkészségéért. Végezetül tisztelettel kell megemlékeznünk a szerkesztőbizottság elnökéről, dr. Gyalmos Jánosról, aki a kötet megjelenését már nem érhette meg.

WELLNER ISTVÁN

ÉVEZREDEK HÉTKÖZNAPJAI. Panoráma Kiadó. Budapest, 1973. 380 lap.

E könyv a «Magyar régészet regénye» folytatása, ill. testvérkönyve. Nagyjából ugyanazok a szerzők a munkatársai.

Nem könnyű egy csak aprólékos kutatással foglalkozó szerzőnek, aki a szakirodalom nyelvén fogalmaz, tudománynépszerűsítő cikket megírni. Ilyenkor legtöbbször vagy a tudományosság veszít, vagy stílustörés következik be. Másik kérdés, hogy mit érdemes népszerűsíteni és mit nem, és hogy a könyv milyen olvasótáborhoz szóljon. Szerepet játszik a megírásnál a szerző egyéni érdeklődése, temperamentuma, képességei is. Régen bebizonyosodott, hogy nem minden kutató képes szaktudását érthetően a köznapi nyelvre lefordítani. Ezek előreboesátásával tekintsük át a könyv tartalmát.

Gábori Miklós írása a magyarországi őskőkor több telepéről, felhasználva a természettudományok adta adatokat és bepillantást nyújtva a kutatás menetébe és nehézségeibe is, szemléletesen rekonstruálja az egykori életet. Írása a könyv legsikerültebb fejezetei közé tartozik.

Csalog József a «Barangolás Tűzköves körül» c. fejezetben, néprajzi adatokat is felhasználva, sírszobrokról, maszkokról, és a neolitikus agyagművességről ír. Tanulmánya szűkebb kutatásainak (néha vitatható) eredményeit összegezi.

Bakay Kornél a szkítákról ad jó áttekintést, összegezve azt, ami ma általános műveltségű embert érdekelhet, és aminek múzeumi látogatásoknál hasznát veheti.

Mócsy András «Róma alattvalója» c. írásában a római uralom idejéről Pannoniában nem a rómaiak, hanem az itteni őslakosság szempontjából tudósít. Bár a rómaiaknak sikerült a bennszülött lakosságot «romanizálni», ez azonban csak felszínes máz volt. A bennszülött lakosság életmódja vajmi keveset változott. Panonnia csak «provincia» volt és a «római máz igen használható lehetett a dunai érdekeknek birodalmi méretekben való elfogadtatására».

Bóna István a «Nagy Károly nyomdokain» c. fejezetben újraértékeli elképzelései szerint a középkori krónikákat. Írása inkább szakmunkába kívánkozna, azonban alapos filológiai apparátussal, ami nélkül fejtegetései erősen megkérdőjelezhetők.

László Gyula a kettős honfoglalás kérdését taglalja, amiről szakkörökben még folyik a vita. Talán helyesebb lett volna csupán arról a honfoglalásról írni, amelyről általánosan tudunk, és amelynek megtörténte vitathatatlan.

Czeglédy Ilona a diósgyőri várról, építkezéseiről, pusztulásáról, történetéről, ásatásairól ad szemléletes ismertetést, írása végén pedig kissé romantikus leírást egy vadászatról. Népszerűsítő könyvben ilyennek is lehet helye, ha nem tart igényt történelmi forrásként való olvasásra.

Zolnay László szellemesen, ötletesen rekonstruálja a főúri életet Budán (1500—1505) Schydlowiecki Kristóf, Jagelló Zsigmond udvarnoka által vezetett «sáfárkönyve» alapján. Érdekes és mindenre kiterjedő összefoglalást kapunk a «budai szép napokról», a «budai szép éjszakákról» a Mohács előtti időben.

Gerő Győző «Szekeres séta Budun várából Siklósig» c. írása a törökkort a törökök szempontjából írja le. Vajmi keveset tudunk meg ebből a törököket idealizáló leírásból az érem másik oldaláról, a magyarokról és azok sanyargatásáról.

Dümmert Rezső néhány kiragadott példán jó áttekintést ad a barokk kor fény- és árnyoldalairól.

A könyv utolsó fejezetében Bóna István »Longobárdok nyomában» címen leírja a longobárd temetőkben végzett ásatásainak, kutatásainak, sikereinek történetét. Egyéni hangvételű, érdekes írás, amelyben talán a tudós szerénység hiánya szokatlan az olvasónak.

A könyvet és esetleges folytatásait a történelmi kérdések iránt érdeklődő nagyközönség nyilván hálásan fogadja.

MOZSOLICS AMÁLIA

E. EDEL: DIE FELSGRÄBERNEKROPOLE DER QUBBET EL HAWA BEI ASSUAN. II. Die althieratischen Topfaufschriften aus den Grabungsjahren 1972 und 1973. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 55) Göttingen 1975. 4°, XIp., 115 táblalap.

Felső-Egyiptom határát képezi az assuani katarakta-vidék, amelynek festői földrajzi képébe illeszkedik Elephantine szigete is. Ennek északi végével szemben dombhát emelkedik a Nilus nyugati partján. A magaslat tetején egy vallásos tiszteletben álló seikh sírja: Kubbet el Hawa lett a hely névadója. Történeti, régészeti szempontból egyedülálló leletcsoportot képeznek azok a két sorban a domboldalba vájt ó- és közép-birodalmi

sírok, amelyeket 90 éve F. Grenfell tárt fel és a század végén de Morgan ismertetett. Egyiptom határvárosának előkelőit, a megszállt Nubiát kormányzó magasrangú tisztviselőket temették e sziklasírokba. Grenfell először a felsőbb sorban talált 12 nagyobb sírt számozta meg a 25. számtól kezdve 36-ig, de Morgan viszont 1-től 27-ig jelölte a feltárt sírkamrákat. Később további sírokat fedeztek fel a felső és alsó sorban is. Halaszthatatlan lett a részben elhanyagolt sírok rendszeres vizsgálata. Ezt a munkát vállalta Edel professzor, és a már több mint másfél évtizede folyó kutatómunkája váratlan és sokrétű eredménnyel járt. Mindenekelőtt rendet kellett teremteni a sírok számozásában, és Edel ezt úgy oldotta meg, hogy az alsó sorban az eddig ismert legdélibb sírnak a 90-es számot adta, bő teret hagyva a homok alatt esetleg még rejtőző további sírok számozásának.

Az 1959-ben megkezdett munkálatok első jelentését (Annales du Service des Antiquités de l'Egypte 57 (1962) 33—41.) több előzetes beszámoló követte, azonban a régebben és újonnan feltárt sírkamrák részletes publikációját az az akadémiai sorozat jelenti, amelynek I. része a sírok régészeti anyagát egy későbbi időpontban fogja ismertetni, a II. rész viszont egy olyan anyag közzétételét kezdte meg, amely meglepetéssel szolgált a másfélszázados egyiptológia kutatási anyagának eddigi ismeretében. Olyan feliratos agyag korsók nagy mennyisége került elő, amelyek élelmiszert — általában gyümölcsöt, mindenféle magvakat, gabonát, éspedig eredeti vagy őrölt állapotban — tartalmaznak; feliratuk az edényfajtának, tartalmának, továbbá a felajánlónak, némely esetben az elhunytnak nevét is feltüntetik. Már az első öt év feltárási eredményeként 902 korsó került elő, és 1973-ig ezek száma 1911-re emelkedett. Jelentőségük sokrétű. Az assuani sírkamrákon kívül eddig egyetlen temető, vagy magányos sír anyagában sem került elő ilyen sírmelléklet, amely most százával, mondhatjuk ezrével tanúskodik egy eddig ismeretlen, — nyilván sajátosan helyi — temetkezési szokásról. Rendkívüli jelentőségét fokozza az, hogy a feliratok általában ó-hieretikusak, és általuk az egyiptomi kezdeti kurzív írásformának eddig ismert anyaga óriás mértékben gazdagodott. A korsókon feltüntetett tartalom gazdasági jelentősége is nyilvánvaló; az eddig ismert gyümölcsök és egyéb mellékletek nevein kívül ismeretlenek is szerepelnek, amelyeknek kémiai vizsgálata még hátravan. A korsók felajánlási tárgyak és az adományozónak — ritkább esetben az elhunytnak — neve, származása, rangja is fontos történeti adatokkal szolgál.

WESSETZKY VILMOS

W. RUBEN: DIE GESELLSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG IM ALTEN INDIEN III. DIE ENTWICKLUNG DER RELIGION IM ALTEN INDIEN. Berlin 1971, Akademie-Verlag. VI+277p.

Annak ellenére, hogy az indiai vallási rendszerek iránti érdeklődés egyidős az indológiai kutatásokkal és viszonylag sok, alapos résztanulmány látott napvilágot, feltűnően kevés kísérlet történt átfogó szintézis megalkotására. Ennek legfőbb okát az ind vallási irodalom áttekinthetetlen nagyságában, a feltárt szövegek hiányos publikáltságában és értelmezettségében kereshetjük.[1]

A múlt század közepétől megjelent összefoglaló munkák legfeljebb a vallástörténet vázlatos leírására szorítkoztak,[2] és egészen a J. Gonda és mások által kiadott Religionen Indiens megjelenéséig nem állt rendelkezésünkre olyan kézikönyv, amely biztonsággal forgatható.[3]

Ruben professzor, aki hosszú tudományos pályája során sokat foglalkozott az ind vallástörténet bizonyos kérdéseivel (sámánizmus, materializmus stb.) a kérdés újszerű tárgyalásával jelentkezett, amikor India társadalmi fejlődésének kapcsán külön kötetet szentelt az indiai vallások és a társadalmi fejlődés összefüggése tárgyalásának és ezzel kísérletet tett a vallási rendszereknek a társadalmi-gazdasági alapokon történő, marxista igényű magyarázatára.[4]

[1] Az egyetlen irodalomtörténeti áttekintés: *J. N. Farquhar:* An Outline of the Religious Literature of India. Delhi—Patna—Varanasi 1967.

[2] *E. W. Hopkins:* The Religions of India. Boston 1895; *A. Barth:* Les religions de l'Inde. Paris 1914; *H. V. Glasenapp:* Die Religionen Indiens. Stuttgart 1956.[3]

[3] *J. Gonda:* Die Religionen Indiens I—II. Stuttgart 1960—1963 és III. kötet *A. Bareau, Chr. v. Fürer-Haimendorf, W. Schubring* kiadásában Stuttgart 1964.

[4] Vö. *Wojtilla Gy.:* AT XXI/1 (1974) 97—98 és uö.: AT.

A bevezető részben Ruben a vallás fogalmának újszerű megközelítésével kísérletezik. Véleménye szerint a vallás tisztán ismeretelméleti definiálása (a vallás a valóság torz visszatükrözése) vagy a társadalmi szerepének egyedüli hangoztatása) túlvilág ígérete a kizsákmányolás leplezésére szolgál, amit a vallás ópium jellegének neveznek) ahogyan azt egyes marxista kutatók is teszik (Trencsényi—Waldapfel, M. Robbe, Sz. A. Tokarjev) nem fejezi ki plasztikusan a vallásnak a társadalmon belüli szerepét. Ehelyett célszerűbb a vallástörténeti fejlődést két szakaszra osztani: 1. mágikus-mitológiai korszak (a nemzetségi társadalom ideológiája), 2. a megváltást tanító vallás (Erlösungsreligion, az osztálytársadalmak ideológiája, par excellence *a vallás).*

Mivel azonban a vallás egy rendkívül összetett kategória, amely a társadalmi tudat szerves része, nézetünk szerint, elsősorban mint a tudat kialakulásával kapcsolatos kérdések egyike vizsgálandó és noha a marxista vallástörténet még nem zárta le a vallás definiálásának kérdését annyi mégis megállapítható, hogy a meghatározásban kiemelt szerepet kell az ismeretelméleti vizsgálódásoknak juttatni.[5]

A konkrét indiai viszonyok között pedig abban látjuk Ruben felfogásának problematikusságát, hogy a javasolt két fejlődési fok sem időben sem térben nem különíthető el tisztán, ellenkezőleg, és ezt a későbbi fejezetekben maga a szerző is állandóan hangsúlyozza, állandó kölcsönhatásban, együttélésben vannak. Így már az első részben kiemeli az ún. preárja elemek (lingakultusz, koponya-kultusz, Ganeśa-tisztelet, majomkirály, a pūják szerepe) jelentőségét a vallástörténeti fejlődésben.

Az indusvölgyi tárgyi emlékek alapján megrajzolt vallási képet csak hypothetikusan lehet elfogadni, hiszen a szórványemlékekből esetenként nem lehet olyan nagyjelentőségű következtetéseket levonni, mint ahogyan az Ruben teszi. (ind aszkétizmus és a sivaizmus idevezető gyökerei stb.)

A védikus korszak egyik alapvető jellegzetességét az áldozatokban megnyilvánuló do ut des elv társadalmi vonatkozásait igen szemléletesen ábrázolja a szerző, amikor azt mondja, hogy az isteneknek nyújtott áldozat tükörképe a földi királyoknak adott adományoknak (bali), amelyek révén az adományozók védelmet nyernek.

Ruben érinti az egyik legfontosabb vallástörténeti kérdést, a monotheizmus esetleges jelenlétét a védikus vallásban. A probléma elsősorban a Varunához intézett himnuszokban keresendő. Ezeket, főleg stilisztikai szempontból, összehasonlítja az ószövetségbeli Zsoltárokkal. A kérdés tágabb elméleti összefüggéseit egyáltalán nem érinti. (Max Müller felfogása, a bécsi kultúrtörténeti iskola irányzata) pedig a védikus anyagon belül már a századeleji kutatás felhívta a figyelmet a Varuna—Jahve rokonvonásokra és alapos vizsgálatok után ez a kép alakult ki, hogy a monotheizmus világosan érezhető a Varuna himnuszokban annak ellenére, hogy a védikus rendszer egészében nem jut ez döntő szerephez.[6]

A második korszak végén jelentkező, a további fejlődésre nézve elsőrangú fontosságú, lélekvándorlástan sámánisztikus gyökereit és a társadalmi fejlődés adott szintjén mint szükséges ideológia jelentkezését a szerző meggyőzően fejtegeti. Ugyancsak érdekesek Ruben megfigyelései a Yājnavalkyával kapcsolatos szövegekben olvasható álomelmélet különböző vallástörténeti rétegeiről. Kár, hogy a szerző anélkül említi a vrātyák sajátságos problematikáját, hogy ebből társadalmi szerepük világosan kirajzolódna.[7]

A harmadik periódusban szembetűnővé válnak a Ruben-féle korszakolás nehézségei. A szerző ugyan megkísérli az egyes irányzatokat (buddhizmus, késővédikus vallás jainizmus) egyenkénti társadalomtörténeti magyarázatát de ez csak egy leíró jellegű ismertetés, ahol a rendszerek egymásmellettisége csupán időrendileg adott és a «fejlődés» elve, amelyhez Ruben megpróbált ragaszkodni, elvész a részletekben. Noha azok a jellemvonások, melyekkel a szerző a buddhizmust illeti (népies, antidespotikus, antirituális, kṣatriya-ideológia) részben helytállóak, a korszak egészében azonban, mint ezt maga Ruben is kénytelen elismerni, Buddha és a despotikus államok uralkodóinak vizsgálatánál, nem általános érvényűek. Nem érződik a Ruben-féle megfogalmazásban az, hogy hogyan és miért létezhetett a buddhizmus a bráhmanista irányzatokkal párhuzamosan több mint ezer éven át, illetve az sem, hogy mennyiben jelent a buddhizmus fellépése választóvonalat a bráhmanista ideológián belül, ami a védikus vallás és a későbbi hinduizmus különbségeiben válik láthatóvá.

Egyértelműen foglal állást a szerző a buddhizmus alapvető megítélésében, amennyiben Buddhát egy vallásalapítónak nevezi elutasítva azokat a nézeteket amelyek a buddhizmus kezdeti ateizmusát hangoztatják.

[5] Vö. *A. Szpirkin:* A tudat eredete. Budapest 1963. megfelelő részek.
[6] Többek között: *Schmidt József:* Akadémiai Értesítő (1918) 298—309.
[7] *R. Choudhary:* The Vrātya's in Ancient India. Varanasi 1964.

Teljes mértékben egyetértünk azzal a felfogással, miszerint a korszakban kibontakozó yoga legfőbb ismérve az, hogy mindig akkor lép fel a hit támaszaként amikor a gondolkodás (Denken) felmondja a szolgálatot.

Alapjában véve középutasnak nevezi a korai buddhizmus filozófiáját, utalva Buddha ismeretelméleti fejtegetéseire. Kár, hogy ebben a részben egyáltalán nem hivatkozik az elsődleges buddhista forrásokra (itt főleg a Majjhimanikāya dialógusairól lehet szó). A jainizmus, de különösen az ājīvikák tárgyalása indokolatlanul elnagyolt.[8]

A bráhmanista ideológiában új mozzanatot jelent az artha-dharma-karma hármasság megfogalmazódása. Igen figyelemreméltó az a rendszerező tevékenység, amely a korszak bráhmanista teoretikusainál észlelhető. Ezeket a jelenségeket Ruben érdem szerint aláhúzza, de nem törekszik a hinduizmusnak mint egy összetett társadalmi-ideológiai fogalomnak meghatározására, vagy legalább utalni egy ilyen meghatározás nehézségeire, ahogyan az a nemzetközi szakirodalomból jól ismert.[9]

Az ötödik periódusban az ún. hat orthodox rendszer tárgyalásánál, nem vállalkozik a szerző a filozófia és vallás közötti esetleges különbségek érzékeltetésére. Ez különösen a Sāmkhya-Yoga rendszereknél volna érdekes hiszen maga az ind hagyomány is ezeket mint nirīśvaravāda és īśvaravāda rendszereket tartja számon. Szorosan idetartozó kérdés a Patanjali-féle Yogasūtrák értelmezése, ahol a Ruben az Iśvara szerepét a tökéletesedéshez (Vollendung) vezető egyetlen útnak fogja fel holott az īsvarapraṇidhānādvā kifejezésben a vā sajátságos jelentéssel bír, és éppen arra utal, hogy az isten egy eszköz a többi, előzőleg felsoroltak között, aki a klasszikus Sāmkhyában nem is szerepel.

Az ún. népies elemek megismerése szempontjából nagyjelentőségű Purāṇákat Ruben alig méltatja figyelemre, viszont túlságosan nagy helyet biztosított egyes szépirodalmi munkák vizsgálatának. (Kālidāsa munkái, Mudrārākṣasa, Paňcatantra stb.)

Az irodalomjegyzék gazdag, csaknem hiánytalan, ennek ellenére érthetetlennek tartjuk, hogy Ruben semmilyen formában sem utal Max Weber nagyhatású idevágó munkájára, amely éppen a vallás szociológiai hátterét igyekszik, szerzője sajátságos felfogásában, megvilágítani.[10]

Ruben munkája az első kísérlet egy marxista igényű ind vallástörténeti szintézis létrehozására. A felmerült nehézségek, melyekre az adott helyeken utaltunk, csak fokozatosan és több tudományág együttműködésével küszöbölhetők ki (indológusok, vallástörténészek, szociológusok, néprajzkutatók). Az elkövetkezendőkben fokozottabban figyelembe kell venni egyes nem-marxista alkotásokat is (ezeket Ruben teljes egészében mellőzi) így a francia vallásszociológia képviselőinek (E. Durkheim, M. Mauss, L. Levy-Bruhl, C. Levy Strauss) angol—amerikai néprajztudomány kiválóságainak (J. H. Hutton, A. R. Radcliffe—Brown, B. Malinowski és mások), egyes német vallástörténészek (F. Heiler) nagyjelentőségű tanulmányait. Ez gyümölcsöző eredményekre vezetett a szovjetunióbeli ún. tartui iskola képviselőinél, amelyek a nemzetközi vallástörténeti kutatások élvonalát képviselik.[11]

Ruben jelen kötete kevésbé jól sikerült a sorozat előző darabjaihoz képest, de vitatható részleteivel együtt tanulságos a további marxista vallástörténeti kutatások számára.

WOITILLA GYULA

[8] Idevágó alapvető munka : *A. L. Basham :* History and Doctrines of the Ájīvikas. London 1951.

[9] *H. v. Glasenapp :* Der Hinduismus. München 1922, 6 ; *J. Nehru :* The Discovery of India. New Delhi 1961, 74 ; *K. M. Sen :* Hinduism. Harmondsworth 1965,[3] 14 ; *R. Thapar :* A History of India. I. Harmondsworth 1966, 132 és *Sz. A. Tokarjev :* Vallás és történelem. Budapest 1966, 271.

[10] *Max Weber :* Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie II. Tübingen 1921.

[11] *B. L. Ogibenin :*
Ennek francianyelvű változata 1973-ban jelent meg. (The Hague—Paris. Mouton).

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG TIZENHETEDIK ÉVE

Társaságunk fennállásának tizenhetedik éve a korábban kialakult keretek között folyamatos munkával telt el. Az ismeretterjesztő tevékenység lényegében az előző évi szinten folyt. Nemzetközi kapcsolatainknak nem voltak az előző évihez hasonló kiemelkedő megnyilvánulásai, annál több a felkészülés a következő évek nagy feladataira. Külön kiemelést érdemel azonban — bár csak részben volt Társaságunk rendezvénye — a szocialista országok ékírás-kutatóinak első nemzetközi megbeszélése Budapesten, amelynek nagy sikere remélhetőleg az érintett tudományos szakok hazai művelésének is lendületet fog adni. A debreceni és szegedi szakosztály a megszokott keretek között működött.

A budapesti havi felolvasó üléseken a legutóbbi beszámoló óta a következő előadások hangzottak el:

1974. április 19	*Angelo Brelich:* A római vallás legrégibb rétegéről
	Borzsák István: A Horatius-értelmezés egyes kérdései
1974. május 10	*Hahn István:* A plebeiusok és a nemzetségi társadalom
	Szilágyi Mária: A germaniai légiók rangrendje az I. században
1974. június 21	*Ritoók Zsigmond:* Egyén és közösség Sophoklés Aias-ában
	Ferenczy Endre: A római per kettéosztásának társadalmi háttere
1974. szeptember 20	*Kertész István:* I. Ptolemaios és a gazai csata
	Tardy Lajos: A Monumentum Ancyranum felfedezése
1974. november 8	A Szépművészeti Múzeum «Antik művészet magán- és vidéki közgyűjteményekből» c. kiállításának megtekintése, *Szabó Miklós* vezetésével
1974. november 15	*Moskovszky Éva:* A király kockázik
	Szepessy Tibor: Keresztény irónia — Paulinus Nolanus és a csodák
1974. december 20	*Sarkady János:* Attika a sötét korban
	Gesztelyi Tamás: Az antiocheiai Tyché egy debreceni gemmán
1975. január 17	*Maróti Egon:* A vilicus és az itáliai villa-gazdaság kezdetei
	Maróth Miklós: Galénos és a szillogizmusok negyedik figurája
1975. február 21	*Szabó Árpád:* Anagógé, analysis, synthesis
	Tegyey Imre: Menandros és Terentius (Adelphoe-problémák)
1975. március 21	*Steiger Kornél:* Parmenidés 8. töredéke
	Kapitánffy István: Prokopios «patriotizmusa»

Az előadások között a hagyományostól eltérő módon kevés volt az ókori keleti tárgyú, de a témák változatossága mellett — ami önmagában még nem érdem — feltűnően gyarapodtak a hagyományos módszerek határain túllépni igyekvő kutatásokat tükröző beszámolók. Nem szabad azt sem említetlenül hagyni, hogy új nevek jelentek meg az előadók sorában, s hogy az előadások egy negyedét a legutóbbi néhány évben végzett kutatók tartották, bár egy év történetéből természetesen nem szabad túlságosan messzemenő következtetéseket levonni.

Régi hagyományt újított fel a Társulat a Szépművészeti Múzeum antik kiállításának megtekintésével. A jövőben, ha alkalom adódik rá, rendszeresen keresni kell a módját annak, hogy az ókor írott és tárgyi forrásainak kutatása, vagy legalábbis ismerete közelebb kerüljön egymáshoz. Ha az interdisciplináris együttműködés még az ókorkutatás egyes rész-területei között is megoldandó feladat, ebből a szempontból még nagyobb örömmel kell üdvözölni azt, hogy az év folyamán számos előadás hangzott el, amely az ókorkutatás kérdéseit egy másik tudományág, mint a jogtörténet, matematika, filozófia-

történet vagy éppen a magyar művelődéstörténet szempontjainak, eredményeinek és részben módszereinek alkalmazásával próbálta megoldani.

Ilyen interdisciplináris kérdések álltak a középpontjában annak a felolvasó ülésnek, amelyet a Társaság a Magyar Néprajzi Társasággal közösen rendezett 1975. március 26-án a fiatalon mártírhalált halt kitűnő folkloristа, Honti János emlékére. Az ülésen Dömötör Tekla «Honti János műfajelméleti munkássága», Szilágyi János György pedig «Honti János és az ókortudomány» címen tartott előadást.

1974. április 23—25. között került sor a bevezetőben említett konferenciára, amelyen a szocialista országok ékírás-kutatói ismerkedtek meg egymás eredményeivel. Az üléseken 38 előadás hangzott el. A legnagyobb létszámú a szovjet küldöttség volt, de emellett Ausztria, Belgium, Csehszlovákia, az Egyesült Államok, Irak, Izrael, Lengyelország és a Német Szövetségi Köztársaság kutatói is tartottak előadásokat. Az elhangzott magyar előadások a következők voltak:

Gaál, Ernő: Girls from Arrapha and Alalah in Egypt
Kákosy, László: Semitische Götternamen in einem ägyptischen magischen Papyrus
Komoróczy, Géza: Folklore, Literatur, Folkloristik in der sumerischen Überlieferung
Maróth, Miklós: Die hethitisch-ugaritische Beziehungen und die Laryngal-Theorie

Külföldi előadó számára rendkívüli felolvasó ülést ebben az évben csak egyszer rendezett a Társulat. Ezen 1974. május 8-án *Kapila Vatsyayan* «Indiai esztétika és szanszkrit irodalom, különös tekintettel a drámára» címen adott elő.

A debreceni szakosztály az év folyamán három felolvasó ülést tartott. Az elsőn, 1974. április 24-én, Szilágyi János György «A perzsa birodalom keletkezése és az archaikus etruszk művészet» című előadása hangzott el; a másodikon, 1974. december 4-én, Vízkelety András és Kádár Zoltán együtt mutatta be a Debreceni Kollégium könyvtárának Apuleius-kódexét, a harmadikon, 1975. április 16-án, «Az antik történetírás utolsó korszaka» címen Kapitánffy István tartott előadást. A szegedi szakosztály egy felolvasó ülést tartott, amelyen Tar Ibolya a római líra kezdeteiről, Maróti Egon pedig Galeotto antik mintáiról adott elő.

1974. április 19-én tartott legutóbbi közgyűlésünkön a hazai ókortudomány művelésében kiemelkedő érdemeket szerzett kutatók kitüntetésére alapított Ábel Jenő-emlékérmet Szilágyi János György kapta meg. Ugyanakkor az év folyamán a Társaság felolvasó ülésein fiatal kutatóktól tartott legjobb előadást díjazó Marót Károly-díjat megosztva Gaál Ernő «Parrattarna meghalt és elégették», valamint Mohay András «Szóbeliség és írásbeliség a bizánci irodalomban» című előadása nyerte el.

A szokásos évi latin tanulmányi versenyeket ebben az évben is megrendeztük; eredményeikről külön beszámoló készül.

Az elmúlt évben is követtük azt a hagyományossá vált gyakorlatot, hogy a Társaság munkájában semmilyen módon részt nem vevőket töröljük a tag-névsorból. Helyükbe túlnyomórészt az újonan egyetemre került fiatalok sorából léptek új tagok. Társaságunk taglétszáma jelenleg 457 fő.

Az év folyamán hunyt el Társaságunk tagjai közül Radocsay Dénes, az Országos Iparművészeti Múzeum főigazgatója. Kevesen emlékeznek rá, hogy első publikációját Hekler Antal tanítványaként «A görög forma» címen írta az egykori Esztétikai Szemlében. Később a középkori magyar művészet került érdeklődésének középpontjába, de nem feledte el rokonszenvét és eleven érdeklődését az antikvitás iránt, ahogy mi is emlékezni fogunk a tudósra, az emberre, a barátra, akit benne megismerhettünk és megszerethettünk.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

AZ 1975 ÉVI ÁBEL JENŐ EMLÉKÉREM

Az Ókortudományi Társaság 1975. évi közgyűlése az Ábel Jenő emlékérmet *Mócsy András*nak ítélte oda.

Mócsy András, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen az ókori régészet professzora, kerek negyedszázaddal ezelőtt kezdte meg tudományos pályáját, a háború után felnőtt első tudósnemzedékhez tartozik. Történeti érdeklődésének középpontjában kezdettől fogva Pannonia társadalmi szervezete állt, az itt élő lakosság ethnikuma, közösségi létfeltételei, életformája, egyes elemeinek jogi helyzete a provincián és a birodalmon belül, s mindez nem statikusan, hanem történeti változásaiban szemlélve. Érthető, hogy — határ-provinciáról lévén szó — kutatásai-

ban kezdettől nagy szerep jutott a hadtörténetnek, a katonasággal összefüggő szervezeti, települési, jogi kérdéseknek. A személynév-anyag tanulmányozására építette 1959-ben megjelent első monográfiáját, amelyben Pannonia lakosságának életét dolgozta fel a markomann háborúkig. A nemzetközi tudományos munkamegosztás érthetően rója a magyar ókortörténészekre a feladatot, hogy ők dolgozzák ki a római birodalom történetének azt a részét, amelynek forrásanyagát a legközvetlenebbül tudják áttekinteni. Mócsy 1962-ben a Pauly—Wissowa féle Realenzyklopädie-ben megjelent 260 lapos *Pannonia* címszavával ezt a feladatot teljesítette lexikális szinten, majd — egyre táguló perspektívával térve vissza hozzá — 1972-ben Bóna Istvánnal és Barkóczi Lászlóval közösen egyetemi tankönyvben dolgozta fel Pannonia provincia történetét, hogy azután a római birodalom provinciáit bemutató angol monográfiasorozat számára összegezze Pannoniára, az 1970-ben külön kötetben feldolgozott Moesia Superior-ra, és ezzel szoros párhuzamban az egész római császárkor történetére vonatkozó kutatásainak eredményeit. Ennek a munkának Pannoniáról szóló része jelent meg most két kötetben az Apollo Könyvtárban.

E nagy munkákkal párhuzamosan dolgozott ki számos részletkérdést elsősorban Pannonia és Moesia Superior történetéből és kultúrájából, probléma-felvetéseiből adódó sokoldalúsággal. Epigrafikai munkásságának jónéhány kiváló teljesítménye után 1972-ben Barkóczi Lászlóval együtt közzétette a «Römische Inschriften Ungarns» I. kötetét. Főbb cikkeiben azonban mind határozottabban a nagy, egyetemes ókortörténeti jelentőségű, az ókor és a magunk kora közt hidat verő kérdések és az ókori szöveghagyomány interpretációja felé fordult. «*Plus est provinciam retinere quam facere*» — ebből a Valerius Maximus-helyből bontotta ki egy 1962-ben megjelent cikkében az augustusi végrendelet határ-megőrző útmutatásának, a provinciák jövedelmezőségének, a katonaság gazdasági szerepének s végül a császárság gazdasági és társadalmi bázisa közti ellentét anarchiához vezető kiéleződésének egész problematikáját. Ugyanebben az évben a tertullianusi «*Ubique res publica*» volt a kiindulási pontja a *res publica* tartalom- és jelentés-változásai végigkövetésének Augustustól Diocletianusig, a centrifugális és centripetális erők közötti harc és kimenetele ábrázolásának, s ez adott alkalmat arra is, hogy világtörténelmi távlatból értse és értesse meg a birodalom elnyelő hatásával szemben önállóság-illúziójukat tápláló közösségek végső soron mégis pozitív jelentőségét. Ugyanezzel a világtörténelmi távlattal világította meg az okait M. Licinius Crassus egy daciai győzelme hivatalos elhallgatásának, *parergon*-ként Horatius II. könyve 8. carmenének keltezéséhez is támaszpontot adva.

Amikor az Ókortudományi Társaság Mócsy András tünteti ki ebben az évben az Ábel Jenő emlékéremmel, ezzel Pannonia-kutatásunk vezető egyéniségét, egy fiatal tudósgeneráció felnevelőjét, mindenekelőtt azonban a régészetet és a Pannonia-kutatást egyetemes történeti távlatokból néző, a provinciális szemlélet minden megnyilvánulásával nyílt és eredményes harcban álló, s tudományelméleti koncepcióinak helyességéről műveivel meggyőző tudóst kívánt megtisztelni.

Szilágyi János György

REDŐ FERENC—TÓTH ISTVÁN

ÓKOR- ÉS KÖZÉPKORTÖRTÉNETI MUNKAKONFERENCIA SZÉKESFEHÉRVÁROTT, 1975 MÁJUS 5—7

Többéves hagyomány, hogy vidéki oktatási intézményeink, vagy múzeumaink valamelyike megrendezi a fiatalabb régész és történésznemzedék munkakonferenciáját. A kezdetben még valamennyi történeti korszakra kiterjedő konferenciák 1974 óta már csak az ókor és középkor kérdéseivel foglalkoznak. A konferenciákon elhangzó előadásokat — a megjelölt korszakhatáron kívül — tematikus előírások nem kötik meg, azok témakörét mindenkor a meghívottak érdeklődési köre határozza meg.

Debrecen, KLTE (1970), Eger, Dobó István Vármúzeum (1971), Nyiregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola (1972), Sopron, Liszt Ferenc Múzeum (1973)[1] és Veszprém, Bakonyi Múzeum (1974) voltak az eddigi konferenciák színhelyei — utánuk ez évben a székesfehérvári István Király Múzeum vállalkozott a találkozó megrendezésére. Az Alba Regia Napok tudományos programjába illeszkedő redezvény színhelye a Városi Tanács kis tanácsterme volt.

[1] Vö. *Gergely A.—Tóth I.*: Sopr. Szle 28 (1974).

Május 5-én Dr. Fitz Jenő megyei múzeumigazgató köszöntötte a több mint harminc résztvevőt, s megnyitotta a konferenciát. Az első délelőtt ő töltötte be az elnök tisztét is. Ezen a délelőttön a provinciális római történet — elsősorban a Pannonia-történet — témájába vágó előadások hangzottak el.

Farkas Zoltán (István Király Múzeum) *A Borostyánkő-út vidékének legkorábbi római foglalása* c. előadásában áttekintette Nyugat-Pannonia legkorábbi történetét, értékelte a Borostyán-út mentén előkerült régészeti emlékeket, topográfiai tanulságokat s felvetette egy korai, Észak—Dél irányú, katonai védővonal kutatásának lehetőségét.

Redő Ferenc (MTA Ókortudományi Kutatócsoport) *Egy III. századi éremlelet problémái* címen ismertette egy 1938-ban előkerült, majd a világháború során részben elveszett syriai lelőhelyű (Nahr Ibrahim) éremkincs sorsát, és kifejtette a kincs rekonstrukálásának lehetőségét.

Tóth István (MTA Ókortudományi Kutatócsoport) *A gorsiumi Dolichenus-oltár problémái* c. előadásában a CIL III 3343 sz. — régóta vitatott értelmezésű — feliratot elemezve kimutatta Septimius Severus császár valláspolitikájának a Dolichenus-papsággal való kapcsolatát. Ennek során két korszakot különített el Septimius és a syriai kultuszok viszonyának történetében.[2]

Lőrincz Barnabás (Dunaújvárosi Múzeum) *Duces Valeriae I. Valentinianus alatt* címen revízió alá vette a tartomány I. Valentinianus alatti katonai parancsnokainak kronológiáját és feliratok, ill. főképp téglabélyegek elemzése alapján új az eddiginél pontosabb időrendet állapított meg közöttük.[3]

Az utóbbi előadás már étvezetett a késő-antik témák közé, amelyek a második nap délelőttjét töltötték ki.

Müller Róbert (MTA Régészeti Intézet) *V. századi bronzműves műhely Fenékpusztán* címen ismertette két év előtti ásatását, amelyek során egy öntőműhely kemencéit, eszközeit, s készítményei egy részét tárta fel a fenékpusztai erődben. A leletek között szerepelt egy számos ikonográfiai problémát felvető ládikaveret-sor is.[4]

Nagy Árpád (István Király Múzeum) *Pannonia VI—VII. századi lakosságának összetételéről* c. előadásában az ún. Keszthely-kultúra régészeti anyagát vizsgálta, s ennek alapján új kronológiai következtetésre jutott: a kultúrát hordozó népesség életét az eddigi felfogással ellentétben kb. fél évszázaddal későbbre helyezte.

Tóth Endre (ELTE, Régészeti Tanszék) *A római lakosság továbbélése pannoniában* címen sorravette az eddigi irodalom által a kontinuitás kérdésével kapcsolatba hozott régészeti, történeti, egyháztörténeti, nyelvészeti adatokat, és kritikáját adta az e kérdésre vonatkozó eddigi — egyoldalúan pozitív, vagy túlzottan negatív — álláspontoknak.[5]

Az előadások egy csoportja általános ókortudományi témákkal foglalkozott. Közöttük három egyiptológiai tárgyú volt, kettő pedig általános kultúrtörténeti kérdéseket tárgyalt.

Ez utóbbiak közül *Fröhlich Ida* (ELTE, Ókori görög—római történeti tanszék) *A hős születése. (Egy mesei motívum variánsai a Bibliában)* c. előadásában az ótestamentumi hősök (pl. József, Sámuel) születésének, küldetésének történetét összehasonlítva elemezte az e történetekben kimutatható szerkezeti és motívikus alapformákat, s összeállította az ilyen típusú elbeszélések strukturális modelljét.[6]

Gáspár Dorottya (MTA Régészeti Intézet) *A gyűrű az ókorban* cím alatt áttekintette a gyűrű ókori használatával kapcsolatos irodalmat, a hozzá kapcsolódó szokásokat és hiedelmeket, s bemutatta a gyűrűnek a mindennapi élettől a képzőművészetig terjedő szimbólum-értékét.

Az egyiptolgiai témák sorát *Fóti László* (ELTE, Ókori keleti történeti tanszék) *Alsó- és Felső-Egyiptom viszonyának kérdéséhez* c. előadása nyitotta meg. Ebben egy óbirodalmi vázafelirat elemzése kapcsán felvetette annak lehetőségét, hogy Alsó és Felső-Egyiptom egyesítését meg kellett előznie a Nílus két partján fekvő területek politikai egyesítésének.[7]

László Péter (Bakonyi Múzeum) *Khaemuaszet, II. Ramszesz fia restauráló tevékenysége a memfiszi nekropoliszban* címen Nagy Ramszesz fiának építési és épület-restauráló tevékenységét — az ezt megörökítő feliratokat — elemezve mutatott rá ennek tudatos

[2] Oikumene 2 (1975) s. a.
[3] Alba Regia 15 (1976) s. a.
[4] Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 14 (1975) s. a.
[5] Alba Regia 15 (1976) s. a.
[6] Ethnographia 86 (1975) s. a.
[7] Oikumene 2 (1975) s. a.

ideológiai-politikai jelentőségére : hagyományteremtő, politikai kontinuitást hangsúlyozó voltára.

Török László (MTA Régészeti Intézet) *Nubia meroitikus provincia kormányzásáról* c. előadásában a phyléi ún. Meroitikus kamra freskóit és feliratait bemutatva vizsgálta a császárkori Egyiptom és déli szomszédai között fennálló vallási és politikai kapcsolatokat, s kifejtette a phyléi Isis-szentély jelentőségét e kapcsolatok megteremtésében és fenntartásában.[8]

A további előadások a népvándorláskor, ill. a középkor történetéhez kapcsolódtak. *Rosner Gyula* (Balog Ádám Múzeum) *Az avarkori temetők kirablásának kérdéséhez* szólt hozzá. A temetők feltárásának technikai-módszertani kérdéseit taglalva fűzött megjegyzéseket az e temetők értékelésével kapcsolatosan kialakult vitához. Előadásának adatanyagát részben saját Tolna megyei ásatásai szolgáltatták.

Szőke Béla Miklós (MTA Régészeti Intézet) *Zalavár* c. előadásában vázolta a 8—9. századi dunántúli szláv állam bonyolult ethnikai viszonyait, s az erre vonatkozó irodalom áttekintése után értékelte Pribina állama és a frank állam politikai kapcsolatait.[9]

Tomka Péter (Xantus János Múzeum) *Nyelvészeti kérdések ispáni váraink kutatásában* címen elemezte a Scarbantia—Sopron, Győr és Moson helyneveket. Ennek során kimutatta, hogy a nyelvészeti vizsgálat jelenleg nem szolgáltat kellő alapot a szóbanforgó helynevek eredetének egyértelmű meghatározásához.

Solymosi László (MTA Történettudományi Intézet) *A székesfehérvári társaskáptalan hiteleshelyi működésének kezdeteiről* címen kora-középkori írásbeliségünk egyik központjának fennmaradt iratanyagát tekintette át, s helyzete szélesebb történeti összefüggésbe.

A konferencia előadásai között egységes csoportot alkottak a középkori művészettörténet témáit vizsgáló előadások. *Marosi Ernő* (MTA Művészettörténeti Kutatócsoport) *Galilea* címen az esztergomi székesegyház legkorábbi építési periódusát vizsgálva mutatott rá egy sajátos előcsarnok-típus — a galilea — itteni jelenlétére, s bemutatta az ezzel kapcsolatos építészettörténeti problémák magyarországi jelentkezését.

Tóth Melinda (MTA Művészettörténeti Kutatócsoport) *A pécsi székesegyház a XII. században. Kronológiai kérdések és székesfehérvári kapcsolatok* c. előadásában revízió alá vette a pécsi és székesfehérvári Árpád-kori székesegyházak kőfaragványainak értékelését, s összehasonlító elemzésüket elvégezve új kapcsolatokat határozott meg a két kőfaragóművészeti centrum között.

Tóth Sándor (Országos Műemlék Felügyelőség) *A jáki déli kapu tympanonja és kapcsolatai* címen a címben jelzett faragvány motívumának (Agnus dei két sárkánnyal és kereszttel) eredetét, európai útját és fejlődését vizsgálta, s bemutatta a képtípus magyarországi derivációit is.

Dávid Ferenc (Országos Műemlék Felügyelőség Soproni Csoportja) *Háztetőformák változásai a XVI—XVIII. században* címmel elemezte a soproni épületek külső formáinak változásait, s az ezzel összefüggő épületszerkezeti problémákat.

A konferencián, az előadókon és a vendéglátó István Király Múzeum tudományos munkatársain — *F. Petres Éva*, *Bánki Zsuzsa*, *Fülöp Zsigmond* — kívül még a következők vettek részt : *Barta Gábor* (MTA Történettudományi Intézet), *J. Caballo* (ELTE, Régészeti tanszék), *Ecsedy István* (Magyar Nemzeti Múzeum), *Érszegi Géza* (Országos Levéltár), *Gergely András* (MTA Történettudományi Intézet), *Maráz Borbála* (Janus Pannonius Múzeum), *Nagy József Zsigmond* (MTA Történettudományi Intézet, *Palágyi Szilvia* (Bakony Múzeum), *T. Szőnyi Eszter* (Xantus János Múzeum), *Szilágyi Mária* (ELTE. Régészeti tanszék). Az előadásokat követő értékes vitákban valamennyien részt vettek.

Sz1/91 1K-2

[8] Oikumene 2 (1975) s. a.
[9] Zalai Gyűjtemény 3 (1975) s. a.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. XII. 15. – Terjedelem: 8,4 (A/5) ív

77.3932 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

VITA

Karsay Orsolya: Lukianos fordításának kérdéséhez 287

KÖNYVSZEMLE

Borzsák István: Tacitus, Annales I—III. (Ism. *Adamik Tamás)* 292
Castiglione László: Pompeji. (Ism. *Szabó Miklós)* 296
Balázs György: Clementia Caesaris. (Ism. *Havas László)* 297
Budapest története. I. Szerk. Gerevich László. (Ism. *Wellner István)* 299
Évezredek hétköznapjai. (Ism. *Mozsolics Amália)* 302
E. Edel: Die Felsgräbernekropole der Qubbet el Hawa bei Assuan. (Ism. *Wessetzky Vilmos)* 302
W. Ruben: Die gesellschaftliche Entwicklung im Alten Indien. III. (Ism. *Wojtilla Gyula)* 303

HÍREK

Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság tizenhetedik éve 306
Szilágyi János György: Az 1975 évi Ábel Jenő Emlékérem 307
Redő Rerenc—Tóth István: Ókor- és középkortörténeti munkakonferencia Székesfehérvárott 1975. május 5—7 308

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 24,— Ft
Kötetenként előfizetve: 40,— Ft

INDEX: 26.029

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAI KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti cherstomathia. Szerk. *Harmatta János.* Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 163 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Hrsg. von *J. Harmatta.* Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 405 l.

I. Trencsényi-Waldapfel: Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike. Budapest 1969. Akadémiai Kiadó. 522 l.

Gy. Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 147.

Maróti Egon: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l. (Apollo Könyvtár 1).

Ritoók Zsigmond: A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l. (Apollo Könyvtár 2).

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József.* A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon.* (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

Appianos: A római polgárháborúk. I—II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hahn István.* (Görög és latin írók. 12—13.) Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 504 + 584 l.

M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József,* a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon.* (Görög és latin írók 14.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.

Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor.* (Görög és latin írók 15.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 119 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

1. Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.

2. Euripidés: Iphigeneia a taurusok között. Ford. *Devecseri Gábor.* Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor.* Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán.* A bevezető tanulmányt írta *Havas László.* Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István.* Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond.* Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, J. Horváth, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss.* Redigit *J. Harmatta.* Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fas. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l.